અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઇ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

(૨૦૨૨) ૧૪ એસ.સી.આર. ૧

જનહિત અભિયાન

વિરુદ્ધ

યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા

(2019 ની રિટ પિટિશન (સિવિલ) નંબર 55);

નવેમ્બર 7, ૨૦૨૨

[માનનીય ન્યાયાધીશો: ઉદય ઉમેશ લલિત, સી.જે.આઈ., નામ. ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ

દિનેશ મહેશ્વરી, એસ. રવિન્દ્ર ભટ, બેલા ત્રિવેદી, જે.બી.પારડીવાલા.]

બંધારણ (એકસો ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019–પડકાર– તે સુધારા દ્વારા બંધારણની કલમ 15 અને 16 માં બે નવી કલમો એટલે કે કલમ (6) થી કલમ 15 અને કલમ (6) થી કલમ 16 ઉમેરીને સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો; અને આ રીતે, રાજ્યને અન્ય બાબતોની સાથે સાથે, "અનુસૂચિત જાતિઓ", "અનુસૂચિત જનજાતિઓ" અને "અન્ય પછાત વર્ગો" ના બિન–ક્રીમી સ્તર સિવાયના નાગરિકોના "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" (ઇડબ્લ્યુએસ) માટે મહત્તમ દસ ટકા અનામતની જોગવાઈ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી.– આ સુધારાએ ઇડબ્લ્યુએસ માટે અનામતનો આદેશ આપ્યો ન હતો પરંતુ તેને સક્ષમ બનાવ્યું હતું અને દસ ટકાની ટોચમર્યાદા નક્કી કરી હતી – આ સુધારાને અનિવાર્યપણે ત્રણ આધારો પર પડકારવામાં આવે છે: પ્રથમ, આર્થિક માપદંડના આધારે શિક્ષણ અને રોજગારમાં અનામત સહિતની વિશેષ જોગવાઈઓ કરવી એ સંપૂર્ણપણે અસ્વીકાર્ય છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે; બીજું, કોઈ પણ સંજોગોમાં, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો એટલે કે, SC, ST અને બિન–ક્રીમી લેયર OBC ને EWS માટેની વિશેષ જોગવાઈઓના લાભથી બાકાત રાખવું એ સમજાવી ન શકાય તેવું ભેદભાવપૂર્ણ છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરે છે; અને ત્રીજું, દસ ટકા વધારાના અનામતની જોગવાઈ સુપ્રીમ કોર્ટના નિર્ણયો દ્વારા પહેલેથી જ નક્કી કરવામાં આવેલા અનામતની પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદાનો સીધો ભંગ કરે છે અને તેથી, સમાનતા સંહિતાના અસ્વીકાર્ય રદ કરવામાં પરિણમે છે, જે ફરીથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરે છે–બંધારણ (એકસો ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ 2019– ઠરાવ્યું (3:2 ની બહુમતી

દ્વારા) (બહુમતી અભિપ્રાય નામદાર ન્યાયમૂર્તિશ્રી દિનેશ મહેશ્વરી,બેલા એમ. ત્રિવેદી અને જે. બી. પારડીવાલા ના અલગ ચુકાદાઓમાં સામેલ છે.). : માન્ય – (ન્યાયમૂર્તિશ્રી દિનેશ મહેશ્વરીશ્રી દ્વારા) આરક્ષણ એ રાજ્ય દ્વારા સકારાત્મક પગલાં લેવાનું એક સાધન છે જેથી અસમાનતાઓનો સામનો કરતી વખતે એક સમાનતાવાદી સમાજના લક્ષ્યાંકો તરફ સર્વસમાવેશક કૂચ સુનિશ્ચિત કરી શકાય, તે માત્ર સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા માટેનું એક સાધન નથી, પરંતુ નબળા વર્ગના સમાવેશનો જવાબ આપવા માટે કોઈ પણ વર્ગ અથવા વિભાગનો સમાવેશ કરવા માટે પણ છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, ફક્ત આર્થિક માપદંડ પર રચાયેલ અનામત બંધારણની કોઈપણ આવશ્યક સુવિધાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને કોઈ નુકસાન પહોંચાડતું નથી – આર્ટિ. 15 (4) 15 (5) અને 16 (4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા વર્ગોને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો તરીકે અનામતનો લાભ મેળવવાથી બાકાત, બિન–ભેદભાવ અને વળતરકારી ભેદભાવની જરૂરિયાતોને સંતુલિત કરવાની પ્રકૃતિમાં હોવાથી, સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી અને કોઈ પણ રીતે બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડતું નથી–હાલના આરક્ષણ ઉપરાંત નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે દસ ટકા સુધીનું આરક્ષણ બંધારણના કોઈપણ આવશ્યક લક્ષણનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી અને પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદાના ઉલ્લંઘનને કારણે બંધારણના મૂળભૂત માળખાને કોઈ નુકસાન પહોંચાડતું નથી કારણ કે, તે ટોચમર્યાદા પોતે જ લવચીક નથી અને કોઈ પણ સંજોગોમાં, ફક્ત આર્ટિ. 15 (4) 15 (5) અને 16 (4) દ્વારા સૂચિત અનામતને લાગુ

પડે છે. 103 મો બંધારણ સુધારો એમ કહી શકાય નહીં કે આર્થિક માપદંડ પર આધારિત અથવા અનામત ખાનગી બિનસહાયિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંબંધમાં અથવા EWS આરક્ષણના અવકાશમાંથી SEBCs/OBCs/SCs/ST ને બાકાત રાખવા સહિતની રાજ્યને વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની પરવાનગી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભંગ કરે છે. (ન્યાયમૂર્તિશ્રી બેલા ત્રિવેદી) (ન્યાયમૂર્તિશ્રી દિનેશ મહેશ્વરી, સાથે સહમત). અનુસૂચિત જાતિઓ/અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા માટે રાજ્યને સક્ષમ બનાવતા વિવાદિત સુધારાને સંસદ દ્વારા નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના લાભ અને પ્રગતિ માટે સકારાત્મક પગલાં તરીકે ગણવામાં આવે તે જરૂરી છે– નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને એક અલગ વર્ગ તરીકે ગણવા એ વાજબી વર્ગીકરણ હશે, અને તેને ગેરવાજબી અથવા અન્યાયી વર્ગીકરણ તરીકે ગણાવી શકાતું નથી, મૂળભૂત લક્ષણોનો વિશ્વાસઘાત અથવા આર્ટ. 14 નું ઉલ્લંઘન ઓછું છે. જેમ સમાન લોકો સાથે અસમાન વ્યવહાર ન કરી શકાય, તેમ અસમાન લોકો સાથે પણ સમાન વ્યવહાર ન કરી શકાય – અસમાનને સમાન ગણવાથી પણ બંધારણના આર્ટ. 14 અને 16 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાના આ સિદ્ધાંતને ઠેસ પહોંચશે –

કલમ 15 (4) 15 (5) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિ અને નાગરિકોના પછાત વર્ગને આપવામાં આવતા અનામતના વિશેષ અધિકારોને અસર કર્યા વિના, આ સુધારો સામાન્ય/અનામત

વર્ગમાંથી "નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" નો એક અલગ વર્ગ બનાવે છે – તેથી, વિવાદિત સુધારામાં "નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" ના લાભ માટે નવા રચાયેલા વર્ગમાંથી તેમના બાકાતને ભેદભાવપૂર્ણ અથવા સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘનકારી ન કહી શકાય – આવા સુધારાને ઓક્સ્સપણે સમાન ન્યાયના સારનો આઘાતજનક, અસંવેદનશીલ અથવા અનૈતિક ઉપહાસ ન કહી શકાય. – કલમ. 368 હેઠળ રાજ્યની ઘટક સત્તાના ઉપયોગ પર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ–મૂળ અથવા પ્રક્રિયાગત–સંસદ દ્વારા અવગણવામાં આવી હોવાનું કોઈ પણ કલ્પના દ્વારા કહી શકાતું નથી – ન તો પ્રક્રિયાગત મર્યાદા i.e. સુધારાની શક્તિની કવાયતની રીત કે ન તો મૂળ મર્યાદા i.e. પ્રતિબંધિત ક્ષેત્રની અવગણના કરવામાં આવી છે, જે અન્યથા વિવાદિત સુધારાને અમાન્ય બનાવશે – પ્રસ્તાવનામાં જે દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને બંધારણના ભાગ–3 અને ભાગ–4 બંનેમાં જે સ્વીકાર્ય છે તે બંધારણના મૂળભૂત માળખા અથવા મૂળભૂત લક્ષણોનું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાનું કહી શકાય નહીં. બંધારણીય જોગવાઈઓમાંથી કોઈને નાબૂદ કરવામાં ન આવે અથવા સમાનતા સંહિતાના વર્તમાન માળખામાં અથવા બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં કોઈ ફેરફાર કે વિનાશ કરવામાં ન આવે તો કેશવાનંદ કેસમાં પ્રસ્તાવિત પહોળાઈ કસોટી કે ઓળખ કસોટીનું વિવાદિત સુધારામાં ઉલ્લંઘન થયું હોવાનું કહી શકાય નહીં. તદનુસાર, 103 મા સુધારાની બંધારણીય માન્યતા સામેનો પડકાર નિષ્ફળ જાય છે અને તેની માન્યતાને જાળવી રાખવામાં આવે છે–જો કે, પરિવર્તનકારી બંધારણીયવાદ તરફ આગળ વધવા માટે એક પગલું તરીકે, સમગ્ર સમાજના વ્યાપક હિતમાં અનામતની પ્રણાલી પર ફરી વિચાર કરવાની જરૂર છે–જો

કોઈ સમય મર્યાદા નક્કી કરવામાં આવે તો, કલમાં પ્રદાન કરવામાં આવેલા અનામત અને પ્રતિનિધિત્વના સંદર્ભમાં વિશેષ જોગવાઈઓ માટે. બંધારણની કલમ 15 અને 16, તે એક સમાનતાવાદી, જાતિવિહીન અને વર્ગવિહીન સમાજ તરફ દોરી જવાનો માર્ગ બની શકે છે – પ્રતિ જે. બી. પારડીવાલા, જે.) (દિનેશ મહેશ્વરી, જે.) અનામત એ અંત નથી પરંતુ એક સાધન છે – સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય મેળવવાનું એક સાધન છે. લાંબા સમયથી ચાલી રહેલા વિકાસ અને શિક્ષણના પ્રસારને પરિણામે વર્ગો વચ્ચેનું અંતર નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઓછું થયું છે – જેમ જેમ પછાત વર્ગના સભ્યોની મોટી ટકાવારી શિક્ષણ અને રોજગારના સ્વીકાર્ય ધોરણો પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ તેમને પછાત વર્ગોમાંથી દૂર કરવા જોઈએ, જેથી પછાત વર્ગો તરફ ધ્યાન આપી શકાય. જે વર્ગોને ખરેખર મદદની જરૂર છે–આવા સંજોગોમાં પછાત વર્ગોની ઓળખ કરવાની પદ્ધતિ અને તેમના નિર્ધારણની રીતોની સમીક્ષા કરવી ખૂબ જ જરૂરી છે, અને એ પણ નક્કી કરવું જરૂરી છે કે પછાત વર્ગોના વર્ગીકરણ માટે અપનાવવામાં આવેલા અથવા લાગુ કરવામાં આવેલા માપદંડ આજની પરિસ્થિતિઓ માટે સુસંગત છે કે કેમ.– અનામત અનિશ્ચિત સમયગાળા માટે ચાલુ રાખવી જોઈએ નહીં જેથી તે એક નિહિત સ્વાર્થ બની શકે – વિવાદિત સુધારો માન્ય છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી –

(પ્રતિ એસ. રવિન્દ્ર ભટ, જે. (ઉદય ઉમેશ લલિત, સીજેઆઈ અને પોતે) (લઘુમતી અભિપ્રાય) : આર્થિક માપદંડના આધારે વિશેષ જોગવાઈઓ દ્વારા નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં નિર્ધારિત હેતુઓને પૂર્ણ કરવા માટે રાજ્યોનો આકર્ષક રસ કાયદેસર છે – અત્યાર સુધી

ઐતિહાસિક રીતે વંચિત સમુદાયોની તરફેણમાં અનામત અથવા વિશેષ જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવી છે, તે દલીલ કરવા માટેનો આધાર ન હોઈ શકે કે અન્ય વંચિત જૂથો કે જેઓ ઘોર ગરીબીની ખરાબ અસરોને કારણે પ્રગતિ કરી શક્યા નથી, તેઓ આમ જ રહેવા જોઈએ અને તેમના વતી હકારાત્મક પગલાં અથવા અનામત દ્વારા પણ વિશેષ જોગવાઈઓ ન કરવી જોઈએ – તેથી, ઉદ્દેશ્ય આર્થિક માપદંડ (આર્ટ. 15 ના હેતુ માટે) પર આધારિત વિશેષ જોગવાઈઓ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી. – જો કે, પછાત વર્ગોને બાકાત રાખીને વિવાદિત સુધારા દ્વારા જે માળખું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે – વિવાદિત સુધારો અને તે જે વર્ગીકરણ કરે છે તે મનસ્વી છે, અને પરિણામે સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગો સાથે પ્રતિકૂળ ભેદભાવ થાય છે જે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે, અને/અથવા જાતિના ભેદભાવને આધિન છે – કલમ 15 (6) અને કલમ 16 (6) નો સમાવેશ રદ કરવામાં આવ્યો છે અને તેને સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન માનવામાં આવે છે, ખાસ કરીને બિન–ભેદભાવ અને બિન–બાકાતના સિદ્ધાંત જે બંધારણના મૂળભૂત માળખા ss.2 અને બંધારણ (એકસો ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 ના 3 નો અવિભાજ્ય ભાગ બનાવે છે, જેમાં કલમ (6) માં કલમ (6) અને કલમ (6) માં કલમ 16, અનુક્રમે, ગેરબંધારણીય અને રદબાતલ છે કારણ કે તેઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે –ભારતનું બંધારણ – કલમ 15 અને 16.

સિદ્ધાંતો/સિદ્ધાંતો–મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત – બંધારણ (એકસો ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019, બંધારણની કલમ 15 અને 16 માં બે નવી કલમો એટલે

કે કલમ (6) થી કલમ 15 અને કલમ (6) થી કલમ 16 ઉમેરીને સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો; અને આ રીતે, રાજ્યને અન્ય બાબતોની સાથે સાથે, "અનુસૂચિત જાતિઓ", "અનુસૂચિત જનજાતિઓ" અને "અન્ય પછાત વર્ગો" ના બિન-ક્રીમી સ્તર સિવાયના નાગરિકોના "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" (ઇડબ્લ્યુએસ) માટે મહત્તમ દસ ટકા અનામતની જોગવાઈ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. – આ સુધારાએ ઇડબ્લ્યુએસ માટે અનામતનો આદેશ આપ્યો ન હતો પરંતુ તેને સક્ષમ બનાવ્યું હતું અને દસ ટકાની ટોચમર્યાદા નક્કી કરી હતી – 103 મા સુધારાને પડકાર ફેંકવા માટે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરી શકાય કે કેમ – ***ઠરાવવામાં આવ્યું (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *ના-મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતને પ્રશ્નમાં સુધારા સામે તલવાર તરીકે ઉપયોગ કરવો અને તે રીતે પ્રસ્તાવના અને ડી. પી. એસ. પી. દ્વારા નિર્ધારિત આર્થિક ન્યાય કરવાના રાજ્યના પ્રયાસોને અવરોધે છે અને અન્ય બાબતોની સાથે, બંધારણની કલમ 38,39 અને 46 માં સમાવિષ્ટ છે. – કળામાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ. બંધારણની કલમ 15 અને 16, હકારાત્મક પગલાં દ્વારા અનામતની જોગવાઈ, સમાનતાના સામાન્ય નિયમને અપવાદરૂપ હોવાને કારણે, તેને મૂળભૂત લક્ષણ તરીકે ગણી શકાય નહીં-વધુમાં, જો અનામત એ બંધારણની વિશેષતાઓમાંની એક છે, તો પણ તે માત્ર જોગવાઈને સક્ષમ કરવાની પ્રકૃતિમાં છે, તેને તે પ્રકૃતિનું આવશ્યક લક્ષણ તરીકે ગણી શકાય નહીં કે જેની અન્ય માન્ય હકારાત્મક પગલાં માટે મોડ્યુલેશન બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડશે-બંધારણ (એકસો ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019.*

ભારતનું બંધારણ–Art.368–બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા–Art.368 ***ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *તે એક ઘટક સત્તા તરીકે ઓળખાય છે અને આર્ટ. 368 ના આંતરિક વિવિધ સલામતીઓને આધીન છે, જેમાં પ્રક્રિયાગત સલામતીનો સમાવેશ થાય છે.*

ભારતનું બંધારણ–Art.368–મૂળભૂત માળખા અને બંધારણીય સુધારાઓનો સિદ્ધાંત–ચર્ચા કરેલ – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા અનિવાર્યપણે સંસદ પાસે છે અને જ્યારે આર્ટ. 368 માં ઉચ્ચ થ્રેશોલ્ડ અને અન્ય પ્રક્રિયાગત સલામતી પૂરી પાડવામાં આવે છે, ત્યારે એવું માનવું યોગ્ય રહેશે નહીં કે બંધારણના દરેક સુધારાને મૂળભૂત માળખાના સૈદ્ધાંતિક સંદર્ભ દ્વારા પડકારવામાં આવી શકે છે. સિદ્ધાંત–કેશવાનંદ કેસમાં દર્શાવ્યા મુજબ, બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન ન પહોંચાડવાની નિર્ધારિત મર્યાદાઓને આધીન રાજ્ય પર લાદવામાં આવેલી જવાબદારીને પૂર્ણ કરવા માટે બંધારણને ફરીથી આકાર આપવા માટે સંસદ દ્વારા સુધારાની શક્તિનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય છે.*

જનહિત અભિયાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા – ફરીવાર કેશવાનંદ કેસમાં જણાવ્યા મુજબ, બંધારણીય સુધારાની ન્યાયિક સમીક્ષા એ ન્યાયતંત્ર માટે ખૂબ જ સાવચેતીની બાબત છે જ્યાં અદાલતો સરકારની વ્યવહારુ જરૂરિયાતોથી અજાણ ન રહી શકે અને 'ટ્રાયલ એન્ડ એરર' માટે પણ દરવાજા ખુલ્લા રાખવા પડે, ફરીથી, બંધારણની ઓળખને નુકસાન ન પહોંચાડવાની મર્યાદાઓને આધીન – "મૂળભૂત લક્ષણો" અને "મૂળભૂત માળખું" અભિવ્યક્તિઓ અલગ અર્થ વ્યક્ત કરે છે, તેમ છતાં ઘણી વખત

તેનો એકબીજાના બદલે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે – બંધારણનું મૂળભૂત માળખું તેની આવશ્યક વિશેષતાઓનો સરવાળો છે – જ્યારે કોઈ ચોક્કસ આવશ્યક સુવિધાને રદ કરવાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન થશે ત્યારે તે સુવિધાના સ્વરૂપ અને સુધારાના સ્વરૂપ પર પણ આધાર રાખશે – બંધારણના ભાગ–૩ના સંદર્ભમાં, મૂળભૂત અધિકારોના સુધારાના દરેક કેસમાં મૂળભૂત માળખાને નુકસાન અથવા નાશ થાય તે જરૂરી નથી – જે વસ્તુ પાછી ખેંચવાની અથવા બદલવાની માંગ કરવામાં આવી છે તે મૂળભૂત માળખાનો અલંઘ્ય ભાગ છે કે કેમ તે હંમેશા મુદ્દો રહેશે – માત્ર સમાનતાના શાસનનું ઉલ્લંઘન બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી, સિવાય કે ઉલ્લંઘન આઘાતજનક, અસંવેદનશીલ અથવા સમાન ન્યાયના સારનો અનૈતિક ઉપહાસ હોય – જો કોઈ બંધારણીય સુધારો સમાનતાના સિદ્ધાંતોને મધ્યમ રીતે ઘટાડે છે અથવા તેમાં ફેરફાર કરે છે, તો તેને મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન ન કહી શકાય.

સિદ્ધાંતો/સિદ્ધાંતો–સમાનતાનો સિદ્ધાંત–વાજબી વર્ગીકરણ–ચર્ચા – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *સમાન લોકો સાથે સમાન વ્યવહાર થવો જોઈએ જ્યારે અસમાન લોકો સાથે અલગ વ્યવહાર થવો જોઈએ – માન્ય થવા માટે વર્ગીકરણ બે પરીક્ષણોને સંતોષવા જરૂરી છેઃ પ્રથમ, વિશિષ્ટ તર્ક ન્યાયી ઉદ્દેશ્ય પર આધારિત હોવો જોઈએ અને બીજું, વ્યક્તિઓના એક સમૂહને બીજાથી અલગ પાડવાની પસંદગીમાં પ્રાપ્ત કરવા માંગેલા હેતુ સાથે વાજબી જોડાણ હોવું જોઈએ – જો કે, માન્ય વર્ગીકરણ માટે ગાણિતિક વિશેષતાઓ અને સંપૂર્ણ સમાનતાની જરૂર નથી; ન તો તેને સારવારની*

ઓળખની જરૂર છે. – જો કોઈ જૂથમાં સમાનતા અથવા એકરૂપતા હોય, તો કાયદાની ભેદભાવપૂર્ણ તરીકે નિંદા કરવામાં આવશે નહીં, તેમ છતાં કોઈ ચોક્કસ પરિસ્થિતિને કારણે ઉદ્ભવતા કેટલાક આકસ્મિક સંજોગોને કારણે, વર્ગમાં સામેલ કેટલાકને બાકાત રહેલા અન્ય લોકો પર લાભ મળે છે, જ્યાં સુધી તેમને વિશેષ સારવાર માટે અલગ કરવામાં ન આવે – 'સમાનતા' અભિવ્યક્તિમાં ચોક્કસ અનિશ્ચિતતા હોવા છતાં, જ્યારે તે જ આધુનિક સમાજની જટિલ પરિસ્થિતિઓમાં કોઈ ચોક્કસ કેસ અથવા કેસોના વર્ગને લાગુ પાડવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, એ હકીકતને નકારી શકાય નહીં કે 'સમાનતા' નો સામાન્ય સિદ્ધાંત લોકશાહી સરકારનો આધાર બનાવે છે – લોકશાહી – ભારતનું બંધારણ – કલમ 14 થી 18.

આરક્ષણ – 'આરક્ષણ' દ્વારા સકારાત્મક કાર્યવાહીઃ સમાનતાના સામાન્ય નિયમને અપવાદ–વળતરકારી ભેદભાવ દ્વારા સકારાત્મક કાર્યવાહી – **ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.):** બહુપક્ષીય સામાજિક માળખામાં, મૂળ અને વાસ્તવિક સમાનતાની ખાતરી કરવા માટે, જ્યાં પણ અસ્તિત્વમાં હોય અને ગમે તે સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વમાં હોય ત્યાં અસમાનતાને દૂર કરવા માટે સતત પ્રયાસોની જરૂર પડે છે – આથી, રાજ્યને હકારાત્મક પગલાં લેવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે – અને, હકારાત્મક પગલાંનું એક યોગ્ય રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત સ્વરૂપ વળતરકારી ભેદભાવ દ્વારા છે, જે ભેદભાવને કાબૂમાં લેવાનો પ્રારંભિક ધ્યેય ધરાવે છે અને તેના નાબૂદીનો અંતિમ ધ્યેય છે જેથી વાસ્તવિક અને મૂળ સમાનતાના લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકાય – આનાથી રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓમાં અનામત અને ક્વોટા પ્રણાલી તરીકે ઓળખાય છે – 'સમાનતાનો

સિદ્ધાંત', જેમ કે આર્ટ્સ. 14 થી 18 માં સામૂહિક રીતે સ્થાપિત થયેલ છે, તે વાજબી વર્ગીકરણની રચના માટેનો મુખ્ય આધાર છે, જેમાં 'હકારાત્મક પગલાં' હેઠળ, તે કાયદાકીય અથવા વહીવટી હોય, હાથ ધરવા માટે અધિકૃત છે – બંધારણીય અદાલતોએ પણ, ઉદાહરણ તરીકે, જેને 'આરક્ષણ ન્યાયશાસ્ત્ર'–આરક્ષણ ન્યાયશાસ્ત્ર–ભારતનું બંધારણ–કળા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેના ઉત્ક્રાંતિમાં રચનાત્મક યોગદાન આપ્યું છે. 14 થી 18.

આરક્ષણ–આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે–આર્થિક વિકલાંગતા અને સકારાત્મક કાર્યવાહી–યોજાઈ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.) 'નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' અભિવ્યક્તિ માત્ર શબ્દાર્થની બાબત નથી પરંતુ તે કઠોર વાસ્તવિકતાઓની અભિવ્યક્તિ છે ગરીબી એ માત્ર સ્થિરતાની સ્થિતિ નથી પરંતુ તે પીછેહઠનો મુદ્દો છે– એક ચોક્કસ વર્ગ અથવા વર્ગના સંબંધમાં હકારાત્મક પગલાં લેવાની જોગવાઈ તે વર્ગ અથવા વર્ગ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી અસમાનતાઓને પહોંચી વળવા અને દૂર કરવાની દિશામાં રચનાત્મક રીતે કાર્ય કરી શકે છે, પરંતુ, જો સમાજનો બીજો વર્ગ ગરીબી જેવા એક ખાસ પ્રભુત્વ ધરાવતા પરિબળને કારણે અસમાનતાઓથી પીડાય છે, તો ઉપરોક્ત વર્ગને અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા રાજ્યના સમર્થનથી નકારી શકાય નહીં કારણ કે તે વિભાગ અન્યથા અન્ય ગેરફાયદાઓથી પીડાતો નથી. – સર્વસમાવેશક સામાજિક–આર્થિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવાના રાજ્યના પ્રયાસોમા , ગેરફાયદાઓના આધારે હકારાત્મક પગલાં માટેના દાવાઓની સ્પર્ધા એવી રીતે ન હોઈ

શકે કે જે રીતે એક વંચિત વર્ગ અન્ય વંચિત વર્ગ માટે સકારાત્મક કાર્યવાહીનો ઇનકાર કરશે – ન્યાય –સામાજિક – આર્થિક ન્યાય.

સિદ્ધાંતો/સિદ્ધાંતો–"વિતરણ ન્યાય" નો સિદ્ધાંત–ચર્ચા – બંધારણનો આદેશ ***– ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *"ડિસ્ટ્રિબ્યુટિવ જસ્ટિસ" નો સિદ્ધાંત એ આર્ટ. 46 જેવી જોગવાઈઓનો આધાર છે. બંધારણના 38 અને 39 – રાજ્યને બંધારણનો આદેશ વિતરણ ન્યાયનું સંચાલન કરવાનો છે; અને કાયદા બનાવવાની પ્રક્રિયામાં, વિતરણ ન્યાયનો ખ્યાલ, અન્ય બાબતોની સાથે, આર્થિક અસમાનતાને દૂર કરવાનો સંકેત આપે છે. – વિતરણ ન્યાયની વિવિધ પદ્ધતિઓ હોઈ શકે છે – વિતરણ ન્યાયની ફિલસૂફી વ્યાપક વિસ્તારની છે, જે અન્ય બાબતોની સાથે આર્થિક અસમાનતાઓને દૂર કરવાની જરૂરિયાતો સુધી પહોંચે છે; અને પછી, તે વંચિત નાગરિકોના એક વર્ગ અથવા કેટલાક વર્ગો સુધી મર્યાદિત નથી – વિતરણ ન્યાયનો વ્યાપક વ્યાપ તમામ નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપવાનો આદેશ આપે છે, જેથી આવકમાં અસમાનતા ઘટાડી શકાય અને નાગરિકોને આજીવિકાના પૂરતા સાધનો પૂરા પાડી શકાય. આ પ્રતિબદ્ધતામાં, આવકમાં અસમાનતા અને આજીવિકાના પૂરતા સાધનોની અછતને કારણે નાગરિકોના એક વર્ગને સંઘર્ષમાં મૂકવો એ સર્વસમાવેશક સામાજિક–આર્થિક ન્યાય મેળવવાનું અંતિમ લક્ષ્ય પૂરું કરી શકશે નહીં – ભારતનું બંધારણ–Art.46,38 અને 39–શબ્દો અને વાક્યો–"વિતરણ ન્યાય".*

ભારતનું બંધારણ–મૂળભૂત માળખા અને બંધારણીય સુધારાઓનો સિદ્ધાંત – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *બંધારણમાં કોઈ ચોક્કસ સુધારો મૂળભૂત*

માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે અસર કરે છે તે પ્રશ્નનો તૈયાર જવાબ આપી શકે તેવું કોઈ કટ–એન્ડ–ડ્રાય સૂત્ર અથવા પ્રમેય નથી અને ન પણ હોઈ શકે. – સુધારાની પ્રકૃતિ અને બંધારણના લક્ષણો/સુધારા દ્વારા સ્પર્શ, ફેરફાર, મોડ્યુલેટ અથવા બદલવાની માંગ એ પ્રશ્નના યોગ્ય નિર્ધારણ માટેના ભૌતિક પરિબળો હશે – મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતને દરેક બંધારણીય સુધારા પર સહેલાઈથી લાગુ કરી શકાતો નથી – સર્વોચ્ચ અદાલતે આ બાબતનો ઉપયોગ માત્ર એવા પ્રતિકૂળ બંધારણીય સુધારાઓ સામે જ કર્યો છે, જે બંધારણની ઓળખ પર પ્રહાર કરતા હોવાનું જણાયું હતું, જેમ કે ન્યાયિક સમીક્ષા ***(કેશવાનંદ, મિનર્વા મિલ્સ અને પી. સમ્બામૂર્તિ કેસો)*** *મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણી* ***(ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી કેસ)*** *બંધારણીય અદાલતોના પૂર્ણ અધિકારક્ષેત્ર* ***(એલ. ચંદ્ર કુમાર કેસ)*** *અને ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા* ***(એનજેએસી જજમેન્ટ કેસ)*** *– બંધારણીય સુધારાઓ પર સવાલ ઉઠાવવાના અન્ય મોટાભાગના પ્રયાસોને હાલની બંધારણીય જોગવાઈઓ અને યોજનાથી અલગ હોવા છતાં પણ અદાલતની અસ્વીકૃતિ મળી છે.*

ભારતનું બંધારણ–સંસદની સુધારાની સત્તાઓ અને બંધારણીય અદાલત દ્વારા સુધારાની સત્તાઓની આવી કવાયત પર ન્યાયિક સમીક્ષાની આંતરક્રિયા – બંધારણીય સુધારાઓમાં સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા ઓછામાં ઓછી દખલગીરીનું કારણ – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *આપણી સંસદીય લોકશાહીની બંધારણીય રચનામાં, ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તા એક આવશ્યક લક્ષણ હોવા છતાં અને તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક અપરિવર્તનીય ભાગ હોવા છતાં, બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા, જે કલમ. 368 ની દ્રષ્ટિએ સંસદમાં નિહિત છે, તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો સમાન*

રીતે સહજ ભાગ છે–બંધારણમાં સુધારો કરવાની આ બંને સત્તાઓ (સંસદ દ્વારા) અને ન્યાયિક સમીક્ષા (બંધારણીય અદાલત દ્વારા) તેમની પોતાની મર્યાદાઓને આધિન છે.

આરક્ષણ – વળતરયુક્ત ભેદભાવ – સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો (SEBCs)/અન્ય પછાત વર્ગો (OBCs)/અનુસૂચિત જાતિઓ (SCs)/અનુસૂચિત જનજાતિઓ (STs) ને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો (EWS) ના અનામતમાંથી બાકાત રાખવા–યોજાયેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, J.) વળતરનો ભેદભાવ, જ્યાં પણ લાગુ કરવામાં આવે છે, તે પાત્રમાં બાકાત છે અને અન્યને બાકાત રાખીને જ તેનું મૂલ્ય અને સાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે – આવા તફાવતને કાયદેસર રીતે અસ્વીકાર્ય ન કહી શકાય; તેના બદલે તે અનિવાર્ય છે – સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો (SEBCs)/અન્ય પછાત વર્ગો (OBCs)/અનુસૂચિત જાતિઓ (SCs)/અનુસૂચિત જનજાતિઓ (STs) ને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો (EWS) ના અનામતમાંથી બાકાત રાખવું એ સમાન પ્રજાતિનો વળતરકારી ભેદભાવ છે જેમ કે SEBCs/OBCs/SCs/ST આરક્ષણમાંથી સામાન્ય EWS ને બાકાત રાખવામાં આવે છે.

આરક્ષણ – હકારાત્મક પગલાં દ્વારા આરક્ષણ – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *નાગરિકોનું આર્થિક પછાતપણું પણ હકારાત્મક પગલાં દ્વારા અનામત આપવા માટેનો એકમાત્ર આધાર બની શકે છે.*

સમાનતા–ભારતીય બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્ર – બંધારણમાં સમાનતાની કલમ – ***ઠરાવ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *સમાનતાની બાંયધરી એ મૂળ છે અને માત્ર*

ઔપચારિક જરૂરિયાત નથી–સમાનતા એ સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયના એકીકૃત લક્ષ્યોના કેન્દ્રમાં છે.

અનામત–સમાનતાના સામાન્ય નિયમને અપવાદ – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *આપણી લોકશાહીમાં કાયદો જે સામાજિક–આર્થિક માળખું ઊભું કરવા માંગે છે, તેના માટે વાસ્તવિક અને મૂળ સમાનતાની જરૂરિયાતો હકારાત્મક પગલાં લેવાની માંગ કરે છે – અનામતને આવી જ એક સકારાત્મક કાર્યવાહી તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે, જે બંધારણ હેઠળ સ્વીકાર્ય છે; અને તેની કામગીરીને આ અદાલતના મોટી સંખ્યામાં નિર્ણયો દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે, જે* ***ડૉ. જયશ્રી પાટિલ*** *કેસમાં વિગતવાર ખુલાસાઓ સુધી ચાલે છે – જો કે, અનામત એ સમાનતાના સામાન્ય નિયમ માટે એક અપવાદ છે અને તેથી, તેને બંધારણની એવી આવશ્યક વિશેષતા તરીકે ગણી શકાય નહીં કે જેને સંશોધિત કરી શકાતી નથી.*

ભારતનું બંધારણ (Art.46). 46–આર્ટ. 46 માં અભિવ્યક્તિ "અન્ય નબળા વર્ગો"– અર્થ – ***રાખવામાં આવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *આર્ટ. 46 માં "અન્ય નબળા વર્ગો" નો વ્યાપક અભિવ્યક્તિ ખાસ નબળા વર્ગો (અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિ) થી અલગ છે અને તે ફક્ત તે જ વર્ગો સુધી મર્યાદિત નથી જે એસસી અને એસટી માટે સમાન છે – એવું ન કહી શકાય કે "અન્ય નબળા વર્ગો" અભિવ્યક્તિને શક્ય તેટલો વ્યાપક અર્થ ન આપવો જોઈએ અથવા આ અભિવ્યક્તિ*

ફક્ત તે નબળા વર્ગોને સંદર્ભિત કરે છે જેમની સ્થિતિ એસસી અને એસટી જેવી જ છે– અનામત.

ભારતનું બંધારણ – સુધારો – ન્યાયિક સમીક્ષા માટે અવકાશ – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ બેલા ત્રિવેદી, જે.)*** *સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલ કોઈપણ સુધારો ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લો છે અને તે બંધારણના એક અથવા અન્ય મૂળભૂત લક્ષણને અસર કરે છે તેના આધારે અદાલત દ્વારા દખલ કરવામાં આવે છે.*

ભારતનું બંધારણ–તેમાં સુધારો–ભેદભાવપૂર્ણ હોવાના આધારે પડકાર – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ બેલા ત્રિવેદી, જે.)*** *જો તથ્યોની સ્થિતિને વાજબી ઠેરવવા માટે વાજબી રીતે કલ્પના કરવામાં આવે તો બંધારણીય સુધારાને ભેદભાવપૂર્ણ તરીકે રદ કરી શકાતો નથી.*

ભારતનું બંધારણ–કાયદાનું અર્થઘટન–કાયદાનું અર્થઘટન ***ઠરાવેલ (પ્રતિ જે. બી. પારડીવાલા)*** *જો બંધારણની બે જોગવાઈઓ વચ્ચે કોઈ સ્પષ્ટ અથવા વાસ્તવિક સંઘર્ષ હોય, તો તેને સુમેળભર્યા નિર્માણના સિદ્ધાંતને લાગુ કરીને ઉકેલવામાં આવે છે બંધારણના અર્થઘટનના નિયમોએ સરકારની સમસ્યાઓ, રાજ્યનું માળખું, કામગીરીમાં ગતિશીલતા, નિયંત્રણ અને સંતુલન વિશેની સાવચેતીને ધ્યાનમાં લેવી પડશે, જે સામાન્ય રીતે કાયદાના અર્થઘટનમાં જરૂરી નથી.*

ભારતનું બંધારણ–સુધારો–અવકાશ અને મર્યાદાઓ– ઠરાવ્યું (પ્રતિ જે. બી. પારડીવાલા.) બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા એક વ્યુત્પન્ન શક્તિ હોવાથી, બંધારણમાં સુધારો કરવાની આવી શક્તિનો ઉપયોગ બે મર્યાદાઓને આધિન છે, એટલે કે, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત અને કાયદાકીય ક્ષમતાનો અભાવ. – જો 'મૂળભૂત માળખું' રચના હેઠળ કોઈ સુધારો રદ કરવો હોય, તો આ આંતર–સંબંધિત જોગવાઈઓનો કેન્દ્રિય સિદ્ધાંત જોખમમાં હોવો જોઈએ – જ્યાં સુધી આવા ઉલ્લંઘન સમાનતાના કેન્દ્રીય સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન ન કરે ત્યાં સુધી મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત હેઠળ માત્ર સક્ષમ જોગવાઈઓમાંથી એકનું ઉલ્લંઘન ખૂબ પરિણામ નહીં આવે – નજીવા અતિક્રમણનું નિવારણ 'મૂળભૂત માળખા' ના સિદ્ધાંત હેઠળ શોધી શકાતું નથી. 'મૂળભૂત માળખા સિદ્ધાંત'–સિદ્ધાંતો/સિદ્ધાંતો.

બંધારણ (એકસો ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 – વીડે જણાવ્યું હતું કે સુધારો, આર્ટ્સ. બંધારણની કલમ 15 અને 16 માં બે નવી કલમો એટલે કે કલમ (6) થી કલમ 15 અને કલમ (6) થી કલમ 16 ઉમેરીને સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો; અને આ રીતે, રાજ્યને અન્ય બાબતોની સાથે સાથે, "અનુસૂચિત જાતિઓ", "અનુસૂચિત જનજાતિઓ" અને "અન્ય પછાત વર્ગો" ના બિન–ક્રીમી સ્તર સિવાયના નાગરિકોના "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" (ઇડબ્લ્યુએસ) માટે મહત્તમ દસ ટકા અનામતની જોગવાઈ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી.

– ઠરાવેલ (પ્રતિ જે. બી. પારડીવાલા J) *હકારાત્મક પગલાં માટે વિવાદિત સુધારા દ્વારા રજૂ કરાયેલ આર્થિક માપદંડનો નવો ખ્યાલ જાતિ આધારિત અનામતને નાબૂદ કરવામાં*

ઘણી મદદ કરી શકે છે – તેને જાતિ આધારિત આરક્ષણને દૂર કરવાની પ્રક્રિયાના પ્રથમ પગલા તરીકે જોવામાં આવી શકે છે.

સિદ્ધાંતો/સિદ્ધાંતો–મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત–જોગવાઈને સક્ષમ કરવી–તેની અસર – **ઠરાવેલ (પ્રતિ રવિન્દ્ર ભટ, જે. (ઉદય ઉમેશ લલિત, સીજેઆઈ અને પોતે):** તે કહેવું અચોક્કસ છે કે જે જોગવાઈઓ સત્તાનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બનાવે છે, તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરશે નહીં–તેથી અદાલતની તપાસ, જ્યારે સક્ષમ જોગવાઈ ઘડવામાં આવે ત્યારે, થ્રેશોલ્ડ પર રોકી શકાતી નથી–બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરવાની તેની સંભાવના ચોક્કસપણે તે વિધાનસભા અથવા કારોબારીને આપે છે.

ભારતનું બંધારણ–બંધારણીય સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષા–અવકાશ – **ઠરાવેલ (પ્રતિ રવિન્દ્ર ભટ, જે. (ઉદય ઉમેશ લલિત, સીજેઆઈ અને પોતે):** બંધારણીય સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષાની યોગ્ય કસોટી અથવા ધોરણ સામાન્ય કાયદાઓના કિસ્સામાં સમાન નથી–બંધારણીય સુધારા ન્યાયિક સમીક્ષામાં, અદાલત સુધારેલી જોગવાઈના ઈતિહાસ અથવા નવી જોગવાઈ બંધારણની ઓળખ, અથવા પાત્ર અથવા પ્રકૃતિને કેવી રીતે અસર કરે છે તે ધ્યાનમાં લેશે.

ભારતનું બંધારણ–બંધુત્વ–સુસંગતતા – **ઠરાવેલ (પ્રતિ રવિન્દ્ર ભટ, જે. (સીજેઆઈ ઉદય ઉમેશ લલિત અને પોતાના માટે):** લોકોને ન્યાય, સ્વતંત્રતા અથવા સમાનતાની ખાતરી આપી શકાતી નથી, જ્યાં સુધી આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા અને આર્થિક વ્યવસ્થાના દરેક સ્તરે વ્યક્તિઓ દ્વારા કોઈક રીતે, અમુક અંશે, બંધુત્વ

અનુભવાય નહીં – તેથી નબળો બંધુત્વ ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને નબળી પાડે છે – બંધુત્વનું મૂલ્ય સમાનતા સંહિતા અને તેના પાસાઓ–તકની સમાનતા, બિન–ભેદભાવનો સિદ્ધાંત અને બિન–બાકાત સિદ્ધાંતનો એક ભાગ છે, કારણ કે તે તેમને સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્રતાના ખ્યાલો સાથે અવિભાજ્ય રીતે જોડે છે.

શબ્દો અને શબ્દસમૂહો–"મૂળભૂત લક્ષણો" અને "મૂળભૂત માળખું"–અર્થ–રાખવામાં આવે છે ***(પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *બંધારણનું મૂળભૂત માળખું તેની આવશ્યક વિશેષતાઓનો સરવાળો છે.*

શબ્દો અને શબ્દસમૂહો– બંધારણના 15 (6) અને 16 (6) કલમોમાં "સિવાયના" શબ્દો. –જો "વધુમાં" તરીકે વાંચવું હોય, તો એસસી/એસટી/ઓબીસીને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો (ઇડબ્લ્યુએસ) માં સામેલ કરવા માટે – ***ઠરાવેલ (પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)*** *સૂચવેલ રચના સ્પષ્ટપણે ઉપરોક્ત કલાઓમાં અને તેના હેતુ માટે ઉપયોગમાં લેવાતી "સિવાય" બાકાત અભિવ્યક્તિના સીધા અર્થની વિરુદ્ધ છે. 15 (6) અને 16 (6)–ભારતનું બંધારણ 15 અને 16(6).*

શબ્દો અને શબ્દસમૂહો–"વળતરકારી ભેદભાવ" અને "આરક્ષણ ન્યાયશાસ્ત્ર"–ચર્ચા ***(પ્રતિ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.)***

શબ્દો અને વાક્યો–"નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો"–નો અર્થ–ચર્ચા (per Dinesh Maheshwari, J.). સમાનતા–વાસ્તવિક અને મૂળ સમાનતા– આર્થિક ન્યાય અને સામાજિક ન્યાય – **ચર્ચા (પ્રતિ ન્યાયમૂર્તિશ્રી દિનેશ મહેશ્વરી).**

હાલની રિટ અરજીઓ અને અન્ય કાર્યવાહીઓમાં નીચેના ત્રણ પ્રશ્નો વિચારણા માટે આવ્યા હતા:–

પ્રશ્ન 1: શું 103 મો બંધારણીય સુધારો રાજ્યને આર્થિક માપદંડના આધારે અનામત સહિત વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની મંજૂરી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે એમ કહી શકાય?

પ્રશ્ન 2: શું 103 મો બંધારણીય સુધારો ખાનગી બિન–સહાયિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની મંજૂરી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે એમ કહી શકાય?

પ્રશ્ન 3: શું 103 મો બંધારણીય સુધારો એસઈબીસી/ઓબીસી/એસસી/એસટીને ઈડબ્લ્યુએસ અનામતના અવકાશમાંથી બાકાત રાખીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે?

રિટ અરજીઓ અને અન્ય કાર્યવાહીનો નિકાલ, કોર્ટ ઠરાવ્યું :

પ્રતિ કોર્ટ (૩:૨ બહુમતી)

માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી દિનેશ મહેશ્વરી, માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રીમતી બેલા એમ. ત્રિવેદી અને માનનીય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી જે. બી. પારદીવાલાની બનેલી બહુમતી દ્વારા આપવામાં આવેલા નિર્ણયને ધ્યાનમાં રાખીને, બંધારણમાં 103 મા સુધારાને પડકારવામાં નિષ્ફળ ગયો છે અને માનનીય ન્યાયમૂર્તિ એસ. રવિન્દ્ર ભટ્ટ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણય

લઘુમતીમાં છે.[પેરા 2]

પ્રતિ ન્યાયમૂર્તિશ્રી દિનેશ મહેશ્વરી, ઠરાવ્યું: 1. કલમ 368 હેઠળ બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા આપણા દેશમાં બંધારણીય કાયદાના વિકાસનું નોંધપાત્ર ક્ષેત્ર રહ્યું છે. આ સત્તા, જેને ઘટક સત્તા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે વિવિધ સલામતીઓને આધિન છે, જે પ્રક્રિયાગત સલામતી સહિત કલમ 368 માટે આંતરિક છે. [પેરા 34] [96–**D**–**E**].

2. "મૂળભૂત લક્ષણો" અને "મૂળભૂત માળખું" અભિવ્યક્તિઓ અલગ અર્થ વ્યક્ત કરે છે, તેમ છતાં ઘણી વખત તેનો એકબીજાના બદલે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. તે વાજબી રીતે કહી શકાય કે બંધારણનું મૂળભૂત માળખું તેની આવશ્યક લાક્ષણિકતાઓનો સરવાળો છે. કોઈ ચોક્કસ આવશ્યક સુવિધાને રદ કરવાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને ક્યારે નુકસાન થશે તે તે સુવિધાના પ્રકાર અને સુધારાના પ્રકાર પર પણ નિર્ભર કરશે. [પરિચ્છેદ 39.4,39.5][124–**D**–**E**].

3. ટૂંકમાં કહીએ તો, સમાનતાનો સિદ્ધાંત આ રીતે કહી શકાયઃ સમાન સાથે સમાન વ્યવહાર થવો જોઈએ, જ્યારે અસમાન સાથે અલગ વ્યવહાર થવો જોઈએ, કારણ કે વાસ્તવિક જીવનમાં આ સિદ્ધાંતના અમલીકરણ માટે, વ્યક્તિએ સમાન હોવા વચ્ચે તફાવત કરવો પડશે, એકસાથે જૂથબદ્ધ છે, અને જેઓ અલગ છે, તેઓ જૂથમાંથી બાકાત છે. આને વાજબી વર્ગીકરણ તરીકે

વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. હવે, માન્ય થવા માટે વર્ગીકરણ બે પરીક્ષણોને સંતોષવા જરૂરી છેઃ પ્રથમ, વિશિષ્ટ તર્ક ન્યાયી ઉદ્દેશ્ય પર આધારિત હોવો જોઈએ અને બીજું, વ્યક્તિઓના એક સમૂહને બીજાથી અલગ પાડવાની પસંદગીમાં પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલા ઉદ્દેશ્ય સાથે વાજબી જોડાણ હોવું જોઈએ. જો કે, માન્ય વર્ગીકરણ માટે ગાણિતિક વિશેષતાઓ અને સંપૂર્ણ સમાનતાની જરૂર નથી; ન તો તેને સારવારની ઓળખની જરૂર છે. જો કોઈ જૂથમાં સમાનતા અથવા એકરૂપતા હોય, તો કાયદાની ભેદભાવપૂર્ણ તરીકે નિંદા કરવામાં આવશે નહીં, ભલે કોઈ ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવતા કેટલાક આકસ્મિક સંજોગોને કારણે, વર્ગમાં સામેલ કેટલાકને બાકાત રહેલા અન્ય લોકો પર લાભ મળે છે, જ્યાં સુધી તેમને વિશેષ સારવાર માટે અલગ કરવામાં ન આવે. 'સમાનતા' અભિવ્યક્તિમાં ચોક્કસ અનિશ્ચિતતા હોવા છતાં, જ્યારે તે આધુનિક સમાજની જટિલ પરિસ્થિતિઓમાં કોઈ ચોક્કસ કેસ અથવા કેસોના વર્ગને લાગુ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, ત્યારે એ હકીકતને નકારી શકાય નહીં કે 'સમાનતા' નો સામાન્ય સિદ્ધાંત લોકશાહી સરકારનો આધાર બનાવે છે. [પેરા 44][127-એ-ડી]

4. બહુપક્ષીય સામાજિક માળખામાં, મૂળ અને વાસ્તવિક સમાનતાની ખાતરી કરવા માટે, જ્યાં પણ અસ્તિત્વમાં હોય અને ગમે તે સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વમાં હોય ત્યાં અસમાનતાને દૂર કરવા માટે સતત પ્રયાસોની જરૂર પડે છે. તેથી, રાજ્યને હકારાત્મક પગલાં લેવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. અને, હકારાત્મક

પગલાંનું એક યોગ્ય રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત સ્વરૂપ વળતરકારી ભેદભાવ દ્વારા છે, જે ભેદભાવને કાબૂમાં લેવાનો પ્રારંભિક ધ્યેય ધરાવે છે અને તેના નાબૂદીનો અંતિમ ધ્યેય છે જેથી વાસ્તવિક અને મૂળ સમાનતાના લક્ષ્ય સુધી પહોંચી શકાય. આનાથી રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓમાં અનામત અને ક્વોટા પ્રણાલી તરીકે ઓળખાય છે. [પેરા 48][129-એ-સી]

5. કલમ 14 થી 18 માં સામૂહિક રીતે સ્થાપિત 'સમાનતાનો સિદ્ધાંત' એ વાજબી વર્ગીકરણની રચના માટેનો મુખ્ય આધાર છે, જેમાં 'હકારાત્મક પગલાં' હેઠળ, તે કાયદાકીય અથવા કારોબારી હોય, હાથ ધરવા માટે અધિકૃત છે. બંધારણીય અદાલતોએ પણ, ઉદાહરણ તરીકે, જેને કોઈ વ્યક્તિ 'અનામત ન્યાયશાસ્ત્ર' કહી શકે છે તેના ઉત્ક્રાંતિમાં રચનાત્મક યોગદાન આપ્યું છે. જો કે, ભારતના બંધારણ દ્વારા સક્ષમ કરાયેલ સ્વીકાર્ય હકારાત્મક પગલાં પૈકીનું એક આરક્ષણ, તેમ છતાં સમાનતાના સામાન્ય નિયમ માટે એક અપવાદ છે અને તેથી, તેને બંધારણના આવા આવશ્યક લક્ષણ તરીકે ગણી શકાય નહીં કે જેને મોડ્યુલેટ કરી શકાતું નથી; અથવા જેની માન્ય કારણોસર મોડ્યુલેશન, જેનો લાભ પહેલેથી જ તેનો લાભ લઈ રહેલા વિભાગો સિવાયના કોઈપણ વિભાગના લાભ સહિત, મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે. [પરિચ્છેદ 50,56][129-F-G; 130-A; 133-D]

6. વાસ્તવિક અને મૂળ સમાનતાના લગભગ તમામ સંદર્ભોમાં, આર્થિક ન્યાયની વિભાવનાએ સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતોની સાથે સમાન ધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. કલમ 14 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાના નિયમને અસર આપવા માટે, અદાલતોને તેમના બંધારણમાં

કરવામાં આવેલા સુધારાઓના પ્રકાશમાં U.S. સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા વિકસિત ન્યાયશાસ્ત્ર દ્વારા પણ માગ દર્શન આપવામાં આવ્યું છે, જે આર્થિક વિચારણાઓ પર આધારિત હતા. આ એ બાબત પર પ્રકાશ પાડવા માટે છે કે નાગરિકોની આર્થિક પછાતતા પણ હકારાત્મક પગલાં દ્વારા અનામત આપવા માટેનો એકમાત્ર આધાર બની શકે છે. કોઈપણ સુસંસ્કૃત અધિકારક્ષેત્ર જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અને ખાસ કરીને, હકારાત્મક પગલાં દ્વારા વિભેદક વ્યવહારના હેતુ માટે, ધરાવતા અને ન હોય તેવા વચ્ચે તફાવત કરે છે. જો સમતાવાદી સામાજિક–આર્થિક વ્યવસ્થા એ લક્ષ્ય છે કે જેથી સામાજિક અને આર્થિક અધિકારોને અર્થપૂર્ણ વાસ્તવિકતા બનાવી શકાય, જે ખરેખર આપણા બંધારણનું લક્ષ્ય છે, તો ભેદભાવ અને બાકાત સહિત આર્થિક ગેરફાયદાઓથી ઉદ્ભવતા વંચિતતાઓને રાજ્ય દ્વારા સંબોધવાની જરૂર છે; અને તે બાબત માટે, દરેક હકારાત્મક પગલાંને આપણા બંધારણની મંજૂરી છે, જે પ્રસ્તાવના માળખાથી તેમજ ભાગ III અને ભાગ IV માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓના લખાણ અને રચનાથી પણ નોંધપાત્ર છે. [પારસ 64,65,67][138–F, G; 139–A, E–F]

7. 'નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' અભિવ્યક્તિ માત્ર શબ્દાર્થની બાબત નથી પરંતુ તે કઠોર વાસ્તવિકતાઓની અભિવ્યક્તિ છે. ગરીબી એ માત્ર સ્થિરતાની સ્થિતિ નથી પરંતુ તે પીછેહઠનો મુદ્દો છે. અલબત્ત, સામૂહિક ગરીબીને ટૂંકા ગાળામાં નાબૂદ કરી શકાતી નથી અને તે સમયના માર્ગે પ્રગતિનો પ્રશ્ન છે. કેશવાનંદના કિસ્સામાં, કલ્યાણકારી રાજ્યનું નિર્માણ એ બંધારણના મુખ્ય ઉદ્દેશોમાંનું

એક માનવામાં આવે છે. કલ્યાણકારી રાજ્યમાં, જાહેર સત્તા સ્થાનિક વ્યવસ્થા અને રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણના લઘુતમ ઉદ્દેશોથી આગળના હેતુઓની સિદ્ધિ માટે એક સાધન બની જાય છે. તે પૂરતું નથી કે સમાજને આંતરિક અવ્યવસ્થા અને/અથવા બાહ્ય આક્રમકતા સામે સુરક્ષિત કરવામાં આવે; સમાજ આ રીતે સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત થઈ શકે છે પરંતુ, બધા માટે વાસ્તવિક અને મૂળ ન્યાયનો અભાવ હોઈ શકે છે. તેવી જ રીતે, એક ચોક્કસ વર્ગ અથવા વર્ગના સંબંધમાં હકારાત્મક પગલાં લેવાની જોગવાઈ તે વર્ગ અથવા વર્ગ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી અસમાનતાઓને પહોંચી વળવા અને દૂર કરવાની દિશામાં રચનાત્મક રીતે કાર્ય કરી શકે છે, પરંતુ, જો સમાજનો બીજો વર્ગ ગરીબી જેવા એક ખાસ પ્રભુત્વ ધરાવતા પરિબળને કારણે અસમાનતાઓથી પીડાય છે, તો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે શું ઉપરોક્ત વર્ગને અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા રાજ્યના સમર્થનથી નકારી શકાય છે કારણ કે તે વિભાગ અન્યથા અન્ય ગેરફાયદાઓથી પીડાતો નથી. આનો જવાબ ફક્ત નકારાત્મક હોઈ શકે છે, કારણ કે સર્વસમાવેશક સામાજિક–આર્થિક ન્યાય સુનિશ્ચિંત કરવાના રાજ્યના પ્રયાસોમા , ગેરફાયદાઓના આધારે હકારાત્મક કાર્યવાહી માટેના દાવાઓની સ્પર્ધા એવી રીતે ન હોઈ શકે કે જે રીતે એક વંચિત વર્ગ અન્ય વંચિત વર્ગ માટે હકારાત્મક કાર્યવાહીનો ઇનકાર કરવા માંગશે. [પરિચ્છેદ 69,70][140–B, F–H; 141–A–B]

8. સંદર્ભિત વાંચન પર, તે વાજબી રીતે સમજી શકાય છે કે આ અદાલતના નિર્ણયોમાં જ્યાં પણ અવલોકનો આવે છે કે અનામતનો લાભ માત્ર આર્થિક માપદંડ પર જ મેળવી શકાતો નથી, તે સિદ્ધાંતને વ્યક્ત કરવા માટે હતો કે કલમ 15 (4)

અને/અથવા 15 (5) અને/અથવા 16 (4) હેઠળ આ હકારાત્મક પગલાંનો લાભ લેવા માટે, સંબંધિત વર્ગે કેટલાક અન્ય ગેરફાયદા પણ વહન કરવા જોઈએ અને માત્ર આર્થિક ગેરલાભ નહીં. ઉપરોક્ત નિર્ણયોને એ અર્થમાં વાંચી શકાય નહીં કે જો કલમ 15 (4) અને/અથવા 15 (5) અને/અથવા 16 (4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા સિવાયનો કોઈ વર્ગ અથવા વિભાગ માત્ર આર્થિક પરિસ્થિતિઓને કારણે ગેરલાભથી પીડાય છે, તો રાજ્ય ક્યારેય તે વર્ગ અથવા વિભાગ સામે હકારાત્મક પગલાં લઈ શકશે નહીં. નિર્ણયોમાંથી સ્પષ્ટ સિદ્ધાંતો અને બંધારણમાં સામાજિક–આર્થિક ન્યાયના સ્વીકૃત ઉદ્દેશ સહિત પૃષ્ઠભૂમિના પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, અગાઉના નિર્ણયોમાં આ અદાલતના અવલોકનો કે અનામતનો દાવો માત્ર આર્થિક માપદંડ પર જ કરી શકાતો નથી, તે ફક્ત કલમ 15 (4) અને/અથવા 15 (5) અને/અથવા 16 (4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા અથવા કવરેજ મેળવવા માંગતા વર્ગો અથવા વર્ગોને જ લાગુ પડે છે અને અન્યથા, આ અદાલતે આર્થિક પરિસ્થિતિઓને કારણે વંચિત અન્ય વર્ગો માટે અનામત આપવા પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂક્યો નથી. [પરિચ્છેદ 72,73][156–D–G]

9. રાજ્યને બંધારણનો આદેશ વિતરણ ન્યાયનું સંચાલન કરવાનો છે; અને કાયદા બનાવવાની પ્રક્રિયામાં, વિતરણ ન્યાયનો ખ્યાલ, અન્ય બાબતોની સાથે, આર્થિક અસમાનતાઓને દૂર કરવાનો સંકેત આપે છે. વિતરણ ન્યાયની વિવિધ પદ્ધતિઓ હોઈ શકે છે; અને તે માત્ર કર અથવા દેવું રાહત પગલાં દ્વારા અથવા કરારના વ્યવહારોના નિયમન અથવા સંપત્તિના પુનઃવિતરણ વગેરે દ્વારા અસમાનતાને

ઘટાડવાનું હાંસલ કરવા કરતાં વધુ સમજે છે. તે સ્પષ્ટ કરતાં વધુ છે કે વિતરણ ન્યાયની ફિલસૂફી વ્યાપક વિસ્તારની છે, જે અન્ય બાબતોની સાથે, આર્થિક અસમાનતાઓને દૂર કરવાની જરૂરિયાતો સુધી પહોંચે છે; અને પછી, તે એક વર્ગ અથવા વંચિત નાગરિકોના કેટલાક વર્ગો સુધી મર્યાદિત નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વિતરણ ન્યાયનો વ્યાપક વિસ્તાર તમામ નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપવાનો આદેશ આપે છે, જેથી આવકમાં અસમાનતા ઘટાડી શકાય અને નાગરિકોને આજીવિકાના પૂરતા સાધનો પણ પૂરા પાડી શકાય. આ પ્રતિબદ્ધતામાં, આવકમાં અસમાનતા અને આજીવિકાના પૂરતા સાધનોની અછતને કારણે નાગરિકોના એક વર્ગને સંઘર્ષમાં મૂકવો એ સર્વસમાવેશક સામાજિક–આર્થિક ન્યાય મેળવવાનું અંતિમ લક્ષ્ય પૂરું કરી શકશે નહીં. હકીકતમાં, એવી દલીલ કે રાજ્ય ગરીબી નાબૂદીના કોઈપણ પગલાં અપનાવી શકે છે પરંતુ હકારાત્મક પગલાં દ્વારા ઈડબ્લ્યુએસ માટે અનામત આપી શકતું નથી, તે એવી ધારણા પર આગળ વધે છે કે આપણી બંધારણીય યોજનામાં અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી બંધારણની કલમ 15 (4) 15 (5) અને 16 (4) ના હાલના લખાણને ધ્યાનમાં રાખીને ફક્ત એસઈબીસી/ઓબીસી/એસસી/એસટી માટે જ અનામત છે. આવી ધારણા ન તો માન્ય છે અને ન તો આપણી બંધારણીય યોજના સાથે સુસંગત છે. આ દલીલ મૂળભૂત બંધારણીય ઉદ્દેશો પર આધારિત છે, જેમાં 'બધા' નાગરિકો માટે 'ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય' સુરક્ષિત કરવાના વચન સાથે; અને 'બધા' વચ્ચે બંધુત્વને પ્રોત્સાહન આપવાનું વચન છે. આમ જોવામાં આવે તો, પ્રશ્નમાં સુધારાનો પડકાર

વિતરણ ન્યાયના સિદ્ધાંત પર નિષ્ફળ જાય છે. [પરિચ્છેદ 74.1.1,74.1.2] P158-B-H]

10. તેમ છતાં, કલમ 46 ના મુખ્ય ભાગમાં ઉપયોગમાં લેવાતા લખાણ અને અભિવ્યક્તિઓના ક્રમને અરજદારો વતી વારંવાર અર્થઘટનના સામાન્ય સિદ્ધાંત પર આધારિત દલીલો પર ભાર મૂકવા માટે વારંવાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ, તે સિદ્ધાંત અર્થઘટનમાં બંધબેસતું નથી. આ ઉપરાંત, જ્યારે અર્થઘટનના સિદ્ધાંતોમાંથી પસાર થાય છે, ત્યારે એ પણ નોંધવામાં આવે છે કે કોઈ પણ શંકાના કિસ્સામાં, જોગવાઈના શીર્ષક અથવા ઉપ-શીર્ષકને જોગવાઈના અર્થઘટનમાં આંતરિક સહાય તરીકે પણ ઓળખવામાં આવી શકે છે, જ્યારે જોગવાઈમાં ઉપયોગમાં લેવાતા સ્પષ્ટ શબ્દોના વ્યાપક ઉપયોગને ઘટાડી શકાય નહીં. રસપ્રદ બાબત એ છે કે કલમ 46 ના શીર્ષકમાં, શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપવા માટે લક્ષિત જૂથોના વર્ણનનો ઘટનાક્રમ જોગવાઈની સામગ્રી કરતાં વિપરીત ક્રમમાં જણાવવામાં આવ્યો છે. શીર્ષક 'અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન' સૂચવે છે જ્યારે મુખ્ય જોગવાઈની સામગ્રી 'લોકોના નબળા વર્ગોના હિત, અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના હિત' વાક્ય સાથે તૈયાર કરવામાં આવી છે. વિષયવસ્તુ સાથે શીર્ષકના સરળ વાંચનથી એ સ્પષ્ટ થશે કે કલમ 46 માં "અન્ય નબળા વર્ગો" ની વ્યાપક અભિવ્યક્તિ ચોક્કસ નબળા વર્ગો (અનુસૂચિત જાતિઓ અને

અનુસૂચિત જનજાતિ) થી અલગ છે અને તે ફક્ત તે જ વર્ગો સુધી મર્યાદિત નથી જે સમાન છે. [પેરા 74.2.3][159-G-H; 160-A-D]

11. આ સુધારાને બંધારણની પ્રસ્તાવના તેમજ અનુચ્છેદ 38 અને 39 સહિત અન્ય કોઈપણ જોગવાઈ સાથે સહસંબંધિત કરી શકાય છે. વધુમાં, આપણી બંધારણીય યોજનાની જરૂરિયાત એ નથી કે બંધારણમાં સુધારો ડી. પી. એસ. પી. માં કેટલીક હાલની જોગવાઈઓ પર આધારિત હોવો જોઈએ. હકીકતમાં, ડી. પી. એસ. પી. માં કોઈ પણ અનુરૂપ જોગવાઈ વિના પણ બંધારણમાં સુધારો (અલબત્ત, મૂળભૂત માળખાની મર્યાદામાં) કરી શકાય છે. ઉપરોક્ત દ્રષ્ટિકોણમાં, અરજદારો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી અન્ય અસ્વીકાર્ય દલીલોનું વિશ્લેષણ કરવાનું કોઈ કારણ દેખાતું નથી કે પ્રશ્નમાં સુધારો કહેવાતા આગળના વર્ગ/જાતિની તરફેણમાં વળતરકારી ભેદભાવની જોગવાઈ કરે છે. તે અવલોકન કરવા માટે પૂરતું છે કે પ્રશ્નમાં સુધારો અનિવાર્યપણે તે આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની જરૂરિયાતો સાથે સંબંધિત છે, જેમને અત્યાર સુધી આવા હકારાત્મક પગલાં (ખાસ કરીને અનામત) નો લાભ આપવામાં આવ્યો નથી, જે નાગરિકોના અન્ય વર્ગ/વર્ગો એટલે કે, એસઈબીસી/ઓબીસી/એસસી/એસટીને આપવામાં આવ્યો હતો. ઈડબ્લ્યુએસ અનામતની આ હકારાત્મક કાર્યવાહીને પછાત વર્ગ વિરુદ્ધ આગળના વર્ગના દૃષ્ટિકોણથી જોવી એ બધા માટે વાસ્તવિક અને મૂળ ન્યાયના ધ્યેય પ્રત્યે વળતરકારી ભેદભાવની ખૂબ જ અનુમતિ સાથે સુસંગત નથી. આ સુધારા સામે પડકાર એ આધાર પર છે કે રાજ્ય ગરીબી અને તેનાથી થતા ગેરફાયદાઓને પહોંચી વળવા માટે તમામ સંબંધિત પગલાં લઈ શકે છે, પરંતુ

અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી બંધારણ દ્વારા માત્ર સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના નાગરિકો માટે જ કરવામાં આવી છે; અને અનામતની આ કાર્યવાહી માટે ક્યારેય આર્થિક ગેરલાભ પર વિચાર કરવામાં આવ્યો ન હતો, તેને નકારી કાઢવાની જરૂર છે. કોઈ પણ સંજોગોમાં, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના સમર્થનમાં અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા, સર્વસમાવેશક સામાજિક–આર્થિક ન્યાય તરફ રાજ્યના કોઈપણ કાયદેસર પ્રયાસ, જેમને અન્યથા આ સકારાત્મક કાર્યવાહીનો લાભ આપવામાં આવ્યો ન હતો, તેમાં કોર્ટ દ્વારા હળવાશથી દખલ કરી શકાતી નથી. [પરિચ્છેદ 74.3,75,76][160–F–H; 161 A–B, D–E]

12. ઈડબ્લ્યુએસ આરક્ષણ પોતે જ વળતરકારી ભેદભાવનું બીજું સ્વરૂપ છે, જે આવા નબળા વર્ગોના હિતની સેવા માટે છે, જેમને અનામત દ્વારા અત્યાર સુધી કોઈ રાજ્યનું સમર્થન આપવામાં આવ્યું નથી. SEBCs/OBCs/SCs/STs તેમની તરફેણમાં વર્તમાન વળતરકારી ભેદભાવ ધરાવે છે જેમાં હાલમાં સમર્થિત EWS ને પણ અન્ય તમામ બાકાત વર્ગો/વ્યક્તિઓ સાથે બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. એક જરૂરી પરિણામ તરીકે, જ્યારે ઈડબ્લ્યુએસને વળતરના ભેદભાવ દ્વારા ટેકો આપવાનો હોય, ત્યારે તે ફક્ત અન્યને બાકાત રાખીને અને ખાસ કરીને જેઓ અન્ય તમામને બાકાત રાખીને હાલના વળતરના ભેદભાવનો લાભ લઈ રહ્યા છે તેમને બાકાત રાખીને આપી શકાય છે.

સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, SEBCs/OBCs/SCs/STs ને EWS આરક્ષણમાંથી બાકાત રાખવું એ સમાન પ્રજાતિનો વળતરકારી ભેદભાવ છે જેમ કે

SEBCs/OBCs/SCs/STs આરક્ષણમાંથી સામાન્ય EWS ને બાકાત રાખવામાં આવે છે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, વળતરનો ભેદભાવ, જ્યાં પણ લાગુ કરવામાં આવે છે, તે પાત્રમાં બાકાત છે અને અન્યને બાકાત રાખીને જ તેનું મૂલ્ય અને સાર પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવા તફાવતને કાયદેસર રીતે અસ્વીકાર્ય ન કહી શકાય; તેના બદલે તે અનિવાર્ય છે. [પેરા 82.1][165–ઈ–એફ]

13. વળતરના ભેદભાવમાં બાકાત એ જન્મજાત હકીકત એ હકીકત દ્વારા વધુ ઉદાહરણ આપી શકાય છે કે ઇન્દ્ર સાહનીમાં, આ અદાલતે ઓબીસીના ક્રીમી સ્તરને અનામતના લાભમાંથી બાકાત રાખ્યા હતા. એક તરફ ઔપચારિક સમાનતાની જટિલ રચનામાં (જે ભેદભાવને એકસાથે પ્રતિબંધિત કરે છે) અને બીજી તરફ વાસ્તવિક અને મૂળ સમાનતા (જે નુકસાનને દૂર કરવા માટે વળતરના ભેદભાવને મંજૂરી આપે છે) બાકાત એ જ રીતે અનિવાર્ય છે જેમ કે વળતરનો ભેદભાવ પોતે જ છે. હકીકતમાં, 'ક્રીમી લેયર' સિદ્ધાંત પોતે જ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગનું સાચું સંકલન બનાવવા માટે લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો. ક્રીમી લેયર સિદ્ધાંત સાથે બે લક્ષણો આશ્ચર્યજનક રીતે સામે આવે છે. એક એ છે કે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગનું વાસ્તવિક સંકલન બનાવવા માટે, આર્થિક પરિબળો સમાન રીતે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે; અને પછી, બાકાત રાખવાનો સિદ્ધાંત તેમાં પણ લાગુ પડે છે. આ બે લક્ષણો, જ્યારે વર્તમાન કેસમાં લાગુ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે સ્પષ્ટ કરે છે કે આર્થિક માપદંડનો ઉપયોગ અનામતની કવાયત માટે વિરોધાભાસી નથી, પરંતુ તે અનિવાર્ય છે; અને બીજું, વળતરકારી ભેદભાવની કવાયતને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે જેથી તેનું

ઇચ્છિત પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકાય, લક્ષ્ય જૂથમાંથી દરેક અન્ય વર્ગ/વ્યક્તિને બાકાત રાખવું અનિવાર્ય છે. આ રીતે જોવામાં આવે તો, હાલમાં અમલમાં રહેલા બંધારણીય કાયદાના સ્પીકૃત સિદ્ધાંતોમાં પ્રશ્નમાં સુધારો અસ્પષ્ટ છે. [પારસ 83,83.1][166-બી-ઇ]

14. પસંદગીયુક્ત સારવાર સંભવિત નુકસાન પ્રકાશમાં હકારાત્મક પગલાં મર્યાદા તપાસ કર્યા પછી સ્પર્ધકો અન્ય નિર્દોષ વર્ગ, i.e., સામાન્ય ગુણવત્તા ઉમેદવારો, આ કોર્ટ શિક્ષણ અને જાહેર રોજગાર અનામત માટે ટોચમર્યાદા મર્યાદા તરીકે પચાસ ટકા ઇચ્છનીયતા વ્યક્ત કરી છે પરંતુ, આવા તમામ અવલોકનો લેખ 15 (4) 15 (5) અને 16 (4) અથવા હકારાત્મક પગલાં અન્ય ક્ષેત્રો જેમ કે સ્થાનિક સ્વ-સરકાર સંબંધમાં હેઠળ મેળવવામાં આરક્ષણ સંદર્ભમાં આવશ્યક વાંચવા માટે જરૂરી છે અને સંપૂર્ણપણે અલગ વર્ગ માટે પૂરી પાડવામાં અનામત માટે વધુપડતું કરી શકાતી નથી, આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો સમાવેશ થાય છે. [પેરા 93][178-બી-ડી]

15. અંતિમ વિશ્લેષણમાં, એ વાતમાં કોઈ શંકા નથી કે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ પ્રશ્નમાં સુધારા સામે તલવાર તરીકે કરવો અને તે રીતે રાજ્ય નીતિના પ્રસ્તાવના અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો (ડી. પી. એસ. પી.) દ્વારા નિર્ધારિત આર્થિક ન્યાય કરવાના રાજ્યના પ્રયાસોને અવરોધે છે અને અન્ય બાબતોની સાથે, કલમ 38,39 અને 46 માં સમાવિષ્ટ છે, તેને સમર્થન આપી શકાતું નથી. આ અનિવાર્યપણે એટલા માટે છે કે ભારતના બંધારણની કલમ 15 અને 16 માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ, સકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા અનામતની જોગવાઈ, સમાનતાના સામાન્ય નિયમને અપવાદરૂપ

હોવાથી, તેને મૂળભૂત લક્ષણ તરીકે ગણી શકાય નહીં. વધુમાં, જો અનામત એ બંધારણની વિશેષતાઓમાંની એક હોય તો પણ, તે માત્ર જોગવાઈને સક્ષમ કરવાની પ્રકૃતિમાં હોવાથી, તેને તે પ્રકૃતિની આવશ્યક વિશેષતા તરીકે ગણી શકાય નહીં કે જેની અન્ય માન્ય હકારાત્મક પગલાં માટે ફેરફાર બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડશે. તેથી, 103 મા સુધારાને પડકાર ફેંકવા માટે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. [પેરા 101][182-ઈ-જી]

16. અનામત એ રાજ્ય દ્વારા સકારાત્મક કાર્યવાહીનું એક સાધન છે જેથી અસમાનતાઓનો સામનો કરતી વખતે સમાનતાવાદી સમાજના લક્ષ્યો તરફ સર્વસમાવેશક કૂચ સુનિશ્ચિત કરી શકાય; તે માત્ર સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા માટે જ નહીં, પરંતુ કોઈ પણ વર્ગ અથવા વર્ગને સામેલ કરવા માટે પણ એક સાધન છે જેથી નબળા વર્ગના વર્ણનનો જવાબ આપી શકાય. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, ફક્ત આર્થિક માપદંડ પર રચાયેલ અનામત ભારતના બંધારણના કોઈપણ આવશ્યક લક્ષણનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી અને ભારતના બંધારણના મૂળભૂત માળખાને કોઈ નુકસાન પહોંચાડતું નથી. [પેરા 102][183-બી-સી]

17. કલમ 15 (4) 15 (5) અને 16 (4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા વર્ગોને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો તરીકે અનામતનો લાભ મેળવવાથી બાકાત રાખવામાં આવે છે, જે બિન-ભેદભાવ અને વળતરકારી ભેદભાવની જરૂરિયાતોને સંતુલિત કરવાની પ્રકૃતિ ધરાવે છે, સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી અને કોઈ પણ રીતે ભારતના બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડતું નથી. [પેરા 102][183-ડી]

18. નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે દસ ટકા સુધી અનામત. વર્તમાન અનામત ઉપરાંત ભારતના બંધારણની કોઈપણ આવશ્યક સુવિધાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી અને પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદાના ઉલ્લંઘનને કારણે ભારતના બંધારણના મૂળભૂત માળખાને કોઈ નુકસાન થતું નથી કારણ કે, તે ટોચમર્યાદા પોતે જ લવચીક નથી અને કોઈ પણ સંજોગોમાં, ભારતના બંધારણની કલમ 15 (4) 15 (5) અને 16 (4) દ્વારા કલ્પના કરાયેલ અનામતને જ લાગુ પડે છે. [પેરા 102][183-ઈ-એફ]

19. 103 મો બંધારણીય સુધારો આર્થિક માપદંડના આધારે રાજ્યને અનામત સહિત વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની મંજૂરી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તેવું ન કહી શકાય. [ફકરો 104][184-એ]

20. 103 મા બંધારણીય સુધારાને ખાનગી બિન-સહાયિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની મંજૂરી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન હોવાનું ન કહી શકાય. [ફકરો 104][184-બી]

21. 103 મો બંધારણીય સુધારો એસઈબીસી/ઓબીસી/એસસી/એસટીને ઈડબ્લ્યુએસ અનામતના દાયરામાંથી બાકાત રાખીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તેવું ન કહી શકાય. [પેરા 104] [184-બી]

કેશવાનંદ ભારતી શ્રીપદગલવરુ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય અને અન્ન. (1973) 4 SCC 225: [1973] Suppl. એસસીઆર 1; ભીમ સિંઘજી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને ઓઆરએસ. (1981) 1 એસસીસી 166 અને મિનર્વા મિલ્સ લિમિટેડ અને અન્ય. v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય. (1980) 3

એસસીસી 625: [1981] 1 એસસીઆર 206–પર આધારિત. મદ્રાસ રાજ્ય વિ. ચંપકમ દોરાઈરાજન AIR 1951 SC 226: [1951] SCR 525; K.C. વસંત કુમાર અને અન્ર. v. કર્ણાટક રાજ્ય 1985 સપ એસ. સી. સી. 714: [1985] સપ્લિ. SCR 352; જસ્ટીસ K.S. પુટ તાસ્વામી (નિવૃત્ત) અને એન. આર. v. ભારતનું સંઘ અને અન્ય. (2017) 10 એસસીસી 1: [2017] 10 એસસીઆર 569; પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઈટ્સ એન્ડ ઓઆરએસ. v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય. (1982) 3 એસસીસી 235: [1983] 1 એસસીઆર 456; જોલી જ્યોર્જ વર્ગીઝ અને એન. આર. v. બેંક ઓફ કોચીન (1980) 2 એસસીસી 360: [1980] 2 એસસીઆર 913; અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન વિરુદ્ધ નવાબ ખાન ગુલાબ ખાન અને અન્ય. (1997) 11 એસસીસી 121: [1996] 7 પૂરક. SCR 548; કેરળ રાજ્ય અને Anr. v. N.M. થોમસ અને ઓઆરએસ. (1976) 2 એસ. સી. સી. 310; પી. સમ્ભામૂર્તિ અને અન્ય. v. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ર. (1987) 1 એસસીસી 362: [1987]
1 એસ. સી. આર. 879; લિંગપ્પા પોચન્ના અપ્પેલવાર વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અને અન્ર. (1985) 1 એસસીસી 479: [1985]
2 એસ. સી. આર. 224; ટી. દેવદાસન વિરુદ્ધ ભારત સંઘ અને અન્ર. [1964] 4 SCR 680; ઈન્દ્ર સાહની અને અન્ય. v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા

અને અન્ય. 1992 સપ્લિમેન્ટ (3) એસસીસી 217; એમ. નાગરાજ અને અન્ય. v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય. (2006) 8 એસસીસી 212: [2006] 7 સપ્લિ. એસ. સી. આર. 336; અશોક કુમાર ઠાકુર વિરુદ્ધ ભારત સરકાર અને અન્ય. (2008) 6 SCC 1: [2008] 4 SCR 1; M.R. બાલાજી અને ઓઆરએસ. v. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્ય. [1963] સપ. 1 એસ. સી. આર. 439; ઈન્દ્ર સાહની વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (2000) 1 એસસીસી 168: [1999] 5 સપ્લિ. એસસીઆર 229; આર. ચિત્રલેખા અને અન્ન. v. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્ય.

[1964] 6 SCR 368; જાનકી પ્રસાદ પરિમૂ અને અન્ય. v. J & K રાજ્ય અને અન્ય. (1973) 1 એસસીસી 420: [1973] 3 એસ. સી. આર. 236; શ્રી સંકરી પ્રસાદ સિંહ દેવ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ અને અન્ન. [1952] એસસીઆર 89; સજ્જન સિંહ વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય [1965] 1 SCR 933; I.C. ગોલક નાથ અને ઓઆરએસ. v. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ન. [1967] 2 SCR 762; E.P. રોયપ્પા વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય અને અન્ન. (1974) 4 એસસીસી 3: [1974] 2 એસ. સી. આર. 348; પૃથ્વી રાજ ચૌહાણ વિરુદ્ધ ભારત સરકાર અને અન્ય. (2020) 4 એસસીસી 727: [2020] 2 SCR 727; B.K. પવિત્રા અને ઓરસ. v. ભારતનું સંઘ અને અન્ય. (2019) 16 એસસીસી 129: [2019] 7 એસસીઆર 1086; ડૉ. જૈશ્રી લક્ષ્મણરાવ પાટીલ વિરુદ્ધ મુખ્યમંત્રી અને અન્ય. (2021) 8 એસ. સી. સી. 1; દયરામ ખેમકરણ વર્મા વિરુદ્ધ ગુજરાત રાજ્ય

2016 એસસીસી ઓનલાઈન ગુજરાત 1821; માધવ રાવ સિંધિયા જનહિત અભિયાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા A B C D E F G H 24 સર્વોચ્ચ અદાલતી અહેવાલો [2022] 14 S.C.R. બહાદુર વગેરે. v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (1971) 1 એસસીસી 85: [1971] 3 એસ. સી. આર. 9; રાજ્ય (એન. સી. ટી. દિલ્હી) વિરુદ્ધ ભારત સરકાર અને એન. (2018) 8 એસસીસી 501: [2018] 7 SCR 1; T.M.A. પાઈ ફાઉન્ડેશન અને ઓઆરએસ. v. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય. (2002) 8 SCC 481; V.V. ગિરી વિ. D.S. ડોરા [1960] 1 એસસીઆર 246; સૌરવ યાદવ અને અન્ય. v. ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય. (2021) 4 એસસીસી 542; વામન રાવ અને અન્ય. v. ભારતનું સંઘ અને અન્ય. (1981) 2 એસસીસી 362: [1981] 2 એસસીઆર 1; અશોક કુમાર ઠાકુર વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય અને અન્ય. (1995) 5 એસસીસી 403: [1995] 3 પૂરક. એસ. સી. આર. 269; સુભાષ ચંદ્ર અને અન્ર. v. દિલ્હી ગૌણ સેવાઓ પસંદગી બોર્ડ અને અન્ય. (2009) 15 એસસીસી 458: [2009] 12 એસ. સી. આર. 978; રઘુનાથરાવ ગણપતરાવ વિ. ભારત સંઘ 1994 સપ્લિમેન્ટ (1) એસ. સી. સી. 191: [1993] 1 એસ. સી. આર. 480; સોસાયટી ફોર અનએડેડ પ્રાઈવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ અન્ર. (2012) 6 એસસીસી 1; પ્રમતી શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ટ્રસ્ટ (નોંધાયેલ) અને અન્ય. v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને

અન્ય. (2014) 8 એસ. સી. સી. 1; ઇન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિરુદ્ધ રાજ નારાયણ અને અન્ર. 1975 સપ્લિમેન્ટ એસ. સી. સી. 1; કર્ણાટક રાજ્ય વિ. ભારત સંઘ અને અન્ર. (1977) 4 એસસીસી 608: [1978] 2 એસ. સી. આર. 1; કિહોટો હોલ્લોહાન વિ. ઝાચિલહુ અને ઓરસ. 1992 સપ (2) એસસીસી 651: [1992] 1 એસ. સી. આર. 686; એલ. ચંદ્રકુમાર વિરુદ્ધ ભારત સરકાર અને અન્ય. (1997) 3 એસસીસી 261: [1997] 2 એસસીઆર 1186; કે. કૃષ્ણ મૂર્તિ (ડૉ.) અને અન્ય. v. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને Anr. (2010) 7 એસસીસી 202: [2010] 6 SCR 972; સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ–ઓન–રેકોર્ડ એસોસિએશન અને Anr. v. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (2016) 5 એસસીસી 1: [2015] 13 એસસીઆર 1; મગનલાલ છગનલાલ (પી) લિમિટેડ વિરુદ્ધ ગ્રેટર બોમ્બે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન અને અન્ય. (1974) 2 એસસીસી 402: [1975] 1 એસસીઆર 1; ચેરમેન અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર, સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. v. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઇન્ડિયા એસસી/એસટી કર્મચારી કલ્યાણ સંગઠન અને અન્ય. (2015) 12 એસસીસી 308: [2015] 1 એસ. સી. આર. 55; ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ ડૉ. દિનાનાથ શુક્લા અને અન્ર. (1997) 9 એસસીસી 662: [1997] 1 એસસીઆર 750; મેસર્સ શાંતિસ્ટાર બિલ્ડર્સ વિ. નારાયણ કે. ટોટામે અને અન્ય. (1990) 1 એસસીસી 520; એસોસિએશન ઓફ યુનિફાઇડ ટેલિ સર્વિસ પ્રોવાઇડર્સ એન્ડ ઓઆરએસ. v. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. (2014)

6 એસસીસી 110: [2014] 9 SCR 780; પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ (PUCL) અને Anr. v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને Anr. (2003) 4 એસસીસી 399: [2003] 2 એસસીઆર 1136; મેસર્સ ફ્રિક ઈન્ડિયા લિમિટેડ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય. (1990) 1 એસસીસી 400: [1989] 2 સપ્લિમેન્ટ. SCR 570; અખિલ ભારતીય શોષિત કર્મચારી સંઘ (રેલવે) વિરુદ્ધ ભારત સરકાર અને અન્ય. (1981) 1 એસસીસી 246: [1981] 2 એસ. સી. આર. 185 અને આર. ડી. ઉપાધ્યાય વિરુદ્ધ આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય. (2007) 15 એસસીસી 337: [2006] 3 SCR 1132–નો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

કોરોક્રાફ્ટ વિ. પાન અમેરિકન એરવેઝ 1969 (1) ઓલ ઈઆર 82–નો સંદર્ભ.

પર. બેલા એમ. ત્રિવેદી, જે. (દિનેશ મહેશ્વરી, જે. સાથે સહમત)

હોલ્ડઃ 1. તે કાયદાનો ખૂબ જ સુસ્થાપિત પ્રસ્તાવ છે કે તે બંધારણ છે અને ઘટક સત્તા નથી જે સર્વોચ્ચ છે. તે સ્વયંસિદ્ધ છે કે સંસદને બંધારણની કલમ 368 હેઠળ બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈમાં ઉમેરો, ફેરફાર અથવા રદ કરીને સુધારો કરવાની ઘટક સત્તા આપવામાં આવી છે, અને તેનો ઉપયોગ ઉપરોક્ત કલમમાં નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુસાર કરવો જરૂરી છે. બંધારણને જીવંત દસ્તાવેજ અથવા કાર્ય પ્રગતિમાં હોવાનું કહેવાય છે કારણ કે ઉપરોક્ત જોગવાઈ હેઠળ સંસદને સુધારો કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી છે. અલબત્ત, ઘણા બધા ચુકાદાઓમાં જણાવ્યા મુજબ, આ સત્તા મૂળભૂત માળખા સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓને આધીન છે. પ્રસ્તાવના અને બંધારણની સમગ્ર

યોજનામાંથી પ્રેરણા લઈને, કેશવાનંદ ભારતી કેસમાં બહુમતીએ એવું માન્યું હતું કે બંધારણનો મૂળભૂત પાયો અને માળખું સમાન રહે ત્યાં સુધી બંધારણની દરેક જોગવાઈમાં સુધારો કરી શકાય છે. ઉપરોક્ત ચુકાદામાં કોર્ટ દ્વારા કોતરવામાં આવેલા બંધારણીય માળખાના કેટલાક મૂળભૂત લક્ષણો હતા, બંધારણની સર્વોચ્ચતા, સરકારનું પ્રજાસત્તાક અને લોકશાહી સ્વરૂપ, સત્તાઓનું વિભાજન, ન્યાયિક સમીક્ષા, સાર્વભૌમત્વ અને રાષ્ટ્રની અખંડિતતા, સરકારનું સંઘીય સ્વરૂપ વગેરે. ત્યારબાદના વિવિધ ન્યાયિક ચુકાદાઓમાં અનેક લક્ષણોને મૂળભૂત લક્ષણો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. તદનુસાર, સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલ કોઈપણ સુધારો ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લો છે અને તે બંધારણના એક અથવા અન્ય મૂળભૂત લક્ષણને અસર કરે છે તે આધાર પર અદાલત દ્વારા દખલ કરવા માટે જવાબદાર છે. [પરિચ્છેદ 5,6][188–બી–સી; 189–એ–બી]

2. વિવાદિત સુધારામાં બિલ રજૂ કરવાના ઉદ્દેશો અને કારણોના નિવેદનોમાંથી પસાર થતાં, સંસદે નોંધ લીધી છે કે નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો આર્થિક રીતે વધુ વિશેષાધિકૃત વ્યક્તિઓ સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે તેમની આર્થિક અસમર્થતાને કારણે ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને જાહેર રોજગાર પ્રાપ્ત કરવાથી મોટાભાગે બાકાત રહ્યા છે. કલમ 15 ની કલમ (4) અને (5) અને કલમ 16 ની કલમ (4) હેઠળ પ્રવર્તમાન અનામતના લાભો સામાન્ય રીતે તેમને ઉપલબ્ધ નથી, સિવાય કે તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાના ચોક્કસ માપદંડોને પૂર્ણ કરે. વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે બંધારણ (93 મો સુધારો) અધિનિયમ, 2005 મુજબ,

બંધારણની કલમ 15 માં કલમ (5) દાખલ કરવામાં આવી હતી, જે રાજ્યને ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશના સંબંધમાં નાગરિકો અથવા અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિઓના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે. તેવી જ રીતે, બંધારણની કલમ 16 ની કલમ (4) રાજ્યને કોઈ પણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓના આરક્ષણ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા માટે સક્ષમ બનાવે છે, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ નથી. જો કે, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો અનામતના લાભ માટે પાત્ર ન હતા. તેથી, કલમ 46 પાછળ રહેલા આદર્શોને પૂર્ણ કરવા અને નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની અને રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગારમાં ભાગીદારીની યોગ્ય તક મળે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે, ભારતના બંધારણમાં સુધારો કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો. [પેરા 19][194–**A**–**E**]

3. સારી રીતે સ્થાપિત, એવું માનવું આવશ્યક છે કે વિધાનસભા તેના પોતાના લોકોની જરૂરિયાતોને સમજે છે અને તેની કદર કરે છે. તેના કાયદાઓ અનુભવ દ્વારા પ્રગટ થતી સમસ્યાઓ તરફ નિર્દેશિત છે, અને તેના ભેદભાવ પર્યાપ્ત ધોરણો પર આધારિત છે. તેથી, જો તથ્યોની સ્થિતિને વાજબી ઠેરવવા માટે વાજબી રીતે કલ્પના કરવામાં આવે તો બંધારણીય સુધારાને ભેદભાવપૂર્ણ તરીકે રદ કરી શકાતો નથી. તાત્કાલિક કિસ્સામાં, કલમ 15 ની કલમ (4) અને (5) અને કલમ 16 ની કલમ (4) માં અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (એસઈબીસી)

ના નાગરિકોને આપવામાં આવતા અનામતના લાભથી નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને બાકાત રાખવા અંગે જાગૃત હોવાથી, વિધાનસભાએ કલમ 15 ની કલમ (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" ની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા અને કલમ 16 ની કલમ (4) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓના આરક્ષણ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા માટે રાજ્યને સશક્ત બનાવતા વિવાદિત સુધારા સાથે બહાર આવ્યું છે. અનુસૂચિત જાતિઓ/અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા માટે રાજ્યને સક્ષમ બનાવતા વિવાદિત સુધારાને સંસદ દ્વારા નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના લાભ અને પ્રગતિ માટે સકારાત્મક પગલાં તરીકે ગણવામાં આવે તે જરૂરી છે. નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને એક અલગ વર્ગ તરીકે ગણવા એ વાજબી વર્ગીકરણ હશે, અને તેને ગેરવાજબી અથવા અન્યાયી વર્ગીકરણ તરીકે ગણી શકાય નહીં, મૂળભૂત લક્ષણોનો વિશ્વાસઘાત અથવા કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન ઓછું હશે.

જેમ સમાન લોકો સાથે અસમાન વ્યવહાર ન કરી શકાય, તેવી જ રીતે અસમાન લોકો સાથે પણ સમાન વ્યવહાર ન કરી શકાય. અસમાનતાને સમાન ગણવાથી બંધારણની કલમ 14 અને 16 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાના સિદ્ધાંતને પણ ઠેસ પહોંચશે. [પેરા 20] [194-**F-H**; 195-**A-C**]

4. અનુસૂચિત જાતિઓ/અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને પછાત વર્ગ કે જેમના માટે કલમ 15 (4) 15 (5) અને 16 (4) માં પહેલેથી જ વિશેષ જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવી છે, તેઓ સામાન્ય અથવા અનામત વિનાની શ્રેણીથી અલગ એક અલગ શ્રેણી બનાવે છે. તેમની સાથે સામાન્ય અથવા અનામત વિનાના વર્ગના નાગરિકોની સમકક્ષ વ્યવહાર કરી શકાતો નથી. કલમ 15 (4) 15 (5) અને 16 હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા નાગરિકોના અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિ અને પછાત વર્ગને આપવામાં આવતા અનામતના વિશેષ અધિકારોને અસર કર્યા વિના, આ વિવાદિત સુધારાથી સામાન્ય/અનામત વર્ગમાંથી "નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" નો એક અલગ વર્ગ બનાવવામાં આવ્યો છે(4). તેથી, વિવાદિત સુધારામાં "નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" ના લાભ માટે નવા રચાયેલા વર્ગમાંથી તેમના બાકાતને ભેદભાવપૂર્ણ અથવા સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘનકારી ન કહી શકાય. આવા સુધારાને ચોક્કસપણે અરજદારો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલા સમાન ન્યાયના સારની આઘાતજનક, અસંવેદનશીલ અથવા અનૈતિક મજાક તરીકે ગણી શકાય નહીં. [પેરા 21][195–ડી–એફ]

5. સરવાળો અને સાર એ છે કે કલમ 368 હેઠળ રાજ્યની ઘટક સત્તાના ઉપયોગ પર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ–મૂળ અથવા પ્રક્રિયાગત–કોઈ પણ કલ્પના દ્વારા કહી શકાતી નથી કે સંસદ દ્વારા તેની અવગણના કરવામાં આવી છે. ન તો પ્રક્રિયાગત મર્યાદા **i.e**. સુધારાની શક્તિની કવાયતની રીતની અવગણના કરવામાં આવી છે કે ન તો મૂળ મર્યાદા **i.e**. પ્રતિબંધિત ક્ષેત્રની અવગણના કરવામાં આવી છે, જે અન્યથા

વિવાદિત સુધારાને અમાન્ય બનાવશે. પ્રસ્તાવનામાં જે દર્શાવવામાં આવ્યું છે અને બંધારણના ભાગ–3 અને ભાગ–4 બંનેમાં જે સ્વીકાર્ય છે તે બંધારણના મૂળભૂત માળખા અથવા મૂળભૂત લક્ષણોનું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાનું કહી શકાય નહીં. બંધારણીય જોગવાઈઓમાંથી કોઈપણને નાબૂદ કરવામાં ન આવે અને સમાનતા સંહિતાના હાલના માળખામાં અથવા બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં કોઈ ફેરફાર કે વિનાશ ન થાય તો કેશવાનંદમાં પ્રસ્તાવિત પહોળાઈ પરીક્ષણ કે ઓળખ પરીક્ષણનું વિવાદિત સુધારામાં ઉલ્લંઘન થયું હોવાનું કહી શકાય નહીં. તદનુસાર, 103મા સુધારાની બંધારણીય માન્યતાને પડકારવામાં નિષ્ફળ જાય છે અને તેની માન્યતાને સમર્થન આપવામાં આવે છે. [પેરા 22][195–**G**–**H**; 196–**A**–**B**]

6. બંધારણના ઘડવૈયાઓ દ્વારા શું કલ્પના કરવામાં આવી હતી, 1985 માં બંધારણની બેન્ચ દ્વારા શું દરખાસ્ત કરવામાં આવી હતી અને બંધારણના આગમનના પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થયા પછી શું પ્રાપ્ત કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી, એટલે કે **i.e.** કે અનામત નીતિ એક સમય ગાળો હોવો જ જોઈએ, હજુ પણ આ દિવસ સુધી હાંસલ કરવામાં આવી નથી, **i.e.** આપણી આઝાદીના 75 વર્ષ પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધી. એવું ન કહી શકાય કે ભારતમાં સદીઓ જૂની જાતિ વ્યવસ્થા દેશમાં અનામત પ્રણાલીની ઉત્પત્તિ માટે જવાબદાર હતી. તે અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને અન્ય પછાત વર્ગોના લોકો દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા ઐતિહાસિક અન્યાયને સુધારવા માટે અને તેમને આગળના વર્ગોના લોકો સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે સમાન તક પૂરી પાડવા માટે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. જો કે, આપણી આઝાદીના સિત્તેર–પાંચ

વર્ષના અંતે, આપણે પરિવર્તનકારી બંધારણીયવાદ તરફના એક પગલા તરીકે, સમગ્ર સમાજના વ્યાપક હિતમાં અનામતની પ્રણાલી પર ફરી વિચાર કરવાની જરૂર છે. [પેરા 28][199–ડી–એફ]

7. બંધારણની કલમ 334 મુજબ, લોકસભામાં અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે બેઠકોના આરક્ષણને લગતી બંધારણની જોગવાઈઓ બંધારણની શરૂઆતથી એંસી વર્ષનો સમયગાળો સમાપ્ત થતાં અસર કરશે નહીં. સંસદના ગૃહમાં અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં નામાંકન દ્વારા એંગ્લો–ઈન્ડિયન સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ, 104 મા સુધારા **w.e.f.** ના કારણે પહેલેથી જ બંધ થઈ ગયું છે. 25.01.2020 તા. તેથી, જો બંધારણની કલમ 15 અને કલમ 16 માં આપવામાં આવેલા અનામત અને પ્રતિનિધિત્વના સંદર્ભમાં વિશેષ જોગવાઈઓ માટે સમાન સમય મર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવે, તો તે સમાનતાવાદી, જાતિવિહીન અને વર્ગવિહીન સમાજ તરફ દોરી જવાનો માર્ગ બની શકે છે. [પેરા 29] [199–**FH**; 200–**A**]

કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય અને અન્ન. (1973) 4 SCC 225; K.C. વસંત કુમાર અને અન્ન. v. કર્ણાટક રાજ્ય, (1985) પૂરક. SCC 714:1985 (1) Suppl. એસ. સી. આર. 352 અને અશોક કુમાર ઠાકુર વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, (2008) 6 એસસીસી 1:2008 (4) SCR 1–પર આધાર રાખે છે. કિહોટો હોલ્લોહાન વિ. ઝાચિલહુ એન્ડ ઓર્સ. (1992) પુરવણી. 2 એસસીસી

651: [1992] 1 એસ. સી. આર. 686; મહારાવ સાહેબ શ્રી ભીમ સિંહજી વિરુદ્ધ ભારત સરકાર અને અન્ય. (1981) 1 એસ. સી. સી. 166; ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિરુદ્ધ રાજ નારાયણ (1975) સપ્લિમેન્ટ. એસસીસી 1: [1976] 2 SCR 347; કેરળ રાજ્ય અને Anr. v. N.M. થોમસ એન્ડ ઓર્સ. (1976) 2 એસસીસી 310: [1976] 1 એસસીઆર 906 અને વામન રાવ એન્ડ ઓરસ. v. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. (1981) 2 એસસીસી 362: [1981] 2 એસસીઆર 1; એમ. નાગરાજ અને અન્યો વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2006) 8 એસસીસી 212: [2006] 7 પૂરક. એસસીઆર 336 અને ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય વિ. એન્ડ ધ અશોક મિલ્સ કંપની લિમિટેડ અમદાવાદ અને અન્ય (1974) 4 એસસીસી 656: [1974] 3 એસસીઆર 760–નો સંદર્ભ.

પ્રતિ J.B. PARDIWALA, J. (દિનેશ મહેશ્વરી, જે. સાથે સહમત)

ઠરાવ્યું1. કલમ 21 સન્માન સાથે જીવવાનો અધિકાર આપે છે. કલમ 21ને અદાલતો દ્વારા, ખાસ કરીને આ અદાલત દ્વારા કલ્યાણકારી રાજ્યની બંધારણીય નીતિને અસર આપવા માટે વ્યાપક અર્થ અને અભિવ્યક્તિ આપવામાં આવી છે. ઉન્ની કૃષ્ણનમાં આ અદાલતનો નિર્ણય આ પાસા પર એક સત્તા છે જ્યાં કોર્ટે પુષ્ટિ કરી હતી કે શિક્ષણનો અધિકાર કલમ 21 હેઠળ ગર્ભિત છે અને શિક્ષણના સંબંધમાં કલમ 41,45 અને 46 દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાના આ અધિકારની સામગ્રી અને પરિમાણોને ઓળખવા માટે આગળ વધ્યું હતું. સંદર્ભમાં સમજી શકાય છે કે, કલમ 46 માત્ર

અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની સમકક્ષ લોકોના નબળા વર્ગોને ગંભીર રક્ષણ જ નથી આપતી પરંતુ આ વર્ગના લોકો માટે રાજ્ય દ્વારા વિશેષ કાળજી લેવાની વાત કરે છે. વધુમાં, કલમ 46 માં "શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતો" એ કલમ 46 ના સંબંધમાં સંપૂર્ણ કાનૂની સ્થિતિને સમાપ્ત કરે છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે રાજ્યએ ખાસ કરીને આ વર્ગના લોકોનું કલ્યાણ કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. નબળા વર્ગના લોકોને ગૌરવપૂર્ણ જીવન આપવાનો રાજ્યનો પ્રયાસ એ કલમ 46 અને 21 વચ્ચેની કડી છે. બંને જોગવાઈઓનું સંયુક્ત વાંચન રાજ્યના નબળા વર્ગના લોકોના કલ્યાણનું લક્ષ્ય દરેક રીતે હાંસલ કરવાની બંધારણીય જવાબદારી મૂકે છે. કલમ 46 સામાજિક કસોટી પર નહીં પરંતુ સાધન કસોટી પર આધારિત છે. તે "નબળા વર્ગો" ના "શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતો" ની વાત કરે છે. "નબળા વર્ગો" અને તેમના "આર્થિક હિતો" અભિવ્યક્તિ પરસ્પર સંબંધિત છે અને જે લોકોની સંભાળ લેવાની છે તેમની સાધન સ્થિતિ સૂચવે છે. તેમ છતાં, "આર્થિક હિતો" શબ્દસમૂહને એકલા વાંચી શકાય નહીં, પરંતુ કલમ 46 માં વપરાયેલી અભિવ્યક્તિ "શૈક્ષણિક" સાથે સુસંગત છે; તેમ છતાં કલમ 46 ને "સામાજિક દરજ્જો" સાથે ગૂંચવવું એ કલમ 46 ના શુદ્ધ ઉદ્દેશ્યને દબાણ કરવું અને રદ કરવું હશે. આ તફાવતને કલમ 15 ની મદદથી સમજાવી શકાય છે.(4). અનુચ્છેદ 15 (4) પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓની સામાજિક અને શૈક્ષણિક "પ્રગતિ" ને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા માટે રાજ્યને સક્ષમ

બનાવતી જોગવાઈ છે. અહીં બંધારણીય રીતે નિર્ધારિત ત્રણ વર્ગો એટલે કે, અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને પછાત વર્ગોના ઉત્થાન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જો કે, કલમ 46 અભિવ્યક્તિમાં વ્યાપક છે. કલમ 46 હેઠળ કલ્યાણનો ઉદ્દેશ શૈક્ષણિક અને આર્થિક રીતે નબળા લોકો માટે છે. આમ, ઉપરોક્તમાંથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિ **A B C D E F G H** 31 અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો સિવાયના કેટલાક નબળા વર્ગો માટે અનામત હોઈ શકે છે. આ વિવાદિત સુધારો સમાજના નબળા વર્ગો માટે છે જેઓ આર્થિક રીતે નબળા છે અને તેમના બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું પોસાય તેમ નથી અથવા રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગાર મેળવવામાં અસમર્થ છે. [પેરા 81,82][263–**G**–**H**; 264–**A**–**H**; 265–**A**–**C**]

2. બંધારણના અર્થઘટનમાં વાસ્તવિક વાદીઓને લગતા પસાર હિત કરતાં વધુ શામેલ છે અને સરકાર અને વહીવટ પર અદાલતોની ચુકાદો હોવાથી, તેનું વધુ સામાન્ય અને દૂરગામી પરિણામ છે.

જો બંધારણની બે જોગવાઈઓ વચ્ચે કોઈ સ્પષ્ટ અથવા વાસ્તવિક સંઘર્ષ હોય, તો તેને સુમેળભર્યા નિર્માણના સિદ્ધાંતને લાગુ કરીને ઉકેલવામાં આવે છે. બંધારણના અર્થઘટનના નિયમોએ સરકારની સમસ્યાઓ, રાજ્યનું માળખું, કામગીરીમાં ગતિશીલતા, નિયંત્રણ અને સંતુલન વિશે સાવચેતીને ધ્યાનમાં લેવી પડશે, જે સામાન્ય રીતે કાયદાના અર્થઘટનમાં જરૂરી નથી. [પેરા 86,87,90][266–**A**–**B**, **F**; 267–**F**]

૩. બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા એક વ્યુત્પન્ન શક્તિ હોવાથી, બંધારણમાં સુધારો કરવાની આવી શક્તિનો ઉપયોગ બે મર્યાદાઓને આધિન છે, એટલે કે, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત અને કાયદાકીય ક્ષમતાનો અભાવ. મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતને ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાને અકબંધ રાખવા માટે એક વિન્ડો તરીકે લાવવામાં આવ્યો છે કારણ કે આવી સત્તાને રદ કરવાથી મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન થશે. જ્યારે કોઈ ભેદભાવ અથવા મનસ્વી વર્ગીકરણની વાત કરે છે, ત્યારે તે બંધારણની કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન છે. આપણા જેવા કઠોર બંધારણમાં બંધારણીય કાયદો અને સામાન્ય કાયદો વચ્ચે તફાવત છે. આ તફાવત એ ધારણા પર આગળ વધે છે કે સામાન્ય કાયદાને બંધારણના આધારસ્તંભ પર પડકારવામાં આવી શકે છે. તેથી, જ્યારે કોઈ સામાન્ય કાયદો કોઈ પણ તર્કસંગત આધાર વિના અને હાંસલ કરવાના હેતુ સાથે કોઈ જોડાણ વિના વર્ગીકરણ કરવા માંગે છે, ત્યારે આવા સામાન્ય કાયદાને બંધારણની કલમ 14 ના આધારસ્તંભ પર પડકારવામાં આવી શકે છે. જો કે, જ્યારે બંધારણીય સુધારાની માન્યતાની વાત આવે છે, ત્યારે આવા સુધારાથી બંધારણના કોઈ વ્યાપક સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન થાય છે કે કેમ તે પ્રશ્ન પૂછીને આવા સુધારાની માન્યતાની તપાસ કરવી પડે છે.

વ્યાપક સિદ્ધાંત શું છે? ધર્મનિરપેક્ષતા, લોકશાહી, સત્તાઓનું વિભાજન, ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તા જેવી વિભાવનાઓ કલમ 368 હેઠળ સંસદની સુધારાત્મક સત્તાઓના અવકાશની બહાર આવે છે. જો આમાંના કોઈપણને દૂર કરવામાં આવે તો, તેમાં માત્ર બંધારણના ભાગ III માં જ નહીં પરંતુ કલમ 245 અને બંધારણની ત્રણ સૂચિમાં પણ

ફેરફાર કરવાની જરૂર પડશે, જેના પરિણામે બંધારણના માળખા અથવા માળખામાં ફેરફાર થશે. જ્યારે કોઈ વિવાદિત કાયદો કોઈપણ તર્કસંગત આધાર વિના વર્ગીકરણ બનાવે છે અને હાંસલ કરવા માંગતા ઉદ્દેશો સાથે કોઈ જોડાણ ધરાવતો નથી, ત્યારે કાયદા સમક્ષ સમાનતાના સિદ્ધાંતનું નિઃશંકપણે ઉલ્લંઘન થાય છે. આવા કાયદાને કલમ 14 નું ઉલ્લંઘનકારી જાહેર કરી શકાય છે. આવા ઉલ્લંઘન માટે બંધારણને ફરીથી લખવાની જરૂર નથી. આ કાયદા સમક્ષ સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંતના ઉલ્લંઘનનો કેસ હશે. તેવી જ રીતે, "સમાનતાવાદી સમાનતા" એ એક વધુ વ્યાપક ખ્યાલ છે. તે એક વ્યાપક સિદ્ધાંત છે. "સમતાવાદ" શબ્દની અલગ વ્યાખ્યા છે કે તમામ લોકો સાથે સમાન વ્યવહાર થવો જોઈએ અને સમાન રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને નાગરિક અધિકારો હોવા જોઈએ અથવા લોકોમાં આર્થિક અસમાનતા, આર્થિક સમતાવાદ અથવા સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણને દૂર કરવાની હિમાયત કરતી સામાજિક ફિલસૂફી હોવી જોઈએ. [ફકરો 154][287-સી-એચ; 288-એ-બી]

4. કલમ 14 માં બે સ્પષ્ટ પાસાં છે જે અમાન્ય છે. એક ઓવર-ક્લાસિફિકેશન છે અને બીજું અંડર-ક્લાસિફિકેશન છે, જે અન્યથા, ઓવર-ઈન્ક્લુઝિવનેસ અથવા અંડર-ઈન્ક્લુઝિવનેસ છે. વધુ પડતા વર્ગીકરણની ન્યાયિક સમીક્ષા ખૂબ જ કડક રીતે હાથ ધરવી જોઈએ. અંડર-ક્લાસિફિકેશનના કિસ્સામાં જ્યારે ફરિયાદ ક્યાં તો બાકી રહેલા લોકો દ્વારા અથવા જેઓ **i.e.** માં છે. કે કાયદાએ તેને સામેલ કર્યો છે, પરંતુ સમાન સ્થિત વ્યક્તિને બાકાત રાખવામાં આવ્યો છે, તે અંડર-સર્વસમાવેશકતા હશે. તે કહેવું છે કે વર્ગીકરણને વાજબી બનાવવા માટે તમારે તેને લાવવો જોઈતો હતો. આવા

કેસોમાં જ અદાલતોએ કહ્યું છે કે 'કોને લાવવો જોઈએ' તે વિધાનસભાના ડહાપણ પર છોડી દેવું જોઈએ કારણ કે તે અનિવાર્યપણે એક તબક્કો છે જ્યાં વ્યવહારુતાનું તત્વ હોવું જોઈએ. તેથી, ઓછા સમાવેશના કેસોની થોડી ઉદાર રીતે સમીક્ષા કરી શકાય છે. અંડર–ઈન્ક્લુઝન દલીલને અદાલતો દ્વારા ખૂબ જ સહેલાઈથી સ્વીકારવી જોઈએ નહીં કારણ કે મંચ પ્રાયોગિક હોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, 103 મા બંધારણીય સુધારાના સંદર્ભમાં દલીલ એ છે કે એસસી, એસટી અને ઓબીસીને બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે, કોર્ટ કહેશે કે તે ઓછી સર્વસમાવેશકતા છે. વિધાનસભાએ તેને વાજબી બનાવવા માટે દરેકને લાવવાની જરૂર નથી. હાથ પરનો કેસ સક્રિય બાકાતનો નથી. એસસી, એસટી અને ઓબીસી કે જેમને પ્રથમ તબક્કે બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે તેઓ કોર્ટને કહી રહ્યા છે કે તેમને સામેલ કરવા જોઈએ. આવા સંજોગોમાં, પરીક્ષણ ખૂબ જ કડક હશે, એવું નહીં કે તે સમીક્ષા માટે અભેદ્ય હશે. જો તેમને કલમ 15 ની કલમ (6) અને કલમ 16 ની કલમ (6) માં સામેલ કરવામાં આવ્યા હોત તો કોઈપણ સમયે જવાબ આપવો અને ત્યારબાદ બાકાત રાખવો, તેમના માટે એવી દલીલ કરવી કાયદેસર ગણાશે કે તેમને એક તરીકે ગણવામાં આવે તો તેમને મનસ્વી રીતે બાકાત કરી શકાતા નથી. [પેરા 164][293–એચ; 294–એ–ઈ]

5. ભાગ III હેઠળ અધિકારો તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવેલી બંધારણીય જોગવાઈઓમાંથી દરેકમાં આંતરિક મૂલ્યની સામગ્રી છે.

આમાંના ઘણા અધિકારો સામાન્ય બંધારણીય સિદ્ધાંતને સાકાર કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલા તંત્રનો એક ભાગ છે. ઉદાહરણ તરીકે, બંધારણની કલમ 14,15 અને

16 સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંત માટે પ્રતિબદ્ધ છે. વાજબી રીતે, જો કોઈ સુધારાને 'મૂળભૂત માળખા' ની રચના હેઠળ રદ કરવો હોય, તો આ આંતર–સંબંધિત જોગવાઈઓનો કેન્દ્રિય સિદ્ધાંત જોખમમાં હોવો જોઈએ. જ્યાં સુધી આવા ઉલ્લંઘન સમાનતાના કેન્દ્રીય સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન ન કરે ત્યાં સુધી આ સક્ષમ જોગવાઈઓમાંથી એકનું માત્ર ઉલ્લંઘન મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત હેઠળ ઘણું પરિણામ નહીં આવે. સીમાંત અતિક્રમણનું નિવારણ 'મૂળભૂત માળખા સિદ્ધાંત' હેઠળ શોધી શકાતું નથી. બંધારણીય મૂળ પર સુધારાની અસરને ધ્યાનમાં લેતા, સુધારાની વ્યાપક અસરોને ધ્યાનમાં રાખવી મહત્વપૂર્ણ છે. વિવાદિત સુધારા દ્વારા બંધારણના 'મૂળભૂત માળખા' ને કેવી રીતે જોખમમાં મૂકી શકાય તે દરેક રીતે વિચારવું અને વિચારવું અનિવાર્ય છે. અદાલતો દ્વારા બંધારણીય મૂળ પર તેની અસર અંગે સંતોષકારક સમજણ પ્રાપ્ત થયા પછી જ આ સુધારો બંધારણીય રહેશે. પોતાને ટકાવી રાખવા માટે, આ સુધારાએ તેને આપવામાં આવેલા વ્યાપક અર્થઘટનમાં આવા મૂળનું ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ. [પેરા 186][310–**D**–**G**]

6. હકારાત્મક પગલાં માટે વિવાદિત સુધારા દ્વારા રજૂ કરાયેલ આર્થિક માપદંડનો નવો ખ્યાલ જાતિ આધારિત અનામતને નાબૂદ કરવામાં ઘણી મદદ કરી શકે છે. તેને જાતિ આધારિત અનામતને દૂર કરવાની પ્રક્રિયાના પ્રથમ પગલા તરીકે જોવામાં આવી શકે છે. [પેરા 187] [310–એચ]

7. અનામત એ અંત નથી પરંતુ એક સાધન છે–સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય મેળવવાનું એક સાધન છે. અનામતને નિહિત સ્વાર્થ બનવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ

નહીં. જોકે, વાસ્તવિક ઉકેલ સમુદાયના નબળા વર્ગોના સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક પછાતપણાના કારણોને દૂર કરવામાં રહેલો છે. કારણોને દૂર કરવાની આ કવાયત સ્વતંત્રતા પછી તરત જ શરૂ થઈ હતી **i.e.**, લગભગ સાત દાયકા પહેલા અને તે હજુ પણ ચાલુ છે. લાંબા સમયથી ચાલી રહેલા વિકાસ અને શિક્ષણના પ્રસારને પરિણામે વર્ગો વચ્ચેનું અંતર નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં ઘટ્યું છે. જેમ જેમ પછાત વર્ગના સભ્યોની મોટી ટકાવારી શિક્ષણ અને રોજગારના સ્વીકાર્ય ધોરણો પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તેમ તેમને પછાત વર્ગોમાંથી દૂર કરવા જોઈએ જેથી તે વર્ગો તરફ ધ્યાન આપી શકાય જેમને ખરેખર મદદની જરૂર છે. આવા સંજોગોમાં પછાત વર્ગોની ઓળખ કરવાની પદ્ધતિ અને તેમના નિર્ધારણની રીતોની સમીક્ષા કરવી ખૂબ જ જરૂરી છે, અને એ પણ નક્કી કરવું જરૂરી છે કે પછાત વર્ગોના વર્ગીકરણ માટે અપનાવવામાં આવેલા અથવા લાગુ કરવામાં આવેલા માપદંડ આજની પરિસ્થિતિઓ માટે સુસંગત છે કે કેમ. બાબા સાહેબ આંબેડકરનો વિચાર માત્ર દસ વર્ષ માટે અનામત લાગુ કરીને સામાજિક સંવાદિતા લાવવાનો હતો. જો કે, તે છેલ્લા સાત દાયકાથી ચાલુ છે. અનામત અનિશ્ચિત સમયગાળા માટે ચાલુ રાખવી જોઈએ નહીં જેથી તે એક નિહિત સ્વાર્થ બની શકે. [પેરા 190][311–એચ; 312–એ–ડી]

8. પરિણામે, વિવાદિત સુધારો માન્ય છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં કોઈ ફેરફાર થતો નથી. [પેરા 191][312–**D**–**E**]

માઇનોર એ. પીરિયાકરુપ્પન વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય અને અન્યો (1971) 1 એસસીસી 38: [1971] 2 SCR 430–પર આધાર રાખે છે. કેશવાનંદ ભારતી

શ્રીપદગલવરુ વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય અને અન્ર. (1973) 4 SCC 225: [1973] Suppl. SCR 1; ધ સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ વિ. ચંપકમ દોરાઈરાજન અને અન્ય AIR 1951 SC 226: [1951] SCR 525; કાથી રાનીંગ રાવત વિરુદ્ધ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય AIR 1952 SC 123: [1952] SCR 435; કેરળ રાજ્ય અને અન્ય વિ. N.M. થોમસ અને અન્યો (1976) 2 એસસીસી 310: [1976] 1 SCR 906; E.P. રોયપ્પા વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય અને અન્ય AIR 1974 SC 555: [1974] 2 SCR 348; સરકારી. આંધ્ર પ્રદેશ વિ. P.B. વિજયકુમાર અને અન્ય AIR 1995 SC 1648; T.M.A. પાઈ ફાઉન્ડેશન અને અન્યો વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્યો (2002) 8 એસસીસી 481: [2002] 3 પૂરક. SCR 587; સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ-ઓન-રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા AIR 2016 SC 117: [2015] SCR 975; શ્રીમતી. ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિરુદ્ધ શ્રી રાજ નારાયણ AIR 1975 SC 2299: [1975] Suppl. SCC 1; S.R. બોમ્મઈ અને અન્ય વગેરે. વગેરે. v. ભારત સંઘ અને અન્યો વગેરે. વગેરે. AIR 1994 SC 1918:[1994]2 SCR 644; I.R. Coelho (મૃત) દ્વારા L.R. v. તમિલનાડુ રાજ્ય AIR 2007 SC 861: [2007] 1 SCR 706; પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિરુદ્ધ અનવર અલી સરકાર [1952] 0 SCR 284; ગુજરાત રાજ્ય અને અન્ય વિ. શ્રી અંબિકા મિલ્સ લિમિટેડ અમદાવાદ અને અન્ય (1974) 4 એસસીસી 656: [1974] 3 એસસીઆર 760; મોહમ્મદ શુજાત અલી અને અન્યો વિરુદ્ધ ભારત સંઘ અને

અન્યો આશુતોષ ગુપ્તા વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય AIR 2002 SC 1533; મોહિની જૈન (મિસ) વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્યો (1992) 3 એસસીસી 666: [1992] 3 SCR 658; સોસાયટી ફોર અનએડેડ પ્રાઈવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ અનર (2012) 6 SCC1: [2012] 2 એસ. સી. આર. 715; પ્રમતી શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ટ્રસ્ટ (નોંધાયેલ) અને અન્યો વિ. ભારત સરકાર અને અન્યો (2014) 8 એસસીસી 1: [2014] 11 SCR 712; એમ. નાગરાજ અને અન્યો વિરુદ્ધ ભારત સરકાર અને અન્યો (2006) 8 એસસીસી 212: [2006] 7 પૂરક. SCR 336; M.R. બાલાજી અને અન્યો વિ. મૈસૂર રાજ્ય [1963] સપ્લિમેન્ટ 1 એસસીઆર 439 અને દાલમિયા સિમેન્ટ (ભારત) લિમિટેડ અને અન્ય વિ. ભારત સરકાર અને અન્યો (1996) 10 એસસીસી 104: [1996] 1 પૂરક. SCR 825; જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય વિરુદ્ધ ત્રિલોકી નાથ ખોસા અને અન્યો AIR 1974 SC 1: [1974] 1 એસસીઆર 771; રામ સિંહ અને અન્યો વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2015) 4 એસસીસી 697: [2015] 5 એસસીઆર 670; મેસર્સ શાંતિસ્ટાર બિલ્ડર્સ વિ. નારાયણ ખિમલાલ ટોટામે અને અન્યો (1990) 1 એસ. સી. સી. 520; અશોક કુમાર ઠાકુર વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2008) 6 SCC 1: [2008] 4 SCR 1; M.P.V. સુંદરરામિયર એન્ડ કંપની વિ. સ્ટેટ ઓફ A.P. અને અન્ય [1958] SCR 1422; પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિરુદ્ધ શેખ સેરાજુદ્દીન બેટલી [1954]

SCR 378; શ્રી રામ કૃષ્ણ ડાલમિયા વિ. શ્રી જસ્ટિસ S.R. તેંડુલકર અને અન્યો (1959) SCR 279; R.C. પૌડ્યાલ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ અનર્સ 1994 સપ (1) એસ. સી. સી. 324: [1993] 1 એસ. સી. આર. 891; કિહોટો હોલ્લોહાન વિ. ઝાચિલહુ અને અન્યો 1992 સપ (2) એસસીસી 651: [1992] 1 એસ. સી. આર. 686; કુલદીપ નાયર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય. AIR 2006 એસસી 3127: [2006] 5 પૂરાં પાડે છે. એસસીઆર 1; ગ્લેન્ડ્રોક એસ્ટેટ પ્રાઇવેટ લિમિટેડ વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય (2010) 10 એસસીસી 96: [2010] 12 એસસીઆર 597; સંજીવ કોક મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની વિરુદ્ધ ભારત કોકિંગ કોલ લિમિટેડ. (1983) 1 એસસીસી 147: [1983] 1 એસસીઆર 1000; એસ. શેષાચલમ અને અન્યો વિરુદ્ધ ચેરમેન, બાર કાઉન્સિલ ઓફ તમિલનાડુ અને અન્યો (2014) 16 એસસીસી 72: [2014] 12 SCR 465; મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય વિરુદ્ધ નર્મદા બચાવ આંદોલન અને અન્ય (2011) 7 એસસીસી 639: [2011] 6 SCR 443; અજીત સિંહ અને અન્યો વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય અને અન્યો (1999) 7 એસસીસી 209: [1999] 2 સપ્લિ. SCR 521; C.A. રાજેન્દ્રન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ અનર્સ [1968] 1 SCR 721; ઈન્દ્ર સાહની અને અન્યો વિરુદ્ધ ભારત સંઘ અને અન્યો 1992 સપ (3) એસ. સી. સી. 217: [1992] 2 સપ્લિમેન્ટ. SCR 454; ઉન્ની કૃષ્ણન, J.P. અને અન્યો વિરુદ્ધ આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્યો (1993) 1 એસ. સી. સી. 645:

[1993] 1 એસ. સી. આર. 594; સજ્જન સિંહ વિરુદ્ધ રાજસ્થાન રાજ્ય એ. આઈ. આર. 1965 એસ. સી. 845: [1965] 1 SCR 933 અને ગોલક નાથ અને અન્યો વિરુદ્ધ પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય 1967 AIR SC 1643: [1967] 2 SCR 762–નો સંદર્ભ. શ્રીમતી ચંપકમ દોરાઈરાજન અને અન્ય વિ. મદ્રાસ રાજ્ય AIR 1951 મદ્રાસ 120; પદ્મરાજ સમરેન્દ્ર વિરુદ્ધ બિહાર રાજ્ય, પટના હાઈકોર્ટ, વિશેષ બેન્ચ, 1978 SCC ઓનલાઈન પેટ 64:1979 PLJR 258: AIR 1979 પેટ 266; કેરળ રાજ્ય વિરુદ્ધ આર. જેકબ મેથ્યુ અને અન્યો, AIR 1964 કેરળ 316–નો સંદર્ભ.

જેમ્સ વિ. કોમનવેલ્થ ઓફ ઓસ્ટ્રેલિયા (1936) A.C. 578,614; સેન્ટ્રલ પ્રોવિન્સિસ કેસ (1939) F. ક્લાસિક [1941 એસસીસી ઓનલાઈન યુએસ એસસી 112:313 યુએસ 299 (1941)]; મિઝોરી, કે એન્ડ ટી આરલી વિ. મે, 194 યુએસ 267 (1904) 269–નો ઉલ્લેખ.

પ્રતિ ન્યાયમૂર્તિશ્રી એસ. રવિન્દ્ર ભટ (ઉદય ઉમેશ લલિત, સીજેઆઈ અને પોતે માટે) (Minority opinion)

1. આપણું બંધારણ બહિષ્કારની ભાષા બોલતું નથી. 103 મો બંધારણ સુધારો, બાકાતની ભાષા દ્વારા, સામાજિક ન્યાયના માળખાને નબળી પાડે છે, અને તેથી, મૂળભૂત માળખું. [પેરા 1][314–ઈ]

2. બંધારણની કલમ 46 ને આગળ વધારવામાં ગરીબીને કારણે વંચિતતાનો સામનો કરી રહેલા વસ્તીના વર્ગની સહાય માટે હકારાત્મક પગલાં લેવા માટે 'આર્થિક

માપદંડ' ઉમેરવા અથવા દાખલ કરવા, બંધારણીય સિદ્ધાંતોથી ભટકી જતું નથી, જેથી તેના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર, ઉલ્લંઘન અથવા નાશ થાય. જ્યાં સુધી રાજ્ય ભેદભાવપૂર્ણ સામાજિક પ્રથાઓના પરિણામે વંચિતતાને સંબોધિત કરે છે, જેણે આપણી વસ્તીની સૌથી મોટી સંખ્યાને હાંસિયામાં રાખી છે, અને તેની સુધારાત્મક નીતિઓ અને કાયદાઓ ચાલુ રાખે છે, ત્યાં સુધી આવા વંચિતતા આધારિત એ. એફ. નિશ્ચિત કાર્યવાહીની રજૂઆત બંધારણીય લક્ષ્યો સાથે સુસંગત છે. જો કે, વધુ તપાસની જરૂર છે, તે અમલીકરણની રીત છે–**i.e.**, કલા હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા લોકોનો ગર્ભિત બાકાત. 15 (4) અને 16 (4) [અનુસૂચિત જાતિઓ ("**SC**") અનુસૂચિત જનજાતિઓ ("**ST**") અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો ("**SEBC**")], જેને સંચિત રીતે "પછાત વર્ગો" તરીકે ઓળખવામાં આવે છે] બંધારણના મૂળભૂત માળખા અથવા આવશ્યક લક્ષણોનું ઉલ્લંઘન કરે છે અથવા નુકસાન પહોંચાડે છે. [પેરા 2][314–**F**–**H**; 315–**A**]

3. બંધારણીય સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષાની યોગ્ય કસોટી અથવા ધોરણ સામાન્ય કાયદાઓના કિસ્સામાં સમાન નથી; કસોટી એ છે કે શું પડકારવામાં આવેલ સુધારો બંધારણની "ઓળખ", અથવા "પ્રકૃતિ" અથવા "પાત્ર" અથવા "વ્યક્તિત્વ" ને નુકસાન પહોંચાડે છે, અથવા નુકસાન પહોંચાડે છે, એક અથવા કેટલાક "વ્યાપક સિદ્ધાંતો" પર સીધી અસર કરે છે જે તેની સ્પષ્ટ જોગવાઈઓને જાણ કરે છે. આગળ બંધારણીય સુધારા ન્યાયિક સમીક્ષામાં, અદાલત સુધારેલી જોગવાઈના ઈતિહાસ અથવા નવી જોગવાઈ બંધારણની ઓળખ, અથવા પાત્ર અથવા પ્રકૃતિને કેવી રીતે

અસર કરે છે તે ધ્યાનમાં લેશે. બંધારણીય સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષાનું ધોરણ, ઓળખ, વ્યક્તિત્વ, પ્રકૃતિ અને ચરિત્ર જેવી અલગ પરિભાષાઓ પર ધ્યાન દોરે છે, તે જોવા માટે કે બંધારણીય ઓળખ મૂળભૂત પરિવર્તનમાંથી પસાર થાય છે કે કેમ, જેથી બંધારણને એવી વસ્તુમાં બદલી શકાય જે તે ક્યારેય ન હોઈ શકે. અથવા, અલગ રીતે કહીએ તો, કસોટી એ છે કે શું સુધારાની અસર બંધારણને એવી વસ્તુમાં બદલવાની છે કે જેને ક્યારેય ગણી શકાય નહીં. દરેક શરતો, **i.e**. ઓળખ, પ્રકૃતિ, વ્યક્તિત્વ, ચરિત્ર વગેરે એ વિચારને વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિઓ છે કે બંધારણનો અમુક ભાગ, કાં તો તેની સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ અથવા તેની સામાન્ય યોજના દ્વારા, અને તેમ છતાં તે જોગવાઈઓને પાર કરીને, વ્યાપક સિદ્ધાંતો તરીકે જડિત છે, જેનો નાશ અથવા નુકસાન કરી શકાતું નથી. [પરિચ્છેદ 29,30][332–સી–જી]

4. સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગોને અલગ પાડતા સિદ્ધાંત વર્ગીકરણનો ઉપયોગ, એક સેગમેન્ટ (**i.e**., આગળના વર્ગો) અનામતના લાભાર્થી ન હોવા, અને અન્ય, સૌથી ગરીબ, જે જાતિના કલંકને કારણે વધારાની અપંગતાઓને આધિન છે અથવા સામાજિક અવરોધ આધારિત ભેદભાવ–બાદમાં નવા અનામત લાભમાંથી ન્યાયી રીતે બહાર રાખવામાં આવે છે, તે આપણી જાતને છેતરવાની કવાયત છે કે સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા આધારિત અનામત મેળવનારાઓ કોઈક રીતે વધુ નસીબદાર છે. આ વર્ગીકરણ સમાન તકના સારથી સ્પષ્ટ રીતે વિપરીત છે. જો આ બંધારણનો કોઈ અર્થ છે, તો તે છે કે કલમ 15 (1) 15 (2) 15 (4) 16 (1) 16 (2) અને 16 (4) ની સંહિતા એક અવિભાજ્ય સંપૂર્ણ છે. અનુચ્છેદ 16 (1) અને 16 (4) સમાનતાના

સિદ્ધાંતના પાસાં છે. કલમ 15 (1) અને 16 (1) માં બધાને બાંયધરીકૃત તકની સમાનતા હાંસલ કરવા માટે કલમ 15 (4) અને 16 (4) ની જરૂર છે, હવે આ તર્ક દ્વારા, વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતને બાકાત રાખવાની મંજૂરી આપે છે તેવું માનવા માટે નબળી પાડી શકાય નહીં. [પેરા 80][356–**D**–**F**]

5. કલમ 46 ને આગળ વધારવા માટે ઘડવામાં આવેલા વિવાદિત સુધારામાં વર્ગીકરણનો આધાર આર્થિક વંચિતતા છે.

તે માપદંડને લાગુ પાડતા, તે ક્યાં તો આવક, અથવા જમીન માલિકી, અથવા સંપત્તિઓનું મૂલ્ય અથવા નિયંત્રિત સંસાધનોની હદ છે, જે વર્ગીકરણ છે. આમ લક્ષ્ય જૂથની સામાજિક ઉત્પત્તિ અથવા ઓળખ અપ્રસ્તુત છે. વર્ગીકરણ માટે કોઈ આધાર છે, પછી ભલે તે સંબંધિત હોય કે અપ્રસ્તુત, જે અન્યથા એકરૂપ જૂથના સભ્યો વચ્ચે તફાવત કરવા માટે પૂરતો છે, તે કોઈ સમર્થન નથી. આર્થિક સૂચકાંકો પર આધારિત આર્થિક માપદંડ, જે એક વ્યક્તિ અને બીજા વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવે છે, તે વર્ગીકરણ અને અનામત લાભ આપવાના હેતુ માટે સુસંગત રહેશે. કલમ 15 (4) અને 16 (4) હેઠળ ન આવતા અન્ય સમુદાયોમાં સૌથી ગરીબ સમુદાયોમાંથી એસસી/એસટી/ઓબીસી અન્ય અનામતના લાભાર્થીઓ છે, જે તેમનામાં સૌથી ગરીબને અલગ પાડે છે, તે યુનિયનની ચિંતા એક અલગ પરિબળ ન હોઈ શકે, કારણ કે તે બંને વચ્ચે એક સમજી શકાય તેવો તફાવત બનાવે છે, અથવા તે તફાવત અને સુધારાના ઉદ્દેશ વચ્ચે કોઈ તર્કસંગત જોડાણ નથી, જે ગરીબીને દૂર કરવા અને

સમાનતા અને આર્થિક ન્યાયના લક્ષ્યને આગળ વધારવાનો છે. [પેરા 84,87][358–**F**; 360–**C**–**E**]

6. રેકોર્ડ પર મૂકવામાં આવેલી કોઈપણ સામગ્રીમાં એવું કોઈ સૂચન નથી કે એસસી/એસટી/ઓબીસી વર્ગોને ગરીબી અથવા આર્થિક માપદંડ આધારિત અનામતમાંથી બાકાત રાખવા જોઈએ, કારણ કે હાલની અનામત નીતિઓએ આટલા નોંધપાત્ર પરિણામો આપ્યા છે કે તેમાંના મોટાભાગના એવા સંજોગોથી ઉપર ઉઠ્યા છે જેના પરિણામે તેઓ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયા છે અથવા ગરીબીમાં વધારો થયો છે. સૂચન કરવા માટે કંઈ નથી, કેવી રીતે, આ આર્થિક માપદંડ અનામતના લાભ માટે લાયકાત ધરાવતા લોકોને બહાર રાખીને, પરંતુ દેશની વસ્તીના 82% (એસસી, એસટી અને ઓબીસી સાથે મળીને) આ વિશાળ સેગમેન્ટના છે, જે સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના ઉદ્દેશ્યને આગળ વધારશે. [પેરા 91][362–બી–સી]

7. લેખ 15 (6) અને 16 (6) હેઠળ નવા અનામતમાં લેખ 15 (4) અને 16 (4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા લોકોમાં ગરીબો (એટલે કે, જેઓ આર્થિક પાત્રતા માટે લાયક છે) નો સમાવેશ "બેવડા લાભ" તરીકે કરવામાં આવે છે તે ખોટું છે. સંઘ દ્વારા કલમ 15 (4) અને 16 (4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા લોકો માટે જેને 'લાભો' તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે, તેને ફ્રી પાસ તરીકે સમજી શકાતું નથી, પરંતુ ક્ષેત્રને સરભર કરવા માટેના વળતર અને વળતરની પદ્ધતિ તરીકે–જ્યાં તેઓ તેમના સામાજિક કલંકને કારણે અસમાન છે. આ બાકાત સમાનતા સંહિતાના બિન–ભેદભાવ અને

બિન–બાકાત પાસાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. [પેરા 100][365–એફ–જી]

8. આ વિવાદિત સુધારો આપણા સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગો માટે માર્ગો, પ્રવેશદ્વાર અને તકોનું સર્જન કરે છે, જેનાથી તેઓ જે જગ્યાઓ પર જવા માટે અસમર્થ હતા, જે જગ્યાઓ અને હોદ્દાઓ તેઓ ભરી શકતા ન હતા, અને એવી તકો કે જેની તેઓ આશા રાખી શકતા ન હતા, તેમના ગરીબી, આર્થિક અભાવ અને ગરીબીને કારણે સામાન્ય રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે. આ છેઃ ગરીબી, આર્થિક વંચિતતા, ગરીબી, માર્કર્સ અથવા સમજી શકાય તેવું તફાવત છે, જે વર્ગીકરણનો આધાર બનાવે છે જેના પર વિવાદિત સુધારો સંપૂર્ણપણે આધારિત છે. તે હદ સુધી, આ સુધારો બંધારણીય રીતે અશક્ય છે. જો કે, સમાન રીતે ગરીબ અને નિરાધાર વ્યક્તિઓના મોટા વર્ગને–તેમના સામાજિક પછાતપણું અને કાયદેસર રીતે સ્વીકૃત જાતિ કલંકના આધારે–ગરીબો માટે ઊભી કરવામાં આવેલી નવી તકોના લાભમાંથી બાકાત રાખીને, આ સુધારો બંધારણીય રીતે પ્રતિબંધિત પ્રકારના ભેદભાવનો અમલ કરે છે. લેખ 15 (1) 15 (2) અને લેખ 16 (1) 16 (2) અંતર્ગત વ્યાપક સિદ્ધાંતો એ છે કે જાતિ આધારિત અથવા સમુદાય આધારિત બાકાત (એટલે કે, ભેદભાવની પ્રથા) અસ્વીકાર્ય છે. કોઈ પણ તેને ગમે તે રીતે જુએ, બંધારણ અસ્પૃશ્યતા પ્રત્યે તેના તમામ સ્વરૂપો અને અભિવ્યક્તિઓ પ્રત્યે અસહિષ્ણુ છે, જે અનુચ્છેદ 15 (1) (2) અનુચ્છેદ 16,17,23 અને 24 માં સ્પષ્ટ છે. તે ભૂતકાળની ભેદભાવપૂર્ણ પ્રથાઓના આધારે બાકાત રાખવા પર પણ પ્રતિબંધ મૂકે છે. "બાકાત સિવાય" કલમ દ્વારા કરવામાં આવેલ બાકાત, તે સિદ્ધાંતોને નકારે છે અને

સમાનતા સંહિતા (ખાસ કરીને બિન–ભેદભાવપૂર્ણ સિદ્ધાંત) ના કેન્દ્ર પર પ્રહાર કરે છે જે બંધારણના મૂળ ભાગનો એક ભાગ છે. [પેરા 101][365–એચ; 366–એ–ડી]

9. જાહેર રોજગારમાં તકની સમાનતા–સમાનતા સંહિતાનું એક વિશિષ્ટ પાસું–દરેક નાગરિક માટે બાંયધરી છે. કલમ 16 (2) માં જાતિ સહિત વિવિધ આધારો પર ભેદભાવનો આદેશ આપતો સમાન સ્પષ્ટ પ્રતિબંધ એ તકની સમાનતાની સંપૂર્ણતાને મજબૂત કરવા માટે છે, જેને નકારી શકાય નહીં. કલમ 16 (4) દ્વારા એકમાત્ર પ્રસ્થાન એ અત્યાર સુધી બિન–પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા વર્ગોને અવાજ આપવાનો છે, જેમની સાથે પ્રતિબંધિત આધારો પર ભેદભાવ કરવામાં આવે છે. સમાન તક પૂરી પાડવા અને અનામત દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ વચ્ચેનો આ સંબંધ, જાહેર રોજગારમાં વધુ સમાનતા માટે બંધારણ દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવેલ એકમાત્ર અપવાદ હતો. આ વિવાદિત સુધારો પછાત વર્ગોને તેમના સશક્તિકરણ અને પ્રતિનિધિત્વ (જેઓ કલમ 16 (4) લાગુ થયા પહેલા જાહેર રોજગારથી ગેરહાજર હતા) સુનિશ્ચિત કરવા માટે અનામત આપવાના વિચાર વચ્ચેની કડીને છીનવી લે છે

કલમ 16 ની સંપૂર્ણ ફિલસૂફી જાહેર રોજગારના સંદર્ભમાં અવરોધ મુક્ત સમાન તક સુનિશ્ચિત કરવાની છે. કલમ 16 (4)–પછાત વર્ગના નાગરિકોને તેમના "પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ" ની ખાતરી કરવા માટે વધારાની શરત સાથે જાહેર રોજગાર મેળવવાની મંજૂરી આપે છે. આ અદાલતના મહત્વના નિર્ણયોઃ ઈન્દ્ર સાહની, એમ. નાગરાજ, જરનૈલ સિંહ વિરુદ્ધ લક્ષ્મી નારાયણ ગુપ્તા અને બી. કે. પવિત્રા (II) વિરુદ્ધ ભારત સંઘે સમયાંતરે ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે કલમ 16 હેઠળ અનામત સમયાંતરે પર્યાપ્ત

પ્રતિનિધિત્વ સમીક્ષા પર આધારિત છે. [પરિચ્છેદ 129,130][378–ઈ–એચ; 379–એ]

10. સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે અનામતની રજૂઆત તેમના પ્રતિનિધિત્વના અભાવ (પછાત વર્ગોથી વિપરીત) પર આધારિત નથી, આ સ્થિતિની ગેરહાજરી સૂચવે છે કે જે વ્યક્તિઓ ઇડબ્લ્યુએસ આરક્ષણથી લાભ મેળવે છે તેઓ વર્ગો અથવા જાતિના હોઈ શકે છે, જે "આગળ" છે અને જાહેર સેવામાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. આ વધારાનું આરક્ષણ, જેના દ્વારા વસ્તીનો એક વર્ગ જે સામાજિક રીતે પછાત નથી, અને જેમના સમુદાયોને જાહેર રોજગારમાં પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવે છે–તે તકની સમાનતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે જેની પ્રસ્તાવના ખાતરી આપે છે અને કલમ 16 (1) બાંયધરી આપે છે. [પેરા 131][379–બી–સી]

11. વિવાદિત સુધારાના પરિણામે કલમ 16 (4) હેઠળ અનામત દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા લોકો સાથે એક ધોરણ સાથે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે જે કલમ 16 દ્વારા આવરી લેવામાં આવતા લોકો કરતા વધુ કડક અને કડક છે.(6). દાખલા તરીકે, જો કોઈ ચોક્કસ સમુદાય અથવા તે સમગ્ર સમુદાયના સૌથી ગરીબ નાગરિકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં આવતું નથી, અને સંબંધિત જૂથ (એસસી) માટે અલગ રાખેલો ક્વોટા સંપૂર્ણ રીતે ભરવામાં આવે છે, તો "પ્રતિનિધિત્વ" ની જરૂરિયાત પૂર્ણ થઈ હોવાનું માનવામાં આવે છે, **i.e.**, તેમ છતાં ચોક્કસ સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ જાહેર રોજગારમાં કરવામાં આવ્યું નથી, તેનાથી જોડાયેલા કોઈ પણ નાગરિક અનામતનો દાવો કરવા માટે હકદાર રહેશે નહીં. જો કે, બિન–એસસી/એસટી/ઓબીસીના

કિસ્સામાં, વ્યક્તિ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા સમુદાયની છે કે નહીં તે સંપૂર્ણપણે અપ્રસ્તુત છે. નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં રજૂ કરવાની જરૂરિયાતના આ મહત્વપૂર્ણ પરિમાણને કલમ 16 ની કલમ (6) માં વિવાદિત સુધારા દ્વારા સંપૂર્ણપણે નકારી કાઢવામાં આવ્યું છે. સુધારેલી કલમ 16 ની અંદર, તેથી, બે ધોરણો છેઃ સંબંધિત પરિબળ તરીકે પ્રતિનિધિત્વ (કલમ 16 (4) હેઠળ એસસી, એસટી અને ઓબીસી માટે) અને અપ્રસ્તુત પરિબળ તરીકે પ્રતિનિધિત્વ (કલમ 16 (6) માટે) [પેરા 132] [379–ડી–એફ]

12. જાહેર રોજગારમાં આ અનામતની રજૂઆત સમાનતાના બિન–ભેદભાવપૂર્ણ પાસા ઉપરાંત સમાન તકના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જે બંને સમાનતા સંહિતા અને મૂળભૂત માળખાના ભાગ છે. [પેરા 133] [379–જી]

13. વસ્તીના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો (ઇડબ્લ્યુએસ) માટે વળતર તરીકે અને કલમ 15 (4) અને 16 (4) હેઠળ હાલના અનામતની સમકક્ષ અનામતની લાક્ષણિકતા આધાર વગરની છે. બંધારણ નિર્માતાઓનો પ્રયાસ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો કે ભૂતકાળની ભેદભાવપૂર્ણ પ્રથાઓ, જે કહે છે કે, ભારતીય સમાજના જીવાતને ખાઈ ગઈ હતી અને તેને એટલી હદે વિકૃત કરી હતી કે જ્યારે પ્રજાસત્તાકની રચના કરવામાં આવી ત્યારે સમાન સમાજ માત્ર એક ભ્રમ હતો, જેણે તેમને સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે કલમ 16 (4) અને બાદમાં કલમ 15 (4) જેવી વિશેષ જોગવાઈઓ લાગુ કરવા માટે મજબૂર કર્યા હતા. તે વળતર આપનારું ન હતું પણ વળતર આપનારું પણ હતું. તેઓ નિશ્ચિતરૂપે અને વાસ્તવિકતામાં વળતર આપવાનું

ચાલુ રાખે છે, કારણ કે આજની તારીખે પણ, સ્વીકૃત સ્થિતિ એ છે કે એસસી/એસટી અને ઓબીસી માટે અનામત જરૂરી છે જે ક્રીમી લેયરનો ભાગ નથી. બીજી બાજુ, **EWS** વર્ગને બંધારણની રચના સમયે સભાનપણે અનામતનો લાભાર્થી બનાવવામાં આવ્યો ન હતો, કારણ કે કદાચ ઘડવૈયાઓને લાગ્યું હતું કે અધિનિયમિત જોગવાઈઓ (ટૂંક સમયમાં ઉમેરવામાં આવનારી કલમ 31**A** અને 31**B** સહિત) અને ઘડવામાં આવેલા આર્થિક સુધારાઓ આર્થિક અસમાનતાઓને દૂર કરવા માટે પૂરતા હતા. જોકે, આ આશા પૂરી થઈ ન હતી. આર્થિક અસમાનતા (સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણું સાથે સંકળાયેલું નથી) ચાલુ રાખ્યું–અને કદાચ તે પણ એટલી હદે વધારી દેવામાં આવી હતી કે હવે લગભગ 25% વસ્તી ઘોર ગરીબીમાં રહે છે. ઇન્દ્રા સાહનીએ સ્વીકાર્યું હતું કે તેમના હેતુ માટે લેવામાં આવેલા પગલાં માત્ર "ગરીબી નાબૂદી" માં પરિણમશે. [પેરા 168] [398–બી–એફ]

14. બિન–ભેદભાવ, બિન–બાકાત અને બધા માટે તકની સમાનતાના સિદ્ધાંતો બંધારણમાં સમાનતા સંહિતા દ્વારા પ્રગટ થાય છે, જે તેના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે. બંધુત્વ સાથેનો તેમનો સંબંધ, જેની પ્રસ્તાવના ખાતરી આપે છે કે તે "વ્યક્તિની ગરિમા અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા" માટે આંતરિક છે, તે અવિભાજ્ય છે. આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓએ સ્વીકાર્યું હતું કે દરજ્જાની સમાનતા વિના કોઈ ન્યાય હોઈ શકતો નથી, અને ભાઈચારાની ગેરહાજરી, સમાનતા પણ એક ભ્રમ હશે કારણ કે હાલના વિભાગો અને "સાંકડી ઘેરેલું દિવાલો" સમાજને ખંડિત કરશે. [પેરા 180] [402–**G**]

લોકોને ન્યાય, સ્વતંત્રતા અથવા સમાનતાની ખાતરી આપી શકાતી નથી, જ્યાં સુધી આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા અને આર્થિક વ્યવસ્થાના દરેક સ્તરે વ્યક્તિઓ દ્વારા એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં, અમુક અંશે, ભાઈચારાની લાગણી અનુભવાય નહીં. તેથી નબળો બંધુત્વ ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને નબળી પાડે છે. [પરિચ્છેદ 181,182,183][403–**B**, **F**, **H**]

16. એકતા, સર્વસમાવેશકતા, માનવતાવાદ અને વિચાર કે માત્ર બધા સમાન જ નથી, અને સમાન તકો હોવી જોઈએ, અને દરેકના અધિકારોની સામગ્રી બીજાથી અલગ ન હોવી જોઈએ, પણ તે પણ કે બધા એક સાથે ઊભા છે, અને એકબીજા માટે, એક શક્તિશાળી ઉપદેશ છે. આ નિયમ બંધારણના ભાગ **III**, ખાસ કરીને લેખ 14–18,38–39 અને 46 ની દરેક જોગવાઈને લાગુ પાડે છે. બંધુત્વનું મૂલ્ય સમાનતા સંહિતા અને તેના પાસાઓ–તકની સમાનતા, બિન–ભેદભાવનો સિદ્ધાંત અને બિન–બાકાત સિદ્ધાંતનો એક ભાગ છે, કારણ કે તે તેમને સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્રતાના ખ્યાલો સાથે અવિભાજ્ય રીતે જોડે છે. [પરિચ્છેદ 185,186][404–એચ; 405–એ, બી–સી]

17. બહિષ્કૃત કલમ (વિવાદિત સુધારામાં) જે આર્થિક અનામત, પછાત વર્ગો અને એસસી/એસટીના ફાયદાઓથી દૂર રાખે છે, તે સમાનતા અને ભ્રાતૃ સિદ્ધાંતને મૃત્યુદંડ આપે છે, જે સમાનતા સંહિતા અને બિન–ભેદભાવ સિદ્ધાંતમાં ફેલાયેલો છે. [પેરા 187][405–**D**–**E**]

18. આપણું બંધારણ જે વિભાવનાઓને પ્રોત્સાહન આપે છે, અને તે જે સિદ્ધાંતો ઉત્પન્ન કરે છે–સમાનતા, બંધુત્વ, સમાનતાવાદ, ગૌરવ અને ન્યાય (વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્તરે) તે બધા સર્વસમાવેશક છે. સમાનતા સંહિતા તેની ભવ્ય રચનામાં (કલમ 14,15,16 અને 17) સર્વસમાવેશકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. અનામતને સક્ષમ બનાવતી જોગવાઈઓ પણ સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપે છે, જેથી સમાજના તમામ વર્ગોની સર્વસમાવેશકતા અને ભાગીદારી સુનિશ્ચિત થાય. આ જોગવાઈઓ પ્રતિનિધિત્વ, વિવિધતા અને સશક્તિકરણની ખાતરી આપે છે. તેનાથી વિપરીત, બહિષ્કાર, તેના તમામ નકારાત્મક અર્થો સાથે–બંધારણીય સિદ્ધાંત નથી અને આપણા બંધારણીય સિદ્ધાંતોમાં તેને કોઈ સ્થાન નથી. તેથી, હવે સ્વીકારવું જોઈએ કે, સામાજિક વ્યવહારમાં મૂળ ધરાવતા લોકોને તેમના પછાતપણાના આધારે બાકાત રાખવા સ્વીકાર્ય છે, જે બંધુત્વ, બિન–ભેદભાવ અને બિન–બાકાતના બંધારણીય સિદ્ધાંતોને નષ્ટ કરે છે. [પેરા 188][405–ઈ–જી]

19. પ્રશ્ન 1 પર, એવું માનવામાં આવે છે કે આર્થિક માપદંડના આધારે વિશેષ જોગવાઈઓ દ્વારા નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં નિર્ધારિત હેતુઓને પૂર્ણ કરવા માટે રાજ્યોનું આકર્ષક હિત કાયદેસર છે. અત્યાર સુધી ઐતિહાસિક રીતે વંચિત સમુદાયોની તરફેણમાં અનામત અથવા વિશેષ જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવી છે, તે દલીલ કરવા માટેનો આધાર ન હોઈ શકે કે અન્ય વંચિત જૂથો કે જેઓ ઘોર ગરીબીની ખરાબ અસરોને કારણે પ્રગતિ કરી શક્યા નથી, તેઓ આમ જ રહેવા જોઈએ અને તેમના વતી હકારાત્મક પગલાં અથવા તો અનામત દ્વારા પણ વિશેષ જોગવાઈઓ ન કરવી જોઈએ. તેથી,

ઉદ્દેશ્ય આર્થિક માપદંડ (કલમ 15 ના હેતુ માટે) પર આધારિત વિશેષ જોગવાઈઓ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી. [પેરા 189][405–એચ; 406–એ–બી]

20. જો કે, પછાત વર્ગોને બાકાત રાખીને વિવાદિત સુધારા દ્વારા જે માળખું રજૂ કરવામાં આવ્યું છે તે મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. નવા માપદંડ માટે ઓળખકર્તા–વ્યક્તિઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા વંચિતતા પર આધારિત છે. તેથી, વ્યક્તિ કયા સમુદાયનો છે તે અપ્રસ્તુત છે. જે વ્યક્તિ નવા 10% અનામતનું લક્ષ્ય છે તે કોઈપણ સમુદાય અથવા વર્ગનો સભ્ય હોઈ શકે છે. રાજ્ય–અને કદાચ ન્યાયી રીતે–તેની પૃષ્ઠભૂમિ પર ધ્યાન નહીં આપે. તેમ છતાં તે જ શ્વાસમાં, રાજ્ય કહી રહ્યું છે કે અમુક સમુદાયોના સભ્યો કે જેઓ સમાન અથવા અત્યંત ગરીબ હોઈ શકે છે (વર્ગીકરણ ઓળખના હેતુઓ માટે) પરંતુ અન્યથા અલગ પ્રકારના અનામતના લાભાર્થી હશે, તેઓ આ નવો લાભ મેળવી શકશે નહીં, કારણ કે તેઓ તે સમુદાયોના છે.

એક તરફ આ દ્વિભાજન, સંપૂર્ણપણે આર્થિક દરજ્જાના આધારે તટસ્થ ઓળખકર્તાનો ઉપયોગ કરીને અને તે જ સમયે, બાકાત રાખવાના હેતુ માટે, સામાજિક દરજ્જાનો ઉપયોગ કરીને, **i.e.**, જાતિઓ અથવા સામાજિક રીતે વંચિત સભ્યો, તે આધારે કે તેઓ અનામતના લાભાર્થીઓ છે (કલમ 15 (4) અને 16 (4) હેઠળ) સમાનતા સંહિતા માટે સંપૂર્ણપણે અપમાનજનક છે. [પેરા 190][406–સી–એફ]

21. સાર્વત્રિક રીતે સ્વીકૃત સત્ય એ છે કે બંધારણની જોગવાઈઓ દ્વારા અનામતની કલ્પના કરવામાં આવી છે અને અનામતનું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે, જે

માત્ર સમગ્ર સમુદાયો અને જાતિઓ પર આચરવામાં આવતા મૂળભૂત, ઊંડા મૂળની ભૂલોની પેઢીઓને સરભર કરવા માટે કરવામાં આવ્યું છે. આરક્ષણને સમાન પહોંચ અને સમાન તકને સક્ષમ કરવા માટે એક શક્તિશાળી સાધન તરીકે ડિઝાઇન કરવામાં આવ્યું છે. અનામત માટે આર્થિક આધાર રજૂ કરવો—નવા માપદંડ તરીકે, સ્વીકાર્ય છે. તેમ છતાં, એસસી/એસટી/ઓબીસી સહિત સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે વંચિત વર્ગોને આ નવા અનામતમાંથી આ આધાર પર બાકાત રાખવા કે તેઓ પહેલાથી અસ્તિત્વમાં રહેલા લાભોનો આનંદ માણે છે, તે ભૂતકાળની અપંગતાને આધારે નવા અન્યાયનો ઢગલો છે. બાકાત કલમ સંપૂર્ણપણે મનસ્વી રીતે કામ કરે છે. પ્રથમ, તે "અન્ય" લોકો છે જેઓ સામાજિક રીતે શંકાસ્પદ અને ગેરકાયદેસર પ્રથાઓને આધિન છે—જોકે તેઓ સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગોમાં સામેલ છે. બીજું, નવા અનામતના હેતુ માટે, બાકાત સામાજિક રીતે વંચિત વર્ગો અને જાતિઓ સામે કામ કરે છે, સંપૂર્ણપણે, તેમને તેમના ફાળવેલ અનામત ક્વોટા (એસસી માટે 15%, એસટી માટે 7.5%, વગેરે) માં મર્યાદિત કરીને.) ત્રીજું, તે અનામત ક્વોટા (ભૂતકાળના ભેદભાવ પર આધારિત) થી માત્ર આર્થિક વંચિતતાના આધારે અનામત લાભમાં ગતિશીલતાની તકને નકારે છે. સંપૂર્ણ બાકાત રાખવાના સિદ્ધાંતની ચોખ્ખી અસર ઓરવેલિયન છે, (એટલે કે) જે એ છે કે તમામ ગરીબ લોકો તેમની જાતિ અથવા વર્ગને ધ્યાનમાં લીધા વિના ગણવામાં આવે છે, તેમ છતાં માત્ર આગળના વર્ગો અથવા જાતિના લોકો જ ગણવામાં આવશે, અને એસસી/એસટી માટે સામાજિક રીતે વંચિત વર્ગોના લોકો અયોગ્ય રહેશે.
વર્ગીકરણ ન્યાયશાસ્ત્રની કથામાં, એક વ્યક્તિને બીજાથી અલગ પાડતો તફાવત

(અથવા માર્કર) માત્ર વંચિતતા છે. જોકે, બાકાત રાખવાનો આધાર વંચિતતા પર નહીં પરંતુ સામાજિક મૂળ અથવા ઓળખ પર આધારિત છે. આ બિન–ભેદભાવપૂર્ણ નિયમના સાર પર પ્રહાર કરે છે. તેથી, નાગરિકોના બંધારણીય રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત પછાત વર્ગો–અને વધુ તીવ્રપણે, એસસી અને એસટી સમુદાયોને સંપૂર્ણ રીતે બાકાત રાખવા એ બીજું કંઈ નહીં પણ ભેદભાવ છે જે સમાનતા સંહિતાને નબળી પાડવાના અને નાશ કરવાના સ્તર સુધી પહોંચે છે, અને ખાસ કરીને બિન–ભેદભાવના સિદ્ધાંત સુધી પહોંચે છે.

[પેરા 191][406–**F**–**H**; 407–**A**–**D**]

22. પ્રશ્ન 3 પર, તે સ્પષ્ટ છે કે વિવાદિત સુધારો અને તે જે વર્ગીકરણ બનાવે છે, તે મનસ્વી છે, અને પરિણામે સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગો કે જેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે, અને/અથવા જાતિના ભેદભાવને આધિન છે, તેમની સાથે પ્રતિકૂળ ભેદભાવ થાય છે. આ કારણોસર, કલમ 15 (6) અને 16 (6) નો સમાવેશ રદ કરવામાં આવ્યો છે, તેને સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન માનવામાં આવે છે, ખાસ કરીને બિન–ભેદભાવ અને બિન–બાકાતના સિદ્ધાંત જે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો અવિભાજ્ય ભાગ બનાવે છે. [પેરા 192][407–ઈ–એફ]

23. જ્યારે આ તર્ક એ તારણ કાઢવા માટે પૂરતો છે કે કલમ 16 (6) રદ કરવા માટે જવાબદાર છે, ત્યાં વધારાના કારણો છે જેના કારણે આ અદાલતને સ્પષ્ટતા કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે કે જ્યારે 'આર્થિક માપદંડ' જાહેર ચીજવસ્તુઓની પહોંચ (કલમ 15 હેઠળ) ના સંબંધમાં સ્વીકાર્ય છે, તે જ કલમ 16 માટે સાચું નથી,

જેનું લક્ષ્ય સમુદાયના પ્રતિનિધિત્વ દ્વારા સશક્તિકરણ છે. [પેરા 193][407–F–G]

24. પ્રશ્ન 2 ના મુદ્દા પર, તે સાચું છે કે બિન–સહાયિત ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ કલમ 15 (6) હેઠળ ઈડબ્લ્યુએસ આરક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે બંધાયેલા હશે, જો કે, 'બાકાત' પરના પ્રશ્ન 3 હેઠળના વિશ્લેષણ એ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે કે સુધારો મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અહીંના પ્રશ્નને વિવાદાસ્પદ બનાવવામાં આવ્યો છે. [ફકરો 194][408–એ–બી]

25. બંધારણ (એકસો ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 ની કલમ 2 અને 3, જે કલમ 15 માં કલમ (6) અને કલમ 16 માં કલમ (6) અનુક્રમે દાખલ કરે છે, તે ગેરબંધારણીય છે અને તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. [પેરા 195] [408–બી–સી]

મદ્રાસ રાજ્ય વિ. ચંપકમ દોરાઈરાજન 1951 SCC 351: [1951] SCR 525; M.R. બાલાજી વિ. મૈસૂર રાજ્ય[1963] સપ્લિમેન્ટ 1 એસસીઆર 439; ટી. દેવદાસન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા(1964) 4 SCR 680; સ્ટેટ ઓફ કેરળ વિ. N.M. થોમસ (1976) 2 એસસીસી 310: [1976] 1 એસ. સી. આર. 906; ઈન્દ્ર સાહની વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા 1992 સપ્લિમેન્ટ (3) એસસીસી 217: [1992] 2 સપ્લિમેન્ટ. SCR 454; પ્રમતી એજ્યુકેશન એન્ડ કલ્ચરલ ટ્રસ્ટ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (2014) 8 SCC 1; ચેબ્રોલુ લીલા પ્રસાદ રાવ વિ. સ્ટેટ ઓફ

A.P. (2021) 11 એસ. સી. સી. 401; જૈશ્રી લક્ષ્મણરાવ પાટીલ વિરુદ્ધ મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય (2021) 8 એસસીસી 1; કેશવાનંદ ભારતી વિરુદ્ધ કેરળ રાજ્ય (1973) 4 એસસીસી 225: [1973] સપ્લિમેન્ટ એસસીઆર 1; મિનર્વા મિલ્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (1980) 3 એસસીસી 625: [1981] 1 એસસીઆર 206; ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ 1975 સપ્લિમેન્ટ એસસીસી1:[1976] 2 SCR 347; પી. સંબમૂર્તિ વિ. સ્ટેટ ઓફ A.P. (1987) 1 એસસીસી 362: [1987] 1 એસસીઆર 879; કિહોટો હોલોહન વિ. ઝાચિલુ 1992 સપ (2) એસસીસી 651: [1992] 1 એસસીઆર 686; એલ. ચંદ્રકુમાર વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (1997) 3 એસસીસી 261: [1997] 2 એસસીઆર 1186; રઘુનાથરાવ ગણપતરાવ વિ. ભારત સંઘ 1994 સપ (1) એસસીસી 191: [1993] 1 SCR 480; I.R. કોએલ્હો વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય (2007) 2 એસસીસી 1: [2007] 1 એસસીઆર 706; વામન રાવ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (1981) 2 એસસીસી 362: [1981] 2 એસસીઆર 1; ઇન્દ્ર સાહની (2) વિ. ભારત સંઘ (2000) 1 એસસીસી 168: [1999] 5 પૂરાં પાડે છે. SCR 229; ઇન્ડિયન યંગ લોયર્સ એસોસિએશન અને અન્ય. v. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય. (2019) 11 એસસીસી 1: [2018] 9 SCR 561; સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ ઓન રેકોર્ડ એસોસિએશન (SCAORA) વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (2016) 5 એસસીસી 1: [2015] 13 એસસીઆર 1; રૂપ ચંદ અદલખા વિરુદ્ધ દિલ્હી

વિકાસ સત્તામંડળ (1989) સપ (1) એસ. સી. સી. 116: [1988] 3 પૂરક. SCR 253; પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિરુદ્ધ અનવર અલી સરકાર (1952) 1 એસસીસી 1: [1952] એસસીઆર 284; મોહમ્મદ શુજાત અલી અને અન્ય. v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા. (1975) 3 એસસીસી 76: [1975] 1 એસ. સી. આર. 449; ભીમ સિંઘજી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા. (1981) 1 એસસીસી 166; એમ. નાગરાજ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા.

(2006) 8 એસસીસી 212: [2006] 7 પૂરક. એસસીઆર 336; અશોક કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા. (2008) 6 એસસીસી 1: [2008] 4 એસ. સી. આર. 1; કે. કૃષ્ણ મૂર્તિ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2010) 7 એસસીસી 202: [2010] 6 SCR 972; R.C. પૌડયાલ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા. 1994 સપ્લિમેન્ટ (1) એસસીસી 324: [1993] 1 એસસીઆર 891; એર ઈન્ડિયા. વિ. નરગેશ મિર્ઝા (1981) એસસી 1829: [1982] 1 એસસીઆર 438; વિશાખા વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય (1997) 6 એસસીસી 241: [1997] 3 પૂરક. એસસીઆર 404; અનુજ ગર્ગ અને અન્યો વિરુદ્ધ હોટલ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો, (2008) 3 એસસીસી 1: [2007] 12 SCR 991; નેશનલ લીગલ સર્વિસીસ ઓથોરિટી વિરુદ્ધ UOI અને અન્યો (2014) 5 એસસીસી 438: [2014] 5 SCR 119; વિનીતા શર્મા વિરુદ્ધ રાકેશ શર્મા અને અન્યો

(2020) 9 એસસીસી 1: [2020] 10 એસસીઆર 135; સચિવ, સંરક્ષણ મંત્રાલય વિ. બબીતા પુનિયા અને અન્યો (2020) 7 એસસીસી 469: [2020] 3 SCR 833; લેફ્ટનન્ટ કર્નલ નિતિશા અને અન્યો વિરુદ્ધ ભારત સરકાર અને અન્યો, 2021 એસસીસી ઓનલાઇન SC 261; કર્ણાટક રાજ્ય વિ. અપ્પા બાલુ ઇંગલે (1995) સપ (4) એસસીસી 469: [1992] 3 પૂરક. SCR 284; મારી ચંદ્ર શેખર રાવ વિ. ડીન, શેઠ G.S. મેડિકલ કોલેજ અને ઓઆરએસ. (1990) 3 એસસીસી 130: [1990] 2 એસ. સી. આર. 843; વલ્સમમા પૌલ અને અન્ય. v. કોચીન યુનિવર્સિટી અને અન્ય. (1996) 3 એસસીસી 545: [1996] 1 SCR 128; અભિરામ સિંહ અને અન્ય. v. C.D. કોમાચેન (2017) 2 એસસીસી 629: [2017] 1 એસસીઆર 158; સૌરભ ચૌધરી અને અન્ય. v. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. (2003) 11 એસસીસી 146; [2003] ધારો કે 5 SCR 152; S.R. બોમ્મઈ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (1994) 3 એસસીસી 1: [1994] 2 SCR 644; વિકાસ સાંખલા અને અન્ય. v. વિકાસ કુમાર અગ્રવાલ અને અન્ય (2017) 1 એસસીસી 350: [2016] 7 SCR 639; સમતા વિ. સ્ટેટ ઓફ A.P. & ઓઆરએસ. (1997) 8 એસસીસી 191: [1997] સપ. 2 SCR 305; ઇન્ડિયન મેડિકલ એસોસિએશન અને અન્ય. v. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય. (2011) 7 એસસીસી 179: [2011]

6 SCR 599; સોસાયટી ફોર અનએડેડ પ્રાઈવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (2012) 6 એસસીસી 1: [2012] 2 SCR 715; જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય વિરુદ્ધ ત્રિલોકી નાથ ખોસા અને અન્ય. (1974) 1 એસસીસી 19: [1974] 1 એસસીઆર 771; પટ્ટાલી મક્કલ કાચી વિ. એ. મથિલેરુમેરુમલ અને અન્ય 2022 તા. SCC ઓનલાઈન SC 386; Col. A.S. Iyer v. V. Balasubramanyam (1980) 1 એસસીસી 634: [1980] 1 એસસીઆર 1036; લક્ષ્મણ દાસ વિ. પંજાબ રાજ્ય [1963] 2 એસ. સી. આર. 353; નેશનલ લીગલ સર્વિસીસ ઓથોરિટી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય. (2014) 5 એસસીસી 438: [2014] 5 SCR 119; ચારુ ખુરાના વિ. ભારતનું સંઘ (2015) 1 એસસીસી 192: [2014] 12 એસસીઆર 259; પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિરુદ્ધ અનવર અલી સરકાર [1952] 1 એસસીઆર 284; નંદિની સત્પથી વિ. પી. એલ. દાની [1978] 3 એસસીઆર 608; જરનૈલ સિંહ વિરુદ્ધ લક્ષ્મી નારાયણ ગુપ્તા (2018) 10 એસસીસી 396: [2018] 10 SCR 663; બી. કે. પવિત્રા (II) વિરુદ્ધ ભારત સંઘ (2019) 16 એસસીસી 129: [2019] SCR 1086; T.M.A. પાઈ ફાઉન્ડેશન વિ. કર્ણાટક રાજ્ય (2002) 8 એસસીસી 481: [2002] 3 પૂરક. એસસીઆર 587; દિલ્હી ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન. V. D.T.C. મઝદૂર કોંગ્રેસ 1991 સપ (1) એસસીસી 600: [1990]

1 પૂરક. SCR 142; K.C. વસંત કુમાર વિ. કર્ણાટક રાજ્ય (1985) સપ એસસીસી 714: [1985] સપ્લિમેન્ટ. SCR 352; ગુજરાત રાજ્ય વિ. શ્રી અંબિકા મિલ્સ (1974)

4 એસસીસી 656: [1974] 3 એસસીઆર 760; એસ. શેષાચલમ અને અન્ય. v. ટીએનની બાર કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ (2014) 16 એસસીસી 72: [2014] 12 SCR 465; R.K. ગર્ગ વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (1981) 4 એસસીસી 675: [1982] 1 એસ. સી. આર. 947 અને પૃથ્વી રાજ ચૌહાણ વિરુદ્ધ ભારત સંઘ, (2020) 4 એસસીસી 727: [2020] 2 એસસીઆર 727–નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ગલ્ફ, કોલોરાડો અને સાન્ટા ફે રાય. Co. v. Ellis, 165 U.S. 150 (1891) અને કોરેમાત્સુ વિ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, 323 U.S. 214 (1944).

કેસ લૉ સંદર્ભ

ન્યાયમૂર્તિશ્રી દિનેશ મહેશ્વરીના ચુકાદામાં, જે.

[1964] 4 પેરા 7.2 નો સંદર્ભ SCR 680 (1976) 2 એસસીસી 310 નો સંદર્ભ પેરા 7.2 1992 પુરાવો (3) એસસીસી 217 નો સંદર્ભ પેરા 7.2 [1963] પુરાવો 1 એસસીઆર 439 નો સંદર્ભ પેરા 7.2 [2020] 2 SCR 727 પેરા 7.4 નો સંદર્ભ [2019] પેરા 8.2 નો સંદર્ભ આપતા SCR 1086 [2006] 7 પૂરક. પેરા 9.2 નો સંદર્ભ આપતા SCR 336 (2021) 8 SCC 1 પેરા 9.2 નો સંદર્ભ [1951] પેરા 10 [2008] માં ઉલ્લેખિત

SCR 525 4 **SCR** 1 નો સંદર્ભ પેરા 10 [1974] માં આપવામાં આવ્યો છે 2 એસ. સી. આર. 348 પેરા 11 નો સંદર્ભ [1973] સપ્લિમેન્ટ. એસ. સી. આર. 1 પેરા 13 પર આધાર રાખે છે [1971] 3 **SCR** 9 નો સંદર્ભ પેરા 13 [2018] માં આપવામાં આવ્યો છે 7 **SCR** 1 પેરા 15.4 [1985] નો સંદર્ભ આપે છે. **SCR** 352 પેરા 15.4 નો સંદર્ભ [1981] 1 એસ. સી. આર. 206 પેરા 16.1 પર આધારિત [1999] 5 પૂરાં પાડે છે. પેરા 16.2 નો સંદર્ભ **SCR** 229 (2002) 8 **SCC** 481 પેરા 17.1 નો સંદર્ભ [1960] 1 **SCR** 246 પેરા 17.1 નો સંદર્ભ [2017] 10 એસ. સી. આર. 569–પેરા 18.1 (2021) 4 એસ. સી. સી. 542 પેરા 19 નો સંદર્ભ [1964] 6 **SCR** 368 પેરા 24.1 નો સંદર્ભ [1981] 2 **SCR** 1 પેરા 24.1 નો સંદર્ભ [1995] 3 પૂરક. પેરા 24.3 નો સંદર્ભ આપતા **SCR** 269 [2009] 12 પેરા 24.3 નો સંદર્ભ **SCR** 978 (1981) 1 એસસીસી 166 પેરા 24.3 પર આધારિત છે [1993] 1 પેરા 25.1 નો સંદર્ભ **SCR** 480 (2012) 6 એસસીસી 1 પેરા 25.5 નો સંદર્ભ આપે છે (2014) 8 **SCC** 1 નો સંદર્ભ પેરા 25.5 1975 પુરાવો **SCC** 1 નો સંદર્ભ પેરા 26 [1952] પેરા 35 [1965] નો સંદર્ભ આપતા **SCR** 89 1 એસ. સી. આર. 933 પેરા 35 નો સંદર્ભ [1967] 2 પેરા 35 નો સંદર્ભ **SCR** 762 [1978] 2 **SCR** 1 પેરા 36.1 નો સંદર્ભ [1987] 1 **SCR** 879 પેરા 37.5 નો સંદર્ભ [1992] 1 **SCR** 686 પેરા 37.6 નો સંદર્ભ [1997] 2 **SCR** 1186 પેરા 37.8 નો સંદર્ભ [2010] 6 પેરા

37.11 નો સંદર્ભ **SCR** 972 [2015] 13 **SCR** 1 નો સંદર્ભ પેરા 37.13 [1975] 1 **SCR** 1 પેરા 45.1 નો સંદર્ભ [2015] 1 પેરા 53 નો સંદર્ભ **SCR** 55 [1997] 1 પેરા 61 [1980] માં ઉલ્લેખિત **SCR** 750 2 એસ. સી. આર. 913 પેરા 62 નો સંદર્ભ [1996] 7 પૂરક. **SCR** 548 પેરા 63.1.1 [1983] નો સંદર્ભ આપે છે 1 એસ. સી. આર. 456 પેરા 63.1.2 નો સંદર્ભ [1973] 3 પેરા 71.3 નો સંદર્ભ આપતા **SCR** 236 (1990) 1 એસસીસી 520 પેરા 71.5 નો ઉલ્લેખ કરે છે [1985] 2 **SCR** 224 પેરા 74.1 નો સંદર્ભ [2014] 9 પેરા 74.2.1 નો સંદર્ભ **SCR** 780 [2003] 2 **SCR** 1136 પેરા 74.2.1 નો સંદર્ભ [1989] 2 સપ્લિમેન્ટ. **SCR** 570 પેરા 74.2.3 નો સંદર્ભ [1981] 2 **SCR** 185 પેરા 92.4 નો સંદર્ભ [2006] 3 **SCR** 1132 પેરા 99.1 નો સંદર્ભ આપે છે.

ન્યાયમૂર્તિ સુશ્રી બેલા એમ. ત્રિવેદીના ચુકાદામાં,

(1973) 4 એસ. સી. સી. 225 પેરા 5 પર આધારિત [1992] 1 એસ. સી. આર. 686 પેરા 7 નો સંદર્ભ આપે છે. (1981) 1 એસ. સી. સી. 166 પેરા 9 નો સંદર્ભ [1976] 2 એસ. સી. આર. 347 પેરા 10 નો સંદર્ભ [1976] 1 એસ. સી. આર. 906 પેરા 11 નો સંદર્ભ [1981] 2 **SCR** 1 નો સંદર્ભ પેરા 12 [2006] માં આપવામાં આવ્યો છે 7 પૂરક. એસ. સી. આર. 336 નો સંદર્ભ પેરા 13 [1974] 3 એસ. સી. આર. 760 પેરા 14 1985 નો સંદર્ભ (1) સપ્લિમેન્ટ. **SCR** 352 પેરા 26 2008 પર આધાર રાખે છે (4) એસ. સી. આર. 1 પેરા 27 પર આધારિત

ન્યાયમૂર્તિશ્રી **J.B. PARDIWALA**

[1973] સપ્લિમેન્ટ. એસ. સી. આર. 1 નો સંદર્ભ પેરા 5 [1951] પેરા 13 [1952] નો સંદર્ભ **SCR** 525 પેરા 14 **AIR** 2002 માં ઉલ્લેખિત **SCR** 435 **SC** 1533 નો સંદર્ભ પેરા 15 [1992] માં આપવામાં આવ્યો છે. 2 સપ્લિમેન્ટ. એસ. સી. આર. 454 એ પેરા 19 એ. આઈ. આર. 1974 નો સંદર્ભ આપ્યો એસ. સી. 1631 નો સંદર્ભ પેરા 29 [1976] 1 એસ. સી. આર. 906 પેરા 31 નો સંદર્ભ [1974] 2 એસ. સી. આર. 348 પેરા 33 એ. આઈ. આર. 1995 એસ. સી. 1648 નો સંદર્ભ પેરા 34 [1992] 3 પેરા 36 નો સંદર્ભ **SCR** 658 [1993] 1 એસ. સી. આર. 594 નો સંદર્ભ પેરા 37 [2002] 3 પૂરક. પેરા 38 નો સંદર્ભ **SCR** 587 [2012] 2 **SCR** 715 પેરા 39 નો સંદર્ભ [2014] 11 પેરા 47 નો સંદર્ભ **SCR** 712 [2006] 7 પૂરક. એસ. સી. આર. 336 પેરા 49 નો સંદર્ભ [1963] ઉદાહરણ 1 એસ. સી. આર. 439 નો સંદર્ભ પેરા 49 [1996] 1 પૂરક. પેરા 55 [1974] માં ઉલ્લેખિત **SCR** 825 1 **SCR** 771 પેરા 60 નો સંદર્ભ [2015] 5 પેરા 61 નો સંદર્ભ **SCR** 670 (1990) 1 એસ. સી. સી. 520 પેરા 78 નો સંદર્ભ [2008] 4 **SCR** 1 પેરા 81 નો સંદર્ભ [1958] પેરા 91 [1954] માં ઉલ્લેખિત **SCR** 1422 એસ. સી. આર. 378 નો સંદર્ભ પેરા 92 [1959] પેરા 93 [1993] માં ઉલ્લેખિત **SCR** 279 1 એસ. સી. આર. 891 પેરા 94 નો સંદર્ભ [1992] 1 પેરા 95 નો સંદર્ભ **SCR** 686 [2006] 7 પૂરક. એસ. સી. આર. 336 પેરા 96 નો સંદર્ભ [1965] 1 એસ. સી. આર. 933 પેરા 108 નો સંદર્ભ [1967] 2 **SCR** 762 પેરા 115 નો સંદર્ભ [1975] સપ્લિમેન્ટ. એસસીસી 1 નો સંદર્ભ પેરા 135 [1994] માં આપવામાં આવ્યો છે. 2 એસ. સી. આર. 644 પેરા 139 નો સંદર્ભ

[2007] 1 પેરા 141 નો સંદર્ભ SCR 706 [2015] પેરા 148 નો સંદર્ભ SCR 975 [2006] 5 પૂરાં પાડે છે. એસ. સી. આર. 1 પેરા 149 [2010] નો સંદર્ભ આપે છે 12 SCR 597 પેરા 151 નો સંદર્ભ [1974] 3 પેરા 165 નો સંદર્ભ SCR 760 [1952] એસ. સી. આર. 284 પેરા 167 નો સંદર્ભ [1983] 1 એસ. સી. આર. 1000 પેરા 169 નો સંદર્ભ [2014] 12 SCR 465 પેરા 171 નો સંદર્ભ [2011] 6 એસ. સી. આર. 443 પેરા 178 નો સંદર્ભ [1999] 2 સપ્લિમેન્ટ. પેરા 185 નો સંદર્ભ SCR 521 [1968] 1 એસ. સી. આર. 721 પેરા 185 નો સંદર્ભ [1971] 2 SCR 430 પેરા 189 પર આધાર રાખે છે

ન્યાયમૂર્તિ શ્રીએસ. રવિન્દ્ર ભાટના ચુકાદામાં, જે.

[1951] એસ. સી. આર. 525 નો સંદર્ભ પેરા 6 [1963] સપ. 1 એસ. સી. આર. 439 પેરા 6 નો સંદર્ભ [1976] 1 એસ. સી. આર. 906 પેરા 8 નો સંદર્ભ [1992] 2 સપ્લિમેન્ટ. પેરા 9 નો સંદર્ભ SCR 454 [2006] 7 પૂરક. પેરા 10 [2008] માં ઉલ્લેખિત SCR 336 4 SCR 1 નો સંદર્ભ પેરા 10 [2010] માં આપવામાં આવ્યો છે 6 SCR 972 પેરા 10 નો સંદર્ભ આપે છે (2014) 8 SCC 1 નો સંદર્ભ પેરા 10 માં આપવામાં આવ્યો છે (2021) 11 SCC 401 નો સંદર્ભ પેરા 10 માં આપવામાં આવ્યો છે (2021) 8 એસ. સી. સી. 1 નો સંદર્ભ પેરા 10 [1973] એસ. સી. આર. 1 નો સંદર્ભ પેરા 12 [1981] માં આપો 1 પેરા 12 નો સંદર્ભ SCR 206 [1976] 2 એસ. સી. આર. 347 પેરા 13 નો સંદર્ભ [1987] 1 એસ. સી. આર. 879 પેરા 16 નો સંદર્ભ

[1992] 1 પેરા 16 નો સંદર્ભ SCR 686 [1997] 2 એસ. સી. આર. 1186 પેરા 16 નો સંદર્ભ [1993] 1 SCR 480 પેરા 16 નો સંદર્ભ [1981] 2 એસ. સી. આર. 1 નો સંદર્ભ પેરા 22 [1993] 1 SCR 891 પેરા 24 નો સંદર્ભ [2015] 13 SCR 1 નો સંદર્ભ પેરા 26 [1982] માં આપવામાં આવ્યો છે 1 એસ. સી. આર. 438 પેરા 40 નો સંદર્ભ [1997] 3 પૂરક. એસ. સી. આર. 404 નો સંદર્ભ પેરા 40 [2007] 12 SCR 991 પેરા 40 નો સંદર્ભ [2014] 5 SCR 119 પેરા 40 નો સંદર્ભ [2018] 9 પેરા 40 નો સંદર્ભ SCR 561 [2020] 10 SCR 135 પેરા 40 નો સંદર્ભ [2020] 3 SCR 833 પેરા 40 નો સંદર્ભ [1992] 3 પૂરક. એસ. સી. આર. 284 પેરા 49 નો સંદર્ભ [1990] 2 SCR 843 પેરા 50 નો સંદર્ભ [1996] 1 SCR 128 પેરા 51 [2017] નો સંદર્ભ આપે છે 1 એસ. સી. આર. 158 પેરા 52 નો સંદર્ભ [1999] 5 પૂરાં પાડે છે. પેરા 53 [2003] માં ઉલ્લેખિત SCR 229 સપ. 5 SCR 152 પેરા 64 નો સંદર્ભ [1994] 2 SCR 644 પેરા 65 નો સંદર્ભ [2007] 1 SCR 706 પેરા 66 નો સંદર્ભ [2016] 7 SCR 639 પેરા 68 નો સંદર્ભ [1997] 2 સપ્લિમેન્ટ. પેરા 69 નો સંદર્ભ SCR 305 [2011] 6 SCR 599 નો સંદર્ભ પેરા 70 માં આપવામાં આવ્યો છે. (1981) 1 એસ. સી. સી. 166 પેરા 72 નો સંદર્ભ [2012] 2 SCR 715 પેરા 74 નો સંદર્ભ [1952] એસ. સી. આર. 284 નો સંદર્ભ પેરા 81 [1974] 1 SCR 771 પેરા 82 નો સંદર્ભ [1975] 1 એસ. સી. આર. 449 પેરા 83 નો સંદર્ભ [1980] 1 એસ. સી. આર. 1036 પેરા 85 નો સંદર્ભ [1963] 2 SCR 353 પેરા 86 નો સંદર્ભ [2014] 5 SCR 119 પેરા 88 નો સંદર્ભ [2014] 12 SCR 259 પેરા 90 નો સંદર્ભ

[1952] 1 એસ. સી. આર. 284 પેરા 124 નો સંદર્ભ [1978] 3 પેરા 124 નો સંદર્ભ SCR 608 [2018] 10 SCR 663 પેરા 130 નો સંદર્ભ [2019] 7 SCR 1086 પેરા 130 નો સંદર્ભ [2002] 3 પૂરક. એસ. સી. આર. 587 નો સંદર્ભ પેરા 134 [1990] 1 પૂરક. પેરા 140 નો સંદર્ભ SCR 142 [1985] સપ્લિમેન્ટ. એસ. સી. આર. 352 પેરા 161 નો સંદર્ભ [1974] 3 SCR 760 પેરા 163 નો સંદર્ભ [2014] 12 SCR 465 પેરા 163 નો સંદર્ભ [1982] 1 પેરા 163 નો સંદર્ભ SCR 947 [1988] 3 પૂરક. SCR 253 નો સંદર્ભ પેરા 164 [2020] માં આપવામાં આવ્યો છે 2 પેરા 186 નો સંદર્ભ SCR 727

ઓરિજિનલ/સિવિલ એપેલેટ જ્યુરિસડિક્શનઃ રિટ પિટિશન (સિવિલ) નં. 2019 ના. 55.

બંધારણ (એકસો ત્રીજો) સુધારા અધિનિયમની માન્યતાને પડકારવા માટેની અરજી.

સાથે

T.C. (સી) ના. 8/2021, W.P. (સી) નં. 596, 446, 427, 331, 343, 798, 32, 854 of 2019, T.C. (સી) નં. 12, 10, 9 of 2021, W.P. (સી) નં. 73, 72, 76, 80, 222, 249, 341 of 2019, T.P. (સી) નં. 1245, 2715 of 2019, T.P. (સી) ના. 122/2020, એસએલપી (સી) નં. 8699/2020, T.C. (સી) નં. 7, 2021 ના 11, W.P. (સી) નં. 69, 122, 106, 95, 133, 178, 182, 146, 168, 212, 162, 419 of 2019, W.P. (સી) ના. 473/2020, W.P. (સી) ના. 493/2019.

કે.કે. વેણુગોપાલ, એજી, તુષાર મહેતા, એસ.જી., સંજય જૈન, કુ. ઐશ્વર્યા ભાટી, ASGs, સૌરભ મિશ્રા, અજય બંસલ AAGs., આર. બાલા સુબ્રમણ્યમ, મહેશ જેઠમલાણી, ડૉ. કે.એસ. ચૌહાણ, મનિન્દર સિંઘ, સુશ્રી મીનાક્ષી અરોરા, જયંત મુથ રાજ, ગોપાલ શંકરનારાયણન, પી. વિલ્સન, એડીએન રાવ, સલમાન ખુર્શીદ, એસ. નિરંજન રેડ્ડી, પ્રો. રવિ વર્મા કુમાર, પ્રો. (ડૉ.) રવિ વર્મા કુમાર, જયદીપ ગુપ્તા, સિનિયર એડવ્સ.,

યાદવ નરેન્દ્ર સિંહ, અજય શર્મા, ગુલાબ ચંદ્ર યાદવ, સુધીર સિંહ, વરુણ મિશ્રા, અભિષેક યાદવ, આશુતોષ યાદવ, કુ. શ્રધ્ધા દેશમુખ, અંકુર તલવાર, કનુ અગ્રવાલ, કુ. ચિન્મયી ચંદ્રા, અપૂર્વ કુરુપ, પદમેશ મિશ્રા, કુ. સુજાતા બગાધી, અમરીશ કુમાર, કુ. વંશજા વિન શર્મા, અરવિંદ શુક્લા, ડી. , અમન શર્મા , માનવેન્દ્ર સિંહ , એલ.એન. શિવાની, કુ. શિવિકા મેહરા, કુ. શગુન ઠાકુર, કુ. પૂર્ણિમા સિંઘ, કુ. શ્રેયા જૈન, એ.કે. શર્મા, સેજલ સિંઘાઈ, રાજેન્દ્ર સિંહ ચૌધરી, હિતેશ કુમાર શર્મા, એસ.કે. રાજોરા, અખિલેશ્વર ઝા, કુ. દીપ્તિ હુડા, કુ. સાવતી સિંહ, સંજય સિંહ, અમિત કુમાર ચાવલા, કુ. મંજુ જેટલી, સન્ની ચૌધરી, કુ. યશરાજ સિંહ બુંદેલા (જી.એ.), સંદીપ શર્મા, પ્રો. (ડૉ.) કે. ઈલુમલાઈ, અજીત કુમાર એક્કા, રવિ પ્રકાશ, અભિષેક ચૌહાણ, અજીત કુમાર, શુભદીપ રોય, અર્ણવ સિંહ દેવ, પ્રભાષ બજાજ, અજય સભરવાલ, સુશ્રી આશિતા ચાવલા, રાઘવ તિવારી, પ્રસન્ના એસ., રાહુલ નારાયણ, તુષાર અરોરા, ચંદ્ર તનય ચૌબે, ગૌતમ ભાટિયા, કુ. માલવિકા જયંત, કુ. રણજી ઓહરી લાલ, યદુઈન્દર લાલ, હિમિન્દર લાલ, સેન્થિલ જગદીસન, કુ. જહાન્વી દુબે, કુ. ઈશિતા ચૌધરી, કુ. શિવાની

વિજ, કુ. તાન્યા શ્રીવાસ્તવ, કુ. અદિતિ શર્મા ગુપ્તા, વિ. , આર. નેદુમારન, અપૂર્વ મલ્હોત્રા, આશુતોષ દુબે, અમિત પી. શાહી, કુ. રાજશ્રી એ. દુબે, ડી. શિવા શંકર, કુ. અગ્રીમ્મા સિંગલા, મનીષ ઢીંગરા, કુ. રીતંભરા, એચ.બી. દુબે, કુ. આસિફા રશીદ મીર, સુશ્રી આદ્યા મિશ્રા, કુ. મારિયા કૌસર, શ્રીમતી નઘમા ઈમ્તિયાઝ, ઝંગહામ અહેમદ, મેસર્સ ઇક્વિટી લેક્સ એસોસિએટ્સ માટે સૈફ નસીમ, મહફૂઝ એ. નાઝકી, પોલંકી ગૌથમ, શૈક મોહમ્મદ હનીફ, ટી. વિજયા ભાસ્કર રેડ્ડી, કે.વી. ગિરીશ ચૌધરી, સુશ્રી રાજેશ્વરી મુખર્જી, સુશ્રી અખિલા પાલેમ, અભિષેક શર્મા, સાહિલ રવીન, જૈમન એન્ડ્રુઝ, પિયો હેરોલ્ડ જેમોન, અમીન હસન, સુશ્રી અસ્વથી એમ.કે., લાલ પ્રતાપ સિંહ, શોભિત તિવારી, ઉમેશ પ્રતાપ સિંહ, વિશાલ સિંહ, આર. , પ્રશાંત શુક્લા , પ્રવીણ ગૌર , સંપ્રિત બક્ષી , સુયશ શ્રીવાસ્તવ , બાની ખન્ના , શ્રેયા મિશ્રા , આયના વાલિયા , સુબોધ એસ. પાટીલ , સુશ્રી સંપ્રિત બક્ષી , સુયશ શ્રીવાસ્તવ , સુશ્રી બાની ખન્ના , કરમ મુરુગન , સુશ્રી શ્રેયા શંકરસિંહ મિશ્રા , , કુ. આયના વાલિયા, સત્યજીત કુમાર, કુ. સુધાંસુ પાલો, કુ. ઇપ્સિતા બેહુરા, ગૌતમ દાસ, રાજ કુમાર યાદવ, સંજીવ કુમાર, બુધદેવ પાલો, કુ. પદ્મજા ચૌધરી, અભિલાષ કે. ત્રિપાઠી, બી. જગન્નાથ રાવ, દિનેશ કુમાર ઝા, નિર્મલ કુમાર અંબસ્થ, કુ. અશ્મિતા બિસાર્યા, દામોદર સોલંકી, કુ. મંજુ શર્મા જેટલી, પ્રો.(ડૉ.) જી. મોહન ગોપાલ, શિશિર

પિનાકી, મુઝફ્ફર ખાન, વિજેન્દ્ર મિશ્રા, વી. રામચંદર ગૌડ, કુ. મલ્લિકા દાસ, રામકૃષ્ણ, કાસોજુ મહેશ આચાર્ય, ડી. મહેશ બાબુ, ડો.એમ.પી. રાજુ, એસ.એસ. નેહરા, પી.આઈ. જોસ, રાજેન્દ્ર વર્મા, સુભાષ ચંદ્ર સાગર, હેમંત સાગર, મહેન્દ્રસિંહ,

મનોજ સ્વરૂપ, ડો.કે.એસ. ભાટી, ઈ.સી. વ્યાસગર, કુ. શારદા બાઈ, કુ. બેલે રવિવર્મા, કુ. સિંધુ આચાર્ય, કુ. પ્રિયંકા યાવગલ, ગિરધર ગંગોત્રી, કુ. શિખા જયહિંદ યાદવ, વિનાયક મોહન, એમ. વિજયા ભાસ્કર, મુરારી લાલ, આર.એસ.એમ. કલ્કી, એસ.પી. સિંહ, રણધીર સિંહ, સુમિત કિશોર, પ્રતિક આર. બોમ્બાર્ડે, રીપક કંસલ, આકર્ષ કામરા, જિતેન્દ્ર કુમાર, અભિષેક કુમાર, ડી.ડી. વર્મા, રેંજીથ બી. મારર, ઝુલ્ફીકર અલી પી. એસ., સત્ય મિત્રા, પૂર્વિશ જે. મલકાન, અંકુર મિત્તલ, પી.એ. નૂર મોહમ્મદ, શરીફ કે.એ., રાકેશ કુમાર, સંજય કે. યાદવ, પુખરમ્બમ રમેશ કુમાર, કરુણા શર્મા, કુ. અનુપમા એન., ડબલ્યુ. ઈનમેન્યુઅલ મેઈટી, હરિસ બીરામ, મુશ્તાક સાતીન, ઉસ્માન ગની ખાન, અઝહર અસીસ, રાધા શ્યામ જેના, વી.એન. રઘુપતિ, શાદાન ફરાસત, સુશ્રી હ્રષિકા જૈન, ઉજવલા ઉપ્પલુરી, ભરત ગુપ્તા, શૌર્ય દાસગુપ્તા, અમન નકવી, ધ્રુવ ભટનાગર, સુશ્રી ઉજ્જ્વલા ઉપ્પલુરી, સચિન પાટીલ, જીઓ જોસેફ, રિસ્વી મોહમ્મદ, દુર્ગેશ ગુપ્તા, કૈલાસ બાજીરાવ ઓતાડે, નમિત સક્સેના, શ્રીમતી નિરંજના સિંઘ, સુશ્રી સોમ્યાશ્રી, સુશ્રી સર્વશ્રી, દિનેશ પી. રાજભર, કાસોજુ મહેશ ચારી, કુ. અંઝુ. કે. વર્કી, હિમાંશુ ત્યાગી, આયુષ નેગી, સૌરભ કુમાર, કુ. દિશા મિત્તલ, આકાશ કાકડે, સોમનાથ પઠાણ, અશોક આનંદ, રાકેશ કુમાર સિંઘ, મિસ સુખદા કાકડે, સ્વેતાબ કુમાર, મિલિંદ સિંહ, એસ. ગૌથમન, સુશ્રી એમ. વેણમાણી , અભિસાર ઠકરાલ , દીપક વુત્સ્યા , રૌનક વુત્તસ્યા , ડી. વેંકટા ક્રિષ્ના , એમ. વેણમાણી , એ.એન. રાજન બાબુ , રોય અબ્રાહમ , સુશ્રી રીના રોય , સુશ્રી સીમા જૈન , અખિલ અબ્રાહમ રોય , સુશ્રી રજની ઓહરી લાલ , અરુણ ડાગર , રાહુલ નેહરા, અન્નમ વેંકટેશ, સંજય પરીખ, શશાંક સિંઘ,

આદિલ શરફુદ્દીન, કુ. દિશા વાડેકર, અનુપમ ચૌધરી, સાત્વિક પરીખ, મુબારક અલી, મોહમ્મદ. અસદ ખાન, વી.કે. બિજુ, કુ. રિયા સચ્ચે, ચેતન્ય સિંઘ, અમલેન્દુ કુમાર અખિલેશ કુમાર ઝા, ડો.રણજીત ભારતી, અભય પ્રતાપ સિંહ, કુ. રૂબીના જાવેદ, પાર્થસારથિ એમ. સરાફ, કવિતા કે.ટી., સુભાષ ચંદ્રન, એન.પી. રાકેશપાણીકર, નિશાંત રમાકાંતરાવ કટનેશ્વરકર, વી. એન. રઘુપતિ, સિદ્ધાર્થ ધર્માધિકારી, આદિત્ય એ. પાંડે, ભરત બગલા, ડી. કુમાનન, શેઠ એફ કાલિયા, કુ. રાચેથા ચાવાલા, ગૌરવ શર્મા, ધવલ મોહન, પ્રતિક ભાટિયા, કુ. તુષિકા ગોયલ, સુશ્રી સવિતા સિંઘ, કે.વી.મોહન, કે.વી. બાલકૃષ્ણન, રાહુલ કુમાર શર્મા, સુશ્રી દિયા કપૂર, સુશ્રી લિઝ મેથ્યુ, સિદ્ધાર્થ નાથ, રાઘવ કુમાર. રાજ, વી.કે. બીજુ, કુ. સ્વાતિ એચ. પ્રસાદ, રણજીત ભારતી, કે.કે.એલ. ગૌતમ, સુશ્રી સરોજ બાલા, સુશ્રી વૈશાલી નારીયાલા, કૌશલ જીત કૈત, કૃતિગ્ય કુમાર કૈત, મનોજ શર્મા, રાહુલ મોહોડ, અભિષેક ગુરવા, સુશ્રી વસુંધરા રાણા, આદિત્ય અગ્રવાલ, વિનોદ કુમાર અગ્રવાલ, સંજીવ મલ્હોત્રા, ગૌરવ યાદવ, સુશ્રી વીણા બેન, કુ. જિંદાલ, વરુણ ઠાકુર, બ્રજેશ પાંડે, સુધીર સિંહ, વરિન્દર કે. શર્મા, કુ. માધવી ખંડેલવાલ, શશાંક પાત્રો, પવન પ્રકાશ પાઠક, રવિ ચંદ્રન ઐયર, અમોલ બી. કરંડે, રાજસાહેબ પાટીલ, વિક્રાંત યાદવ, એ. સેલ્વિન રાજા, એ. રાજા મોહમ્મદ, એ. મોહમ્મદ યુસુફ, સુશ્રી વી. શાહિરા બાનુ. , S.A.S. અલંદીન, કુ. નિકિતા કુમારી, ડો. ચારુ માથુર, સુશ્રી તન્વી દુબે, રાહુલ ઉન્નીકૃષ્ણન, મલક ભટ્ટ, સંજય કુમાર દુબે, સંદીપ એસ. દેશમુખ, રાજ બહાદુર યાદવ,

નરેશકુમાર, એડવો. દેખાતા પક્ષો માટે.

પ્રકાશ શર્મા, એડવો. (રૂબરૂમાં), મૃણાલ શશી શેખર ચક્રવર્તી (પીટીશનર–ઇન–પર્સન), ઇન્ટરવેનર–ઇન–પર્સન.

કોર્ટ દ્વારા નીચેના ચુકાદા# અને આદેશ* આપવામાં આવ્યા હતા:

જજમેન્ટ

દિનેશ મહેશ્વરી, જે. –

સામગ્રી

પ્રારંભિક અને સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

રેફરલ અને પ્રશ્નો ઘડવામાં આવેલ

પ્રતિસ્પર્ધી રજૂઆતો

પ્રશ્નમાં સુધારાને પડકારવામાં

અંશતઃ પ્રશ્નમાં સુધારાને પડકાર

પ્રશ્નમાં સુધારાના સમર્થનમાં

નિર્ધારણ માટેના મુદ્દા

સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓ

મૂળભૂત માળખું અને બંધારણીય સુધારાનો સિદ્ધાંત

'સમાનતા'નો વિસ્તરણ સિદ્ધાંત

'આરક્ષણ' દ્વારા હકારાત્મક કાર્યવાહી :

સમાનતાના સામાન્ય નિયમનો અપવાદ

આર્થિક અક્ષમતા અને હકારાત્મક ક્રિયા

શું હકારાત્મક કાર્યવાહી માટેના એકમાત્ર આધાર તરીકે આર્થિક માપદંડ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ

EWS આરક્ષણ અમુક વર્ગો માટે ઉપલબ્ધ નથી: શું મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે

પચાસ ટકાનો ભંગ. આરક્ષણ અને મૂળભૂત માળખાની ટોચમર્યાદા

અન્ય પરિબળો અને સામાન્ય સમીકરણ

તારણો

સ્વીકૃતિઓ

પ્રારંભિક અને સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા

1. ટ્રાન્સફર કરાયેલા કેસો, ટ્રાન્સફર પિટિશન, રિટ પિટિશન અને અપીલ માટે ખાસ રજા માટેની અરજીની આ બેચમાં પડકાર બંધારણ (એકસો અને ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 [1] ને છે, જે 14.01.2019 થી અમલમાં આવ્યો હતો. જેમાં સંસદે ભારતના બંધારણની કલમ 15 અને 16 માં બે નવા કલમો ઉમેરીને સુધારો કર્યો છે જેમ કે, કલમ 15 માં કલમ (6) સમજૂતી સાથે અને કલમ (6) કલમ 16 માં; અને તેના

દ્વારા, રાજ્યને અન્ય બાબતોની સાથે 'અનુસૂચિત જાતિ' [૩], 'અનુસૂચિત જનજાતિ' [૪] અને 'અન્ય પછાત વર્ગો' [૫] સિવાયના નાગરિકોના 'આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' [૨] માટે વધુમાં વધુ દસ ટકા આરક્ષણની જોગવાઈ કરવા માટે સત્તા આપવામાં આવી છે. અત્રે, એ જણાવવું જરૂરી છે કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો ફરજિયાત નથી પરંતુ EWS માટે આરક્ષણને સક્ષમ કરે છે અને દસ ટકાની ટોચમર્યાદા નિર્ધારિત કરે છે.

[૧] હવે પછી તેને 'પ્રશ્નોમાં સુધારો' અથવા '103 મો બંધારણ સુધારો' અથવા ફક્ત '103 મો સુધારો' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.
[૨] 'EWS', ટૂંકમાં.
[૩] 'SC', ટૂંકમાં.
[૪] 'ST', ટૂંકમાં.
[૫] 'ઓબીસી', ટૂંકમાં.

2. આગામી ચર્ચાની ખૂબ જ સંક્ષિપ્ત રૂપરેખામાં, તે નોંધી શકાય છે કે પ્રશ્નમાંના સુધારા માટેનો પડકાર આવશ્યકપણે ત્રણ–ગણા આધારો પર આધારિત છે: પ્રથમ, શિક્ષણ અને રોજગારમાં અનામત સહિતની વિશેષ જોગવાઈઓનું આર્થિક માપદંડ પર નિર્માણ સંપૂર્ણપણે અસ્વીકાર્ય છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે; બીજું, કે કોઈ પણ સંજોગોમાં, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો [૬] એટલે કે, SC, ST અને નોન–ક્રીમી લેયર OBC ને EWS માટેની આ વિશેષ જોગવાઈઓના લાભમાંથી બાકાત રાખવું અકલ્પનીય રીતે ભેદભાવપૂર્ણ છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરે છે; અને ત્રીજું, જે દસ ટકા માટે પ્રદાન કરે છે, તે વધારાનું આરક્ષણ સીધું પચાસ ટકાનો ભંગ કરે છે. આરક્ષણની ટોચમર્યાદા આ કોર્ટના નિર્ણયો દ્વારા પહેલેથી જ સ્થાયી થઈ ગઈ છે અને તેથી, સમાનતા સંહિતાના અસ્વીકાર્ય રદ્દીકરણમાં પરિણમે છે જે ફરીથી, બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરે

છે. તેનાથી વિપરિત, આ પડકારનો વિરોધ કરતા પક્ષકારો વતી જાળવવામાં આવેલ છે કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા માટે રાજ્યને સશક્તિકરણ, ભારતના બંધારણના ચાર ખૂણાઓની અંદર છે; ઊલટાનું વાસ્તવિક અર્થમાં 'ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય'ના પૂર્વાભિમુખ ધ્યેયને હાંસલ કરવા માટે આવી જોગવાઈઓ કરવી જરૂરી છે. એવું પણ ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું છે કે EWS માંથી બાકાત રાખવામાં આવેલા વર્ગોના સંબંધમાં કોઈ ભેદભાવ નથી કારણ કે તેમના સંબંધમાં હકારાત્મક કાર્યવાહીની હાલની વિશેષ જોગવાઈઓ ચાલુ રહે છે. પચાસ ટકાના ભંગ સંદર્ભે રિઝર્વેશનની ટોચમર્યાદા, દલીલ એ છે કે ઉક્ત ટોચમર્યાદા અણગમ્ય અથવા અવિશ્વસનીય નથી અને જે વસ્તુ દસ ટકા હાંસલ કરવા માંગે છે તેના સંદર્ભમાં, સક્ષમ જોગવાઈ દ્વારા મહત્તમ તરીકે પ્રદાન કરવામાં આવ્યું છે.

[૬] 'SEBC', ટૂંકમાં.

૩. ઉપરોક્ત રૂપરેખા સાથે, અમે બંધારણના અર્થઘટનના નોંધપાત્ર પ્રશ્નોના નિર્ધારણ માટે બંધારણીય બેંચને આપેલા સંદર્ભની ઉપયોગી રીતે નોંધ લઈ શકીએ છીએ, કારણ કે આ બાબતો અને સુનાવણી શરૂ કરતી વખતે ઘડવામાં આવેલા પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલા છે.

રેફરલ અને ઘડવામાં આવેલ પ્રશ્નો

4. તારીખ 05.08.2020 ના આદેશ દ્વારા, આ કોર્ટની 3 – ન્યાયાધીશ બેન્ચે આ બાબતોમાં ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓની નોંધ લીધી અને અન્ય બાબતોની સાથે નીચે મુજબ અવલોકન કરતી વખતે બંધારણીય બેંચ દ્વારા નિર્ધારણ માટે તેને સંદર્ભિત કરી: –

'..... વાદગ્રસ્ત સુધારાના આધારે, તેના અનુચ્છેદ 15 અને 16 માં નવી કલમો દાખલ કરીને બંધારણમાં જ સુધારો કરવામાં આવ્યો છે, જે રાજ્યને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે 10% ની હદ સુધી હકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા આરક્ષણ આપવા માટે સત્તા આપે છે. અરજદારોનો કેસ એવો છે કે, આ સુધારાઓ બંધારણીય યોજનાની વિરુદ્ધ ચાલે છે, અને માત્ર આર્થિક માપદંડના આધારે ઉપલબ્ધ બેઠકો/પોસ્ટના કોઈપણ વિભાગને અનામત રાખી શકાતા નથી. આથી, અમારું માનવું છે કે આવા પ્રશ્નો પાંચ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા ધ્યાનમાં લેવાના કાયદાના નોંધપાત્ર પ્રશ્નો છે. તે બંધારણની કલમ 145(3) અને સુપ્રીમ કોર્ટના નિયમો, 2013 ના XXXVIII નિયમ 1(1) ની ભાષાથી સ્પષ્ટ છે, જે બાબતોમાં બંધારણીય જોગવાઈઓના અર્થઘટન માટે કાયદાના નોંધપાત્ર પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે તે પાંચ જજોની બેન્ચે સુનાવણી કરવી જરૂરી છે. . બંધારણની સમાનતાની જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં 'પહોળાઈ' અને 'ઓળખ' ની કસોટીઓ લાગુ કરીને, વાદગ્રસ્ત સુધારો અધિનિયમ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ, તે એવી બાબત છે કે જે ઉલ્લેખિત જોગવાઈઓના અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કાયદાનો નોંધપાત્ર પ્રશ્ન બનાવે છે.

હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે 50% ની ટોચમર્યાદાની અરજી પર, તે પ્રતિવાદી–ભારતીય સંઘનો કેસ છે કે સામાન્ય રીતે 50% નિયમ હોવા છતાં, તે વર્તમાન વિશેષ સંજોગોને ધ્યાનમાં રાખીને બંધારણમાં જ સુધારો કરવામાં રોકશે નહીં. આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના સમાજના સભ્યોને ઉત્થાન આપવા. આવા પ્રશ્નો પણ પાંચ ન્યાયાધીશોની ખંડપીઠ દ્વારા તપાસવા માટે કાયદાના નોંધપાત્ર પ્રશ્નો તરીકે પણ રચાય છે....'

5. ઉપરોક્ત આદેશના અનુસંધાનમાં, 103 મા સુધારાને પડકારવાથી ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓના નિર્ધારણ માટે આ બંધારણીય બેંચને આ બાબતોનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો છે. 08.09.2022 ના રોજ, સંબંધિત પક્ષકારો માટે વિદ્વાન વકીલ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલા મુદ્દાઓ પર ધ્યાન આપ્યા પછી, આ કોર્ટે અન્યો વચ્ચે, ભારતના વિદ્વાન એટર્ની જનરલ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલા મુદ્દાઓ નીચે મુજબ નોંધ્યા: –

'(1) શું 103 મો બંધારણ સુધારો રાજ્યને આર્થિક માપદંડોના આધારે અનામત સહિતની વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની મંજૂરી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભંગ કરે તેવું કહી શકાય?

(2) શું 103 મો બંધારણ સુધારો રાજ્યને ખાનગી બિન–અનુદાનિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની પરવાનગી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભંગ કરનાર કહી શકાય?

(3) શું 103મો બંધારણ સુધારો SEBCs/OBCs/SCs/ST ને EWS અનામતના દાયરામાંથી બાકાત રાખવા માટે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભંગ કરવા માટે કહી શકાય?

(4) શું સુપ્રીમ કોર્ટના અગાઉના નિર્ણયોમાં ઉલ્લેખિત 50% ની મર્યાદાને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ ગણી શકાય? જો એમ હોય તો, શું 103મો બંધારણ સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભંગ કરનાર કહી શકાય?'

5.1. આ બાબતના સંબંધિત પાસાઓની નોંધ લીધા પછી, આ અદાલતે શોધી કાઢ્યું કે વિદ્વાન એટર્ની જનરલ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલા પ્રથમ ત્રણ મુદ્દાઓ આ બાબતમાં ઉદ્ભવતા મુખ્ય મુદ્દાઓ હતા જ્યારે અન્ય મુદ્દાઓ આવશ્યકપણે ત્રણ મુદ્દાઓમાંથી ઉદ્ભવતી દરખાસ્તોને પૂરક અને પ્રમાણિત કરવાના સ્વરૂપમાં હતા.. તદનુસાર, આ કોર્ટે ઉપરોક્ત પ્રથમ ત્રણ મુદ્દાઓના સંદર્ભમાં સુનાવણી ચાલુ રાખી, જ્યારે તે ત્રણ મુદ્દાઓની સહાયતામાં અન્ય પાસાઓને સ્પર્શતા તેમની રજૂઆતોને આગળ વધારવા સંબંધિત પક્ષકારો માટે હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ માટે ખુલ્લું છોડી દીધું.

6. અમે અરજદારો, પ્રતિવાદીઓ અને હસ્તક્ષેપકર્તાઓ માટે વિદ્વાન વકીલોને નોંધપાત્ર રીતે સાંભળ્યા છે અને તેમને તેમની સંબંધિત સબમિશન પર લેખિત નોંધો સબમિટ કરવાની મંજૂરી પણ આપી છે. એક જ પ્રકારની દલીલોના બિનજરૂરી

પુનરાવર્તનને ટાળીને, આ બાબતોમાં આગળની મુખ્ય અને અગત્યની રજૂઆતોને ઉપયોગી રીતે સારાંશ આપી શકાય છે.

પ્રતિસ્પર્ધી રજૂઆતો

પ્રશ્નમાંના સુધારાને પડકારવામાં

7. પ્રો. (ડૉ.) જી. મોહન ગોપાલે પ્રશ્નમાં થયેલા સુધારાને પડકારતા અરજદારોની તરફેણની દલીલોનું નેતૃત્વ કર્યું અને સબમિશનને જવાબમાં સમાવી લીધી.

7.1. વિદ્વાન સલાહકારે, બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ, પ્રસ્તાવના અને બંધારણના અનુચ્છેદ 38 પર વ્યાપકપણે આધાર રાખ્યો છે, જે રાજ્યને 'સામાજિક વ્યવસ્થા કે જેમાં ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય રાષ્ટ્રીય જીવન સંસ્થાઓને માહિતગાર કરશે' તેને સુરક્ષિત રાખવા અને બચાવવા માટે આદેશ આપે છે. ', ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે આ સામાજિક ન્યાય અને બંધારણની નૈતિકતાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે કલમ 15(4) હેઠળ વિશેષ જોગવાઈઓની કલ્પના કરવામાં આવી હતી અને કલમ 16(4) હેઠળ રોજગારમાં અનામત પ્રદાન કરવામાં આવી હતી. તેમણે દલીલ કરી હતી કે અમુક આદિમ પ્રથાઓને કારણે વસ્તીનો એક વર્ગ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયો હતો અને ભૌતિક સંસાધનો અને શૈક્ષણિક તકોથી વંચિત હતો. સામાજિક પદાનુક્રમના સૌથી નીચા સ્તરના લોકો જાહેર જીવનમાંથી બહિષ્કૃત અને કલંકિત હતા અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ અને સમાનતાથી વંચિત હતા. આ ઐતિહાસિક અસમાનતાઓને

સંબોધવા માટે, સકારાત્મક ભેદભાવના વાહન તરીકે, સામાજિક રીતે દબાયેલા વર્ગોને અનામત અને વિશેષ જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવી હતી જેથી કરીને તેમને વહીવટમ, શિક્ષણ અને જાહેર રોજગાર જેવા સંસાધનો સુધી પહોંચ આપી શકાય. તેથી, સામાજિક સમાનતા અને ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવાનો વિચાર તેના મૂળભૂત માળખાને આકાર આપતું બંધારણનું જન્મજાત લક્ષણ હતું.

7.2. વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે આ મૂળભૂત માળખાને પ્રશ્નમાં સુધારા દ્વારા ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું છે જે સમાજના વિશેષાધિકૃત વર્ગોને સશક્ત બનાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, જેઓ ન તો સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે અને ન તો અપૂરતું પ્રતિનિધિત્વ છે. તેમણે એમ પણ રજૂઆત કરી હતી કે પ્રશ્નમાંના સુધારાએ લોકોના તે વર્ગને આર્થિક રીતે નબળા તરીકે રજૂ કર્યા છે જેમને ક્યારેય કોઈ ભેદભાવને આધિન નથી, પછી ભલે તે ઐતિહાસિક રીતે હોય કે અન્યથા; અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત ન હતા. વિદ્વાન વકીલે બંધારણ સભાની ચર્ચાઓમાંથી ડો. બી.આર. આંબેડકર, શ્રી વી. આઈ. મુનિસ્વામી પિલ્લઈ અને શ્રી સરદાર નાગપ્પાને ટાંક્યા, તેમની દલીલને સમર્થન આપવા માટે કે અનામતનો ઉપયોગ વંચિતોને વંચિત કરતી સ્વ–શાશ્વત પદ્ધતિ તરીકે અગ્રિમ વર્ગ દ્વારા થવો જોઈએ નહીં. સામાજિક ભેદભાવનો ભોગ બનેલા લોકોનું તેમના ભોગ બનેલા માટે જવાબદાર લોકો સાથેનું સમીકરણ, લાભો આપવાના હેતુથી, બંધારણની વિકૃતિ હતી અને તેના પર છેતરપિંડી કરતાં ઓછું નથી. તેમણે ***ટી. દેવદાસન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો*****માં** આ કોર્ટના નિર્ણયો પર આધાર રાખ્યો : (1964) 4 એસસીઆર 680 , ***કેરળ રાજ્ય અને અન્યો v. NM***

થોમસ અને અન્યો: (1976) 2 SCC 310 [7] અને ***ઈન્દ્રા સાહની અને અન્યો v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો.: 1992 Supp (3) SCC 217 [8]*** સબમિટ કરવા માટે કે આ અદાલતે અસમાનતાઓને ઘટાડવા અને સામાજિક ન્યાય અને તકની સમાનતાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે અસરકારક હકારાત્મક પગલાં તરીકે અનામત અને વિશેષ જોગવાઈઓને સમજ્યા છે. વિદ્વાન વકીલે ***એમઆર બાલાજી અને અન્યો v. મૈસૂર રાજ્ય અને અન્યો: 1963 Supp (1) SCR 439 [9] માં*** આ કોર્ટના નિર્ણય પર વધુ આધાર રાખ્યો છે . , જેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે બંધારણ દ્વારા આપવામાં આવેલી દેખીતી સત્તાનો દુરુપયોગ કરીને તેનું ગુપ્ત અથવા અપ્રગટ ઉલ્લંઘન એ 'બંધારણ પર છેતરપિંડી' સમાન ગણાશે.

[૭] અત્રે હવે પછીથી 'એન એમ થોમસ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવેલ છે.

[૮] અત્રે હવે પછી જેને 'ઈન્દ્રા સાહની' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવેલ છે.

[૯] અત્રે હવે પછી જેને 'MR બાલાજી' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવેલ છે.

7.3. વિદ્વાન વકીલે વધુ રજૂઆત કરી છે કે કલમ 15(6) અને 16(6) માં બિન–અવરોધક કલમ, નાગરિકોના પહેલાથી જ વિશેષાધિકૃત અને પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા વર્ગને અનામત આપતી વખતે, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત અથવા અપર્યાપ્ત હોવાની પૂર્વ–આવશ્યકતાનો વીટો કર્યો છેજે આરક્ષણની ફિલસૂફીનું હાર્દ હતું. બંધારણ વર્ગની તરફેણમાં સકારાત્મક ભેદભાવ નક્કી કરવા માટેના માપદંડ તરીકે સામાજિક *'અને'* શૈક્ષણિક પછાતપણું અને સામાજિક નહીં કે

શૈક્ષણિક પછાતપણું આગળ મૂકે છે. ઐતિહાસિક રીતે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા અને વંચિત લોકો માટે સામાજિક ન્યાયનો આ પાયો પ્રશ્નમાંના સુધારા દ્વારા સંપૂર્ણપણે ખતમ થઈ ગયો છે, જે તે માપદંડને દૂર કરે છે. તેમણે દલીલ કરી હતી કે પછાત વર્ગમાં આગળના વર્ગમાંથી તે વર્ગોનો સમાવેશ થાય છે જે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત હતા, તેથી તેમને અનામતના લાભો માટે પાત્ર બનાવે છે. તેમણે એમ કહીને આનું ઉદાહરણ આપ્યું કે ઘણા રાજ્યોમાં પરંપરાગત રીતે કહેવાતા 'ફોરવર્ડ' વર્ગ સાથે જોડાયેલા અસંખ્ય સમુદાયો હતા અને તેમાંથી ઘણા કોઈ ધર્મનો દાવો કરતા નથી, પરંતુ તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત ઓબીસી તરીકે ઓળખાય છે.

7.4. એસસી, એસટી અને ઓબીસીને બાકાત રાખવાના મુદ્દા પર, વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે બંધારણમાં પરિકલ્પના મુજબ બંધુત્વની વિભાવના, કલમ 15 અને 17 ને જાણ કરે છે, જે આપણા સમાજમાં પ્રચલિત ભેદભાવ અને ભેદભાવપૂર્ણ પ્રથાઓને પ્રતિબંધિત કરતી વખતે સમાનતાને આકાર આપે છે. અગ્રિમ વર્ગનો સમાવેશ અને અનામતના રક્ષણ અને લાભમાંથી વંચિત વર્ગને બાકાત રાખવાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. વિદ્વાન વકીલે ***પૃથ્વી રાજ ચૌહાણ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને Ors.: (2020) 4 SCC 727*** માં આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો છે જેથી કરીને રાજનીતિ અને સમાજની યોજનામાં બંધુત્વનું સ્થાન અને ભૂમિકા દર્શાવવામાં આવે. વધુમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે એસસી, એસટી અને ઓબીસીની આવી બાકાત મુખ્યત્વે જાતિ પર આધારિત હતી કારણ કે તે ખરેખર નિર્વિવાદ છે કે આટલી બાકાત કરાયેલી વસ્તીનો મોટો હિસ્સો સામાજિક અને શૈક્ષણિક

રીતે પછાત હોવાની સાથે આર્થિક રીતે પણ પછાત છે. આથી, તે એવી રજૂઆત કરશે કે જેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે અને ઘોર ગરીબી હેઠળ પ્રણાલીગત ગરીબી/શ્રમનો ભાગ છે તેઓને બાકાત રાખીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાની રચના સમાનતાના મૂળ સિદ્ધાંતને રદ કરવામાં આવે છે.

7.5. વિદ્વાન વકીલે હજી વધુ દલીલ કરી છે કે સકારાત્મક ભેદભાવનો હેતુ અમુક વર્ગોની એકાધિકારનો અંત લાવવાનો અને સર્વસમાવેશક સમાજ બનાવવાનો હતો જેથી કરીને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વર્ગોને તકની સમાનતા સુનિશ્ચિત કરી શકાય. જો કે, પ્રશ્નમાંનો સુધારો વસ્તીના તે વર્ગને આરક્ષણ આપીને કાયમી એકાધિકારનું નિર્માણ કરે છે જેની ઓળખ અચોક્કસ છે અને તે તેમના વ્યક્તિગત લક્ષણો પર આધારિત છે, જ્યારે આ વર્ગો સંસાધનો અને જાહેર રોજગાર પર નિયંત્રણનો આનંદ માણી રહ્યા છે અને હજુ પણ માણી રહ્યા છે.

7.6. છેલ્લે, વિદ્વાન વકીલ સબમિટ કરે છે કે પ્રશ્નમાં સુધારો આર્થિક સ્થિતિ પર આધારિત નથી, જે બહુ–પરિમાણીય છે, પરંતુ નાણાકીય અસમર્થતા પર આધારિત છે જે પ્રકૃતિમાં ક્ષણિક છે, નબળા નાણાકીય વર્તણૂકોને પુરસ્કાર આપે છે અને તેથી તે આરક્ષણ આપવા માટે વિશ્વસનીય માપદંડ નથી. અનામતની બે પાંખો છે – સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણું, જે આર્થિક રીતે નબળા લોકોને આવરી લે છે પરંતુ જેઓ આર્થિક રીતે અસમર્થ છે તેમને નહીં. સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા સાથે આર્થિક નબળાઈ સંગાથે જાય છે. EWS એ બંધારણની કલમ 38(2) થી વિપરીત વ્યક્તિગત–કેન્દ્રિત છે, જે આંતર–જૂથ અસમાનતાઓ વિશે વાત કરે છે. આમ,

વિદ્વાન વકીલે એવી રજૂઆત કરી છે કે 103 મો સુધારો, સમાનતાના સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાથી, જે બંધારણનું મૂળભૂત માળખું છે, તે રદ થવાને પાત્ર છે.

8. વિદ્વાન વરિષ્ઠ સલાહકાર, સુશ્રી મીનાક્ષી અરોરા, બંધારણના અનુચ્છેદ 14 થી 17 હેઠળ સમાવિષ્ટ સમાનતા સંહિતાના બે ઉદ્દેશ્યોની સ્પષ્ટતા કરતા ઔપચારિક સમાનતા અને મૂળ સમાનતા, રજૂઆત કરી છે કે આ જોગવાઈઓ તે વિભાગો સુનિશ્ચિત કરવા માટે છે કે જે સમાજને કલમ 15(1) હેઠળ ગણવામાં આવેલા આધારો પર કોઈપણ અર્થપૂર્ણ તકો, જાહેર જીવનમાં ભાગીદારી અને નિર્ણયો લેવાથી દૂર રાખવામાં આવ્યા છે, તેઓ સકારાત્મક ભેદભાવ દ્વારા ઉત્થાન પામશે, સમાનતા સંહિતામાં માંસ અને લોહી આપીને, અને આવશ્યકપણે તત્ત્વને સક્ષમ બનાવશે. સમાનતા કલમ 335 હેઠળ સેવાઓમાં કાર્યક્ષમતા પર ભાર મૂકતા, તેણી સબમિટ કરશે કે સકારાત્મક ભેદભાવને બંધારણ દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલ અન્ય રક્ષક હદ સાથે વાંચવું જોઈએ, બંધારણીય રીતે મંજૂર સંસ્થાઓ દ્વારા સંરક્ષિત જૂથની ઓળખની ખાતરી કરવી. EWS ના નવા બનાવેલા વર્ગમાં આ રક્ષકોની ગેરહાજરી અને સમાનતા સંહિતાના મૂળમાં પ્રશ્ન સ્ટ્રાઇકમાં સુધારા દ્વારા, બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

8.1. સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાની દલીલ પર વધુ ભાર મૂકતા અને આરક્ષણની મંજૂરી માટે પ્રતિનિધિત્વમાં અયોગ્યતા, વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી છે કે જે સમુદાયોને પ્રશ્નમાં સુધારો કરવાનો ઉદ્દેશ્ય રક્ષણ આપવાનો છે, તેઓ જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં યોગ્ય રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને તેથી, પ્રતિનિધિત્વમાં પર્યાપ્તતાના ખૂણાથી પણ, તેઓ કલમ 15 અને 16 હેઠળ આરક્ષણનો લાભ મેળવવા માટે લાયક

નથી. તેણીએ એમ.આર. બાલાજી અને ઈન્દ્રા સાહનીમાં આ કોર્ટના નિર્ણયો પર આધાર રાખ્યો છે કે તે સામાજિક 'અને' શૈક્ષણિક છે. પછાતપણું અને સામાજિક 'અથવા' શૈક્ષણિક પછાતપણું નહીં કે જે અનામતનો લાભ આપવા માટે વિધાનસભા દ્વારા ધ્યાનમાં લેવામાં આવે. વધુમાં, તેણીએ રજૂઆત કરી છે કે પછાતપણું એ સાઈન ક્વો નોન અને ખાસ જોગવાઈ અથવા આરક્ષણ માટે કરોડરજ્જુ સમાન છે; અને ડૉ. બી.આર. આંબેડકર દ્વારા જણાવ્યા મુજબ, *'અપવાદ નિયમ ખાઈ જતો નથી'* તેની ખાતરી કરવા માટે પછાતપણાને ક્વોલિફાઇંગ શબ્દસમૂહ તરીકે ડિઝાઇન કરવામાં આવ્યો હતો.

8.2. **ઈન્દ્રા સાહની, એનએમ થોમસ, એમઆર બાલાજી અને બીકે પવિત્રા અને અન્યો v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ ઓઆરએસ.:(2019) 16 SCC 129** આ કોર્ટના નિર્ણયો પર આધાર રાખીને અને આગળ વધતા . , વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી છે કે અનામતનો હેતુ પછાત વર્ગોને ફોરવર્ડ ક્લાસ સાથે લેવલ પ્લેઇંગ ફિલ્ડ ઉપલબ્ધ કરાવવાનો હતો જેથી તેઓ જાહેર જીવનમાં તેમની સાથે સમાન ધોરણે ભાગ લઈ શકે.. ઉપરાંત, આ અદાલતે એવું ઠરાવ્યું છે કે અનામત આપવા માટે જાતિ જેવો કોઈ એક માપદંડ એકમાત્ર આધાર હોઈ શકે નહીં. પ્રશ્નમાં સુધારામાં, આર્થિક માપદંડ એ પ્રતિનિધિત્વની વિભાવનાને ધ્યાનમાં લીધા વિના અનામત આપવાનો એકમાત્ર આધાર છે; અને આ પ્રિસ્ક્રિપ્શન માત્ર ન્યાયિક ઘોષણાઓની વિરુદ્ધ નથી પણ જ્ઞાતિવિહીન સમાજના પૂર્વાનુમાનની વિરૂદ્ધ પણ છે, જે બંધારણના મૂળભૂત માળખાને ટક્કર આપે છે.

8.3. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં એવી દલીલ કરી છે કે જે વર્ગો સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે, તેમના માટે બંધારણીય રીતે ઘડવામાં આવેલા કમિશન અને રેલી છે કે લાભો માત્ર લાયક વર્ગોને જ આપવામાં આવે, જેઓ ખરેખર સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે પરંતુ પ્રશ્નમાંનો સુધારો આવા કોઈપણ રક્ષક હદ અથવા સલામતી અર્થે અધૂરો છે. આ સુધારો એવા વર્ગો પૂરતો મર્યાદિત છે જે ન તો ઓળખી શકાય તેવા છે અને ન તો તેમની ઓળખ માટે બંધારણીય રીતે ઘડવામાં આવેલી કોઈ પદ્ધતિ છે.

8.4. વિદ્વાન વકીલે વધુ રજૂઆત કરી હતી કે આર્થિક સ્થિતિ પ્રકૃતિમાં ક્ષણિક છે અને પછાતપણાની સ્થિતિથી વિપરીત બદલાતી રહેશે, જે વય પર આધારિત છે – જૂની જાતિ પ્રથાઓ અને જુલમ જે અપરિવર્તનશીલ છે. પ્રશ્નમાંના સુધારા હેઠળ નવા સંરક્ષિત વર્ગમાં ઐતિહાસિક અભાવ છે અને માળખાકીય અથવા સંસ્થાકીય અવરોધોને કારણે પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વનો સતત અભાવ છે, જેથી હકારાત્મક ભેદભાવ માટે પાત્ર બની શકે. વધુમાં, આરક્ષણ માત્ર ત્યાં સુધી કાર્યરત રહેવાનો છે જ્યાં સુધી તે વર્ગોના પ્રતિનિધિત્વમાં અપૂરતીતા હોય અને કાયમી ધોરણે નહીં. જો કે, હાલના સુધારામાં આરક્ષણનો અનિવાર્યપણે કોઈ અંત નથી, કારણ કે ત્યાં હંમેશા લોકો અન્ય કરતા ગરીબ હશે. આરક્ષણની જરૂરિયાત પ્રતિનિધિત્વની અયોગ્યતા અને પછાતપણું દર્શાવવાની જરૂરિયાતથી અલગ કરવામાં આવી હોવાથી, ગરીબી સાથે જોડાયેલ આરક્ષણ માટે કોઈ કુદરતી રક્ષા હદ અથવા અંતિમ બિંદુ નથી. આ સમાનતા સંહિતા અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન છે.

8.5. વૈકલ્પિક રીતે, વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે જો આ અદાલતે ગરીબી અને આવકને અનામતની મંજૂરી માટે માન્ય માપદંડ તરીકે સ્વીકારવી હોય તો પણ, કલમ (4) માં ઉલ્લેખિત વર્ગ સિવાયની હદ સુધીનો સુધારો [અને (5)]' કલમ 15(6) અને 16(6)માંથી અલગ કરવી જોઈએ જેથી કરીને કોઈપણ બાકાત અથવા ભેદભાવ વિના તમામ વર્ગના ગરીબોનો સમાવેશ કરી શકાય.

9. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલશ્રી, શ્રી સંજય પરીખે બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ પર વ્યાપકપણે આધાર રાખ્યો છે અને દલીલ કરી છે કે એસેમ્બલી સ્પષ્ટ અભિપ્રાય ધરાવતી હતી કે 'પછાત' શબ્દ 'લોકોના વર્ગ'ની આગળ હોવો જોઈએ. તેથી, દેશમાં પ્રચંડ ગરીબીથી વાકેફ હોવા છતાં, અનામતનું ધ્યાન મુખ્યત્વે જૂથ સાથે જોડાયેલા સામાજિક કલંક પર હતું. સાર્વજનિક રોજગારમાં આરક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું કારણ કે ઘડવૈયાઓ ઇચ્છતા હતા કે પછાત વર્ગો રાજ્ય સત્તાની ભાગીદારી કરે અને તે બાબત માટે, તેમને સમાન તક પૂરી પાડવાની હતી. ઐતિહાસિક અન્યાય, કલંક અને ભેદભાવને કારણે મુખ્ય પ્રવાહના રાષ્ટ્રીય જીવનમાંથી બાકાત રાખવામાં આવેલા સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત જૂથોને હકારાત્મક પગલાંનો લાભ આપવાનો એસેમ્બલીનો ઈરાદો હતો અનઆવા ભોગ બનેલા સમુદાયોને બાકાત રાખીને અન્ય કોઈ માપદંડો લાવવાથીઆવા કલંકનો ભોગ બનેલા સમુદાયોને બાકાત કરતાં, માત્ર સમાનતા સંહિતાનું જ નહીં પરંતુ લોકશાહીના સિદ્ધાંતોનું પણ સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન હશે (લોકશાહીને ટકાવી રાખવા માટે સત્તાની વહેંચણી જરૂરી છે), જે બંને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે.

9.1. વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરશે કે 'પછાતપણું' માટેના માપદંડો હંમેશા 'સામાજિક' પ્રકૃતિના હતા અને 'આર્થિક' પછાતતાને એકમાત્ર માપદંડ તરીકે ક્યારેય સ્વીકારવામાં આવતું નથી. ***ઈન્દ્રા સાહની***સાહનીમાં આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખતા, તેમણે દલીલ કરી છે કે 8:1 ની બહુમતીથી, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે કલમ 16 હેઠળ અનામત આપવાનો એકમાત્ર આધાર આર્થિક માપદંડ ન હોઈ શકે. પ્રો. સાન્દ્રા ફ્રેડમેન દ્વારા પ્રસ્તાવિત 'મુળ સમાનતા' ની થીયરી તરફ ધ્યાન દોરતાં, વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી છે કે માત્ર આર્થિક માપદંડો પર અનામત બંધારણમાં સમાવિષ્ટ સમાનતાના સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરશે, જે ઓળખ–આધારિત ઐતિહાસિક હાંસિયાની વિરુદ્ધ નિર્દેશિત કરવામાં આવી હતી.

9.2. વિદ્વાન વકીલે અનુક્રમે કલમ 16(4) અને 46 હેઠળ ચર્ચા કરાયેલા પછાત વર્ગ અને નબળા વર્ગો વચ્ચેનો ભેદ પારખવા માટે ***ઈન્દ્રા સાહની*** પર વધુ આધાર રાખ્યો છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે પછીનામાં કોઈ મર્યાદાઓ નથી અને તેથી, કલમ 46 અનામત આપવાનો આધાર બની શકે નહીં. તેમણે પચાસ ટકાથી વધુનો આગ્રહ પણ કર્યો છે. આ અદાલતે ***એમ. નાગરાજ અને અન્યો v. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ Ors.:(2006) 8 SCC 212*** [10]**માં** સૂચવ્યા મુજબ મર્યાદા પહોળાઈ અને ઓળખના બે પરીક્ષણોનું ઉલ્લંઘન કરશે . અને સમાનતામાં ખલેલનું પરિણમશે; અને તે પચાસ ટકાની મર્યાદાનો કોઈ પણ સંજોગોમાં ભંગ કરી શકાતો નથી સિવાય કે જો કોઈ કાયદો બંધારણની નવમી અનુસૂચિ હેઠળ સુરક્ષિત હોય, જે પ્રશ્નમાંનો સુધારો નથી. તેમણે ***ઈન્દ્રા સાહની*** અને ***ડૉ. જયશ્રી લક્ષ્મણરાવ પાટીલ વિરુદ્ધ મુખ્ય પ્રધાન અને***

અન્યો: (2021) 8 SCC 1[11] ટાંકીને તેમની દલીલને સમર્થન આપ્યું હતું , જેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે કલમ 16(4) હેઠળ અનામત પચાસ ટકાથી વધુ ન હોવી જોઈએ.

[૧૦] અત્રે હવે પછી તેને 'એમ નાગરાજ'' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે..

[૧૧] અત્રે હવે પછીથી 'ડૉ. જયશ્રી પાટીલ'તરીકે પણ સંદર્ભિત કરવામાં આવેલ છે.

10. વર્ષ 1872 થી આરક્ષણ નીતિના ઈતિહાસ અને ***મદ્રાસ રાજ્ય વિ. ચંપકમ દોરાઈરાજન: AIR 1951 SC 226***[૧૨]માં આ કોર્ટના નિર્ણય, પ્રો. રવિવર્મા કુમાર, વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલે રજૂઆત કરી છે કે આ કોર્ટના ચંપકમમાંના ચુકાદાનો ગુણોત્તર, ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, ભાષા અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે વર્ગીકરણ બંધારણના સિદ્ધાંતોની વિરુદ્ધ હતું, આ અદાલત દ્વારા ***એમ.આર. બાલાજી અને અશોક કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો: (2008) 6 SCC 1***[13] **માં સર્વસંમતીથી અને સતત અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે**. જો કે, 103 મો સુધારો ચંપકમમાં અલગ રાખવામાં આવેલા સાંપ્રદાયિક સરકારી આદેશને પુનઃસ્થાપિત કરે છે.

[૧૨] અત્રે હવે પછી જેને 'ચંપકમ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

[૧૩] અત્રે હવે પછીથી 'અશોક કુમાર ઠાકુર' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવેલ છે.

10.1. ઔપચારિક અને વાસ્તવિક સમાનતા પર વધુ સ્પષ્ટતા કરતાં, વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી છે કે બધાને સમાન તક સુનિશ્ચિત કરવા છતાં, ખાસ કરીને ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થળના આધારે ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરવું જરૂરી લાગ્યું

હતું જેથી બધી અસમાનતાને અટકાવી શકાય અને વધુ સમાનતાવાદી સમાજનું નિર્માણ કરી શકાય, જે કલમ 15, 16, 17, 23, 24 અને 35 દ્વારા દરેક વ્યક્તિના હિતોનું રક્ષણ કરે છે. ભારતમાં જાતિ આધારિત ભેદભાવની તીવ્રતાને ઉજાગર કરવા માટે, તેમણે ડો. બી.આર. આંબેડકર અને એમ.કે. ગાંધીએ સહન કરેલ પૂર્વગ્રહો અને ભેદભાવોનો દાખલો આપ્યો અને રજૂઆત કરી હતી કે જ્યાં સુધી દેશમાં જાતિનો નાશ ન થાય ત્યાં સુધી ખરા અર્થમાં સમાનતા પ્રાપ્ત કરી શકાતી નથી.

10.2. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં દલીલ કરી છે કે કલમ 15(4) માં 'સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે અને નિયુક્ત અભિવ્યક્તિઓ 'સામાજિક *અથવા* શૈક્ષણિક' અથવા 'સામાજિક *અથવા* આર્થિક' નથી. આની પાછળનો હેતુ વસ્તીના એવા વર્ગોનું રક્ષણ કરવાનો હતો જેઓ ઐતિહાસિક રીતે જન્મથી વંચિત રહ્યા છે અને સંપત્તિની ખોટ કે અકસ્માતથી નહીં. વધુમાં, આર્ટિકલ 15 અને 16 દ્વારા નિર્ધારિત મૂળભૂત સમાનતા માત્ર અંતરને ભરવાની જોગવાઈઓ જ નથી કરતી પરંતુ તે એવા માધ્યમો પણ પ્રદાન કરે છે કે જેના દ્વારા આ અંતરને દૂર કરી શકાય. તેવી જ રીતે, કલમ 340 હેઠળ, પ્રથમ પછાત વર્ગ આયોગે પછાત વર્ગની ઓળખ માટે 22 પરિમાણો નિર્ધારિત કર્યા છે. પ્રશ્નમાંના સુધારામાં EWS શ્રેણી હેઠળ આવતી વસ્તીની ઓળખ માટે તેના દાયરામાં આવી કોઈ મશીનરી કાર્યરત નથી. વસ્તી ગણતરીના અહેવાલ પર આધાર રાખીને, તેમણે રજૂઆત કરી છે કે જે વસ્તી EWS હેઠળ આવશે તે લગભગ પાંચ ટકા હશે., અને આટલી નાની વસ્તી માટે દસ ટકા અનામત પ્રદાન કરવું, તેથી વધુ અગ્રીમ વર્ગ માટે, સ્પષ્ટપણે મનસ્વી અને બંધારણ

સાથે છેતરપિંડી છે. વધુમાં, આ હકારાત્મક ભેદભાવ બાકીની વસ્તીના અધિકારો છીનવી રહ્યો છે.

10.3. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં દલીલ કરી છે કે કલમ 15 માં ભેદભાવના આધારો મુજબ, બંધારણે તમામ આધારો માટે એક સેતુ પ્રદાન કર્યું છે પરંતુ ત્યાં, આર્થિક વંચિતતાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, જે સ્પષ્ટ કરે છે કે તેને ભેદભાવના આધાર તરીકે માનવામાં આવતું નથી. કલમ 46 માંના ઇજ્યુસડેમ જનરિસના સિદ્ધાંતને લાગુ કરીને, તેમણે દલીલ કરી કે ઉદ્દેશ્યના અને કારણોના નિવેદનમાં અને પ્રશ્નમાંના સુધારામાં વિચારવામાં આવેલા પગલાં SC અને STs અને તે નબળા વર્ગોની તરફેણમાં છે જેઓ SC અને STs માટે સમાન પરિસ્થિતિમાં છે; અને ચોક્કસપણે તે જાતિઓ અને વર્ગો માટે નથી જે સમાજમાં લોલકના બીજા છેડે છે.

10.4. ***ઈન્દ્રા સાહનીમાં*** આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખીને, વિદ્વાન વકીલે દાવો કર્યો છે કે આર્થિક માપદંડ અનામત આપવાનો એકમાત્ર આધાર હોઈ શકે નહીં. તે આગળ રજૂઆત કરે છે કે વર્ગ એકરૂપ હોવો જોઈએ, તેનું મૂળ સામાન્ય હોવું જોઈએ અને તેની સંખ્યાત્મક શક્તિ હોવી જોઈએ. પ્રશ્નમાંના સુધારા દ્વારા બનાવવામાં આવેલ EWS કોઈપણ માપદંડોને પૂર્ણ કરતું નથી અને તેથી તેને કોઈપણ રાજ્યની કાર્યવાહી, ખાસ કરીને હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે વર્ગ કહી શકાય નહીં. તેમણે ***ઈન્દ્રા સાહનીમાં*** જસ્ટિસ સહાઈના અભિપ્રાયને સઘન રીતે વાંચીને આ દલીલ પર વધુ ભાર મૂક્યો.

10.5. વિદ્વાન વકીલે વધુ રજૂઆત કરી છે કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો સમાનતા સંહિતાના તમામ એરણોમાં નિષ્ફળ જાય છે કારણ કે, જો ગરીબી તેની પાછળનો તર્ક છે અને તેનો ઉદ્દેશ્ય અનામતના માર્ગે ગરીબો માટે નોકરીઓ પૂરી પાડવાનો છે, તો સુધારો તેને સંબોધવામાં નિષ્ફળ જાય છે કે અગ્રિમ વર્ગની ગરીબી SC, ST અને OBC કરતાં કેવી રીતે અલગ છે. આથી, પ્રશ્નમાં થયેલો સુધારો તર્કસંગતતા અને જોડાણની બે કસોટીમાં નિષ્ફળ જાય છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

11. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી સલમાન ખુર્શીદ રજૂઆત કરી છે કે ભારતમાં, અનામત એ હકારાત્મક કાર્યવાહીનો એક વિશેષ ભાગ છે. તે મોટા હકારાત્મક ક્રિયા વર્તુળમાં છે કે આરક્ષણ તેનું સ્થાન શોધે છે. યુએસએ, ઇઝરાઇલ અને જર્મની જેવા દેશો સાથે સામ્યતા દર્શાવતા, વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી છે કે ખરેખર હકારાત્મક પગલાં જવાબ હોઈ શકે છે, પરંતુ તે એકમાત્ર જવાબ નથી. તેથી, અનામત સિવાયના આર્થિક ગેરલાભના મુદ્દાને ઉકેલવાની ઘણી રીતો છે, જેમ કે આ દેશો દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. તે આગળ રજૂઆત કરે છે કે આવા આરક્ષણ માટેની મર્યાદા પચાસ ટકાથી વધુ ન હોઈ શકે. એવા કિસ્સાઓ સિવાય કે જ્યાં અનિવાર્ય કારણો ઊભા થાય. સમાનતા સંહિતા પર દલીલ કરતા, વિદ્વાન વકીલે ***ઈ. પી. રોયપ્પા વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય અને અન્યો*** **(1974) 4 એસસીસી 3** માં આ અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત વર્ગીકરણ પર આધાર રાખ્યો છે કે હાલના સુધારામાં કોઈ વ્યાજબી વર્ગીકરણ નથી અથવા આવા વર્ગીકરણને પ્રાપ્ત કરવાના હેતુ સાથે કોઈ જોડાણ નથ, તેથી તે કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન કરે છે. નાગરિકોની અનામત શ્રેણીઓની સંપૂર્ણ સૂચિ જાતિ આધારિત છે અને સુધારામાં અનામત આપતી

વખતે હાંસિયાના માપદંડને સંપૂર્ણપણે અવગણીને કોઈપણ મેટ્રિક અથવા સૂચકનો સમાવેશ થતો નથી. તેણે *જહોન રાવલ્સ*ની કૃતિઓ પણ ટાંકીને રજૂ કરી છે કે દરેક વ્યક્તિને દરેક દાવા પર સમાન અક્ષમ્ય અધિકાર છે.

12. *'સિંહ અને બળદ માટેનો એક કાયદો જુલમ છે'*, શ્રી પી. વિલ્સન, વિદ્વાન વરિષ્ઠ સલાહકાર, વિલિયમ બ્લેકને ટાંકીને, ચાર આધારો પર પ્રશ્નમાં સુધારાનો વિરોધ કર્યો છે. પ્રથમ, ઉચ્ચ જાતિને અનામત આપવી એ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન છે કારણ કે અનામતનો આધાર ભૂતકાળના ઓળખાયેલા ભેદભાવમાં રહેલો હોવો જોઈએ જે જાહેર વહીવટ અને શિક્ષણની તકોની પહોંચમાં અવરોધ ઊભો કરે છે. ઈ***ન્દ્રા સાહની***માં આ કોર્ટના નિર્ણય અને ***દયારામ ખેમકરણ વર્મા વિ. ગુજરાત રાજ્ય, 2016 SCC ઓનલાઈન ગુજ 1821*** માં ગુજરાત હાઈકોર્ટના ચુકાદા પર આધાર રાખીને : જેમાં આર્થિક માપદંડના આધારે સમાન અનામત આ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટ દ્વારા અનુક્રમે રદ કરવામાં આવી હતી, તેમણે રજૂઆત કરી છે કે અનામત આપવા માટે આર્થિક માપદંડ એકમાત્ર આધાર હોઈ શકે નહીં, અને આરક્ષણ પચાસ ટકા મર્યાદાથી વધુ ન હોઈ શકે. બીજું, તેમણે રજૂઆત કરી કે ફોરવર્ડ ક્લાસની તરફેણમાં અનામત બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને તેથી તે ગેરબંધારણીય છે. ત્રીજું, EWS નું વર્ગીકરણ વાજબી કે માન્ય નથી. SC, ST અને OBC સમુદાયોને અનામત આપવાનું કારણ ઐતિહાસિક અને શાશ્વત ભેદભાવ અને લાંછન હતું. તે માળખાકીય અવરોધ હતો જેણે તેમને મુખ્ય પ્રવાહથી દૂર રાખ્યા હતા. અનામતનો ઉપયોગ ગરીબી નિવારણ યોજના તરીકે કરી શકાતો નથી. આથી, આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ કલમ 14

હેઠળ સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. ચોથું, પ્રશ્નમાંનો સુધારો ***એમ. નાગરાજ***માં આ અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત બહોળા પરીક્ષણમાં નિષ્ફળ જાય છે કારણ કે EWS હેઠળ આવતા લોકોને ઓળખવા માટે કોઈ મર્યાદાઓ અથવા સૂચકાંકો ઘડવામાં આવ્યા નથી. . જ્યારે, દરેક કેટેગરી માટે, તે SC, ST અથવા OBC હોય, બંધારણ અનુચ્છેદ 366(24), 366(25), 338, 340, 341 વગેરેના આધારે અનામતની દેખરેખ રાખે છે. તેથી, પ્રશ્નમાંનો સુધારો માર્ગદર્શક શક્તિ પરીક્ષણને નિષ્ફળ કરે છે..

13. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી કે.એસ. ચૌહાણે ***કેશવાનંદ ભારતી શ્રીપદગલવરુ વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્યો(1973)*** 4 SCC 225[14] માં બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ અને આ કોર્ટના નિર્ણય પર નિર્ભરતા દર્શાવતી વખતે દલીલ કરી છે કે 103 મો સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કારણ કે તે બંધારણની ઓળખને બદલે છે. તેઓ ફરીથી રજૂઆત કરશે કે માત્ર આર્થિક માપદંડો પર અનામત આપવી એ ***ઈન્દ્રા સાહની***માં આ કોર્ટના નિર્ણયની વિરુદ્ધ છે અને લોકશાહીના પાસાઓની પણ વિરુદ્ધ છે, કારણ કે લોકશાહી પ્રતિનિધિ હોવી જોઈએ. વિદ્વાન વકીલ દલીલ કરે છે કે આર્થિક માપદંડ પ્રકૃતિમાં ક્ષણિક છે જ્યારે કલમ 16(4) હેઠળ પછાત વર્ગોનો સમાવેશ ઐતિહાસિક બાકાતના આધાર પર હતો. આપણા સમાજમાં ભેદભાવનું મૂળ જ્ઞાતિ, ધર્મ, જાતિ વગેરેમાં જોવા મળે છે અને વ્યક્તિની આર્થિક સ્થિતિમાં નહીં. કલમ 14 હેઠળના વર્ગીકરણમાં વાજબી જોડાણ અને બુદ્ધિગમ્ય ભેદ હોવો જોઈએ જે ઉપરોક્ત તમામ કારણોને લીધે પ્રશ્નમાંનો સુધારો હાંસલ કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે. તેમણે એ પણ રજૂઆત કરી છે કે ખરેખર આગળ વર્ગે કેટલાક ભેદભાવનો સામનો કરવો પડ્યો હશે,

પરંતુ ભેદભાવની તીવ્રતા અનામતને યોગ્ય ઠેરવવા માટે પૂરતી નથી. તેમની રજૂઆતને સમર્થન આપવા માટે, તેમણે ***માધવ રાવ સિંધિયા બહાદુર વગેરે વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*** (1971) 1 SCC 85 *માં* આ કોર્ટના ચુકાદા પર આધાર રાખ્યો છે : જેમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે બંધારણીય ફિલસૂફી એ કારોબારીની ફરજ છે; જો કોઈ ચોક્કસ વર્ગ કેટેગરીમાં ઓળખ માટે લાયક હોય અને તેની ઓળખ ન થાય, તો બંધારણીય યોજનાનો નાશ થશે; અને જો બંધારણીય યોજના હેઠળ, કોઈ પાંખને કોઈ જવાબદારી આપવામાં આવી હોય અને જો તે પાંખ કાર્ય ન કરે તો તે બંધારણ સાથે છેતરપિંડી છે.

[૧૪] અત્રે હવેપછી તેને ***'કેશવાનંદ'*** તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે.

14. વિદ્વાન વકીલ, શ્રી યાદવ નરેન્દ્ર સિંઘે, સિંહો કમિશનના અહેવાલનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે, રજૂઆત કરી છે કે અહેવાલ, જેના આધારે સુધારો ઘડવામાં આવ્યો હતો, તેણે પોતે જણાવ્યું હતું કે આર્થિક માપદંડ સજાતીય વર્ગમાં પરિણમશે નહીં. વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે પરિમાણપાત્ર ડેટાની ગેરહાજરીમાં, વ્યક્તિ એક વર્ગ બનાવી શકતો નથી કે જેના માટે રક્ષણાત્મક પગલાં લેવાના હોય. આ અહેવાલમાં તારણ કાઢવામાં આવ્યું છે કે જો ગરીબીને આરક્ષણ માટે આધાર રેખા તરીકે રાખવામાં આવે છે, તો પછી તે કોઈપણ વર્ગને ધ્યાનમાં લીધા વિના તેના દાયરામાં હોવી જોઈએ, તેથી વધુ કારણ કે એસસી, એસટી અને ઓબીસીના ગરીબો સામાન્ય કરતાં વધુ ખરાબ છે. શ્રેણી તેમણે વધુમાં દલીલ કરી છે કે રક્ષણાત્મક કલમ માટે પૂર્વવર્તી શરત ભેદભાવનું અસ્તિત્વ છે. આથી, એવા વર્ગ માટે રક્ષણાત્મક કાર્યવાહી જે ન તો એકરૂપ વર્ગ છે કે ન

તો તેની સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવે છે, તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન છે. વિદ્વાન વકીલે ***ઈન્દ્રા સાહનીમાં*** આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો છે, તે સબમિટ કરવા માટે કે આર્થિક માપદંડ વર્ગીકરણનો એકમાત્ર આધાર હોઈ શકે નહીં. તેમણે વધુમાં દલીલ કરી છે કે, વૈકલ્પિક રીતે, જો આર્થિક માપદંડોના આધારે આરક્ષણ આપવું હોય તો પણ EWS એ ગરીબી રેખા (BPL) નીચે જીવતા લોકોને સામેલ કરવા જોઈએ.

15. વિદ્વાન કાઉન્સેલ, શ્રી શાદાન ફરાસતે, અરજદારો માટે અગાઉના વકીલ દ્વારા પહેલાથી જ કરાયેલી રજૂઆતોને ઉમેરતા, એવું દર્શાવ્યું હતું કે આરક્ષણની મૌલિક સમજ એ છે કે તે માત્ર ભેદભાવ વિરોધી પગલાં તરીકે મંજૂર કરી શકાય છે અને – વંચિતતા વિરોધી પગલાં તરીકે નહીં. આથી, પ્રશ્નમાંનો સુધારો પોતાને ટકાવી શકતો નથી, કારણ કે તે ભેદભાવને નહીં પરંતુ વ્યક્તિ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી વંચિતતાને સંબોધે છે.

15.1. વિદ્વાન વકીલ આગળ દલીલ કરશે કે જો એવું માનવામાં આવે છે કે અનામત વંચિતતા વિરોધી પગલાં તરીકે આપી શકાય છે, તો પણ સુધારો કોઈપણ બુદ્ધિગમ્ય ભિન્નતા વિના અને પ્રાપ્ત કરવા માંગતા પદાર્થ સાથે તેની સાંઠગાંઠ સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કારણ કે તે એસસી, એસટી અને ઓબીસીને બાકાત રાખે છે, જેઓ આગળના વર્ગના ગરીબો કરતાં ગરીબ છે.. આ વર્ગો પહેલાથી જ કલમ 15(4) અને 16(4) દ્વારા સુરક્ષિત હોવાના સમર્થનનો વિરોધ કરતા, તેમણે રજૂઆત કરી છે કે કલમ 15(4) અને 16(4)નો હેતુ 'જૂથ'ને સુરક્ષિત કરવાનો છે અને તેનો સામનો

કરવાનો છે. તેમની સાથે કરવામાં આવેલ ઐતિહાસિક ખોટું/જુલમ. જ્યારે, પ્રશ્નમાં સુધારો પરિસ્થિતિગત વંચિતતા, મુખ્યત્વે આર્થિક માપદંડો સાથે વ્યવહાર કરે છે, અને તેનો હેતુ વ્યક્તિનું રક્ષણ કરવાનો છે. બંને સંરક્ષણોના હેતુઓ અને એકમો અલગ–અલગ હોવાને કારણે, SC, ST અને OBC નો એકમાં સમાવેશ કરવાનો અર્થ એ નથી કે તેઓને બીજામાંથી બાકાત રાખવામાં આવે.

15.2. વિદ્વાન વકીલે સબમિશન પર ફરીથી ભાર મૂક્યો છે કે આંકડાકીય રીતે, પછાત વર્ગના ગરીબો અગ્રીમ વર્ગના ગરીબો કરતાં વધુ ખરાબ છે અને તેમની ગરીબી વધુ ઊંડી, વધુ તીવ્ર અને વધુ સ્ટીકી અને સતત રહેવાની સંભાવના છે. તેમણે સિંહો કમિશન રિપોર્ટ, નીતિ આયોગ બહુ–પરિમાણીય ગરીબી સૂચકાંક અને અન્ય અહેવાલો પર આધાર રાખ્યો છે; અને દલીલ કરી છે કે સિંહો કમિશન સમક્ષ પ્રશ્ન એ હતો કે શું સામાન્ય વર્ગના લોકો માટે અનામત હોઈ શકે છે જે અન્ય કોઈપણ શ્રેણીમાં આવરી લેવામાં આવ્યા નથી. રિપોર્ટમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે પછાત વર્ગના ગરીબો ઉચ્ચ વર્ગના ગરીબો કરતાં વધુ ગરીબ છે. તે આ મુદ્દા પર ભાર મૂકશે કે ગરીબી વ્યક્તિની જાતિ અને તે સ્થિતિની આસપાસની ધારણા સાથે ઊંડી રીતે જોડાયેલી છે.

15.3. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં એવી રજૂઆત કરી છે કે હકારાત્મક કાર્યવાહીના માપદંડ તરીકે અનામતની મંજૂરી એ વળતરનો એક માર્ગ છે અને તે આર્થિક ઉત્થાન તરફ દોરી જતું નથી. સમાજના વંચિત વર્ગોના આર્થિક ઉત્થાનનો હેતુ ગરીબી નાબૂદીના અન્ય ઉપાયો દ્વારા હાંસલ કરી શકાય છે પરંતુ અનામત એ જવાબ નથી. અનુચ્છેદ 15(1) અને 16(1) બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે અને ઔપચારિક

સમાનતાનો ભંગ થઈ શકે છે તે માત્ર નોંધપાત્ર સમાનતાને આગળ ધપાવવામાં જ છે કે ઔપચારિક સમાનતા ભંગ કરી શકાય છે, તેવી દલીલ કરતી વખતે, તેમણે જાતિના આધારે બાકાત રાખવું તે ઔપચારિક સમાનતાનો સીધો ભંગ થાય છે.. વધુમાં, જેઓ આ માપદંડ દ્વારા દલીલપૂર્વક વધુ પ્રભાવિત થયા છે તેમને બાકાત રાખવાથી સમાનતા સંહિતાનું પણ ઉલ્લંઘન થાય છે, જે સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને પરિણામે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

15.4. દલીલોના બીજા પ્રકારમાંમાં, વિદ્વાન વકીલે દરખાસ્ત રજૂ કરી છે કે કલમ 15(6) અને 16(6) માં 'અન્ય સિવાય' શબ્દોને 'વધુમાં' તરીકે વાંચવા જોઈએ, જેમાં SC, ST અને OBC નો સમાવેશ થાય અને મૂળભૂત માળખાને આગળ કરી શકાય. તેમણે ***રાજ્ય (એનસીટી ઓફ દિલ્હી) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને એનઆર: (2018) 8 એસસીસી 501*** માં આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો છે કે જો બે અર્થઘટન શક્ય હોય તો – એક જે મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરે છે અને બીજું જે તેને વધારે છે – તો પછી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને વધારવા માટે હેતુલક્ષી અભિગમ અપનાવવાનો છે અને શાબ્દિક અભિગમ નહીં. તેમણે ***કે. સી. વસંત કુમાર અને અન્યો વિ. કર્ણાટક રાજ્ય: 1985 પુરક એસસીસી 714 નું સમર્થન કરે છે***[15] આ કોર્ટના ચુકાદાને ટાંકીને રજૂઆતો પૂર્ણ કરી છે કે જાતિ જેટલી નીચી છે, તેટલા ગરીબ તેના સભ્યો છે.

[૧૫] પછીથી ***'વસંત કુમાર'*** તરીકે પણ ઓળખાય છે.

16. વિદ્વાન કાઉન્સેલ, સુશ્રી દિયા કપૂરે, સમાનતા સંહિતા અને તે મૂળભૂત માળખાનો ભાગ હોવા પર ભાર મૂકતા, બે પાસાઓ પર દલીલ કરી. પ્રથમ, માત્ર આર્થિક માપદંડોના આધારે અનામતના નવા વર્ગનો સમાવેશ બંધારણીય રીતે અનુમતિપાત્ર હતો કે કેમ તે અંગે; અને બીજું, આ નવા બનાવેલા વર્ગમાંથી એસસી, એસટી અને ઓબીસીને બાકાત રાખવાનું બંધારણીય રીતે માન્ય હતું કે કેમ. તેણીએ 1917 થી બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ સુધી પછાત વર્ગો માટે આરક્ષણની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિને મેપ કરી, જ્યાં ડૉ. બી.આર. આંબેડકર અને શ્રી કે.એમ. મુનશીએ 'પછાત' શબ્દના ઉપયોગને ટેકો આપ્યો જેથી તે માપદંડને પાત્રતા ધરાવતા વર્ગોને વિશેષ લાભ મળે અને તેમના દ્વારા થતા જુલમને તટસ્થ કરવા માટે. તેણી સબમિટ કરશે કે આવા વર્ગીકરણ આ વર્ગો દ્વારા લાંબા સમયથી સતત ઐતિહાસિક જુલમ પર આધારિત છે. આમ, તેમનું પ્રતિનિધિત્વ સુનિશ્ચિત કરવા માટે, વિવિધ તપાસો અને સલામતી સાથે, દેશની સમાનતા અને બંધુત્વને પ્રોત્સાહન આપવાના સાધન તરીકે આરક્ષણ પ્રદાન કરવામાં આવ્યું હતું.

16.1. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં એવી દલીલ કરી છે કે અનામત સહભાગિતા અને પ્રતિનિધિત્વ માટે છે અને ગરીબી નાબૂદી માટે તેનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. જાહેર નોકરીમાં આરક્ષણ એ ભેદભાવને દૂર કરવા અને પ્રતિનિધિત્વને સમાન બનાવવાનો છે. સરકારી નોકરીઓ આપવી એ આર્થિક ઉત્થાનનો માર્ગ મોકળો કરી શકતો નથી જ્યારે સબસિડી વગેરે આપવાના અન્ય માર્ગો એ ગરીબી દૂર કરવા માટે એક પ્રકારની હકારાત્મક ક્રિયા છે. ખરેખર, ગરીબી નાબૂદી એ રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક

સિદ્ધાંતો [16] અનુસાર રાજ્ય માટે પ્રયત્ન કરવાનો ધ્યેય છે, પરંતુ, અનામત એ ગરીબી દૂર કરવાનો માર્ગ નથી, જે આંકડાઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે SC ની તરફેણમાં દાયકાઓથી અનામત હોવા છતાં, એસટી અને ઓબીસી, તેઓ હજુ પણ ગરીબ છે. ***મિનર્વા મિલ્સ લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ ઓઆરએસ.: (1980) 3 SCC 625*** [17] **અને ઓ.આર.એસ.માં** આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખીને , તેણી સબમિટ કરે છે કે ગરીબી નાબૂદી મૂળભૂત અધિકારોને કચડી નાખ્યા વિના થવી જોઈએ. DPSP હેઠળ કલ્યાણનાં પગલાં લઈ શકાય છે પરંતુ કલમ 15 હેઠળ તે કરી શકાતું નથી સિવાય કે કલમ 15(1) માં ઉલ્લેખિત આધારો પર ભેદભાવ કરવામાં આવ્યો હોય, કારણ કે અન્યથા, કલમ 15 નું પાત્ર બદલાઈ જાય છે અને પરિણામે મૂળભૂત અધિકારોને રદ કરવામાં આવે છે. ઈન્દ્રા સાહનીમાં આ અદાલત દ્વારા પુનરાવર્તિત થયા મુજબ, કલમ 16(4) કલમ 16(1) સાથે સુસંગત અને આગળ વધતી હોવી જોઈએ. તેવી જ રીતે, કલમ 16(6) પણ કલમ 16(1) હેઠળ તકની સમાનતાને આગળ વધારવામાં હોવી જોઈએ. તેથી, જો કલમ 16(6) કલમ 16(1) નું ઉલ્લંઘન કરતી હોય, તો તે બંધારણની યોજનામાં પોતાને ટકાવી ન શકે.

[૧૬] 'DPSP', ટૂંકમાં.

[૧૭] અત્રે હવેપછી જેને 'મિનર્વા મિલ્સ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

16.2. ***ઈન્દ્રા સાહની વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા: (2000) 1 SCC 168*** માં આ કોર્ટના 3 – ન્યાયાધીશ બેંચના નિર્ણય પર વધુ આધાર રાખીને , વિદ્વાન વકીલે

રજૂઆત કરી છે કે ફોરવર્ડ ક્લાસને અનામત આપીને, પછાત વર્ગની ઓળખ ભૂંસાઈ જાય છે અને તેથી, આવી અનામત ગેરકાયદેસર છે, જે બંધારણના મૂળ પર પ્રહાર કરે છે. તદુપરાંત, જો ફોરવર્ડ વર્ગ પછાત બને તો તે ઓબીસી હેઠળ આવી શકે છે જેથી અનામતનો લાભ મળી શકે. તેણી દલીલ કરે છે કે 103 મો બંધારણ સુધારો SC અને ST માટે ભેદભાવપૂર્ણ છે કારણ કે EWS માં આવતા લોકો લગભગ પાંચ ટકા છે. અને આ પાંચ ટકા માટે દસ ટકા આરક્ષણ આપવામાં આવેલ છે. વિદ્વાન વકીલ આગળ રજૂઆત કરે છે કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો મનસ્વી પણ છે, કારણ કે વાસ્તવિક EWS ની ઓળખ માટે કલમ 340 હેઠળ તેના માટે કોઈ પદ્ધતિ/પ્રક્રિયા નિર્ધારિત કરવામાં આવી નથી.

17. વિદ્વાન કાઉન્સેલ, ડૉ. એમ. પી. રાજુએ તેમની રજૂઆતને આ આધાર પર આધારિત રાખી છે કે પ્રશ્નમાં સુધારો એ જાતિ આધારિત આરક્ષણ છે જે ઐતિહાસિક રીતે દલિત જૂથો (SC/ST/OBC)ને તેના કવરેજમાંથી બાકાત રાખે છે અને તેથી તે 'જ્ઞાતિવિહીન સમાજ'નો ઉદ્દેશ્યના વિનાશક છે., જે બંધારણની મૂળભૂત રચનાની પૂર્વાભિમુખ દ્રષ્ટિ છે. વિદ્વાન વકીલે રજૂઆત કરી છે કે આ સુધારાએ વર્ગીકરણના બે સ્તર બનાવ્યા છે – પ્રથમ, કલમ 15(4) અને 16(4) (સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો) હેઠળ પહેલાથી જ આવરી લેવાયેલા વર્ગો વચ્ચે અને જેઓ ન હતા (આગળ વર્ગ/બિન– અનામત), જે જાતિ આધારિત વર્ગીકરણમાં પરિણમ્યું છે; બીજું, અગ્રીમ વર્ગમાં જેઓ આર્થિક રીતે નબળા હતા અને ન હતા. આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ, તેમના મતે, બંધારણ સભા દ્વારા પરિકલ્પિત જ્ઞાતિવિહીન સમાજના ધ્યેયને માત્ર

હરાવી શકતું નથી, પરંતુ ઊભી આરક્ષણની અંદર ઊભી અનામત બનાવવાનો પ્રયાસ પણ કરે છે, જેને બંધારણ હેઠળ મંજૂરી નથી.

17.1. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં એવી રજૂઆત કરી છે કે, ***ઈન્દ્રા સાહની***માં આ અદાલત દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યા મુજબ, જો જ્ઞાતિવિહીનતા એ બંધારણનો આદર્શ છે, અને જો આ આદર્શ બંધારણની મૂળભૂત ઓળખમાં જાય છે, તો પછી બંધારણીય સુધારો, ભલે તે કસોટીમાં પાસ થઈ જાય. સમાનતા, મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તેમણે એવી પણ વિનંતી કરી છે કે કલમ 16(4) ને નિયંત્રિત કરતી 'પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ'ની શરતને ઈરાદાપૂર્વક કલમ 15(6) અને 16(6)માંથી બાકાત રાખવામાં આવી છે. આરક્ષણ, એકવાર શરૂ થાય, તે સમાપ્ત થવું જોઈએ. તે શાશ્વત હોઈ શકે નહીં. તેમણે વધુમાં એવી દલીલ કરી છે કે પ્રશ્નમાં થયેલો સુધારો બંધારણનું ઉલ્લંઘન કરે છે કારણ કે પહેલાથી જ પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા વર્ગોને અનામત આપવાથી અપૂરતું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા (SC/ST/OBC)ને બાદ કરતા માત્ર સમાનતા સંહિતા જ નહીં પરંતુ બંધુત્વના સિદ્ધાંતનું પણ ઉલ્લંઘન થાય છે. , બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં માન્ય છે. ***ટીએમએ પાઈ ફાઉન્ડેશન અને અન્યોવિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્યો: (2002) 8 SCC 481*** *અને* ***વિ. વિ. ગીરી વિરુદ્ધ ડી. એસ. દોરા: (1960) 1 SCR 246*** આ કોર્ટના નિર્ણયો પર આધાર રાખીને તેમણે તેમની દલીલોને સમર્થન આપ્યું છે .

18. વિદ્વાન કાઉન્સેલ, શ્રી કલીશ્વરમ રાજ, શૈક્ષણિક શિષ્યવૃત્તિ [૧૮] ટાંકીને આધુનિક ન્યાયશાસ્ત્ર પર તેમની રજૂઆતો આધારિત છે કે ભેદભાવ કાયદા સાથે કામ

કરતી વખતે બે બાબતો ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. પ્રથમ, અપરિવર્તનક્ષમતા અને બીજું, તે મૂળભૂત પસંદગીની રચના કરવી જોઈએ. ગરીબીની સાપેક્ષતા અપરિવર્તનક્ષમતા માટે વિરોધી છે. તેમણે વધુમાં એવી રજૂઆત કરી છે કે બાકાતના સંદર્ભમાં 103 મા સુધારાએ આગળના સમુદાયોને સંરક્ષિત જૂથ તરીકે અને પછાત વર્ગને જ્ઞાની જૂથ તરીકે બનાવ્યા છે, જે અસ્વીકાર્ય છે. પ્રશ્નમાં સુધારાથી પછાત વર્ગના ઉમેદવારોને ઓપન કેટેગરીમાં રાખવામાં આવેલી બેઠકો પર લડવાના અધિકારને છીનવી લેવામાં આવ્યો છે, જેના માટે તેઓ હકદાર છે. વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે આ સુધારો ફોરવર્ડ ક્લાસને પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટ આપીને પ્રેફરન્સ ટેસ્ટમાં નિષ્ફળ જાય છે અને તેને અપૂરતા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા પછાત વર્ગથી દૂર લઈ જાય છે. તેમણે વધુમાં રજૂઆત કરી છે કે સમાજના બદલાતા સંજોગો અનુસાર બંધારણનું અર્થઘટન કરવા માટે 'જીવંત વૃક્ષ' અભિગમ લાગુ કરવો જોઈએ.

[૧૮] તરુણાભ ખેતાન, ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ 2015 દ્વારા *'એ થિયરી ઓફ ડિસ્ક્રિમિનેશન લો'*.

18.1. વિદ્વાન વકીલે એવી પણ દલીલ કરી છે કે મૂળભૂત અધિકારો વ્યક્તિલક્ષી છે; અને ***જસ્ટિસ કે.એસ. પુટ્ટાસ્વામી (નિવૃત્ત) અને અન્યો*** વિ. ***યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો: (2017) 10 SCC 1*** આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખતી વખતે , તે સબમિટ કરશે કે વ્યક્તિ કેન્દ્રબિંદુ છે કારણ કે તે ફક્ત વ્યક્તિગત અધિકારોની અનુભૂતિમાં જ છે, કે સમૂહની સામૂહિક સુખાકારી નક્કી કરી શકાય છે અને

તેથી, એ કહેવું પાયાવિહોણું છે કે એસસી/એસટી/ઓબીસીને સમૂહ તરીકે સામૂહિક અધિકારો પૂરા પાડવામાં આવ્યા છે.

19. વિદ્વાન વકીલ, શ્રી પ્રતિક બોમ્બાર્ડે, રજૂઆત કરી છે કે પ્રશ્નમાં સુધારો મૂળભૂત અધિકારોની ઓળખને બદલી નાખે છે જ્યારે સામાજિક પછાતતા એ આર્થિક પછાતતાનું 'કારણ' હતું અને તેના 'પરિણામ' નહીં તે મહત્ત્વના પરિબળને ધ્યાનમાં લેવાનું છોડી દે છે.

જ્યારે સૌરવ યાદવ અને અન્યો વિ. ઉત્તર પ્રદેશ અને અન્યોમાં નિર્ણય પર આધાર રાખતા . SC, ST અને OBC સમુદાયના લોકો ઓપન કેટેગરીમાં તેમની બેઠકો ઘટાડવાથી પ્રભાવિત થાય છે. તેઓ પુનરોચ્ચાર કરશે કે કલમ 46 વાંચતી વખતે ejusdem generis નો નિયમ લાગુ પડશે. છેલ્લે, તેમણે રજૂઆત કરી છે કે દરેક સામાજિક વર્ગને તેના આરક્ષણની મર્યાદા સુધી સીમિત રાખવાથી સાંપ્રદાયિક આરક્ષણ થશે, જે બદલામાં, સમાનતા સંહિતાનો ભંગ થશે અને તેના કારણે, બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે.

20. વિદ્વાન વકીલ, શ્રી આકાશ કાકડેએ વિચારણા હેઠળની જોગવાઈઓના શબ્દસમૂહશાસ્ત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો અને રજૂઆત કરી કે જ્યારે કલમ 15(4) અને 15(5) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોનો સંદર્ભ આપે છે, ત્યારે કલમ 16(4) પછાતતા અને અપૂરતું પ્રતિનિધિત્વ તરફ નિર્દેશિત છે. તેમના મતે, કલમ 15(6) અને 16(6) ની વાદગ્રસ્ત જોગવાઈઓએ EWS અનામતની જોગવાઈ કરતી વખતે

'સામાજિક પછાતપણું' અને 'અપૂરતું પ્રતિનિધિત્વ' ના મુખ્ય ઘટકોને બાજુ પર રાખ્યા છે. આ જોગવાઈઓ, તેથી, હાલની જોગવાઈઓની ભાવનાને બદલે વિરોધી છે. વિદ્વાન વકીલે ફરીથી વિનંતી કરી છે કે કલમ 46 એજુસ્ડેમ જનરિસના નિયમ હેઠળ વાંચવી જોઈએ અને એસસી, એસટી અને ઓબીસી સમુદાયોને બાકાત રાખીને, આ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવે છે. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, એસસી, એસટી અને ઓબીસી સમુદાયોને તેના કાર્યક્ષેત્રની બહાર રાખવા અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને તેની અંદર લાવવાનો ક્યારેય આર્ટિકલ 46 નો વિચાર ન હતો. તેમણે એ પણ રજૂઆત કરી છે કે . ઉમેદવારની નાણાકીય અસમર્થતા/ક્ષમતા અંગે બંધારણીય રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત કમિશનની સ્થાપના કરવામાં આવી નથી, જે OBC ના કિસ્સામાં કરવામાં આવેલ છે.

21. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, શ્રી શેખર નાફડે, દલીલ કરી છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ 14 થી 16 માં મૂળ શું છે તે સિવાય સમાનતાનું કોઈ પરિમાણ નથી. ***કેશવાનંદ***માં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી એ.એન. રે, અને ન્યાયમૂર્તિશ્રી પી. જગનમોહન રેડ્ડી, ના ચુકાદાઓના ફકરાઓ પર આધાર રાખતા, જે સૂચવે છે કે નવા પડકારોને ધ્યાનમાં રાખીને સમાનતાના નવા પરિમાણો જાણી શકાય છે, તેમણે રજૂઆત કરી છે કે તે અવલોકનો અન્ય ન્યાયાધીશો દ્વારા સમર્થન આપવામાં આવ્યું નથી. પરિણામે, સુધારો પોતાને આ આધાર પર ટકાવી શકતો નથી કે તે સમાનતાના અન્ય પાસાઓ અથવા પરિમાણને આકાર આપે છે. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં એવી દલીલ કરી છે કે વર્ગીકરણના આધાર માટે આર્થિક માપદંડ એકમાત્ર માપદંડ ન હોઈ શકે, અને જો તેને એકમાત્ર

માપદંડ તરીકે લેવો હોય, તો ***ઈન્દ્રા સાહની***ની ફરી મુલાકાત કરવી પડશે, જે 5 ન્યાયાધીશોની આ બેંચ દ્વારા કરી શકાશે નહીં.

22. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, શ્રી જયંત મુથુરાજ, પહેલેથી જ આગળની દલીલો ઉપરાંત, તે રજૂ કરે છે કે ફોરવર્ડ ક્લાસની તરફેણમાં દસ ટકા ઓપન કેટેગરીમાં અનામત અન્ય વર્ગો અને સમુદાયો માટે, ખાસ કરીને SEBC/OBC માં ક્રીમી લેયર કેટેગરીની વ્યક્તિઓ માટે ઓપન કેટેગરીમાં સીટોની ઉપલબ્ધતા ઘટાડે છે. તેમના મતે આનાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન થશે.

23. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી રવિ કે. દેશપાંડે અને વિદ્વાન સલાહકાર શ્રી સચિન પાટીલ, શ્રી શશાંક રત્નુ, શ્રી વરુણ ઠાકુર, શ્રી પીએ નૂર મુહમ્મદ અને શ્રી એ. સેલ્વિન રાજાએ પણ મધ્યસ્થી તરીકે તેમની રજૂઆતો કરી છે. તેમના તમામ સબમિશન, જે ઉપર પહેલાથી જ નોંધાયેલા સબમિશન જેવા છે, તેને વિસ્તૃત કરવાની જરૂર નથી. જો કે, તથ્યમાં, તેમની વધારાની રજૂઆતો એવી હતી કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો, જે જણાવે છે કે ' દરેક કેટેગરીની કુલ બેઠકોમાંથી દસ ટકાથી વધુ નહીં તેને દરેક શ્રેણીમાં EWS માટે દસ ટકા આરક્ષણ તરીકે અર્થઘટન કરવું પડશે.. એક હસ્તક્ષેપકર્તાએ દરેક કેટેગરીમાં કામ કરતા લોકોની ટકાવારીના આંકડા રજૂ કર્યા હતા કે એસસી, એસટી અને ઓબીસીને બાકાત રાખવાનું અમાન્ય છે કારણ કે તેઓ હજુ પણ રાજ્ય સેવાઓમાં અપૂરતા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. વધુમાં તેઓએ રજૂઆત કરી હતી કે બેન્ચની વર્તમાન તાકાત ***ઈન્દ્રા સાહની***ને રદ કરવા સક્ષમ નથી જેમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે અનામત માત્ર આર્થિક માપદંડો પર આધારિત ન હોઈ શકે.

તેમ છતાં, અનુચ્છેદ 368 હેઠળ સંસદની શક્તિની ચર્ચા કરતાં, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે સંસદને બંધારણમાં 'વધારા, ફેરફાર અથવા રદબાતલ' દ્વારા બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને તોડીને નહીં.

અંશતઃ પ્રશ્નમાંના સુધારાને પડકાર

24. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, શ્રી ગોપાલ શંકરનારાયણને અન્ય અરજદારો કરતાં અલગ વલણ અપનાવ્યું છે, અને દલીલ કરી છે કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે માત્ર 'હાલની અનામત ઉપરાંત' શબ્દોની હદ સુધી. 'જેને વિચ્છેદ કરવાની જરૂર છે અને બાકીનો ભાગ, જે પહેલાથી કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા વર્ગોને બાદ કરતાં આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈઓના વિસ્તરણ માટે આર્થિક માપદંડો પર વર્ગીકરણ પૂરું પાડે છે. અનુમતિપાત્ર

24.1. વિદ્વાન વકીલે, અન્યથા, બે આધારો પર પ્રશ્નમાં સુધારાને સમર્થન આપ્યું છે. પ્રથમ, આર્થિક રીતે નબળા વિભાગોની નિવેશ તેમની પ્રગતિ, પ્રવેશ અને પોસ્ટમાં અનામત માટે વિશેષ જોગવાઈઓના વિસ્તરણ માટેના વર્ગ તરીકે સંપૂર્ણ રીતે માન્ય છે. તેમણે રજૂઆત કરી છે કે આર્થિક માપદંડોના આધારે વર્ગીકરણને રાજ્ય દ્વારા આવાસ પ્રદાન કરવા, શાળાઓ અથવા હોસ્પિટલોમાં પ્રવેશ આપવાથી લઈને તેમના ઉત્થાન માટેના અનેક કાયદાઓ સુધીના ઘણાં પગલાંમાં માન્યતા આપવામાં આવી છે. વધુમાં, આ કોર્ટે ***એમ.આર. બાલાજી, આર. ચિત્રલેખા અને અન્યો વિ. મૈસુર રાજ્ય***

અને અન્યો: (1964) 6 SCR 368 અને વસંત કુમારે અનામતનો વિચાર કરતી વખતે ગરીબીને પછાતપણાના સૂચક તરીકે સ્વીકારી છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે વર્તમાન બંધારણીય સુધારાએ ***ઈન્દ્રા સાહની*** (પછાતપણાના એકમાત્ર નિર્ણાયક તરીકે આર્થિક માપદંડનો ઉપયોગ કરવા પરનો પ્રતિબંધ) ના આધારને દૂર કર્યો છે; અને હકીકતમાં, આવો સુધારો આર્થિક ન્યાયના ધ્યેયને આગળ વધારશે, આમ બંધારણના મૂળભૂત માળખાને મજબૂત બનાવશે. વિદ્વાન વકીલે ***વામન રાવ અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો: (1981) 2 SCC 362 [19].*** **માં** નિર્ણયના સંદર્ભમાં તેમની રજૂઆતને સમર્થન આપ્યું છે.

[૧૯] અત્રે હવેપછી જેને 'વામન રાવ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવેલ છે.

24.2. બીજું, SC, ST અને OBC સમુદાયોને બાકાત રાખવા અંગેની અન્ય રજૂઆતોથી અલગ પડતાં, તેમણે દલીલ કરી છે કે આવી બાકાત માન્ય છે કારણ કે બાકાત 'જાતિ'ની નથી પરંતુ 'વર્ગો'ની છે જેઓ પહેલેથી જ વિશેષ જોગવાઈઓનો લાભ મેળવી રહ્યાં છે. વધુમાં, SC, ST અને OBC ને કોઈપણ મર્યાદા વગર રાજકીય આરક્ષણો મળે જ છે, જ્યારે EWS આરક્ષણ દસ ટકાની મર્યાદામાં છે. અને તે રાજકીય આરક્ષણ સુધી વિસ્તરેલું નથી, જેનાથી પર્યાપ્ત સુરક્ષા રેખા અને સલામતી સાથે સંતુલન પૂરું પાડવામાં આવે છે. તેથી, આ સુધારો લાંબા સમયથી બાકી હતો, જાતિ આધારિત આરક્ષણથી દૂર રહીને તે વર્ગની વ્યક્તિઓ માટે આરક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે, જેની અત્યાર સુધી અવગણના કરવામાં આવી હતી.

24.3. તેમની રજૂઆતને આગળ વધારતા કે વિવાદાસ્પદ સુધારો, *'હાલની અનામત ઉપરાંત'* ની હદ સુધી, બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, વિદ્વાન વકીલે ત્રણ ગણો તર્ક આપ્યો છે. પ્રથમ, અભિવ્યક્તિ 'અનામત' ઉપરાંત, બંધારણમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા આરક્ષણોને કાયમી લક્ષણ તરીકે કાયમી બનાવે છે જે ***ચંપકમ, એમ.આર. બાલાજી, ઈન્દ્ર સાહની, સહિતના વિવિધ નિર્ણયોમાં નિર્ધારિત બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. અશોક કુમાર ઠાકુર વિ. બિહાર રાજ્ય અને અન્યો: (1995) 5 SCC 403*** *અને* ***સુભાષ ચંદ્ર અને અન્યો વિ. દિલ્હી સબઓર્ડીનેટ સર્વિસીસ સિલેક્શન બોર્ડ અન્યો : (2009) 15 SCC 458***. બીજું, પ્રશ્નમાંનો સુધારો *'આ ઉપરાંત'* જોગવાઈને સક્ષમ કરે છે, જે EWS અનામતને SC, ST અને/અથવા OBC પર નિર્ભર બનાવે છે, જે કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) માં સક્ષમ જોગવાઈઓને સક્ષમ જોગવાઈઓમાં અસરકારક રીતે રૂપાંતરિત કરે છે. જે બંધારણના સિદ્ધાંતો અને માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો સાથે અસંગત છે. છેલ્લે, આરક્ષણની મર્યાદા પર, તે રજૂ કરે છે કે આરક્ષણ આપતો સુધારો *'હાલની અનામત ઉપરાંત'* પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદાનો ભંગ કરે છે, જે હવે માત્ર અનામતની જોગવાઈઓના બંધારણીય અર્થઘટનનો એક ભાગ નથી પરંતુ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો પણ એક ભાગ છે. તેમણે વધુમાં ભારપૂર્વક જણાવ્યું છે કે 60 વર્ષોમાં આ કોર્ટના 54 થી વધુ ચુકાદાઓમાં વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે પચાસ ટકા કલમ 15 અને 16 નું અર્થઘટન કરતી વખતે આરક્ષણો સક્રિય કરવામાં આવે ત્યારે ટોચમર્યાદા જાળવવી આવશ્યક છે. આ, તેમની દલીલ મુજબ, પચાસ ટકા માટે પૂરતી શક્તિ આપે છે. સીલિંગ મર્યાદા બંધારણની

મૂળભૂત વિશેષતા છે. આરક્ષણની મર્યાદા અંગેની તેમની રજૂઆતના સમર્થનમાં, વિદ્વાન વકીલે ***ભીમસિંહજી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને ઓઆરએસમાંના નિર્ણયો પર આધાર રાખ્યો છે: (1981) 1 SCC 166*** [20] **,** ***એમ. નાગરાજ*** અને ***ડૉ. જયશ્રી પાટીલ.***

[૨૦] પછીથી 'ભીમસિંહજી' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

પ્રશ્નમાંના સુધારાના સમર્થનમાં

25. ભારતના વિદ્વાન એટર્ની જનરલ, શ્રી કે કે વેણુગોપાલે દાવો કર્યો છે કે 103 મો સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી, બલ્કે તેને પ્રોત્સાહન આપે છે. બીજું, સૂચિત આરક્ષણમાંથી કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ પહેલેથી જ આવરી લેવામાં આવેલા વર્ગોને બાકાત રાખવાથી સમાનતા સંહિતાનો ભંગ થતો નથી. ત્રીજું, પચાસ ટકા મર્યાદા એ પવિત્ર નિયમ નથી. છેલ્લે, ખાનગી સહાયિત અથવા બિન–સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંદર્ભમાં EWS ને મળતો લાભ કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન કરતું નથી, જેમ કે આ અદાલત દ્વારા સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે.

25.1. ***ભીમસિંહજી***ને ટાંકીને, વિદ્વાન એટર્ની જનરલે રજૂઆત કરી છે કે માત્ર કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી સિવાય કે *'ઉલ્લંઘન આઘાતજનક, અવિવેકી કે અનૈતિક રીતે સમાન ન્યાયના સારનું ઉલ્લંઘન છે'*. ***એમ. નાગરાજ*** પર ભરોસો રાખીને, તેમણે રજૂઆત કરી છે કે બંધારણીય સુધારો ત્યારે જ રદ કરી શકાય જ્યારે તે બંધારણની ઓળખ બદલી નાખે. તેમની રજૂઆતના

સમર્થનમાં, તેમણે ***રઘુનાથરાવ ગણપતરાવ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા: 1994 Supp (1) SCC*** 191 [21] , ***અશોકા કુમાર ઠાકુર*** અને ***મિનર્વા મિલ્સ***માં આ કોર્ટના નિર્ણયો પર પણ આધાર રાખ્યો છે.

[21] અત્રે હવેપછી તેને 'રઘુનાથરાવ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવેલ છે.

25.2. વિદ્વાન એટર્ની જનરલે ***એમ. નાગરાજ***માં આ કોર્ટના નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો છે, કારણ કે બંધારણનું ગતિશીલ અર્થઘટન તેના પૂર્વાભિમુખ દ્રષ્ટિને મજબૂત કરવા માટે; અને રજૂઆત કરી છે કે બંધારણની પ્રસ્તાવના સાથે કલમ 38 અને 46 સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય અસમાનતાઓને દૂર કરવા અને ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રાજ્ય પર ફરજ અદા કરે છે. તેમણે વધુમાં એવી દલીલ કરી છે કે આ અદાલતે, વર્ષોથી, વારંવાર સ્વીકાર્યું છે કે હકારાત્મક પગલાં માટે ગરીબીનો એકમાત્ર આધાર તરીકે ઉપયોગ કરવો ઇચ્છનીય છે અને તે ગરીબી અથવા આર્થિક વંચિતતા છે જે સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતામાં પરિણમે છે. તેમણે પોતાની દલીલને સમર્થન આપવા માટે ***વસંત કુમાર*** અને ***અશોક કુમાર ઠાકુર***માં આ કોર્ટના નિર્ણયો પર આધાર રાખ્યો છે. તેમણે આગળ રજૂઆત કરી છે કે નવા વર્ગની રચના પ્રસ્તાવનામાં નિર્ધારિત 'આર્થિક ન્યાય' ના વિઝનને પ્રોત્સાહન આપે છે, તેથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને મજબૂત બનાવે છે.

25.3. વિદ્વાન એટર્ની જનરલે વધુમાં દલીલ કરી છે કે પહેલાથી જ આવરી લેવાયેલા વર્ગોને બાકાત રાખવાથી સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી કારણ કે SC,

ST અને OBC સમુદાયોમાંના EWS પહેલેથી જ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને જાહેર રોજગારમાં વિધાનસભામાં બેઠકો, વગેરે અનામતના માર્ગે તેમની તરફેણમાં હકારાત્મક કાર્યવાહીનો લાભ માણી રહ્યા છે, , સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે સમાન દરજ્જો પ્રાપ્ત કરવા –. જો કે, કલમ 15(6) અને 16(6) પહેલાની કોઈપણ જોગવાઈઓ હેઠળ આવરી લેવામાં આવતા વર્ગોમાંના EWS પાસે વર્તમાન સુધારા દ્વારા અનામત સિવાય તેમની તરફેણમાં કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી નથી. વધુમાં, આ દસ ટકા EWS માટે કોતરવામાં આવેલ SEBC ની તરફેણમાં હાલના આરક્ષણ ઉપરાંત છે; તેનો અર્થ એ છે કે તે કોઈપણ રીતે SEBC/OBC/SC/ST માટે પચાસ ટકા સુધીના આરક્ષણને અસર કરતું નથી..

25.4. અનામતની મર્યાદા અંગે, વિદ્વાન એટર્ની જનરલે રજૂઆત કરી છે કે પચાસ ટકા ટોચ મર્યાદા ઈન્દ્રા સાવનીમાં ઠરાવ્યા મુજબ કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવતા વર્ગો માટે છે. તેથી દસ ટકાનો લાભ આ વર્ગો લંબાવવો તેમના માટે કરાયેલ આરક્ષણ પચાસ ટકાથી વધુ હશે. અને તે ***ઈન્દ્રા સાહની***નું ઉલ્લંઘન હશે. તેમણે એવી પણ દલીલ કરી છે કે આ પચાસ ટકા નિયમનો અસાધારણ પરિસ્થિતિમાં ભંગ થઈ શકે છે, જેમ કે ***ઈન્દ્રા સાહની*** દ્વારા રાખવામાં આવે છે; અને તેથી, તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો કોઈ અદમ્ય નિયમ કે ભાગ નથી.

25.5. ખાનગી બિન–અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના પ્રશ્ન પર, વિદ્વાન એટર્ની જનરલે ***સોસાયટી ફોર અનએઇડેડ પ્રાઇવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય: (2012) 6 SCC 1 ના*** નિર્ણય પર આધાર રાખ્યો છે જેણે

બાળકોના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ અધિનિયમ, 2009 હેઠળ EWS ની તરફેણમાં આરક્ષણ પચીસ ટકાને સમર્થન આપ્યું હતું., જેને **પ્રમતિ શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ટ્રસ્ટ (રજિસ્ટર્ડ) અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યોમાં 5 – ન્યાયાધીશ બેન્ચ દ્વારા વધુ સમર્થન આપવામાં આવ્યું હતું.: *(2014) 8* SCC *1*** [22] .

[૨૨] અત્રે હવેપછી જેને 'પ્રમતિ ટ્રસ્ટ' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવેલ છે.

26. ભારતના વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલ, શ્રી તુષાર મહેતાએ રજૂઆત કરી છે કે બંધારણીય સુધારાને બાજુ પર રાખવા માટે, ખૂબ જ ઉચ્ચ ન્યાયિક મર્યાદાની જરૂર છે. તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે બંધારણીય સુધારો મૂળભૂત માળખાને પણ સ્પર્શી શકે છે પરંતુ જ્યાં સુધી તે બતાવવામાં ન આવે કે તે બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા મૂળભૂત સુવિધાઓને મૂળભૂત રીતે બદલી નાખે છે, તેને ન્યાયિક સમીક્ષા હેઠળ નકારી શકાય નહીં. તેમની દલીલોના સમર્થનમાં, વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલે ***રઘુનાથરાવ, ભીમ સિંહજી*** અને ***કેશવાનંદના*** ઉક્ત નિર્ણયો પર તેમજ ***ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ અને અન્ય: 1975 Supp SCC 1*** [23] માંના નિર્ણય પર પણ આધાર રાખ્યો છે . તેમણે વધુમાં એવી દલીલ કરી છે કે પ્રશ્નમાં થયેલ સુધારો, મૂળભૂત માળખાને ફટકો મારવા અથવા ખલેલ પહોંચાડવાને બદલે, બંધારણના પૂર્વાન્તરીય દ્રષ્ટિકોણને મજબૂત બનાવે છે, એટલે કે, સામાજિક અને રાજકીય ન્યાય સાથે તેના લોકોને આર્થિક ન્યાય પ્રદાન કરે છે.

[૨૩] અત્રે હવેપછી તેને 'ઇન્દિરા નેહરુ ગાંધી' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવેલ છે.

26.1. વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલે વધુ દલીલ કરી છે કે કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ પહેલાથી જ આવરી લેવામાં આવેલા વર્ગોને બાકાત રાખવાથી સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી; અને તે કે ***ચંપકમ***ના નિર્ણયથી લઈને ***ડો. જયશ્રી પાટીલ***ના તાજેતરના નિર્ણય સુધી, સમાનતા અને અનામતની સમજ અને ખ્યાલ સમય સાથે બદલાઈ અને વિકસિત થઈ છે, અને અનામતને સમાનતાના એક ભાગ અને પાર્સલ તરીકે ગણવામાં આવે છે. કોડ કે જે નોંધપાત્ર સમાનતાને આગળ ધપાવે છે. બંધારણે હકારાત્મક કાર્યવાહીના જુદા જુદા ક્ષેત્રોને માન્યતા આપી છે, જેમાં તે સમાજના દરેક વર્ગની જરૂરિયાતો મુજબ અનામત અને વિશેષ જોગવાઈઓનો વિસ્તાર કરે છે. દાખલા તરીકે, તમામ SEBC ને સંસદમાં કોઈ અનામત નથી, જો કે, SC અને ST ને સંસદમાં સુરક્ષિત પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવ્યું છે.

વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલે પણ રજૂઆત કરી છે કે ઓપન કેટેગરી સિવાય, એસસી, એસટી અને ઓબીસીને અન્ય વર્ટિકલ રિઝર્વેશનમાં સ્થળાંતર કરવાની પરવાનગી નથી; અને એ જ રીતે, બંધારણે EWS કેટેગરી માટે બીજો વર્ટિકલ ઝોન બનાવ્યો છે, જે પૂર્વ–અસ્તિત્વ ધરાવતા આરક્ષણોની બહાર અસ્તિત્વ ધરાવે છે. વધુમાં, તે રજૂઆત કરે છે કે દસ ટકા EWS ની તરફેણમાં અનામતનું પરિણામ SC, ST અને OBC સમુદાયોની તરફેણમાં ઉપલબ્ધ બેઠકોના લઘુતમ સીમાંકનમાં પરિણમશે (SC: 65 ટકાથી ઘટાડીને 55 ટકા.; ST: 57.5 ટકાથી ઘટાડીને 47.5 ટકા. .; અને OBC: 77 ટકાથી ઘટાડીને 67 ટકા.)

26.2. પચાસ ટકા ટોચ મર્યાદાના પ્રશ્ન પર, વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલે ફરીથી રજૂઆત કરી છે કે આ ટકાવારી અસાધારણ સંજોગોમાં ઓળંગી શકાય છે, કારણ કે તે ન તો બંધારણનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે ન તો તેના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે. તેમણે છેલ્લે દલીલ કરી હતી કે બંધારણીય સુધારાની કાયદેસરતા સંભવિત આશંકા અથવા સુરક્ષા સાંકળની ગેરહાજરી પર ચકાસી શકાતી નથી.

26.3. શ્રી કનુ અગ્રવાલે, વિદ્વાન વકીલ, વિદ્વાન સોલિસિટર જનરલની રજૂઆતોની પૂર્તિ કરી છે કે પ્રશ્નમાંના સુધારામાં અનામતની ઉપલી મર્યાદા દસ ટકા નક્કી કરીને કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) થી વિપરીત, તેમાં ગાર્ડરેલ્સ શામેલ છે.. તેમણે વધુમાં રજૂઆત કરી હતી કે અન્ય વર્ગોને બાકાત રાખવું એ અનામતની વિભાવનામાં સહજ છે અને તેથી, અગાઉની જોગવાઈઓ હેઠળ પહેલાથી જ આવરી લેવામાં આવેલ એસસી, એસટી અને ઓબીસી સમુદાયોને બાકાત રાખવું એ સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન નથી. આમ, બાકાત કલમ '*અન્ય*' એ 'તકની કિંમત' છે જે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી. વધુમાં, તેમણે રજૂઆત કરી છે કે ***પ્રમતિ ટ્રસ્ટ*** કલમ 15(6) તેમજ ખાનગી બિન-સહાયિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા માટે સંપૂર્ણપણે લાગુ પડે છે.

27. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ, શ્રી મહેશ જેઠમલાણીએ રજૂઆત કરી છે કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો ***એમ. નાગરાજ***માં પુનરાવર્તિત સમાજની બદલાતી પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં લે છે અને તેથી, બંધારણના હેતુપૂર્ણ અર્થઘટનનો આશરો લેવો પડશે. તેમણે વધુમાં રજૂઆત કરી છે કે, ***ડૉ. જયશ્રી પાટીલ***ના જણાવ્યા મુજબ, મૂળભૂત અધિકારો અને

DPSP વચ્ચે સુમેળ હોવો જોઈએ, જેના પર સુધારો પ્રહાર કરવા માંગે છે. વધુમાં, વિદ્વાન વકીલ સબમિટ કરશે કે ***ઈન્દ્રા સાહની***માં પડકાર ઓફિસ મેમોરેન્ડમને હતો અને કોર્ટનો મત કે આર્થિક માપદંડ એકમાત્ર આધાર ન હોઈ શકે તે આર્થિક ધોરણે OBC માંથી ક્રીમી લેયરને બાકાત રાખવાના તેના પોતાના મંતવ્યની વિરુદ્ધ હતું. વધુમાં, ***ઈન્દ્રા સાહની***એ એકલા કલમ 16 ના સિદ્ધાંતો પર ઓફિસ મેમોરેન્ડમનું પરીક્ષણ કર્યું. અહીં, વિવાદાસ્પદ સુધારો, બંધારણીય સુધારો હોવાને કારણે, મૂળભૂત માળખાના ઉલ્લંઘનના થ્રેશોલ્ડ પર પરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે કે તે બંધારણની ઓળખને બદલી નાખે છે.

28. વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી નિરંજન રેડ્ડીએ રજૂઆત કરી છે કે ન તો અનામતનો અધિકાર છે કે ન તો તેમાંથી બાકાત એ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે; અને તે આરક્ષણો જોગવાઈઓને સક્ષમ કરે છે, જે અસ્થાયી પ્રકૃતિની છે અને તેમની અંદર સ્થાયીતાનું લક્ષણ નથી, જેથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ બની શકે. 30 વર્ષ પહેલાં મંચિત ***ઈન્દ્રા સાહની***એ કલમ 16(4) અને 15(4)ના 'યોજનાકીય અર્થઘટન' સાથે કામ કર્યું હતું. તેમણે સ્પર્ધાત્મક દાવાઓ વચ્ચે સંતુલન જાળવવા પર ભાર મૂક્યો હતો જે સમાજની જરૂરિયાતો સાથે બદલાતા રહે છે. તેમણે તેમની દલીલ મુખ્યત્વે આ આધાર પર આધારિત રાખી હતી કે આર્થિક માપદંડ પોતે જ પછાતપણું માટે નિર્ણાયક પરિબળ બની શકે છે. તેમણે ઈન્દ્રા સાહનીને ટાંકીને તેમની દલીલને સમર્થન આપ્યું છે, જેમાં ***આર. ચિત્રલેખા*** (સુપ્રા) નો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યાં સામાજિક પછાતતા નક્કી કરવા માટે વ્યવસાય – કમ – એટલે કસોટીનો ઉપયોગ

કરવામાં આવ્યો હતો. એસસી, એસટી અને ઓબીસીને બાકાત રાખવાના મુદ્દા પર, તેમણે રજૂઆત કરી છે કે આરક્ષણના સ્વરૂપમાં પહેલાથી જ હકારાત્મક કાર્યવાહી છે અને તેમની તરફેણમાં કાર્યરત વિશેષ જોગવાઈઓ છે. અનામત અને ઓપન કેટેગરી સહિત તેમનો 'તકનો ભાગ' પચાસ ટકાથી વધુ છે. તેથી, દસ ટકા EWS ની તરફેણમાં, કોઈપણ રીતે સમાનતા કોડનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, હકીકતમાં, એસસી, એસટી અને ઓબીસીને બાકાત રાખવાથી બંધારણીય યોજનાને સંપૂર્ણપણે બંધબેસે છે જેથી તેમને બેવડો લાભ ન મળે; અને આમ, બાકાત એ વ્યાજબી વર્ગીકરણનો એક ભાગ છે.

29. વિદ્વાન વરિષ્ઠ સલાહકાર, સુશ્રી વિભા દત્તા માખીજાએ રજૂઆત કરી છે કે બંધારણનું અર્થઘટન કરતી વખતે 'જીવંત વૃક્ષ' અભિગમ લાગુ કરવો જરૂરી છે જેથી કરીને વધુ સમાવિષ્ટ અને પ્રગતિશીલ સમાજને આગળ વધારી શકાય. વિદ્વાન વકીલે દલીલ કરી છે કે EWS શ્રેણીનો અધિકાર બંધારણની કલમ 21 માંથી ઉદ્ભવે છે, જે ગૌરવના અધિકારની જોગવાઈ કરે છે; અને ગરીબી પ્રતિષ્ઠાને અસર કરે છે. તેણીએ માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક ઘોષણા અને આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો પરના આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર જેવા વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય જવાબદારીઓ પર પણ ભાર મૂક્યો છે, જે બંધારણ કલમ 46, 51(c) અને 253 હેઠળ પૂરા પાડે છે, જેથી તે રજૂઆત કરવા માટે કે આર્થિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્ય ગરીબી નાબૂદ કરવાની ફરજ છે; અને તે સંદર્ભમાં પણ, પ્રશ્નમાંનો સુધારો પ્રણાલીગત ગરીબીમાં હોય તેવા

લોકો માટે એક સશક્તિકરણ માપદંડ બની જાય છે. ગરીબીની વિભાવના અને અસરને સ્પષ્ટ કરવા માટે તેણીએ અર્થશાસ્ત્રી શ્રી અમર્ત્ય સેનના કાર્યોનો વધુ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

29.1. વિદ્વાન વકીલે વધુમાં એવી દલીલ કરી છે કે જ્ઞાતિ આધારિત હકારાત્મક પગલાંના પરંપરાગત અભિગમથી અલગ આર્થિક ન્યાયના પૂર્વાન્તરીય દ્રષ્ટિકોણને આગળ વધારવા માટે બંધારણ લોકોના નવા વિભાગને સુરક્ષિત કરવામાં સંસદને અવરોધ કરતું નથી. વિદ્વાન વકીલે યુપી કોન્સ્ટેબલો, શિક્ષકો અને શિક્ષા–મિત્રની ભરતીનો ઉલ્લેખ કરીને વધુ ઉદાહરણ આપ્યું છે કે ઓબીસી હવે પહેલેથી જ સારી સ્થિતિમાં છે, મેરીટોરીયસ કેટેગરીમાં તેમજ અનામત કેટેગરીમાં સીટો મેળવે છે અને તે EWS છે જેઓ પીડાય છે અને બેઠકોથી વંચિત છે. તેણીએ છેલ્લે દલીલ કરી હતી કે પ્રશ્નમાં સુધારામાં વર્ગીકરણનો આધાર જો 'પેઢીના ગેરફાયદા' નહીં તો 'છેતરે છે તે ગેરફાયદા' છે; અને આ છેદતી ગેરફાયદાઓને સંબોધવામાં બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો કોઈ અવરોધ કે ઉલ્લંઘન નથી.

30. વિદ્વાન સલાહકાર, શ્રી વી.કે. બિજુ, વિવિધ અહેવાલો અને આંકડાકીય માહિતીના આધારે, દલીલ કરી છે કે આર્થિક માપદંડોના આધારે અનામત એ સમયની જરૂરિયાત છે અને આર્થિક અને સામાજિક ન્યાય પ્રાપ્ત કરવા માટેનું પગથિયું છે. જ્ઞાતિ આધારિત અનામત, જે બંધારણ સભાની ચર્ચાઓમાં ડૉ. બી.આર. આંબેડકરે પણ અવાજ ઉઠાવ્યો હતો. તેમણે વધુમાં એવી દલીલ કરી છે કે ***ઈન્દ્રા સાહની***માં પણ, કોર્ટે સભાનપણે નોંધ લીધી હતી કે ત્યાં કોઈ જૂથ અથવા વર્ગના લોકો હોઈ શકે છે, જે જાતિને ધ્યાનમાં લીધા વિના અનામતના લાભો માટે લાયક હોઈ શકે છે.

નિર્ધારણ માટેના મુદ્દા

31. આ બેંચ દ્વારા આ બાબતોમાં જવાબ આપવાના ત્રણ મુખ્ય મુદ્દાઓ શરૂઆતમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા છે. તે મુદ્દાઓનો જવાબ આપવા માટે અને વિષયની સાથે સાથે વિનંતી કરાયેલી વિવિધ રજૂઆતોને ધ્યાનમાં રાખીને, નિર્ણય માટે નીચેના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉભા થાય છે:

(a) શું અનામત એ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા માટેનું એક સાધન છે અને તેથી, આર્થિક માપદંડો પર એકરૂપ રીતે રચાયેલ અનામત ભારતના બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે?

(b) શું આર્ટીકલ 15(4), 15(5) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવતા વર્ગોને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગ તરીકે અનામતનો લાભ મેળવવાથી બાકાત રાખવાથી સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન થાય છે અને તે રીતે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનું?

(c) નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે દસ ટકા સુધી અનામત વર્તમાન આરક્ષણો ઉપરાંત, પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદાના ભંગને કારણે મૂળભૂત માળખાના ઉલ્લંઘનમાં પરિણમે છે કે કેમ.?

31.1. આ તમામ મુદ્દાઓ અનિવાર્યપણે ત્રણ મહત્વપૂર્ણ ઘટકો પર રચાયેલ છે, એટલે કે, (i) બંધારણની કલમ 14 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાનો સામાન્ય નિયમ; (ii)

સમાનતાના સામાન્ય નિયમના અપવાદ તરીકે કલમ 15 અને 16 માં સક્ષમ આરક્ષણો; અને (iii) મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત જે બંધારણમાં સુધારો કરવાની સંસદની સત્તાને વ્યાખ્યાયિત કરે છે અને તેને મર્યાદિત કરે છે.

સંબંધિત બંધારણીય જોગવાઈઓ

32. ઉપરોક્ત મુદ્દાઓના નિર્ધારણની કોઈપણ પ્રક્રિયા માટે બંધારણીય જોગવાઈઓની સમજની જરૂર પડશે. સંબંધિત જોગવાઈઓ નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી રીતે પુનઃઉત્પાદિત કરી શકાય છે:

32.1. ભારતના બંધારણનું આમુખ, તેના વર્તમાન સ્વરૂપમાં, નીચે મુજબ વાંચે છે: –

'અમે, ભારતના લોકો, ભારતને એક સાર્વભૌમ સમાજવાદી બિનસાંપ્રદાયિક લોકતંત્રાત્મક પ્રજાસત્તાક તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો

તથા તેના સર્વ નાગરિકોને

, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય.. ન્યાય;

વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, ધર્મ અને ઉપાસનની.. સ્વતંત્રતા;

દરજ્જા અને તકની.. .. સમાનતા; પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો અને તેઓ સર્વમાં

વ્યક્તિની ગરિમા અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતાની ખાતરી આપતી બંધુતા વિકસાવવાનો ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને

નવેમ્બર, 1949 ના આ છવ્વીસમા દિવસે અમારી બંધારણીય સભામાં, આથી આ બંધારણ અપનાવી, તેને અધિનિયમિત કરી અને અમને પોતાને અર્પિત કરી છીએ.'

32.2. આ બાબતોમાં ઉદ્ભવતા તમામ મુદ્દાઓ અને પ્રશ્નોનું મૂળ લક્ષણ એ છે કે શું 103 મો સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. ચર્ચા, તેથી, બંધારણમાં સુધારો કરવાની સંસદની શક્તિની આસપાસ ફરે છે અને આ હેતુ માટે, આપણે બંધારણની કલમ 368 માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ પર નજીકથી નજર રાખવાની જરૂર છે.

32.2.1. અનુચ્છેદ 368, મૂળ રૂપે અપનાવેલ, નીચે પ્રમાણે વંચાય છે: –

"368. બંધારણના સુધારા માટેની પ્રક્રિયા. –

આ બંધારણમાં સુધારો માત્ર સંસદના કોઈપણ ગૃહમાં ઉદ્દેશ્ય માટેના બિલની રજૂઆત દ્વારા જ શરૂ કરી શકાય છે, અને જ્યારે તે ગૃહના કુલ સભ્યપદના બહુમતી દ્વારા અને ઓછા નહીં પણ બહુમતી દ્વારા દરેક ગૃહમાં બિલ પસાર થાય છે. તે ગૃહના બે તૃતીયાંશ સભ્યો હાજર હોય અને મતદાન કરે તો, તે રાષ્ટ્રપતિને તેમની સંમતિ માટે રજૂ કરવામાં આવશે અને બિલને આવી સંમતિ આપવામાં આવે ત્યારે, બિલની શરતો અનુસાર બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવશે:

જો આવો સુધારો તેમાં કોઈ ફેરફાર કરવા માંગતો હોય તો –

(a) કલમ 54, કલમ 55, કલમ 73, કલમ 162 અથવા કલમ 241, અથવા

(b) ભાગ V નો પ્રકરણ IV, ભાગ VI નો પ્રકરણ V, અથવા ભાગ XI નો પ્રકરણ I, અથવા

(c) સાતમી અનુસૂચિમાંની કોઈપણ સૂચિ, અથવા

(d) સંસદમાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ, અથવા

(e) આ લેખની જોગવાઈઓ,

આવા સુધારા માટે જોગવાઈ કરતું ખરડો રજૂ થાય તે પહેલાં તે વિધાનસભાઓ દ્વારા પસાર કરાયેલા ઠરાવ દ્વારા પ્રથમ અનુસૂચિના ભાગો A અને B માં નિર્દિષ્ટ કરાયેલા અડધાથી ઓછા રાજ્યોની વિધાનસભા દ્વારા પણ આ સુધારાને સંમતિ માટે રાષ્ટ્રપતિને બહાલી આપવાની જરૂર રહેશે..'

32.2.2. કલમ 368 માં ઘણા સુધારા થયા છે, જેમાંથી કેટલાક ***કેશવાનંદ*** અને ***મિનર્વા મિલ્સ***ના કેસ સહિત આ કોર્ટમાં ચર્ચાનો વિષય બન્યા હતા. અન્ય વિગતોને બાજુ પર રાખીને, અમે કલમ 368 માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓની સંબંધિતને નીચે પ્રમાણે પુનઃઉત્પાદિત કરી શકીએ છીએ: –

' **368. બંધારણ અને તેના માટેની પ્રક્રિયામાં સુધારો કરવાની સંસદની સત્તા.** –

(1) આ બંધારણમાં કંઈપણ હોવા છતાં, સંસદ તેની ઘટક શક્તિનો ઉપયોગ કરીને આ કલમમાં દર્શાવેલ પ્રક્રિયા અનુસાર આ બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈને ઉમેરા, ફેરફાર અથવા રદ કરી શકે છે.

(2) આ બંધારણમાં સુધારો ફક્ત સંસદના કોઈપણ ગૃહમાં હેતુ માટેના બિલની રજૂઆત દ્વારા જ શરૂ કરી શકાય છે, અને જ્યારે તે ગૃહના કુલ સભ્યપદના બહુમતી અને બહુમતી તે ગૃહના બે તૃતીયાંશ સભ્યોથી ઓછા નહીં જે હાજર હોય અને મતદાન કરે તે બિલ દરેક ગૃહમાં પસાર થાય છે., તે રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવશે જેઓ બિલને તેમની સંમતિ આપશે અને ત્યારપછી બિલની શરતો અનુસાર બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવશે:

જો આવો સુધારો નીચેનામાંથી કોઈમાં ફેરફાર કરવા માંગતો હોય તો –

(a) લેખ 54, લેખ 55, લેખ 73, લેખ 162, લેખ 241 અથવા લેખ 279 – A, અથવા

(b) ભાગ V નો પ્રકરણ IV, ભાગ VI નો પ્રકરણ V, અથવા ભાગ XI નો પ્રકરણ I, અથવા

(c) સાતમી અનુસૂચિમાંની કોઈપણ સૂચિ, અથવા

(d) સંસદમાં રાજ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ, અથવા

(e) આ લેખની જોગવાઈઓ, સુધારાને આવા સુધારા માટે જોગવાઈ કરતું બિલ સંમતિ માટે રાષ્ટ્રપતિ રજૂ કરવામાં આવે તે પહેલાં તે વિધાનસભાઓ દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવ દ્વારા ઓછામાં ઓછા એક – અડધા રાજ્યોની વિધાનસભા દ્વારા બહાલી કરવાની પણ જરૂર પડશે.

(3) આ કલમ હેઠળ કરવામાં આવેલ કોઈપણ સુધારાને આર્ટિકલ 13 માં કંઈપણ લાગુ પડતું નથી.

*** *** *** ' [24]

[૨૪] બંધારણ (ચાલીસ–બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1976 દ્વારા દાખલ કરાયેલી કલમો (4) અને (5) મિનર્વા મિલ્સમાં આ અદાલત દ્વારા અમાન્ય જાહેર કરવામાં આવી હતી. તેઓ નીચે મુજબ વાંચે છે: –

> '(4) આ બંધારણનો કોઈ સુધારો (ભાગ III ની જોગવાઈઓ સહિત) બંધારણ (ચાલીસ–બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1976 ની કલમ 55 ની શરૂઆત પહેલાં કે પછી આ લેખ હેઠળ કરવામાં આવ્યો છે અથવા કરવામાં આવ્યો હોવાનું માનવામાં આવશે નહીં. કોઈપણ આધાર પર કોઈપણ કોર્ટમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે.
>
> (5) શંકાઓના નિવારણ માટે, તે આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે આ કલમ હેઠળ આ બંધારણની જોગવાઈઓને વધારો, ફેરફાર અથવા રદ કરવા માટે સંસદની ઘટક શક્તિ પર કોઈપણ મર્યાદા રહેશે નહીં.'

32.2.3. ***કેશવાનંદ***માં મંજૂર થયેલા સુધારાઓ પછી, કલમ 368 બિન–અવરોધક કલમથી શરૂ થાય છે અને તેનાથી આગળ, તેની પેટા કલમ (3) ફરીથી ભાર મૂકે છે કે કલમ 368 હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈપણ સુધારાને કલમ 13 માં કંઈપણ લાગુ પડતું નથી. આ સંદર્ભમાં, બંધારણના અનુચ્છેદ 13 પર નજર નાખવી યોગ્ય છે, જે અન્યથા દરેક કાયદાને રદબાતલ ઘોષિત કરે છે જે મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત છે અથવા તેનું અપમાન કરે છે, પરંતુ, દાખલ કરાયેલ પેટા કલમ (4) કલમ 368 હેઠળ કરવામાં આવેલા સુધારાથી તેની કામગીરીને દૂર રાખે છે. 13 નીચે મુજબ વાંચે છે: –

' **13. મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત અથવા અપમાનજનક કાયદા.** – (1) આ બંધારણની શરૂઆત પહેલાં તરત જ ભારતના પ્રદેશમાં અમલમાં રહેલા તમામ કાયદા, જ્યાં સુધી તેઓ આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોય, આવી અસંગતતાની હદ સુધી, રદબાતલ રહેશે.

(2) રાજ્ય એવો કોઈ કાયદો બનાવશે નહીં કે જે આ ભાગ દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોને છીનવી લે અથવા તેને સંક્ષિપ્ત કરે અને આ કલમનું ઉલ્લંઘન કરતો કોઈપણ કાયદો, ઉલ્લંઘનની હદ સુધી, રદબાતલ ગણાશે.

(3) આ લેખમાં, સિવાય કે સંદર્ભ અન્યથા જરૂરી હોય, –

(a) 'કાયદો' કોઈપણ વટહુકમ, હુકમ, પેટા–કાયદો, નિયમ, નિયમન, સૂચના, રિવાજ અથવા ભારતના પ્રદેશમાં કાયદાનું બળ ધરાવતા ઉપયોગનો સમાવેશ કરે છે;

(b) 'અમલમાંનો કાયદો'માં આ બંધારણની શરૂઆત પહેલાં ભારતના પ્રદેશમાં ધારાસભા અથવા અન્ય સક્ષમ સત્તાધિકારી દ્વારા પસાર કરવામાં આવેલા અથવા બનાવેલા કાયદાઓનો સમાવેશ થાય છે અને અગાઉ રદ કરવામાં આવ્યો ન હોય, તેમ છતાં તે પછી આવો કોઈ કાયદો અથવા તેનો કોઈપણ ભાગ ચોક્કસ વિસ્તારોમાં કામગીરી હોઈ શકે નહીં. ક્યાં તો તમામ અથવા.

(4) આ કલમ 368 હેઠળ કરવામાં આવેલા આ બંધારણના કોઈપણ સુધારાને આ લેખમાંનું કંઈપણ લાગુ પડતું નથી.'

32.3. પ્રશ્નમાં સુધારા દ્વારા, કલમ 15 માં પેટા કલમ (6) અને સમજૂતી ઉમેરવામાં આવી છે અને ભારતના બંધારણની કલમ 16 માં પેટા કલમ (6) ઉમેરવામાં આવી છે. આ બે કલમો, 15 અને 16, પ્રશ્નમાંના સુધારાનો વિષય હોવાને કારણે અને આપણી સમક્ષ વિવાદનો મુખ્ય ભાગ છે, તેને નજીકથી જોવાની જરૂર છે. આ હેતુ માટે, આ તબક્કે પોતે જ સૂચવવું સુસંગત છે કે આ લેખોમાં સમયાંતરે ઘણા ફેરફારો થયા છે. હાલની ચર્ચાના હેતુ માટે, 103 મા બંધારણ સુધારા [25] સહિત વિવિધ સુધારાઓ પછી આ કલમો મૂળ રૂપે અપનાવવામાં આવી છે અને હાલમાં અસ્તિત્વમાં છે તેની નોંધ લેવી યોગ્ય રહેશે .

[૨૫] નોંધ્યું છે તેમ, બંધારણ (એકસો અને ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 દ્વારા ભારતના બંધારણની કલમ 15 અને 16 માં પ્રશ્નમાંની જોગવાઈઓ દાખલ કરવામાં આવી છે.

આ સુધારો સંસદ દ્વારા બંધારણ (એકસો ચોવીસમો સુધારો) બિલ, 2019 પસાર કર્યા પછી કરવામાં આવ્યો હતો. આ બિલની રજૂઆત માટેના ઉદ્દેશ્યો અને કારણોનું નિવેદન નીચે પ્રમાણે વાંચવામાં આવ્યું છે: –

'હેતુઓ અને કારણોનું નિવેદન

હાલમાં, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો આર્થિક રીતે વધુ વિશેષાધિકૃત વ્યક્તિઓ સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે તેમની નાણાકીય અસમર્થતાને કારણે ઉચ્ચ

શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને જાહેર રોજગારમાં હાજરી આપવાથી મોટાભાગે બાકાત રહ્યા છે. કલમ 15 ની કલમ (4) અને (5) અને કલમ 16 ની કલમ (4) હેઠળના હાલના આરક્ષણોના લાભો સામાન્ય રીતે તેમના માટે અનુપલબ્ધ છે સિવાય કે તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાના ચોક્કસ માપદંડોને પૂર્ણ કરે.

2. બંધારણના અનુચ્છેદ 46 માં સમાવિષ્ટ રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો આદેશ આપે છે કે રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે, અને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી તેમનું રક્ષણ કરશે.

3. બંધારણ (નેવું – ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2005, ખંડ (5) બંધારણના અનુચ્છેદ 15 માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો જે રાજ્યને નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે, અથવા અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ, ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશના સંબંધમાં. તેવી જ રીતે, બંધારણના અનુચ્છેદ 16 ની કલમ (4) રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દા પર અનામત માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે, જે રાજ્યના મતે, સેવાઓમાં રાજ્ય હેઠળ પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી.

4. જો કે, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો અનામતના લાભ માટે પાત્ર ન હતા. અનુચ્છેદ 46 ના આદેશને પરિપૂર્ણ કરવા અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના નાગરિકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની અને રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગારમાં સહભાગિતાની વાજબી તક મળે તેની ખાતરી કરવા માટે, ભારતના બંધારણમાં સુધારો કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે. .

5. તદનુસાર, બંધારણ (એકસો ચોવીસમો સુધારો) વિધેયક, 2019 ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે અનામતની જોગવાઈ કરે છે, જેમાં લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાય રાજ્ય દ્વારા સહાયિત અથવા બિનસહાયિત હોય તેવી ખાનગી સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. બંધારણના આર્ટિકલ 30 માં અને રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પ્રારંભિક નિમણૂકમાં પોસ્ટ્સમાં તેમના માટે અનામતની જોગવાઈ પણ કરે છે.

6. ખરડો ઉપરોક્ત બાબતોને હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.'

32.3.1. કલમ 15 અને 16, તેમના મૂળ સ્વરૂપમાં નીચે મુજબ હતા: –"**15. ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મ સ્થળના આધારે ભેદભાવ પર પ્રતિબંધ.** – (1) રાજ્ય માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે કોઈપણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ કરશે નહીં.

(2) કોઈ પણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈના આધારે, કોઈપણ વિકલાંગતા, જવાબદારી, પ્રતિબંધ અથવા શરતને આધિન રહેશે નહીં –

(a) દુકાનો, સાર્વજનિક રેસ્ટોરાં, હોટલ અને જાહેર મનોરંજનના સ્થળોની ઍક્સેસ; અથવા

(b) કુવાઓ, તળાવો, સ્નાનઘાટ, રસ્તાઓ અને જાહેર રિસોર્ટના સ્થળોનો ઉપયોગ રાજ્યના ભંડોળમાંથી સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે જાળવવામાં આવે છે અથવા સામાન્ય જનતાના ઉપયોગ માટે સમર્પિત છે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં કંઈપણ રાજ્યને મહિલાઓ અને બાળકો માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાથી રોકશે નહીં.

16. જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતા– (1) રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂકને લગતી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા હોવી જોઈએ.

(2) કોઈપણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, વંશ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે, રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ રોજગાર અથવા કચેરીના સંદર્ભમાં અયોગ્ય, અથવા તેની સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં.

(3) આ લેખમાંનું કંઈપણ સંસદને પ્રથમ અનુસૂચિમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ રાજ્ય અથવા તેના પ્રદેશની અંદર કોઈપણ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તાધિકાર હેઠળની નોકરીના વર્ગ અથવા વર્ગો અથવા ઓફિસમાં નિમણૂકના સંદર્ભમાં કોઈ કાયદો આવા રોજગાર અથવા નિમણૂક પહેલાં તે રાજ્યમાં રહેઠાણ માટે નિર્ધારિત કરતા અટકાવશે નહીં..

(4) આ લેખમાંની કોઈ પણ બાબત રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓની અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી. '

32.3.2. આ કલમો 15 અને 16, પ્રશ્નમાંના સુધારા સહિત વિવિધ સુધારાઓ પછી હાલની જેમ, નીચે પ્રમાણે વાંચો: –

"15. ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મ સ્થળના આધારે ભેદભાવ પર પ્રતિબંધ. – (1) રાજ્ય માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે કોઈપણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ કરશે નહીં.

(2) કોઈ પણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈના આધારે, કોઈપણ વિકલાંગતા, જવાબદારી, પ્રતિબંધ અથવા શરતને આધિન રહેશે નહીં –

(a) દુકાનો, સાર્વજનિક રેસ્ટોરાં, હોટલ અને જાહેર મનોરંજનના સ્થળોની ઍક્સેસ; અથવા

(b) કુવાઓ, તળાવો, સ્નાનઘાટ, રસ્તાઓ અને જાહેર રિસોર્ટના સ્થળોનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે રાજ્યના ભંડોળમાંથી જાળવવામાં આવે છે અથવા સામાન્ય જનતાના ઉપયોગ માટે સમર્પિત છે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં કંઈપણ રાજ્યને મહિલાઓ અને બાળકો માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાથી રોકશે નહીં.

(4) આ લેખમાં અથવા કલમ 29 ની કલમ (2) માં કંઈપણ રાજ્યને નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં.

(5) આ લેખમાં અથવા કલમ 19 ની કલમ (1) ની પેટા કલમ (જી) માં કંઈપણ રાજ્યને કાયદા દ્વારા, નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની પ્રગતિ માટે અથવા તેના માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં. અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિઓ જ્યાં સુધી આર્ટિકલ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાયની, ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિતની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં, પછી ભલેને રાજ્ય દ્વારા સહાયિત હોય કે બિનસહાયિત હોય તેવા શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશ સંબંધિત વિશેષ જોગવાઈઓ. .

(6) આ લેખ અથવા કલમ 19 ની કલમ (1) ની પેટા કલમ (જી) અથવા કલમ 29 ની કલમ (2) માં કંઈપણ રાજ્યને બનાવવાથી અટકાવશે નહીં, –

(a) કલમો (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ; અને

(b) ખંડો (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈપણ વિશેષ જોગવાઈઓ જ્યાં સુધી ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશને લગતી હોય, કલમ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાયની રાજ્ય દ્વારા સહાયિત

અથવા બિનસહાયિત, જે અનામતના કિસ્સામાં વર્તમાન આરક્ષણો ઉપરાંત હશે અને મહત્તમ દસ ટકાને આધિન હશે. દરેક કેટેગરીની કુલ બેઠકોમાંથી.

સમજૂતી.– આ લેખ અને અનુચ્છેદ 16 ના હેતુઓ માટે, "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" એવા હશે જેમને કુટુંબની આવક અને આર્થિક ગેરલાભના અન્ય સૂચકાંકોના આધારે રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે સૂચિત કરવામાં આવે.

16. **જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતા** – (1) રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂકને લગતી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા હોવી જોઈએ.

(2) કોઈપણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, વંશ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે, રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ રોજગાર અથવા કચેરીના સંદર્ભમાં અયોગ્ય, અથવા તેની સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં.

(3) આ લેખમાં કંઈપણ સંસદને રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ, કોઈપણ રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશની સરકાર હેઠળની અથવા કોઈપણ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તા હેઠળના કાર્યાલયમાં નોકરીના વર્ગ અથવા વર્ગો અથવા નિમણૂકના સંદર્ભમાં કોઈ કાયદો નિર્ધારિત કરતા અટકાવશે નહીં. આવી રોજગાર અથવા નિમણૂક પહેલાં તે રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં રહેઠાણની જરૂરિયાત.

(4) આ લેખમાંની કોઈ પણ બાબત રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓની અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી.

(4–A) આ લેખમાંનું કંઈપણ રાજ્યને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિતની તરફેણમાં રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગોની પોસ્ટ માટે, પરિણામલક્ષી વરિષ્ઠતા સાથે, બઢતીની બાબતોમાં અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં. જે જાતિઓ, રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી નથી.

(4–B) કલમ (4) અથવા કલમ (4 – A) હેઠળ કરવામાં આવેલી અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ અનુસાર તે વર્ષમાં ભરવા માટે અનામત રાખવામાં આવેલી એક વર્ષની કોઈપણ ભરેલી ખાલી જગ્યાઓ પર વિચાર કરતા આ લેખમાંનું કંઈપણ રાજ્યને અટકાવશે નહીં.) પછીના કોઈપણ વર્ષ અથવા વર્ષોમાં ભરવાની ખાલી જગ્યાઓના એક અલગ વર્ગ તરીકે અને પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા માટે તે જે વર્ષની ખાલી જગ્યાઓ ભરવામાં આવી રહી છે તેની સાથે આવા વર્ગની ખાલી જગ્યાઓ એકસાથે ગણવામાં આવશે નહીં. તે વર્ષની ખાલી જગ્યાઓની કુલ સંખ્યા પર આરક્ષણ.

(5) આ લેખમાંની કોઈ પણ બાબત કોઈપણ કાયદાની કામગીરીને અસર કરશે નહીં જે જોગવાઈ કરે છે કે કોઈપણ ધાર્મિક અથવા સાંપ્રદાયિક સંસ્થા અથવા તેના

સંચાલક મંડળના કોઈપણ સભ્યની બાબતોના સંબંધમાં કોઈ કાર્યાલયનો પદાધિકારી કોઈ ચોક્કસ ધર્મનો દાવો કરતી વ્યક્તિ હશે અથવા ચોક્કસ સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલા.

(6) વર્તમાન અનામત અને વિષય ઉપરાંત, કલમ (4) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓની અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરવા માટે આ લેખમાંનું કંઈપણ રાજ્યને અટકાવશે નહીં. મહત્તમ દસ ટકા સુધી. દરેક કેટેગરીમાં પોસ્ટ્સની.'

32.3.3. આર્ટિકલ 14, 17 અને 18, ઉપરોક્ત સાથે સમાનતા સંહિતાના અભિન્ન ભાગની રચના કરે છે – ઉલ્લેખિત કલમ 15 અને 16, પણ નીચે મુજબ નોંધી શકાય છે:

> **"14. કાયદા સમક્ષ સમાનતા.** – રાજ્ય કોઈપણ વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા ભારતના પ્રદેશની અંદર કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ નકારશે નહીં.
>
> *** *** ***
>
> **17. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી**– 'અસ્પૃશ્યતા' નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને કોઈપણ સ્વરૂપમાં તેનું આચરણ પ્રતિબંધિત છે. 'અસ્પૃશ્યતા'માંથી ઉદ્ભવતી કોઈપણ વિકલાંગતાનો અમલ કાયદા અનુસાર સજાપાત્ર ગુનો ગણાશે.
>
> **18. ટાઈટલ નાબૂદ.** – (1) કોઈ પદવી, લશ્કરી અથવા શૈક્ષણિક ભેદ ન હોવાને કારણે, રાજ્ય દ્વારા આપવામાં આવશે નહીં.

(2) ભારતનો કોઈપણ નાગરિક કોઈપણ વિદેશી રાજ્ય પાસેથી કોઈપણ પદવી સ્વીકારશે નહીં.

(3) કોઈ પણ વ્યક્તિ કે જે ભારતનો નાગરિક નથી, જ્યારે તે રાજ્ય હેઠળ નફા અથવા ટ્રસ્ટનો કોઈ હોદ્દો ધરાવતો હોય, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ વિના કોઈપણ વિદેશી રાજ્યમાંથી કોઈપણ પદવી સ્વીકારી શકશે નહીં.

(4) રાજ્ય હેઠળ નફાનું અથવા ટ્રસ્ટનું કોઈ હોદ્દો ધરાવનાર કોઈપણ વ્યક્તિ, રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ વિના, કોઈપણ વિદેશી રાજ્યમાંથી અથવા તેના હેઠળ કોઈપણ પ્રકારની ભેટ, વેતન અથવા હોદ્દો સ્વીકારશે નહીં.'

32.4. ભારતના બંધારણના ભાગ IV માં વિવિધ જોગવાઈઓ જે રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો મૂકે છે, તેમાં પણ કલમ 46 સહિતની નજીકથી જોવાની જરૂર છે, જેનો ઉલ્લેખ પ્રશ્નમાં સુધારાના હેતુ માટેના ઉદ્દેશ્યો અને કારણોના નિવેદનમાં કરવામાં આવ્યો છે. ભારતના બંધારણની કલમ 38, 39 અને 46 નીચે મુજબ વાંચો: –

"**38. લોકોના કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સામાજિક વ્યવસ્થા સુરક્ષિત કરવા માટે રાજ્ય.** – (1) રાજ્ય એક સામાજિક વ્યવસ્થા કે જેમાં ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય, રાષ્ટ્રીય જીવનની તમામ સંસ્થાઓને જાણ કરશે તેટલી અસરકારક રીતે સુરક્ષિત અને સુરક્ષિત કરીને લોકોના કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવાનો પ્રયત્ન કરશે.

(2) રાજ્ય, ખાસ કરીને, આવકમાં અસમાનતાઓને ઘટાડવાનો પ્રયત્ન કરશે, અને માત્ર વ્યક્તિઓ વચ્ચે જ નહીં પરંતુ વિવિધ વિસ્તારોમાં રહેતા અથવા વિવિધ વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા લોકોના જૂથો વચ્ચે પણ સ્થિતિ, સુવિધાઓ અને તકોમાં અસમાનતાને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરશે.

39. રાજ્ય દ્વારા અનુસરવામાં આવનાર નીતિના અમુક સિદ્ધાંતો. –

રાજ્ય, ખાસ કરીને, તેની નીતિને સુરક્ષિત કરવા તરફ નિર્દેશિત કરશે –

(a) નાગરિકો, પુરુષો અને સ્ત્રીઓને સમાનરૂપે, આજીવિકાના પર્યાપ્ત સાધનનો અધિકાર છે;

(b) સમુદાયના ભૌતિક સંસાધનોની માલિકી અને નિયંત્રણ સામાન્ય ભલાઈ માટે શ્રેષ્ઠ રીતે વહેંચવામાં આવે છે;

(c) આર્થિક પ્રણાલીના સંચાલનના પરિણામે સંપત્તિ અને ઉત્પાદનના સાધનોના એકાગ્રતામાં સામાન્ય નુકસાન થતું નથી;

(d) પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બંને માટે સમાન કામ માટે સમાન વેતન છે;

(e) કામદારો, પુરૂષો અને સ્ત્રીઓના સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ અને બાળકોની નાજુક ઉંમરનો દુરુપયોગ થતો નથી અને નાગરિકોને આર્થિક જરૂરિયાતને કારણે તેમની ઉંમર અથવા શક્તિને અનુરૂપ વ્યવસાયમાં પ્રવેશવાની ફરજ પાડવામાં આવતી નથી;

(f) બાળકોને તંદુરસ્ત રીતે અને સ્વતંત્રતા અને ગૌરવની પરિસ્થિતિઓમાં વિકાસ કરવાની તકો અને સુવિધાઓ આપવામાં આવે છે અને બાળપણ અને યુવાનીનું શોષણ અને નૈતિક અને ભૌતિક ત્યાગ સામે રક્ષણ કરવામાં આવે છે.

*** *** ***

46. અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપવું. – રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી રક્ષણ આપશે.'

મૂળભૂત માળખું અને બંધારણીય સુધારાનો સિદ્ધાંત

33. તે ભાગ્યે જ ચર્ચાનો વિષય છે કે અહીં પડકાર કોઈ એક્ઝિક્યુટિવ ઓર્ડર અથવા સામાન્ય કાયદાને પણ નથી. પડકાર બંધારણીય સુધારાનો છે. પ્રશ્નમાંનો સુધારો કરતી વખતે અને કલમ 15 અને 16 માં સંબંધિત કલમો દાખલ કરતી વખતે ભારતના બંધારણની કલમ 368 ની અન્ય તમામ જરૂરિયાતોની પરિપૂર્ણતા અંગે કોઈ પ્રશ્ન નથી. પડકારનો આધાર છે, અને હકીકતમાં માત્ર આ આધાર પર આધારિત છે કે પ્રશ્નમાં સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું તે રીતે ઉલ્લંઘન કરે છે કે તે તેની ઓળખને નષ્ટ કરે છે. પડકારના મુખ્ય ભાગ મુજબ, સમાનતા સંહિતા, બંધારણની આવશ્યક વિશેષતા, માત્ર આર્થિક માપદંડો પર રચાયેલ અનામતને કારણે અને કલમ

15(4), 15(5) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા વર્ગોને તેના લાભમાંથી બાકાત રાખવાને કારણે રદ કરવામાં આવે છે. . તેથી, સમગ્ર પડકારને મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની એરણ પર તપાસવાની આવશ્યકતા છે.

33.1. આ બાબતના ઉપરોક્ત દૃષ્ટિકોણમાં, સમાનતા તેમજ આરક્ષણને લગતી વિભાવનાઓમાં પ્રવેશતા પહેલા, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતના તમામ મહત્વપૂર્ણ ઘટકોને ધ્યાનમાં લેવું યોગ્ય અને અનુકુળ રહેશે, કે વિકસિત અને અત્યાર સુધી બંધારણીય સુધારાઓને લાગુ પાડવામાં આવેલઅને સમજી શકાય તેવા સિદ્ધાંતો જે પ્રશ્નમાં સુધારા પર લાગુ થવાના છે.

34. અનુચ્છેદ 368 હેઠળ ઉપલબ્ધ બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા આપણા દેશમાં બંધારણીય કાયદાના વિકાસ માટે મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્ર છે. આ સત્તા, એક ઘટક શક્તિ તરીકે ઓળખાય છે, તે વિવિધ સુરક્ષાને આધીન છે જે આર્ટિકલ 368માં આંતરિક છે, જેમાં પ્રક્રિયાગત સુરક્ષાનો સમાવેશ થાય છે. સમયાંતરે રાજકીય પ્રક્રિયા કે જેના પરિણામે વિવિધ બંધારણીય સુધારાઓ થયા, જેમાંથી કેટલાક આમૂલ સ્વભાવના હતા, તેણે આ કોર્ટમાં પહોળાઈ અને કંપનવિસ્તાર તેમજ સંસદની આ સુધારા શક્તિની મર્યાદાઓ અંગે અનેક ચર્ચાઓને જન્મ આપ્યો. આમ, અનુચ્છેદ 368 અને સંસદની શક્તિ એ વિવિધ નિર્ણયોનો વિષય હતો, જેમાંથી કેટલાક દૂરગામી પરિણામો ધરાવતા હતા. સંબંધિત નિર્ણયો અને તેમાંથી સમજી શકાય તેવા સિદ્ધાંતોના સર્વેક્ષણની શરૂઆત કરતા પહેલા, ખાસ કરીને ***કેશવાનંદ***ના લોકસ ક્લાસિકસ અને પછીના પ્રદર્શનો (જેની ઉત્પત્તિ સુધારાની પ્રકૃતિમાં હતી અને જે હકીકતો અને સંજોગોના

આપેલા સમૂહ સાથે સંબંધિત હતા), પૃષ્ઠભૂમિના કેટલાક પાસાઓ પર એક નજર નાખવી નફાકારક રહેશે.

35. બંધારણમાં સુધારા માટે સક્ષમ જોગવાઈઓ ઘડતી વખતે બંધારણ સભામાં મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની ચર્ચા કરવામાં આવી ન હતી. ત્યારબાદ, બંધારણીય કાયદાના વિકાસના પ્રારંભિક તબક્કામાં, બંધારણમાંના સુધારાને પડકારવાની દરખાસ્ત, ***શ્રી સાંકરી પ્રસાદ સિંહ દેવ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય: 1952 SCR 89*** તેમજ ***સજ્જન સિંહ વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય: (1965) 1 SCR 933*** આ કોર્ટની મંજૂરી સાથે મળ્યા નથી. જો કે, 'મૂળભૂત લક્ષણ' ના વિચારનો પ્રથમ સંદર્ભ જસ્ટિસ મુધોલકરે ***સજ્જન સિંઘ*** (સુપ્રા) [26] માં આપ્યો હતો. પછી, ***આઇ. સી. ગોલક નાથ અને અન્યો વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય: (1967) 2 SCR 762*** **માં** 11 – જજની બેંચ દ્વારા બંધારણના અમુક ભાગોને બદલી ન શકાય તેવા હોવાનો વિચાર સ્વીકારવામાં આવ્યો.. જો કે, ***કેશવાનંદ***માં, આ કોર્ટની 13– ન્યાયાધીશ બેન્ચે, ***ગોલકનાથ***ને 7 – 6 ની બહુમતીથી આંશિક રીતે રદ કરતા, એવું માન્યું કે બંધારણના કોઈપણ ભાગને સંસદ દ્વારા સુધારી શકાય તેમ હોવા છતાં, તેના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન થઈ શકે નહીં.

[૨૬] વિદ્વાન ન્યાયાધીશે એ હકીકતોનો ઉલ્લેખ કર્યો કે બંધારણ સભાએ સભાનપણે લેખિત બંધારણ ઘડ્યું હતું; રાજ્યના ત્રણ અંગો બનાવ્યા; ફેડરલ માળખું ઘડ્યું; કેટલાક અધિકારોને મૂળભૂત તરીકે માન્યતા આપી અને તેમના અમલીકરણ માટે પ્રદાન કર્યું; અને કાર્યાલયના શપથના નિર્ધારિત સ્વરૂપો કે જેમાં સંઘ ન્યાયતંત્ર અને રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયતંત્રના સભ્યોને બંધારણનું સમર્થન કરવાની જરૂર પડશે; અને સૌથી ઉપર, એક

ગૌરવપૂર્ણ અને ગૌરવપૂર્ણ પ્રસ્તાવના તૈયાર કરી જે, 'બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓનું પ્રતિક હોય તેવું લાગે છે'. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે, ત્યારબાદ, આ રીતે મનન કરવા માટેના મુદ્દા રજૂ કર્યા:

> '.....શું એવું ન કહી શકાય કે બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓને કાયમીતા આપવાના બંધારણ સભાના ઈરાદાના આ સૂચક છે?
>
> એ પણ વિચારણાનો વિષય છે કે શું બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતામાં ફેરફાર કરવાને માત્ર એક સુધારા તરીકે ગણી શકાય કે પછી તે બંધારણના એક ભાગનું પુનઃલેખન ગણી શકાય; અને જો બાદમાં, તો શું તે કલમ 368 ના દાયરામાં હશે?'

36. ઉપરોક્ત વિકાસનો પુરોગામી વર્ષ 1965 માં શોધી શકાય છે જ્યારે જર્મન ન્યાયશાસ્ત્રી, પ્રો. ડીટ્રીચ કોનરાડ (1932 – 2001), બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં *'ઇમ્પ્લીડ લિમિટેશન્સ ઓફ ધ એમેન્ડિંગ પાવર'* પર પ્રવચન આપ્યું હતું જેમાં તેમણે, અન્ય બાબતોની સાથે, પૂછવામાં આવ્યું: *'શું સુધારાની શક્તિનો ઉપયોગ બંધારણને નાબૂદ કરવા અને ફરીથી દાખલ કરવા માટે થઈ શકે છે, ચાલો કહીએ કે, મોગલ સમ્રાટ અથવા ઇંગ્લેન્ડના તાજનું શાસન*?' [૨૭]

પાછળથી, તેમણે ઈન્ડિયન યર બુક ઑફ ઈન્ટરનેશનલ અફેર્સમાં પ્રકાશિત *'સુધારાની પ્રક્રિયાઓની મર્યાદાઓ અને બંધારણીય સત્તા'* નામનો લેખ લખ્યો, જેમાં તેમણે નીચે પ્રમાણે સુધારાની શક્તિની મર્યાદાઓનું વર્ણન કર્યું: –

> 'સંસદને સંશોધિત કરવાની સત્તાની અનુદાનમાં સૂચિત કાર્યાત્મક મર્યાદાઓનો સારાંશ આ રીતે કરી શકાય છે: કોઈપણ સુધારો બંધારણને રદ કરી શકે નહીં. કોઈપણ સુધારો એ ફેરફારોને અસર કરી શકશે નહીં જે વ્યવહારિક રદબાતલ

અથવા બંધારણના સંપૂર્ણ સુધારાની રકમ છે. આંશિક ફેરફારો પણ સુધારાના અવકાશની બહાર છે જો સમગ્રના કાર્બનિક સંદર્ભ પર તેમની અસર એટલી ઊંડી અને દૂર સુધી પહોંચે છે કે બંધારણની મૂળભૂત ઓળખ હવે દેખીતી નથી.....' [28]

[૨૭] મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની ઉત્પત્તિ અને વિકાસમાં પ્રો. કોનરાડના યોગદાનને એ.જી. નૂરાનીના, 'બંધારણીય પ્રશ્નો અને નાગરિકોના અધિકારો, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (2006)માં 'સેન્ક્ટીટી ઓફ ધ સેન્ક્ટીટી' નામના પ્રથમ પ્રકરણમાં અન્ડરસ્કોર કરવામાં આવ્યું છે. બંધારણ: ડાયેટર કોનરાડ – 'મૂળભૂત બંધારણ' સિદ્ધાંત' પાછળનો માણસ, અન્ય બાબતોની સાથે, નીચેના શબ્દોમાં:
'દુઃખની વાત એ છે કે ભારતમાં કાયદાની મર્યાદાની બહાર અન્ય વિદ્યાશાખાઓમાં ડૂબેલા એક પ્રતિષ્ઠિત જર્મન ન્યાયશાસ્ત્રી અને વિદ્વાનના ઋણની ભારતમાં બહુ ઓછી સ્વીકૃતિ છે – પ્રોફેસર ડીટ્રીચ કોનરાડ, અગાઉ કાયદા વિભાગના વડા, યુનિવર્સિટી ઓફ સાઉથ એશિયા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ. હાઈડિલબર્ગ, જર્મની.
ગોલક નાથના કિસ્સામાં, બંધારણમાં સુધારો કરવાની સંસદની સત્તા પર કોઈ ગર્ભિત મર્યાદાઓનો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવ્યો ન હતો. બહુમતીને લાગ્યું કે 'આ દલીલમાં નોંધપાત્ર બળ છે' પરંતુ તેના પર ઉચ્ચાર કરવાનું બિનજરૂરી માન્યું. 'આ પ્રશ્ન ત્યારે જ વિચારણા માટે ઊભો થઈ શકે છે જ્યારે સંસદ બંધારણના ભાગ III સિવાયની જોગવાઈઓમાં સમાવિષ્ટ બંધારણના માળખાને નષ્ટ કરવા માગે છે.'
ભારતના અગ્રણી બંધારણીય વકીલોમાંના એક એમ કે નામ્બ્યાર દ્વારા ગર્ભિત મર્યાદાઓની દલીલ બારમાં આગળ વધારવામાં આવી હતી. ત્યારે બહુ ઓછા લોકો જાણતા હતા કે તે પ્રોફેસર કોનરાડની દલીલનો ઋણી છે. ફેબ્રુઆરી 1965 માં, ભારતની મુલાકાત વખતે, કોનરેડ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટીની લો ફેકલ્ટીમાં 'સંશોધન શક્તિની ગર્ભિત મર્યાદાઓ' પર પ્રવચન આપ્યું હતું. આ વિષય પર આધારિત એક પેપર મદ્રાસમાં પ્રોફેસર ટીએસ રામારાવને તેમની ટિપ્પણીઓ માટે મોકલવામાં આવ્યો

હતો. નામ્બ્યારનું ધ્યાન આ પેપર તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું, જે તેમણે સુપ્રીમ કોર્ટ સમક્ષ વાંચ્યું હતું, જોકે બહુ ઓછું પરિણામ આવ્યું હતું.

પ્રોફેસર કોનરાડનું લેક્ચર, ફેબ્રુઆરી 1965 માં આપવામાં આવ્યું હતું, જેમાં ઊંડા અભ્યાસ ઉપરાંત નોંધપાત્ર ગ્રહણશક્તિ દર્શાવવામાં આવી હતી. તેણે અવલોકન કર્યું:

'કદાચ સર્વોચ્ચ અદાલતની સ્થિતિ એ હકીકતથી પ્રભાવિત છે કે તેને અત્યાર સુધી કોઈપણ આત્યંતિક પ્રકારના બંધારણીય સુધારાનો સામનો કરવો પડ્યો નથી. જો કે, સંઘર્ષના આત્યંતિક કેસોની અપેક્ષા રાખવી એ ન્યાયશાસ્ત્રીની ફરજ છે, અને કેટલીકવાર માત્ર આત્યંતિક પરીક્ષણો જ કાનૂની ખ્યાલની સાચી પ્રકૃતિને જાહેર કરે છે. તેથી, જો કાનૂની ચર્ચાના હેતુસર હું તમને કેટલાક કાલ્પનિક સુધારા કાયદાઓ પ્રસ્તાવિત કરી શકું, તો શું તે હજુ પણ કલમ 368 દ્વારા આપવામાં આવેલ સુધારાની સત્તાનો માન્ય કવાયત ગણી શકાય જો બે–તૃતીયાંશ બહુમતીથી ભારતને બે રાજ્યોમાં વિભાજીત કરીને કલમ 1 માં ફેરફાર કરવામાં આવે? તમિલનાડ અને હિન્દુસ્તાન યોગ્ય છે?

'શું બંધારણીય સુધારો કલમ 21 ને નાબૂદ કરી શકે છે, જેથી કાયદા દ્વારા અધિકૃતતા વિના વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી તરત જ વંચિત કરી શકાય? શું શાસક પક્ષ, જો તેને તેની બહુમતી ઘટતી દેખાતી હોય, તો કલમ 368 માં સુધારો કરી શકે છે કે જે સુધારો કરવાની સત્તા વડા પ્રધાનની સલાહ પર કાર્ય કરતા રાષ્ટ્રપતિ પાસે રહે છે? શું સુધારાની શક્તિનો ઉપયોગ બંધારણને નાબૂદ કરવા અને ફરીથી દાખલ કરવા માટે થઈ શકે છે, ચાલો આપણે કહીએ, મોગલ સમ્રાટ અથવા ઇંગ્લેન્ડના તાજનું શાસન? હું નથી ઇચ્છતો કે, આવા પ્રશ્નો ઉઠાવીને, સરળ જવાબો ઉશ્કેરવા. પરંતુ મારે તમને જર્મનીના બંધારણીય વકીલો વચ્ચે વેઇમરના સમયગાળામાં આવા પ્રશ્નો પર થયેલી ચર્ચાથી પરિચિત કરવા ગમશે – ચર્ચા, જે શરૂઆતમાં શૈક્ષણિક લાગતી હતી, પરંતુ અચાનક ઇતિહાસ દ્વારા સખત અને ભયંકર રીતે દર્શાવવામાં આવી હતી.'

ગોલક નાથના કેસમાં ચુકાદા પછી પ્રોફેસર કોનરાડના મંતવ્યોનું વધુ વિગતવાર વર્ણન દેખાયું (સુધારાની પ્રક્રિયા અને બંધારણીય સત્તાની મર્યાદા, ઈન્ડિયન યર બુક ઓફ ઈન્ટરનેશનલ અફેર્સ, 1966 – 7, મદ્રાસ, પૃષ્ઠ. 375 – 430).'

[૨૮] ઈન્ડિયન યર બુક ઓફ ઈન્ટરનેશનલ અફેર્સ, 1966 – 7, પૃષ્ઠ પર. 420.

36.1. આમ, આ કોર્ટ સમક્ષની રજૂઆતોનું મૂળ પણ મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત પરના પ્રદર્શનો તરફ દોરી જાય છે તે વિચાર – પ્રક્રિયા પ્રો. કોનરાડ જેવા ચિંતકો દ્વારા ઉત્તેજિત કરવામાં આવે છે. જો કે, પછીથી પ્રગટ થશે તેમ, આ સિદ્ધાંતની ચોક્કસ પ્રકૃતિ અને સૂચિતાર્થ વિશે ચિંતાના અવાજો હતા. ઉદાહરણ તરીકે, ***કર્ણાટક રાજ્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને Anr.: (1977) 4 SCC 608*** ના કિસ્સામાં ચિંતા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી, જે નીચે પ્રમાણે રસપ્રદ શબ્દોમાં છે: –

> '120. ...કેશવાનંદ ભારતી કેસમાં આ કોર્ટે તેની તમામ અરજીઓમાં મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની સૂચિતાર્થો પર કામ કર્યું ન હતું. તેથી, અત્યંત આદર સાથે કહી શકાય કે, તે કદાચ ત્યાં એક આકારહીન સ્થિતિમાં છોડી દેવામાં આવ્યું હતું જે સંભવિત ગેરસમજણોને જન્મ આપી શકે છે કે શું તે ખૂબ અસ્પષ્ટ રીતે કહેવામાં આવ્યું નથી અથવા ખૂબ જ ઢીલું અને વિવિધ રીતે ઘડવામાં આવ્યું છે કે તે તેનો અર્થ અથવા સૂચિતાર્થની મૂળભૂત એકરૂપતાનો પ્રયાસ કર્યા વિના....'

36.2. જો કે, જ્યારે તપાસ પોતે સર્વોચ્ચ અને સેંદ્રિય દસ્તાવેજના સુધારાની અસરની છે, જે દેશ સંબંધિત દરેક વસ્તુ માટે મૂળભૂત છે, ત્યારે મૂળભૂત માળખાના

સિદ્ધાંતની આકારહીન સ્થિતિ, દેખીતી રીતે, હેતુલક્ષી અભિગમ માટે દરેક વિકલ્પને પરિવર્તનની ગતિશીલતા સાથે ખુલ્લો છોડી દે છે અને ખાતરી સાથે કે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો સહીસલામત રહે છે [29] .

[૨૯] પ્રતિષ્ઠિત અને માનનીય ન્યાયશાસ્ત્રી ઓ. ચિનપ્પા રેડ્ડી આ પ્રવાસને આ શબ્દોમાં વ્યાખ્યાયિત કરશે: *'બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓને દર્શાવતી કોઈ નિશાની ન હોવાથી, મૂળભૂત વિશેષતા શોધવાનો દરેક પ્રયાસ 'શોધની સફર'* બની જાય છે.' [ધ કોર્ટ એન્ડ ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ ઈન્ડિયા: સમિટ એન્ડ શેલોઝ; ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ 2008 – p.54 પર].

37. બંધારણીય સુધારા [30] ના સંદર્ભમાં મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ/લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો તેવા કેટલાક નોંધપાત્ર અને મહત્વપૂર્ણ કેસોમાં થોડો ઊંડો અભ્યાસ કરવો હવે યોગ્ય રહેશે .

[૩૦] અહીં નીચે આપેલા નિષ્કર્ષ સંબંધિત ફકરાઓ/ફકરાઓના છે, જે કદાચ સાતત્યમાં ન પણ હોય પરંતુ પેસેજ/ફકરાના અંત પછીના અસંબંધિત ચિહ્નોને સામાન્ય રીતે ચર્ચાની સાતત્ય જાળવવા માટે ટાળવામાં આવ્યા છે.

37.1. ***કેશવાનંદ***માં, આ અદાલતે બંધારણના મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની રૂપરેખા આપી હતી. વાસ્તવમાં, ***કેશવાનંદ***માં, આ અદાલતે, 7 – 6 બહુમતીથી, ન્યાયિક સમીક્ષાની તેની શક્તિ પર ભાર મૂકવા માટે ઘણા પગલાં આગળ વધ્યા જેથી કરીને તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ તે જોવા માટે કોઈપણ સુધારાની તપાસ કરી શકે; અને બંધારણના મૂળભૂત આર્કિટેક્ચરનું ઉલ્લંઘન કરતા

બંધારણમાં સુધારાને હડતાલ કરવાના તેના અધિકાર પર ભાર મૂક્યો. હકીકતમાં, આ કેસ કેરળ લેન્ડ રિફોર્મ્સ એક્ટ, 1963 ને પડકાર હતો જેણે કલમ 26 હેઠળ મિલકતનું સંચાલન કરવાના અરજદારના અધિકારોમાં દખલ કરી હતી. વધુમાં, ચોવીસમા, પચીસમા અને વીસમા બંધારણીય સુધારાને પણ પડકારવામાં આવ્યો હતો. ચોવીસમા સુધારા દ્વારા, કલમ 13 હેઠળ કાયદાની વ્યાખ્યામાંથી બંધારણીય સુધારાને બાકાત રાખવા માટે કલમ 13 અને 368 માં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો; કલમ 39 ના કલમ (b) અથવા કલમ (c) માં નિર્દિષ્ટ સિદ્ધાંતોને અસર કરતો કાયદો કોર્ટ દ્વારા પ્રશ્ન કરી શકાશે નહીં તે પ્રદાન કરીને પચીસમા સુધારાએ ન્યાયિક સમીક્ષાને બાકાત રાખ્યો; અને વીસ–નવમા સુધારાએ નવમી અનુસૂચિમાં અમુક જમીન સુધારણા કાયદાઓ મૂક્યા છે. વર્તમાન ચર્ચા સમાપ્ત થવાની જરૂર નથી – તેમાં વ્યક્ત કરાયેલા વિવિધ અભિપ્રાયોના સંદર્ભમાં વિસ્તૃત. હાલના હેતુ માટે, કેટલાક સંબંધિત અભિપ્રાયો નીચે પ્રમાણે કાઢી શકાય છે: –

સિકરી, સી. જે.

'209.....બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, 'આ બંધારણનો સુધારો' અભિવ્યક્તિમાં આખા બંધારણના સંશોધનનો સમાવેશ થતો નથી. જો આ સાચું હોય તો – હું કહું છું કે છૂટ યોગ્ય રીતે આપવામાં આવી હતી – તો પછી 'સુધારો' શબ્દનો તે અર્થ કયો છે જે સૌથી યોગ્ય છે અને બંધારણની સમગ્ર યોજના સાથે બંધબેસે છે.

મારા મતે તે અર્થ યોગ્ય હશે જે દેશને બંધારણના લોકતાંત્રિક બંધારણ અને ભાગ III માં આપેલા મૂળભૂત અવિભાજ્ય અધિકારોને નષ્ટ કર્યા વિના અને આમુખમાં દર્શાવેલ રૂપરેખાની બહાર ગયા વિના સામાજિક અને આર્થિક ક્રાંતિ હાંસલ કરવામાં સક્ષમ બનાવશે.

284. ઉપરોક્ત કારણોને ધ્યાનમાં રાખીને, એક આવશ્યક સૂચિતાર્થ ઉદ્ભવે છે કે સંસદની શક્તિ પર ગર્ભિત મર્યાદાઓ છે કે 'આ બંધારણમાં સુધારો' અભિવ્યક્તિ પરિણામે આપણા બંધારણમાં મર્યાદિત અર્થ ધરાવે છે અને પ્રતિવાદીઓ દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ અર્થ નથી.

395. એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે જો સંસદ 24મા સુધારાની કલમ 3 ની સુધારણા કલમ (ડી) ની તેની શક્તિ વધારી શકતી નથી જે બંધારણના સુધારા માટે અનુચ્છેદ 13 ને લાગુ ન કરી શકે તે ખરાબ હશે. મને આ વિવાદમાં કોઈ બળ દેખાતું નથી. કલમ 13(2) 24મા સુધારા પહેલાના અસ્તિત્વમાં છે જે *ગોલક નાથના કેસ* (સુપ્રા)માં બહુમતી દ્વારા અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું હતું, તે ધારા 13 દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોને છીનવી લેવા અથવા સંક્ષિપ્ત કરવાથી વિધાનસભાઓને અટકાવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કોઈપણ કાયદો જે મૂળભૂત અધિકારને સંક્ષિપ્ત કરે છે થોડી હદ સુધી પણ તે કલમ 368 બંધારણના દરેક અનુચ્છેદમાં સુધારો કરી શકે છે જ્યાં સુધી પરિણામ મારા દ્વારા નિર્ધારિત મર્યાદામાં આવે. **અનુચ્છેદ 13(2) નો સુધારો નિર્ધારિત મર્યાદાઓથી આગળ વધતો નથી કારણ કે સુધારા પછી પણ સંસદ રદ કરી શકતી નથી અથવા નાબૂદ કરવા અથવા મૂળભૂત અધિકારો છીનવી શકતી નથી. સુધારા પછી હવે**

જે કાયદો નિર્ધારિત મર્યાદામાં રહીને માત્ર અધિકારને સંક્ષિપ્ત કરવાની અસર ધરાવતો હોય તેને રદ કરવા માટે જવાબદાર રહેશે નહીં.

469. મે એવું ઠરાવેલ છે કે કલમ 368 સંસદને મૂળભૂત અધિકારો રદ કરવા અથવા છીનવી શકતી નથી. **જો આવું છે, તો તે કલમ 31 – B અને નવમી અનુસૂચિના ઉપકરણ સહિત કોઈપણ રીતે સંસદને આ કરવા માટે સક્ષમ કરતું નથી. કલમ 31 – B અને નવમી અનુસૂચિનું ઉપકરણ અત્યાર સુધી ખરાબ છે કારણ કે તે કાયદાઓનું રક્ષણ કરે છે પછી ભલે તે મૂળભૂત અધિકારો છીનવી લે. તેથી, એ જાહેર કરવું જરૂરી છે કે વીસ–નવમો સુધારો જો તેઓ મૂળભૂત અધિકારો છીનવી લે તો અસંભવિત કાયદાઓનું રક્ષણ કરવા માટે બિનઅસરકારક છે.**

શેલત, જે. અને ગ્રોવર, જે.

546. કલમ 368 માં વપરાયેલ 'આ બંધારણનો સુધારો' શબ્દોનો અર્થ એવો હોવો જોઈએ કે જે બંધારણના તેના નિર્માતાઓના સાચા હેતુને, ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ, પ્રસ્તાવના, બંધારણની સમગ્ર યોજના, બંધારણ અને માળખું અને અનુચ્છેદ ૩૬૮ સહિત વિવિધ કલમોમાં આંતરિક પુરાવાને અનુરૂપ હોય–. તેને સંકુચિત અર્થ આપવો શક્ય નથી અને ન તો એટલો બહોળો અર્થ આપી શકાય કે જે સંશોધક સંસ્થાને બંધારણની રચના અને ઓળખને નોંધપાત્ર રીતે અથવા સંપૂર્ણ રીતે બદલવા માટે સક્ષમ બનાવી શકે. મહારાષ્ટ્રના વિદ્વાન એટર્ની – જનરલ અને એડવોકેટ – જનરલની છૂટ પણ કે આખું બંધારણ રદ કરી શકાતું નથી અથવા રદ કરી શકાતું નથી અને તેના

સ્થાને નવું બંધારણ રજૂ કરવામાં આવે છે તે નિષ્કર્ષને સમર્થન આપે છે કે તેનો વ્યાપક અર્થ આપી શકાય નહીં.

583. કલમ 368 માં નિયુક્ત 'સુધારા' અભિવ્યક્તિના અર્થના દૃષ્ટિકોણથી સમગ્ર ચર્ચા અને સૂચિતાર્થો દ્વારા ઊભી થતી મર્યાદાઓ એ પરિણામ તરફ દોરી જાય છે કે **કલમ 368 હેઠળ સુધારાની શક્તિ ન તો સંકુચિત છે કે ન તો અમર્યાદિત છે.** જે ધોરણે અમે 24 મા સુધારાની કાયદેસરતા પર આગળ વધ્યા છે, જો કલમ 368, જેમ કે તે મૂળ રૂપે ઊભી હતી અને સુધારા પછી, અમે તેને વાંચી છે તે રીતે વાંચવામાં આવે તો તેની માન્યતા ટકાવી શકાય છે. **અનુચ્છેદ 13(4) અને 368(3)ના નિવેશ અને કરવામાં આવેલા અન્ય સુધારા પરિણામને અસર કરશે નહીં, એટલે કે, કલમ 368 માં સત્તા એટલી વિશાળ છે કે બંધારણના દરેક અનુચ્છેદમાં વધારાના માર્ગે સુધારો કરવાની મંજૂરી આપી શકાય, ભિન્નતા અથવા રદબાતલ જ્યાં સુધી તેના મૂળભૂત તત્વોને રદ કરવામાં ન આવે અથવા તેમની ઓળખને નકારવામાં ન આવે.**

હેગડે, જે. અને મુખર્જી, જે.

666. કેસના વિવિધ પાસાઓની કાળજીપૂર્વક વિચારણા કરવા પર, અમને ખાતરી છે કે સંસદને બંધારણના મૂળભૂત તત્વો અથવા મૂળભૂત વિશેષતાઓ જેમ કે ભારતના સાર્વભૌમત્વ, આપણી રાજનીતિનું લોકતાંત્રિક પાત્ર, નાબૂદ કરવાની અથવા તોડી પાડવાની કોઈ સત્તા નથી. દેશની એકતા, નાગરિકોને મળેલી વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓની આવશ્યક વિશેષતાઓ. કલ્યાણકારી રાજ્ય અને સમતાવાદી સમાજના

નિર્માણ માટેના આદેશને રદ કરવાની પણ સંસદ પાસે સત્તા નથી. **આ મર્યાદાઓ માત્ર દષ્ટાંતરૂપ છે અને સંપૂર્ણ નથી. આ મર્યાદાઓ હોવા છતાં, જો કે, તેમાં કોઈ પ્રશ્ન નથી કે સુધારો કરવાની શક્તિ વિશાળ શક્તિ છે અને તે બંધારણના દરેક અનુચ્છેદ અને દરેક ભાગ સુધી પહોંચે છે. તે શક્તિનો ઉપયોગ રાજ્ય પર લાદવામાં આવેલી જવાબદારીને પરિપૂર્ણ કરવા માટે બંધારણને ફરીથી આકાર આપવા માટે થઈ શકે છે. તેનો ઉપયોગ અગાઉ ઉલ્લેખિત મર્યાદાઓમાં બંધારણને પુનઃ આકાર આપવા માટે, તેને સામાજિક ભલાઈ માટે અસરકારક સાધન બનાવવા માટે પણ થઈ શકે છે.** અમે એ દલીલ સાથે સહમત થવામાં અસમર્થ છીએ કે કલ્યાણકારી રાજ્ય બનાવવા માટે, માનવીય સ્વતંત્રતાઓનો નાશ કરવો જરૂરી છે. તે, કોઈપણ રીતે આપણા બંધારણનો પરિપ્રેક્ષ્ય નથી. આપણું બંધારણ એવી કલ્પના કરે છે કે રાજ્યએ વિલંબ કર્યા વિના આ દેશના તમામ નાગરિકોને તે સ્વતંત્રતાઓનો વાસ્તવિક લાભ લોકશાહી રીતે ઉપલબ્ધ કરાવવો જોઈએ.... સ્વતંત્રતાઓ પરનું દરેક અતિક્રમણ વધુ અતિક્રમણ માટે પેટર્ન સેટ કરે છે. અમારી બંધારણીય યોજના વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના વિનાશ વિના ગરીબીને નાબૂદ કરવાની છે.

ખન્ના, જે.

1416. ત્યારબાદ દલીલ આગળ વધારવામાં આવી છે કે જો મૂળભૂત અધિકારો છીનવી લેવા અથવા સંક્ષિપ્ત કરવા માટે કલમ 368 હેઠળ સંસદમાં સત્તા સોંપવામાં આવે છે, તો સત્તા હશ, અથવા કોઈ પણ સંજોગોમાં હોઇ શકશે, જેથી મુળભુત અધિકારો ધરાવતી તમામ જોગવાઇઓ મૂળભૂત અધિકારો ધરાવે ને રદ કરવામાં પરિણમે છે. ભારતને

વિનંતી કરવામાં આવે છે કે આવી ઘટનામાં પોલીસ રાજ્યમાં ઘટાડો થશે જ્યાં સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્રતા જેવા તમામ મૂલ્યવાન મૂલ્યો અસ્તિત્વમાં નથી. આ દલીલ, મારા મતે, અનિવાર્યપણે લોકોના બહુમતી પ્રતિનિધિઓમાં ભય અને અવિશ્વાસની દલીલ છે. તે એવી માન્યતા પર પણ આધારિત છે કે સંસદના દરેક ગૃહમાં હાજર રહેલા અને મતદાન કરતા બે–તૃતીયાંશ સભ્યો દ્વારા અનુચ્છેદ 368 હેઠળની સત્તાનો દુરુપયોગ કરવામાં આવશે અથવા તેનો અતિશય ઉપયોગ કરવામાં આવશે. મને બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા સંસદને નકારી કાઢવાનું મુશ્કેલ લાગે છે જેથી કરીને કલમ 368 ની પ્રક્રિયાનું પાલન કરીને મૂળભૂત અધિકારને છીનવી શકાય અથવા કારણ કે સત્તાના દુરુપયોગના આવા કોઈ પણ ડર અથવા સંભાવનાને કારણે સંક્ષિપ્ત કરી શકાય. હું આ સંદર્ભમાં *પ્રોવિડન્સ બેંક વિ. આલ્ફ્રેયસ બિલિંગ્સ*ના કિસ્સામાં કાયદા અને કરવેરાની સત્તાના દુરુપયોગની શક્યતા અંગે માર્શલ, સીજેના અવલોકનોનો સંદર્ભ લઈ શકું છું:

> 'આ મહત્વપૂર્ણ શક્તિનો દુરુપયોગ થઈ શકે છે; પરંતુ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું બંધારણ રાજ્ય સરકારો દ્વારા પ્રતિબદ્ધ હોઈ શકે તેવા દરેક સત્તાના દુરુપયોગ માટે સુધારણા પ્રદાન કરવાનો હેતુ ન હતો. પ્રતિનિધિ સંસ્થાનું હિત, શાણપણ અને ન્યાય, અને તેના ઘટકો સાથેના તેના સંબંધો એકમાત્ર સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે જ્યાં અન્યાયી અને અતિશય કરવેરા સામે તેમજ સામાન્ય રીતે અવિવેકી કાયદા સામે કોઈ સ્પષ્ટ કરાર નથી.'

1535. ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાનો ઉપયોગ કરતી વખતે, અદાલતો સરકારની વ્યવહારિક જરૂરિયાતોથી બેધ્યાન રહી શકતી નથી. અજમાયશ અને ભૂલ માટે દરવાજો

ખુલ્લો છોડવો પડશે. બંધારણીય કાયદાની જેમ અન્ય નશ્વર તકરારોમાં પણ કેટલીક તકો લેવી પડે છે. અનુભવ દ્વારા વાજબી માન્યતાને સમર્થન આપવા માટે તકને મંજૂરી આપવી જોઈએ. ન્યાયિક સમીક્ષાનો હેતુ જેને ક્યારેક ન્યાયિક અલિગાર્કી, ધ એરિસ્ટ્રોક્રેસી ઓફ ધ રોબ, કવર્ટ લેજિસ્લેશન અથવા જજ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે બનાવવાનો હેતુ નથી. કાયદાકીય સત્તાના સમજદાર ઉપયોગ માટે લડવાનું યોગ્ય મંચ જાહેર અભિપ્રાય અને વિધાનસભાઓ છે. આવી હરીફાઈને ન્યાયિક ક્ષેત્રે તબદીલ કરી શકાતી નથી. તમામ બંધારણીય અર્થઘટનના રાજકીય પરિણામો છે તે હકીકતને નષ્ટ કરવી જોઈએ નહીં કે નિર્ણય કોર્ટ રૂમના શાંત અને ઉદાસીન વાતાવરણમાં આવવાનો છે, કે ન્યાયાધીશોએ તેમના નિર્ણયને કાયદેસરતા આપવા માટે દિન–પ્રતિદિન અને વિવાદથી દૂર રહેવું જોઈએ. રાજકારણની અને હરીફ રાજકીય પક્ષોની વધઘટ થતી નસીબ તેમના માટે માત્ર શૈક્ષણિક હિત હોઈ શકે છે. તેમની પ્રાથમિક ફરજ બંધારણ અને કાયદાને ડર કે તરફેણ વિના જાળવી રાખવાની છે અને આમ કરવાથી, તેઓ કોઈપણ રાજકીય વિચારધારા અથવા આર્થિક સિદ્ધાંતને, જે તેમની અસર કરી શકે છે, નિર્ણયને રંગ આપવા દેતા નથી. સંયમિત પ્રતિબિંબ હંમેશા ત્યાં હોવું જોઈએ કે બંધારણ માત્ર તેમની વિચારસરણીના લોકો માટે જ નહીં પરંતુ મૂળભૂત રીતે ભિન્ન વિચારો ધરાવતા લોકો માટે છે. યુએસ બંધારણના ચૌદમા સુધારા સાથે કામ કરતી વખતે જસ્ટિસ હોમ્સ દ્વારા અવલોકન કરાયેલ:

> 'ચૌદમો સુધારો શ્રી હર્બર્ટ સ્પેન્સરના સામાજિક સ્ટેટિક્સને અધિનિયમિત કરતું નથી...આમાંના કેટલાક કાયદાઓ એવી માન્યતાઓ અથવા પૂર્વગ્રહોને મૂર્ત

બનાવે છે જે ન્યાયાધીશો શેર કરે તેવી શક્યતા છે. કેટલાક કદાચ નહીં. પરંતુ બંધારણનો હેતુ કોઈ ચોક્કસ આર્થિક સિદ્ધાંતને મૂર્તિમંત કરવાનો નથી, પછી ભલે તે પિતૃવાદ અને રાજ્ય સાથે નાગરિકના કાર્બનિક સંબંધનો હોય કે પછી *લેસેઝ ફેયરનો*. તે મૂળભૂત રીતે ભિન્ન મંતવ્યો ધરાવતા લોકો માટે બનાવવામાં આવ્યું છે, અને અમારા કેટલાક અભિપ્રાયોને કુદરતી અને પરિચિત અથવા નવલકથા અને આઘાતજનક પણ શોધવાની આકસ્મિક ઘટના એ પ્રશ્ન પર અમારો ચુકાદો સમાપ્ત ન કરવો જોઈએ કે શું તેમને મૂર્ત સ્વરૂપ આપતા કાયદાઓ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણ સાથે વિરોધાભાસી છે.'. ...' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

37.2. ***ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી***માં, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને, 39 મો બંધારણીય સુધારો અધિનિયમ રદ કરવામાં આવ્યો હતો જેમાં રાષ્ટ્રપતિ, ઉપરાષ્ટ્રપતિ, વડા પ્રધાન અને લોકસભાના અધ્યક્ષની ચૂંટણીને ન્યાયિક ચકાસણીની બહાર મૂકવામાં આવી હતી. આવા સુધારાને બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાનો નાશ કરનાર માનવામાં આવે છે.

37.3. ***મિનર્વા મિલ્સ***માં, ફરીથી, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરીને, બંધારણ (ચાલીસ–બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1976 ની કલમો (4) અને (5) ને અન્ય અવલોકનો સાથે નીચેની બાબતો સાથે ત્રાટકવામાં આવી હતી: –

ચંદ્રચુડ, સી.જે

'56. ભાગ III અને IV એ એકસાથે સામાજિક ક્રાંતિની પ્રતિબદ્ધતાનો મુખ્ય ભાગ છે અને તેઓ એકસાથે, બંધારણનો અંતરાત્મા છે એવી ધારણાનું મહત્વ ભારતીય બંધારણની યોજનાની ઊંડી સમજણ મેળવવા માટે છે. ગ્રાનવિલે ઓસ્ટિનનું અવલોકન સાચી સ્થિતિ બહાર લાવે છે કે ભાગ III અને IV એ રથના બે પૈડા જેવા છે, એક બીજા કરતા ઓછું મહત્વનું નથી. તમે એક સ્નેપ કરશો અને બીજું તેની અસરકારકતા ગુમાવશે. તેઓ સામાજિક ક્રાંતિ હાંસલ કરવા માટેના બે સૂત્ર જેવા છે, જે આદર્શ છે જે બંધારણના સ્વપ્નદ્રષ્ટા સ્થાપકોએ પોતાની સમક્ષ મૂક્યો હતો. **બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ભારતીય બંધારણ ભાગ III અને IV વચ્ચેના સંતુલનના આધાર પર રચાયેલ છે. એકને બીજા પર સંપૂર્ણ પ્રાધાન્ય આપવું એ બંધારણની સંવાદિતાને ખલેલ પહોંચાડવા સમાન છે. મૂળભૂત અધિકારો અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો વચ્ચે આ સંવાદિતા અને સંતુલન એ બંધારણની મૂળભૂત રચનાનું આવશ્યક લક્ષણ છે.**

57. **ભાગ IV માં નિર્ધારિત ધ્યેયો, તેથી, ભાગ III દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલ માધ્યમોને રદ કર્યા વિના પ્રાપ્ત કરવાના છે. તે આ અર્થમાં છે કે ભાગ III અને IV એકસાથે આપણા બંધારણનો મુખ્ય ભાગ છે અને તેનો અંતરાત્મા રચવા માટે ભેગા થાય છે. બે ભાગો વચ્ચેના સંતુલનને નષ્ટ કરનાર કોઈપણ બાબત આપણા બંધારણના મૂળભૂત માળખાના આવશ્યક તત્વને ઈપ્સો ફેક્ટો નષ્ટ કરશે.**' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

37.4. ***વામન રાવ***માં, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે પ્રથમ બંધારણીય સુધારો અધિનિયમ, જેણે કલમ 31 – A અને 31 – B રજૂ કર્યો હતો, તેમજ કલમ 31 – C રજૂ કરનાર પચીસમો સુધારો અધિનિયમ બંધારણીય હતો, અને તેણે કોઈપણ મૂળભૂત અથવા અગત્યની બાબતોને નુકસાન પહોંચાડ્યું ન હતું. આવશ્યક લક્ષણો અથવા બંધારણની મૂળભૂત રચના. અહીં, આ અદાલતે ***કેશવાનંદ***માં રજૂ કરાયેલા મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં ભારતના બંધારણની કલમ 31–A અને કલમ 31–B ની માન્યતાની તપાસ કરી અને અવલોકન કર્યું કે સિદ્ધાંતની રજૂઆત પહેલા લીધેલા તમામ નિર્ણયો માન્ય રહેશે. આ નિર્ણયની અસર એ થઈ હતી કે ***કેશવાનંદ***ના નિર્ણય પહેલા બંધારણની નવમી અનુસૂચિ હેઠળ સમાવિષ્ટ તમામ અધિનિયમો અને નિયમો માન્ય રહેવાના હતા જ્યારે અનુસૂચિમાં વધુ સુધારાને મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતના ઉલ્લંઘનના આધારે પડકારવામાં આવી શકે છે.આ કિસ્સામાં સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ વાંચો: –

ચંદ્રચુડ, સી.જે

'14. ... અમે ઉમેરવા માંગીએ છીએ કે દરેક કેસ જેમાં મૂળભૂત અધિકારનું રક્ષણ પાછું ખેંચવામાં આવે છે તે જરૂરી નથી કે બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે અથવા નાશ કરે. કોઈ પણ કિસ્સામાં મૂળભૂત માળખું ક્ષતિગ્રસ્ત અથવા નાશ પામ્યું છે તે અંગેનો પ્રશ્ન ભાગ III ની કઈ વિશેષ કલમ મુદ્દામાં છે તેના પર નિર્ભર રહેશે અને શું પાછું ખેંચવામાં આવ્યું છે તે બંધારણના મૂળભૂત માળખા માટે યોગ્ય છે.

29. પ્રથમ સુધારાનો હેતુ કૃષિ ક્ષેત્રમાં સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાઓને દૂર કરવાનો છે. એવું બની શકે છે કે જ્યારે હાલની અસમાનતાઓ દૂર કરવામાં આવી રહી છે, ત્યારે નવી અસમાનતાઓ નજીવી રીતે અને આકસ્મિક રીતે ઊભી થઈ શકે છે. આવી સીમાંત અને પ્રાસંગિક અસમાનતાઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન કે નષ્ટ કરી શકે નહીં. કોઈપણ સરકાર માટે, ગમે તેટલી નિપુણતાથી સલાહ આપવામાં આવે, સામાજિક લક્ષી અને સમજદારીપૂર્વક વ્યવસ્થાપિત હોય, કાયદા હેઠળ સમાન વર્તન માટે હકદાર એવા વ્યક્તિઓના વર્ગને થોડી મુશ્કેલી અથવા અન્યાય કર્યા વિના દરેક આર્થિક અસમાનતાને દૂર કરવી અશક્ય છે. **આમ, સુધારેલી ટોચમર્યાદા માટે અરજીના એકમ તરીકે 'કુટુંબ એકમ'ને અપનાવવાથી સગીર બાળકો અને અપરિણીત પુત્રીઓને આકસ્મિક મુશ્કેલી પડી શકે છે. તે, અમારા મતે, સમાનતાની બાંયધરીનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે આધાર પર વિવાદિત કાયદાઓ પર હુમલો કરવા માટે દલીલ રજૂ કરી શકતું નથી. તે અમને ખરેખર વ્યંગાત્મક લાગે છે કે કૃષિ ટોચમર્યાદા માટેના કાયદાઓ સમાનતાની ગેરંટીનો નાશ કરવા માટે કલંકિત હોવા જોઈએ જ્યારે તેમનો સાચો ઉદ્દેશ અને હેતુ કૃષિ હોલ્ડિંગની બાબતમાં અસમાનતાને દૂર કરવાનો છે.**

49. અમે *કેશવાનંદ ભારતી*ના નિર્ણયને સીમાચિહ્ન તરીકે ગણીને રેખા દોરવાનો પ્રસ્તાવ આપીએ છીએ. બંધારણમાં સુધારો કરવાની સંસદની સત્તા વિશાળ અને અવિશ્વસનીય છે એવી ધારણા પર તે નિર્ણય પહેલાં કેટલાંક કાયદાઓને નવમી અનુસૂચિમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા. બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન કે

નાશ કરવા માટે સંસદ તેની સુધારણા શક્તિનો ઉપયોગ કરી શકતી નથી તે સિદ્ધાંત ***કેશવાનંદ ભારતી***માં પ્રથમ વખત પ્રસ્તાવિત અને સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. **24 એપ્રિલ, 1973 પહેલા નવમી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ કાયદાઓને જાળવી રાખવાનું આ એક કારણ છે, જે તારીખે *કેશવાનંદ ભારતી*માં ચુકાદો આપવામાં આવ્યો હતો. નવમી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ કાયદાઓ કલમ 14, 19 અને 31 નું ઉલ્લંઘન કરતા હોવાના આધારે પડકારવા માટે ખુલ્લા નહોતા તેવી શ્રદ્ધા અને માન્યતાના આધારે મોટી સંખ્યામાં મિલકતો તબદીલ થઈ હશે અને ઘણા નવા ટાઇટલ અસ્તિત્વમાં આવ્યા હોવા જોઈએ. સ્થાયી થયેલા દાવાઓ અને શીર્ષકોને ઉશ્કેરવામાં અને એકદમ વ્યવસ્થિત સમાજની કાયદેસર બાબતોમાં અરાજકતા અને ગૂંચવણો રજૂ કરવામાં અમને ન્યાયી ઠેરવવામાં આવશે નહીં.**

51. આમ, જ્યાં સુધી નવમી અનુસૂચિ સાથે વાંચવામાં આવેલી કલમ 31–B ની માન્યતા સંબંધિત છે, અમે માનીએ છીએ કે 24 એપ્રિલ, 1973 પહેલા નવમી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ તમામ કાયદાઓ અને નિયમો કલમ 31–B નું સંપૂર્ણ રક્ષણ મેળવશે. તે કાયદાઓ અને નિયમો આ આધાર પર પડકારવા માટે ખુલ્લા રહેશે નહીં કે તેઓ બંધારણના ભાગ III ની કોઈપણ જોગવાઈઓ દ્વારા આપવામાં આવેલ કોઈપણ અધિકારો સાથે અસંગત છે અથવા છીનવી લે છે અથવા તેને સંક્ષિપ્ત કરે છે. 24 એપ્રિલ, 1973 ના રોજ અથવા તે પછી નવમી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ કરાયેલા અધિનિયમો અને નિયમોને કલમ 31–બીનું

રક્ષણ પ્રાપ્ત થશે નહીં કારણ કે *કેશવાનંદ ભારતી*માં ચુકાદાની સામે, તેમાં સમાવિષ્ટ કાયદાઓ પર બ્લેન્કેટ પ્રોટેક્શન આપવાના હેતુથી નવમી અનુસૂચિમાં વધારા કરવા માટે કોઈ વાજબીપણું ન હતું.. **વિવિધ બંધારણીય સુધારાઓ, જેના દ્વારા 24 એપ્રિલ, 1973 ના રોજ અથવા તે પછી નવમી અનુસૂચિમાં ઉમેરવામાં આવ્યા હતા, તે માત્ર ત્યારે જ માન્ય ગણાશે જો તેઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે અથવા નષ્ટ ન કરે.**

54. આ સિવાય, જો આપણે અનુચ્છેદ 31–A ની માન્યતાને તેના પોતાના ગુણો પર જાળવી રાખવામાં યોગ્ય છીએ, તો તે તાર્કિક રીતે અનુસરવું જોઈએ કે બિનસંશોધિત કલમ 31–C પણ માન્ય છે. કલમ 31– A દ્વારા પરિકલ્પિત કાયદાઓની વ્યાખ્યાયિત શ્રેણીના સંદર્ભમાં અમે જે પણ કહ્યું છે એ અનુચ્છેદ 39 ની કલમો (b) અને (c) ને પ્રભાવિત કરવાના હેતુથી પસાર કરાયેલા કાયદાઓના સંદર્ભમાં, કદાચ વધુ બળ સાથે, સારું રાખવું જોઈએ. તે કલ્પના કરવી અશક્ય છે કે આવા હેતુ માટે પસાર કરાયેલ કોઈપણ કાયદો કલમ 14 અથવા કલમ 19 નું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે. કલમ 31 હવે નુકસાનના માર્ગથી બહાર છે. વાસ્તવમાં, બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડવાથી દૂર, કલમ 39 ની કલમો (b) અને (c) માં સમાવિષ્ટ નિર્દેશાત્મક સિદ્ધાંતોને અસર કરવા માટે સાચા અર્થમાં અને ખરેખરમાં પસાર કરાયેલા કાયદાઓ તે બંધારણને મજબૂત કરશે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે સંસદ આર્ટિકલ 39 ની કલમો (b) અને (c) માં સમાવિષ્ટ સિદ્ધાંતો સાથે સાચી અને સાચી રીતે

સંબંધિત કાયદા પસાર કરવાની તેની ક્ષમતાનો મહત્તમ ઉપયોગ કરશે. બિનસુધારેલ કલમ 31 – સીના પ્રથમ ભાગને કરેલ પડકાર તેથી નિષ્ફળ જાય છે.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

37.5. માં ***પી. સંભામૂર્તિ અને ઓ.આર.એસ. v. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને Anr.: (1987) 1 SCC 362***[31] આ કોર્ટે બંધારણ (બત્રીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1973 દ્વારા દાખલ કરાયેલ કલમ 371–D ની તપાસ કરી અને તેની કલમ (5) ને જોગવાઈ સાથે મૂળભૂત માળખાના ઉલ્લંઘન તરીકે રદ કરી, કારણ કે તેણે રાજ્ય સરકારને એડમિનિસ્ટ્રેટિવ ટ્રિબ્યુનલના અંતિમ આદેશને સુધારવા અથવા રદ કરવાની સત્તા આપી હતી, જે ન્યાયની વિભાવના અને કાયદાના શાસનના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ હતો.

[૩૧] અત્રે હવે પછીથી જેને ***'પી. સંભામૂર્તિ'*** તરીકે પણ ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે.

37.6. ***કિહોતો હોલોહાન વિ. ઝાચિલ્હુ અને અન્યો 1992 Supp (2) SCC 651*** માં, બંધારણ (બાવનમો સુધારો) અધિનિયમ, 1985 દ્વારા રજૂ કરાયેલ બંધારણની દસમી અનુસૂચિની બંધારણીય માન્યતા પર આક્રમણ કરવામાં આવ્યું હતું. જો કે, બહુમતી અભિપ્રાયને સમગ્ર સુધારો ગેરબંધારણીય લાગ્યો ન હતો પરંતુ કોર્ટે બંધારણની દસમી અનુસૂચિના ફકરા 7 ને અમાન્ય જાહેર કર્યો હતો, જેમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓના સંદર્ભમાં ગૃહના સભ્યની ગેરલાયકાત સાથે સંકળાયેલ કોઈપણ

બાબતની તે અનુસૂચિમાં ન્યાયિક સમીક્ષાને બાકાત રાખવામાં આવી હતી, ખાસ કરીને, કલમ 368 ની કલમ (2) ની જોગવાઈ અનુસાર બહાલીની અછત માટે.

37.7. ***રઘુનાથરાવ***માં, બંધારણ (છવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971 ની માન્યતાને પ્રશ્નમાં લાવવામાં આવી હતી, જેણે ખાનગી પર્સ દૂર કર્યા હતા, અન્ય બાબતોની સાથે, આ આધાર પર કે તે ભારતના બંધારણની મૂળભૂત રચના અને આવશ્યક સુવિધાઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને તેથી, બંધારણમાં સુધારો કરવાની સંસદની સત્તાના અવકાશ અને મર્યાદાની બહાર હતા. આ કોર્ટે નીચે મુજબ અન્ય બાબતોની સાથે અવલોકન કરતી વખતે હસ્તક્ષેપનો ઇનકાર કર્યો: –

> '96. ખાનગી પર્સ અને અધિકારોના વિશેષાધિકારોની કાયમી જાળવણી સરકારના સાર્વભૌમ અને પ્રજાસત્તાક સ્વરૂપ સાથે અસંગત હશે. આવી જાળવણી આપણા બંધારણના સમાનતાવાદી સ્વરૂપ સાથે પણ અસંગત હશે. તે સંસદનો અભિપ્રાય છે જેણે તેની ઘટક શક્તિનો ઉપયોગ કરીને ઉપરોક્ત જોગવાઈઓને રદ કરવાની કામગીરી કરી હતી. કલમ 291 અને 362 હટાવીને, કલમ 363 – A અને કલમ 366 ની કલમ (22) ના સુધારા દ્વારા ખાનગી પર્સ વિશેષાધિકારો, પ્રતિષ્ઠા વગેરેના અધિકારનો ઇનકાર, જેના દ્વારા શાસકોની માન્યતા અને ખાનગી પુરવઠાની ચુકવણી પાછી ખેંચી લેવામાં આવે તો કલમ 14 અથવા 19(જી) [sic 19(1)(f)] નારાજ હોવાનું કહી શકાય નહીં અને અમને આવી રજૂઆતમાં કોઈ તર્ક જોવા મળતો નથી. **છઠ્ઠા સુધારા દ્વારા ન્યાયના કોઈપણ સિદ્ધાંત, આર્થિક, રાજકીય કે સામાજિકનું ઉલ્લંઘન થતું નથી.**

રાજકીય ન્યાય લોકોના અધિકારોના સિદ્ધાંત સાથે સંબંધિત છે, એટલે કે સાર્વત્રિક મતાધિકારનો અધિકાર, સરકારના લોકશાહી સ્વરૂપનો અધિકાર અને રાજકીય બાબતોમાં ભાગીદારીનો અધિકાર. આર્થિક ન્યાય બંધારણની કલમ 39 માં સમાવિષ્ટ છે. સામાજિક ન્યાય કલમ 38 માં સમાવિષ્ટ છે. બંને બંધારણના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં છે. આમાંના કોઈપણ અધિકારો આ સુધારા દ્વારા સંક્ષિપ્ત અથવા સંશોધિત નથી. અમને લાગે છે કે આ વિવાદે અમને વધુ રોકી રાખવાની જરૂર નથી અને તેથી, અમે ચર્ચાના આગલા મુદ્દા પર આગળ વધીશું.

107. **સમગ્ર યોજના અને બંધારણની સામગ્રીની ઊંડાણપૂર્વક વિચારણા કરતાં, અમને ઉપરોક્ત રજૂઆતોમાં કોઈ બળ દેખાતું નથી. હાલના કિસ્સામાં, છઠ્ઠા સુધારાને કારણે ઓળખ બદલવાનો કોઈ પ્રશ્ન નથી. અનુચ્છેદ 291 અને 362 ના હટાવવાથી બંધારણના વ્યક્તિત્વમાં તેની યોજનામાં અથવા તેની મૂળભૂત વિશેષતાઓમાં અથવા તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અથવા તેના પાત્રમાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી. જ્યારે બંધારણના સ્વરૂપ, ચરિત્ર અને વિષયવસ્તુમાં ફેરફાર થશે ત્યારે જ ઓળખનો પ્રશ્ન ઊભો થશે.** વાસ્તવમાં, હાલના કિસ્સામાં, રિટ પિટિશનરો અને હસ્તક્ષેપ કરનારાઓના વકીલ દ્વારા પ્રસ્તાવિત પરીક્ષણો પર પણ બંધારણની ઓળખ સમાન અને અપરિવર્તિત રહે છે.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

37.8. ***એલ. ચંદ્ર કુમાર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો***: (1997) 3 SCC 261 [32] ***માં*** આ કોર્ટની 7-ન્યાયાધીશ બેન્ચકલમ 226/227 હેઠળ હાઈકોર્ટના અધિકારક્ષેત્રની પ્રકૃતિ અને હદની તપાસ કરવાનો પ્રસંગ હતો.; અને એવું

માનવામાં આવ્યું હતું કે બંધારણની કલમ 226/227 અને અનુચ્છેદ 32 હેઠળ ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તા એ બંધારણની એક અભિન્ન અને આવશ્યક વિશેષતા છે, જે તેના મૂળભૂત માળખાની રચના કરે છે. બંધારણીય બેંચે કલમ 323 – A ની કલમ 2(d) અને કલમ 323 – B ની કલમ 3(d) ની જોગવાઈઓને અમાન્ય ગણાવી હતી, જે બંધારણ (બેતાલીસ–મો સુધારો) અધિનિયમ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી, નીચે મુજબ અવલોકન કરતી વખતે જે હાઈકોર્ટના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખે છે.: –

> "**99. અમારા દ્વારા અપનાવવામાં આવેલા તર્કને ધ્યાનમાં રાખીને, અમે કલમ 323 – A ની કલમ 2(d) અને કલમ 323 – B ની કલમ 3(d) ધારીએ છીએ, જે હદ સુધી તેઓ હાઈકોર્ટ અને સુપ્રીમ કોર્ટના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખે છે. બંધારણની કલમ 226/227 અને 32 ગેરબંધારણીય છે. કાયદાની કલમ 28 અને કલમ 323–A અને 323–B ના નેજા હેઠળ ઘડવામાં આવેલા અન્ય તમામ કાયદાઓમાં 'અધિકારક્ષેત્રની બાકાત' કલમો, તે જ હદ સુધી, ગેરબંધારણીય હશે. બંધારણના અનુચ્છેદ 226/227 હેઠળ ઉચ્ચ અદાલતોને અને બંધારણની કલમ 32 હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતને આપવામાં આવેલ અધિકારક્ષેત્ર એ આપણા બંધારણના અદલ્ય મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે.** જ્યારે આ અધિકારક્ષેત્રને હટાવી શકાતું નથી, અન્ય અદાલતો અને ટ્રિબ્યુનલ્સ બંધારણની કલમ 226/227 અને 32 દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાઓનો નિકાલ કરવામાં પૂરક ભૂમિકા ભજવી શકે છે.....'

(ભાર પૂરો પાડવામાં આવેલ)

[૩૨] અત્રે હવે પછીથી જેને 'એલ. ચંદ્ર કુમાર' તરીકે પણ ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે.

37.9. ***એમ. નાગરાજ***માં, બંધારણીય બેંચે બંધારણ (સિત્તોતેર સુધારો) અધિનિયમ, 1995 ને માન્ય કર્યો જેમાં કલમ 16(4 – A); બંધારણ (એકયાસીસુધારો) અધિનિયમ, 2000 જે કલમ 16(4–B) દાખલ કરે છે; બંધારણ (બ્યાસી સુધારો) અધિનિયમ, 2000 જે કલમ 335 માટે જોગવાઈ દાખલ કરે છે; અને બંધારણ (પંચયાસી સુધારો) અધિનિયમ, 2001 જે કલમ 16(4–B) હેઠળ SC/ST માટે 'પરિણામી વરિષ્ઠતા' ઉમેરે છે. ***ઈન્દ્રા સાહની***ના નિર્ણયની અસરને રદ કરવા માટે આ સુધારાઓ આવશ્યકપણે રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા જેમાં 9–જજની બેન્ચે ચુકાદો આપ્યો હતો કે નિમણૂંકોમાં અનામત પ્રમોશનમાં લાગુ પડતું નથી. અનુચ્છેદ 16(4–A) રાજ્યને SC/ST માટે પ્રમોશનમાં અનામત અંગે કોઈપણ કાયદો બનાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. કલમ 16(4–B) એવી જોગવાઈ કરે છે કે SC/ST માટે અનામત પ્રમોશનની જગ્યાઓ જે ભરાઈ નથી, તેને પછીના વર્ષ સુધી લઈ જઈ શકાય છે. કલમ 16(4–B) એ પણ સુનિશ્ચિત કરે છે કે આ કેરી ફોરવર્ડ પોસ્ટ્સ માટે અનામત ક્વોટા પરની ટોચમર્યાદા પછીના વર્ષોમાં લાગુ પડતી નથી. કલમ 335 આદેશ આપે છે કે આરક્ષણને 'કાર્યક્ષમતાની જાળવણી' સાથે સંતુલિત કરવું જોઈએ. કલમ 335 માં સુધારાએ સ્પષ્ટ કર્યું છે કે આ કલમ 'પ્રમોશનની બાબતોમાં' રાજ્યના મૂલ્યાંકન ધોરણોને હળવા કરતા લાગુ પડશે નહીં. કોર્ટે નીચે મુજબ નિર્ણય લીધો: –

'104. **ઉપરોક્ત પરીક્ષણોને હાલના કેસમાં લાગુ કરવાથી, બંધારણ (બ્યાસી) સુધારો અધિનિયમ, 2000 સહિત કોઈપણ વિવાદિત સુધારાઓ દ્વારા મૂળભૂત**

માળખાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. કલમ 335 હેઠળ બંધારણીય મર્યાદા હળવી છે અને તેને નાબૂદ કરવામાં આવી નથી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, તે અનામત હોય કે મૂલ્યાંકન, બંનેમાં અતિશયતા બંધારણીય આદેશના ઉલ્લંઘનમાં પરિણમશે. જો કે, આ કવાયત દરેક કેસના તથ્યો પર નિર્ભર રહેશે. અમારા મતે, સુધારાની શક્તિના ઉપયોગનું ક્ષેત્ર વિવાદિત સુધારાઓ દ્વારા જાળવી રાખવામાં આવ્યું છે, કારણ કે વિવાદિત સુધારાઓએ માત્ર સક્ષમ જોગવાઈઓ રજૂ કરી છે કારણ કે, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, યોગ્યતા, કાર્યક્ષમતા, પછાતતા અને અપૂરતીતાને શૂન્યાવકાશમાં ઓળખી અને માપી શકાતી નથી. તદુપરાંત, કલમ 16(4–A) અને કલમ 16(4–B) કલમ 16(4) ની પેટર્નમાં આવે છે અને જ્યાં સુધી તે લેખોમાં ઉલ્લેખિત પરિમાણોનું રાજ્યો દ્વારા પાલન કરવામાં આવે ત્યાં સુધી આરક્ષણની જોગવાઈ કરી શકાતી નથી. દોષિત કલમ 16(4–A) અને 16(4–B) એ કલમ 16(4) હેઠળ સમાનતાના સિદ્ધાંતમાં વર્ગીકરણ છે.

108. બંધારણ (બ્યાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2000 દ્વારા દાખલ કરાયેલ કલમ 335 ની જોગવાઈ પર ઉપરોક્ત પરીક્ષણો લાગુ કરવાથી આપણને જણાય છે કે આ જોગવાઈ કલમ 16(4–A) અને 16(4–B) સાથે જોડાયેલી છે. વહીવટમાં કાર્યક્ષમતા એ જાહેર રોજગારમાં અનામતની જોગવાઈ કરવા માટે રાજ્યને આપવામાં આવેલી વિવેકબુદ્ધિ પર બંધારણીય મર્યાદા માનવામાં આવે છે. કલમ 335 ની જોગવાઈ હેઠળ, એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે કલમ 335 માં કંઈપણ રાજ્યને પ્રમોશનમાં અનામત માટે લાયકાતના ગુણ અથવા મૂલ્યાંકનના

ધોરણોને હળવા કરવાથી અટકાવશે નહીં. આ જોગવાઈ પણ માત્ર SC અને ST ના સભ્યો માટે જ સીમિત છે. આ જોગવાઈ રાજ્યને લાયકાતના ગુણ અથવા મૂલ્યાંકનના ધોરણોને હળવા કરવા માટે વિવેકાધીન સત્તા પણ પ્રદાન કરે છે. તેથી, આપણી સમક્ષ પ્રશ્ન એ છે કે શું રાજ્યને બઢતીની બાબતમાં લાયકાતના ગુણ કે અનામત માટેના ધોરણોને હળવા કરવાની સત્તા આપી શકાય. અમારા મતે, આ જોગવાઈ દાખલ કર્યા પછી પણ, કલમ 335 માં એકંદર કાર્યક્ષમતાની મર્યાદા દૂર થઈ નથી. કારણ એ છે કે 'કાર્યક્ષમતા' એક પરિવર્તનશીલ પરિબળ છે. આ પ્રકારની છૂટછાટથી સિસ્ટમની એકંદર કાર્યક્ષમતા પ્રભાવિત થાય છે કે કેમ તે આપેલ કિસ્સામાં નક્કી કરવાનું સંબંધિત રાજ્યનું છે. જો છૂટ એટલી અતિશય છે કે તે લાયકાતના માર્કસ મેળવવાનું બંધ કરે છે, તો ચોક્કસપણે આપેલ કિસ્સામાં, ભૂતકાળની જેમ, રાજ્ય આવા ધોરણોને હળવા ન કરવા માટે સ્વતંત્ર છે. અન્ય કિસ્સાઓમાં, રાજ્ય એક એવી પદ્ધતિ વિકસાવી શકે છે કે જેના હેઠળ કાર્યક્ષમતા, સમાનતા અને ન્યાય, ત્રણેય ચલોને સમાવી શકાય. તદુપરાંત, કલમ 335 કલમ 46 સાથે વાંચવામાં આવે છે જે જોગવાઈ કરે છે કે રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને સામાજિક અન્યાયથી તેમનું રક્ષણ કરશે. તેથી, જ્યાં રાજ્યને પછાતપણું અને અયોગ્યતાના અનિવાર્ય હિત જણાય છે, ત્યાં તે SC/ST માટે

લાયકાતના ગુણ હળવા કરી શકે છે. આ અનિવાર્ય રુચિઓ જો કે વજનદાર અને તુલનાત્મક ડેટા દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે.

109. **નિષ્કર્ષમાં, અમે પુનરોચ્ચાર કરીએ છીએ કે વિવાદિત બંધારણીય સુધારા પાછળનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર દર્શાવેલ સંજોગો અને બંધારણીય મર્યાદાઓને આધીન પ્રમોશનમાં SC/ST માટે અનામત આપવા માટે રાજ્યને વિવેકબુદ્ધિ આપવાનો છે.**

નિષ્કર્ષ

121. વાદગ્રસ્ત બંધારણીય સુધારાઓ કે જેના દ્વારા કલમ 16(4–A) અને 16(4–B) કલમ 16(4)માંથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તેઓ કલમ 16(4)ના બંધારણમાં ફેરફાર કરતા નથી. તેઓ નિયંત્રક પરિબળો અથવા અનિવાર્ય કારણોને જાળવી રાખે છે, એટલે કે, પછાતપણું અને પ્રતિનિધિત્વની અપૂરતીતા જે રાજ્યોને કલમ 335 હેઠળ રાજ્ય વહીવટની એકંદર કાર્યક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને અનામત આપવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આ અસ્પષ્ટ સુધારાઓ માત્ર SC અને ST સુધી મર્યાદિત છે. તેઓ બંધારણીય જરૂરિયાતોમાંથી કોઈપણને ખતમ કરતા નથી, એટલે કે, 50% ની ટોચમર્યાદા મર્યાદા (જથ્થાત્મક મર્યાદા), ક્રીમી લેયરની વિભાવના (ગુણાત્મક બાકાત), એક તરફ ઓબીસી અને બીજી બાજુ એસસી અને એસટી વચ્ચેનું પેટા વર્ગીકરણ. ઇન્દ્રા

સાહનીમાં યોજાયેલ, આર.કે. સભરવાલમાં આયોજિત રિપ્લેસમેન્ટના ઇનબિલ્ટ કોન્સેપ્ટ સાથે પોસ્ટ–આધારિત રોસ્ટરનો ખ્યાલ.

124. **ઉપરોક્તને આધીન, અમે બંધારણ (સિત્તોતેર સુધારો) અધિનિયમ, 1995 ની બંધારણીય માન્યતાને સમર્થન આપીએ છીએ; બંધારણ (એકયાસી સુધારો) અધિનિયમ, 2000; બંધારણ (બ્યાસી સુધારો) અધિનિયમ, 2000 અને બંધારણ (પંચાસ સુધારો) અધિનિયમ, 2001.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)**

37.10. ***અશોક કુમાર ઠાકુર***માં, બંધારણ (ત્રાણુ સુધારો) અધિનિયમ, 2005 ની જોગવાઈઓ પડકાર હેઠળ હતી, જેણે બંધારણની કલમ 15 માં કલમ (5) દાખલ કરી હતી. આ કોર્ટે નીચે મુજબ અન્ય બાબતોની સાથે, હોલ્ડિંગ કરતી વખતે મૂળભૂત માળખાના ઉલ્લંઘનની દલીલને નકારી કાઢી: –

'118. સમાનતા એ બહુરંગી ખ્યાલ છે જે એક જ વ્યાખ્યા માટે અસમર્થ છે કારણ કે કલમ 19(1)(જી) હેઠળનો મૂળભૂત અધિકાર પણ છે. **સમાનતાનો સિદ્ધાંત આપણા સમાજ માટે એક નાજુક, સંવેદનશીલ અને સર્વોચ્ચ કિંમતી ખ્યાલ છે. તે સાચું છે કે તેણે બંધારણીય ઓળખના નિર્ણાયક અને આવશ્યક ઘટકને સ્વીકાર્યું છે. અનુચ્છેદ 14, 15 અને 16 માં જણાવ્યા મુજબ સમાનતાના મોટા સિદ્ધાંતોને બંધારણના 'મૂળભૂત માળખા'ના એક તત્વ તરીકે સમજી શકાય છે અને તે સુધારાને આધીન ન હોઈ શકે, જો કે, આ જોગવાઈઓ, આ અધિકારોને**

ચોક્કસ રીતે ગોઠવવાના હેતુથી માર્ગ, વ્યાપક સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓમાં બદલી શકાય છે. બદલાતી પરિસ્થિતિઓની પરિવર્તનશીલતાને કારણે આ અધિકારોની રચના અને રચનામાં ફેરફારની જરૂર પડી શકે છે, પરંતુ ઔપચારિક વ્યવસ્થાના ક્ષણિક પાત્રોએ મોટા હેતુ અને સિદ્ધાંતોને પ્રતિબિંબિત કરવા જોઈએ જે બંધારણીય ઓળખનો સતત અને અપરિવર્તનશીલ દોરો છે. તે વાંધાજનક છે તે નોંધપાત્ર અને દૂરના ફેરફારોનો પરિચય નથી, પરંતુ તે આ પરિવર્તનની સામગ્રી છે કારણ કે તે બંધારણીય ઓળખના પ્રશ્નને સૂચિત કરે છે.

120. જો કોઈ બંધારણીય સુધારો કરવામાં આવ્યો હોય જે સમાનતાના સિદ્ધાંત અથવા કલમ 19(1)(**g**) હેઠળના સિદ્ધાંતોને સાધારણ રીતે સંક્ષિપ્ત કરે છે અથવા તેમાં ફેરફાર કરે છે, તો એવું કહી શકાય નહીં કે તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. જો આવો સિદ્ધાંત સ્વીકારવામાં આવે તો આપણું બંધારણ ગતિશીલ માનવ સમાજની બદલાતી પરિસ્થિતિઓને અનુરૂપ થઈ શકશે નહીં. તેથી, અરજદારોના વકીલ દ્વારા એવી અરજી કરવામાં આવી હતી કે વર્તમાન બંધારણ (નવું–ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2005 બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરે છે તે કોઈ બળ નથી. વધુમાં, બંધારણનું અર્થઘટન સંકુચિત પેડન્ટિક રીતે ન હોવું જોઈએ. નાગરાજ કેસમાં બંધારણીય બેંચે કરેલા અવલોકનો પી. 240 સંબંધિત છે: (એસસીસી પેરા 19)

'19. બંધારણ એ ક્ષણિક કાનૂની દસ્તાવેજ નથી જે પસાર થતા સમય માટે કાનૂની નિયમોના સમૂહને મૂર્ત બનાવે છે. તે વિસ્તરતા ભવિષ્ય માટે સિદ્ધાંતો

નક્કી કરે છે અને આવનારા યુગો સુધી સહન કરવાનો અને પરિણામે માનવીય બાબતોની વિવિધ કટોકટીઓને અનુકૂળ થવાનો હેતુ છે. તેથી, અર્થઘટન માટે કડક શાબ્દિક અભિગમને બદલે હેતુપૂર્ણ અભિગમ અપનાવવો જોઈએ. બંધારણીય જોગવાઈને સંકુચિત અને બંધક અર્થમાં નહીં પરંતુ વ્યાપક અને ઉદાર રીતે સમજાવવી જોઈએ જેથી બદલાતી પરિસ્થિતિઓ અને હેતુઓને અનુમાન અને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે જેથી બંધારણીય જોગવાઈ અશ્મિભૂત ન બને પરંતુ નવી ઉભરી રહેલી સમસ્યાઓ અને પડકારોને પહોંચી વળવા પૂરતી લવચીક રહે..'

122. **તેથી, અમે માનીએ છીએ કે બંધારણનો ત્રાણુ સુધારો બંધારણના 'મૂળભૂત માળખા'નું ઉલ્લંઘન કરતું નથી જ્યાં સુધી તે સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને લગતું છે.** પ્રશ્ન છે કે શું SC, ST અથવા SEBC માટે બંધારણના આધારે ખાનગી બિન-સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં અનામત આપી શકાય (ત્રાણુ સુધારો); અથવા આવી સંસ્થાઓમાં અનામત આપી શકાય કે કેમ; અથવા આવો કોઈપણ કાયદો બંધારણની કલમ 19(1)(જી) અથવા કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન કરતો હશે કે કેમ; અથવા બંધારણ (ત્રાણુ સુધારો) જે રાજ્યની વિધાનસભાઓ અથવા સંસદને આવો કાયદો બનાવવા માટે સક્ષમ બનાવે છે તે તમામ પ્રશ્નો અસરગ્રસ્ત પક્ષો અને આવા કાયદાને ટેકો આપતા અન્ય લોકો વચ્ચે યોગ્ય રીતે રચાયેલી યાદીમાં નક્કી કરવાના છે.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

37.11. ***કે . કૃષ્ણ મૂર્તિ (ડૉ.) અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો: (2010) 7 SCC 202*** , બંધારણ (સિતોતેર સુધારો) અધિનિયમ, 1992 અને બંધારણ (ચુંબોતેર સુધારો) અધિનિયમ, 1992 જેમાં ભાગ IX અને ભાગ IX – A દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. સ્થાનિક સ્વ–સરકારી સંસ્થાઓ એટલે કે પંચાયતો (ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે) અને મ્યુનિસિપાલિટીઝ (શહેરી વિસ્તારો માટે)ની સત્તાઓ, રચના અને કાર્યો અંગે વિચારણા કરતું બંધારણ ત્યાં પડકારમાં હતું. આ અદાલતે પડકારને ફગાવી દીધો હતો જ્યારે એવું માન્યું હતું કે મૂળભૂત માળખાને કોઈ નુકસાન થયું નથી અને નીચે પ્રમાણે નિષ્કર્ષ આપ્યો: –

'82. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, અમારા તારણો છે:

(i) સ્થાનિક સ્વ–સરકારના સંદર્ભમાં આરક્ષણની પ્રકૃતિ અને હેતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ અને જાહેર રોજગાર કરતાં નોંધપાત્ર રીતે અલગ છે. આ અર્થમાં, કલમ 243 – ડી અને કલમ 243 – ટી હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે એક અલગ અને સ્વતંત્ર બંધારણીય આધાર બનાવે છે અને કલમ 15(4) અને 16(4) દ્વારા સક્ષમ અનામત નીતિઓના સંબંધમાં વિકસિત થયેલા સિદ્ધાંતો હોઈ શકે નહીં. સ્થાનિક સ્વ–સરકારના સંદર્ભમાં સહેલાઈથી લાગુ. બનાવવામાં આવે ત્યારે પણ, તે કલમ 15(4) અને 16(4) ના હેતુઓ માટે આરક્ષણના સમયગાળાને અનુરૂપ સમયગાળા માટે હોવું જરૂરી નથી, પરંતુ તે ઘણું ઓછું હોઈ શકે છે.

(ii) કલમ 243–D(6) અને કલમ 243–T(6) બંધારણીય રીતે માન્ય છે કારણ કે તે જોગવાઈઓની પ્રકૃતિમાં છે જે ફક્ત રાજ્ય વિધાનસભાઓને પછાત વર્ગોની તરફેણમાં બેઠકો અને અધ્યક્ષ પદો અનામત રાખવા સક્ષમ બનાવે છે. અપ્રમાણસર અનામત અંગેની ચિંતા રાજ્યના કાયદાઓ સામેના ચોક્કસ પડકારોના માધ્યમથી થવી જોઈએ.

(iii) અમે વિવાદીત રાજ્ય કાયદાઓ હેઠળ ઓબીસી માટે પૂરા પાડવામાં આવેલ અનામતના જથ્થામાં વધુ માત્રા વિશેના દાવાઓની તપાસ કરવાની સ્થિતિમાં નથી કારણ કે ત્યાં કોઈ સમકાલીન પ્રયોગમૂલક ડેટા નથી. રાજકીય સહભાગિતા માટે અવરોધો તરીકે કામ કરતા પછાતપણાની પેટર્નની સખત તપાસ કરવાની જવાબદારી એક્ઝિક્યુટિવ પર છે જે ખરેખર શિક્ષણ અને રોજગારની પહોંચના કિસ્સામાં ગેરફાયદાના દાખલાઓથી તદ્દન અલગ છે. જેમ કે અમે કલમ 243–D(6) અને 243–T(6) ની માત્ર બંધારણીય માન્યતાને ધ્યાનમાં લીધી છે અને નક્કી કરી છે, તે અરજદારો અથવા કોઈપણ પીડિત પક્ષ માટે આ બંધારણીય જોગવાઈઓના અનુસંધાનમાં ઘડવામાં આવેલા કોઈપણ રાજ્ય કાયદાને પડકારવા માટે ખુલ્લું રહેશે. હાઈકોર્ટ સમક્ષ. અમારું માનવું છે કે કલમ 243–D(6) અને કલમ 243–T(6) હેઠળ 'પછાત વર્ગ' ની ઓળખ કલમ 15(4) અને પછાત વર્ગના હેતુ માટે SEBC ની ઓળખથી અલગ હોવી જોઈએ. કલમ 16(4) ના હેતુ માટે વર્ગો.

(iv) **SC/ST/OBC ની તરફેણમાં 50% ઊભી અનામતની ઉપલી ટોચમર્યાદાનો સ્થાનિક સ્વ–સરકારના સંદર્ભમાં ભંગ થવો જોઈએ નહીં. અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં આવેલી પંચાયતોમાં તેમના પ્રતિનિધિત્વની બાબતમાં અનુસૂચિત જનજાતિના હિતોની રક્ષા કરવા માટે જ અપવાદો કરી શકાય છે.**

(v) **અનુચ્છેદ 243–D(4) અને 243–T(4) દ્વારા ચિંતિત રીતે અધ્યક્ષ પદોનું આરક્ષણ બંધારણીય રીતે માન્ય છે.** આ અધ્યક્ષ પદોને જાહેર રોજગારના સંદર્ભમાં એકાંત પોસ્ટ્સ સાથે સરખાવી શકાય નહીં.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

37.12. માં, બંધારણ (ત્રાણુ સુધારો) અધિનિયમ, 2005 દ્વારા દાખલ કરાયેલ બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) ની માન્યતા ફરીથી ખાનગી બિન–અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના સંદર્ભમાં પ્રશ્નમાં હતી (જે પાસું ***અશોક કુમાર ઠાકુર***માં વિચારણા હેઠળ ન હતું.) તેમજ બંધારણ (છયાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2002 દ્વારા દાખલ કરાયેલ બંધારણની કલમ 21–A ની માન્યતા 01.04.2010 થી અમલમાં છે. આ કોર્ટે નીચે મુજબ અન્ય બાબતોની સાથે અવલોકન કરતી વખતે કોઈપણ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન થયું હોવાનો ઇનકાર કર્યો હતો: –

'38. **અમે તદનુસાર માનીએ છીએ કે બંધારણની કલમ 14, 19(1)(જી) અને 21 હેઠળના કોઈપણ અધિકારો બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) દ્વારા રદ થયા છે** અને ભંડારી, *અશોક કુમાર.* ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા કે ત્રાણુમાં

સુધારા દ્વારા બિનસહાયિત સંસ્થાઓ પર આરક્ષણ લાદવાથી બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા કલમ 19(1)(જી)ને રદ કરવામાં આવી છે, તે યોગ્ય નથી. તેના બદલે, અમે ધારીએ છીએ કે બંધારણ (ત્રાણુમો સુધારો) અધિનિયમ, 2005 બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) દાખલ કરે છે તે માન્ય છે.

51. **અમારા મંતવ્ય મુજબ, તેથી, બંધારણ (છયાસીમો સુધારો) અધિનિયમ દ્વારા, રાજ્યને બંધારણની કલમ 21–A હેઠળ એક નવી સત્તા ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી હતી જે છ થી ચૌદ વર્ષની વયના બાળકોને ફરજિયાત શિક્ષણ તે કેવી રીતે મફત પ્રદાન કરશે તે નક્કી કરતો કાયદો બનાવવા માટે. અને કારણ કે આ બંધારણીય સુધારા પહેલા કલમ 45 માં નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં આ ધ્યેયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો તે પચાસ વર્ષ સુધી હાંસલ થઈ શક્યો ન હતો. રાજ્યમાં બંધારણ (છયાસી સુધારો) અધિનિયમ, 2002 દ્વારા આપવામાં આવેલી આ વધારાની સત્તા સ્વતંત્ર છે અને બંધારણની કલમ 19 ની કલમ (6) હેઠળ રાજ્યની સત્તાથી અલગ છે અને બંધારણની કલમ 19(1)(જી) હેઠળના અધિકારની સ્વૈચ્છિકતાને અસર કરે છે. આ વધારાની સત્તાનો ઉપયોગ કરીને, રાજ્ય કાયદા દ્વારા ખાનગી બિન–અનુદાનિત શાળાઓ પર પ્રવેશ લાદી શકે છે અને જ્યાં સુધી બંધારણની કલમ 21 – A હેઠળ રાજ્ય દ્વારા આ સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવેલ કાયદો 6 થી 14 વર્ષની વયના બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવાના હેતુ માટે છે અને જ્યાં સુધી આવો કાયદો સમાજના ગરીબ, નબળા અને પછાત વર્ગના બાળકોને ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં**

નાની ટકાવારીમાં બેઠકોની સમાનતાના બંધારણીય લક્ષ્યોને પ્રાપ્ત કરવા દબાણ કરે છે. તક અને સામાજિક ન્યાય બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવેલ છે, આવો કાયદો બંધારણની કલમ 19(1)(g) હેઠળ ખાનગી બિન-સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના અધિકારને નષ્ટ કરનાર નથી.

56. **પરિણામમાં, અમે ઠરાવીએ છીએ કે બંધારણ (ત્રાણુમો સુધારો) અધિનિયમ, 2005 બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) દાખલ કરતો અને બંધારણ (છયાસીમો સુધારો) અધિનિયમ, 2002 કલમ 21-A દાખલ કરતો બંધારણ બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા માળખામાં ફેરફાર કરતું નથી અને બંધારણીય રીતે માન્ય છે.** અમે એવું પણ ઠરાવીએ છીએ કે 2009 નો કાયદો બંધારણની કલમ 19(1)(g) ની સત્તા બહારનો નથી. જો કે, અમે માનીએ છીએ કે 2009 નો અધિનિયમ જ્યાં સુધી તે લઘુમતી શાળાઓને લાગુ પડે છે, અનુદાનિત અથવા બિન-સહાયિત, બંધારણની કલમ 30 ની કલમ (1) હેઠળ આવરી લેવામાં આવે છે તે બંધારણની વિરુદ્ધ છે. તદનુસાર, મુસ્લિમ લઘુમતી શાળા સંચાલક મંડળ વતી ફાઇલ કરાયેલ 2013 ની રિટ પિટિશન (C) નંબર 1081 માન્ય છે અને રિટ પિટિશન (C) નંબર 416 2012, 2013 ના 152, 60, 95, 106, 128, 14 2014 ના 45, 160 અને 136 બિન-લઘુમતી ખાનગી બિન-અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વતી દાખલ કરવામાં આવેલ છે. બધી આંતરીક અરજીઓ(I. A.) નો નિકાલ કરવામાં આવે છે. જોકે, પક્ષકારોએ તેમનો પોતાનો ખર્ચ ઉઠાવવો પડશે.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

37.13. **સુપ્રીમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ–ઓન–રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અન્યવિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા: (2016) 5 SCC 1** [33], પ્રશ્નો બંધારણીય (નવ્વાણુંમો સુધારો) અધિનિયમ, 2014 અને નેશનલ જ્યુડિશિયલ એપોઈન્ટમેન્ટ કમિશન એક્ટ, 2014 ની બંધારણીય માન્યતાને લગતા હતા. આ કોર્ટ ઠરાવ્યું કે સુપ્રિમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટમાં ન્યાયાધીશોની નિમણૂકની પ્રક્રિયામાં ફેરફાર કરીને આ સુધારો મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તેમ જ બંધારણની આવશ્યક વિશેષતા, ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાના આધાર પર જ પ્રહાર કરે છે. બહુમતી અભિપ્રાયોમાંથી કેટલાક ફકરાઓ નીચે મુજબ વંચાય છે: –

ખેહર, જે.

'308. **કલમ 124–A(1)(a) અને (b) ઉચ્ચ ન્યાયતંત્રમાં ન્યાયાધીશોની પસંદગી અને નિમણૂકની બાબતમાં ન્યાયતંત્રની પ્રાધાન્યતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે ન્યાયિક ઘટકને આ બાબતમાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વની જોગવાઈ કરતા નથી અને તેથી, તે જ ભારતના બંધારણના 'મૂળભૂત માળખા'નું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાથી તેને બાજુ પર મુકવામાં આવશે અને તેને રદ કરવામાં આવશે. આમ જોવામાં આવે તો, અમે સંતુષ્ટ છીએ કે જો NJAC દ્વારા વિચારણા કરવામાં આવેલ તે પ્રમાણે જો ઉચ્ચ ન્યાયતંત્રમાં ન્યાયાધીશોની પસંદગીની પ્રક્રિયા હાથ ધરવામાં આવશે તો બંધારણના 'મૂળભૂત માળખા'નું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન થશે.** વિવાદિત બંધારણીય સુધારો બંધારણના 'મૂળભૂત માળખા'ને અલ્ટ્રા વાઈરસ કરતો હોવાથી તેને બાજુ પર રાખવા માટે જવાબદાર છે.

લોકુર, જે.

928. 99 મો બંધારણ સુધારો અધિનિયમ અને NJAC અધિનિયમ માત્ર ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશને NJAC માં સંખ્યા સુધી ઘટાડી દે છે એટલું જ નહીં પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ અને ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ વચ્ચેના ફરજિયાત પરામર્શને NJAC મધ્યસ્થી તરીકે કામ કરીને મૂર્ખતામાં ફેરવે છે. અગાઉના પ્રસંગોએ, સંસદે બંધારણીય સુધારાઓ દ્વારા તેની સત્તામાં વધારો કર્યો હતો, જેને *ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી અને મિનર્વા મિલ્સ*માં અન્ય બાબતોની સાથે, રદ કરવામાં આવ્યા હતા. **99 મો બંધારણીય સુધારો અધિનિયમ ન્યાયાધીશોની નિમણૂકમાં ભારતના મુખ્ય ન્યાયાધીશ અને ન્યાયતંત્રની ભૂમિકાને ગેરબંધારણીય રીતે ઘટાડી દે છે. તે પ્રમુખની ભૂમિકાને પણ નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડે છે. આ સુપ્રીમ કોર્ટ અને હાઈકોર્ટમાં ન્યાયાધીશોની નિમણૂકની પ્રક્રિયામાં પૂરતા પ્રમાણમાં ફેરફાર કરીને ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત માળખાને અસર કરે છે અથવા ઓછામાં ઓછું તેને ગેરબંધારણીય રીતે બદલીને ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાના મુળ આધાર પર પ્રહાર કરે છે.'**

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

[33] ત્યારપછી તેને '**NJAC જજમેન્ટ**' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

37.14. ઉપરોક્ત – સંદર્ભિત ***NJAC ચુકાદા***માં તેમના શક્તિશાળી અસંમતિમાં, ન્યાયમૂર્તિ ચેલમેશ્વરે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત/સિદ્ધાંતને લગતા કેસ કાયદાની વિશાળ વિવિધતાનું સર્વેક્ષણ કર્યું અને ત્યારબાદ, અન્ય બાબતોની સાથે, નીચે પ્રમાણે સંબંધિત દરખાસ્તોનો સારાંશ આપ્યો: –

'1196. *કેશવાનંદ કેસ*થી શરૂ થતા ઉપરોક્ત કેસોના ચુકાદાઓનું વિશ્લેષણ નીચેની દરખાસ્તો આપે છે:

1196.1. કલમ 368 સંસદને બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈમાં સુધારો કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

1196.2. અનુચ્છેદ 368 હેઠળની સત્તા સંસદને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરવા સક્ષમ બનાવતી નથી.

1196.3. ઉપરોક્ત ઉલ્લેખિત કોઈપણ કેસમાં બંધારણનું મૂળભૂત માળખું શું છે તે સ્પષ્ટ અથવા જાહેર કરવામાં આવ્યું નથી.

1196.4. **અભિવ્યક્તિઓ 'મૂળભૂત માળખું' અને 'મૂળભૂત લક્ષણો' જુદા જુદા વિચારો વ્યક્ત કરે છે જો કે કેટલાક વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ તે અભિવ્યક્તિઓનો એકબીજાના બદલે ઉપયોગ કર્યો હતો.**

1196.5. બંધારણની મૂળભૂત રચના એ બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓનો સરવાળો છે.

1196.6. આ અદાલત દ્વારા અત્યાર સુધી ઓળખવામાં આવેલી કેટલીક મૂળભૂત લાક્ષણિકતાઓ લોકશાહી, બિનસાંપ્રદાયિકતા, દરજ્જાની સમાનતા, ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા, ન્યાયિક સમીક્ષા અને કેટલાક મૂળભૂત અધિકારો છે.

1196.7. મૂળભૂત વિશેષતાઓમાંની કોઈપણ એકને નાબૂદ કરવાથી સામાન્ય રીતે કેટલાક અપવાદોને આધીન બંધારણના મૂળભૂત માળખાના વિનાશમાં પરિણમે છે.

1196.8. જ્યારે કોઈ ચોક્કસ મૂળભૂત સુવિધાને નાબૂદ કરવાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરી શકાય તેવું કહી શકાય તે મૂળભૂત વિશેષતાની પ્રકૃતિ અને સુધારાના સંદર્ભ પર આધાર રાખે છે. તમામ મૂળભૂત વિશેષતાઓ સાથે – – માટે કોઈ સાર્વત્રિક રીતે લાગુ પડતું પરીક્ષણ નથી.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

37.15. છેલ્લે, ***ડૉ. જયશ્રી પાટીલ***ના નિર્ણયમાં કે જેમાં અમારામાંથી એક (એસ. રવિન્દ્ર ભટ, જે.) પક્ષકાર હતા, આ કોર્ટે બંધારણ (એકસો અને બે સુધારો) અધિનિયમ, 2018 ની માન્યતાને ધ્યાનમાં લીધી હતી, જે અન્ય બાબતોની સાથે સાથે , કલમ 366(26–C) અને 342–A દાખલ કરી. આ સુધારાના પરિણામે, એકલા રાષ્ટ્રપતિને, અન્ય તમામ સત્તાધિકારીઓને બાદ કરતાં, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને ઓળખવાની અને તેમને સૂચિમાં સામેલ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી છે. કલમ 342–A (1) હેઠળ પ્રકાશિત, જે બંધારણના હેતુઓ માટે દરેક રાજ્ય અને

કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશના સંબંધમાં SEBC ને સમાવિષ્ટ માનવામાં આવશે. આ સુધારાને અન્ય બાબતોની સાથે પડકારવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે ઓછામાં ઓછા અડધા રાજ્યો દ્વારા તેને બહાલી આપવામાં આવી ન હતી અને તે બંધારણના સંઘીય માળખા પર પ્રહાર કરે છે. પડકારને ફગાવી દેતી વખતે, આ કોર્ટે કહ્યું કે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો કોઈ ભંગ થયો નથી. તે કિસ્સામાં ઘડવામાં આવેલા કેટલાક સંબંધિત પ્રશ્નો અને વ્યક્ત કરાયેલા અભિપ્રાયો નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી રીતે પુનઃઉત્પાદિત કરી શકાય છે: –

> '7.4. (4) શું બંધારણ (એકસો બે) સુધારો રાજ્ય વિધાનસભાને સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત વર્ગોને નિર્ધારિત કરતો કાયદો ઘડવાની તેની સત્તાથી અને તેની સક્ષમ શક્તિ હેઠળ આ સમુદાયને લાભો પ્રદાન કરવાથી વંચિત કરે છે?
>
> 7.5. (5) શું, કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ 'કોઈપણ પછાત વર્ગ'ના સંબંધમાં કાયદો ઘડવાની રાજ્યોની સત્તા કોઈપણ રીતે કલમ 342 દ્વારા સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવી છે – બંધારણની કલમ 366(26–C) સાથે વાંચવામાં આવેલ ભારત?
>
> 7.6. (6) શું બંધારણની કલમ 342–A 'નાગરિકોના કોઈપણ પછાત વર્ગ'ના સંદર્ભમાં કાયદા ઘડવાની અથવા વર્ગીકરણ કરવાની રાજ્યોની સત્તાને રદ કરે છે અને તેના કારણે ભારતના બંધારણની સંઘીય નીતિ/સંરચનાને અસર કરે છે?

ભટ, જે.

182. આ કોર્ટ એ પણ અભિપ્રાય ધરાવે છે કે 102 મા સુધારા દ્વારા લાવવામાં આવેલ ફેરફાર, ખાસ કરીને કલમ 342–A માત્ર SEBC અને તેમની યાદીની ઓળખની પ્રક્રિયાના સંદર્ભમાં છે. અનિવાર્યપણે, અન્ય તમામ બાબતો એટલે કે SEBC માટે કલ્યાણકારી યોજનાઓ, સંસ્થાઓની સ્થાપના, અનુદાન, શિષ્યવૃત્તિ, અનામતની મર્યાદા અને કલમ 15(4), 15(5) અને 16 હેઠળ વિશેષ જોગવાઈઓ સંબંધિત નીતિઓ અને કાયદા ઘડવાની સત્તા તેની સંસ્થાઓ અને તેની જાહેર સેવાઓ (રાજ્ય સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત એજન્સીઓ અને કોર્પોરેશનો અને કંપનીઓ હેઠળની સેવાઓ સહિત)ના સંબંધમાં સંપૂર્ણપણે રાજ્ય સરકાર સાથે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આરક્ષણની હદ, લાભોનો પ્રકાર, શિષ્યવૃત્તિનું પ્રમાણ, કલમ 15(4) અથવા અન્ય કોઈપણ લાભદાયી અથવા કલ્યાણકારી યોજના કે જે કલમ 15(4) હેઠળ કલ્પી શકાય તેવી હોય તેવી શાળાઓની સંખ્યા જે વિશેષરૂપે પ્રદાન કરવાની છે.) આ બધું રાજ્ય દ્વારા તેની કાયદાકીય અને કારોબારી સત્તાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આ સત્તામાં કલમ 342–A હેઠળ કેન્દ્રીય મંત્રી પરિષદની સહાય અને સલાહ પર રાષ્ટ્રપતિને જાતિઓ અને સમુદાયોને સમાવવા અથવા બાકાત રાખવાની ભલામણો કરવા માટે, જો જરૂરી હોય તો, વૈધાનિક કમિશન દ્વારા સૂચનો કરવા અને ડેટા એકત્રિત કરવાનો સમાવેશ થશે. કલમ 338–B હેઠળ બંધારણની ભાવના અને

સહકારી સંઘવાદના સિદ્ધાંતને અનુરૂપ છે જે આ બંધારણના અર્થઘટનને માર્ગદર્શન આપે છે.

193. **આ પરિમાણો દ્વારા, ત્રાંસી અને વ્યાપક રીતે રાજ્યની કાયદાકીય સત્તાની સામગ્રીમાં ફેરફાર ફેડરલિઝમની વિભાવનાના ઉલ્લંઘનની રચના કરશે નહીં.** ***માત્ર ત્યારે જ જો સુધારો ફેડરલિઝમનો સાર છીનવી લે અથવા બંધારણની સંઘીય સામગ્રીને અસરકારક રીતે વિખેરી નાખે, અને રાજ્યોને કાયદા ઘડવા અથવા એક્ઝિક્યુટિવ નીતિઓ ઘડવાની તેમની અસરકારક સત્તાને નકારી કાઢે (વિધાનિક સત્તા સાથે સહ-વ્યાપક) કે સુધારો આવશ્યક વિશેષતા દૂર કરવી અથવા બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરવું.*** **આવા માપદંડને લાગુ કરીને, આ અદાલતનો અભિપ્રાય છે કે SEBC ની ઓળખની સત્તા અત્યાર સુધી રાજ્યો દ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતી અને હવે કલમ 342-A ના આધારે રાષ્ટ્રપતિના અધિકારક્ષેત્ર(અને તેના ફેરફાર માટે, સંસદમાં) ખસેડવામાં આવી છે, તેકોઈપણ રીતે બંધારણની આવશ્યક વિશેષતાઓ અથવા મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.** 102મો સુધારો ભારતના બંધારણની કલમ 368(2)ની જોગવાઈની વિરુદ્ધ કે ઉલ્લંઘન કરતો નથી. પરિણામે, એવું માનવામાં આવે છે કે રિટ પિટિશન યોગ્યતા વગરની છે; તેને બરતરફ કરવામાં આવે છે.

194.5. રી પોઈન્ટ (5): શું, કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ 'કોઈપણ પછાત વર્ગ'ના સંબંધમાં કાયદા ઘડવાની રાજ્યોની સત્તા કોઈપણ રીતે ભારતના

બંધારણના કલમ 342– આર્ટિકલ 366(26 – C) સાથે વાંચવામાં આવતા સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવી છે ? સંદર્ભના આ બે આંતરસંબંધિત મુદ્દાઓ પર, મારા તારણો નીચે મુજબ છે:

194.5.5. ચોક્કસ સમુદાયો અથવા જાતિઓની તરફેણમાં આરક્ષણ કરવાની રાજ્યોની સત્તા, અનામતની માત્રા, લાભોની પ્રકૃતિ અને અનામતનો પ્રકાર અને અન્ય તમામ બાબતો જે કલમ 15 અને 16 ની મર્યાદામાં આવતી હોય છે – સિવાય SEBC ઓળખના સંદર્ભમાં , અવિક્ષેપ રહે છે.

194.6. **રી પોઈન્ટ (6): બંધારણની કલમ 342–A 'નાગરિકોના કોઈપણ પછાત વર્ગ'ના સંદર્ભમાં કાયદા ઘડવાની અથવા વર્ગીકરણ કરવાની રાજ્યોની સત્તાને નકારવાથી સંઘીય રાજનીતિને અસર કે નુકસાન થતું નથી અને ભારતના બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી..**

ભૂષણ, જે.

686. **બંધારણના 102 મા સુધારાને પડકારવામાં અમને કોઈ યોગ્યતા દેખાતી નથી. બંધારણનો 102 મો સુધારો બંધારણની કોઈપણ મૂળભૂત વિશેષતાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી. અરજદારના વિદ્વાન વકીલની દલીલ એ છે કે બંધારણના 102 મા સુધારાને રાજ્યની જરૂરી બહુમતી દ્વારા બહાલી આપવામાં આવી ન હોવાથી કલમ 368 નું પાલન કરવામાં આવ્યું નથી. સંસદે ક્યારેય પછાત વર્ગોની ઓળખ અંગેના રાજ્યના અધિકારો લેવાનો ઈરાદો રાખ્યો ન હતો, બંધારણનો**

102 મો સુધારો કલમ 368 કલમ (2) ની જોગવાઈ દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યો ન હતો, તેથી, તેને કોઈ બહાલીની જરૂર નહોતી. 102 મો બંધારણીય સુધારો પસાર કરવામાં પ્રક્રિયાગત ઉલ્લંઘનની દલીલ પણ સ્વીકારી શકાય નહીં. અમે બંધારણના 102 મા સુધારાનું ઉપર મુજબનું અર્થઘટન કાયમ રાખીએ છીએ.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

38. ઉપરોક્તની સમજણ એક પાસાને સ્પષ્ટ કરતાં વધુ બનાવે છે. તે એ છે કે બંધારણમાં કોઈ ચોક્કસ સુધારો મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અથવા તેને અસર કરે છે કે કેમ તે પ્રશ્નનો તૈયાર જવાબ પૂરો પાડી શકે તેવું કોઈ કાપેલું અને અલગ તારવેલું સૂત્ર અથવા પ્રમેય ત્યાં કોઈ નથી અને હોઈ શકતું નથી. સુધારાની પ્રકૃતિ અને બંધારણની વિશેષતા/ઓ સુધારો દ્વારા સ્પર્શ, ફેરફાર, મોડ્યુલેટ અથવા બદલવાની માંગણી એ પ્રશ્નના યોગ્ય નિર્ધારણ માટેના ભૌતિક પરિબળો હશે. અહીં અગાઉ નોંધ્યું છે તેમ, બંધારણના કાર્બનિક સ્વભાવ સાથે સુસંગત રહેવા માટે, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની આકારહીન સ્થિતિ આ શોધમાં વધુ સુસંગત છે.

38.1. જો કે, ઉપરોક્ત અવલોકનો એવું સૂચવવા માટે નથી કે જો મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત એટલો ખુલ્લો છે કે તે દરેક બંધારણીય સુધારા પર સરળતાથી લાગુ થશે. તદ્દન વિપરીત, ઉપરોક્ત નિર્ણયો દ્વારા ઉદાહરણ તરીકે – સંદર્ભિત, આ કોર્ટે તે જ આવા પ્રતિકૂળ બંધારણીય સુધારાઓ સામે લાગુ કર્યું છે જે બંધારણની ઓળખ પર પ્રહાર કરતા જણાયા હતા, જેમ કે ન્યાયિક સમીક્ષાની વિશેષતાઓને સીધી રદ કરવી (***કેશવાનંદ, મિનર્વા મિલ્સ*** અને ***પી. સંભામૂર્તિ***[૩૪]); મુક્ત અને ન્યાયી ચૂંટણીઓ

(***ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી***); બંધારણીય અદાલતોનું સંપૂર્ણ અધિકારક્ષેત્ર (***એલ. ચંદ્ર કુમાર***); અને ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા (***NJAC જજમેન્ટ***). બંધારણીય સુધારાઓ પર સવાલ ઉઠાવવાના અન્ય મોટા ભાગના પ્રયાસો આ અદાલતની અસ્વીકાર સાથે મળ્યા ત્યારે પણ જ્યારે હાલની બંધારણીય જોગવાઈઓ અને યોજનાઓમાંથી વિદાય લેવામાં આવી હતી.

[૩૪] ***કિહોટો હોલોહાન*** (સુપ્રા) માં, બંધારણની દસમી અનુસૂચિનો ફકરો 7, જો કે ન્યાયિક સમીક્ષાને બાકાત રાખવાની બાબતને લગતો હતો, પરંતુ કલમ 368 ની કલમ (2) ની જોગવાઈ અનુસાર બહાલીની ઈચ્છા અંગે બહુમતીના મતને કારણે તેને અનિવાર્યપણે રદ કરવામાં આવ્યો હતો.

38.2. બંધારણીય સુધારાઓમાં આ અદાલત દ્વારા ન્યૂનતમ દખલગીરીનું કારણ શોધવાનું બહુ દૂર નથી. આપણા બંધારણીય માળખામાં – સંસદીય લોકશાહીમાં, જ્યારે ન્યાયિક સમીક્ષાની શક્તિ એક આવશ્યક લક્ષણ છે અને તે દ્વારા બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક અપરિવર્તનશીલ ભાગ છે, ત્યારે બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા, કલમ 368 ની દ્રષ્ટિએ સંસદને સોંપવામાં આવી છે. , બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો સમાનરૂપે એક સહજ ભાગ છે. આ બંને સત્તાઓ, બંધારણમાં સુધારો કરવાની (સંસદ દ્વારા) અને ન્યાયિક સમીક્ષા (બંધારણીય અદાલત દ્વારા) તેમની પોતાની મર્યાદાઓને આધીન છે. બંધારણીય અદાલત દ્વારા સત્તામાં સુધારાની આવી કવાયત પર સંસદની સત્તા અને ન્યાયિક સમીક્ષાની ક્રિયાપ્રતિક્રિયા થોડી જટિલ લાગી શકે છે પરંતુ છેવટે

સત્તાના વિભાજનના બંધારણીય મૂલ્યને મજબૂત કરવા તરફ દોરી જાય છે. અલગતાનો આ તાલમેલ આપણા બંધારણની તાકાત છે.

39. સંસદની સુધારણા સત્તાઓ અને મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતના સંચાલન સાથે સંકળાયેલા કેટલાક ભૌતિક પાસાઓને નીચે પ્રમાણે ઉપયોગી રીતે સંક્ષિપ્ત કરી શકાય છે:

39.1. બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા અનિવાર્યપણે સંસદ પાસે હોય છે અને જ્યારે કલમ 368 માં ઉચ્ચ મર્યાદા અને અન્ય પ્રક્રિયાગત સુરક્ષા પૂરી પાડવામાં આવે છે, ત્યારે એવું માનવું યોગ્ય નથી કે બંધારણના દરેક સુધારાને મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતના સૈદ્ધાંતિક સંદર્ભ દ્વારા પડકારવામાં આવી શકે છે. .

39.2. ***કેશવાનંદ***માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે, બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન ન પહોંચાડવાની નિર્ધારિત મર્યાદાઓ સુધી, રાજ્ય પર લાદવામાં આવેલી જવાબદારીને પરિપૂર્ણ કરવા માટે સંસદ દ્વારા સંશોધિત શક્તિનો ઉપયોગ બંધારણને પુન: આકાર આપવા માટે પણ કરી શકાય છે.

39.3. ફરીથી, ***કેશવાનંદ***માં જણાવ્યા મુજબ, બંધારણીય સુધારાની ન્યાયિક સમીક્ષા એ ન્યાયતંત્ર માટે એક મહાન પરિપ્રેક્ષ્યનો વિષય છે જ્યાં અદાલતો સરકારની વ્યવહારિક જરૂરિયાતોથી બેધ્યાન રહી શકતી નથી અને 'ટ્રાયલ એન્ડ એરર' માટે પણ દરવાજા ખુલ્લા રાખવા પડે છે, ફરીથી, બંધારણની ઓળખને નુકસાન ન પહોંચાડવાની મર્યાદાઓ સુધી.

39.4. અભિવ્યક્તિઓ 'મૂળભૂત લક્ષણો' અને 'મૂળભૂત માળખું' અલગ અલગ અર્થ દર્શાવે છે, ભલે તેઓ ઘણી વખત એકબીજાના બદલે વાપરવામાં આવ્યા હોય છે. તે વ્યાજબી રીતે કહી શકાય કે બંધારણનું મૂળભૂત માળખું તેની આવશ્યક વિશેષતાઓનો સરવાળો છે.

39.5. જ્યારે કોઈ ચોક્કસ આવશ્યક વિશેષતા નાબૂદ કરવાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન થશે ત્યારે તે વિશેષતાની પ્રકૃતિ તેમજ સુધારાની પ્રકૃતિ પર આધારિત છે.

39.6. બંધારણના ભાગ–III ના સંદર્ભમાં, મૂળભૂત અધિકારોના સુધારાના દરેક કેસ મૂળભૂત માળખાને નુકસાન અથવા નાશમાં પરિણમી શકે છે. મુદ્દો હંમેશા એ રહેશે કે જે પાછું ખેંચવા અથવા બદલવાની માંગ કરવામાં આવે છે તે મૂળભૂત માળખાનો અદમ્ય ભાગ છે.

39.7. સમાનતાના શાસનનું માત્ર ઉલ્લંઘન બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી સિવાય કે ઉલ્લંઘન આઘાતજનક, અવિવેકી અથવા સમાન ન્યાયના તત્ત્વની અનૈતિક ઉપેક્ષા હોય, જેમ કે ***ભીમસિંહજી***માં દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

39.8. જો કોઈપણ બંધારણીય સુધારો સમાનતાના સિદ્ધાંતોને સાધારણ રીતે સંક્ષિપ્ત કરે છે અથવા તેમાં ફેરફાર કરે છે, તો તેને મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કહી શકાય નહીં.

40. ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને, અમે આ બાબતમાં નિર્ધારણ માટે ઉદ્ભવતા મુદ્દાઓ પર વિચાર કરી શકીએ છીએ જેથી કરીને મૂળ પ્રશ્નનો જવાબ મળી શકે કે શું પ્રશ્નમાંનો સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે?

41. નોંધ્યું છે તેમ, 103 મા સુધારા સામેના પડકારનો મુખ્ય ભાગ એ આધાર પર આધારિત છે કે કલમ 15 માં કલમ (6) ની નિવેશ તેમજ કલમ 16 માં કલમ (6) ની સમાંતર નિવેશ સમાનતા કોડને રદ કરે છે, જે ભારતના બંધારણનું એક આવશ્યક લક્ષણ છે; અને આમ બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરે છે. પ્રશ્નમાંનો સુધારો મૂળભૂત માળખાનો નાશ કરે છે કે ઉલ્લંઘન કરે છે તે નક્કી કરવા માટે, આપણે આપણા બંધારણમાં સમાવિષ્ટ સમાનતાના સિદ્ધાંતની તપાસ કરવાની જરૂર છે; સમાનતાના સામાન્ય નિયમના અપવાદ તરીકે હકારાત્મક ક્રિયા દ્વારા અનામતની વિભાવના; આર્થિક વિકલાંગતા અને તેની સાથે વ્યવહાર કરવા માટે હકારાત્મક પગલાં; હકારાત્મક પગલાં માટેના એકમાત્ર આધાર તરીકે આર્થિક માપદંડની અસરો; આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે હકારાત્મક કાર્યવાહીમાંથી સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને બાકાત રાખવાની અસરો; અને EWS માટે આરક્ષણ વધારાના દસ ટકાના જથ્થાની સૂચિતાર્થ.. આ પાસાઓ હવે *ઈન્ફ્રા* તરીકે આ જ ક્રમમાં તપાસવામાં આવી શકે છે.

'સમાનતા'ના સિદ્ધાંતનું વિસ્તરણ

42. સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની વિભાવનાઓની મૂળભૂત બાબતોના સંદર્ભમાં મહાન પ્રતિષ્ઠિત ન્યાયશાસ્ત્રી એચ.એમ. સેરવાઈના નીચેના શબ્દોથી આ ચર્ચા શરૂ કરવી યોગ્ય રહેશે:

> 'સ્વાતંત્ર્ય અને સમાનતા એ જુસ્સા અને શક્તિના શબ્દો છે. તેઓ ફ્રેન્ચ ક્રાંતિના વૉચવર્ડ્સ હતા; તેઓએ અબ્રાહમ લિંકનના ગેટિસબર્ગ એડ્રેસના અનફર્ગેટેબલ શબ્દોને પ્રેરણા આપી; અને યુએસ કોંગ્રેસે તેમને 13 મા સુધારામાં વ્યવહારુ અસર આપી, જેણે ગુલામી નાબૂદ કરી, અને 14 મા સુધારામાં, જેમાં જોગવાઈ હતી કે 'રાજ્ય તેના અધિકારક્ષેત્રની અંદર કોઈપણ વ્યક્તિને નકારશે નહીં... કાયદાનું સમાન રક્ષણ.' આ ઈતિહાસથી સભાન, આપણા સ્થાપક પિતાઓએ આપણા બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં માત્ર સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને જ મુકી ન હતી, પરંતુ કલમ 17 માં તેની વ્યવહારિક અસર પણ આપી હતીજેણે 'અસ્પૃશ્યતા' નાબૂદ કરી અને આર્ટ 14 જે જોગવાઈ કરે છે કે 'રાજ્ય કોઈ પણ વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને ભારતના પ્રદેશમાં કાયદાનું સમાન રક્ષણ નકારશે નહીં' [35] - [36] .

[૩૫] એચ.એમ. સેરવાઈ, 'ભારતનો બંધારણીય કાયદો, એ ક્રિટિકલ કોમેન્ટરી', ચોથી આવૃત્તિ, (1991 – પુનઃમુદ્રિત 1999) પૃષ્ઠ પર. 435.

[૩૬] અબ્રાહમ લિંકનના ગેટિસબર્ગ એડ્રેસના ગુંજતા શબ્દો, એચ.એમ. સીરવાઈ દ્વારા પુનઃઉત્પાદિત આ રીતે વાંચવામાં આવ્યા છે: 'ચાર સ્કોર અને સાત વર્ષ પહેલાં આપણા

પિતૃઓએ આ ખંડ પર સ્વતંત્રતામાં કલ્પના કરી અને તમામ પુરુષો છે તેવા પ્રસ્તાવને સમર્પિત એક નવા રાષ્ટ્રની રચના કરી. સમાન બનાવ્યું. અમે એક મહાન ગૃહયુદ્ધમાં રોકાયેલા છીએ, પરીક્ષણ કરીએ છીએ કે શું તે રાષ્ટ્ર અથવા આટલું સમર્પિત રાષ્ટ્ર લાંબા સમય સુધી ટકી શકે છે.'

43. બંધારણના અનુચ્છેદ 14 થી 18 સમાનતાના અધિકારની ખાતરી કરવા માટે છે. આપણા બંધારણના નિર્માતાઓએ સમાજમાં વ્યાપક સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાઓ ધ્યાનમાં લીધી જે લાંબા સમયથી પ્રાપ્ત થઈ છે, જેને જાહેર નીતિઓ, ધર્મ અને અન્ય સામાજિક ધોરણો અને પ્રથાઓ દ્વારા ઘણીવાર મંજૂરી આપવામાં આવી છે. તેથી, તેઓએ અસમાનતા નાબૂદી અને સમાનતાવાદી સમાજની સ્થાપના માટે વિસ્તૃત જોગવાઈઓ ઘડી. કલમ 14 ની પ્રથમ અભિવ્યક્તિ *'કાયદા સમક્ષ સમાનતા'* સર્વકાલીન શાણપણ અને અંગ્રેજી સામાન્ય કાયદામાંથી પણ લેવામાં આવી છે, જે કોઈપણ વ્યક્તિમાં કોઈ વિશેષ વિશેષાધિકારની ગેરહાજરી સૂચવે છે [37] ; અને અન્ય અભિવ્યક્તિ *'કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ'*, યુએસ બંધારણના 14 મા સુધારા માટે સંદર્ભિત, સમાન કાયદાઓની સુરક્ષા અથવા બાંયધરી માટેની બંધારણીય પ્રતિજ્ઞા છે. આ બંને અભિવ્યક્તિઓ માનવ અધિકારની સાર્વત્રિક ઘોષણા, 1948 ની કલમ 7 માં જોવા મળે છે.

[૩૭] વાસ્તવમાં, ધર્મની વિભાવના માટે સંપૂર્ણ સમાનતા મૂળભૂત રહી છે, જેમાં કોઈપણ આધાર પર ભેદભાવને અવકાશ નથી. આ પાસાઓને વખાણાયેલા ન્યાયશાસ્ત્રી એમ. રામા જોઈસ દ્વારા તેમની ક્લાસિક કૃતિ લીગલ એન્ડ

કોન્સ્ટિટ્યુશનલ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયા (એનએમ ત્રિપાઠી પ્રાઈવેટ લિ. 1984 – વોલ્યુમ I, પૃષ્ઠ 582 પર) રિગવેદમાંથી પુનઃઉત્પાદન કરતી વખતે નીચેના અન્ય અભિવ્યક્તિઓ વચ્ચે સંક્ષિપ્તમાં સમજાવવામાં આવ્યા છે.:–

'...અભિવ્યક્તિ ધર્મ માત્ર આવી કોઈપણ સામાજિક અસમાનતાનો વિરોધ કરે છે અને અસંગત છે. શ્રુતિ (વેદ) ની સંબંધિત જોગવાઈઓ શંકા માટે કોઈ જગ્યા છોડતી નથી કે જન્મના આધારે ભેદભાવ અથવા અન્યથા કોઈ વૈદિક મંજૂરી નહોતી; બીજી તરફ આવો ભેદભાવ વૈદિક આદેશનો સ્પષ્ટપણે વિરોધ કરતો હતો. તેથી કોઈપણ પ્રકારનો ભેદભાવ એ ધર્મની વિરુદ્ધ છે. તે ખરેખર અધર્મ છે.

સમાનતાનો ચાર્ટર (સમનતા) વેદોમાં સૌથી પ્રાચીન ઋગ્વેદમાં અને અથર્વવેદમાં પણ સમાવિષ્ટ જોવા મળે છે.

ઋગ્વેદ – મંડલ – 5, સૂક્ત – 60, મંત્ર – 5:

****

અજ્યેસ્તાસો અકનિષ્ટસા ઇતે

સમ ભ્રાતરો વા વૃદુહુ સોભાગાયા.

કોઈ પણ વ્યક્તિ શ્રેષ્ઠ (અજ્યેષ્ટસહ) કે નીચ (અકનિષ્ટસહ) નથી. બધા ભાઈઓ છે (એતે ભ્રાતરાહ). સૌએ સૌના હિત માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ અને સામૂહિક રીતે પ્રગતિ કરવી જોઈએ (સોભાગ્ય સમ વા વૃધ્યુહુ)'.

44. સંક્ષિપ્તમાં, સમાનતાના સિદ્ધાંતને આ રીતે કહી શકાય: *સમાનતાઓને સમાન રીતે ગણવામાં આવે છે જ્યારે અસમાનોને અલગ રીતે વર્તવાની જરૂર હોય છે*, કારણ કે વાસ્તવિક જીવનમાં આ સિદ્ધાંતને લાગુ કરવા માટે, આપણે સમાનતા ધરાવતા લોકો વચ્ચે તફાવત કરવો પડશે, એકસાથે જૂથબદ્ધ કરવામાં આવે છે, અને જેઓ અલગ છે, તેઓને જૂથમાંથી બાકાત રાખવામાં આવે છે. આ વાજબી વર્ગીકરણ તરીકે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. હવે, માન્ય થવા માટેનું વર્ગીકરણ આવશ્યકપણે બે કસોટીઓને સંતોષતું હોવું જોઈએ: પ્રથમ, વિભાજનકારી તર્ક એક ન્યાયી ઉદ્દેશ્ય પર આધારિત હોવો જોઈએ અને બીજું, વ્યક્તિઓના એક સમૂહને બીજાથી અલગ પાડવાની પસંદગીમાં પ્રાપ્ત કરવા માટેના હેતુ સાથે વાજબી જોડાણ હોવું જોઈએ. જો કે, માન્ય વર્ગીકરણ માટે ગાણિતિક સરસતા અને સંપૂર્ણ સમાનતાની જરૂર નથી; કે તેને સારવારની ઓળખની જરૂર નથી. [૩૮] જો જૂથમાં સમાનતા અથવા એકરૂપતા હોય, તો કાયદાને ભેદભાવપૂર્ણ તરીકે વખોડવામાં આવશે નહીં, ભલે અમુક આકસ્મિક સંજોગોને કારણે ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવે છે, વર્ગમાં સમાવિષ્ટ કેટલાકને બાકી રહેલા અન્ય લોકો પર લાભ મળે છે, તેથી જ્યાં સુધી તેઓ વિશેષ સારવાર માટે સિંગલ આઉટ ન થાય ત્યાં સુધી. 'સમાનતા' અભિવ્યક્તિમાં ચોક્કસ અનિશ્ચિતતા હોવા છતાં, જ્યારે આધુનિક સમાજની જટિલ પરિસ્થિતિઓમાં કોઈ ચોક્કસ કેસ અથવા વર્ગના કેસોને લાગુ પાડવાની માંગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે આ હકીકતને નકારી શકાય નહીં કે 'સમાનતા'નો સામાન્ય સિદ્ધાંત ' લોકશાહી સરકારનો આધાર બનાવે છે. [૩૯]

[૩૮] 'લોકો ખૂબ જ અલગ છે તે હકીકત પરથી, તે અનુસરે છે કે, જો આપણે તેમની સાથે સમાન રીતે વર્તે છે, તો પરિણામ તેમની વાસ્તવિક સ્થિતિમાં અસમાનતા હોવું જોઈએ, અને તેમને સમાન સ્થિતિમાં મૂકવાનો એકમાત્ર રસ્તો તેમની સાથે વ્યવહાર કરવાનો છે. અલગ રીતે...', ઑસ્ટ્રિયન અર્થશાસ્ત્રી ફ્રેડરિક એ. હાયેક (1899 – 1992)એ 'ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન ઑફ લિબર્ટી', 1960, શિકાગો યુનિવર્સિટી, પી. 87.

[૩૯] ડૉ. અલ્લાદી કૃષ્ણસ્વામી ઐયર, 'ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન એન્ડ ફન્ડામેન્ટલ રાઇટ્સ', ધ શ્રીનિવાસ શાસ્ત્રી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઑફ પોલિટિક્સ, માયલાપોર, મદ્રાસ (1955), પૃ. 28.

45. 1970 ના દાયકાની શરૂઆતથી, કલમ 14 માં સમાનતા એક ગતિશીલ ખ્યાલ હોવાને કારણે, નવા પરિમાણો પ્રાપ્ત થયા છે. ***ઈ. પી. રોયપ્પા*** (સુપ્રા) માં, આ સિદ્ધાંત માટે એક નવો અભિગમ નીચેના શબ્દોમાં સૂચવવામાં આવ્યો હતો: –

> '85. **...સમાનતા એ ઘણા પાસાઓ અને પરિમાણો સાથેનો એક ગતિશીલ ખ્યાલ છે અને તેને પરંપરાગત અને સિદ્ધાંતની મર્યાદામાં "પીનરમાં પૂરી, ગોંધી રાખી કે સીમિત" ન કરી શકાય.** સકારાત્મક દૃષ્ટિકોણથી, સમાનતા એ મનસ્વીતાના વિરોધી છે. હકીકતમાં સમાનતા અને મનસ્વીતા એ શપથ લીધેલા દુશ્મનો છે; એક પ્રજાસત્તાકમાં કાયદાના શાસન સાથે સંબંધિત છે જ્યારે અન્ય, સંપૂર્ણ રાજાની ધૂન અને મૌલિકતા માટે. જ્યાં કોઈ કૃત્ય મનસ્વી છે, તે તેમાં

ગર્ભિત છે કે તે રાજકીય તર્ક અને બંધારણીય કાયદા બંને મુજબ અસમાન છે અને તેથી કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન છે...'

(ભાર પૂરો પાડવામાં આવેલ)

45.1. **મગનલાલ છગનલાલ (પી) લિ. વિ. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ઓફ ગ્રેટર બોમ્બે અને અન્યો: (1974) 2 એસસીસી 402** માં, તે જોવામાં આવ્યું હતું: –

'33. .....કલમ 14 એ એક મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંતની સ્પષ્ટતા કરે છે જે આપણા પ્રજાસત્તાકવાદના મૂળમાં રહેલો છે અને વર્ગવિહીન સમાનતાવાદી સામાજિક–આર્થિક વ્યવસ્થાના ધ્યેય તરફ નિર્દેશ કરતી દીવાદાંડીની જેમ ચમકે છે જે આપણે નિયતિ સાથે પ્રયાસ કર્યા પછી આપણા માટે નિર્માણ કરવાનું વચન આપ્યું હતું. તે ભાગ્યશાળી દિવસે જ્યારે આપણે આપણું બંધારણ અપનાવ્યું હતું. જો આપણે સમાનતાના આ મહાન સિદ્ધાંત પ્રત્યેની કટ્ટર નિષ્ઠા અને તેના પ્રત્યેની નબળી નિષ્ઠા વચ્ચે પસંદગી કરવી હોય, તો અમે વિના સંકોચે પહેલાની બાજુમાં લેવાનું પસંદ કરીશું...'

46. ભારતીય બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં સમાનતાની બાંયધરી માત્ર ઔપચારિક જરૂરિયાત નહીં પણ સાર્થક માનવામાં આવે છે. સમાનતા સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયના એકીકૃત ધ્યેયોના કેન્દ્રમાં છે. ***મિનર્વા મિલ્સ***માં તે જોવા મળ્યું હતું: –

'111. ... **બંધારણમાં સમાનતાની કલમ કાયદા સમક્ષ માત્ર ઔપચારિક સમાનતાની વાત કરતી નથી પરંતુ વાસ્તવિક અને યથાર્થ સમાનતાની**

વિભાવનાને મૂર્ત બનાવે છે જે વિશાળ સામાજિક અને આર્થિક ભિન્નતાને કારણે ઊભી થતી અસમાનતાઓ પર પ્રહાર કરે છે અને પરિણામે તે સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયનું આવશ્યક ઘટક છે.. સમતાવાદનો ગતિશીલ સિદ્ધાંત સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયના ખ્યાલને ફળદ્રુપ બનાવે છે; તે તેના આવશ્યક ઘટકોમાંનું એક છે અને જ્યાં સમતાવાદી સિદ્ધાંતનો ભંગ થતો હોય ત્યાં કોઈ વાસ્તવિક સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય ન હોઈ શકે...'

(ભાર પૂરો પાડવામાં આવેલ)

47. આમ, સમાનતા એ આપણા બંધારણનું મૂળભૂત લક્ષણ છે પરંતુ, સાચા અર્થમાં, આપણા બંધારણ દ્વારા સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાયના ઘટક તરીકે પરિકલ્પિત સમાનતા એ વાસ્તવિક અને ઘટક સમાનતા છે, જે વ્યવસ્થિત અને ગતિશીલ રીતે બધા અસમાનતાના સ્વરૂપોની વિરુદ્ધ કાર્ય કરે છે.. અસમાનતાઓ પર પ્રહાર કરવાની આ પ્રક્રિયા, તેના સ્વભાવથી જ, વાજબી વર્ગીકરણ માટે બોલાવે છે જેથી સમાનોને સમાન ગણવામાં આવે જ્યારે અસમાનોને અલગ રીતે અને તેમની જરૂરિયાતો અનુસાર ગણવામાં આવે.

'આરક્ષણ' દ્વારા હકારાત્મક કાર્યવાહી: સમાનતાના સામાન્ય નિયમનો અપવાદ

48. બહુપક્ષીય સામાજિક માળખામાં, મુળ અને વાસ્તવિક સમાનતાને સુનિશ્ચિત કરીને, અમલીકરણ, અસમાનતાને દૂર કરવા માટે સતત પ્રયત્નો કરવા માટે બોલાવે છે, જ્યાં પણ અસ્તિત્વમાં છે અને કોઈપણ સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વમાં છે. આથી, રાજ્યને

હકારાત્મક કાર્યવાહી કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે. અને, હકારાત્મક કાર્યવાહીનું એક યોગ્ય રીતે માન્ય સ્વરૂપ વળતર આપનાર ભેદભાવના માર્ગ દ્વારા છે, જેમાં ભેદભાવને કાબૂમાં લેવાનું પ્રાથમિક ધ્યેય અને તેના નાબૂદીનું અંતિમ ધ્યેય છે જેથી મુળ અને વાસ્તવિક સમાનતાના ગંતવ્ય સુધી પહોંચી શકાય. આના કારણે રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓમાં અનામત અને ક્વોટા સિસ્ટમ તરીકે ઓળખાય છે.

49. આરક્ષણ અને ક્વોટા સિસ્ટમ ભારતમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવે તે પહેલા માલ્ટામાં દાખલ કરવામાં આવી હતી [40]. ભારતમાં આરક્ષણની શરૂઆત 19 મી સદીના છેલ્લા દાયકાઓમાં એવા સમયે કરવામાં આવી હતી જ્યારે ભારતીય ઉપ–મહાદ્વીપ શાસનના બે મુખ્ય સ્વરૂપો અનુસાર, બ્રિટિશ ભારતમાં અને લગભગ 600 રજવાડાઓમાં વહેંચાયેલું હતું. કેટલાક પ્રગતિશીલ રાજ્યોએ શિક્ષણ અને ઉદ્યોગના પ્રચાર દ્વારા સમાજને આધુનિક બનાવ્યો હતો. ઉદાહરણ તરીકે, મૈસુર, બરોડા અને કોલ્હાપુરના રજવાડાઓએ સમાજના વંચિત વર્ગોના જાગૃતિ અને પ્રગતિમાં નોંધપાત્ર રસ લીધો હતો. કોલ્હાપુરના રજવાડાના શાસક છત્રપતિ શાહુજી મહારાજ સમાનતાવાદી વિચારક જ્યોતિરાવ ફુલેના વિચારોથી પ્રભાવિત હોવાનું કહેવાય છે અને તેમણે 1902 માં 'દલિત વર્ગો' માટે વહીવટી પદોનો એક ભાગ અનામત રાખીને હકારાત્મક કાર્યવાહી શરૂ કરી હોવાનું કહેવાય છે. [41]

[૪૦] ઇકોનોમિક એન્ડ પોલિટિકલ વીકલી, 28.10.2000 માં ભગવાન દાસ દ્વારા 'મોમેન્ટ્સ ઇન એ હિસ્ટ્રી ઓફ રિઝર્વેશન'.

[૪૧] વર્ષ 1920 માં નાગપુર ખાતે પ્રથમ ઓલ ઈન્ડિયા કોન્ફરન્સ ઓફ ધ ડિપ્રેસ્ડ ક્લાસીસની અધ્યક્ષતા કરવાનો શ્રેય પણ તેમને આપવામાં આવે છે જ્યાં ડૉ. બી.આર. આંબેડકર મુખ્ય વક્તાઓમાં સામેલ હતા અને જ્યાં અન્ય બાબતોની સાથે સાચા પ્રતિનિધિઓ હોવાનો ઉકેલ લાવવામાં આવ્યો હતો. વિધાનસભામાં હતાશ વર્ગોની. [વિડિઓ: ડૉ. સંજય પાસવાન, ડૉ. પ્રમાંશી જયદેવ, 'ભારતમાં દલિતોનો જ્ઞાનકોશ', કલ્પઝ પબ્લિકેશન્સ, નવી દિલ્હી (2003)].

50. ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યને છોડીને, હાથમાં રહેલા પ્રશ્નોના હેતુ માટે, જો કે, આપણે ભારતના બંધારણની જોગવાઈઓ તરફ આગળ વધી શકીએ છીએ અને સંબંધિત નિર્ણયોના સંદર્ભમાં તેમની કામગીરીની નોંધ લઈ શકીએ છીએ. આર્ટિકલ 14 થી 18 માં સામૂહિક રીતે સમાવિષ્ટ *'સમાનતાનો સિદ્ધાંત'*, વાજબી વર્ગીકરણની રચના માટેનો મુખ્ય આધાર બને છે જ્યાં *'હકારાત્મક કાર્યવાહી'*, તે કાયદાકીય હોય કે કારોબારી, હાથ ધરવા માટે અધિકૃત છે. બંધારણીય અદાલતોએ પણ, પૂર્વવર્તી રીતે, આપણે જેને *'આરક્ષણ ન્યાયશાસ્ત્ર'* તરીકે ઓળખીએ છીએ તેના ઉત્ક્રાંતિમાં રચનાત્મક રીતે ફાળો આપ્યો છે.

51. ભારતના બંધારણમાં લગભગ બે ડઝન કલમો છે જે વંચિત નાગરિકો માટે વળતર અથવા વિશેષ સારવાર અથવા તેમને ભેદભાવ સામે રક્ષણ આપે છે. ભાગ III એ મૂળભૂત અધિકારોનો ઉલ્લેખ કરે છે જે બંધારણીય રીતે ખાતરી આપે છે. કલમ 12 એ 'રાજ્ય' ને વ્યાખ્યાયિત કરે છે કે જેની સામે આ મૂળભૂત અધિકારો લાગુ કરી શકાય. કલમ 13 મૂળભૂત અધિકારોનું ઉલ્લંઘન કરતા તમામ કાયદાઓને રદબાતલ જાહેર કરે

છે. આર્ટિકલ 14, દેખીતી રીતે મૂળભૂત અધિકારોમાં સૌથી મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે, સમાનતાના અધિકાર અને કાયદાના સમાન રક્ષણની ખાતરી આપે છે. કલમ 15 SEBCs/OBCs/SCs/ST ને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશમાં અનામત મેળવવાનો અધિકાર આપે છે. તે આ વર્ગોની પ્રગતિ માટે પણ પ્રદાન કરે છે. તેવી જ રીતે, કલમ 16 પછાત વર્ગો માટે જાહેર રોજગારની બાબતમાં અનામતની જોગવાઈ કરે છે. બંને કલમો 15 અને 16, નાગરિકતા આધારીત હોવાને કારણે – કલમ 14 થી વિપરીત, ભેદભાવને વ્યાપકપણે પ્રતિબંધિત કરે છે એટલે કે, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મ સ્થળના આધારે. બંધારણનો ભાગ XVI, 'ચોક્કસ વર્ગોને લગતી વિશેષ જોગવાઈઓ' બનાવતા, અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને તેથી વધુ માટે વિધાનસભાઓમાં બેઠકોની અનામતની જોગવાઈ કરે છે.

52. બંધારણની ભાવનાને વ્યક્ત કરતી અનેક કલમો સંબંધિત હોવા છતાં, તેમાંથી ત્રણ મુખ્યત્વે સુસંગત છે એટલે કે, કલમ 14 સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંત (*જીનસ* તરીકે) અને કલમ 15 અને 16, સામાન્ય સમાનતાના પાસાઓને અમલમાં મૂકે છે (જેમ કે પ્રજાતિઓ), ***એન. એમ. થોમસ*** દ્વારા.

52.1. તે સ્પષ્ટ છે કે વિકાસની સામાન્ય પ્રક્રિયાથી સમાજના તે વર્ગને જ ફાયદો થાય છે જે પહેલાથી જમીન, શિક્ષણ અને સામાજિક દરજ્જો/સન્માન ધરાવે છે. જેમની પાસે આમાંથી કંઈ નથી, અથવા આમાંથી કોઈ વંચિત છે, તેઓ માટે અસંખ્ય કારણોને લીધે આ અધિકારોનો આનંદ માણવામાં અસમર્થ રહી ગયેલા લોકોને વિશેષ સવલતો, વિશેષાધિકારો અને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવાનું કાર્ય હતું જેથી

કરીને તેઓ સામાજિક–આર્થિક પ્રણાલીના મુખ્ય પ્રવાહમાં સમાનરૂપે ભાગ લઈ શકે છે, તેમને સ્વતંત્રતા અને ન્યાયના માર્ગ પર લઈ જઈ શકે અને તે રીતે તમામ નાગરિકોમાં બંધુત્વને પ્રોત્સાહન આપી શકે છે, વ્યક્તિના ગૌરવની ખાતરી આપે છે. આ ઉદ્દેશ્યોને જોતાં, ભારતીય બંધારણીય માળખું, યુએસ બંધારણથી વિપરીત, ખાસ કરીને ***વસંત કુમાર***ને ધ્યાનમાં રાખીને, *'વળતર ભેદભાવ'*ની જોગવાઈ કરે છે; અને, તે સંદર્ભમાં, આરક્ષણ એ વિકાસની આસપાસ – બધાના માર્ગ પર ચાલવાનું મૂળભૂત પ્રવેશદ્વાર છે.

52.2. આમ, કલમ 15 ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓમાં કાયદા સમક્ષ સમાનતાના સિદ્ધાંતને લાગુ કરે છે. જ્યારે તે અમુક વર્ગીકરણોને પ્રતિબંધિત કરે છે, તે સ્પષ્ટપણે ચોક્કસ વર્ગીકરણો બનાવવાની જરૂર છે જે સૂચિત રીતે કલમ 14 ની વ્યાપક પહોંચની અંદર હશે. કલમ (4) કલમ 15 માં બંધારણ (પ્રથમ સુધારો) અધિનિયમ, 1951, થી 18.06.1951 થી ઉમેરવામાં આવી હતી. ચંપકમમાં નિર્ણયની અસરોને રદ કરો. કલમ 16, જે સમાનતાના અન્ય પાસાને અમલમાં મૂકે છે, રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂક સંબંધિત બાબતોમાં લગભગ કલમ 15 માં સમાન આધારો પર ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે. કલમ 16 ની કલમો (4) અને (4–એ) કોતરવામાં આવી છે. સમાનતાના નિયમમાં અન્ય એક અપવાદને બહાર કાઢો અને રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂક માટે અનામતની જોગવાઈઓ કરવા સક્ષમ બનાવો. આવી જોગવાઈઓમાં રિઝર્વેશન અથવા ક્વોટાનો સમાવેશ થાય છે જે કારોબારી સત્તાના ઉપયોગમાં અને કોઈપણ કાયદાકીય સમર્થન વિના પણ ઈન્દ્રા સાહની દ્વારા કરી શકાય છે. કલમ 15 અને 16 ના બે ઉદ્દેશ્યો વંચિતોને પર્યાપ્ત સુરક્ષા

પ્રદાન કરવા અને, વિશેષ પગલાં દ્વારા, તેમની ક્ષમતાઓને વધારવાનો છે જેથી તેઓ, તેમના પોતાના પર, બાકીના લોકો સાથે સ્પર્ધા કરી શકે.

52.3. અનુચ્છેદ 15 અને 16 માં અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિનો સંદર્ભ અમને કલમ 341 અને 342 તરફ લઈ જાય છે, જે દરેક રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના સંદર્ભમાં જાતિઓ, જાતિઓ અથવા જનજાતિઓને નિર્દિષ્ટ કરતા દરેક રાજ્યો/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના સંદર્ભમાં સૂચિત આદેશ જારી કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિને અધિકૃત કરે છે. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ તરીકે ગણવામાં આવે છે. અનુચ્છેદ 338 અને 338–A અનુક્રમે અનુસૂચિત જાતિ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરે છે. એ જ રીતે, કલમ 338–B પછાત વર્ગ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગની સ્થાપનાની જોગવાઈ કરે છે. આ બંધારણીય સંસ્થાઓ, અન્ય બાબતોની સાથે, સંબંધિત સમુદાયોના સામાજિક–આર્થિક વિકાસમાં ભાગ લેવાની અને સલાહ આપવાની ફરજ ધરાવે છે. કલમ 342– A 15.08.2018 થી 102 મા બંધારણીય સુધારા દ્વારા રજૂ કરાયેલ, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને સૂચિત કરવા માટે સંબંધિત રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે પરામર્શ કરીને રાષ્ટ્રપતિને અધિકૃત કરે છે (***ડૉ. જયશ્રી પાટીલ***માં ચર્ચા અને સમર્થન).

53. કલમ 15 અને 16 પર પાછા ફરતા, તે તરત જ નોંધવામાં આવી શકે છે કે આરક્ષણ સંબંધિત જોગવાઈઓ માત્ર 'સક્ષમ જોગવાઈઓ' તરીકે કાળજીપૂર્વક બનાવવામાં આવી હતી. તેઓને રાજ્યને વિવેકાધીન સત્તા કરતાં વધુ નહીં આપવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું. તેઓએ રાજ્ય પર એવી ફરજ ન લગાવી કે તેણે શૈક્ષણિક

સંસ્થાઓમાં અથવા સરકારી સેવાઓમાં જગ્યાઓના આવા આવા બેઠકોના પ્રમાણને અનામતના માર્ગે અલગ પાડવું જોઈએ[42].આ જોગવાઈઓ એવી રીતે લખવામાં આવી હતી કે જેથી કોઈ પડકારને ટાળી શકાય. દલિત લોકોને ઉછેરવા માટે રાજ્ય જે પગલાં લઈ શકે છે. જો કે, તેઓ, જેમ કે, કોઈને પણ અધિકાર આપવાના ન હતા.

[૪૨] **સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાના ચેરમેન અને મેનેજિંગ ડિરેક્ટર અને ઓ.આર.એસ. v. સેન્ટ્રલ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા SC/ST એમ્પ્લોઈઝ વેલ્ફેર એસોસિએશન અને Ors.:** (2015) 12 **SCC** 308 .

54. આરક્ષણને હકારાત્મક પગલાંના એક પગલાં તરીકે, તેની હદ ચર્ચાનો મુખ્ય વિસ્તાર છે અને વિવિધ પ્રદર્શનો તરફ દોરી ગઈ છે, જે આ ચુકાદાના પછીના ભાગોમાં નોંધવામાં આવશે. હાલના હેતુ માટે, આ હકારાત્મક કાર્યવાહીના સિદ્ધાંતો અને રૂપરેખાઓને સમજવા માટે, આ કોર્ટના ***એમ. નાગરાજ***માં નીચેના સુસંગત અવલોકનો છે, જે આવશ્યકપણે કલમ 16 ના સંદર્ભમાં કરવામાં આવ્યા છે: –

> "102 ..... **કલમ 16 ના ક્લોઝ (1) અને (4) કલમ 14 હેઠળ સમાનતાના સિદ્ધાંતનું પુનઃ નિવેદન છે. કલમ 16 ની કલમ (4) આરક્ષણના માર્ગ દ્વારા હકારાત્મક કાર્યવાહીનો સંદર્ભ આપે છે**. કલમ 16 નોક્લોઝ (4) જો કે, જણાવે છે કે યોગ્ય સરકાર એવા કેસોમાં અનામત આપવા માટે મુક્ત છે કે જ્યાં તે પરિમાણપાત્ર ડેટાના આધારે સંતુષ્ટ હોય કે પછાત વર્ગને સેવાઓમાં અપૂરતી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે. **તેથી દરેક કેસમાં જય રાજ્ય આરક્ષણ આપવાનું નક્કી**

કરે તે માટે બે સંજોગો હોવા જોઈએ, જેમ કે "પછાતપણું" અને "પ્રતિનિધિત્વની અપૂરતીતા". ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સમાનતા, ન્યાય અને કાર્યદક્ષતા આ ત્રણ પરિબળોને ઓળખવા અને માપવા કોઈ નક્કી માપદંડ નથી, આ રાજ્ય દ્વારા સત્તાનો ઉપયોગ કરવાના પ્રકારોમાં લિમીટેશન હશે. તે દરેક કેસના તથ્યો અને સંજોગો પર નિર્ભર રહેશે. આ રાજ્ય દ્વારા સત્તાના ઉપયોગની પદ્ધતિ પરની મર્યાદાઓ છે..... જો સંબંધિત રાજ્ય પછાતપણું, અયોગ્યતાને ઓળખવામાં અને માપવામાં નિષ્ફળ જાય છે તો પછી એકંદર વહીવટી કાર્યક્ષમતા પછી તે ઘટનામાં અનામત માટેની જોગવાઈ અમાન્ય હશે.....સમાનતાના બે પાસાઓ છે – "ઔપચારિક સમાનતા" અને "પ્રમાણસર સમાનતા". પ્રમાણસર સમાનતા એ "હકીકતમાં" સમાનતા છે જ્યારે ઔપચારિક સમાનતા "કાયદામાં" સમાનતા છે. કાયદાના શાસનમાં ઔપચારિક સમાનતા અસ્તિત્વમાં છે. **પ્રમાણસર સમાનતાના કિસ્સામાં રાજ્ય ઉદાર લોકશાહીના માળખામાં સમાજના વંચિત વર્ગોની તરફેણમાં હકારાત્મક પગલાં લે તેવી અપેક્ષા છે. સમાનતાવાદી સમાનતા તે પ્રમાણસર સમાનતા છે.**

*** *** ***

104..... ઉપર જણાવ્યા મુજબ, તે અનામત હોય કે મૂલ્યાંકન, બંનેમાં અતિશયતા બંધારણીય આદેશના ઉલ્લંઘનમાં પરિણમશે. જોકે, આ કવાયત દરેક કેસના તથ્યો પર નિર્ભર રહેશે....'

(ભાર પૂરો પાડવામાં આવેલ)

55. આમ, તે વ્યાજબી રીતે સારાંશ આપી શકાય છે કે આપણા લોકશાહીમાં કાયદો જે સામાજિક–આર્થિક માળખું ઉભું કરવા માંગે છે, તેના માટે મુળ અને વાસ્તવિક સમાનતાની જરૂરિયાતો હકારાત્મક ક્રિયાઓ માટે કહે છે; અને અનામતને આવી જ એક હકારાત્મક ક્રિયા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જે બંધારણ હેઠળ માન્ય છે; અને તેની કામગીરીને આ કોર્ટના મોટી સંખ્યામાં નિર્ણયો દ્વારા વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવે છે, જે ***ડો. જયશ્રી પાટીલ***ના વિગતવાર વર્ણનો દોરી જાય છે.

56. જો કે, એ નોંધવું જરૂરી છે કે આરક્ષણ, ભારતના બંધારણ દ્વારા સક્ષમ કરાયેલ અનુમતિપાત્ર હકારાત્મક ક્રિયાઓ પૈકીની એક, તેમ છતાં સમાનતાના સામાન્ય નિયમનો અપવાદ છે અને તેથી તેને બંધારણની એવી આવશ્યક વિશેષતા તરીકે ગણી શકાય નહીં કે જેને મોડ્યુલેટ કરી શકાય નહીં; અથવા જેનું મોડ્યુલેશન માન્ય કારણસર, જેમાં તે વિભાગો સિવાયના કોઈપણ વિભાગના લાભનો સમાવેશ થાય છે જેઓ પહેલાથી જ તેનો લાભ લઈ રહ્યા છે, તે મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.

આર્થિક અક્ષમતા અને હકારાત્મક ક્રિયા

57. સમાનતા અને આરક્ષણ, બે મૂળભૂત પાસાઓમાંથી પસાર થયા પછી, અમે આ બાબતોમાં વિચારણાના કેન્દ્રીય મુદ્દા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરી શકીએ છીએ એટલે કે, આર્થિક અક્ષમતા અને તે સંદર્ભમાં હકારાત્મક પગલાં.

58. બંધારણ સભા દ્વારા જ્યારે ઉદ્દેશ્ય ઠરાવ અપનાવવામાં આવ્યો ત્યારે સામાજિક ક્રાંતિને રાષ્ટ્રીય કાર્યસૂચિમાં ટોચ પર મૂકવામાં આવી હતી. ***કેશવાનંદ***માં, તે જોવા મળ્યું હતું: –

'646.... 22 જાન્યુઆરી, 1947 ના રોજ અપનાવવામાં આવેલા ઉદ્દેશ્ય ઠરાવ દ્વારા, બંધારણ સભાએ ભારતના ભાવિ શાસન માટે એક એવું બંધારણ ઘડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી કે જેમાં 'ભારતના તમામ લોકોને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાયની ખાતરી અને સુરક્ષા આપવામાં આવશે. . કાયદા અને જાહેર નૈતિકતાને આધીન, વિચારની સ્વતંત્રતા, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, શ્રદ્ધા, પૂજા, વ્યવસાય, સંગઠન અને ક્રિયાઓ, અને જેમાં લઘુમતીઓ માટે, પછાત અને આદિવાસી વિસ્તારો અને હતાશ અને અન્ય પછાત વર્ગો પર્યાપ્ત સુરક્ષા પૂરી પાડવામાં આવશે."ફ્રેન્ચ ક્રાંતિ પછી રાજકીય સ્વતંત્રતા અને સામાજિક ન્યાય વચ્ચેનો ગાઢ સંબંધ એ સામાન્ય ખ્યાલ બની ગયો છે. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના અંતથી, તે વધુને વધુ માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ હતી કે જો તે સામાજિક ન્યાય પર આધારિત હોય તો જ વિશ્વમાં શાંતિ સ્થાપિત થઈ શકે છે. સૌથી આધુનિક બંધારણમાં સામાજિક અને આર્થિક સિદ્ધાંતોની ઘોષણા શામેલ છે, જે અન્ય બાબતોની સાથે, સામાજિક સુરક્ષા માટે પ્રયત્ન કરવા અને તેના નાગરિકો માટે કામ, શિક્ષણ અને રોજગારની યોગ્ય સ્થિતિ પ્રદાન કરવાની રાજ્યની ફરજ પર ભાર મૂકે છે. મૂળભૂત અધિકારો અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતોના વિકાસમાં, આપણા સ્થાપક પિતા, વિશ્વના અન્ય ભાગોમાં બનેલી ઘટનાઓમાંથી તેમના દ્વારા એકત્ર કરાયેલા અનુભવ ઉપરાંત,

ભૂતકાળના તેમના અનુભવો પર પણ મોટે ભાગે કામ કર્યું હતું. નિર્દેશક સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત અધિકારો મુખ્યત્વે માનવ અધિકારોના આધારે આગળ વધે છે. સામાન્ય માણસને આર્થિક અને સામાજિક ન્યાય વિના પ્રતિનિધિ લોકશાહીનો કોઈ અર્થ નથી. આ એક સાર્વત્રિક અનુભવ છે. વિદેશી શાસનમાંથી મુક્તિને માત્ર આર્થિક અને સામાજિક ઉન્નતિ લાવવાની તક તરીકે જ જોઈ શકાય છે. છેવટે, સ્વતંત્રતા એ બીજું કંઈ નથી પરંતુ વધુ સારા બનવાની તક છે. વધુ સારું કરવાની આ સ્વતંત્રતા છે જે બંધારણના ભાગ IV માં રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોની થીમ છે.'

59. બંધારણના મુખ્ય સ્થપતિ ડૉ. બી.આર. આંબેડકરે, 19.11.1948 ના રોજ, બંધારણ સભામાં ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે બંધારણ રાજકીય લોકશાહીની પ્રશંસા તરીકે 'આર્થિક લોકશાહી' ના સિદ્ધાંત માટે પ્રતિબદ્ધ છે. તેમના શબ્દો ટાંકવા યોગ્ય છે: –

'સર, એ જ કારણ છે કે ભાગ IV માં લેખોની ભાષા એવી રીતે છોડી દેવામાં આવી છે કે જે રીતે આ મુસદ્દા સમિતિએ તેને છોડી દેવાનું શ્રેષ્ઠ માન્યું હતું....તેથી, એવું કહેવાનો કોઈ ફાયદો નથી કે રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનું કોઈ મૂલ્ય નથી. મારા અંદાજામાં, નિર્દેશક સિદ્ધાંતો ખૂબ મૂલ્યવાન છે, કારણ કે તેઓ જણાવે છે કે આપણો આદર્શ આર્થિક લોકશાહી છે. કારણ કે અમે બંધારણમાં પ્રદાન કરેલી વિવિધ પદ્ધતિઓ દ્વારા સ્થાપિત સરકાર માટે માત્ર સંસદીય સ્વરૂપ ઇચ્છતા ન હતા. આપણો આર્થિક આદર્શ કેવો હોવો જોઈએ,

આપણો સામાજિક ક્રમ શું હોવો જોઈએ તે અંગે કોઈ દિશાનિર્દેશ કર્યા વિના, અમે અમારા બંધારણમાં નિર્દેશાત્મક સિદ્ધાંતોનો ઈરાદાપૂર્વક સમાવેશ કર્યો. મને લાગે છે કે, જો મિત્રો જેઓ આ પ્રશ્ન પર ઉશ્કેરાયેલા છે તેઓ ધ્યાનમાં રાખે કે મેં હમણાં શું કહ્યું છે કે આ બંધારણ ઘડવામાં આપણો ઉદ્દેશ્ય ખરેખર બેવડો છે:

(i) રાજકીય લોકશાહીનું સ્વરૂપ મૂકવું, અને

(ii) આપણો આદર્શ આર્થિક લોકશાહી છે અને એ પણ સૂચવવા માટે કે દરેક સરકાર, જે પણ સત્તામાં હોય, આર્થિક લોકશાહી લાવવાનો પ્રયત્ન કરે, મોટાભાગની ગેરસમજ જેના હેઠળ મોટાભાગના સભ્યો કામ કરી રહ્યા છે તે દૂર થઈ જશે.... ' [43]

[૪૩] બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ, ભાગ VII, પૃષ્ઠ. 494.

60. એચ.એમ. સેરવાઈ લખે છે:–

'**4.13** (a) 'ન્યાય, સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વ' શબ્દો જુસ્સા અને શક્તિના શબ્દો છે – છેલ્લા ત્રણ ફ્રેન્ચ ક્રાંતિના વોચવર્ડ્સ હતા. જો તેઓ પુરુષોના હૃદયને ખસેડવાની અને તેમને ક્રિયામાં જગાડવાની તેમની શક્તિને જાળવી રાખવા માંગતા હોય, તો શબ્દોનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવો જોઈએ – જેમ કે તેઓ પ્રસ્તાવનામાં વપરાય છે. પરંતુ શું તેઓ બંધારણની જોગવાઈઓ પર કોઈ પ્રકાશ ફેંકે છે? કોઈપણ કલમમાં સીધો સમાવિષ્ટ ચાર ઉદ્દેશ્યોમાંથી એક માત્ર કલા માટે 'ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય' છે. 38 પ્રદાન કરે છે:

'રાજ્ય એક સામાજિક વ્યવસ્થા કે જેમાં ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય, રાષ્ટ્રીય જીવનની તમામ સંસ્થાઓને જાણ કરશે તેટલી અસરકારક રીતે સુરક્ષિત અને સુરક્ષિત કરીને લોકોના કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવાનો પ્રયત્ન કરશે.' (ત્રાંસા પૂરા પાડવામાં આવેલ) અને કલા. 39 એ પ્રદાન કરીને ન્યાયની વિભાવનાને વિસ્તૃત કરે છે કે રાજ્ય ખાસ કરીને (એટલે કે, ખાસ કરીને) તે કલમના કલોઝ (a) થી (f) સુધીના ઉદ્દેશ્યોને સુરક્ષિત કરવા તરફ તેની નીતિને નિર્દેશિત કરશે.' [44]

[જ] એચ.એમ. સેરવાઈ, 'ભારતનો બંધારણીય કાયદો, એ ક્રિટિકલ કોમેન્ટરી', ચોથી આવૃત્તિ, (1991 – પુનઃમુદ્રિત 1999) પૃષ્ઠ પર. 280.

61. આપણા બંધારણની પ્રસ્તાવના એ આદર્શો અને ધ્યેયો નક્કી કરે છે જે બંધારણના નિર્માતાઓ હાંસલ કરવાના હતા. તેથી, તેને બંધારણના 'નિર્માતાઓના મનને ખોલવાની ચાવી' તરીકે પણ ગણવામાં આવે છે જે સામાન્ય હેતુઓ દર્શાવે છે જેના માટે બંધારણમાં ઘણી જોગવાઈઓ ઘડવામાં આવી છે. ***કેશવાનંદ***માં, આમુખને બંધારણનો એક ભાગ માનવામાં આવે છે. વધુમાં, ***ઉત્તર પ્રદેશ રાજ્ય વિ. ડૉ. દીના નાથ શુક્લા અને અન્યો*****:** **(1997) 9 SCC 662** માં, આમુખ બંધારણ અને તેના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ માનવામાં આવે છે. આમુખ એ બંધારણના નિર્માતાઓના ઈરાદાને દર્શાવે છે કે *'તેના તમામ નાગરિકો માટે ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સુરક્ષિત કરવો...*' નીચેના શબ્દોમાં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે: –

'....બંધારણ નિર્માતાઓએ ભારતના નાગરિકોને ન્યાય – સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સુરક્ષિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો; વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, વિશ્વાસ અને પૂજાની સ્વતંત્રતા; દરજ્જા અને તકની સમાનતા અને ભારતના લોકોમાં ભાઈચારાને પ્રોત્સાહન આપવું, વ્યક્તિની ગરિમા અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતાની ખાતરી કરવી. જો કે 'ન્યાય', 'સ્વાતંત્ર્ય', 'સમાનતા', 'બંધુત્વ' અને 'વ્યક્તિનું ગૌરવ' અભિવ્યક્તિઓ નિશ્ચિત સમાવિષ્ટો ધરાવતું નથી અને તે વ્યાખ્યાયિત કરવું સહેલું ન હોઈ શકે, તેમ છતાં તે સામગ્રી વિનાના નથી અથવા માત્ર ઉપભોગ તરીકે નથી. તેમને બંધારણની અધિકૃત જોગવાઈઓ દ્વારા સામગ્રી આપવામાં આવે છે, ખાસ કરીને ભાગ III, મૂળભૂત અધિકારો દ્વારા; ભાગ IV, રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો; ભાગ IVA, મૂળભૂત ફરજો; અને ભાગ XVI, અમુક વર્ગોને લગતી વિશેષ જોગવાઈઓ. આમુખમાં આ મૂલ્યોના ક્રમ પર વિશેષ ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે જે સ્વતંત્રતા અને સમાનતા પર ન્યાયની પ્રાધાન્યતા સ્થાપિત કરે છે અને આ તે છે જે સમાજના નબળા અને બાકાત વર્ગો, મહિલાઓ, બાળકો અને લઘુમતીઓ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરીને બંધારણ કરે છે. ' [45]

[૪૫] 'વી.એન. શુક્લાનું ભારતનું બંધારણ', ઈસ્ટર્ન બુક કંપની, લખનૌ, 13 મી આવૃત્તિ (2017), પૃષ્ઠ 4 – 5.

61.1. બંધારણમાં 'આર્થિક' શબ્દનો ઉપયોગ ત્રીસથી વધુ વખત કરવામાં આવ્યો છે. સંબંધિત જોગવાઈઓ જેમાં તે સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે: આમુખ અને કલમ

38 (આર્થિક ન્યાય); કલમ 39 – A (આર્થિક વિકલાંગતાની તટસ્થતા સાથે કાનૂની સહાય); કલમ 46 (નબળા વર્ગના આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન), કલમ 243–G અને 243–W (સ્થાનિક સંસ્થાઓ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવનાર આર્થિક વિકાસ).

62. અમારું ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રતિકૂળ આર્થિક પરિસ્થિતિઓને કારણે ઉદ્ભવતા ગેરફાયદાનો સામનો કરવા માટેની જોગવાઈને સમર્થન આપે છે. વાસ્તવમાં, બંધારણની કલમ 38, અન્ય બાબતોની સાથે, આર્થિક ન્યાય સુરક્ષિત કરવા અને વ્યક્તિઓ અને લોકોના જૂથો વચ્ચે આવકમાં અસમાનતાને ઘટાડવાનો પ્રયાસ કરવા માટે પ્રદાન કરે છે. *જોલી* ***જ્યોર્જ વર્ગીસ અને અન્યો વિ. બેંક ઓફ કોચીન*****:** **(1980) 2 SCC 360,** હુકમનામું અમલમાં મૂકવા માટે બળજબરીપૂર્વકની વસૂલાતની કાર્યવાહી અપનાવવી, જે ચુકાદાની સ્વતંત્રતા પર અસર કરતી હતી–દેવાદાર, આ કોર્ટ દ્વારા ગ્રાહ્ય રાખવામાં આવ્યું ન હતું; અને તે સંદર્ભમાં, માનવ અધિકારના સાર્વત્રિક ઘોષણા, 1948 પર આધાર રાખતા કેરળ હાઈકોર્ટના નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક ઘોષણા, 1948 ની કલમ 22, જેના પર આ નિર્ણય આધારિત છે, જે સામાજિક સુરક્ષા માટે પ્રદાન કરે છે તે નીચે મુજબ વાંચે છે: –

> 'સમાજના સભ્ય તરીકે દરેક વ્યક્તિને સામાજિક સુરક્ષાનો અધિકાર છે અને તે રાષ્ટ્રીય પ્રયાસો અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર દ્વારા અને દરેક રાજ્યના સંગઠન અને સંસાધનો અનુસાર અનિવાર્ય આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાનો હકદાર છે. તેમના ગૌરવ અને તેમના વ્યક્તિત્વના મુક્ત વિકાસ માટે.'

63. અગાઉ નોંધ્યું છે તેમ, ***મિનર્વા મિલ્સ***માં, આ કોર્ટે સ્પષ્ટપણે ધ્યાન દોર્યું હતું કે બંધારણમાં સમાનતાની કલમ માત્ર ઔપચારિક સમાનતાની વાત કરતી નથી પરંતુ વાસ્તવિક અને પ્રખર સમાનતાની વિભાવનાને મૂર્ત બનાવે છે, જે વિશાળ સામાજિક અને આર્થિક તફાવતોના અસંતુલનને કારણે ઊભી થતી અસમાનતાઓ પર પ્રહાર કરે છે. ; અને તે કે સમાનતાવાદનો ગતિશીલ સિદ્ધાંત સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયના ખ્યાલને આગળ ધપાવે છે.

63.1 આ કોર્ટના કેટલાક અન્ય અવલોકનો, જો કે જુદા જુદા સંદર્ભોમાં કરવામાં આવ્યા છે પરંતુ એકંદર સામાજિક–આર્થિક ન્યાયના ભાગરૂપે આર્થિક ન્યાયના પ્રશ્ન પર અસર કરે છે, તે પણ ઉપયોગી રીતે સૂચવી શકાય છે.

63.1.1. ***અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન વિ. નવાબ ખાન ગુલાબ ખાન અને Ors.***: (1997) 11 **SCC** 121 આ કોર્ટે કહ્યું: –

> '25.... એ યાદ રાખવા જેવું છે કે પ્રસ્તાવના એ બંધારણની કમાન છે જે ભારતના દરેક નાગરિકને એકીકૃત ભારતમાં સામાજિક–આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય, સ્વતંત્રતા, તક અને દરજ્જાની સમાનતા, બંધુત્વ, વ્યક્તિની પ્રતિષ્ઠા આપે છે. મૂળભૂત અધિકારો અને દિશાનિર્દેશક સિદ્ધાંતો અને આમુખ બંધારણની ત્રિમૂર્તિ છે, દેશના કોઈપણ ભાગમાં રહેવાનો અને સ્થાયી થવાનો અધિકાર દરેક નાગરિકને ખાતરી આપવામાં આવે છે. ભારતના અધિક્રમિક જાતિ માળખાના બિનસાંપ્રદાયિક સમાજવાદી લોકશાહી પ્રજાસત્તાકમાં,વૈવિધ્યસભર ધાર્મિક

આસ્થાઓ અને આસ્થા અને વાદવિષયક તફાવતો પ્રત્યેનો વૈમનસ્ય હળવો કરવામાં આવશે અને કાયદાના શાસન હેઠળ સામાજિક અને આર્થિક લોકશાહી સ્થાપિત થશે ત્યારે જ લોકો વ્યક્તિના ગૌરવ સાથે એકીકૃત થશે. જાતિ, સંપ્રદાય અથવા ધર્મના કારણે તફાવત, સબંધ, સમાનતા અને બંધુત્વ માટે ગંભીર ખતરો છે. સામાજિક લોકશાહી એટલે સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને બંધુત્વ સાથે સામાન્ય સામાજિક સંભોગ તરીકે વ્યક્તિની ગરિમા સાથેની જીવનશૈલી. આર્થિક લોકશાહી પોતાનામાં જ નિહિત કરે છે કે આવકમાં અસમાનતા અને તકો અને દરજ્જામાં અસમાનતાઓને ઓછી કરવી જોઈએ અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી હાંસિયામાં ધકેલી દેવી જોઈએ...'

63.1.2. ***પીપલ્સ યુનિયન ફોર ડેમોક્રેટિક રાઇટ્સ અને અન્યોવિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો*: (1982) 3 SCC 235 ,** આ કોર્ટે અવલોકન કર્યું: –

'2..... મોટી સંખ્યામાં પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો કે જેઓ આપણી વસ્તીનો મોટો હિસ્સો છે તેઓ આજે અત્યંત ગરીબીની પરિસ્થિતિમાં પેટા–માનવ અસ્તિત્વમાં જીવે છે; તદ્દન પીસતી ગરીબીએ તેમની કમર તોડી નાખી છે અને તેમના નૈતિક તાંતણાને ખતમ કરી નાખ્યા છે.....સમાજના આ મોટા વર્ગો માટે નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોને અર્થપૂર્ણ બનાવવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ છે કે ભૌતિક પરિસ્થિતિઓને ફરીથી બનાવવી અને સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાનું પુનર્ગઠન કરવું. જેથી તેઓ આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારોનો અહેસાસ કરી શકે. એક તરફ નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો અને

બીજી તરફ આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો વચ્ચે ખરેખર ગાઢ સંબંધ છે અને આ સંબંધ એટલો સ્પષ્ટ છે કે 1968 માં જનરલ એસેમ્બલી દ્વારા તેહરાનમાં બોલાવવામાં આવેલી આંતરરાષ્ટ્રીય માનવાધિકાર પરિષદની અંતિમ ઘોષણા કરવામાં આવી હતી. :

> 'માનવ અધિકારો અને મૂળભૂત સ્વતંત્રતાઓ અવિભાજ્ય હોવાથી, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારોના ઉપભોગ વિના નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોની સંપૂર્ણ અનુભૂતિ અશક્ય છે.'

અલબત્ત, સામાજિક અને આર્થિક વ્યવસ્થાનું પુનર્ગઠન કરવાનું કાર્ય જેથી કરીને સમાજના ગરીબ અને નીચા વર્ગ માટે સામાજિક અને આર્થિક અધિકારો અર્થપૂર્ણ વાસ્તવિકતા બની શકે જે કાયદેસર રીતે વિધાનસભા અને કારોબારીનું છે...રાજ્ય કે જાહેર સત્તા...સામાજિક અને આર્થિક રીતે વંચિત સ્થિતિમાં હોય તેવા લોકો માટે મૂળભૂત માનવ અધિકારો, બંધારણીય તેમજ કાયદાકીય, સુનિશ્ચિત કરવામાં રસ હોવો જોઈએ...'

64. આમ, વાસ્તવિક અને મુળ સમાનતાના લગભગ તમામ સંદર્ભોમાં, આર્થિક ન્યાયની વિભાવનાએ સામાજિક ન્યાયના સિદ્ધાંતોની સાથે સમાન ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

65. અનુચ્છેદ 14 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાના નિયમને પ્રભાવિત કરવા માટે, અદાલતોને તેમના બંધારણમાં કરવામાં આવેલા સુધારાના પ્રકાશમાં યુએસ સુપ્રીમ કોર્ટ

દ્વારા વિકસિત ન્યાયશાસ્ત્ર દ્વારા પણ માગ દર્શન આપવામાં આવ્યું છે, જેની સ્થાપના આર્થિક બાબતો પર કરવામાં આવી હતી. [૪૬] આનો અર્થ એ છે કે નાગરિકોની આર્થિક પછાતતા પણ હકારાત્મક પગલાં દ્વારા અનામત આપવાનું એકમાત્ર કારણ બની શકે છે. કોઈપણ સંસ્કારી અધિકારક્ષેત્ર, જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં અને ખાસ કરીને, હકારાત્મક કાર્યવાહીના માર્ગે વિભેદક સારવારના હેતુ માટે, પાસે અને ન હોય વચ્ચે તફાવત કરે છે.

[૪૬] અમેરિકન બંધારણમાં સુધારા વિશે સેવેન્થ સર્કિટ, કોર્ટ ઓફ અપીલ્સના એક અમેરિકન ન્યાયાધીશએ શું કહ્યું તે ટાંકવું યોગ્ય છે: 'પાંચમા સુધારાની ટેકીંગ ક્લોઝ પણ આર્થિક બાબતો પર આધારિત જણાય છે – અને ખરેખર ચોથો સુધારો. (અને માત્ર બાકાત નિયમ જ નહીં કે જે તેના પર અદાલતો દ્વારા કલમ કરવામાં આવ્યો છે)' – રિચાર્ડ એ. પોસ્નર, 'ધ કોન્સ્ટિટ્યુશન એઝ એન ઈકોનોમિક ડોક્યુમેન્ટ', 56 જ્યોર્જ વોશિંગ્ટન લો રિવ્યુ 4 (1987).

66. ગરીબી, નાણાકીય સંસાધનોની અછતને કારણે પ્રતિકૂળ સ્થિતિ, એક એવી ઘટના છે જે મૂળ અને તેના અભિવ્યક્તિમાં જટિલ છે. આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો પર સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સમિતિ દ્વારા ગરીબી અંગેની 2001 ની સમજૂતી કહે છે: –

> 'ગરીબીમાં જીવતા લોકોને તેમના અધિકારો અને હક મેળવવા માટે શારીરિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક – સૌથી ગંભીર અવરોધોનો સામનો કરવો પડે છે. પરિણામે, તેઓ ઘણી પરસ્પર સંબંધિત અને પરસ્પર મજબૂત વંચિતોનો અનુભવ કરે છે – જેમાં ખતરનાક કામની પરિસ્થિતિઓ, અસુરક્ષિત આવાસ,

પૌષ્ટિક ખોરાકનો અભાવ, ન્યાયની અસમાન પહોંચ, રાજકીય સત્તાનો અભાવ અને આરોગ્ય સંભાળની મર્યાદિત પહોંચનો સમાવેશ થાય છે – જે તેમને તેમના અધિકારોની અનુભૂતિ કરતા અટકાવે છે અને તેમના હકને કાયમી બનાવે છે. ગરીબી અત્યંત ગરીબીનો અનુભવ કરતી વ્યક્તિઓ શક્તિહીનતા, કલંક, ભેદભાવ, બાકાત અને ભૌતિક વંચિતતાના દુષ્ટ ચક્રમાં જીવે છે, જે બધા પરસ્પર એકબીજાને મજબૂત બનાવે છે.' [47]

[૪૭] યુનાઈટેડ નેશન્સ જનરલ એસેમ્બલી, 'આત્યંતિક ગરીબી અને માનવ અધિકારો પરના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો અંતિમ મુસદ્દો, અતિશય ગરીબી અને માનવ અધિકારો પરના વિશેષ પત્રકાર દ્વારા સબમિટ કરવામાં આવ્યો, મેગડાલેના સેપુલવેડા કાર્મોના', A/HRC/21/39, 18 મી જુલાઈ 2012 .

67. ઉપરોક્ત – અવતરિત પ્રદર્શનો અને સમજૂતીઓ કોઈપણ વ્યક્તિને વ્યાપકપણે જાણ કરશે કે જો સમતાવાદી સામાજિક–આર્થિક વ્યવસ્થા એ સામાજિક અને આર્થિક અધિકારોને અર્થપૂર્ણ વાસ્તવિકતા બનાવવાનું લક્ષ્ય છે, જે ખરેખર આપણા બંધારણનું લક્ષ્ય છે, તેનાથી ઉદ્ભવતી વંચિતતાઓ. ભેદભાવ અને બાકાત સહિતના આર્થિક ગેરફાયદાને રાજ્ય દ્વારા સંબોધિત કરવાની જરૂર છે; અને તે બાબત માટે, દરેક હકારાત્મક કાર્યવાહીને આપણા બંધારણની મંજુરી હોય છે, જે પ્રસ્તાવનાની ફ્રેમ તેમજ ભાગ III અને ભાગ IV માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓના ટેક્સ્ટ અને ટેક્સચરમાંથી નોંધનીય છે.

શું હકારાત્મક કાર્યવાહી માટેના એકમાત્ર આધાર તરીકે આર્થિક માપદંડ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ

68. બાબતોના આ બેચમાં પ્રશ્નમાં થયેલા સુધારા પર હુમલો કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જ્યારે રાજ્ય ગરીબી અને તેનાથી ઉદ્ભવતા ગેરફાયદાને પહોંચી વળવા તમામ સંબંધિત પગલાં લઈ શકે છે, જ્યાં સુધી અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહીનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી તે બંધારણ દ્વારા માત્ર સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના નાગરિકો માટે જ પરિકલ્પના કરવામાં આવી છે; અને માત્ર આર્થિક ગેરલાભ જ અનામતની આ ક્રિયા માટે ક્યારેય વિચારવામાં આવી ન હતી. અમે દલીલોની આ લાઇનની ટકાઉપણું ચકાસી શકીએ છીએ.

69. અભિવ્યક્તિ *'નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો'* એ માત્ર અર્થશાસ્ત્રની બાબત નથી પણ તે કઠિન વાસ્તવિકતાઓની અભિવ્યક્તિ છે. ગરીબી એ કેવળ સ્થિરતાની સ્થિતિ નથી, પરંતુ તે રીગ્રેશનનું બિંદુ છે. અલબત્ત, સામૂહિક ગરીબીને ટૂંકા ગાળામાં દૂર કરી શકાતી નથી અને તે સમયના માર્ગ સાથે પ્રગતિનો પ્રશ્ન છે. યુનાઈટેડ નેશન્સ જનરલ એસેમ્બલી, તેના 25.09.2015 ના ઠરાવ દ્વારા, સત્તર ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યો નક્કી કરે છે અને તેમાંથી પ્રથમ *'દરેક જગ્યાએ તેના તમામ સ્વરૂપોમાં ગરીબીનો અંત'* છે. ભારત સહિત સંયુક્ત રાષ્ટ્ર મહાસભાના એકસો નેવું–ત્રણ દેશો દ્વારા ટકાઉ વિકાસ માટેનો 2030 નો એજન્ડા, ઉપરોક્ત ધ્યેય 1 હેઠળ દર્શાવ્યા મુજબ, તેના તમામ સ્વરૂપોમાં ગરીબીને માપવા અને તેને સંબોધવા માટે સંસ્થાકીય ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. આની અસર વિશ્વ બેંકના કાર્યમાં પણ પ્રતિબિંબિત થાય છે જે આંતરરાષ્ટ્રીય

ગરીબી રેખા આંકડાઓની રખેવાળ છે [48] . આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, અનામતના માર્ગે ગરીબીની ખરાબ અસરોને દૂર કરવા માટે, ભારતના બંધારણના માળખામાં સક્ષમ જોગવાઈઓનો સમાવેશ મુખ્યત્વે ગરીબી નાબૂદીના આગળના પ્રયાસોના એક ભાગ તરીકે ગણવામાં આવે છે. દરેક જગ્યાએ રચાય છે. એકમાત્ર પ્રશ્ન એ છે કે શું અનામત માટેના એકમાત્ર આધાર તરીકે આર્થિક માપદંડો પૂરા પાડવા એ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન છે.

[૪૮] રાષ્ટ્રીય બહુપરીમાણીય ગરીબી સૂચકાંક, બેઝલાઇન રિપોર્ટ, નીતિ આયોગ (2021).

70. ***કેશવાનંદ***માં, કલ્યાણ રાજ્યનું નિર્માણ એ બંધારણના મુખ્ય ઉદ્દેશોમાંનું એક માનવામાં આવે છે. કલ્યાણ રાજ્યમાં, સ્થાનિક વ્યવસ્થા અને રાષ્ટ્રીય સંરક્ષણના લઘુત્તમ ઉદ્દેશ્યોની બહારના હેતુઓની સિદ્ધિ માટે જાહેર શક્તિ એક સાધન બની જાય છે. આંતરિક અવ્યવસ્થા અને/અથવા બાહ્ય આક્રમણ સામે સમાજ સુરક્ષિત રહે તે પૂરતું નથી; આ રીતે સમાજને સુરક્ષિત અને સુવ્યવસ્થિત કરી શકાય છે પરંતુ, બધા માટે વાસ્તવિક અને નોંધપાત્ર ન્યાયનો અભાવ હોઈ શકે છે. સમાન રીતે, એક ચોક્કસ વર્ગ અથવા વર્ગના સંબંધમાં હકારાત્મક પગલાંની જોગવાઈ એ તે વર્ગ અથવા વર્ગ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી અસમાનતાઓને મળવા અને તેને દૂર કરવાની દિશામાં રચનાત્મક રીતે કાર્ય કરી શકે છે, પરંતુ, જો સમાજનો બીજો વર્ગ ગરીબીની બાબતમાં કોઈ ચોક્કસ પ્રભાવશાળી પરિબળને કારણે અસમાનતાથી પીડાય છે, પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે શું ઉક્ત સેગમેન્ટને અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા રાજ્યના

સમર્થનનો ઇનકાર કરી શકાય તે હકીકતને કારણે કે તે વિભાગ અન્ય ગેરફાયદાથી પીડાતો નથી. જવાબ માત્ર નકારાત્મકમાં જ હોઈ શકે, રાજ્યના તમામ–સમાવેશક સામાજિક–આર્થિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવાના પ્રયાસોમાં, ગેરફાયદાના આધારે હકારાત્મક પગલાં માટેના દાવાની સ્પર્ધા ન હોઈ શકે કે જે રીતે એક વંચિત વર્ગ અન્ય વંચિત વિભાગનો હકારાત્મક પગલાં લેવાનો ઇનકાર કરવા માંગે છે..

71. ઉપરોક્ત પ્રારંભિક ટિપ્પણીઓ સાથે, સંબંધિત પક્ષો દ્વારા તેમની સંબંધિત દલીલોના સમર્થનમાં ટાંકવામાં આવેલા કેટલાક સંબંધિત કેસોમાં આ કોર્ટના પ્રાસંગિક અને ઉપદેશક નિવેદનોનો સંદર્ભ આપી શકાય છે કારણ કે આર્થિક માપદંડ તેની અનુમતિ અથવા અસ્વીકાર્યતા પર હકારાત્મક ક્રિયા માટે એકમાત્ર આધાર છે. .

71.1. ***એમ.આર. બાલાજી***માં, મૈસુર રાજ્ય દ્વારા 31.07.1962 ના રોજનો આદેશ, વિવિધ પછાત વર્ગો માટેની એન્જિનિયરિંગ અને મેડિકલ કોલેજો અને અન્ય ટેકનિકલ સંસ્થાઓની બેઠકોમાં કુલ 68 ટકા અનામત રાખ્યો હતો, તેને પડકારવામાં આવી હતી, જે બંધારણની કલમ 15(4)નું ઉલ્લંઘન કરતી હતી. આપેલ સંદર્ભમાં, આ અદાલત દ્વારા નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

પીબી ગજેન્દ્રગડકર, જે.

'તે અમને વિશેષ જોગવાઈની મર્યાદા વિશેના પ્રશ્ન પર લઈ જાય છે કે જે કલમ 15(4) હેઠળ તે કરવા માટે રાજ્ય સક્ષમ હશે. અનુચ્છેદ 15(4) રાજ્યને નાગરિકોના પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની

પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવા માટે અધિકૃત કરે છે. વિદ્વાન એડવોકેટ – જનરલ દલીલ કરે છે કે આ લેખ કલમ 46 ના પ્રકાશમાં વાંચવો જોઈએ, અને તે દલીલ કરે છે કે આર્ટ. 15(4) એ ઇરાદાપૂર્વક અને સમજદારીપૂર્વક રાજ્ય પર વિશેષ જોગવાઈની હદના સંદર્ભમાં કોઈ મર્યાદાઓ મૂકી નથી જે તેણે કરવી જોઈએ. કલમ 46 જેમાં નિર્દેશાત્મક સિદ્ધાંત છે, તે જોગવાઈ કરે છે કે રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને શોષણના બધા સ્વરૂપોથી રક્ષણ આપશે.. **તેમાં કોઈ શંકા નથી કે જાતિઓ અથવા સમુદાયોની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવાનો ઉદ્દેશ્ય, આર્ટ 46 માં સમાવિષ્ટ નિર્દેશાત્મક સિદ્ધાંતનું પાલન કરવાનો છે. તે સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં સુધી લોકોના નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને ઝડપથી અને ઉદારતાપૂર્વક પ્રોત્સાહન આપવામાં નહીં આવે ત્યાં સુધી સામાજિક અને આર્થિક સમાનતા સ્થાપિત કરવાનો આદર્શ પ્રાપ્ત થશે નહીં, અને તેથી, તેમાં કોઈ શંકા નથી કે આર્ટ. 15(4) રાજ્યને તે હેતુને પ્રાપ્ત કરવા માટે પર્યાપ્ત પગલાં લેવા માટે અધિકૃત કરે છે જે તેના ધ્યાનમાં છે. પછાત વર્ગો અને અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે રાજકીય સ્વતંત્રતા અને મૂળભૂત અધિકારોનો પણ બહુ ઓછો અર્થ અથવા મહત્વ હોઈ શકે તેવા પ્રસ્તાવ પર કોઈ વિવાદ કરી શકે નહીં, સિવાય કે તેઓ જે પછાતપણું અને અસમાનતાથી પીડાય છે તેનું તાત્કાલિક નિવારણ કરવામાં ન આવે...**

*** *** ***

.... આપણા દેશમાં જ્યાં સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિઓ રાજ્ય–રાજ્યમાં અલગ–અલગ હોય છે, ત્યાં અભિગમની સંપૂર્ણ એકરૂપતાની અપેક્ષા રાખવી નિષ્ક્રિય હશે; પરંતુ આર્ટની નીતિને અમલમાં મૂકવા માટે એક્ઝિક્યુટિવ પગલાં લેવામાં. 15(4). રાજ્યોએ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે જે નીતિ અમલમાં મૂકવાનો હેતુ છે તે નીતિ છે જે આર્ટી. 46 અને બંધારણની પ્રસ્તાવના દ્વારા જાહેર કરવામાં આવી છે.. તે સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયની પ્રાપ્તિ માટે આર્ટ. 15(4) ને ત્યાંના સમુદાયોની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ બનાવવા માટે અધિકૃત કરે છે, જો આવી જોગવાઈઓ આર્ટી. 15 અથવા 29(2) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારો સાથે અસંગત હોય તો પણ. સંદર્ભ, તેથી, જરૂરી છે કે રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવતી વહીવટી કાર્યવાહી તમામ બાહ્ય દબાણોથી મુક્ત, ઉદ્દેશ્ય અભિગમ પર આધારિત હોવી જોઈએ. **ઉક્ત કાર્યવાહીનો હેતુ સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય કરવાનો છે અને ન્યાય છે અને થવો જોઈએ તે રીતે લેવામાં આવવો જોઈએ.'**

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

71.2. એ જ રીતે, ***આર. ચિત્રલેખા*** (સુપ્રા) માં, આ કોર્ટે સરકારના આદેશને માન્ય રાખ્યો હતો જેમાં વ્યવસાય, આવક અને અન્ય આર્થિક પરિબળો જેવા અન્ય માપદંડોનો ઉપયોગ કરીને જાતિના સંદર્ભ વિના 'પછાતપણું' વ્યાખ્યાયિત કરવામાં

આવ્યું હતું. કોર્ટે ચુકાદો આપ્યો હતો કે જ્યારે જાતિ પછાતપણું નક્કી કરવા માટે સુસંગત હોઈ શકે છે, ત્યારે માત્ર જાતિને બાકાત રાખવાથી વર્ગીકરણને નુકસાન થતું નથી જો તે અન્ય કસોટીઓને સંતોષે છે. આ કોર્ટના સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ વાંચે છે: –

કે. સુબ્બા રાવ, જે.

'ભારતનું બંધારણ સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાયનું વચન આપે છે; અને સ્થિતિ અને તકની સમાનતા, અન્યો વચ્ચે. આર્ટી. હેઠળ 46, 'રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો'ના શીર્ષકવાળા ભાગ IV ના લેખોમાંથી એક, રાજ્ય **લોકોના નબળા વર્ગો** અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત લોકોના શૈક્ષણિક અને **આર્થિક હિતો**ને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે. અને વિશેષતઃ આદિવાસીઓ, અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી બચાવશે....'

71.3. વળી, ***જાનકી પ્રસાદ પરિમૂ અને અન્યોવિ. J&K રાજ્ય અને અન્યો*: (1973) 1 SCC 420** , રાજ્યની માધ્યમિક હાઈસ્કૂલના શિક્ષકો, જેમાં કાશ્મીરી પંડિતોનો મોટો હિસ્સો છે, તેઓએ શોધી કાઢ્યું કે તેમની વરિષ્ઠતા હોવા છતાં, રાજપત્રિત પોસ્ટ્સ પર પ્રમોશન આ સેવા સાંપ્રદાયિક ધોરણે કરવામાં આવી રહી હતી અને જમ્મુ અને કાશ્મીર સિવિલ સર્વિસીસ (વર્ગીકરણ, નિયંત્રણ અને અપીલ) નિયમો, 1969 અનુસાર નહીં. આ બાબતમાં, આ કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે પછાતપણાની

કસોટી માટે માત્ર ગરીબીને ધ્યાનમાં લઈ શકાય નહીં. નીચે મુજબ અવલોકન કરીને આરક્ષણને સક્ષમ કરવાના હેતુથી: –

ડીજી પાલેકર, જે.

'24. તે માત્ર શૈક્ષણિક પછાતપણું અથવા સામાજિક પછાતપણું નથી જે નાગરિકોના વર્ગને પછાત બનાવે છે; ઉપરોક્ત વર્ગ તરીકે ઓળખાયેલ વર્ગ શૈક્ષણિક અને સામાજિક રીતે પછાત હોવા જોઈએ. **ભારતમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણું વધુ આર્થિક પછાતપણું સાથે સંકળાયેલું છે અને તે બાલાજીના કેસ (સુપ્રા) માં જોવા મળે છે જે ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાતપણું આખરે અને મુખ્યત્વે ગરીબીને કારણે છે.** પરંતુ જો ગરીબી એ એકમાત્ર કસોટી છે, તો ભારતમાં વસ્તીનો ખૂબ મોટો હિસ્સો સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત ગણવો પડશે, અને જો અનામત માત્ર આર્થિક બાબતોના આધારે આપવામાં આવે તો, એવા ક્ષેત્રોમાં પણ એક અસમર્થ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ શકે છે જે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે અદ્યતન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે ત્યાં ગરીબીના મોટા ખિસ્સા છે. આ દેશમાં વસ્તીની થોડી ટકાવારી સિવાયના લોકો સામાન્ય રીતે ગરીબ છે – કેટલાક વધુ ગરીબ છે, અન્ય ઓછા ગરીબ છે. તેથી, જ્યારે સામાજિક તપાસકર્તા વર્ગ અથવા જૂથ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે કે કેમ તે રીતે પછાત વર્ગોને ઓળખવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે તે વિશ્વાસ સાથે કરી શકે છે કે તેઓ ગરીબ હોવા જ જોઈએ. તેથી, **તેમની મુખ્ય ચિંતા તેથી તે નક્કી કરવાની છે કે પછાત**

વર્ગનું વર્ણન કરવાના હેતુથી 'સામાજિક રીતે' અને 'શૈક્ષણિક રીતે' બે શબ્દોનો ઉપયોગ સંચિત રૂપે કરવામાં આવે છે, તેમ છતાં, કોઈ એવું શોધી શકે છે કે જો સમગ્ર વર્ગ શૈક્ષણિક રીતે અદ્યતન હોય તો તે સામાન્ય રીતે સામાજિક રીતે પણ અદ્યતન હોય છે કારણ કે તેના પર શિક્ષણની સુધારાત્મક અસર પડે છે. વર્ગ 'અદ્યતન' અને 'પછાત' શબ્દો માત્ર સાપેક્ષ શબ્દો છે – વર્ગોના ઘણા સ્તરો અથવા સ્તરો છે, 'અદ્યતન' અને 'પછાત' વચ્ચે ફરતા હોય છે, અને મુશ્કેલ કાર્ય એ છે કે આ અનેક સ્તરોમાંથી કયો વર્ગ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત તરીકે ઓળખી શકાય છે..'

71.4. ***એન. એમ. થોમસ***માં, કેરળ રાજ્ય અને ગૌણ સેવા નિયમો, 1958 ની જોગવાઈઓ પ્રશ્નમાં હતી, જ્યાં નિયમ 13A દરેક કર્મચારીને ગૌણ સેવાઓમાં બઢતી આપવા માટે, પ્રમોશનના બે વર્ષમાં પરીક્ષા પાસ કરવાની આવશ્યકતા હતી, પરંતુ તેણે SC/ST ઉમેદવારોને વધુ બે વર્ષનાવિસ્તરણની મંજૂરી આપી હતી.. બાદમાં, નિયમ 13AA ઉમેરવામાં આવ્યો જેણે રાજ્ય સરકારને SC/ST ઉમેદવારોને પ્રારંભિક ચાર વર્ષ સિવાય પ્રમોશનલ પોસ્ટ્સ માટેની પરીક્ષા પાસ કરવા માટે વધુ સમય આપવા સક્ષમ બનાવ્યું. મુખ્ય મુદ્દો એ હતો કે શું ઉક્ત નિયમ 13–AA બંધારણની કલમ 16(1) અને 16(2)નું ઉલ્લંઘન કરે છે. આ સંદર્ભમાં, આ કોર્ટના નીચેના અવલોકનો આર્થિક માપદંડો પર ભાર મૂકવા સાથે સુસંગત બને છે: –

એ. એન. રે, સી. જે.

'44. આપણું બંધારણ સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત લોકો સહિત તમામ નાગરિકો માટે દરજ્જો અને તકોની સમાનતાનું લક્ષ્ય રાખે છે. પછાત વર્ગના સભ્યોના દાવાઓ માટે કાયદાકીય અને કારોબારી સંસ્થાઓમાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વની જરૂર છે. જો અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના સભ્યો, જેમને આ અદાલત દ્વારા પછાત વર્ગ તરીકે કહેવામાં આવે છે, તેઓ વહીવટી કાર્યક્ષમતાની ન્યૂનતમ આવશ્યકતા જાળવી શકે છે, તો તેમને માત્ર પ્રતિનિધિત્વ જ નહીં પરંતુ સમાનતા લાગુ કરવા અને અસમાનતાને દૂર કરવા માટે પણ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવશે. અનુચ્છેદ 15(4) અને 16(4) પછાત વર્ગોની સ્થિતિને મેરિટ સમાનતામાં લાવે છે. પછાત વર્ગોની ઉન્નતિ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવે છે અને તેમને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળી રહે તે માટે નિમણૂકો અને હોદ્દા પર અનામત આપવામાં આવે છે. આ જોગવાઈઓ કલમ 14, 15(1) અને 16(1) દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ સમાનતાની સામગ્રીને બહાર લાવશે. મૂળભૂત ખ્યાલ સમાનતા એ નિમણૂક માટેની તકની સમાનતા છે. **માત્ર વહીવટી કાર્યક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને પછાત વર્ગના સભ્યો માટે પ્રેફરન્શિયલ વર્તણૂકનો અર્થ તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા હોઈ શકે છે. કલમ 16 હેઠળની સમાનતા કલમ 14 હેઠળની સમાનતાથી અલગ વિષયવસ્તુ ધરાવી શકતી નથી. અસમાનતા માટે તકની સમાનતાનો અર્થ માત્ર અસમાનતામાં વધારો થઈ શકે છે. તકની સમાનતા કારણ સાથેના ભેદભાવને સ્વીકારે છે અને કારણ વગરના ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે. કારણો સાથેના**

ભેદભાવનો અર્થ એ છે કે બંધારણીય રીતે અનુમતિપાત્ર પદાર્થ સાથે જોડાણ ધરાવતા વિભેદક સારવાર માટે તર્કસંગત વર્ગીકરણ. વહીવટી કાર્યક્ષમતાના સંદર્ભમાં સેવાઓમાં પછાત વર્ગો માટે પ્રેફરન્શિયલ પ્રતિનિધિત્વ અનુમતિપાત્ર વસ્તુ છે અને પછાત વર્ગો એ આપણા બંધારણ દ્વારા માન્ય એક તર્કસંગત વર્ગીકરણ છે. તેથી, પસંદગીના ધોરણોમાં વિભેદક સારવાર સમાનતાના ખ્યાલમાં છે.

કે. કે. મેથ્યુ, જે.

64. તે અનુસરશે કે જો આપણે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોને રોજગાર માટેની સમાન તક આપવી હોય, તો આપણે તેમના સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક વાતાવરણની નોંધ લેવી પડશે. આર્ટિકલ 46 માં નિર્દેશિત સિદ્ધાંત માત્ર કાયદો – નિર્માતા માટે બંધનકર્તા છે તેટલું જ નહીં પરંતુ તે જ્યારે કોઈ નિર્ણય લે છે ત્યારે કોર્ટના અભિગમને સમાન રીતે જાણ કરવી અને પ્રકાશિત કરવી જોઈએ કારણ કે કલમ 12 ના અર્થમાં કોર્ટ પણ 'રાજ્ય' છે. અને 'અણુથી પરમાણુ સુધી ઈન્ટરસ્ટિશિયલ' હોવા છતાં કાયદો બનાવે છે. મેં *પરમ પવિત્ર કેશવાનંદ ભારતી શ્રીપદગલાવરુ વિ. કેરળ રાજ્ય*માં મારા ચુકાદામાં કલમ 12 હેઠળ કોર્ટ શા માટે 'રાજ્ય' છે તેનું કારણ અમુક હદ સુધી સમજાવ્યું છે.

*** *** ***

67. આજે, રાજકીય સિદ્ધાંત જે નોકરી, તબીબી સંભાળ, વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન, વગેરે પ્રદાન કરવા માટે બંધારણના ભાગ IV હેઠળ સરકારની જવાબદારીને સ્વીકારે છે, તે માનવ અધિકારો સુધી વિસ્તરે છે અને સમાનતા અને સ્વતંત્રતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે હકારાત્મક જવાબદારી લાદે છે. તેના સભ્યોના નબળા વર્ગોને મદદ કરવાની જવાબદારી સાથેના રાજ્યના વિચારના બળનો બંધારણીય કાયદામાં પ્રભાવ વધતો જણાય છે. **આ વિચાર અમેરિકામાં સામાજિક ભેદભાવ સાથે સંકળાયેલા અસંખ્ય કેસોમાં અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે અને એવા નિર્ણયોમાં પણ જોવા મળે છે જેમાં રાજ્યને સલાહ, અપીલની ટ્રાન્સક્રિપ્ટ, નિષ્ણાત સાક્ષીઓ વગેરે પ્રદાન કરીને ગરીબીની અસરોને સરભર કરવાની જરૂર પડે છે. આજે, સરકારની હકારાત્મક જવાબદારી છે તે અહેસાસ અસમાનતાઓને દૂર કરવા માટે, સામાજિક, આર્થિક અથવા અન્યથા, બંધારણીય કાયદામાં પ્રબળ દળોમાંનું એક છે.** જ્યારે વંચિતો માટે વિશેષ છૂટછાટોની સરળતાથી પરવાનગી આપવામાં આવી છે, પરંતુ પરંપરાગત રીતે તેમની આવશ્યકતા નથી. અમેરિકામાં ફોજદારી પ્રક્રિયા, મતદાનના અધિકારો અને શિક્ષણના ક્ષેત્રોના નિર્ણયો સૂચવે છે કે પરંપરાગત અભિગમ સંપૂર્ણપણે પર્યાપ્ત નથી. આ વિસ્તારોમાં, સમાનતા પ્રાપ્ત થઈ છે કે કેમ તે તપાસ હવે સંખ્યાત્મક સમાનતા સાથે સમાપ્ત થતી નથી; તેના બદલે સમાનતાની કલમ પ્રમાણસર સમાનતાના ધોરણનો આશરો લેવાની આવશ્યકતા માટે રાખવામાં આવી છે જેમાં રાજ્યને,

કાયદો ઘડવામાં, સંપત્તિ, શિક્ષણ અને અન્ય સંજોગોની ખાનગી અસમાનતાઓને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે.

*** *** ***

78. હું સંમત છું કે કલમ 16(4) કલમ 16(1)ના અપવાદ તરીકે અર્થઘટન કરવામાં સક્ષમ છે જો કલમ 16(1)માં તકની સમાનતા એક જંતુરહિત હોય, જે સંખ્યાત્મક સમાનતાની વિભાવનાને અનુરૂપ હોય જે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિનો કોઈ હિસાબ ન લે. જો કલમ 16(1) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલ તકની સમાનતાનો અર્થ અસરકારક સામગ્રી સમાનતા છે, તો કલમ 16(4) કલમ 16(1)નો અપવાદ નથી. તકની સમાનતાને કેટલી હદ સુધી લઈ શકાય છે, જેમ કે, અનામત આપવાના મુદ્દા સુધી પણ, તે માત્ર એક ભારપૂર્વકનો માર્ગ છે.

એમ. એચ. બેગ, જે.

93. જ્યારે નાગરિકો પહેલાથી જ કોઈ ચોક્કસ ગ્રેડમાં સરકારી નોકરો તરીકે કાર્યરત હોય, ત્યારે તેઓ જે સ્ત્રોતોમાંથી દોરવામાં આવે છે તેને લગતી વિચારણાઓ તેમનું મહત્વ ગુમાવે છે. તે ગ્રેડના જાહેર સેવકો તરીકે, તદ્દન વ્યાજબી અને તાર્કિક રીતે, તેઓ એક વર્ગના હોવાનું કહી શકાય, ઓછામાં ઓછા જાહેર સેવામાં પ્રમોશનના હેતુઓ માટે, જેના માટે વાસ્તવિક 'તકની સમાનતા' હોવી જોઈએ, જો આપણે આ વર્ગમાં હૃદય બાળવું અથવા અન્યાય

અથવા હતાશાની લાગણી ટાળવી હોય. **ન તો આ એક વર્ગના સભ્યો તરીકે કે ન તો તકની સમાનતાના હેતુઓ માટે જે આ વર્ગને પોષવામાં આવે છે તે હકીકત કરે છે કે તેમાંથી કેટલાક આર્થિક અને સામાજિક રીતે પછાત વર્ગના સભ્યો પણ છે, અથવા, કડક શબ્દોમાં કહીએ તો, સંબંધિત પણ. અન્ય લોકો જેવા જ સંબંધિત વર્ગમાં તેમનો પ્રવેશ એ સૂચવવા માટે માનવામાં આવવો જોઈએ કે તેઓ હવે પછાત વર્ગના વિકલાંગતાથી પીડાતા નથી**. સરકારી સેવાના હેતુઓ માટે તેઓ જે સ્ત્રોતમાંથી દોરવામાં આવ્યા છે તે મહત્વનું નથી. સરકારી નોકરો તરીકે તેઓ, કડક શબ્દોમાં કહીએ તો, પ્રમોશનના હેતુઓ માટે માત્ર એક જ વર્ગ બનાવશે.

94. ....આર્ટિકલ 16(4) માં સમાવિષ્ટ આ ઑબ્જેક્ટ્સની અનુભૂતિની સ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ રીત, અન્ય પદ્ધતિઓની શક્યતાને બાકાત રાખવી જોઈએ જે આ ક્ષેત્રમાં તેમને સુરક્ષિત કરવા માટે કલમ 16(1) માં સૂચિત અને વાંચી શકાય છે, પછાતની તરફેણમાં ભેદભાવના હેતુઓ માટે અન્ય ક્ષેત્રોમાં યોગ્ય કાયદાકીય કાર્યવાહી દ્વારા સામાજિક–આર્થિક અસમાનતાઓને **દૂર કરવાની અન્ય ઘણી બધી કાયદેસર રીતે અનુમતિપાત્ર અને સંભવતઃ સારી, અથવા ઓછામાં ઓછી સીધી પદ્ધતિઓ વિશે વિચારી શકાય છે.**

95. ....આર્ટિકલ 16(4) ની રચના કલમ 16(1) ના વિરોધાભાસી ખેંચાણો સાથે સમાધાન કરવા માટે કરવામાં આવી હતી, જે ન્યાયની ગતિશીલતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જેની કલ્પના એવી પરિસ્થિતિઓમાં સમાનતા તરીકે કરવામાં આવી હતી કે જેના હેઠળ ઉમેદવારો ખરેખર સરકારી સેવામાં પોસ્ટ્સ માટે

સ્પર્ધા કરે છે, અને કલમ 46 અને 335 ના, આર્થિક, શૈક્ષણિક અને સામાજિક રીતે પછાત લોકોના હિતોને પ્રોત્સાહન આપવાની રાજ્યની ફરજોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે જેથી કરીને તેમને સામાજિક અન્યાયની ચુંગાલમાંથી મુક્ત કરી શકાય. કલમ 16(1) ના ક્ષેત્ર પરના આ અતિક્રમણોને કલમ 16(4) દ્વારા ખાતરી આપવામાં આવે તે હદ સુધી જ મંજૂરી આપી શકાય છે. કલમ 16(1)માં સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાની વ્યાપક વિભાવનાઓ વાંચવાથી આ જોગવાઈ પોતે જ સ્થગિત થઈ શકે છે અને કલમ 16(4)ને નિરર્થક બનાવી શકે છે.

વી. આર. ક્રિષ્ના ઐયર, જે.

120. વર્ગનું વર્ચસ્વ, એક લાંબી રાતની ઊંઘ અથવા પ્રભુત્વની મૂર્ખતા પછી, ગુસ્સેલ જાગરણ અને પ્રતિરોધક પ્રતિકાર અને થીસીસ વચ્ચેનો આ સંઘર્ષ, એટલે કે યથાસ્થિતિ, અને વિરોધીતા, એટલે કે, સુખી સમાનતાની ભૂખ પેદા કરે છે. સંશ્લેષણની નવી શક્તિઓ, એટલે કે, ન્યાયી બંધારણીય વ્યવસ્થા અથવા ન્યાયી સમાજ દળોને આગળ ધપાવે છે. આપણા સ્થાપક પિતાઓ, આધ્યાત્મિક સૂઝ ધરાવતા અને ઈતિહાસના ભૌતિકવાદી અર્થઘટનથી પ્રભાવિત હતા, તેઓએ આવા સામાજિક દબાણોને અટકાવ્યા અને આવા આર્થિક ઉથલપાથલને પહેલાથી ખાલી કર્યા અને અમને પ્રતિબદ્ધતાઓની ત્રિપુટી આપી – **ન્યાય: સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય.** 'સમાનતા લેખો' આ યોજનાનો એક ભાગ છે. મારો પ્રસ્તાવ એ છે કે, સંબંધિત પેટા કલમો [કલમ 16(1) અને (2)] ની બે વૈકલ્પિક સમજણને જોતાં, કોર્ટે ભારતીય રાજનીતિને આનુવંશિક

નુકસાન પહોંચાડનાર નીચ 'હીનતા' સંકુલને દૂર કરવા માટે ભાષાનું એટલું અર્થઘટન કરવું જોઈએ. અને તે રીતે રોગને દબાવીને અને ઉપાયને આગળ ધપાવે છે, જે સમાજશાસ્ત્ર અને સામાજિક માનવશાસ્ત્ર દ્વારા જાણ કરવામાં આવે છે. મારો ટચસ્ટોન એ છે કે કાર્યકારી લોકશાહી લોકોના તમામ વર્ગોની ભાગીદારીનું અનુમાન કરે છે અને વહીવટમાં ન્યાયી પ્રતિનિધિત્વ એ આવી સહભાગિતાનો સૂચક છે.

*** *** ***

126. ... રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો, જે દેશના શાસનમાં મૂળભૂત છે, રાજ્યને લોકોના

> **નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપવાનો આદેશ આપે છે, ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિ,... અને તેમને સામાજિક અન્યાયથી બચાવવા.**

આ જવાબદારીની અવગણના કરવી એ કલમ 46 સાથે અણબનાવ છે. નિઃશંકપણે, જૂથના આર્થિક હિતો – તેમજ તેને સામાજિક ન્યાય પણ – રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં તેના સ્થાન સાથે જોડાયેલા છે. આપણા ઈતિહાસમાં, કેટલાક અન્ય દેશોથી વિપરીત, રાજ્યની સત્તા અને આર્થિક સ્થિતિમાં

ભાગીદારીના ચિહ્ન તરીકે સરકારી નોકરીઓની ઉત્સાહપૂર્વક શોધ જોવા મળે છે. તદુપરાંત, રાજ્યના નોંધપાત્ર ઉપક્રમો સાથે સૌથી મોટો – અને વિસ્તરી રહેલ, – એમ્પ્લોયર સરકાર, કેન્દ્ર અને રાજ્ય છે, તેથી જાહેર સેવાઓમાં નિમણૂકો વધુને વધુ પછાત વર્ગોની સમૃદ્ધિમાં મહત્વપૂર્ણ છે. **અનુચ્છેદ 46 અને અન્ય 'નબળા વર્ગો'માં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, આ સંદર્ભમાં, તેનો અર્થ દરેક 'પછાત વર્ગ' નથી પરંતુ આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ સાથે તુલનાત્મક રીતે નિરાશાજનક વર્ગો છે. વેન્ટને પહોળો કરવાનો અર્થ એ છે કે તમામ નાગરિકો માટે સમાન વ્યવહારને ખલેલ પહોંચાડવી, જેમાંથી ઘણા ગરીબી રેખા નીચે છે. વાસ્તવવાદ દર્શાવે છે કે રાજકીય રીતે શક્તિશાળી જાતિઓ પછાતપણાની મુખ્ય ચાવીનો ઉપયોગ કરીને સમાનતામાં ભંગ કરવાનો પ્રયાસ કરી શકે છે પરંતુ, કલમ 16(4)ને બાજુ પર મૂકીને, કલમ 16(1) અને (2) ની તીરછી ઘૂસણખોરીનો પ્રતિકાર કરશે.**

એસ. મુર્તઝા ફઝલ અલી, જે.

166. બંધારણની કલમ 46 આ રીતે ચાલે છે:

> રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી

સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી રક્ષણ આપશે.

યોગ્ય રીતે પૃથ્થકરણ કરવામાં આવે તો આ લેખમાં લોકોના નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની વિશેષ કાળજી લેવાનો રાજ્યને આદેશ આપવામાં આવ્યો છે અને જે વ્યક્તિઓ નબળા વર્ગની રચના કરે છે તેમના ઉદાહરણ તરીકે આ જોગવાઈ સ્પષ્ટપણે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. ' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

71.5. ***મેસર્સ શાંતિસ્ટાર બિલ્ડર્સ વિ. નારાયણ કે. ટોટેમે અને અન્યો*: (1990) 1 SCC 520** માં, મહારાષ્ટ્ર સરકારે શહેરી જમીન (સીલિંગ અને રેગ્યુલેશન) એક્ટ, 1976 ની જોગવાઈઓમાંથી ક્રમમાં ઉલ્લેખિત શરતો પર સમાજના નબળા વર્ગો માટે યોજના હેઠળ રહેણાંક મકાનો બાંધવા અમુક વધારાની જમીનને મુક્તિ આપી હતી.. આપેલ સંદર્ભમાં, આ કોર્ટે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું: –

રંગનાથ મિશ્રા, જે.

'12. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોને સામાન્ય રીતે નબળા વર્ગના લોકો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. આર્થિક માધ્યમોની કસોટીમાં લાવવાનો પ્રયાસ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ કોઈ માર્ગદર્શિકા વિકસિત થઈ નથી. નિઃશંકપણે, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યો સિવાય, લાખો અન્ય નાગરિકો હશે જેઓ પણ નબળા વર્ગના હશે.

બંધારણના નિર્માતાઓનો હેતુ હતો કે જ્યારે બંધારણમાં કલમ 46 સામેલ કરવામાં આવી ત્યારે નબળા વર્ગના ભારતના તમામ નાગરિકોને લાભ મળે. અધિનિયમની કલમ 21 માં સમાન ભાષા અપનાવવામાં સંસદે પણ તમામ નબળા વર્ગના લોકોને લાભ મેળવવાનો હેતુ રાખ્યો હતો. તેથી, તે યોગ્ય છે કે કેન્દ્ર સરકારે સમાજના નબળા વર્ગોમાં કોનો સમાવેશ કરવામાં આવશે તે દર્શાવવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શિકા સાથે આગળ આવવું જોઈએ.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

71.6. ***ઈન્દ્ર સાહની***માં, આર્થિક પછાતતા સહિત પછાતપણાની અસંખ્ય વિશેષતાઓના સંદર્ભમાં નીચેના અવલોકનો કરવામાં આવ્યા હતા: –

એસ. રત્નવેલ પાંડિયન, જે.

'44. સામાજિક પછાતપણું, શૈક્ષણિક પછાતપણું, આર્થિક પછાતપણું, રાજકીય પછાતપણું અને ભૌતિક પછાતપણાને પણ 'પછાત' શબ્દ ખૂબ જ વિશાળ છે.

*** *** ***

116. બીજા પછાત વર્ગ આયોગની રચના અને સંદર્ભની શરતો દર્શાવે છે કે કમિશનની નિમણૂક ભારતના પ્રદેશમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે કરવામાં આવી હતી પરંતુ સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની નહીં. 13 ઓગસ્ટ, 1990 ના રોજ જારી કરાયેલ અગાઉના ઓએમ વાંચે છે કે યુનિયન અને તેમના જાહેર ઉપક્રમોની

સેવાઓમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને ચોક્કસ ભારણ આપવાના હેતુથી, કમિંશન દ્વારા ભલામણ કરવામા આવી છે, તેમાં ઉલ્લેખિત શરતોમાં આદેશો જારી કરવામાં આવેલ છે. કથિત OM એ પણ સમજાવે છે કે 'SEBC પ્રથમ તબક્કામાં જ્ઞાતિઓ અને સમુદાયોનો સમાવેશ કરશે જે બંને યાદીમાં સમાન છે, કમિશનના અહેવાલ અને રાજ્ય સરકારોની યાદીમાં'. વધુમાં એવું કહેવાય છે કે આવી જાતિઓ/સમુદાયોની યાદી અલગથી જારી કરવામાં આવી રહી છે. 25 સપ્ટેમ્બર, 1991 ના અનુગામી સુધારેલા ઓએમ જણાવે છે કે SEBC ના 'ગરીબ વર્ગો'ને પ્રેફરન્શિયલ ધોરણે અનામતના લાભો પ્રાપ્ત કરવા અને લોકોના અન્ય આર્થિક રીતે પછાત વર્ગોને અનામત આપવા માટે સક્ષમ બનાવવા માટે અનામતની હાલની યોજનાઓમાં સરકારે અગાઉના મેમોરેન્ડમમાં સુધારો કરવાનો નિર્ણય લીધો છે. આમ આ સુધારેલ OM પ્રથમ તો SEBC ના 'ગરીબ વર્ગો'ની વાત કરે છે અને બીજું એ લોકોના આર્થિક રીતે પછાત વર્ગો વિશે કે જેઓ અનામતની હાલની કોઈપણ યોજનાઓ દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યા નથી. જો કે, બંને OMs SEBC નો ઉલ્લેખ કરતી વખતે, તે વર્ગની 'આર્થિક પછાતતા' સાથે 'સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા'નો સમાવેશ કરતા નથી. **સુધારેલ ઓએમ દ્વારા, સરકાર SEBC માટેના અનામતની પ્રવર્તમાન યોજનાઓ દ્વારા આવરી લેવામાં આવતા લોકોના પછાત વર્ગો માટે અનામત આપતી વખતે, લોકોના તે વર્ગને 'આર્થિક રીતે પછાત' તરીકે વર્ગીકૃત કરે છે, એટલે કે તે પછાત વર્ગો લોકોની ઓળખ માત્ર તેમના આર્થિક પછાતપણાના**

આધારે થવી જોઈએ અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાની કસોટી દ્વારા નહીં, દેખીતી રીતે કારણ કે તેઓ બધા સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે અદ્યતન છે.

117. કલમ 16(4)માં આવતાં 'પછાત વર્ગ' શબ્દોનો વ્યાપક અર્થ સાથે અને કોઈપણ લાયકાત કે સમજૂતી વિના ઉપયોગ થાય છે. તેથી, તેનો વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં અર્થઘટન થવો જોઈએ. જો કે **OMs** વર્ગના સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાની વાત કરે છે, તેમ છતાં વર્ગને ઓળખવામાં અને કલમ 16(4) હેઠળ રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં તે વર્ગના અપૂરતા પ્રતિનિધિત્વની ખાતરી કરવામાં પ્રાથમિક વિચારણા એ સામાજિક પછાતતા છે જે શૈક્ષણિક પછાતતામાં પરિણમે છે. , જે બંને આર્થિક પછાતતામાં પરિણમે છે. સામાજિક પછાતતા સાથે જોડાયેલ મહત્વની ડિગ્રી શૈક્ષણિક પછાતતા અને આર્થિક પછાતતાને આપવામાં આવતા મહત્વ કરતાં ઘણી વધારે છે, કારણ કે કલમ 16(4) ના અર્થમાં લોકોના એક વર્ગને પછાત વર્ગ તરીકે ઓળખવા અને વર્ગીકૃત કરવામાં નિમણૂકો અથવા પોસ્ટ્સના આરક્ષણ માટે, 'સામાજિક પછાતતા' મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે.'

સાવંત, જે.

482. આર્થિક પછાતપણું એ આ દેશના મોટા ભાગના લોકો માટે હાનિકારક છે. તમામ જાતિઓ અને સમુદાયોમાં ગરીબ વર્ગો છે. ગરીબી તમામ અવરોધોને પાર

કરે છે. આર્થિક પછાતપણાની પ્રકૃતિ અને ડિગ્રી અને તેના કારણો અને અસરો, તેમ છતાં, વસ્તીના દરેક વિભાગમાં બદલાય છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં ગરીબો પણ સામાજિક રીતે નીચલી જાતિઓ કરતાં એટલો જ ચડિયાતો છે જેટલો ઉચ્ચ જાતિઓમાં ધનિકો છે. તેમની આર્થિક પછાતતા સામાજિક પછાતતાને કારણે નથી. તેમની વચ્ચેની કેટલીક વ્યક્તિઓનું શૈક્ષણિક પછાતપણું તેમની ગરીબીને કારણે હોઈ શકે છે જેમાં એકલા આર્થિક સહાય તેમને અન્ય લોકો સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે સમાન ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવામાં સક્ષમ બનાવી શકે છે. બીજી બાજુ, જેઓ સામાજિક રીતે પછાત છે જેમ કે નીચલી જાતિ અથવા વ્યવસાયિક જૂથો, તેઓ પણ તેમના સામાજિક પછાતતાને કારણે શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે, તેમની આર્થિક પછાતતા તેમના સામાજિક અને શૈક્ષણિક બંને પછાતતાનું પરિણામ છે. તેમનું શૈક્ષણિક પછાતપણું માત્ર તેમના આર્થિક પછાતપણાને કારણે નથી. તે મુખ્યત્વે તેમની સામાજિક પછાતતાને કારણે છે. આથી માત્ર આર્થિક સહાય તેમને અન્ય લોકો સાથે અને ખાસ કરીને જેઓ સામાજિક રીતે અદ્યતન છે તેમની સાથે સ્પર્ધા કરવામાં સક્ષમ નહીં બને. તેમનું સામાજિક પછાતપણું તેમના આર્થિક કે શૈક્ષણિક પછાતપણુંનું કારણ છે અને પરિણામ નથી. કલમ 16(4) માં 'નાગરિકોનો પછાત વર્ગ' અભિવ્યક્તિની સાચી આયાતને સમજવા માટે આ મહત્વપૂર્ણ તફાવતને ધ્યાનમાં લેવો જરૂરી છે. જો તે માત્ર શૈક્ષણિક પછાતપણું હોય અથવા માત્ર આર્થિક પછાતપણું હોય કે જેને વિશેષ રૂપે પૂરી કરવાનો હેતુ હતો, તો રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં નોકરીમાં અનામત માટે જોગવાઈ કરવાની

જરૂર ન હતી. કલમ 15(4), 38 અને 46 હેઠળ તેની કાળજી લઈ શકાય છે. કલમ 16(4) હેઠળ નિમણૂંકોમાં અનામત માટેની જોગવાઈનો હેતુ આર્થિક ઉત્થાન અથવા ગરીબી દૂર કરવાનો નથી. કલમ 16(4) ખાસ કરીને એવા લોકોને રાજ્યની સત્તામાં યોગ્ય હિસ્સો આપવા માટે બનાવવામાં આવી છે જેઓ મુખ્યત્વે તેમના સામાજિક અને તેથી, શૈક્ષણિક અને આર્થિક પછાતતાને કારણે તેનાથી બહાર રહ્યા છે. અનુચ્છેદ 16(4) દ્વારા વિચારવામાં આવેલ પછાતપણું એ પછાતપણું છે જે દેશના વહીવટમાં પ્રતિનિધિત્વ ન થવાનું કારણ અને પરિણામ બંને છે. અન્ય તમામ પ્રકારની પછાતતા આ લેખના હેતુ માટે અપ્રસ્તુત છે. વધુમાં, પછાતપણું એ આખા વર્ગનું પછાતપણું હોવું જોઈએ અને વર્ગની અમુક વ્યક્તિઓનું નહીં, જે વ્યક્તિઓ આર્થિક અથવા શૈક્ષણિક રીતે પછાત હોઈ શકે, પરંતુ જે વર્ગનો તેઓ સંબંધ ધરાવે છે તે સામાજિક રીતે આગળ અને પર્યાપ્ત અથવા પર્યાપ્ત કરતાં પણ વધુ હોઈ શકે છે. સેવાઓમાં રજૂ થાય છે. કારણ કે કલમ 16(4) હેઠળ આરક્ષણ વ્યક્તિઓ માટે નથી પરંતુ એક વર્ગ માટે છે જે સેવાઓમાં પછાત અને અપૂરતું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોવા જોઈએ,આવી વ્યક્તિઓ કલમ 16(4) હેઠળ અનામતના લાભાર્થી નહીં હોય. સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે અદ્યતન હોય પરંતુ આર્થિક રીતે પછાત હોય અથવા તેના આર્થિક પછાતપણાને કારણે રાજ્યની સેવાઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ ન હોય તેવા 'વર્ગ' (વ્યક્તિઓ નહીં)ને મળવું વધુ મુશ્કેલ છે. આથી, માત્ર આર્થિક

અથવા માત્ર શૈક્ષણિક પછાતપણું જે સામાજિક પછાતપણુંનું પરિણામ નથી, તે કલમ 16(4) માટે પછાતપણુંનો માપદંડ ન હોઈ શકે.

****

492. પ્રશ્ન નંબર I પર ચર્ચા કરતી વખતે, તે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે જ્યાં સુધી 'પછાત વર્ગો' સંબંધિત છે, કલમ 16 ની કલમ (4) તેમના માટેના આરક્ષણો માટે સંપૂર્ણ છે. પ્રશ્ન નંબર II હેઠળ તે વધુમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે એકમાત્ર 'પછાત વર્ગ' કે જેના માટે ઉપરોક્ત કલમ હેઠળ અનામત આપવામાં આવે છે તે સામાજિક રીતે પછાત વર્ગ છે જેની શૈક્ષણિક અને આર્થિક પછાતતા સામાજિક પછાતતાને કારણે છે. જે વર્ગ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત નથી તેમ છતાં આર્થિક અથવા તો શૈક્ષણિક રીતે પછાત નથી તે ઉપરોક્ત કલમના હેતુઓ માટે પછાત વર્ગ નથી. આ બે નિષ્કર્ષો પરથી જે બહાર આવે છે તે એ છે કે ઉપરોક્ત કલમ હેઠળ અન્ય કોઈ વર્ગની તરફેણમાં પોસ્ટ્સમાં અનામત આપી શકાતી નથી. વધુમાં, કલમ (4) હેઠળ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની તરફેણમાં પણ અનામત રાખવાનો હેતુ ગરીબી દૂર કરવાનો નથી પરંતુ તેને સત્તામાં પર્યાપ્ત હિસ્સો આપવાનો છે.

બી. પી. જીવન રેડ્ડી, જે.

799. પ્રશ્ન નંબર 3 હેઠળની ચર્ચા પરથી તે અનુસરે છે કે પછાત વર્ગને માત્ર અને માત્ર આર્થિક માપદંડના સંદર્ભમાં નક્કી કરી શકાતો નથી. તે સામાજિક

પછાતપણાની સાથે અને વધુમાં એક વિચારણા અથવા આધાર હોઈ શકે છે, પરંતુ તે ક્યારેય એકમાત્ર માપદંડ ન હોઈ શકે. આ કોર્ટ દ્વારા સમાન રીતે લેવામાં આવેલો આ અભિપ્રાય છે અને અમે તેની સાથે આદરપૂર્વક સંમત છીએ.

*** *** ***

843. પ્રશ્ન નંબર 3(ડી) સાથે કામ કરતી વખતે, અમે માન્યું કે 'ક્રીમી લેયર'ની બાદબાકી સામાજિક ઉન્નતિના આધારે હોવી જોઈએ (એવી પ્રગતિ કે જે તેમને પછાત વર્ગોમાં ખપાવવા અયોગ્ય ઠરાવે છે) અને માત્ર આર્થિક માપદંડના આધારે નહીં. તે જ સમયે, અમે માન્યું કે આવક અથવા વ્યક્તિ પાસે રહેલી મિલકતની હદને સામાજિક ઉન્નતિના માપદંડ તરીકે લઈ શકાય છે અને તેના આધારે આપેલ જાતિ/સમુદાય/વ્યવસાયિક જૂથના 'ક્રીમી લેયર'ને બાકાત રાખી શકાય છે જેથી સાચા પછાત વર્ગ સુધી પહોંચી શકાય.. પ્રશ્ન નંબર 5 હેઠળ, અમે માન્યું કે રાજ્ય માટે પછાત વર્ગોને તેમના સાપેક્ષ સામાજિક પછાતપણાના આધારે પછાત અને વધુ પછાતમાં વર્ગીકૃત કરવું અસ્વીકાર્ય નથી. અમે બે વ્યવસાયિક જૂથોનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું હતું, જેમ કે, સુવર્ણકાર અને વડે (આંધ્ર પ્રદેશમાં પરંપરાગત પથ્થર – કાપનાર); બંનેનો સમાવેશ 'અન્ય પછાત વર્ગો'માં થાય છે. જો આ બે જૂથોને એકસાથે ભેગા કરવામાં આવે અને એક સામાન્ય આરક્ષણ કરવામાં આવે, તો સુવર્ણકારો તમામ ખાલી જગ્યાઓ લઈ જશે અને વડે માટે કોઈ જગ્યા બચશે નહીં. ઉક્ત દૃષ્ટિકોણથી, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે, નિયુક્ત પછાત વર્ગોમાં આવા વર્ગીકરણ

ખરેખર તેમની વચ્ચેના વધુ પછાતને તેમના હક મેળવવામાં મદદ કરવા માટે સેવા આપી શકે છે. પરંતુ હવે પ્રશ્ન એ છે કે શું 25 સપ્ટેમ્બર, 1991 ના ઓફિસ મેમોરેન્ડમની કલમ (i) કાયદામાં ટકાઉ છે. આ કલમ પછાત વર્ગના અન્ય સભ્યો કરતાં પછાત વર્ગોના 'ગરીબ વર્ગો'ની તરફેણમાં પ્રાધાન્ય આપવાની જોગવાઈ કરે છે. પ્રથમ છાપ પર, એવું દેખાઈ શકે છે કે પછાત વર્ગોને માત્ર આર્થિક માપદંડના આધારે અને પછાત વર્ગોના ગરીબ વર્ગોની તરફેણમાં આપવામાં આવેલી પસંદગીના આધારે બે પેટા જૂથોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે. જો કે, અમારા ધ્યાનમાં લેવાયેલા અભિપ્રાયમાં, આ પ્રકારનું અર્થઘટન તે સંદર્ભ સાથે સુસંગત રહેશે નહીં જેમાં ઉપરોક્ત અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે અને કલમ હેઠળની ભાવના કે તે જે ઉદ્દેશ્ય હાંસલ કરવા માંગે છે તે આગળ ધપાવશે નહીં. કલમનો હેતુ 'સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો'માં વધુ પછાતની તરફેણમાં પસંદગી આપવાનો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, 'ગરીબ વર્ગ' અભિવ્યક્તિનો અર્થ એવા લોકો માટે હતો જેઓ સામાજિક અને આર્થિક રીતે વધુ પછાત છે. સંદર્ભમાં 'ગરીબ' શબ્દનો ઉપયોગ માત્ર સામાજિક પછાતપણાના માપદંડ તરીકે થાય છે. (અલબત્ત, સરકારે હજુ સુધી સૂચિત કર્યું નથી કે નિયુક્ત પછાત વર્ગોમાંથી કયો વર્ગ સામાજિક રીતે વધુ પછાત છે, એટલે કે 'ગરીબ વર્ગો'). આ અર્થમાં સમજીએ તો, આ વર્ગીકરણ બંધારણીય રીતે અથવા કાયદાની દૃષ્ટિએ અમાન્ય નથી અને ન કહી શકાય. આગળનો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે: 'પ્રાધાન્ય' શબ્દનો અર્થ અને સંદર્ભ શું છે? આ હકીકતને

ધ્યાનમાં રાખીને પછાત વર્ગોને બે પેટા–શ્રેણીઓમાં વિભાજિંત કરવાનો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે, જેવા કે, પછાત અને વધુ પછાત,તેમની વચ્ચે અનામત (પછાત વર્ગો માટે) ખાલી જગ્યાઓની સમાન વહેંચણીનો અર્થ કરવા માટે 'પસંદગી' અભિવ્યક્તિ વાંચવી આવશ્યક છે. દેખીતી રીતે ઉદ્દેશ્ય 'પછાત'ને અનામતના લાભથી સંપૂર્ણપણે વંચિત રાખવાનો ન હોઈ શકે, જેનું પરિણામ આવી શકે છે જો 'પસંદગી' શબ્દને શાબ્દિક રીતે વાંચવામાં આવે – જો 'વધુ પછાત' ઓબીસી માટે અનામત તમામ ઉપલબ્ધ ખાલી જગ્યાઓ/જગ્યાઓ છીનવી લે. , ઓબીસીમાં 'પછાત' માટે કોઈ રહેશે નહીં. તે આ કારણોસર છે કે અમે સમાન વિભાજનનો અર્થ કરવા માટે અભિવ્યક્તિને વાંચવા માટે વલણ ધરાવીએ છીએ. આ, અમારા મતે, અભિવ્યક્તિ 'પસંદગી' જે સંદર્ભમાં થાય છે તેને સમજવાની યોગ્ય અને વાજબી રીત છે. ઉપરોક્ત અર્થઘટન આપીને, અમે કલમ પાછળના મૂળ હેતુ અને સાચા હેતુને પ્રભાવિત કરીશું.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

71.7. એમ. નાગરાજના સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ વાંચશે: –

એસ.એચ.કાપડિયા, જે.

'120. આ તબક્કે, એક પાસાનો ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી છે. સામાજિક ન્યાય લાભો અને બોજાના વિતરણ સાથે સંબંધિત છે. વિતરણનો આધાર અધિકારો, જરૂરિયાતો અને માધ્યમો વચ્ચેના સંઘર્ષનો વિસ્તાર છે. આ ત્રણ માપદંડોને

સમાનતાના બે ખ્યાલો હેઠળ મૂકી શકાય છે, એટલે કે 'ઔપચારિક સમાનતા' અને 'પ્રમાણસર સમાનતા'. ઔપચારિક સમાનતાનો અર્થ એ છે કે કાયદો દરેકને સમાન ગણે છે. સમાનતાવાદી સમાનતાની વિભાવના એ પ્રમાણસર સમાનતાની વિભાવના છે અને તે અપેક્ષા રાખે છે કે રાજ્યો લોકશાહી રાજનીતિના માળખામાં સમાજના વંચિત વર્ગોની તરફેણમાં હકારાત્મક પગલાં લેશે. *ઈન્દ્રા સાહની*માં પાંડિયન સિવાયના તમામ ન્યાયાધીશોએ જણાવ્યું હતું કે આરક્ષણ માટે નિર્ધારિત સંરક્ષિત જૂથમાંથી ક્રીમી લેયરને બાકાત રાખવા માટે 'મીન્સ ટેસ્ટ' અપનાવવી જોઈએ. ***ઈન્દ્રા સાહની*માં આ કોર્ટે, તેથી, પછાતપણાના નિર્ણાયક તરીકે જાતિને સ્વીકારી છે અને તેમ છતાં તેણે ક્રીમી લેયરની વિભાવના લાવીને બિનસાંપ્રદાયિકતાના સિદ્ધાંત સાથે સંતુલન સ્થાપિત કર્યું છે જે બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા છે. આ કોર્ટમાં ઘણી વખત મંતવ્યો વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા છે કે જાતિ એ પછાતતાનો નિર્ણાયક ન હોવો જોઈએ અને માત્ર આર્થિક માપદંડ જ પછાતતાનો નિર્ધારક હોવો જોઈએ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, અમે ઇન્દ્રા સાહનીના નિર્ણયથી બંધાયેલા છીએ**. બંધનકર્તા નિર્ણયને ધ્યાનમાં રાખીને પછાતપણાના 'નિર્ધારક' તરીકેના પ્રશ્નને આપણે ધ્યાનમાં લઈ શકતા નથી. ઉપરોક્ત આવશ્યકતાઓ ઉપરાંત ઈન્દ્રા સાહનીની આ અદાલતે ભેદભાવના આરોપ સામે પ્રતિરક્ષા પ્રદાન કરવા માટે રિપ્લેસમેન્ટની વિભાવના સાથે પોસ્ટ–સ્પેસિફીક રોસ્ટરના આધારે 50% ની ટોચમર્યાદા મર્યાદા જેવા સંખ્યાત્મક બેન્ચમાર્ક વિકસાવ્યા છે.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

72. સંદર્ભાત્મક વાંચન પર, તે વ્યાજબી રીતે બહાર કાઢવામાં આવી શકે છે કે આ કોર્ટના નિર્ણયોમાં જ્યાં પણ અવલોકનો આવે છે, તે અસર માટે કે અનામતનો લાભ માત્ર આર્થિક માપદંડ પર જ મેળવી શકાતો નથી, તે સિદ્ધાંતને અભિવ્યક્ત કરવાનો હતો કે લાભ મેળવવા માટે અનુચ્છેદ 15(4) અને/અથવા 15(5) અને/અથવા 16(4) હેઠળ આ હકારાત્મક કાર્યવાહી, જે પણ કેસ હોય, સંબંધિત વર્ગે અન્ય કેટલાક ગેરલાભ પણ ઉઠાવવા જોઈએ અને એકલા આર્થિક ગેરલાભ જ નહીં. ઉપરોક્ત નિર્ણયોનો અર્થ એવો થાય કે જો કલમ 15(4) અને/અથવા 15(5) અને/અથવા 16(4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલો સિવાયનો કોઈપણ વર્ગ અથવા વિભાગ માત્ર આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે ગેરલાભથી પીડાય છે, તો રાજ્ય તે વર્ગ અથવા વિભાગ માટે ક્યારેય હકારાત્મક પગલાં લઈ શકતા નથી.

73. ઉપરોક્ત નિર્ણયોમાંથી સમજી શકાય તેવા સિદ્ધાંતો તેમજ બંધારણમાં સામાજિક–આર્થિક ન્યાયના નિશ્ચિત ઉદ્દેશ્ય સહિત પૃષ્ઠભૂમિના પાસાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, ભૂતકાળના નિર્ણયોમાં આ અદાલતના અવલોકનો કે અનામતનો દાવો માત્ર આર્થિક માપદંડ પર કરી શકાતો નથી, કલમ 15(4) અને/અથવા 15(5) અને/અથવા 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવતા વર્ગ અથવા વર્ગોને જ લાગુ થશે; અને અન્ય, આ કોર્ટે અન્ય વર્ગો કે જેઓ આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે વંચિત છે તેમને અનામત આપવા પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂક્યો નથી.

74. અરજદારો વતી, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ 46 ના શબ્દસમૂહશાસ્ત્ર પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે; અને એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે તેમાં

વિચારવામાં આવેલા પગલાં SC/STs અને આવા અન્ય નબળા વર્ગોની તરફેણમાં લેવામાં આવે છે જેઓ 'એસસી/એસટી માટે સમાન પરિસ્થિતિમાં છે'. રજૂઆત એવી કરવામાં આવી છે કે આ જોગવાઈને કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગની તરફેણમાં આરક્ષણ માટે બોલાવી શકાતી નથી જે અન્ય વિશેષતાઓ ધરાવતું નથી જે તેને SC/ST ની સમકક્ષ અથવા સમાન રાખી શકે. દલીલોની આ લાઈન સંસદમાં બંધારણ (એકસો અને ચોવીસમો સુધારો) બિલ, 2019 રજૂ કરવા માટેના ઉદ્દેશ્ય અને કારણોના નિવેદનમાં આવતા ફકરાઓ પર આધારિત છે જે બંધારણ (એકસો અને ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ તરફ દોરી જાય છે. , 2019 પરંતુ, આર્ટિકલ 46 ના ટેક્સ્ટના ખૂબ જ સાંકડા અને અસ્વીકાર્ય રીતે પ્રતિબંધિત વાંચન પર આધારિત છે જ્યારે તેની રચના સંપૂર્ણપણે ખૂટે છે; અને ઓછામાં ઓછી ત્રણ મોટી ખામીઓથી પીડાય છે.

74.1. પ્રથમ અને દેખીતી ખામી એ છે કે દલીલોની આ પંક્તિ માત્ર સ્પર્શક પર જ જતી નથી પણ તે 'વિતરણાત્મક ન્યાય'ના મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંતને પણ ચૂકી જાય છે, જે ભારતના બંધારણની કલમ 46 અને કલમ 38 અને 39 જેવી જોગવાઈઓનો આધાર છે. વિતરણ ન્યાયનો સિદ્ધાંત આ અદાલત દ્વારા ***લિંગપ્પા પોચન્ના એપલવાર વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય અને અન્યો*** **(1985) 1 SCC 479 *ના*** કેસમાં સમજાવવામાં આવ્યો છે અને અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે: આમ: –

> '16. ..... ધારાસભ્યો, ન્યાયાધીશો અને વહીવટકર્તાઓ હવે વિતરણાત્મક ન્યાયની વિભાવનાથી પરિચિત છે. **આપણું બંધારણ રાજ્યને વહીવટ કરવા માટે પરવાનગી આપે છે અને નિર્દેશ પણ આપે છે કે જેને 'વિતરણાત્મક ન્યાય' કહી**

શકાય. કાયદાના ક્ષેત્રમાં વિતરક ન્યાયની વિભાવના – અર્થઘટન, અન્ય બાબતોની સાથે, આર્થિક અસમાનતાઓને દૂર કરવી અને સમાજમાં અસમાનતાઓ વચ્ચેના વ્યવહારો અથવા લેણદેણને કારણે થતા અન્યાયને સુધારવો. 'દરેક પાસેથી તેની ક્ષમતા મુજબ, દરેકને તેની જરૂરિયાતો અનુસાર' સિદ્ધાંતના આધારે સમાજના સભ્યો વચ્ચે સંપત્તિનું ન્યાયી વિભાજન હાંસલ કરવા માટે કાયદાનો વિતરણ ન્યાયના સાધન તરીકે ઉપયોગ થવો જોઈએ. વિતરણાત્મક ન્યાય એ વિભેદક કર દ્વારા અસમાનતા ઘટાડવા, દેવાથી રાહત આપવા અથવા એકની માલિકીની મિલકતનું વિતરણ કરવા કરતાં વધુ સમજે છે, જેમની પાસે કૃષિ અને શહેરી બંને હોલ્ડિંગ્સ પર ટોચમર્યાદા લાદીને અથવા અમુક વ્યવહારોને પ્રતિબંધિત કરીને કરારના વ્યવહારોના સીધા નિયમન દ્વારા. અને, કદાચ, અન્યની જરૂરિયાત દ્વારા. તેનો અર્થ એવો પણ થાય છે કે જેમને તેમની મિલકતો બેફામ સોદાબાજી દ્વારા વંચિત કરવામાં આવી છે તેમને તેમની મિલકત પુનઃસ્થાપિત કરવી જોઈએ. આવા તમામ કાયદા સમાજના સભ્યો વચ્ચે ભૌતિક સંસાધનોના વાજબી વિભાજનને હાંસલ કરવાના સાધન તરીકે સંપત્તિના બળજબરીપૂર્વક પુનઃવિતરણનું સ્વરૂપ લઈ શકે છે અથવા અન્યાયી કરારો પર કાયદાકીય નિયંત્રણ હોઈ શકે છે.' (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

74.1.1. અલબત્ત, ઉપરોક્ત નિર્ણય મહારાષ્ટ્ર રિસ્ટોરેશન ઑફ લેન્ડ્સ ટુ શિડ્યુલ્ડ ટ્રાઈબ એક્ટ, 1974 ના સંદર્ભમાં આપવામાં આવ્યો હતો, જે આદિવાસીઓમાંથી બિન–આદિવાસીઓને ખેતીની જમીનના ટ્રાન્સફરને રદ કરવાની

અને આદિવાસીઓને કબજો પુનઃસ્થાપિત કરવાની જોગવાઈ કરે છે, પરંતુ, સિદ્ધાંતમાં જણાવ્યું હતું. તેમાં, બંધારણની યોજના સાથે સંબંધિત હોવાથી, તે સ્પષ્ટ કરે છે કે રાજ્યને બંધારણનો આદેશ વિતરણ ન્યાયનું સંચાલન કરવાનો છે; અને કાયદો બનાવવાની પ્રક્રિયામાં, વિતરણાત્મક ન્યાયની વિભાવના, અન્ય બાબતોની સાથે, આર્થિક અસમાનતાઓને દૂર કરે છે. વિતરણ ન્યાયની વિવિધ પદ્ધતિઓ હોઈ શકે છે; અને તે માત્ર કર અથવા દેવું રાહતના પગલાં દ્વારા અથવા કરારના વ્યવહારોના નિયમન દ્વારા અથવા સંપત્તિના પુનઃવિતરણ દ્વારા અસમાનતાઓને ઘટાડવા કરતાં વધુ સમજે છે. આ ચર્ચાને વિતરણ ન્યાયના અન્ય તમામ માધ્યમો પર વિસ્તૃત કરવાની જરૂર નથી પરંતુ, તે સ્પષ્ટ કરતાં વધુ છે. કે વિતરણ ન્યાયની ફિલસૂફી વિશાળ કંપનવિસ્તાર છે જે, અન્ય બાબતોની સાથે, આર્થિક અસમાનતાઓને દૂર કરવાની જરૂરિયાતો સુધી પહોંચે છે; અને પછી, તે એક વર્ગ અથવા વંચિત નાગરિકોના કેટલાક વર્ગો સુધી મર્યાદિત નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વિતરણાત્મક ન્યાયના વિશાળ સ્પેક્ટ્રમમાં તમામ નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપવાનું ફરજિયાત છે, જેથી આવકમાં અસમાનતા ઓછી થાય અને નાગરિકોને આજીવિકાના પર્યાપ્ત માધ્યમો પણ મળે. આ પ્રતિબદ્ધતામાં, આવકમાં અસમાનતા અને આજીવિકાના પર્યાપ્ત માધ્યમોની અછતને કારણે એક વર્ગના નાગરિકોને સંઘર્ષ કરવા માટે છોડી દેવાથી તમામ–સમાવેશક સામાજિક–આર્થિક ન્યાયને સુરક્ષિત કરવાનો અંતિમ ધ્યેય પૂરો ન થઈ શકે.

74.1.2. હકીકતમાં, રાજ્ય ગરીબી નાબૂદીના કોઈપણ પગલાં અપનાવી શકે છે પરંતુ EWS માટે હકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા આરક્ષણ આપી શકતું નથી તેવી દલીલ એ ધારણા પર આગળ વધે છે કે અમારી બંધારણીય યોજનામાં અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી ફક્ત SEBC/OBCs/SCs/ એસ.ટી. માટે બંધારણની કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) ના હાલના લખાણને ધ્યાનમાં રાખીને આરક્ષિત છે આવી ધારણા ન તો માન્ય છે કે ન તો આપણી બંધારણીય યોજના સાથે સુસંગત છે. 'બધા' નાગરિકો માટે 'ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય' સુરક્ષિત કરવાના વચન સાથે, દલીલની આ રેખા મૂળભૂત બંધારણીય ઉદ્દેશ્યો પર ઈચ્છે છે; અને તેમની વચ્ચે 'બધા' ભાઈચારાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે. આમ જોવામાં આવે તો, પ્રશ્નમાંનો સુધારો કરવાનો પડકાર વિતરણ ન્યાયના સિદ્ધાંત પર નિષ્ફળ જાય છે.

74.2. બીજું, કલમ 46 સંબંધિત આ દલીલ બંધારણીય જોગવાઈના લખાણના અર્થઘટનના મૂળભૂત નિયમો પર તૂટી પડે છે.

74.2.1. તે અયોગ્ય છે કે બંધારણ, અન્ય અધિનિયમોથી વિપરીત, એક કાયમી સાધન બનવાનો હેતુ છે. બંધારણની મહાન સામાન્યતાઓમાં એક વિષય અને મહત્વ છે જે દરેક વયે બદલાય છે. [જ૯] વર્તમાન જરૂરિયાતો અને આવશ્યકતાઓને પહોંચી વળવા માટે બંધારણને જીવંત સજીવ વસ્તુ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેથી, બંધારણની જોગવાઈઓને સ્ટ્રેટજેકેટમાં મૂકી શકાય નહીં. આ અદાલત, ***એસોસિએશન ઓફ યુનિફાઈડ ટેલી સર્વિસ પ્રોવાઈડર્સ અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યોના*** *કેસમાં* **(2014) 6 એસસીસી 110,** તે ***પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ***

લિબર્ટીઝ (પીયુસીએલ) અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો : (2003) 4 **SCC** 399 *એનઆરના* કિસ્સામાં અગાઉના નિર્ણયના સંદર્ભમાં એ સિદ્ધાંતોને નીચેની શરતોમાં સમજાવ્યા છે (અલબત્ત, કલમ 149 ના સંદર્ભમાં): –

> '43. બંધારણ, જેમ કે ઘણી વખત કહેવામાં આવે છે કે 'એક જીવંત કાર્બનિક વસ્તુ છે અને વર્તમાન જરૂરિયાતો અને આવશ્યકતાને પહોંચી વળવા માટે લાગુ થવી જોઈએ'. **બંધારણ, તેથી, બંધારણીય અર્થશાસ્ત્રની મૂળ સમજને સમજવા અથવા સ્વીકારવા માટે બંધાયેલ નથી**. કલમ 149 ના અર્થ અને વિષયવસ્તુની તપાસ કરતી વખતે સેવા પ્રદાતાઓ દ્વારા સંદર્ભિત સંસદીય ચર્ચાઓ એ એકમાત્ર માપદંડ ન હોઈ શકે, કારણ કે તેની સામગ્રી અને મહત્વ દરેક વયે બદલાય છે. *પીપલ્સ યુનિયન ફોર સિવિલ લિબર્ટીઝ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*માં **આ અદાલત દ્વારા નક્કી કરાયેલા બંધારણમાં જ મૂળભૂત અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે, તેમાં કોઈ નિશ્ચિત સામગ્રી નથી, તેમાંના મોટા ભાગના ખાલી પાત્રો છે જેમાં દરેક પેઢીએ તેની સામગ્રીને તેના પ્રકાશમાં રેડવાની છે. અનુભવ.**'
>
> (શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

[૪૯] બેન્જામિન એન. કાર્ડોઝો, 'ધ નેચર ઓફ ધ જ્યુડિશિયલ પ્રોસેસ', યેલ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (1921), પૃષ્ઠ. 17.

74.2.2. તેથી, એવું કહી શકાય નહીં કે સારગ્રાહી અભિવ્યક્તિ 'અન્ય નબળા વર્ગો' ને શક્ય તેટલો બહોળો અર્થ આપવાનો નથી અથવા આ અભિવ્યક્તિ ફક્ત તે નબળા વર્ગોને સંદર્ભિત કરે છે જેઓ SC અને STs માટે સમાન પરિસ્થિતિમાં છે.

74.2.3. જો કે, કલમ 46 ના મુખ્ય ભાગમાં વપરાયેલ લખાણ અને અભિવ્યક્તિઓનો ક્રમ અરજદારો વતી વારંવાર પુનરાવર્તિત કરવામાં આવ્યો છે જેથી કરીને અર્થઘટનના *એજ્યુસડેમ જનરિસ* સિદ્ધાંત પર આધારિત દલીલો પર ભાર મૂકવામાં આવે પરંતુ, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, તે સિદ્ધાંત બંધારણ જેવી કાર્બનિક વસ્તુના અર્થઘટનમાં બંધબેસતો નથી.. આ સિવાય, જ્યારે અર્થઘટનના સિદ્ધાંતોમાંથી પસાર થાય છે, ત્યારે એ પણ નોંધી શકાય છે કે કોઈ પણ શંકાના કિસ્સામાં, જોગવાઈના મથાળા અથવા પેટા–મથાળાને પણ જોગવાઈના નિર્માણમાં આંતરિક સહાય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, જ્યારે જોગવાઈમાં વપરાતા સ્પષ્ટ શબ્દોના વ્યાપક ઉપયોગમાં ઘટાડો ન થાય.. [૫૦] નોંધવામાં રસપ્રદ બાબત એ છે કે કલમ 46 ના મથાળામાં, શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોના પ્રચાર માટે લક્ષ્ય જૂથોના વર્ણનની ઘટનાક્રમ જોગવાઈની સામગ્રી કરતાં વિપરીત ક્રમમાં દર્શાવવામાં આવી છે. શીર્ષક *'અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન'* દર્શાવે છે, જ્યારે મુખ્ય જોગવાઈની સામગ્રી *'લોકોના નબળા વર્ગોના હિત અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ'*, લોકોના હિત સાથે ઘડવામાં આવી છે.. સમાવિષ્ટો સાથે મથાળાનું એક સરળ વાંચન એ સ્પષ્ટ કરશે કે કલમ 46 માં વ્યાપક અભિવ્યક્તિ 'અન્ય નબળા વિભાગો' ચોક્કસ નબળા

વિભાગો (અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ) થી અસંબંધિત છે; અને તે માત્ર એવા વિભાગો સુધી સીમિત નથી કે જેઓ એસસી અને એસટી માટે સમાન પરિસ્થિતિ ધરાવે છે.

[૫૦] ***M/s Frick India Ltd.*** *વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો.*: (1990) 1 **SCC** 400 .

74.3. કલમ 46 દ્વારા વિચારવામાં આવેલા પગલાંના પ્રતિબંધિત સંચાલનનું સૂચન કરતી દલીલમાં ઉપરોક્ત બે મુખ્ય ખામીઓ સિવાય, જ્યારે બંધારણીય સુધારાના સંદર્ભમાં તેની તપાસ કરવામાં આવે ત્યારે અન્ય ખામીઓ આ દલીલના તળિયે પછાડે છે. આ દલીલમાં મૂળભૂત ખામી એ છે કે જો ઉદ્દેશ્ય અને કારણોનું નિવેદન અને પ્રશ્નમાંના સુધારા માટેના કલમ 46 નો સંદર્ભ આપે છે, તો પણ આવો સંદર્ભ DPSP ના માત્ર એક ભાગનો છે જે બંધારણીય ઉદ્દેશ્યને સૂચવવા માટે છે કે જેને સંબોધવા માંગવામાં આવે છે, અથવા પરિપૂર્ણ જો કે, પ્રશ્નમાં થયેલ સુધારો બંધારણની આમુખ તેમજ કલમ 38 અને 39 સહિતની કોઈપણ અન્ય જોગવાઈઓ સાથે સંકળાયેલ હોઈ શકે છે. વધુમાં, તે આપણી બંધારણીય યોજનાની આવશ્યકતા નથી કે બંધારણમાં સુધારો તેના DPSP માં હાલની કેટલીક જોગવાઈઓ પર આધારિત હોવો જોઈએ. વાસ્તવમાં, બંધારણમાં સુધારો (અલબત્ત, મૂળભૂત માળખાની મર્યાદામાં) ડીપીએસપીમાં કોઈપણ અનુરૂપ જોગવાઈ વિના પણ કરી શકાય છે.

75. બાબતના ઉપરોક્ત દૃષ્ટિકોણમાં, અરજદારો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી દલીલોની બીજી અસ્વીકાર્ય રેખાનું વિશ્લેષણ કરવાનું કોઈ કારણ જણાતું નથી કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો કહેવાતા ફોરવર્ડ વર્ગ/જાતિની તરફેણમાં વળતરલક્ષી ભેદભાવની જોગવાઈ કરે છે. તે અવલોકન કરવા માટે પૂરતું છે કે પ્રશ્નમાં સુધારો અનિવાર્યપણે તે આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની જરૂરિયાતો સાથે સંબંધિત છે જેમને અત્યાર સુધી આવી હકારાત્મક કાર્યવાહીનો લાભ આપવામાં આવ્યો નથી (ખાસ કરીને અનામતનો), જે નાગરિકોના અન્ય વર્ગ/વર્ગોને આપવામાં આવ્યો હતો એટલે કે, SEBCs/OBCs/SCs/STs. EWS આરક્ષણની આ હકારાત્મક કાર્યવાહીને પછાત વર્ગ વિરુદ્ધ ફોરવર્ડ ક્લાસના દૃષ્ટિકોણથી જોવી એ બધા માટે વાસ્તવિક અને મુળ ન્યાયના ધ્યેય તરફ વળતર ભેદભાવની તે જ અનુમતિને અનુરૂપ નથી.

76. પડકારનું બીજું કારણ એ છે કે જો આર્થિક માપદંડો પર આરક્ષણ આપવું હોય તો, SEBCs/OBCs/SCs/STs ને આ હકારાત્મક પગલાંથી દૂર રાખવા એ બંધારણીય યોજના સાથે સીધો સંઘર્ષ છે અને સમાનતા સંહિતાને અસર કરે છે. દલીલોની આ પંક્તિ આગામી સેગમેન્ટમાં હાથ ધરવામાં આવશે. હાલના હેતુ માટે કહેવા માટે પૂરતું છે કે પ્રશ્નમાંના સુધારાને પડકાર એ આધાર પર છે કે રાજ્ય ગરીબી અને તેનાથી ઉદ્ભવતા ગેરફાયદાનો સામનો કરવા માટે તમામ સંબંધિત પગલાં લઈ શકે છે, પરંતુ, અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહીની કલ્પના માત્ર નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ માટે બંધારણ દ્વારા કરવામાં આવી છે.; અને માત્ર આર્થિક ગેરલાભ જ અનામતની આ ક્રિયા માટે ક્યારેય વિચારવામાં આવી ન હતી, તેને નકારી

કાઢવાની જરૂર છે. કોઈ પણ સંજોગોમાં, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના સમર્થનમાં અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા, સર્વસમાવેશક સામાજિક–આર્થિક ન્યાય પ્રત્યે રાજ્યના કોઈપણ કાયદેસરના પ્રયાસો, જેમને અન્યથા આ હકારાત્મક કાર્યવાહીનો લાભ આપવામાં આવ્યો ન હતો, તે કોર્ટ દ્વારા હળવાશથી દખલ થઈ શકે નહીં.

EWS આરક્ષણ અમુક વર્ગો માટે ઉપલબ્ધ નથી: શું મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે

77. ઉપરોક્ત ચર્ચા અમને આ બાબતોમાં વિવાદના આગામી મુખ્ય ક્ષેત્ર પર લઈ જાય છે જ્યાં પીડિત અરજદારો જણાવે છે કે EWS અનામતના લાભમાંથી SEBCs/OBCs/SCs/STs ને બાકાત રાખવાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. નિર્ધારણ માટે આ મુદ્દામાં પ્રવેશ કરતી વખતે, 103 મા સુધારા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓની મુખ્ય વિશેષતાઓને ફરીથી કબજે કરવી તે યોગ્ય રહેશે.

77.1. નોંધ્યું છે તેમ, પ્રશ્નમાંનો સુધારો કલમ (6) બંને કલમો, એટલે કે, 15 અને 16 માં દાખલ કરે છે. કલમ 15 ની કલમ (6) *બિન–અવરોધક પૂર્વનિર્ધારણથી* શરૂ થાય છે, જે કલમ 15 ની અન્ય કલમોમાં અથવા કલમ 19(1)(જી) અથવા કલમ 29(2) અન્યથા સમાવિષ્ટ કંઈપણ હોવા છતાં તેને કાર્યકારી બનાવે છે. કલમ 15 ની કલમ (6) ની પેટા કલમ (એ) રાજ્યને કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના

નાગરિકોની પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે અને તેની પેટા કલમ (બી) લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને બાદ કરતાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, જાહેર કે ખાનગીમાં પ્રવેશની બાબતમાં વધુમાં વધુ દસ ટકા અનામત કરવાની જોગવાઈ કરે છે. તેવી જ રીતે, કલમ 16 ની કલમ (6) પણ બિન–અવરોધક પૂર્વનિર્ધારણથી શરૂ થાય છે, જે તે કલમની અન્ય કલમોમાં અન્યથા સમાવિષ્ટ કંઈપણ હોવા છતાં તેને ઓપરેટિવ બનાવે છે અને રાજ્યને આર્થિક રીતે કોઈની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા પોસ્ટ્સના આરક્ષણ માટે કોઈપણ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે. નાગરિકોના નબળા વર્ગો મહત્તમ દસ ટકા સુધી. કલમ 15 ની કલમ (6) ના સમજૂતી મુજબ, આ બંને કલમો 15 અને 16 ના હેતુ માટે 'આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' એવા હશે જેમ કે કૌટુંબિક આવક અને અન્ય આર્થિક ગેરલાભના સૂચકાંકોના આધારે રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે સૂચિત કરવામાં આવે. જો કે, જ્યારે આ બંને કલમો તેમની મર્યાદામાંથી તે વર્ગોને બાકાત રાખે છે જેઓ પહેલેથી જ કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યા છે, એટલે કે, આ સુધારેલી જોગવાઈઓ હેઠળના લાભો અનુસૂચિત જાતિઓને મળતા નથી, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય પછાત વર્ગો (બિન–ક્રીમી લેયર), પડકારનું કારણ એ છે કે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને કલમ 15(6) અને 16(6)ની બહાર રાખવા એ બંધારણીય યોજના સાથે સીધો સંઘર્ષ છે અને સમજાવી ન શકાય તેવા પ્રતિકૂળ ભેદભાવ છે.. તેના બદલે, અરજદારોના જણાવ્યા મુજબ, કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવતા વર્ગોમાં સૌથી ગરીબ

ગરીબોનો સમાવેશ થાય છે અને તેથી, તેમને EWS આરક્ષણના લાભથી વંચિત રાખવા એ કલ્પનાત્મક રીતે બંધારણીય ધોરણો અને સિદ્ધાંતો સાથે સંઘર્ષમાં એક કવાયત છે..

77.2. પ્રથમ સંકોચમાં, આ સંદર્ભમાં કરવામાં આવેલી દલીલોમાં કંઈક તથ્ય હોવાનું જણાય છે કારણ કે તે નકારી શકાય નહીં કે કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવતા વર્ગોમાં ગરીબ વ્યક્તિઓ પણ સામેલ હશે. જો કે, થોડો વિરામ અને નજીકથી જોવાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ બાકાતને કારણે અરજદારોની ફરિયાદ સંપૂર્ણપણે અસમર્થ રહે છે અને પ્રશ્નમાંના સુધારા સામેનો પડકાર સંપૂર્ણપણે બિનટકાઉ છે. *ઈન્ફ્રા* તરીકે નોંધ્યું છે, આ બાકાતમાં ચોક્કસ તર્ક છે; તેના બદલે, EWS આરક્ષણની યોજનાની સાચી કામગીરી અને અસર માટે આ બાકાત અનિવાર્ય છે.

78. એ સાચું છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ 15(4), 15(5) અને 16(4) ના હેતુ માટે વ્યક્તિઓના વર્ગોને ઓળખવામાં એટલે કે, અન્ય પછાત વર્ગો (બિન–ક્રીમી લેયર), અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ, સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા મુખ્યત્વે આંકવામાં આવે છે, પરંતુ તે પછી, ગરીબી પણ આ પરિબળો સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે તે દર્શાવવા માટે તેને કોઈ મોટા સંશોધનની જરૂર નથી.

78.1. હકીકતમાં, ***વસંત કુમાર***માં ગરીબીને સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાના પ્રાથમિક સ્ત્રોત તરીકે ઓળખવામાં આવી હતી, પરંતુ નીચેના શબ્દોમાં: –

'80. વર્ગ ગરીબી, વ્યક્તિગત ગરીબી નહીં, તેથી પ્રાથમિક કસોટી છે. અન્ય આનુષંગિક કસોટીઓ જીવનનો માર્ગ, જીવનધોરણ, સામાજિક પદાનુક્રમમાં સ્થાન, આદતો અને રીતરિવાજો વગેરે છે. **વ્યક્તિગત અપવાદો હોવા છતાં, જાતિના સંદર્ભમાં સામાજિક પછાતતાને ઓળખવી શક્ય અને સરળ બની શકે છે. રહેઠાણના સંદર્ભમાં, વ્યવસાયના સંદર્ભમાં અથવા કોઈ અન્ય પ્રભાવશાળી વિશેષતા સાથે. જાતિ અને પેટા-પ્રાદેશિકતા પ્રત્યેની આપણી દુશ્મનાવટ હોવા છતાં, આ જીવનની તથ્યો છે જેને દૂર કરી શકાતી નથી. જો તેઓ ગરીબીને પ્રતિબિંબિત કરે છે જે સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાનો પ્રાથમિક સ્ત્રોત છે, તો તેઓ અન્ય ઓછા પ્રાથમિક સ્ત્રોતો સાથે શું છે તે માટે તેઓને માન્યતા આપવી જોઈએ.** જો તમે તેને જાતિ જૂથ, પેટા-પ્રાદેશિક જૂથ, અથવા વ્યવસાયિક જૂથ અથવા કોઈ અન્ય વર્ગ તરીકે જોતા હોવ ત્યાં પણ ગરીબીને ઓળખી શકાય તેવી જૂથ ઘટના તરીકે પ્રતિબિંબિત કરવામાં આવે છે અને તેને ઓળખવામાં કંઈ ખોટું નથી. એકવાર સંબંધિત પરિબળોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તે પછી, દરેક રાજ્ય માટે કેવી રીતે અને ક્યાં રેખા દોરવી તે એક પ્રશ્ન છે કારણ કે આર્થિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિઓ દરેક ક્ષેત્રે અલગ અલગ હોય છે. એકવાર સંબંધિત શરતોને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે અને લોકોના વર્ગનું પછાતપણું નક્કી થઈ જાય, તો કોર્ટને આ બાબતમાં દખલ કરવાનું રહેશે નહીં. પરંતુ, કોઈ ગેરસમજ ન થાય તો, ન્યાયિક સમીક્ષા બાકાત રહેશે નહીં.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

78.2. જો કે, ઉપરોક્ત અવલોકનોમાં મુખ્ય પરિબળ વર્ગ ગરીબી છે જે વ્યક્તિગત ગરીબી કરતાં અલગ હોવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ, તે નકારી શકાય નહીં કે ગરીબી એ એક ભૌતિક પરિબળ છે જે કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) ની શરતોમાં સક્ષમ આરક્ષણના માર્ગે હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે ચોક્કસ વર્ગ/જાતિની હક જાતિ, રહેઠાણ, વ્યવસાય અથવા અન્ય પ્રબળ લક્ષણને ઓળખતી વખતે ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે.. તે સંજોગોમાં, જો સંસદે અનુચ્છેદ 15(4), 15(5) અને 16(4) ની હાલની કલમો દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા વર્ગોને આ સંદર્ભમાં અન્ય લાભ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો ન લંબાવવાનું યોગ્ય માન્યું હોય તો અન્ય લોકો માટે કોતરવામાં આવેલ અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહીના, સંસદના આ ચુકાદા પર સવાલ ઉઠાવવાનું કોઈ કારણ નથી. દેખીતી રીતે, કારણ કે તે વર્ગોને પહેલાથી જ અનામતના સંદર્ભમાં હકારાત્મક કાર્યવાહી પૂરી પાડવામાં આવી છે, સંસદના શાણપણમાં, તેમને અથવા તેમના કોઈપણ ઘટકને અન્ય આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે અનામતની સકારાત્મક કાર્યવાહીનો બીજો લાભ લંબાવવાની કોઈ જરૂર નહોતી. .

78.3. વધુમાં, અનામતનો લાભ કલમ 15 અને 16 ની હાલની કલમો હેઠળ બાકાત વર્ગો/જાતિઓને મળે છે; અને પ્રશ્નમાં સુધારા દ્વારા, તેમના માટે નિર્ધારિત ક્વોટા કોઈપણ રીતે સમાપ્ત થતો નથી.

79. પ્રશ્નમાં સુધારો 'આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' અને અન્ય નબળા વર્ગો વચ્ચે વાજબી વર્ગીકરણ બનાવે છે, જેઓ બંધારણની કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) માં પહેલેથી જ ઉલ્લેખિત છે અને તેના હેઠળ અનામતના લાભો લેવા માટે હકદાર છે.

જ્યારે વર્ટિકલ રિઝર્વેશન હોય, ત્યારે લક્ષ્ય જૂથને લાભ પૂરો પાડવા માટે બાકાત એ મહત્ત્વની આવશ્યકતા છે. વાસ્તવમાં, ચોક્કસ લક્ષ્ય જૂથ માટે આરક્ષણની હકારાત્મક ક્રિયા, તેના ઇચ્છિત પરિણામો પ્રાપ્ત કરવા માટે, અન્યને બાકાત રાખીને કોતરવામાં આવે છે. આ જ સિદ્ધાંત SEBC, OBC, SC અને ST ના જૂથો માટે અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે લાગુ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંના દરેક અન્યને બાકાત રાખીને તેમના વર્ટિકલ કોલમમાં આરક્ષણ લે છે. પરંતુ આ બાકાત માટે, ચોક્કસ વર્ગ અથવા જૂથ માટે કથિત હકારાત્મક ક્રિયા જન્મજાત રીતે વિકૃત હશે અને તેના પ્રારંભમાં નિષ્ફળ જશે. તેથી, EWS ની તરફેણમાં અનામતની હકારાત્મક કાર્યવાહીમાંથી તેને બાકાત રાખવા સામે કોઈ ચોક્કસ વર્ગ અથવા વિભાગના દાવાને નકારી કાઢવો પડશે.

80. વાસ્તવમાં, આ ચુકાદાના અગાઉના સેગમેન્ટમાં ચર્ચા માટે જરૂરી કોરોલરરી તરીકે તે અનુસરે છે કે હાલની હકારાત્મક કાર્યવાહીના હેતુ અને ઉદ્દેશ્યને જોવું, એટલે કે, આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો, અન્ય વર્ગોના લાભ માટે અનામત, જેઓ પહેલાથી જ કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4)ના આધારે આરક્ષણની હકારાત્મક કાર્યવાહીનો લાભ મેળવી રહ્યાં છે, તેમને કલમ 15(6) અને 16(6)માં EWS આરક્ષણના લાભોથી દૂર રાખવા જરૂરી છે અને તે સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે કે, પરંતુ આ બાકાત માટે, સમાનતા અને વળતરના ભેદભાવના સામાન્ય સિદ્ધાંતોનું સંપૂર્ણ સંતુલન ખલેલ પહોંચશે, જેમાં કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) હેઠળ પહેલેથી જ લાભ મેળવતા વર્ગોને વધારાનો અથવા અતિશય લાભ આપવામાં આવશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો,

આવા બાકાત વિના, પ્રશ્નમાં સુધારા દ્વારા અનામત માત્ર અસંગત અને બંધારણીય રીતે અમાન્ય પરિસ્થિતિ તરફ દોરી જશે.

81. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જે વર્ગો પહેલાથી જ કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) ના આધારે વળતર આપનાર ભેદભાવના પ્રાપ્તકર્તા અને લાભાર્થી છે, તે અન્ય વર્ગોમાં વાજબી રીતે ફરિયાદ કરી શકતા નથી. અન્ય વર્ગ માટે વળતર ભેદભાવનો સમૂહ, તેઓને બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. તે પુનરોચ્ચાર કરે છે કે વળતર ભેદભાવ, તેના સ્વભાવથી, તેના ઉદ્દેશ્યોને પ્રાપ્ત કરવા માટે બાકાત તરીકે સંરચિત કરવામાં આવશે. ઊલટાનું, જો વર્ગો કે જેમના માટે હકારાત્મક પગલાં પહેલેથી જ અમલમાં છે તેમને બાકાત રાખવામાં આવ્યાં નથી, તો વર્તમાન કવાયત પોતે જ ગેરવાજબી ભેદભાવ હશે.

82. અભિગમનો થોડો અલગ કોણ પણ સમાન પરિણામ તરફ દોરી જશે. આર્ટિકલ 15(4), 15(5) અને 16(4) નો લાભ પહેલાથી જ મેળવી રહેલા વર્ગ અથવા વર્ગો વતી બનાવવા માંગવામાં આવેલ કેસ એ છે કે EWS આરક્ષણમાંથી તેમને બાકાત રાખવું એ અકલ્પનીય ભેદભાવ છે. આ દલીલ જે ચૂકી જાય છે તે એ છે કે ઔપચારિક સમાનતાના સિદ્ધાંતોના સંબંધમાં, બંને આરક્ષણો, પછી ભલે તે પહેલાની જોગવાઈઓ હેઠળ હોય કે નવી દાખલ કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓ હેઠળ, *વળતરલક્ષી ભેદભાવ*ના છે જે હકારાત્મક પગલાં તરીકે માન્ય છે; અને તે *સીધા ભેદભાવ*થી વિરુદ્ધ અલગ હોવું જોઈએ, જે અનુમતિપાત્ર નથી.

82.1. અરજદારોના મતે, જ્યારે તેમને EWS આરક્ષણમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે ત્યારે આ તેમના સીધા ભેદભાવનો મામલો છે. આ દલીલની સમસ્યા એ છે કે EWS આરક્ષણ પોતે જ વળતર આપનાર ભેદભાવનું બીજું સ્વરૂપ છે, જે આવા નબળા વર્ગોના કારણને સેવા આપવા માટે છે જેમને અત્યાર સુધી અનામતના માર્ગે કોઈ રાજ્ય સમર્થન આપવામાં આવ્યું નથી. SEBCs/OBCs/SCs/STs તેમની તરફેણમાં હાલના વળતરલક્ષી ભેદભાવ ધરાવે છે જેમાં હાલમાં સમર્થિત EWS ને પણ અન્ય તમામ બાકાત વર્ગો/વ્યક્તિઓ સાથે બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. જરૂરી કોરોલરી તરીકે, જ્યારે EWS ને વળતરલક્ષી ભેદભાવના માર્ગે ટેકો આપવાનો હોય, ત્યારે તે માત્ર અન્ય લોકોને બાકાત રાખીને જ આપી શકાય છે, અને ખાસ કરીને જેઓ હાલના વળતર ભેદભાવનો લાભ મેળવી રહ્યા છે તેઓને બાકાત રાખીને. સરળ શબ્દોમાં કહીએ તો, EWS આરક્ષણમાંથી SEBCs/OBCs/SCs/STs ને બાકાત રાખવા એ સમાન પ્રજાતિઓ માટે વળતર આપનારી ભેદભાવ છે જેમ કે SEBCs/OBCs/SCs/STs આરક્ષણમાંથી સામાન્ય EWS ને બાકાત રાખવામાં આવે છે. ઉપર કહ્યું તેમ, વળતર આપનારી ભેદભાવ, જ્યાં પણ લાગુ કરવામાં આવે છે, તે પાત્રમાં બાકાત છે અને તેનું મૂલ્ય અને પદાર્થ ફક્ત અન્યને બાકાત રાખીને જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. આવા તફાવતને કાયદેસર રીતે અસ્વીકાર્ય કહી શકાય નહીં; તેના બદલે તે અનિવાર્ય છે. જ્યારે આવું હોય, ત્યારે હાલની બાબતોમાં બાકાત રાખવા સામેના અવાજને માત્ર પાયાવિહોણા તરીકે નકારી શકાય છે.

83. હકીકત એ છે કે વળતર ભેદભાવમાં બાકાત જન્મજાત છે તે હકીકત દ્વારા વધુ ઉદાહરણ આપી શકાય છે કે ***ઈન્દ્રા સાહની***માં, આ કોર્ટે ઓબીસીના ક્રીમી લેયરને અનામતના લાભમાંથી બાકાત રાખ્યા હતા. જટિલ સેટમાં–એક તરફ ઔપચારિક સમાનતા (જે ભેદભાવને સંપૂર્ણપણે દૂર કરે છે) અને બીજી તરફ વાસ્તવિક અને મુળભુત સમાનતા (જે વળતર ભેદભાવને મંજૂરી આપે છે જેથી ગેરફાયદાને ઉથલાવી શકે), બાકાત એ વળતર આપનાર ભેદભાવ જેટલું જ અનિવાર્ય છે.

83.1. વાસ્તવમાં, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના સાચા સંક્ષિપ્ત બનાવવા માટે 'ક્રીમી લેયર' સિદ્ધાંત પોતે જ લાગુ કરવામાં આવ્યો હતો. ક્રીમી લેયર સિદ્ધાંત સાથે બે વિશેષતાઓ આકર્ષક રીતે સામે આવે છે. એક એ છે કે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગને એક વાસ્તવિક સંક્ષિપ્ત બનાવવા માટે, આર્થિક પરિબળો સમાન રીતે મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે; અને પછી, બાકાત સિદ્ધાંત તેમાં પણ લાગુ પડે છે. આ બે વિશેષતાઓ, જ્યારે હાલના કેસમાં લાગુ કરવામાં આવે છે, તે સ્પષ્ટ કરે છે કે આર્થિક માપદંડનો ઉપયોગ વિરોધાભાસી નથી – આરક્ષણની કવાયત માટે સૂચવવામાં આવે છે, બલ્કે તે અનિવાર્ય છે; અને બીજું, વળતરયુક્ત ભેદભાવની કવાયતને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે, જેથી તેનું ઇચ્છિત પરિણામ પ્રાપ્ત કરી શકાય, લક્ષ્ય જૂથમાંથી દરેક અન્ય વર્ગ/વ્યક્તિને બાકાત રાખવા અનિવાર્ય છે. આમ જોવામાં આવે તો, હાલમાં કાર્યરત બંધારણીય કાયદાના સ્વીકૃત સિદ્ધાંતોમાં પ્રશ્નમાંનો સુધારો અપવાદરૂપ છે.

84. હજુ પણ આગળ, ઈન્દ્રા સાહનીમાં, કલમ 16(4) પછાત વર્ગોની તરફેણમાં અનામતની વિભાવનાને સંપૂર્ણ છે કે કેમ તે પ્રશ્નના સંદર્ભમાં, જીવન રેડ્ડી, જે. એ અન્ય અવલોકનોની સાથે નીચે મુજબનું નિરીક્ષણ કર્યું: –

> '**743.** ....અમારા મતે, તેથી, જ્યાં રાજ્યને જરૂરી લાગે છે – પછાત વર્ગના સભ્યોને અમુક છૂટ, બાકાતો અથવા પસંદગીઓ પૂરી પાડવા માટે અનામતની જોગવાઈને સંપૂર્ણ અસર આપવાના હેતુથી, તે કલમ (4) હેઠળ જ આપી શકાય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અનામત માટેની જોગવાઈઓનો સંપૂર્ણ લાભ સુનિશ્ચિત કરવા માટે તમામ પૂરક અને આનુષંગિક જોગવાઈઓ આરક્ષણની જ ખ્યાલના ભાગરૂપે પ્રદાન કરી શકાય છે. તેવી જ રીતે, આપેલ પરિસ્થિતિમાં, રાજ્ય એવું વિચારી શકે છે કે ચોક્કસ પછાત વર્ગના કિસ્સામાં નિમણૂકો/હોદ્દાઓ માટે અનામત પ્રદાન કરવું જરૂરી નથી અને જો તેમની તરફેણમાં ચોક્કસ પસંદગી અથવા છૂટ આપવામાં આવે તો તે પૂરતું હશે. આ કલમ (4) હેઠળ જ કરી શકાય છે. આ અર્થમાં, કલમ 16 ની કલમ (4) એ ખાસ જોગવાઈઓનો સંપૂર્ણસમૂહ છે જે 'નાગરિકોના પછાત વર્ગ' ની તરફેણમાં કરી શકાય છે. **બંધારણ દ્વારા જ પછાત વર્ગોને વિશેષ સારવારને પાત્ર વર્ગ તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવ્યા છે અને બંધારણે પોતે જ વિશેષ સારવારની પ્રકૃતિ સ્પષ્ટ કરી છે, એવું માનવામાં આવવું જોઈએ કે કલમ 16 ના ક્લોઝ 4 સિવાય અથવા તેની બહાર તેમની તરફેણમાં કોઈ વધુ વર્ગીકરણ અથવા વિશેષ સારવાર માન્ય નથી.**'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

84.1. ઉપરોક્ત અવલોકનો એ સંપૂર્ણપણે સ્પષ્ટ કરે છે કે જ્યાં સુધી કલમ 16(4) હેઠળ આરક્ષણના સ્વરૂપમાં વળતર ભેદભાવનો લાભ મેળવતા વર્ગો સંબંધિત છે, ત્યાં સુધી તેમને કોઈ વધુ વર્ગીકરણ અથવા વિશેષ સારવાર આપવામાં આવશે નહીં. પ્રથમ, તેઓ અન્ય લાયક જૂથની તરફેણમાં અન્ય વળતરયુક્ત ભેદભાવમાં ઘૂસણખોરી કરવાનો દાવો કરી શકતા નથી.

85. આમ કહ્યા પછી જો દલીલ ખાતર એવું માની લેવામાં આવે કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો વર્તમાન સમાનતાના સિદ્ધાંતોને બદલી નાખે છે, તો પણ તે વર્તમાન અધિકારોને રદબાતલ અથવા ખારીજ કરવા માટે નથી પરંતુ માત્ર તેના એક માન્ય હેતુ માટે મધ્યમ સંક્ષિપ્ત તરીકે ગણવામાં આવે છે. આ રીતે જોવામાં આવે તો, એવું કહી શકાય નહીં કે પ્રશ્નમાંનો સુધારો સમાનતાના નિયમના આવા ઉલ્લંઘન તરફ દોરી જાય છે જે આઘાતજનક છે અથવા સમાન ન્યાયની સમાનતાની અનૈતિક કપટ છે.

86. કોઈપણ ખૂણાથી જોવામાં આવે તો, ભારતના બંધારણના મૂળભૂત માળખાના ઉલ્લંઘન તરીકે પ્રશ્નમાંના સુધારાને અમાન્ય જાહેર કરી શકાય નહીં.

87. જો કે ચર્ચા અને ઉપરોક્ત અવલોકનો આ વિભાગને સમાપ્ત કરવા માટે પૂરતા છે, પરંતુ, અન્ય મુદ્દા પર આગળ વધતા પહેલા, તે ઉપયોગી રીતે અવલોકન કરી શકાય છે કે અંતિમ વિશ્લેષણમાં, સામાજિક–આર્થિક ન્યાયની બધી આવશ્યકતાઓ કેવી રીતે છે તે પ્રશ્નો આપણી બંધારણીય યોજનામાં સંતુલિત થવું અને તે હેતુ માટે,

બંધારણીય સુધારો કરવો કે ન કરવો, તે આવશ્યકપણે સંસદના ક્ષેત્રમાં છે. કોઈ પણ બંધારણીય સુધારાને અદાલત દ્વારા કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈની ઈચ્છનીયતાના બીજા અનુમાન માટે અથવા સુધારાથી વહેતા ફાયદા અથવા ગેરફાયદાના સંશ્લેષણના માર્ગ દ્વારા ખલેલ પહોંચાડી શકાતી નથી. આ સંદર્ભમાં અને પ્રશ્નમાં સુધારાના સંદર્ભમાં, ભારતના ભૂતપૂર્વ મુખ્ય ન્યાયાધીશ પી.બી. ગજેન્દ્રગડકરના નીચેના શબ્દોનો સંદર્ભ આપવો જોઈએ: –

> 'આધુનિક ઉદારવાદ પ્રગતિશીલ અને વ્યાપક નૈતિક ફિલસૂફીમાંથી તેની પ્રેરણા લે છે. તેની મુખ્ય ધારણા એ છે કે વ્યક્તિગત જીવનમાં સામાજિક જવાબદારી માટે પસંદગી દર્શાવવી જોઈએ. આ નૈતિક અભિગમનો મૂળ અને આધારભૂત ઉદ્દેશ્ય માનવ વેદના અને દુ:ખને દૂર કરવાનો જુસ્સો છે. આ આદર્શના અનુસંધાનમાં, ઉદારવાદ નવા અને નવા સામાજિક–આર્થિક પ્રયોગો શરૂ કરવામાં અચકાતા નથી. આ પ્રયોગો એક અર્થમાં અજ્ઞાત નૈતિક પ્રદેશોમાં શોધની સાહસિક સફરનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જે જોખમ લેવા માટે તૈયાર છે પરંતુ સામાજિક–આર્થિક ન્યાયનું અંતિમ પુરસ્કાર જીતવા માટે નિર્ધારિત છે.' [51]

[૫૧] 'લો, લિબર્ટી એન્ડ સોશિયલ જસ્ટિસ', એશિયા પબ્લિશિંગ હાઉસ, બોમ્બે (1965), પૃષ્ઠ. 120.

87.1. જો પ્રશ્નમાંની જોગવાઈઓ પ્રયોગની હોવાનું કહેવામાં આવે તો પણ, સંસદ સામાજિક–આર્થિક ન્યાયના નિશ્ચિત ઉદ્દેશ્ય તરફ આવા કોઈપણ પ્રયોગ કરવા માટે હકદાર છે. બંધારણીય સુધારા દ્વારા સંસદની આવી કાર્યવાહી (અથવા કહો, પ્રયોગ)ને માત્ર મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત પર પડકારી શકાય છે અન્યથા નહીં.

88. આમ, દસ ટકામાંથી અન્ય જૂથો અને વર્ગોને બાકાત. EWS માટે નિર્ધારિત આરક્ષણ તેમને બંધારણીય રીતે પીડિત પક્ષોને પ્રશ્નમાં સુધારા પર હુમલો કરવા માટે સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંતને આહ્વાન કરવા માટે બનાવતું નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તેમની ફરિયાદને કાનૂની ફરિયાદ ન કહી શકાય જેથી કરીને કોર્ટ સમક્ષ ઉશ્કેરાઈ શકાય.

89. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ 15(6) અને 16(6)માં 'અન્ય' શબ્દોને 'વધુમાં' તરીકે વાંચવા જોઈએ, જેથી SC/ST/OBC નો EWS ની અંદર સમાવેશ કરી શકાય. માત્ર સાદા કારણસર અસ્વીકાર માટે પણ નોંધવામાં આવી છે કે સૂચવેલ બાંધકામ સ્પષ્ટપણે બાકાત અભિવ્યક્તિના સીધા અર્થની વિરુદ્ધમાં છે, કારણ કે આર્ટિકલ 15(6) અને 16(6) માં અને તેના હેતુ માટે. જો હજુ સુધી કોઈ શંકા હોય તો, ભારતના ગેઝેટ, અસાધારણ, ભાગ II, 17.07.2019 ના વિભાગ 1A માં પ્રકાશિત થયા મુજબ, પ્રશ્નમાંના સુધારાનો સત્તાવાર હિન્દી અનુવાદ કોઈપણ ગેરસમજને દૂર કરશે જ્યાં બાકાત હિન્દી અભિવ્યક્તિ '.... ' (ભિન્ન) અભિવ્યક્તિના સંબંધમાં 'અન્ય' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંદર્ભે કોઈ વધુ ટિપ્પણીની આવશ્યકતા જણાતી નથી.

પચાસ પ્રતિશતનો ભંગ. આરક્ષણ અને મૂળભૂત માળખાની ટોચમર્યાદા

90. વિવાદાસ્પદ સુધારાને પડકારતા વિદ્વાન વકીલ દ્વારા લાંબી દલીલો પણ EWS માટે દસ ટકાના આરક્ષણ પ્રિસ્ક્રિપ્શનની વિરુદ્ધ હતી એ આધાર પર કે તે કેસોની સતત શ્રેણીમાં આ અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદાને ઓળંગે છે. આ દલીલ આ અદાલત દ્વારા જાહેર કરાયેલા કાયદા સાથે ચોક્કસ રીતે સુસંગત નથી તે સિવાય, તે અન્ય દલીલની વિરુદ્ધ ચાલે છે કે આ EWS આરક્ષણ બાકાતને કારણે અમાન્ય છે. જો તમામ પચાસ ટકાની મર્યાદા અંતિમ અને અવિશ્વસનીય નિયમ છે, જે વર્ગો પહેલેથી જ પચાસ ટકાના સક્ષમ કૌંસમાં ઉભા છે વધારાના દસ ટકામાં તેમનો હિસ્સો વ્યાજબી રીતે દાવો કરી શકતો નથી. જે એક અલગ વર્ગ અને વિભાગ માટે છે, એટલે કે આર્થિક રીતે નબળા વર્ગ માટે.

91. વધુમાં, પચાસ ટકાની મર્યાદા અંગેની દલીલ આ અદાલત દ્વારા તે તમામ નિર્ણયો પર આધારિત છે જે પ્રશ્નમાં સુધારાના આગમન પહેલાં અસ્તિત્વમાં રહેલા આરક્ષણોના સંદર્ભમાં રેન્ડર કરવામાં આવ્યા હતા. પચાસ ટકા સીલિંગ દરખાસ્ત દેખીતી રીતે ફક્ત તે જ આરક્ષણો પર લાગુ થશે જે પ્રશ્નમાં સુધારા પહેલા સ્થાને હતા. આ કોર્ટના કોઈ નિર્ણયનો અર્થ એવો થાય કે જો સંસદને રાજ્ય દ્વારા જરૂરિયાતમંદ વર્ગ અથવા વર્ગ માટે અનામતના સ્વરૂપમાં બીજી હકારાત્મક કાર્યવાહીની આવશ્યકતા જણાય તો પણ તે ક્યારેય પૂરી પાડી શકાશે નહીં. અહીં નીચે નોંધ્યા મુજબ, આ કોર્ટના નિર્ણયો તેનાથી વિપરીત છે અને તે સુગમતા પ્રદાન કરે છે જેમાં સંસદે પ્રશ્નમાં સુધારો લાવવા માટે કાર્ય કર્યું છે.

92. ઉપરોક્ત પૃષ્ઠભૂમિમાં, આ પચાસ ટકા ટોચમર્યાદાના સંદર્ભમાં આ કોર્ટના સંબંધિત નિર્ણયો નો ઉલ્લેખ કરી શકાય છે પરંતુ, પુનરોચ્ચાર કરતી વખતે કે આ નિર્ણયો અનિવાર્યપણે એવા વર્ગ/વર્ગોને લાગુ પડે છે કે જેઓ ભારતના બંધારણની કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) દ્વારા પરિકલ્પિત લાભોનો લાભ લેવાના છે.

92.1. ***એમ.આર.બાલાજી***માં આ કોર્ટની બંધારણીય ખંડપીઠ, એન્જિનિયરિંગ અને મેડિકલ કોલેજો અને અન્ય ટેકનિકલ સંસ્થાઓમાં સાઠ ટકા આરક્ષણ યોગ્ય હતું કે કેમ તે અંગે વિચારણા કરતી વખતે નીચે મુજબ જોવા મળ્યું: –

> '...તે એટલા માટે છે કે સમાજના નબળા તત્વોની પ્રગતિને પ્રોત્સાહન આપીને મોટા પ્રમાણમાં સમાજના હિતોની સેવા કરવામાં આવશે કે આર્ટ. 15(4) વિશેષ જોગવાઈ કરવા માટે અધિકૃત કરે છે. પરંતુ જો કોઈ જોગવાઈ જે અપવાદની પ્રકૃતિમાં છે તે સમાજના બાકીના ભાગોને સંપૂર્ણપણે બાકાત રાખે છે, તો તે સ્પષ્ટપણે કલમ 15(4)ના અવકાશની બહાર છે.
>
> *** *** ***
>
> ....સામાન્ય રીતે અને વ્યાપક રીતે કહીએ તો, વિશેષ જોગવાઈ 50% કરતા ઓછી હોવી જોઈએ; 50% કરતા કેટલું ઓછું તે દરેક કેસમાં સંબંધિત પ્રવર્તમાન સંજોગો પર આધાર રાખે છે...'

92.2. ***ટી. દેવદાસન*** (સુપ્રા), કેરી ફોરવર્ડ નિયમની બંધારણીયતાને એ આધાર પર પડકારવામાં આવી હતી કે તે પચાસ ટકા મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. બહુમતી

એમ.આર. બાલાજી પર આધાર રાખે છે અને અવલોકન કરે છે કે કલમ 15(4) ને લગતા ઉક્ત નિર્ણયનો ગુણોત્તર કલમ 16(4) ને લગતા કેસમાં સમાન રીતે લાગુ પડે છે; અને જણાવ્યું હતું કે અડધાથી વધુ ખાલી જગ્યાઓનું આરક્ષણ અમાન્ય હતું. કોર્ટે નીચે આપેલા શબ્દોમાં 16(4) 16(1) માટે જોગવાઈ હોવાનું માનીને કેરી ફોરવર્ડ નિયમને ફગાવી દીધો: –

> ".....અમારી સામેના કિસ્સામાં ખરેખર 45 જગ્યાઓ ભરવામાં આવી છે જેમાંથી 29 અનુસૂચિત જાતિ અને જનજાતિના સભ્યો માટે કેરી ફોરવર્ડ નિયમ દ્વારા માન્ય અનામતના આધારે ગઈ છે. આ 64.4% રિઝર્વેશન છે. કેરી ફોરવર્ડ નિયમની કામગીરીનું પરિણામ છે, આપણે *બાલાજીના કેસ*ના નિર્ણયના આધારે માનવું જોઈએ કે નિયમ ખરાબ છે.....
>
> .....વધુમાં, આ કોર્ટે પહેલાથી જ રાખ્યું છે કે કલમ 16 નો ક્લોઝતે ક્લોઝ (1)ની જોગવાઈ અથવા ના અપવાદ દ્વારા છે. મુખ્ય જોગવાઈને રદબાતલ કરવા અથવા નાશ કરવા માટે કોઈ જોગવાઈ અથવા અપવાદનું એટલું અર્થઘટન કરી શકાતું નથી. cl. (4) હેઠળ નિમણૂકોનું અમર્યાદિત આરક્ષણ કરી શકાય છે તમ ઠરાવવું તે CL (1) માં સમાયેલ ગેરંટી અસરથી દૂર કરશે. અથવા શ્રેષ્ઠ રીતે તેને ભ્રામક બનાવશે...'

92.3. નોંધ્યું છે તેમ, ***એન. એમ. થોમસ*** નો કેસ કેરળ રાજ્ય અને ગૌણ સેવા નિયમો, 1958 માં સમાવિષ્ટ નિયમોની બંધારણીયતાના સંદર્ભમાં ઉભો થયો હતો,

જેના દ્વારા રાજ્ય સરકારને SC/ST ઉમેદવારોને વિભાગીય માટે લાયકાતની પરીક્ષા કસોટી પાસ કરવામાંથી મુક્તિ આપવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. તે કિસ્સામાં, બે વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ આ રીતે ટોચમર્યાદાના નિયમ વિશે અભિપ્રાય આપ્યો: –

ફઝલ અલી, જે.

"191..... **અનુમતિપાત્ર મર્યાદામાં યોગ્ય આરક્ષણ શું હશે તે દરેક કેસના તથ્યો અને સંજોગો પર આધાર રાખે છે અને કોઈ સખત અને ઝડપી નિયમ ઘડી શકાતો નથી, ન તો આ બાબતને એક ગાણિતિક સૂત્ર સુધી ઘટાડી શકાય છે જેથી જેથી તમામ કેસોમાં તેનું પાલન કરી શકાય.** આ કોર્ટના ચુકાદાના કેસોમાં કોઈ શંકા નથી કે અનામતની ટકાવારી 50% થી વધુ ન હોવી જોઈએ, તેમ છતાં, આ સાવધાનીનો નિયમ છે અને તમામ શ્રેણીઓ પૂરી થતી નથી. દાખલા તરીકે, ધારો કે રાજ્યમાં મોટી સંખ્યામાં પછાત વર્ગો છે જે વસ્તીના 80% છે અને સરકાર તેમને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે, તેમના માટે 80% નોકરીઓ અનામત રાખે છે શુ તે કહી શકાય કે અનામતની ટકાવારી ખરાબ છે અને કલમ 16 ની કલમ (4)ની અનુમતિપાત્ર મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે છે?

કૃષ્ના ઐયર, જે.

143.....**હું મારા વિદ્વાન ભાઈ ફઝલ અલી, જે. સાથે સંમત છું કે અગાઉના કેટલાક ચુકાદાઓ દ્વારા નિર્ધારિત કોઈપણ એક વર્ષમાં 50% ની અંકગણિત મર્યાદા કદાચ વધારે દબાવી ન શકાય.** વિભાગમાં એકંદર પ્રતિનિધિત્વ ચોક્કસ

વર્ષમાં ભરતી પર આધારિત નથી, પરંતુ કેડરની કુલ સંખ્યા પર આધારિત છે. હું તેમના અનુચ્છેદ 16(4)ના નિર્માણ અને 'કેરી ફોરવર્ડ' નિયમ વિશેના તેમના મત સાથે સંમત છું.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

92.3.1. અન્ય વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ પચાસ ટકા નિયમ સાથે ખાસ વ્યવહાર કર્યો ન હતો. પરંતુ બહુમતી ન્યાયાધીશો સંમત થયા કે કલમ 16(4) તે16(1)નો અપવાદ નથી.

92.4. ***અખિલ ભારતીય સોશિત કર્મચારી સંઘ (રેલ્વે) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો*: (1981) 1 SCC 246** માં , SC/ST ની તરફેણમાં રેલ્વે બોર્ડ દ્વારા આપવામાં આવેલી ઘણી છૂટ અને માફીને પડકારવામાં આવ્યો હતો. તેમાં, અનામતની ટકાવારી અંગેના મંતવ્યો નીચે મુજબ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યા: –

ચિનપ્પા રેડ્ડી, જે.

'135... અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની તરફેણમાં અનામત અથવા પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટ માટે કોઈ નિશ્ચિત મર્યાદા નથી, જોકે સામાન્ય રીતે અનામત પચાસ ટકાથી વધુ ન હોઈ શકે. **પચાસ ટકા નિયમ વિશે કોઈ કઠોરતા નથી જે ન્યાયાધીશો દ્વારા નિર્ધારિત માત્ર એક અનુકૂળ માર્ગદર્શિકા–રેખા છે.** દરેક કેસનો નિર્ણય પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટના ચોક્કસ નિયમના ઉપયોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા વર્તમાન વ્યવહારિક પરિણામોના સંદર્ભમાં લેવામાં આવવો જોઈએ

અને નિયમનો ઉપયોગ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા અનુમાનિત પરિણામોના સંદર્ભમાં નહીં. આ ચર્ચાના પ્રકાશમાં નિર્ણય લેવામાં આવે તો, હું પ્રતિબંધિત આદેશો અને પરિપત્રોમાંથી કોઈપણમાં ગેરકાયદેસર અથવા ગેરબંધારણીય શોધી શકતો નથી....

ક્રિષ્ના ઐયર, જે.

88.....અમારે એટલું જ કહેવાની જરૂર છે કે રેલ્વે બોર્ડ એ જોવા માટે સૂચનાઓ જારી કરવાની કાળજી લેશે કે કોઈ પણ વર્ષમાં SC અને ST ઉમેદવારોની 50 ટકાથી વધુ પ્રમોશનલ પોસ્ટ્સ પર ખરેખર નિમણૂક કરવામાં આવશે નહીં. **માનવીય બાબતોમાં ગાણિતિક ચોકસાઇ મુશ્કેલ હોવાથી અમુક અતિરેક અસર કરશે નહીં, પરંતુ નોંધપાત્ર વધારાથી પસંદગી રદ થશે.** આ રાઇડર અથવા શરતને આધિન કે 'કેરી ફોરવર્ડ' નિયમ, કોઈપણ વર્ષમાં, 50 ટકાથી વધુ SC અને ST ઉમેદવારોની પસંદગી અથવા નિમણૂંકમાં 50 ટકાથી વધુમાં પરિણમશે નહીં, અમે પરિશિષ્ટ 'I' ને સમર્થન આપીએ છીએ.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

92.4.1. આમ, અસરમાં, જ્યારે ચિન્પ્પા રેડ્ડી, જે.એ કહ્યું કે આરક્ષણ પર કોઈ ટોચમર્યાદા હોઈ શકે નહીં, ક્રિષ્ના અય્યર, જે.એ તે આરક્ષણને પચાસ ટકા કરતાં નોંધપાત્ર રીતે વધારે ટકાવી શકાતું નથી તેમ રાખ્યું.

92.5. ***વસંત કુમાર***માં, બે વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ પચાસ ટકાની આ ટોચમર્યાદાના સંદર્ભમાં થોડા અલગ તારણો દર્શાવ્યા હતા. અને ***એન. એમ. થોમસ***ના નિર્ણયની અસર નીચે મુજબ છે: –

ચિનપ્પા રેડ્ડી, જે.

'57. **.....આરક્ષણની ટકાવારી એ એવી બાબત નથી કે જેના પર કોર્ટ કોઈ સામગ્રી હાથ ધર્યા વિના ચુકાદો આપી શકે. અનામત 40 ટકા 50 ટકા કે 60 ટકાથી વધુ ન હોવી જોઈએ તેવું કોર્ટનું કહેવું મનસ્વી હશે અને બંધારણ આપણને મનસ્વી બનવાની પરવાનગી આપતું નથી.** જોકે *બાલાજી કેસ*માં, કોર્ટે વિચાર્યું હતું કે સામાન્ય રીતે અને વ્યાપક રીતે વિશેષ જોગવાઈ 50 ટકાથી ઓછી હોવી જોઈએ, અને 50 ટકાથી કેટલી ઓછી દરેક કેસમાં સંબંધિત પ્રવર્તમાન સંજોગો પર આધાર રાખે છે, કોર્ટે કબૂલાત કરી: 'આ બાબતમાં ફરીથી, અમે ચોક્કસપણે કહેવા માટે અચકાઈએ છીએ કે યોગ્ય જોગવાઈ શું હશે.' કોર્ટ આખરે એટલું જ કહેશે કે તેમની સામેના કેસના સંજોગોમાં, 68 ટકા અનામત બંધારણની કલમ 15(4) સાથે અસંગત હતી. **અમે *બાલાજી*ને આરક્ષણની બાહ્ય મર્યાદા તરીકે મનસ્વી રીતે 50 ટકા નીચે મૂકતા વાંચવા તૈયાર નથી**.....

58. આપણે અહીં પુનરાવર્તિત કરવું જોઈએ, અમે અગાઉ જે કહ્યું છે તે, કોઈ વૈજ્ઞાનિક આંકડાકીય માહિતી અથવા નિષ્ણાત વહીવટકર્તાઓના પુરાવા નથી કે

જેમણે આ અભિપ્રાયને સમર્થન આપવા માટે સમસ્યાનો કોઈ અભ્યાસ કર્યો હોય કે 50 ટકાથી વધુ અનામત કાર્યક્ષમતાને બગાડે છે. તે અંગૂઠાનો નિયમ છે અને અંગૂઠાના નિયમો જટિલ સમાજશાસ્ત્રીય અને વહીવટી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે ન્યાયાધીશો માટે નથી. કેટલીકવાર, તે તીરછી રીતે સૂચવવામાં આવે છે કે અતિશય અનામતને માત્ર મત – પકડવાના ઉપકરણ તરીકે સામેલ કરવામાં આવે છે. કદાચ ખરું, કદાચ નહીં. કોઈ ફક્ત એટલું જ કહી શકે છે કે 'દુષ્ટમાંથી સારું આવે છે' અને દલિત વર્ગોનું ઝડપી મુક્તિ, રાષ્ટ્ર માટે એટલું જ સારું. અમારા અવલોકનો વાસ્તવિક કાર્યક્ષમતાનો દરવાજો બતાવવાનો હેતુ ધરાવતા નથી. કાર્યક્ષમતા એ માર્ગદર્શક પરિબળ હોવું જોઈએ પરંતુ સ્મોકસ્ક્રીન નહીં. **કોર્ટ જેટલું કાયદેસર રીતે કહી શકે છે કે તે એ છે કે અનામત અતિશય ન હોઈ શકે. તે દમનકારી હોય તેટલું અતિશય ન હોઈ શકે; તે એટલું ઊંચું ન હોઈ શકે કે અન્ય દરેકને અન્યાયી બાકાત રાખવાની આવશ્યક ધારણા તરફ દોરી જાય.**

વેંકટરામૈયા, જે.

149. ઉપરોક્ત કેસમાં સાતેય મંતવ્યો કાળજીપૂર્વક તપાસ્યા પછી, **આ કોર્ટના સ્થાયી અભિપ્રાયને માનવો મુશ્કેલ છે કે કલમ 15(4) અથવા કલમ 16(4) હેઠળ અનામત 50% થી વધુ ન હોઈ શકે તે આ કેસનો નિર્ણય કરનાર બેન્ચ પર બહુમતીથી અસંતુષ્ટ છે.** હું આ કેસમાં આ મુદ્દાને આગળ વધારવાનો પ્રસ્તાવ મૂકતો નથી કારણ કે જો અનામત ફક્ત તે પછાત જાતિઓ અથવા વર્ગોની તરફેણમાં આપવામાં આવે છે જે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ

સાથે તુલનાત્મક છે, તો તે 50% (18% સહિત) થી વધુ નહીં હોય. કર્ણાટક રાજ્યમાં આવા પછાત વર્ગોની કુલ વસ્તીને ધ્યાનમાં રાખીને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ અને 15% "વિશેષ જૂથ" માટે અનામત છે.....'.

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

92.6. ***ઈન્દ્રા સાહની***માં, ન્યાયમૂર્તિશ્રી જીવન રેડ્ડી, બહુમતી માટે બોલતા, જો કે સ્પષ્ટ કર્યું કે કલમ 16(4) દ્વારા વિચારવામાં આવેલ આરક્ષણ પચાસ ટકાથી વધુ ન હોવું જોઈએ. છતાં તે નાની બારી ખુલ્લી રાખી આપણા દેશની મહાન વિવિધતામાં રહેલી અસાધારણ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને કડક નિયમમાં થોડી છૂટછાટ મળી શકે.. ઉદાહરણ તરીકે, તે દર્શાવવામાં આવ્યું હતું કે દૂરસ્થ અને દૂર દૂરના વિસ્તારોમાં વસતી વસ્તીને, તેઓ રાષ્ટ્રીય જીવનના મુખ્ય પ્રવાહમાંથી બહાર હોવાના કારણે અને તેમના માટે વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને, અલગ રીતે સારવાર કરવાની જરૂર પડી શકે છે. જો કે, એક ચેતવણી મૂકવામાં આવી હતી કે એક વિશેષ કેસ બનાવવાની જરૂર છે અને આ સંદર્ભે અત્યંત સાવચેતી રાખવી પડશે. સંબંધિત અવલોકનો નીચે મુજબ વંચાય છે: –

'809. ઉપરોક્ત ચર્ચામાંથી, અનિવાર્ય નિષ્કર્ષ જે અનુસરે છે, તે એ છે કે કલમ 16 ની કલમ (4) માં વિચારવામાં આવેલ અનામત 50% થી વધુ ન હોવી જોઈએ.

810. **જ્યારે 50% નિયમ હશે, ત્યારે આ દેશ અને લોકોની મહાન વિવિધતામાં રહેલી કેટલીક અસાધારણ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાન બહાર મૂકવાની જરૂર નથી. એવું બની શકે છે કે દૂરસ્થના અને દૂરના વિસ્તારોમાં તે વિસ્તારોમાં વસતી વસ્તીને, તેઓ રાષ્ટ્રીય જીવનના મુખ્ય પ્રવાહમાંથી બહાર હોવાને કારણે અને તેમના માટે વિલક્ષણ અને વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને, કેટલીક અલગ રીતે સારવાર કરવાની જરૂર પડી શકે છે. આ કડક નિયમમાં છૂટછાટ અનિવાર્ય બની શકે છે. આમ કરતી વખતે, અત્યંત સાવધાની રાખવી જોઈએ અને વિશેષ કેસ બનાવવો જોઈએ.**" (ભાર પૂરો પાડવામાં આવેલ)

92.6.1. ન્યાયમૂર્તિશ્રી પાંડિયન, એ પણ અભિપ્રાય આપ્યો કે નીચેના શબ્દોમાં અનામતની મહત્તમ ટકાવારી નક્કી કરી શકાતી નથી:

'189. હું ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ ફઝલ અલી, કૃષ્ના અય્યર, ચિનપ્પા રેડ્ડી, ના ઉપરોક્ત મંતવ્યો સંપૂર્ણપણે શેર કરું છું કે બંધારણની કલમ 15(4) અને/અથવા 16(4) હેઠળ અનામતની મહત્તમ ટકાવારી વાજબી રીતે નક્કી કરી શકાતી નથી."

92.6.2. ન્યાયમૂર્તિશ્રી પી. બી. સાવંત, એ પણ પચાસ ટકાનો પડઘો પાડ્યો હતો. સામાન્ય મર્યાદાનો ભંગ થઈ શકે છે પરંતુ દરેક કેસના તથ્યો અને સંજોગોમાં નીચેના શબ્દોમાં જોવાની જરૂર પડશે: –

'518. સારાંશ માટે, પ્રશ્નનો જવાબ આ રીતે આપી શકાય છે. કલમ (4) હેઠળ એકલા અથવા કલમ 16 ની કલમ (4) અને કલમ (1) હેઠળ આરક્ષણોને 50% કરતા વધુ એકસાથે રાખવામાં કોઈ કાનૂની નબળાઈ નથી. જો કે, 50% થી વધુ અનામતની હદની માન્યતા દરેક કેસના તથ્યો અને સંજોગો પર આધાર રાખે છે જેમાં તે ક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે અને વહીવટના ગ્રેડ અથવા સ્તર કે જેના માટે અનામત રાખવામાં આવે છે. જો કે, આગળ, કાયદેસર અને સૈદ્ધાંતિક રીતે 50% થી વધુ આરક્ષણો વાજબી હોઈ શકે છે, તે સામાન્ય રીતે ડહાપણભર્યું હશે અને કાઈપણ ઘણું ખોવાશે નહીં જો બંધારણના ઘડવૈયાઓના હેતુઓ અને ડૉ. આંબેડકરના અવલોકનો, આ વિષય પર ખાસ, ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો . રિઝર્વેશનને આગળ યોગ્ય ટકાવારીમાં કેટેગરી અને ગ્રેડવાઈઝ રાખવું જોઈએ અને વ્યવહારિક હેતુઓ માટે રિઝર્વેશનની હદ કેટેગરી અને ગ્રેડવાઈઝ ગણવી જોઈએ.'

92.7. ***એમ. નાગરાજ***માં, કલમ 16 (4–A) અને (4–B) નું અર્થઘટન કરતી વખતે અને અનામતની મર્યાદાને ધ્યાનમાં લેતી વખતે, 'પ્રમાણસર સમાનતા' ની વિભાવનાને રેખાંકિત કરતી વખતે આ અદાલત દ્વારા અભિવ્યક્તિ "સીલિંગ મર્યાદા" નો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. ઉક્ત નિર્ણયનો ફકરો 102, જે આરક્ષણને લગતી ચર્ચામાં અહીં પુનઃઉત્પાદિત કરવામાં આવ્યો હતો, તે નીચે મુજબના અન્ય સંબંધિત ફકરાઓ સાથે ઉપયોગી રીતે ફરીથી કાઢી શકાય છે: –

"102 ..... કલમ 16 ના ક્લોઝ (1) અને (4) કલમ 14 હેઠળ સમાનતાના

સિદ્ધાંતનું પુન: નિવેદન છે. કલમ 16 ની કલમ (4) આરક્ષણના માર્ગ દ્વારા હકારાત્મક કાર્યવાહીનો સંદર્ભ આપે છે. કલમ (4) જો કે, કલમ 16 જણાવે છે કે યોગ્ય સરકાર એવા કેસોમાં અનામત આપવા માટે મુક્ત છે કે જ્યાં તે પરિમાણપાત્ર ડેટાના આધારે સંતુષ્ટ હોય કે પછાત વર્ગને સેવાઓમાં અપૂરતી રીતે રજૂ કરવામાં આવે છે આરક્ષણ માટે બે સંજોગો હોવા જોઈએ, જેમ કે "પછાતપણું" અને "પ્રતિનિધિત્વની અપૂરતીતા". ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાનતા, ન્યાય અને અસરકારકતા ચલિત પરિબળો છે. આ પરિબળો સંદર્ભ–નિશ્ચિત છે. ત્રણ પરિબળો, તે દરેક કેસના તથ્યો અને સંજોગો પર નિર્ભર રહેશે. આ રાજ્ય દ્વારા સત્તાના ઉપયોગની પદ્ધતિ પરની મર્યાદાઓ છે..... જો સંબંધિત રાજ્ય પછાતપણું, અયોગ્યતાને ઓળખવામાં અને માપવામાં નિષ્ફળ જાય છે. અને એકંદર વહીવટી કાર્યક્ષમતા પછી તે ઘટનામાં અનામત માટેની જોગવાઈ અમાન્ય હશે.....સમાનતાના બે પાસાઓ છે – "ઔપચારિક સમાનતા" અને "પ્રમાણસર સમાનતા". પ્રમાણસર સમાનતા એ "હકીકતમાં" સમાનતા છે જ્યારે ઔપચારિક સમાનતા "કાયદામાં" સમાનતા છે. કાયદાના શાસનમાં ઔપચારિક સમાનતા અસ્તિત્વમાં છે. **પ્રમાણસર સમાનતાના કિસ્સામાં રાજ્ય ઉદાર લોકશાહીના માળખામાં સમાજના વંચિત વર્ગોની તરફેણમાં હકારાત્મક પગલાં લે તેવી અપેક્ષા છે. સમાનતાવાદી સમાનતા પ્રમાણસર સમાનતા છે.**

*** *** ***

104.....**ઉપર જણાવ્યા મુજબ, તે અનામત હોય કે મૂલ્યાંકન, બંનેમાં અતિશયતા બંધારણીય આદેશના ઉલ્લંઘનમાં પરિણમશે. જોકે, આ કવાયત દરેક કેસના તથ્યો પર નિર્ભર રહેશે.....**

*** *** ***

નિષ્કર્ષ

121. વિવાદિત બંધારણીય સુધારાઓ કે જેના દ્વારા કલમ 16(4–A) અને 16(4–B) કલમ 16(4)માંથી દાખલ કરવામાં આવ્યા છે. તેઓ કલમ 16(4)ના બંધારણમાં ફેરફાર કરતા નથી. તેઓ નિયંત્રક પરિબળો અથવા અનિવાર્ય કારણોને જાળવી રાખે છે, એટલે કે, પછાતપણું અને પ્રતિનિધિત્વની અપૂરતીતા જે રાજ્યોને કલમ 335 હેઠળ રાજ્ય વહીવટની એકંદર કાર્યક્ષમતાને ધ્યાનમાં રાખીને અનામત આપવા માટે સક્ષમ બનાવે છે. આ અસ્પષ્ટ સુધારાઓ માત્ર SC અને ST સુધી મર્યાદિત છે. તેઓ બંધારણીય જરૂરિયાતોમાંથી કોઈપણને નાબૂદ કરતા નથી, એટલે કે, 50% ની ટોચમર્યાદા મર્યાદા (જથ્થાત્મક મર્યાદા), ક્રીમી લેયરનો ખ્યાલ (ગુણાત્મક બાકાત), એક તરફ OBC અને બીજી તરફ SC અને STS વચ્ચેનું પેટા વર્ગીકરણ. *ઈન્દ્રા સાહનીમાં* ઠરાવ્યા મુજબ, *આર. કે. સભરવાલ*માં ઠરાવ્યા મુજબ રિપ્લેસમેન્ટના ઇનબિલ્ટ કોન્સેપ્ટ સાથે પોસ્ટ–આધારિત રોસ્ટરનો ખ્યાલ.

122. **અમે પુનરોચ્ચાર કરીએ છીએ કે 50% ની ટોચમર્યાદા, ક્રીમી લેયરની વિભાવના અને અનિવાર્ય કારણો, એટલે કે, પછાતપણું, પ્રતિનિધિત્વની અપૂરતીતા અને એકંદર વહીવટી કાર્યક્ષમતા એ તમામ બંધારણીય જરૂરિયાતો છે જેના વિના કલમ 16 માં તકની સમાનતાનું માળખું તૂટી જશે. ."**

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

92.8. ***કે. કૃષ્ણ મૂર્તિ*** (સુપ્રા) માં, નોંધ્યું છે તેમ, આ અદાલતે બંધારણ (તોંત્તેર સુધારો) અધિનિયમ, 1992 અને બંધારણ (ચૂંબોતેર સુધારો) અધિનિયમ, 1992 ને પડકાર ફેંક્યો હતો જેમાં ભાગ IX અને ભાગ IXA દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો – બંધારણમાં A ત્યાં પંચાયતો (ગ્રામીણ વિસ્તારો માટે) અને નગરપાલિકાઓ (શહેરી વિસ્તારો માટે) ની સત્તાઓ, રચના અને કાર્યો પર વિચારણા કરે છે. હાલના સંદર્ભમાં, સ્થાનિક સ્વ–સરકારના સંદર્ભમાં આરક્ષણની ટોચમર્યાદાના પાસાને સંદર્ભિત પેસેજ નીચે મુજબ ફરીથી કાઢી શકાય છે: –

"82.....(iv) SC/STs/OBC ની તરફેણમાં 50% ઊભી આરક્ષણની ઉપલી ટોચમર્યાદા સ્થાનિક સ્વ–સરકારના સંદર્ભમાં ભંગ થવી જોઈએ નહીં. અપવાદો માત્ર સુરક્ષિત કરવા માટે કરી શકાય છે. અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં આવેલી પંચાયતોમાં તેમના પ્રતિનિધિત્વની બાબતમાં અનુસૂચિત જનજાતિના હિત....."

92.9. ***ડો. જયશ્રી પાટીલ,*** ન્યાયમૂર્તિશ્રી ભટઈન્દ્ર સાહનીના વિશ્લેષણ પછી નીચે મુજબ કહ્યું: –

"10. *ઈન્દ્રા સાહની વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*ના ચુકાદાઓનું કાળજીપૂર્વક વાંચન, સ્પષ્ટ કરે છે કે નવમાંથી સાત ન્યાયાધીશોએ સંમતિ આપી હતી કે અનામત 50% પર માત્રાત્મક મર્યાદા અસ્તિત્વમાં છે જોડણી. ચાર ન્યાયાધીશોના મતે, તેથી, ન્યાયમૂર્તિશ્રી બી.પી. જીવન રેડ્ડી, ના ચુકાદા મુજબ, આ મર્યાદા અસાધારણ સંજોગોમાં ઓળંગી શકાય છે અને એવી પરિસ્થિતિઓમાં કે જેના માટે રાજ્ય અથવા સંબંધિત એજન્સી દ્વારા અલગ સમર્થન હોવું જરૂરી છે જો કે, તમામ સાત ન્યાયાધીશો દ્વારા *નિષ્કર્ષમાં સર્વસંમતિ* છે કે આરક્ષણ માટેની બાહ્ય મર્યાદા 50% હોવી જોઈએ, નિઃશંકપણે, અન્ય બે ન્યાયાધીશો, રત્નવેલ પાંડિયન અને પી. બી. સાવંતએ સૂચવ્યું કે આ સંજોગોમાં, સામાન્ય સામાન્ય કરારને ધ્યાનમાં રાખીને બાહ્ય મર્યાદાનું અસ્તિત્વ એટલે કે 50%, અરજદારની દલીલ કે નિયમના અસ્તિત્વ વિશેની અસંગતતા અથવા અનિશ્ચિતતા અથવા અન્ય ચુકાદાઓમાં કોઈપણ ટોચમર્યાદાની ગેરહાજરીના સંદર્ભમાં વિરોધાભાસી અવલોકનો હતા (કે. સુબ્બા રાવના અસંમત ચુકાદાઓ , *ટી. દેવદાસન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*માં, ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ એસ. એમ. ફઝલ અલી અને કૃષ્ના ઐયરના ચુકાદાઓ, . *કેરળ રાજ્ય વિ. એન.એમ. થોમસ* માં અને ન્યાયમૂર્તિશ્રી ચિનપ્પા રેડ્ડીનો ચુકાદો, *કે.સી. વસંત*

કુમાર વિરુદ્ધ કર્ણાટક રાજ્ય) એ *ઈન્દ્રા સાહની* શાસનની સમીક્ષા અથવા પુનર્વિચારને ફરજ પાડતી દલીલ નથી."

92.9.1. આ નિર્ણયમાં, ભૂષણ, જે. નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું: –

'442. ઉપરોક્ત બંધારણીય સુધારો એ ખૂબ જ સ્પષ્ટ કરે છે કે 50% ની ટોચમર્યાદાને "હવે બંધારણીય માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે". 50% ની ટોચમર્યાદા એ ટોચમર્યાદા છે જે આ અદાલત દ્વારા *ઈન્દ્રા સાહની કેસ*માં મંજૂર કરવામાં આવી હતી, આમ, બંધારણીય સુધારો હકીકતમાં 50% મર્યાદાને માન્યતા આપે છે જે *ઈન્દ્રા સાહની* કેસમાં મંજૂર કરવામાં આવી હતી અને ઉપરોક્ત બંધારણીય સુધારાના આધારે,*ઈન્દ્રા સાહનીની* ફરી મુલાકાત લેવા જેવો કોઈ કેસ બનાવવામાં આવ્યો નથી.'

93. આમ, અન્ય નિર્દોષ વર્ગના સ્પર્ધકો એટલે કે સામાન્ય લાયકાત ધરાવતા ઉમેદવારો માટે પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટના સંભવિત નુકસાનના પ્રકાશમાં હકારાત્મક કાર્યવાહીની અનુમતિપાત્ર મર્યાદાઓની તપાસ કરીને, આ કોર્ટે શિક્ષણ અને જાહેર રોજગારમાં આરક્ષણ માટેની ટોચમર્યાદા તરીકે પચાસ ટકાની ઈચ્છનીયતા વ્યક્ત કરી છે, પરંતુ, અહીં અગાઉ અવલોકન કર્યા મુજબ, આ પ્રકારના તમામ અવલોકનો કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) હેઠળ મેળવવામાં આવતી અનામતના સંદર્ભમાં આવશ્યકપણે વાંચવા જરૂરી છે અથવા હકારાત્મક પગલાંના અન્ય ક્ષેત્રો જેમ કે સ્થાનિક સ્વ–સરકારના સંબંધમાં [***કે. કૃષ્ણ મૂર્તિ*** (સુપ્રા)નો કિસ્સો] અને આર્થિક રીતે

નબળા વર્ગોનો સમાવેશ કરતા સંપૂર્ણપણે અલગ વર્ગ માટે આપવામાં આવેલ આરક્ષણ સુધી ખેંચી શકાય નહીં.

94. તદુપરાંત, નોંધ્યું છે તેમ, આ ટોચમર્યાદા, બંધારણીય આવશ્યકતાઓ સાથે જોડાયેલ હોવા છતાં, આવનારા તમામ સમય માટે અણગમતી અને અવિશ્વસનીય માનવામાં આવી નથી. આના કારણો શોધવાનું દૂર નથી. અગાઉ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ, હકારાત્મક પગલાં દ્વારા આરક્ષણમાં બંધારણની આવી આવશ્યક વિશેષતા, ***કેશવાનંદ*** અને ક્રમિક નિર્ણયો દ્વારા સામૂહિક રીતે ગણવામાં આવતી નથી, કે કોઈ ચોક્કસ અનિવાર્ય કારણ અથવા જરૂરિયાતના સંદર્ભમાં તેનું મોડ્યુલેશન બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડી શકે છે.

95. આ બાબતના અન્ય દૃષ્ટિકોણમાં, પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદાની પ્રિસ્ક્રિપ્શન, દેખીતી રીતે સામાન્ય મેરિટ ઉમેદવારોના લાભ માટે છે, તે પહેલાથી ઉપલબ્ધ આરક્ષણના કૌંસમાં ઊભા રહેલા ઉમેદવારોને વધારાના દસ ટકા વિશે ફરિયાદ કરવા કોઈપણ ઉચિત કારણ પૂરું પાડતું નથી, હકારાત્મક પગલાંની જરૂર હોય તેવા સમાજના અન્ય વર્ગના લાભ માટે અનામત. કોઈ પણ સંજોગોમાં, બંધારણના આવા કોઈપણ મૂળભૂત લક્ષણના ઉલ્લંઘનનો કોઈ પ્રશ્ન નથી કે કલમ 16 માં તકની સમાનતાનું સમગ્ર માળખું આ EWS આરક્ષણ દ્વારા તૂટી જશે.

અન્ય પરિબળો અને સામાન્ય સમીકરણ

96. દલીલો દરમિયાન ઘણા સૂચનો આવ્યા છે કે જ્યારે હાલના આરક્ષણ વર્ગ–વિશિષ્ટ છે, ત્યારે વાદગ્રસ્ત આરક્ષણ વ્યક્તિ–વિશિષ્ટ છે અને પાત્રતા પરિબળ, જે 'આર્થિક નબળાઇ' છે, તે અનિશ્ચિત, આકસ્મિક અને પરિવર્તનશીલ છે. આ તમામ સબમિશન માત્ર મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત પરના પ્રશ્નમાં સુધારાને મર્યાદિત અનુમતિપાત્ર પડકારના સંદર્ભમાં નકારવા માટે નોંધવામાં આવ્યા છે. આમાંની કોઈપણ રજૂઆત બંધારણની આવી આવશ્યક વિશેષતાના ઉલ્લંઘનનો કેસ નથી બનાવતી જે મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરવા તરફ દોરી જાય છે.

97. જો કે, તે અવલોકન કરી શકાય છે કે કલમ 15(6) ના સમજૂતી મુજબ, આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના સંબંધમાં અનામત આવા વર્ગો/વ્યક્તિઓને લાભ થશે જે રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે કૌટુંબિક આવક અને આર્થિક ગેરલાભના અન્ય સૂચકાંકોના આધારે સૂચિત કરવામાં આવશે.. કોઈ ચોક્કસ વિભાગ અથવા વ્યક્તિ 'નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો'ના વર્ગમાં આવે છે કે કેમ તે અંગેનો પ્રશ્ન રાજ્ય દ્વારા ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલા પરિમાણો અને સૂચકાંકોના સંદર્ભમાં નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન હોઈ શકે છે. આની સાથે, તેમાં આપવામાં આવેલ આરક્ષણની મર્યાદા પણ ચોક્કસ ટકાવારીને યોગ્ય ઠેરવતા સામગ્રી ડેટાના સંબંધિત વિશ્લેષણના સંદર્ભમાં નિર્ધારિત કરવાનો પ્રશ્ન હોઈ શકે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આર્થિક રીતે નબળા વિભાગ તરીકેનું કોઈ ચોક્કસ વર્ગીકરણ સંબંધિત ડેટા અને પરિબળો પર આધારિત છે કે કેમ તે પ્રશ્ન તેમજ તે વિભાગ માટે અનામતની મર્યાદા પણ જ્યારે જ્યારે ઉદ્ભવે છે ત્યારે વિચારણાની

બાબતો હોઈ શકે છે પરંતુ, આ અને સમાન આધારો માટે, રાજ્યની સક્ષમ શક્તિનો સાધારણ વિસ્તરણ કરતા બંધારણીય સુધારા પર પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય નહીં.

98. હકીકત એ છે કે માત્ર 'પ્રતિનિધિત્વ' એ કલમ 16 ની જોગવાઈઓને સક્ષમ કરવાનો હેતુ નથી તે કલમ 16 ની કલમ (4–B) પરથી સીધી રીતે જોઈ શકાય છે, જે પાછળથી દાખલ કરવામાં આવી હતી અને આ કોર્ટ દ્વારા અનામત ક્વોટાની ટોચમર્યાદાને આગળ વધારવાની ખાતરી આપી હતી. પોસ્ટ્સ પછીના વર્ષો માટે લાગુ પડતી નથી. રસપ્રદ વાત એ છે કે, કલમ 16 ની કલમ (5), પાત્રતાના સંદર્ભમાં કોઈપણ ધાર્મિક અથવા સાંપ્રદાયિક સંસ્થાની બાબતોના સંબંધમાં કોઈપણ કાર્યાલયના કોઈપણ પદના સંબંધમાં કોઈપણ કાયદાના સંચાલનને સુરક્ષિત કરતી, સંપૂર્ણપણે અલગ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરે છે પરંતુ કલમ 16 માં તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. તકની સમાનતાના સામાન્ય નિયમમાં અપવાદ હોવા બદલ એકંદરે જોતાં, એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે રોજગારની બાબતોમાં સમાનતાના નિયમમાંથી અનુમતિપાત્ર વિચલન માત્ર પ્રતિનિધિત્વનો ઉદ્દેશ્ય ધરાવે છે.

98.1. વધુમાં, જો એવું માની લેવામાં આવે કે અનામત સંબંધિત હાલની જોગવાઈઓ 'પ્રતિનિધિત્વ' સાથે સંકળાયેલી છે, તો પણ આવો સંબંધ ફક્ત કલમ 16(4) હેઠળ લાભ મેળવતા વર્ગો સુધી જ સીમિત રહેશે; અને એવું કહી શકાય નહીં કે અન્ય કોઈપણ લાયક વર્ગ અથવા વર્ગ માટે અનામત માત્ર પ્રતિનિધિત્વના હેતુ માટે પ્રદાન કરી શકાય છે. જેમ વારંવાર નોંધ્યું છે તેમ, વાસ્તવિક અને મૂળ સમાનતા જરૂરિયાતોને આધારે અસંખ્ય આકાર લે છે. તેથી, કલમ 16 ની પ્રશ્નાર્થ કલમ (6) માત્ર

તેના પ્રતિનિધિત્વ–લક્ષી ન હોવાના આધારે, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધની દ્રષ્ટિએ ટકાઉ દલીલ જણાતી નથી.

99. અહીં વિચારણાની કેટલીક અન્ય સુસંગત સુવિધાઓ પણ ઉપયોગી રીતે સૂચવવામાં આવી શકે છે.

99.1. નોંધ્યું છે તેમ, આપણો દેશ આર્થિક વિકલાંગતા સંબંધિત પ્રશ્નો સાથે સહ–સંબંધ ધરાવતા વિવિધ આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોમાં સહભાગી છે અને રહ્યો છે. ***કેશવાનંદે કોરોકાફ્ટ વિ. પાન અમેરિકન એરવેઝ*: 1969 (1) ઓલ ER 82** માં લોર્ડ ડેનિંગ દ્વારા આપવામાં આવેલા નિર્ણયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, '*...આ અદાલતોની ફરજ છે કે તે અમારા કાયદાનું નિર્માણ કરે જેથી કરીને આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા સુસંગત રહી શકાય અને તેની સાથે સંઘર્ષમાં નહીં.*' ***આર. ડી. ઉપાધ્યાય વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્યો*: (2007) 15 એસસીસી 337,** 3–જજની બેંચે આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોની અમલીકરણને સમર્થન આપતા પહેલાના નિર્ણયોની પુષ્ટિ કરી હતી જ્યારે તેઓ મૂળભૂત અધિકારોને સ્પષ્ટ કરે છે અને અસરકારક બનાવે છે અને આવા સંમેલનો ઘરેલું કાયદાના ભાગ રૂપે વાંચી શકાય છે જ્યાં સુધી તેમની વચ્ચે કોઈ વિસંગતતા ન હોય ત્યાં સુધી . આ રીતે સમજી શકાય છે કે, આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોને અસર કરવા માટે ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓ (બંધારણીય સુધારાઓ સહિત)ને, અન્ય બાબતોની સાથે–સાથે, વ્યાપકપણે અર્થઘટન કરવું પડશે અને પૂછવા માટે તેને રદ કરી શકાય નહીં.

99.2. બંધારણીય સુધારાને પડકારતી બાબતોમાં ન્યાયિક સંયમ અને પરિપ્રેક્ષ્યને લગતા સિદ્ધાંતો ઉપરાંત, ન્યાયમૂર્તિશ્રી ખન્નાએ કહ્યું તેમ ***કેશવાનંદ***માં બંધારણીયતા માટે પણ ઉપદેશક છે: –

'... ન્યાયતંત્રની સંયમ શક્તિ તેના મુખ્ય મૂલ્યને એવા કેટલાક કિસ્સાઓમાં પ્રગટ કરતી નથી કે જેમાં વિધાનમંડળ વિવેકની મર્યાદાને ચિહ્નિત કરતી રેખાઓથી આગળ વધી ગયું છે. તેના બદલે, આપણે તેના મુખ્ય મૂલ્યોને અવાજ અને સાંભળી શકાય તેવા આદર્શો શોધીશું જે અન્યથા શાંત થઈ શકે છે, તેમને જીવન અને અભિવ્યક્તિની સાતત્ય આપવામાં, પસંદગીની મર્યાદામાં પસંદગીને માર્ગદર્શન અને નિર્દેશન કરવામાં. આ કાર્યએ અદાલતોને તે શક્તિ જાળવી રાખવી જોઈએ જે હવે તેમની છે, જો માત્ર સામાજિક મૂલ્યોની સમજ સાથે અને બદલાતી સામાજિક જરૂરિયાતો માટે અનુકૂલનની પૂરકતા સાથે સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે.' [52]

[૫૨] બેન્જામિન એન. કાર્ડોઝો, 'ધ નેચર ઓફ ધ જ્યુડિશિયલ પ્રોસેસ', યેલ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (1921), પૃષ્ઠ. 94.

99.3. પ્રખ્યાત અમેરિકન ન્યાયશાસ્ત્રી થોમસ એમ. કુલીના શબ્દો આ રીતે ટાંકવા પણ યોગ્ય રહેશે: –

> 'આ વિષય પર કાયદાનું શાસન એવું જણાય છે કે, જ્યાં બંધારણે કાયદાકીય સત્તા પર મર્યાદા લાદી હોય તે સિવાય, તેને વ્યવહારિક રીતે નિરપેક્ષ માનવામાં આવવું જોઈએ, પછી ભલે તે કુદરતી ન્યાય અનુસાર કામ કરતું હોય કે કોઈ

ચોક્કસ કિસ્સામાં ન હોય. અદાલતો રાજ્યના લોકોના અધિકારોની રક્ષક નથી, સિવાય કે તે અધિકારો ન્યાયિક સંજ્ઞામાં આવતી કેટલીક બંધારણીય જોગવાઈઓ દ્વારા સુરક્ષિત ન હોય. બંધારણીય મર્યાદામાં અવિવેકી અથવા દમનકારી કાયદાનો ઉપાય, લોકોના પ્રતિનિધિઓની ન્યાય અને દેશભક્તિની અપીલ છે. જો આ નિષ્ફળ જાય, તો લોકો તેમની સાર્વભૌમ ક્ષમતામાં દુષ્ટતાને સુધારી શકે છે; પરંતુ અદાલતો તેમના અધિકારો ધારણ કરી શકતી નથી. ન્યાયતંત્ર ફક્ત ત્યારે જ કાયદાના અમલને અટકાવી શકે છે જ્યારે તે બંધારણ સાથે વિરોધાભાસી હોય. તે કાયદા સાથે અધિકાર, કારણ અને યોગ્યતાના મુદ્દાઓ પર અભિપ્રાયોની રેસ ચલાવી શકતું નથી – શક્તિ બનાવવી. કોઈપણ કાયદાકીય અધિનિયમ કે જે સરકારના અન્ય વિભાગોને ફાળવવામાં આવેલી સત્તાઓ પર અતિક્રમણ કરતું નથી, તે પ્રથમ દૃષ્ટિએ માન્ય હોવાને કારણે, અમલમાં મૂકવું આવશ્યક છે, સિવાય કે બંધારણમાં કાયદાકીય સત્તા પરના નિયંત્રણો દર્શાવી શકાય, અને કેસ તેમની અંદર આવતો હોય...' [53]

[૫૩] ટીએમ કુલી, 'એ ટ્રીટાઇઝ ઓન ધ કોન્સ્ટિટ્યુશનલ લિમિટેશન', હિન્દુસ્તાન લો બુક કંપની (2005), પૃષ્ઠ 168.

100. ઉપરોક્ત ઉલ્લેખિત ધારાધોરણો પ્રશ્નમાં સુધારા સામેના પડકારને ચકાસવા માટેના માર્ગદર્શક પરિબળો હતા, આ અદાલત એ જાગૃત છે કે સંસદ, બંધારણમાં સુધારો કરતી વખતે, સામાન્ય કાયદાકીય સત્તાથી અલગ, ઘટક સત્તાનો ઉપયોગ કરે છે. જેમ કે સંસદને બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરવાની સ્વતંત્રતા નથી,

બંધારણીય અદાલત પણ તેમના કથિત અન્યાય અથવા અવ્યવસ્થિતતાને કારણે અથવા જ્યાં તેઓ શાસનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન કરતી હોવાનું કોર્ટને લાગે છે તેના કારણે બંધારણીય સુધારાઓને રદબાતલ જાહેર કરવાની સ્વતંત્રતા નથી. જ્યાં સુધી આવા સિદ્ધાંતોને બંધારણ દ્વારા જ કાયદાકીય અતિક્રમણની બહાર મૂકવામાં ન આવે. ***કેશવાનંદે*** નોંધ્યું છે તેમ, બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તાનો ઉપયોગ રાજ્ય પર લાદવામાં આવેલી જવાબદારીને પરિપૂર્ણ કરવા માટે બંધારણને ફરીથી આકાર આપવા માટે થઈ શકે છે. બંધારણ (પ્રથમ સુધારો) અધિનિયમ, 1951 દ્વારા કલમ 15 સુધી કલમ (4) દાખલ કરવાથી શરૂ કરીને; બંધારણ (સિત્તેર – સાતમો સુધારો) અધિનિયમ, 1995 દ્વારા કલમ (4–A) ની કલમ 16 થી કલમ (4–B) માં બંધારણ (એંસી – પ્રથમ સુધારો) અધિનિયમ દ્વારા કલમ 16 દાખલ કરવા તરફ આગળ વધવું , 2000 અને બંધારણ (એંસી–પાંચમો સુધારો) અધિનિયમ, 2001 દ્વારા ઉક્ત કલમ (4–A) માં વધુ સુધારો; બંધારણ (નેવું – ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2005 દ્વારા કલમ 15 માં કલમ (5) દાખલ કરીને હજુ પણ આગળ; અને તાજેતરમાં બંધારણ (એકસો અને બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2018 દ્વારા કલમ 366(26–C) અને 342–A દાખલ કરીને, સંસદે ખરેખર ભારતના બંધારણના માળખાની અંદર અમુક મોડ્યુલેશન લાવ્યા છે. વાસ્તવિક અને વાસ્તવિક ન્યાયને ધ્યાનમાં રાખીને નાગરિકોની જરૂરિયાતો માટે. એ જ રીતે, જો સંસદે આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટેના પ્રશ્નમાં સુધારા દ્વારા સામાજિક–આર્થિક ન્યાયના ઉદ્દેશ્યોને આગળ વધારવા માટે જોગવાઈઓ કરવાનું યોગ્ય માન્યું હોય, તો સુધારાની બંધારણના કોઈપણ મૂળભૂત વિશેષતાઓનું ઉલ્લંઘન

કરનાર તરીકે નિંદા કરી શકાય નહીં. અને તેના દ્વારા મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે.

101. અંતિમ વિશ્લેષણમાં, તે શંકાની બહાર છે કે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો પ્રશ્નમાંના સુધારા સામે તલવાર તરીકે ઉપયોગ કરવો અને તેના દ્વારા પ્રસ્તાવના અને DPSP દ્વારા નિર્ધારિત આર્થિક ન્યાય કરવા માટેના રાજ્યના પ્રયત્નોને અવરોધવા માટે અને અન્ય બાબતોની સાથે, અનુચ્છેદ 38, 39 અને 46 માં સમાવિષ્ટ, ગણી શકાય નહીં. આ અનિવાર્યપણે એટલા માટે છે કે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ 15 અને 16 માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ, સમાનતાના સામાન્ય નિયમનો અપવાદ હોવાને કારણે, હકારાત્મક કાર્યવાહી દ્વારા અનામતની જોગવાઈઓને મૂળભૂત લક્ષણ તરીકે ગણી શકાય નહીં. તદુપરાંત, જો અનામત એ બંધારણની વિશેષતાઓમાંની એક હોય તો પણ, તે માત્ર જોગવાઈને સક્ષમ કરવાના સ્વભાવમાં હોવાથી, તે પ્રકૃતિની આવશ્યક વિશેષતા તરીકે ગણી શકાય નહીં કે જેનું અન્ય માન્ય હકારાત્મક પગલાં ખાતર મોડ્યુલેશન કરવાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન થશે. તેથી, 103 મા સુધારાને પડકાર આપવા માટે બંધારણના મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરી શકાતો નથી. આ બાબતના દૃષ્ટિકોણમાં, અન્ય દલીલો અને રજૂઆતો અહીં વિસ્તૃત કરવાની જરૂર નથી.

તારણો

102. ઉપર જે ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને રાખવામાં આવી છે તેના માટે, ફકરા 31 માં ઘડવામાં આવેલા મુદ્દાઓનો જવાબ નીચે મુજબ છે: –

a. અનામત એ રાજ્ય દ્વારા હકારાત્મક કાર્યવાહીનું એક સાધન છે જેથી અસમાનતાઓનો સામનો કરતી વખતે સમતાવાદી સમાજના લક્ષ્યો તરફ સર્વસમાવેશક કૂચની ખાતરી કરી શકાય; તે માત્ર સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા માટેનું સાધન નથી પણ, નબળા વર્ગના વર્ણનનો જવાબ આપવા માટે એટલા વંચિત વર્ગ અથવા વિભાગના સમાવેશ માટે પણ છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, આર્થિક માપદંડો પર એકવચનમાં રચાયેલ અનામત ભારતના બંધારણની કોઈપણ આવશ્યક વિશેષતાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી અને ભારતના બંધારણના મૂળભૂત માળખાને કોઈ નુકસાન પહોંચાડતું નથી.

b. અનુચ્છેદ 15(4), 15(5) અને 16(4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવતા વર્ગોને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો તરીકે અનામતનો લાભ મેળવવાથી બાકાત રાખવાથી, બિન–ભેદભાવ અને વળતર ભેદભાવની જરૂરિયાતોને સંતુલિત કરવાના સ્વભાવમાં હોવાથી, સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને કોઈપણ રીતે ભારતના બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડતું નથી.

c. આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના નાગરિકો માટે દસ ટકા સુધી અનામત. વર્તમાન આરક્ષણો ઉપરાંત ભારતના બંધારણની કોઈપણ આવશ્યક વિશેષતાના ઉલ્લંઘનમાં પરિણમતા નથી અને પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદાના ભંગને કારણે ભારતના બંધારણના

મૂળભૂત માળખાને કોઈ નુકસાન થતું નથી. કારણ કે, તે ટોચમર્યાદા પોતે જ અનિવાર્ય નથી અને કોઈ પણ સંજોગોમાં, ભારતના બંધારણની કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) દ્વારા પરિકલ્પિત આરક્ષણોને જ લાગુ પડે છે.

103. ખાનગી બિન–સહાયિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ પર પ્રશ્નમાંના સુધારાની અસરના સંબંધમાં મોટાભાગની દલીલો વિનંતી કરવામાં આવી નથી. જો કે, તે તરત જ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે કે પ્રશ્નમાં સુધારાને પડકારવાના મુખ્ય ભાગના સંબંધમાં અહીં ઉપર શું જોવામાં આવ્યું છે, તે ***પ્રમતિ ટ્રસ્ટ***માં આ કોર્ટના નિર્ણય સાથે વાંચો, તે સંદર્ભમાં ઘડવામાં આવેલા મુદ્દાનો જવાબ પણ પડકાર સામે હશે.

104. તદનુસાર, અને ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને, આ બાબતોમાં ઘડવામાં આવેલા પ્રશ્નોના જવાબો નીચે મુજબ છે:

1. 103 મો બંધારણ સુધારો આર્થિક માપદંડોના આધારે અનામત સહિતની વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા માટે રાજ્યને પરવાનગી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભંગ કરે તેવું કહી શકાય નહીં.

2. 103 મો બંધારણ સુધારો રાજ્યને ખાનગી બિન–સહાયિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંબંધમાં વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની પરવાનગી આપીને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભંગ કરે તેવું કહી શકાય નહીં.

3. 103 મો બંધારણ સુધારો SEBCs/OBCs/SCs/ST ને EWS અનામતના અવકાશમાંથી બાકાત રાખવા માટે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભંગ કરે તેવું કહી શકાય નહીં.

105. પરિણામે, સ્થાનાંતરિત કેસ, ટ્રાન્સફર પિટિશન, રિટ પિટિશન અને સ્પેશિયલ લીવ ટુ અપીલ માટેની પિટિશન કે જે બાબતોની આ બેચનો ભાગ બને છે તેને બરતરફ કરવામાં આવે છે.

સ્વીકૃતિઓ

106. આ સંદર્ભને સમાપ્ત કરતી વખતે, સંબંધિત પક્ષકારો, તેમના સહયોગીઓ અને તેમના સંશોધકો તેમજ તમામ રચનાત્મક યોગદાનકર્તાઓ માટે વિદ્વાન સલાહકાર માટે નિષ્ઠાવાન આભાર અને અભિનંદન રેકોર્ડમાં મૂકવાને પાત્ર છે, જેમના સંબંધિત દૃષ્ટિકોણની વિદ્વતાપૂર્ણ અને શાણપણયુક્ત રજૂઆત – મુદ્દાઓ. અહીના ફોર્મ્યુલેશનને આકાર આપવામાં આ કોર્ટને અમૂલ્ય સહાય પ્રદાન કરી છે.

જજમેન્ટ

પ્રતિ ન્યાયમૂર્તિશ્રી બેલા એમ. ત્રિવેદી.

1. મને મારા વિદ્વાન ભાઈ દિનેશ મહેશ્વરી, જે.ના અભિપ્રાયનો અભ્યાસ કરવાનો લાભ મળ્યો છે અને હું તેમની સાથે આદરપૂર્વક સંમત છું. જો કે, સંડોવાયેલા બંધારણીય મુદ્દાઓના મહત્વને ધ્યાનમાં રાખીને, હું તેમના અભિપ્રાય ઉપરાંત, મારા થોડા મંતવ્યો લખવાનું યોગ્ય માનું છું.

2. સંક્ષિપ્તતા ખાતર, પક્ષકારો તરફે વિદ્વાન કાઉન્સેલ દ્વારા કરવામાં આવેલી અલગ–અલગ અને અસંગત રજૂઆતો અને આ કોર્ટ દ્વારા સમયાંતરે સંકળાયેલા મુદ્દાઓ પર કાયદાની દરખાસ્તો, પુનરાવર્તિત કરવામાં આવતી નથી, જે પહેલાથી જ મારા વિદ્વાન ભાઈના મતમાં વર્ણવવામાં આવી છે.

3. બંધારણના આગમનથી, તેના આમુખની ભાવનાને જીવંત રાખવા અને બંધારણીય નૈતિકતા અને બંધારણીય કાયદેસરતાના અંતર્ગત તત્વોને વળગી રહીને કલ્યાણ રાજ્યની સ્થાપનાના લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે સતત મંથન પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે. તેના પરિણામે બંધારણમાં અત્યાર સુધીમાં લગભગ 105 સુધારાઓ કરવામાં આવ્યા છે. અમને બંધારણ (એકસો ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 ની બંધારણીય માન્યતા તપાસવા માટે આહ્વાન કરવામાં આવ્યું છે.

4. તૈયાર સંદર્ભ માટે, ઑબ્જેક્ટ્સ અને કારણોના નિવેદન સાથે વાદગ્રસ્ત 103 મો સુધારો પુનઃઉત્પાદિત કરવામાં આવે છે: –

'કાયદો અને ન્યાય મંત્રાલય

(લેજિસ્લેટિવ ડિપાર્ટમેન્ટ)

નવી દિલ્હી, 12 મી જાન્યુઆરી, 2019/પૌષ 22, 1940

(સક)

સંસદના નીચેના અધિનિયમને 12 મી જાન્યુઆરી, 2019 ના રોજ રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને આથી સામાન્ય માહિતી માટે પ્રકાશિત કરવામાં આવે છે: –

બંધારણ (એકસો અને ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019

[12 મી જાન્યુઆરી, 2019.]

ભારતના બંધારણમાં વધુ સુધારો કરવા માટે એક અધિનિયમ. ભારતીય પ્રજાસત્તાકના ઓગણસીત્તેરમા વર્ષમાં સંસદ દ્વારા નીચે મુજબ ઘડવામાં આવેલ છે: –

ટૂંકું શીર્ષક અને પ્રારંભ.

1. (1) આ અધિનિયમને બંધારણ (એકસો અને ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 કહેવામાં આવશે. (2) તે કેન્દ્ર સરકાર, સત્તાવાર ગેઝેટમાં સૂચના દ્વારા, નિમણૂક કરી શકે તેવી તારીખથી અમલમાં આવશે.

કલમ 15 માં સુધારો.

2. બંધારણની કલમ 15 માં, કલમ (5) પછી, નીચેની કલમ દાખલ કરવામાં આવશે, એટલે કે: –

'(6) આ લેખ અથવા કલમ 19 ની કલમ (1) ની પેટા કલમ (જી) અથવા કલમ 29 ની કલમ (2) માં કંઈપણ રાજ્યને બનાવવાથી અટકાવશે નહીં, –

(a) કલમો (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ; અને

(b) ખંડો (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈપણ વિશેષ જોગવાઈઓ જ્યાં સુધી ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશને લગતી હોય, કલમ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાયની રાજ્ય દ્વારા સહાયિત અથવા બિનસહાયિત, જે અનામતના કિસ્સામાં વર્તમાન આરક્ષણો ઉપરાંત હશે અને દરેક કેટેગરીની કુલ બેઠકોમાંથી મહત્તમ દસ ટકાને આધિન હશે..

સમજૂતી. – આ લેખ અને અનુચ્છેદ 16 ના હેતુઓ માટે, "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" એવા હશે જેમને કુટુંબની આવક અને આર્થિક ગેરલાભના અન્ય સૂચકાંકોના આધારે રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે સૂચિત કરવામાં આવે.'.

<u>કલમ 16 માં સુધારો</u>.

3. બંધારણની કલમ 16 માં, કલમ (5) પછી, નીચેની કલમ દાખલ કરવામાં આવશે, એટલે કે: –

"(6) આ કલમમાં કંઈપણ રાજ્યને વર્તમાન અનામત ઉપરાંત, કલમ (4) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓની અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં અને દરેક શ્રેણીમાં મહત્તમ દસ ટકા પોસ્ટને આધીન છે."

– – – –

ડૉ. જી. નારાયણ રાજુ,

સરકારના સચિવ ભારતના.'

'ઉદ્દેશ્ય અને કારણોનું નિવેદન

હાલમાં, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો આર્થિક રીતે વધુ વિશેષાધિકૃત વ્યક્તિઓ સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે તેમની નાણાકીય અસમર્થતાને કારણે ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને જાહેર રોજગારમાં હાજરી આપવાથી મોટાભાગે બાકાત રહ્યા છે. કલમ 15 ની કલમ (4) અને (5) અને કલમ 16 ની કલમ (4) હેઠળના હાલના આરક્ષણોના લાભો સામાન્ય રીતે તેમના માટે અનુપલબ્ધ છે સિવાય કે તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાના ચોક્કસ માપદંડોને પૂર્ણ કરે.

2. બંધારણના અનુચ્છેદ 46 માં સમાવિષ્ટ રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો આદેશ આપે છે કે રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને,

અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે, અને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી તેમનું રક્ષણ કરશે.

3. બંધારણ (ત્રાણુમો સુધારો) અધિનિયમ, 2005, ખંડ (5) બંધારણના અનુચ્છેદ 15 માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો જે રાજ્યને નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે, અથવા અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ, ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશના સંબંધમાં. તેવી જ રીતે, બંધારણના અનુચ્છેદ 16 ની કલમ (4) રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દા પર અનામત માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળ સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી.

4. જો કે, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો અનામતના લાભ માટે પાત્ર ન હતા. અનુચ્છેદ 46 ના આદેશને પરિપૂર્ણ કરવા અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના નાગરિકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની અને રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગારમાં સહભાગિતાની વાજબી તક મળે તેની ખાતરી કરવા માટે, ભારતના બંધારણમાં સુધારો કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે. .

5. તદનુસાર, બંધારણ (એકસો ચોવીસમો સુધારો) વિધેયક, 2019 ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે અનામતની જોગવાઈ કરે છે, જેમાં લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાય રાજ્ય દ્વારા સહાયિત અથવા બિનસહાયિત હોય તેવી ખાનગી સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. બંધારણના આર્ટિકલ 30 માં અને રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પ્રારંભિક નિમણૂકમાં પોસ્ટ્સમાં તેમના માટે અનામતની જોગવાઈ પણ કરે છે.

6. ખરડો ઉપરોક્ત બાબતોને હાંસલ કરવા માંગે છે.

નવી દિલ્હી;

7 મી જાન્યુઆરી, 2019. થાવરચંદ ગેહલોત'

5. ભૂતકાળમાં આ અદાલત દ્વારા ઉચ્ચારવામાં આવેલા વિદ્વાન, વિદ્વતાપૂર્ણ અને અધિકૃત મંતવ્યો દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલો ભારતનો કાનૂની અને બંધારણીય ઈતિહાસ હંમેશા ખૂબ જ શિક્ષણપ્રદ અને રસપ્રદ રહ્યો છે. તેમાં નિર્ધારિત ભારતના બંધારણના રૂપરેખાના વિશાળ સ્પેક્ટ્રમ અને પરિપ્રેક્ષ્યોએ વાસ્તવમાં આધાર પર કામ કર્યું છે અને બંધારણીય જોગવાઈઓના અર્થઘટનમાં અમને લેસર બીમ તરીકે માર્ગદર્શન આપ્યું છે. બંધારણની જોગવાઈઓમાં સુધારો કરવા માટે સંસદને પ્રદાન કરવામાં આવેલી ઘટક શક્તિનો એકમાત્ર આધાર એ તેની કલમ 368 છે. કાયદાની તે ખૂબ જ સારી રીતે સ્થાપિત દરખાસ્ત છે કે તે બંધારણ છે અને ઘટક શક્તિ નથી જે સર્વોચ્ચ છે. બંધારણ જે લોકોની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે, તે રાજ્યના

વિવિધ અંગોના માળખાની પણ જોગવાઈ કરે છે. કારોબારી, ધારાસભા અને ન્યાયતંત્ર. ન્યાયતંત્રને બંધારણની સર્વોપરિતા જાળવી રાખવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. તેનો અર્થ એ નથી કે ન્યાયિક સમીક્ષાની આવી શક્તિ ન્યાયતંત્રને સર્વોચ્ચ બનાવે છે. બંધારણે પોતે જ તપાસ અને સંતુલનની વ્યવસ્થા બનાવી છે જેના દ્વારા સત્તાઓ એટલી વહેંચવામાં આવે છે કે તે જે ત્રણ અંગો સુયોજિત કરે છે તેમાંથી કોઈ પણ એટલો પ્રબળ બની શકતો નથી કે અન્યને તેમને સોંપવામાં આવેલી સત્તાઓ અને કાર્યોનો ઉપયોગ કરવામાં અને નિકાલ કરવામાં અક્ષમ કરી શકે.[૧] તેમ છતાં ન્યાયિંક સમીક્ષાની સત્તા આપણા બ ધારણમાં કલમ 226 અને 32 દ્વારા સ્પષ્ટપણે પ્રદાન કરવામાં આવી છે, જે એક એવી વિશેષતા છે કે જેના પર ચેક અને બેલેન્સની સિસ્ટમનો આધાર છે. આપણા જેવા સંઘીય બંધારણમાં આ શક્તિનું સર્વોચ્ચ મહત્વ છે અને તે લોકશાહીનું હૃદય અને મૂળ છે.

[1] **કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્ય અને એનઆર. (1973) 4 SCC 225** (પેરા 577)

6. તે સ્વયંસિદ્ધ છે કે સંસદને બંધારણની કલમ 368 હેઠળ બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈમાં વધારા, ભિન્નતા અથવા રદ્દ કરીને સુધારો કરવાની ઘટક સત્તા આપવામાં આવી છે, અને તેનો ઉપયોગ પ્રક્રિયા અનુસાર કરવો જરૂરી છે જે પ્રમાણે કલમમાં દર્શાવેલ છે. આ જોગવાઈ હેઠળ સંસદને સંશોધિત કરવાની સંપૂર્ણ સત્તા આપવામાં આવી હોવાને કારણે જ બંધારણને જીવંત દસ્તાવેજ અથવા પ્રગતિમાં કામ હોવાનું કહેવાય છે. અલબત્ત, ચુકાદાઓની પુષ્કળતામાં દર્શાવ્યા મુજબ, આ શક્તિ મૂળભૂત

માળખાના સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓને આધીન છે. બંધારણની પ્રસ્તાવના અને સમગ્ર યોજનામાંથી પ્રેરણા લઈને, ***કેશવાનંદ ભારતી*** કેસમાં બહુમતીનું માનવું હતું કે બંધારણની દરેક જોગવાઈમાં જ્યાં સુધી બંધારણનો મૂળ પાયો અને માળખું સમાન રહે ત્યાં સુધી તેમાં સુધારો કરી શકાય છે. ઉપરોક્ત ચુકાદામાં અદાલત દ્વારા કોતરવામાં આવેલા બંધારણીય માળખાના કેટલાક મૂળભૂત લક્ષણો હતા, બંધારણની સર્વોચ્ચતા, રિપબ્લિકન અને સરકારનું લોકશાહી સ્વરૂપ, સત્તાનું વિભાજન, ન્યાયિક સમીક્ષા, સાર્વભૌમત્વ અને રાષ્ટ્રની અખંડિતતા, સંઘીય પાત્ર, સરકાર વગેરે. વિવિધ અનુગામી ન્યાયિક ઘોષણાઓમાં અનેક વિશેષતાઓને મૂળભૂત લક્ષણો તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે. તદનુસાર, સંસદ દ્વારા કરવામાં આવેલ કોઈપણ સુધારો ન્યાયિક સમીક્ષા માટે ખુલ્લો છે અને તે બંધારણના એક અથવા બીજા મૂળભૂત લક્ષણને અસર કરે છે તે આધાર પર કોર્ટ દ્વારા દખલ કરવા માટે જવાબદાર છે.

7. ***કિહોતો હોલોહાન વિ. ઝચિલ્હુ અને અન્યો***ના કિસ્સામાં, **(1992) સપ્લાય. 2 SCC 651** કોર્ટે ઘટક શક્તિ પર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓને સમજાવતા અવલોકન કર્યું કે લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ વાસ્તવિક મર્યાદાઓ અને પ્રક્રિયાગત મર્યાદાઓ છે. મૂળ મર્યાદાઓ એ છે કે જે સુધારણા શક્તિના ઉપયોગના ક્ષેત્રને પ્રતિબંધિત કરે છે અને કેટલાક વિસ્તારોને તેની મર્યાદામાંથી બાકાત રાખે છે. તેથી, બંધારણના મૂળ માળખાનું ઉલ્લંઘન એ બંધારણની કલમ 368 હેઠળ સુધારાની સત્તાના ઉપયોગના ક્ષેત્રને પ્રતિબંધિત કરતી નોંધપાત્ર મર્યાદા હશે. પ્રક્રિયાગત મર્યાદાઓ તે છે જે સુધારણા શક્તિના ઉપયોગની પદ્ધતિના સંદર્ભમાં નિયંત્રણો લાદે છે. આ બંને

મર્યાદાઓ બંધારણીય શક્તિને જ સ્પર્શે છે અને અસર કરે છે, જેની અવગણના તેની કસરતને અમાન્ય બનાવે છે. ***કેશવાનંદ ભારતી***[2] કેસમાં, એવું જોવામાં આવ્યું છે કે બંધારણીય શક્તિની પહોળાઈની તપાસ કરતી વખતે, તેની મર્યાદા, મહત્તમ અને લઘુત્તમ જોવી આવશ્યક છે; સમગ્ર વિસ્તાર અને તેની તીવ્રતા. વધુમાં એવું જોવામાં આવ્યું છે કે સંસદ કલમ 368 હેઠળ કલમ 13 અને મૂળભૂત અધિકારોમાં પણ સુધારો કરી શકે છે; અને કલમ 368 હેઠળ સુધારાની શક્તિ વિશાળ છે, પરંતુ તે બંધારણના મૂળભૂત માળખાના કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારો અથવા અન્ય આવશ્યક તત્વોને સંપૂર્ણપણે રદ કરવા અને તેની ઓળખને નષ્ટ કરવા માટે એટલી વ્યાપક નથી [3] .

[2] Ibid (પેરા – 524 – 525)

[3] Ibid (પેરા – 1162)

8. ઉપરોક્ત – જણાવેલી કાનૂની સ્થિતિના પ્રકાશમાં, ચાલો તપાસ કરીએ કે શું વાદગ્રસ્ત સુધારાએ કોઈપણ મર્યાદાઓને અવગણી છે – મૂળ અથવા પ્રક્રિયાગત. અરજદારો માટે વિદ્વાન વકીલો દ્વારા કરાયેલી રજૂઆતોની ગંભીરતા એ છે કે ચુકાદાઓના સમૂહમાં અર્થઘટન કરાયેલ સમાનતાની કલમ બંધારણની સૌથી મહત્વપૂર્ણ અને અનિવાર્ય વિશેષતા છે, અને તેનો વિનાશ બંધારણના મૂળભૂત માળખાને બદલવા સમાન હશે. તેમના દ્વારા ઊભા કરાયેલા વિવાદનો મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે અનુચ્છેદ 15(6) અને 16(6) માં સમાયેલ બાકાતની કલમો પછાત વર્ગો અને એસસી/એસટીને આર્થિક અનામતના લાભોથી દૂર રાખે છે, તે પ્રકૃતિમાં ભેદભાવપૂર્ણ

છે અને સમાનતાના કોડનું અને પરિણામે બંધારણના મુળભુત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે

.

9. અત્રે, ***મહારાવ સાહેબ શ્રી ભીમસિંહજી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો,*** **(1981) 1 SCC 166 ,** સમાનતા સંહિતાના ભંગના સંદર્ભમાં ક્રિષ્ના ઐયર, જે. દ્વારા કરવામાં આવેલ ખૂબ જ સુસંગત અને યોગ્ય અવલોકનો, સંદર્ભ લાયક છે.

'સમાનતાનો દરેક ભંગ આપત્તિને મૂળભૂત માળખાના ઘાતક ઉલ્લંઘન તરીકે જોડણી કરી શકતો નથી. પેરિફેરલ અસમાનતા અનિવાર્ય છે જ્યારે મોટા પાયે સમાનીકરણ પ્રક્રિયાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવે છે. જો સર્વોચ્ચ અદાલતના તમામ ન્યાયાધીશો ગૌરવપૂર્ણ સત્રમાં બેસે અને સ્પષ્ટ આર્થિક અસમાનતા ઘટાડવા માટે કાયદો બનાવવા માટે અડધા વર્ષ સુધી વિચાર–વિમર્શ કરે તો તેમની પ્રતિભા તેમને નિરાશ કરશે જો નિબંધ પેરિફેરલ અસમાનતાને ટાળવાનો છે. દરેક મોટું કારણ કેટલાક શહીદોનો ભોગ લે છે, જેમ કે સમાજશાસ્ત્રીઓ જાણતા હશે. <u>તેથી, મૂળભૂત વિશેષતા સાથે જે વિશ્વાસઘાત છે તે માત્ર કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન નથી પરંતુ સમાન ન્યાયના રૂપની આઘાતજનક, અવિવેકી અથવા અનૈતિક કપટ છે.</u> જો કોઈ કાયદો એટલો આગળ વધે છે, તો તે લોકશાહી પાયાને હચમચાવી નાખે છે અને મૃત્યુદંડ ભોગવવો પડશે.'

10. ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ, (1975) સપ્લાય. SCC 1, માં જસ્ટિસ મેથ્યુના અન્ય રસપ્રદ અભિપ્રાયમાં તે જોવામાં આવ્યું હતું કે: –

'334. સમાનતા એ બહુ રંગીન ખ્યાલ છે જે એક જ વ્યાખ્યા માટે અસમર્થ છે. તે ઘણા શેડ્સ અને અર્થની કલ્પના છે. બંધારણની પ્રસ્તાવના દરજ્જા અને તકની સમાનતાની ખાતરી આપે છે. તેઓ અસ્પષ્ટ ખ્યાલો છે. અને મને ખાતરી નથી કે તેઓ મૂળભૂત માળખાને પાછળ રાખવા માટે નક્કર પાયો પૂરો પાડી શકશે કે કેમ. મને લાગે છે કે આપણું લોકતાંત્રિક પ્રજાસત્તાક જે સમાનતાની બાંયધરી આપે છે તે તમામ બંધારણની ચોક્કસ કલમો જેમ કે કલમ 14, 15, 16, 17, 25 વગેરે હેઠળ સમાવિષ્ટ છે અને સમાનતાનો બીજો કોઈ સિદ્ધાંત નથી જે આપણી લોકશાહી રાજનીતિનું આવશ્યક લક્ષણ છે. .'

11. કેરળ અને અન્યો વિ. એન. એમ. થોમસ અને અન્યોમાં આ કોર્ટની સાત જજની બેન્ચ**(1976) 2 એસસીસી 310,** જણાવ્યું હતું કે કલમ 16(1) એ તમામ ક્ષેત્રોમાં સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવા માટેની વ્યાપક યોજનાનો માત્ર એક ભાગ છે અને કાયદાની સમાનતાના વિશાળ ખ્યાલનું ઉદાહરણ છે. કલમ 16(4)ને કલમ 16(1)ના અપવાદ તરીકે જોઈ શકાતી નથી, પરંતુ માત્ર એવી વસ્તુ તરીકે જોઈ શકાય છે જે તાર્કિક રીતે કલમ 16(1)માંથી બહાર આવે છે.

12. **વામન રાવ અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો, (1981) 2 એસસીસી 362 ,** એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે દરેક કેસ જેમાં મૂળભૂત અધિકારનું રક્ષણ પાછું ખેંચવામાં આવે છે તે જરૂરી નથી કે બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન અથવા નાશ કરે. કોઈ પણ કિસ્સામાં મૂળભૂત માળખું ક્ષતિગ્રસ્ત અથવા નાશ પામ્યું છે તે અંગેનો પ્રશ્ન ભાગ III ની કઈ વિશેષ કલમ મુદ્દામાં છે તેના પર

નિર્ભર રહેશે અને શું પાછું ખેંચવામાં આવ્યું છે તે બંધારણના મૂળભૂત માળખા માટે યોગ્ય છે.

13. એમ. નાગરાજ અને અન્ય વિ. **યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (2006) 8 SCC 212,** નો કેસ સમાનતાને બે ભાગોમાં વર્ગીકૃત કરે છે – 'ઔપચારિક સમાનતા' અને 'પ્રમાણસર સમાનતા'. પ્રમાણસર સમાનતા એ 'હકીકતમાં' સમાનતા છે, જ્યારે ઔપચારિક સમાનતા 'કાયદામાં' સમાનતા છે. કાયદાના શાસનમાં ઔપચારિક સમાનતા અસ્તિત્વમાં છે. પ્રમાણસર સમાનતાના કિસ્સામાં, રાજ્ય દ્વારા ઉદાર લોકશાહીના માળખામાં સમાજના વંચિત વર્ગોની તરફેણમાં હકારાત્મક પગલાં લેવાની અપેક્ષા છે. સમાનતાવાદી સમાનતા પ્રમાણસર સમાનતા છે. આ કેસમાં બંધારણીય બેંચને કલમ 16(4A) અને 16(4B) તેમજ બંધારણના 77 મા, 82 મા અને 85 મા સુધારાની બંધારણીય માન્યતાની તપાસ કરવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું. સર્વસંમતિથી ઉપરોક્ત સુધારાઓની માન્યતા જાળવી રાખતી વખતે, એવું જોવામાં આવ્યું હતું કે –

> '118. સમાનતાનો બંધારણીય સિદ્ધાંત કાયદાના શાસનમાં સહજ છે. જો કે, તેની પહોંચ મર્યાદિત છે કારણ કે તેની પ્રાથમિક ચિંતા કાયદાની સામગ્રી સાથે નથી પરંતુ તેના અમલીકરણ અને ઉપયોગ સાથે છે. કાયદાનું શાસન સંતુષ્ટ થાય છે જ્યારે કાયદા સમાન રીતે લાગુ કરવામાં આવે છે અથવા લાગુ કરવામાં આવે છે, એટલે કે, હાથથી, પક્ષપાતથી મુક્ત અને અતાર્કિક ભેદ વિના. સમાનતાની વિભાવના વિભેદક સારવારની મંજૂરી આપે છે પરંતુ તે ભેદોને

અટકાવે છે જે યોગ્ય રીતે ન્યાયી નથી. દરેક કેસનો નિર્ણય કેસ–ટુ–કેસના આધારે જસ્ટિફિકેશનની જરૂર છે.'

14. ***ગુજરાત રાજ્યમાં અને અન્ય વિ. એન્ડ ધ અશોક મિલ્સ કો. લિ. અમદાવાદ અને અન્ય,*** **(1974) 4 SCC 656,** તે જોવામાં આવ્યું હતું: –

'53. કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ એ સમાન કાયદાના રક્ષણની પ્રતિજ્ઞા છે. પરંતુ કાયદાઓ વર્ગીકૃત કરી શકે છે અને વર્ગીકરણનો વિચાર અસમાનતાનો છે. આ વિરોધાભાસનો સામનો કરવા માટે, કોર્ટે ન તો સમાનતાની માંગને છોડી દીધી છે કે ન તો વર્ગીકરણના કાયદાકીય અધિકારને નકારી કાઢ્યો છે. તેણે મધ્યમ માર્ગ અપનાવ્યો છે. તેણે વાજબી વર્ગીકરણના સિદ્ધાંત દ્વારા કાયદાકીય વિશેષતા અને બંધારણીય સામાન્યતાની વિરોધાભાસી માંગને ઉકેલી છે.

54. વાજબી વર્ગીકરણ એ છે જેમાં સમાન રીતે સ્થિત હોય તેવા બધાનો સમાવેશ થાય છે અને જેઓ નથી તેવા કોઈ પણ નથી. પછી પ્રશ્ન એ છે કે: 'સમાન રીતે સ્થિત' વાક્યનો અર્થ શું છે? પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે આપણે કાયદાના હેતુ માટે વર્ગીકરણની બહાર જોવું જોઈએ. વાજબી વર્ગીકરણ એ છે જેમાં કાયદાના હેતુના સંદર્ભમાં સમાન રીતે સ્થિત તમામ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. કાયદાનો ઉદ્દેશ્ય કાં તો જાહેર દુષ્કર્મને દૂર કરવાનો અથવા કોઈ હકારાત્મક જાહેર ભલાઈની સિદ્ધિ હોઈ શકે છે.'

15. ઉપરોક્ત ટાંકવામાં આવેલા નિર્ણયોમાંથી જે સ્પષ્ટ થાય છે તે એ છે કે સમાનતાની વિભાવના વિભેદક સારવારની મંજૂરી આપે છે પરંતુ તે ભેદભાવોને અટકાવે

છે જે યોગ્ય રીતે ન્યાયી નથી. જો તે ગેરવાજબી વર્ગીકરણ પર આધારિત હોય તો સમાનતાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. વાજબી વર્ગીકરણ અનુમતિપાત્ર છે, જેમાં સમાન રીતે સ્થિત હોય તેવા બધાનો સમાવેશ થાય છે, અને જેઓ નથી તેવા કોઈ પણ નથી. ભેદભાવ એ વર્ગીકરણનો સાર છે. જેઓ સમાન રીતે બંધાયેલા છે તેઓ સમાન સારવાર માટે હકદાર છે. વર્ગીકરણ એ નોંધપાત્ર તફાવતો પર આધારિત હોવું જોઈએ જે જૂથમાંથી બાકી રહેલા વ્યક્તિઓથી એકસાથે જૂથ થયેલ વ્યક્તિઓને અલગ પાડે છે, અને આવા વિભેદક વિશેષતાઓ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઈચ્છતા ઑબ્જેક્ટ સાથે ન્યાયી અને તર્કસંગત સંબંધ ધરાવે છે.

16. આમુખ, ભાગ III – મૂળભૂત અધિકારો અને ભાગ IV – રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો – ત્રિત્વ એ બંધારણનો અંતરાત્મા છે. આમુખ આર્થિક અસમાનતાને દૂર કરવા અને ભારતના તમામ નાગરિકો, ન્યાય – સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીયને સુરક્ષિત કરવા માટે વિઝ્યુઅલાઈઝ કરે છે, જે ભાગ IV માં સમાવિષ્ટ આકાંક્ષાઓનો કુલ સરવાળો છે. સમાજના નબળા વર્ગોને આર્થિક સશક્તિકરણ એ દરજ્જાની સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવા અને આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓ દ્વારા કલ્પના કરાયેલી ગૌરવની ખાતરી આપતા ભાઈચારાને પ્રોત્સાહન આપવા માટેની મૂળભૂત આવશ્યકતા છે. અને તેથી માન્ય વર્ગીકરણ દ્વારા નબળા અથવા વંચિત વર્ગની તરફેણમાં કોઈપણ હકારાત્મક ભેદભાવને રાજ્ય તરફથી હકારાત્મક પગલાં તરીકે ગણવામાં આવે છે. બંધારણની પ્રસ્તાવના અને રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો રાજ્યને સકારાત્મક

આદેશ આપે છે અને રાજ્ય સમાજમાંથી અસમાનતા અને પછાતપણાને દૂર કરવા માટે બંધાયેલા છે.

17. અશોક કુમાર ઠાકુર[4]માં અવલોકન કર્યા મુજબ, સામાજિક ન્યાય કાયદાની બંધારણીયતાને ધ્યાનમાં લેતી વખતે, બંધારણના નિર્માતાઓ દ્વારા બંધારણના ભાગ – III માં મૂળભૂત અધિકારો અને ભાગ – IV માં રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો ઘડીને બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં સમાવિષ્ટ કરાયેલા ઉદ્દેશ્યો અને તેમને કેવી રીતે સુરક્ષિત રાખવાની કોશિશ કરવામાં આવી છે તેની નોંધ લેવી યોગ્ય છે.. મૂળભૂત અધિકારો નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો સામાજિક અને આર્થિક અધિકારોને મૂર્ત બનાવે છે. તેઓ સાથે મળીને બંધારણના આમુખમાંના નિર્ધારિત ઉદ્દેશ્યો પાર પાડવાનો છે. કલમ 46 રાજ્યને લોકોના નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપવા અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી બચાવવા માટે આદેશ આપે છે. વાજબી વર્ગીકરણનો સિદ્ધાંત સમાનતાના ખ્યાલમાં ગર્ભિત અને સહજ છે. તકની સમાનતાનો અર્થ એ પણ છે કે જો સમાજનો કોઈ ચોક્કસ વર્ગ તેનાથી પીડાતો હોય તો વિકલાંગોને દૂર કરીને માત્ર એક અથવા બીજા વર્ગને જ નહીં પરંતુ તમામ વર્ગો માટે યોગ્ય તક.

[4] Ibid. (2008) 6 SCC 1

18. એનએમ થોમસ [5] માં જસ્ટિસ કૃષ્ના ઐયરે સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે કે 'સોશિયલ એન્જિનિયરિંગ' શું છે.

'119. સામાજિક ઈજનેરી – જે કાયદો કાર્યરત છે – જૂથના અન્યાયને દૂર કરવા અથવા સમાજને આઘાતજનક તણાવમાં સમર્પણ કરવા માટે નવી વ્યૂહરચના અપનાવવી જોઈએ. સંતુલન, માનવીય દ્રષ્ટિએ, વિકલાંગ અને આદિમને સતત સામાજિક ગેરલાભમાંથી મુક્તિમાંથી ઉભરી આવે છે, રાજ્યના નિર્ધારિત, સર્જનાત્મક અને ઉદાર કાનૂની દાવપેચ દ્વારા, શુષ્ક સમાનતાની ઉગ્ર ઘોષણા દ્વારા નહીં. 'નબળાઓની તરફેણમાં સકારાત્મક ભેદભાવ કરવો એ ક્યારેક કાયદા સમક્ષ સાચી સમાનતાનો પ્રચાર હોઈ શકે છે' જેમ કે એન્થોની લેસ્ટરે શ્રેણીમાં 1970 માં બીબીસીમાં તેમની વાતચીતમાં દલીલ કરી હતી: કાયદામાં શું ખોટું છે [પુસ્તક સ્વરૂપે પ્રકાશિત – દ્વારા સંપાદિત માઈકલ ઝેન્ડર – બીબીસી, 1970 – મોડ લો રેવ વોલ્યુમ 33, સપ્ટેમ્બર 1970, પૃષ્ઠ 579, 580 માં અવતરિત]. સિંહ અને બળદ માટે એક જ કાયદો જુલમ છે. અથવા, ખરેખર, એનાટોલે ફ્રાન્સ દ્વારા અન્ય યુગ વિશે કહ્યું હતું:

'તેની જાજરમાન સમાનતામાં કાયદો અમીર અને ગરીબોને પુલ નીચે સૂવા, શેરીઓમાં ભીખ માંગવા અને રોટલી ચોરવાની મનાઈ ફરમાવે છે. '

[5] Ibid (1976) 2 SCC 310

19. વાદગ્રસ્ત સુધારા માટે બિલ રજૂ કરવા માટેના ઉદ્દેશ્યો અને કારણોના નિવેદનોમાંથી પસાર થતાં, સંસદે નોંધ્યું છે કે નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો આર્થિક રીતે વધુ વિશેષાધિકૃત વ્યક્તિઓ સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે નાણાકીય અસમર્થતાના કારણે ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને જાહેર રોજગાર મેળવવાથી મોટાભાગે બાકાત રહ્યા છે.. કલમ 15 ના ક્લોઝ(4) અને (5) અને કલમ 16 ના ક્લોઝ(4) હેઠળના હાલના આરક્ષણોના લાભો સામાન્ય રીતે તેમના માટે અનુપલબ્ધ છે સિવાય કે તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાના ઓક્સસ માપદ ડોને પૂર્ણ કરે. વધુમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે બંધારણ (ત્રાણુ સુધારો) અધિનિયમ, 2005 દ્વારા, બંધારણની કલમ 15 માં કલમ (5) દાખલ કરવામાં આવી હતી જે રાજ્યને નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતને અથવા અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ માટે, ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશના સંબંધમાં આગળ વધારવા માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે. તેવી જ રીતે, બંધારણની કલમ 16 ની કલમ(4) રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓના આરક્ષણ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે જે રાજ્યના મતે, નીચેની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી. રાજ્ય જો કે, આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના નાગરિકો અનામતનો લાભ મેળવવા પાત્ર ન હતા. તેથી, અનુચ્છેદ 46 પાછળના આદર્શોને પરિપૂર્ણ કરવા અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના નાગરિકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની અને રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગારમાં

સહભાગિતાની વાજબી તક મળે તેની ખાતરી કરવા માટે, ભારતના બંધારણમાં સુધારો કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો હતો.

20. જે સારી રીતે સ્થાયી છે, એવું માની લેવું જોઈએ કે વિધાનસભા તેના પોતાના લોકોની જરૂરિયાતોને સમજે છે અને તેની કદર કરે છે. તેના કાયદાઓ અનુભવ દ્વારા પ્રગટ થયેલી સમસ્યાઓ તરફ નિર્દેશિત છે, અને તેના ભેદભાવો પર્યાપ્ત ધોરણો પર આધારિત છે. તેથી, જો તથ્યોની સ્થિતિને વાજબી ઠેરવવા માટે વાજબી રીતે કલ્પના કરવામાં આવે તો બંધારણીય સુધારાને ભેદભાવપૂર્ણ તરીકે નકારી શકાય નહીં. હાલના કિસ્સામાં, કલમ 15 અને કલમ(4) ના ક્લોઝ(4) અને (5) માં SC/ST અને SEBC ના નાગરિકોને આપવામાં આવેલ આરક્ષણના લાભોથી નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને બાકાત રાખવાની ધારાસભા જાગૃત છે. કલમ 16 ના, કલમ 15 ના ક્લોઝ (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના 'આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' ની ઉન્નતિ માટે અને આગળ કલમ 16 ના ક્લોઝ (4) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા પોસ્ટ્સની અનામત માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા રાજ્યને સશક્ત બનાવતા સુધારા સાથે બહાર આવ્યું છે. રાજ્યને 'આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા સક્ષમ બનાવતો વાદગ્રસ્ત અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિ અને નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો સિવાયના અન્ય નાગરિકોના લાભ માટે અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના વિકાસ માટે સંસદના ભાગ પર હકારાત્મક કાર્યવાહી તરીકે ગણવામાં આવે તે જરૂરી છે. નાગરિકો નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને એક

અલગ વર્ગ તરીકે વર્તે તે વાજબી વર્ગીકરણ હશે, અને તેને અયોગ્ય અથવા ગેરવાજબી વર્ગીકરણ તરીકે ગણી શકાય નહીં, જે મૂળભૂત વિશેષતા સાથે વિશ્વાસઘાત અથવા કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન છે. આ કોર્ટ દ્વારા નિર્ધારિત કર્યા મુજબ, માત્ર જેમ સમાન સાથે અસમાન વર્તન કરી શકાતું નથી, તેમ અસમાન સાથે પણ સમાન વર્તન કરી શકાતું નથી. અસમાનોને સમાન ગણવાથી બંધારણના અનુચ્છેદ 14 અને 16 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાના સિદ્ધાંતને પણ નુકસાન થશે.

21. અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિ અને પછાત વર્ગ કે જેમના માટે અનુચ્છેદ 15(4), 15(5) અને 16(4) માં પહેલેથી જ વિશેષ જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવી છે તે સામાન્ય અથવા અસુરક્ષિત શ્રેણીથી અલગ પડેલી એક અલગ શ્રેણી બનાવે છે. તેમની સાથે સામાન્ય અથવા બિનઅનામત વર્ગના નાગરિકો સાથે સમાન વર્તન કરી શકાય નહીં. વાદગ્રસ્ત સુધારો અનુસૂચિત જાતિ/અનુસૂચિત જનજાતિ અને અનુચ્છેદ 15(4) 15(5) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા નાગરિકોના પછાત વર્ગને આપવામાં આવેલા અનામતના વિશેષ અધિકારોને અસર કર્યા વિના, સામાન્ય/અનામત વર્ગમાંથી 'નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો'નો એક અલગ વર્ગ બનાવે છે.,. તેથી, વાદગ્રસ્ત સુધારામાં 'નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો'ના લાભ માટે નવા બનાવેલા વર્ગમાંથી તેમની બાદબાકીને ભેદભાવપૂર્ણ અથવા સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કહી શકાય નહીં. આવા સુધારાને અરજદારો માટે વિદ્વાન વકીલો દ્વારા સબમિટ કરવા માંગવામાં આવેલ સમાન ન્યાયના ગુણની આઘાતજનક, અવિવેકી અથવા અનૈતિક કપટ તરીકે ચોક્કસપણે કહી શકાય નહીં.

22. હાર્દ એ છે કે કલમ 368 હેઠળ રાજ્યની ઘટક શક્તિના ઉપયોગ પર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ – વાસ્તવિક અથવા પ્રક્રિયાગત – સંસદ દ્વારા અવગણવામાં આવી હોય તેવું કોઈપણ કલ્પના દ્વારા કહી શકાય નહીં. ન તો પ્રક્રિયાગત મર્યાદા એટલે કે સુધારાની શક્તિના ઉપયોગની રીતની અવગણના કરવામાં આવી છે કે ન તો નોંધપાત્ર મર્યાદા એટલે કે પ્રતિબંધિત ક્ષેત્રની અવગણના કરવામાં આવી છે, જે અન્યથા વિવાદિત સુધારાને અમાન્ય કરશે. બંધારણના ભાગ – III અને ભાગ – IV બંનેમાં આમુખમાં શું કલ્પિત કરવામાં આવ્યું છે અને શું અનુમતિપાત્ર છે તે બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા મૂળભૂત વિશેષતાનું ઉલ્લંઘન છે તેમ કહી શકાય નહીં. બંધારણીય જોગવાઈઓમાંથી કોઈપણ નાબૂદીની ગેરહાજરીમાં અને સમાનતા કોડના હાલના માળખામાં અથવા બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં કોઈપણ ફેરફાર અથવા વિનાશની ગેરહાજરી, ***કેશવાનંદ***માં દર્શાવ્યા મુજબ પહોળાઈ કસોટી કે ઓળખ કસોટીનું ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું નથી તેમ કહી શકાય. તદનુસાર, 103 મા સુધારાની બંધારણીય માન્યતા સામેનો પડકાર નિષ્ફળ જાય છે અને તેની માન્યતા કાયમ રાખવામાં આવે છે.

23. વિદાય લેતા પહેલા, હું <u>આરક્ષણ નીતિના સમયગાળા</u> વિશે કંઈક કહીશ.

24. એવું કહેવાય છે કે કોઈપણ દસ્તાવેજ સંપૂર્ણ હોઈ શકતો નથી અને કોઈ આદર્શ સંપૂર્ણ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. પરંતુ શું તેનો અર્થ એ છે કે આપણી પાસે કોઈ આદર્શો ન હોવા જોઈએ? કોઈ દૂરદ્રષ્ટિ નહીં? સરદાર પટેલે કહ્યું હતું [6] – 'પરંતુ

લાંબા ગાળે, આ દેશમાં બહુમતી અથવા લઘુમતી જેવું કંઈપણ છે તે ભૂલી જવું બધાના હિતમાં રહેશે; કે ભારતમાં એક જ સમુદાય છે...'

[6] CAD વોલ્યુમ. VIII P.272, 25 મે 1949

25. શું આપણે આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓ દ્વારા સમતાવાદી, જાતિવિહીન અને વર્ગવિહીન સમાજની કલ્પના કરેલ આદર્શ તરફ આગળ વધી શકીએ નહીં? મુશ્કેલ હોવા છતાં, તે એક પ્રાપ્ય આદર્શ છે. આપણું બંધારણ જે જીવંત અને સજીવ દસ્તાવેજ છે તે સતત નાગરિકો અને સામાન્ય રીતે સમાજના જીવનને આકાર આપે છે.

26. આ સમયે, ***કે.સી. વસંત કુમાર,*** (1985) **Suppl. SCC** 714 માં બંધારણીય બેન્ચ દ્વારા કરવામાં આવેલા કેટલાક ખૂબ જ યોગ્ય અવલોકનો નોંધવા યોગ્ય છે –

પ્રતિ ડીએ દેસાઈ, જે.

> '30. મને તારણ કરવા દો. જો વળતરલક્ષી ભેદભાવ અથવા હકારાત્મક પગલાં માટે આર્થિક માપદંડ સ્વીકારવામાં આવે, તો તે સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાના મૂળ કારણ પર પ્રહાર કરશે, અને સાથે સાથે જાતિના માળખાના વિનાશની દિશામાં એક મહત્વપૂર્ણ પગલું ભરશે જે બદલામાં રાષ્ટ્રના બિનસાંપ્રદાયિક પાત્રને આગળ વધારશે. આ અભિગમ બે બંધારણીય ધ્યેયોને વાસ્તવિકતામાં અનુવાદિત કરવાનો પ્રયાસ કરે છે: એક, ભારતીય સમાજના જ્ઞાતિ સ્તરીકરણના કાયમી ધોરણે પ્રહાર

કરવા જેથી પ્રતિગામી ચળવળને અટકાવી શકાય અને જાતિવિહીન સમાજની સ્થાપના તરફ મજબૂત પગલું ભરવું; અને બે, સમાજના વંચિત વર્ગોને તેમનું સ્થાન ઊભું કરવાની અને જીવનના મુખ્ય પ્રવાહનો ભાગ બનવાની તક આપીને ગરીબીને ક્રમશઃ દૂર કરવી જેનો અર્થ છે ગરીબી નાબૂદી.

31. હું વિપુલ પ્રમાણમાં સ્પષ્ટ કરું છું કે આ અભિગમ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની તરફેણમાં અનામત સાથે વ્યવહાર કરતું નથી. હજારો વર્ષોના ભેદભાવ અને શોષણને એક પેઢીમાં ભૂંસી શકાશે નહીં. પરંતુ અહીં પણ આર્થિક માપદંડ એ તેમની વચ્ચેના લોકો માટે પસંદગીની સારવારનો ઇનકાર કરીને લાગુ કરવા યોગ્ય છે જેમણે પહેલેથી જ તેનાથી લાભ મેળવ્યો છે અને તેમની સ્થિતિમાં સુધારો કર્યો છે. અને અંતે આરક્ષણનો સમયગાળો હોવો જોઈએ અન્યથા છૂટછાટો નિહિત હિત બની જાય છે.'

પ્રતિ E. S. વેંકટરામૈયા, જે.

'**150.** આ તબક્કે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જો નવેસરથી નિર્ણય લેવા પર કેટલીક જાતિઓ અથવા સમુદાયોને કલમ 15(4) અને કલમ 16(4) માટે તૈયાર કરવામાં આવેલી પછાત વર્ગોની યાદીમાંથી બહાર જવું પડતું હોય, તો પણ સરકાર આ નીતિને અનુસરી શકે છે. બંધારણના અનુચ્છેદ

46 માં સમાવિષ્ટ તેમની વચ્ચેની વસ્તીના નબળા વર્ગોની સુધારણાની નિતી સાથે નિર્દેશક સિદ્ધાંત અનુસાર.'

ઉપરોક્ત ચુકાદામાં, મુખ્ય ન્યાયાધીશ વાય. વી. ચંદ્રચુડે, જે તેઓ તે સમયે હતા, આ રીતે પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો: –

'**2.** હું નીચેની દરખાસ્તોના આકારમાં મારો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરીશ:

(1) અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની તરફેણમાં આરક્ષણ ચાલુ હોવું જોઈએ જેમ કે હાલમાં, માધ્યમ કસોટીની અરજી કર્યા વિના, પંદર વર્ષથી વધુ ન હોય તેવા વધુ સમયગાળા માટે. બીજા પંદર વર્ષ બંધારણના આગમન પછી પચાસ વર્ષ બનાવશે, જે સામાજિક જુલમ, અલગતા અને અપમાનની હાનિકારક અસરોને દૂર કરવા માટે દલિત વર્ગના ઉપલા સ્તર માટે વ્યાજબી રીતે લાંબો સમયગાળો છે.

(2) અર્થ કસોટી, એટલે કે આર્થિક પછાતપણાની કસોટી ઉપરોક્ત (1) માં દર્શાવેલ સમયગાળા પછી અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે પણ લાગુ થવી જોઈએ. તે આવશ્યક છે કે <u>વંચિત સમાજના વિશેષાધિકૃત વર્ગને અનિશ્ચિત સમય માટે પ્રેફરન્શિયલ લાભો પર ઈજારો આપવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં.</u>

(3) જ્યાં સુધી અન્ય પછાત વર્ગોનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી, રોજગાર અને શિક્ષણમાં અનામતના હેતુ માટે તેમને ઓળખવા માટે બે પરીક્ષણો સંયુક્ત રીતે

લાગુ કરવા જોઈએ: એક, તેઓ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ સાથે પછાતપણાની બાબતમાં તુલનાત્મક હોવા જોઈએ; અને બે, કે તેઓ પ્રવર્તમાન આર્થિક પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં રાજ્ય સરકાર દ્વારા મૂકે તેવી માધ્યમની કસોટીને સંતોષવી જોઈએ.

(4) રોજગાર, શિક્ષણ અને કાયદાકીય સંસ્થાઓમાં અનામતની નીતિની દર પાંચ વર્ષે કે તેથી વધુ વખત સમીક્ષા થવી જોઈએ. તે તરત જ રાજ્યને તક આપશે *(i)* અનામત નીતિના ચોક્કસ પાસાઓથી ઉદ્ભવતા વિકૃતિઓને સુધારવા માટે અને *(ii)* લોકોને, પછાત અને બિન–પછાત બંને, આરક્ષણની નીતિની વ્યવહારિક અસર પર જાહેર ચર્ચામાં તેમના વિચારોને વ્યક્ત કરવા..'

27. આ અદાલત દ્વારા '***અશોક કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા***', **(2008) 6 SCC 1** માં પણ આ અદાલત દ્વારા માત્ર મર્યાદિત સમયગાળા માટે હકારાત્મક કાર્યવાહી તરીકે આરક્ષણ ચાલુ રાખવાની ચિંતા વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી.

'666. જાતિએ આ દેશને યુગોથી વિભાજિત કર્યો છે. તેના વિકાસમાં અવરોધ ઊભો કર્યો છે. જાતિવિહીન સમાજ હોવો એ એક ઉમદા સ્વપ્ન સાકાર થશે. શરૂઆતમાં, અનામતની અસર જાતિને કાયમી બનાવવા માટે દેખાઈ શકે છે. જાતિ આધારિત અનામતની તાત્કાલિક અસર દુર્ભાગ્યપૂર્ણ રહી છે. આરક્ષણ પહેલાના યુગમાં લોકો પછાત ટેગથી છૂટકારો મેળવવા માંગતા હતા – કાં તો સામાજિક કે આર્થિક. પરંતુ આરક્ષણ પછી, 'ફોરવર્ડ' ગણાતા લોકોમાં પણ

અનામતનો લાભ મેળવવાની આશાએ 'બેકવર્ડ' ટેગ લેવાનું વલણ જોવા મળે છે. જ્યારે વધુને વધુ લોકો 'ફોરવર્ડનેસ'ને બદલે 'પછાતપણું' ઈચ્છે છે ત્યારે દેશ પોતે જ સ્થગિત થઈ જાય છે. તે બની શકે છે. સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને હળવું સહાયક દબાણ આપીને તેમને આગળ લાવવા માટે હકારાત્મક પગલાં તરીકે અનામત માત્ર મર્યાદિત સમયગાળા માટે જ જરૂરી છે. પરંતુ જો વાજબી સમય પછી કોઈ સમીક્ષા નહીં થાય અને અનામત ચાલુ રાખવામાં આવે તો દેશ કાયમ માટે જ્ઞાતિ વિભાજિત સમાજ બની જશે. વિવિધતા સાથે સંયુક્ત સમાજ વિકસાવવાને બદલે, આપણે એક ખંડિત સમાજ તરીકે કાયમ માટે એકબીજા પ્રત્યે શંકાશીલ રહીશું. જ્યારે હકારાત્મક ભેદભાવ એ સમાનતાનો માર્ગ છે, ત્યારે ધ્યાન રાખવું જોઈએ કે રસ્તો એવો માર્ગ ન બની જાય કે જેમાં પ્રગતિનું વાહન અટવાઈ જાય અને અટકી જાય. અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ એ કામચલાઉ આધાર છે. બિનજરૂરી લાંબા સમય સુધી ઉપયોગ દ્વારા આવા ટેકા, કાયમી જવાબદારી બનવા જોઈએ નહીં. તે નોંધપાત્ર છે કે બંધારણ ખાસ કરીને જ્ઞાતિવિહીન સમાજનું સૂચન કરતું નથી અને ન તો જાતિને નાબૂદ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. પરંતુ જાતિના નામે ભેદભાવને અટકાવીને અને હકારાત્મક પગલાંની જોગવાઈ કરીને બંધારણ જાતિના આધારે દરજ્જાના તફાવતને દૂર કરવા માંગે છે. જ્યારે જ્ઞાતિઓ વચ્ચેના દરજ્જાના તફાવતો દૂર થશે, ત્યારે તમામ જાતિઓ સમાન બનશે. તે જાતિવિહીન સમતાવાદી સમાજની શરૂઆત હશે.'

28. બંધારણના ઘડવૈયાઓ દ્વારા શું કલ્પના કરવામાં આવી હતી, 1985 માં બંધારણીય બેંચ દ્વારા શું પ્રસ્તાવિત કરવામાં આવ્યું હતું અને બંધારણના આગમનના પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થવા પર શું પ્રાપ્ત કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી, એટલે કે અનામતની નીતિ માટે એક સમયગાળો આવશ્યક છે. આજે પણ, એટલે કે આપણી આઝાદીના સિત્તેર–પાંચ વર્ષ પૂરા થયા ત્યાં સુધી પણ પ્રાપ્ત થયો નથી. એવું કહી શકાય નહીં કે ભારતમાં આરક્ષણ પ્રણાલીની ઉત્પત્તિ માટે ભારતમાં વર્ષો જૂની જાતિ વ્યવસ્થા જવાબદાર હતી. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય પછાત વર્ગોની વ્યક્તિઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા ઐતિહાસિક અન્યાયને સુધારવા માટે અને તેમને આગળના વર્ગોની વ્યક્તિઓ સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે એક સમાન રમતનું ક્ષેત્ર પ્રદાન કરવા માટે રજૂઆત કરવામાં આવી હતી. જો કે, આપણી આઝાદીના પંચોતેર વર્ષના અંતે, આપણે સમગ્ર સમાજના બહોળા હિતમાં, પરિવર્તનકારી બંધારણવાદ તરફ આગળ વધવા માટે, અનામતની પ્રણાલી પર ફરીથી વિચાર કરવાની જરૂર છે.

29. એ નોંધવું જોઈએ કે બંધારણના અનુચ્છેદ 334 મુજબ, લોકસભામાં અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં SC અને ST માટે બેઠકોના આરક્ષણને લગતી બંધારણની જોગવાઈઓ બંધારણની શરૂઆતથી એંસી વર્ષનો સમયગાળો પૂરો થવા પર પ્રભાવિત થવાનું બંધ થઈ જશે.. નોમિનેશન દ્વારા સંસદના ગૃહમાં અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં એંગ્લો–ભારતીય સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ, 25.01.2020 થી 104 મા સુધારાને કારણે પહેલાથી જ બંધ થઈ ગયું છે. તેથી, બંધારણની કલમ 15 અને કલમ 16 માં આપવામાં આવેલી અનામત અને રજૂઆતોના સંદર્ભમાં વિશેષ

જોગવાઈઓ માટે જો સમાન સમય મર્યાદા નિર્ધારિત કરવામાં આવે, તો તે સમતાવાદી, જાતિવિહીન અને વર્ગવિહીન સમાજ તરફ દોરી જવાનો માર્ગ બની શકે છે.

જજમેન્ટ

ન્યાયમૂર્તિશ્રી જે.બી. પારડીવાલા

1. મને મારા વિદ્વાન ભાઈ જસ્ટિસ રવિન્દ્ર ભટ દ્વારા આપવામાં આવેલા સ્પષ્ટ અને વિદ્વાન ચુકાદાને ધ્યાનપૂર્વક ધ્યાનમાં લેવાનો લાભ મળ્યો છે કે બંધારણ (એકસો અને ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 ની કલમ 2 અને 3 જે કલમ 15 માં કલમ (6) અને કલમ 16 માં અનુક્રમે કલમ (6) દાખલ કરે છે તે ગેરબંધારણીય અને રદબાતલ છે કારણ કે તેઓએ નાશ કર્યો છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન છે. મારા આદરણીય ભાઈ જસ્ટિસ ભટ્ટે એવો અભિપ્રાય લીધો છે કે આર્થિક માપદંડોના આધારે વિશેષ જોગવાઈઓ દ્વારા નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં નિર્ધારિત ઉદ્દેશ્યને પરિપૂર્ણ કરવા માટે રાજ્યનું અનિવાર્ય હિત કાયદેસર છે; ઐતિહાસિક રીતે વંચિત સમુદાયોની તરફેણમાં અત્યાર સુધી આરક્ષણ અથવા વિશેષ જોગવાઈઓ પૂરી પાડવામાં આવી છે તે દલીલ કરવાનો આધાર હોઈ શકે નહીં કે અન્ય વંચિત જૂથો કે જેઓ ઘોર ગરીબીની ખરાબ અસરોને કારણે પ્રગતિ કરી શક્યા નથી તેઓ આમ જ રહેવા જોઈએ અને તેમના માટે હકારાત્મક કાર્યવાહી અથવા તો આરક્ષણ દ્વારા વિશેષ જોગવાઈઓ કરવી જોઈએ નહીં. મારા વિદ્વાન આદરણીય ભાઈ જસ્ટિસ ભટ એ નિષ્કર્ષ પર આવ્યા છે કે તેથી ઉદ્દેશ્ય આર્થિક માપદંડો પર આધારિત વિશેષ જોગવાઈઓ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતી

નથી. જો કે, મારા આદરણીય ભાઈ જસ્ટિસ ભટ્ટે અનુચ્છેદ 15 ની કલમ (6) ને અનિવાર્યપણે ગેરબંધારણીય તરીકે જાહેર કરવાનું યોગ્ય માન્યું કે તેમાં બાકાત રાખવાની કલમ અને વર્ગીકરણને મનસ્વી તરીકે ઓળખી શકાય છે જેના પરિણામે સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગો સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત અને/અથવા જાતિ ભેદભાવને આધિન સાથે પ્રતિકૂળ ભેદભાવ થાય છે..

2. જ્યાં સુધી કલમ 16 ની કલમ (6) સંબંધિત છે, મારા આદરણીય ભાઈ જસ્ટિસ ભટે તેને બે બાબતો પર રદ કરી છે – પ્રથમ, તે સમાનતા કોડનું ઉલ્લંઘન કરે છે, ખાસ કરીને બિન–ભેદભાવ અને બિન–બાકાતના સિદ્ધાંતનું જે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક અવિભાજ્ય ભાગ બનાવે છે અને બીજું, જો કે 'આર્થિક માપદંડ' જાહેર માલસામાનની પહોંચના સંબંધમાં અનુમતિપાત્ર છે (કલમ 15 હેઠળ), તેમ છતાં તે કલમ 16 માટે સાચું નથી જેનો ધ્યેય સમુદાયના પ્રતિનિધિત્વ દ્વારા સશક્તિકરણ છે.

3. બીજી તરફ, મારા આદરણીય ભાઈ જસ્ટિસ દિનેશ મહેશ્વરીએ તેમના અલગ–અલગ ચુકાદામાં એવો અભિપ્રાય લીધો છે કે કલમ 15 માં કલમ (6) અને કલમ 16 ની કલમ (6) કોઈપણ રીતે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી અને માન્ય છે..

4. ચુકાદાઓના બંને સેટમાંથી પસાર થયા પછી, મને મારા આદરણીય ભાઈ જસ્ટિસ ભટ સાથે સંમત થવામાં મારી અસમર્થતા માટે ખેદ છે કે કલમ 15 માં કલમ

(6) અને કલમ 16 માં કલમ (6) ગેરબંધારણીય અને રદબાતલ છે. જ્યારે, હું મારા આદરણીય ભાઈ ન્યાયાધીશ દિનેશ મહેશ્વરી દ્વારા લેવામાં આવેલા અંતિમ નિર્ણય સાથે સંમત છું કે વિવાદિત સુધારો માન્ય છે, હું મારા પોતાના કારણો આપવા માંગુ છું કારણ કે મેં આખા મુદ્દાને જરા અલગ દૃષ્ટિકોણથી જોયો છે.

5. *'પરમ પવિત્ર કેશવાનંદ ભારતી શ્રીપદગલવરુ અને અન્ય વિ. કેરળ રાજ્ય અને અન્ય, AIR 1973 SC 1461 માં આ કોર્ટનો ચુકાદો, જેણે આપણા બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં મૂળભૂત માળખાની વિભાવના રજૂ કરી છે તે કાર્ય કર્યા પછી કાર્યકર્તા કોર્ટનો લગભગ 25 વર્ષથી આપણા બંધારણ સાથે સ્વયંભૂ પ્રતિભાવ છે.. આ અદાલતને લાગ્યું કે બંધારણીય અદાલતના આવા વલણની ગેરહાજરીમાં સ્પષ્ટ વલણો છે કે આપણા દેશના લોકશાહી બહુમતીવાદના તોફાની ભરતી આપણા નવા લોકશાહીના બંધારણીય મૂલ્યોને ઘેરી શકે છે. કેશવાનંદ ભારતી (સુપ્રા)નો ચુકાદો સંભવતઃ 'ભારતીય લોકશાહીના વિશાળ મહાસાગરમાં સંભવિત ભરતીના મોજા સામે સહાયક સાવચેતી' છે. .....પરંતુ મૂળભૂત માળખું શું છે તેની સ્પષ્ટ સમજ હોવી જોઈએ. બંધારણનું મૂળભૂત માળખું શું છે તે વ્યાખ્યાયિત કરવું જોખમી છે કારણ કે જે મૂળભૂત છે તે આવનારા તમામ સમય માટે સ્થિર નથી રહેતું.....'*

[જુઓ: ***J&K નેશનલ પેન્થર્સ પાર્ટી વિ. ધ***

યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો, (2011) 1 **SCC** 228]

6. સમાનતાનો વિચાર ભારતીય બંધારણનું હૃદય અને આત્મા છે. લાંબા રાજકીય સંઘર્ષ પછી ભારતે 15 મી ઓગસ્ટ, 1947 ના રોજ સ્વતંત્રતા હાંસલ કરી હતી જેમાં સંખ્યાબંધ દેશભક્તોએ પોતાના જીવનની આહુતિ આપી હતી અને સ્વ–સરકારને સુરક્ષિત કરવા અને વિદેશી જુવાળને ફેંકી દેવા માટે અસંખ્ય સહન કર્યું હતું. પરંતુ સ્વ–સરકાર પોતે જ અંત ન હતો. તે અંત માટે એક સાધન હતું. તેઓએ માત્ર વિદેશી શાસકોની જગ્યાએ તેમના પસંદ કરેલા પ્રતિનિધિઓ દ્વારા શાસન કરવા માટે જ નહીં, પરંતુ મૂળભૂત માનવ અધિકારો અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા અને સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય મેળવવા માટે સંઘર્ષ કર્યો અને સહન કર્યું જેથી એક કલ્યાણકારી રાજ્યનું નિર્માણ થાય જ્યાંથી ગરીબી, અજ્ઞાનતા અને રોગ દૂર થઈ શકે છે અને એક મજબૂત અને સ્વતંત્ર દેશનો પાયો નાખવા માટે જે વિશ્વમાં આદર આપી શકે છે.

7. બંધારણ ઘડવા માટે બંધારણ સભાની રચના કરવામાં આવી હતી જે આખરે 26 મી જાન્યુઆરી, 1950 ના રોજ અપનાવવામાં આવી હતી. લોકોની આકાંક્ષાઓ બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં પ્રતિબિંબિત થાય છે જે આ રીતે વાંચે છે: –

'અમે, ભારતના લોકોએ, ભારતને એક સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક લોકશાહી પ્રજાસત્તાકમાં રચવાનો અને તેના તમામ નાગરિકોને સુરક્ષિત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે:

ન્યાય, સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય;

વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા, શ્રદ્ધા અને પૂજાની સ્વતંત્રતા;

સ્થિતિ અને તકની સમાનતા;

અને તે બધા વચ્ચે પ્રચાર કરવા માટે

વ્યક્તિની ગરિમા અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતાની ખાતરી આપતી બંધુત્વ;

નવેમ્બર, 1949 ના આ છવ્વીસમા દિવસે આપણી બંધારણીય સભામાં, આથી આ બંધારણને અપનાવી, અધિનિયમ કરી પોતાને આપ્યું છે.'

8. આપણા બંધારણનું આમુખ સમાનતાનું વચન આપે છે, જે બંધારણના ભાગ III માં સમાવિષ્ટ અનુચ્છેદ 14 અને 15 માં વિગતવાર સમજાવાયેલ છે. સમાનતા, જેમ કે આપણી બંધારણીય વ્યવસ્થા હેઠળ વિચારવામાં આવે છે, તે 'સમાન અને સમાન રીતે સ્થિત' છે. સામાન્ય રીતે સમાનતા સાર્વત્રિક રીતે લાગુ કરી શકાતી નથી અને તે બંધારણમાં જ દર્શાવેલ શરત અને પ્રતિબંધને આધીન છે. ઉપરોક્ત ઉલ્લેખિત બંધારણનું આમુખ કોઈ સત્તા આપતું નથી પરંતુ તે બંધારણને દિશા અને હેતુ આપે છે. તે સમગ્ર બંધારણના ઉદ્દેશ્યની રૂપરેખા આપે છે. આમુખમાં બંધારણની મૂળભૂત બાબતો છે. તે ઘણા મહત્વપૂર્ણ હેતુઓ પૂરા પાડે છે, ઉદાહરણ તરીકે: –

(1) તેમાં કાયદાકીય કલમ છે જે બંધારણને અમલમાં લાવે છે.

(2) તે મહાન અધિકારો અને સ્વતંત્રતાઓની ઘોષણા કરે છે જે <u>ભારતના લોકો</u> તેના તમામ નાગરિકોને સુરક્ષિત કરવા માગે છે.

(3) તે મૂળભૂત પ્રકારની સરકાર અને રાજનીતિ જાહેર કરે છે જે દેશમાં સ્થાપિત કરવા માંગવામાં આવે છે.

(4) તે બંધારણના સ્ત્રોત પર પ્રકાશ ફેંકે છે, એટલે કે. ભારતના લોકો.

9. અનુચ્છેદ 14, 15 અને 16 સમાનતાના અધિકારના વિવિધ પાસાઓ સાથે જવાબ આપે છે. કલમ 14 કાયદા સમક્ષ સમાનતાની જોગવાઈ કરે છે અને રાજ્યને કોઈપણ વ્યક્તિને, કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા કાયદાના સમાન રક્ષણ નકારવા પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. કલમ 15 માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંના કોઈપણના આધારે કોઈપણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ પર પ્રતિબંધની જોગવાઈ કરે છે, પરંતુ મહિલાઓ અને બાળકો માટે અથવા સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત નાગરિકોના વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના લોકોની પ્રગતિ માટે કરવામાં આવતી વિશેષ જોગવાઈઓને મંજૂરી આપે છે.. કલમ 16 ભારતના નાગરિકોને જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતાની ખાતરી આપે છે.

10. આ ત્રણેય કલમો સમાન બંધારણીય બાંયધરી સંહિતાનો ભાગ બનાવે છે અને અર્થમાં, એકબીજાના પૂરક છે. એક તરફ કલમ 14, અને બીજી તરફ લેખ 15 અને 16 જવાબ આપે છે, વારંવાર અનુક્રમે ઉત્પત્તિ અને જાતિઓ તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે.

11. હું બંધારણ (103મો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 ની બંધારણીય માન્યતાને પ્રથમ ઉદાહરણમાં જોવાની દરખાસ્ત કરું છું, જેમ કે બંધારણમાં અનુચ્છેદ

15(6) અને 16(6) જેવું કંઈ નથી. ભારતના બંધારણની વિવિધ સંબંધિત જોગવાઈઓ (લેખ) પર ધ્યાન આપવું ફાયદાકારક રહેશે: –

*'**14. કાયદા સમક્ષ સમાનતા.** – રાજ્ય કોઈપણ વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા ભારતના પ્રદેશની અંદર કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ નકારશે નહીં.*

***15. ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મ સ્થળના આધારે ભેદભાવ પર પ્રતિબંધ.** – (1) રાજ્ય માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે કોઈપણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ કરશે નહીં.*

(2) કોઈ પણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈના આધારે, કોઈપણ વિકલાંગતા, જવાબદારી, પ્રતિબંધ અથવા શરતને આધિન રહેશે નહીં –

(a) દુકાનો, સાર્વજનિક રેસ્ટોરાં, હોટલ અને જાહેર મનોરંજનના સ્થળોની ઍક્સેસ; અથવા

(b) કુવાઓ, તળાવો, સ્નાનઘાટ, રસ્તાઓ અને જાહેર રિસોર્ટના સ્થળોનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે રાજ્યના ભંડોળમાંથી જાળવવામાં આવે છે અથવા સામાન્ય જનતાના ઉપયોગ માટે સમર્પિત છે.

(3) આ અનુચ્છેદમાં કંઈપણ રાજ્યને મહિલાઓ અને બાળકો માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાથી રોકશે નહીં.

(4) આ લેખમાં અથવા કલમ 29 ની કલમ (2) માં કંઈપણ રાજ્યને નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં.

(5) આ લેખમાં અથવા કલમ 19 ની કલમ (1) ની પેટા કલમ (જી) માં કંઈપણ રાજ્યને કાયદા દ્વારા, નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં અથવા અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ માટે અત્યાર સુધી ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિતની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશ સંબંધિત વિશેષ જોગવાઈઓ, પછી ભલે તે રાજ્ય દ્વારા સહાયિત હોય કે બિનસહાયિત હોય, લેખની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાયની અન્ય 30.

(6) આ લેખ અથવા કલમ 19 ની કલમ (1) ની પેટા કલમ (જી) અથવા કલમ 29 ની કલમ (2) માં કંઈપણ રાજ્યને બનાવવાથી અટકાવશે નહીં, –

(a) કલમો (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ; અને

(b) ખંડો (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈપણ વિશેષ જોગવાઈઓ જ્યાં સુધી ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશને લગતી હોય, કલમ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાયની રાજ્ય દ્વારા સહાયિત અથવા બિનસહાયિત, જે અનામતના કિસ્સામાં વર્તમાન આરક્ષણો ઉપરાંત હશે અને મહત્તમ દસ ટકાને આધિન હશે. દરેક કેટેગરીની કુલ બેઠકોમાંથી.

સમજૂતી. – આ લેખ અને અનુચ્છેદ 16 ના હેતુઓ માટે, 'આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' એવા હશે જેમ કે કુટુંબની આવક અને આર્થિક ગેરલાભના અન્ય સૂચકાંકોના આધારે રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે સૂચિત કરવામાં આવે.

16. જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતા. *– (1) રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂકને લગતી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા હોવી જોઈએ.*

(2) કોઈપણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, વંશ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે, રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ રોજગાર અથવા કચેરીના સંદર્ભમાં અયોગ્ય, અથવા તેની સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં.

(3) આ લેખમાં કંઈપણ સંસદને રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ, કોઈપણ રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશની સરકાર હેઠળની અથવા કોઈપણ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તા હેઠળના કાર્યાલયમાં નોકરીના વર્ગ અથવા વર્ગો અથવા નિમણૂકના સંદર્ભમાં કોઈ કાયદો નિર્ધારિત કરતા અટકાવશે નહીં. આવી રોજગાર અથવા નિમણૂક પહેલાં તે રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં રહેઠાણની જરૂરિયાત.

(4) આ લેખમાંની કોઈ પણ બાબત રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓની અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી.

(4A) અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની તરફેણમાં રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગની પોસ્ટ માટે, પરિણામલક્ષી વરિષ્ઠતા સાથે, બઢતીની બાબતોમાં અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરવાથી આ

લેખમાં કંઈપણ રાજ્યને અટકાવશે નહીં. , રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ નથી.

(4B) કલમ (4) અથવા કલમ (4A) હેઠળ અલગ તરીકે કરાયેલી અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ અનુસાર તે વર્ષમાં ભરવા માટે અનામત રાખવામાં આવેલી એક વર્ષની કોઈપણ ભરેલી ખાલી જગ્યાઓ પર વિચાર કરતા આ લેખમાંનું કંઈપણ રાજ્યને અટકાવશે નહીં. ત્યારપછીના કોઈપણ વર્ષ કે વર્ષોમાં ભરવામાં આવનારી ખાલી જગ્યાઓનો વર્ગ અને પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદા નિર્ધારિત કરવા માટે તે વર્ષની ખાલી જગ્યાઓની કુલ સંખ્યા પર આરક્ષણ જે વર્ષની ખાલી જગ્યાઓ ભરવામાં આવી રહી છે તેની સાથે આવા વર્ગની ખાલી જગ્યાઓ ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે નહીં..

(5) આ લેખમાંની કોઈ પણ બાબત કોઈપણ કાયદાની કામગીરીને અસર કરશે નહીં જે જોગવાઈ કરે છે કે કોઈપણ ધાર્મિક અથવા સાંપ્રદાયિક સંસ્થા અથવા તેના સંચાલક મંડળના કોઈપણ સભ્યની બાબતોના સંબંધમાં કોઈ કાર્યાલયનો પદાધિકારી કોઈ ચોક્કસ ધર્મનો દાવો કરતી વ્યક્તિ હશે અથવા ચોક્કસ સંપ્રદાય સાથે જોડાયેલા.

(6) વર્તમાન અનામત અને વિષય ઉપરાંત, કલમ (4) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓની દરેક શ્રેણીમાંની પોસ્ટ્સ માટે મહત્તમ દસ ટકા સુધી અનામત

માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરવા માટે આ લેખમાંનું કંઈપણ રાજ્યને અટકાવશે નહીં...

xxxx

21 – A. શિક્ષણનો અધિકાર. *– રાજ્ય કાયદા દ્વારા નક્કી કરે તે રીતે છ થી ચૌદ વર્ષની વયના તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડશે.*

xxxx

25. અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા અને મુક્ત વ્યવસાય, ધર્મનો અભ્યાસ અને પ્રચાર. *– (1) જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન અને આ ભાગની અન્ય જોગવાઈઓને આધીન, તમામ વ્યક્તિઓ અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા અને મુક્તપણે ધર્મનો સ્વીકાર, આચરણ અને પ્રચાર કરવાનો અધિકાર સમાન રીતે હકદાર છે.*

(2) આ લેખમાંનું કંઈપણ કોઈપણ વર્તમાન કાયદાના સંચાલનને અસર કરશે નહીં અથવા રાજ્યને કોઈપણ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં –

(a) ધાર્મિક પ્રથા સાથે સંકળાયેલ હોઈ શકે તેવી કોઈપણ આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય બિનસાંપ્રદાયિક પ્રવૃત્તિનું નિયમન અથવા પ્રતિબંધ;

(b) સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારણા માટે પ્રદાન કરવું અથવા હિન્દુઓના તમામ વર્ગો અને વર્ગો માટે જાહેર પાત્રની હિન્દુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ ખોલવી.

સમજૂતી I. – કિરપાન પહેરવી અને સાથે રાખવું એ શીખ ધર્મના વ્યવસાયમાં સામેલ હોવાનું માનવામાં આવશે.

સમજૂતી II. – કલમ (2) ની પેટા કલમ (બી) માં, હિંદુઓના સંદર્ભને હિંદુ ધાર્મિક સંસ્થાઓના સંદર્ભ સહિતનો અર્થ એ મુજબ કરવામાં આવશે.

26. ધાર્મિક બાબતોનું સંચાલન કરવાની સ્વતંત્રતા. – જાહેર વ્યવસ્થા, નૈતિકતા અને આરોગ્યને આધીન, દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈપણ વિભાગનો અધિકાર હશે –

(a) ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓની સ્થાપના અને જાળવણી કરવી;

(b) ધર્મની બાબતોમાં તેની પોતાની બાબતોનું સંચાલન કરવું;

(c) જંગમ અને સ્થાવર મિલકત ધરાવવી અને હસ્તગત કરવી; અને

(d) કાયદા અનુસાર આવી મિલકતનું સંચાલન કરવું.

xxxx

29. લઘુમતીઓના હિતોનું રક્ષણ. –

(1) ભારતના પ્રદેશમાં રહેતા નાગરિકોના કોઈપણ વિભાગ અથવા તેના કોઈપણ ભાગમાં તેની પોતાની એક અલગ ભાષા, લિપિ અથવા સંસ્કૃતિ હોય તેને તેના સંરક્ષણનો અધિકાર છે.

(2) કોઈપણ નાગરિકને માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, ભાષા અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે રાજ્ય દ્વારા સંચાલિત અથવા રાજ્યના ભંડોળમાંથી સહાય પ્રાપ્ત કરતી કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ નકારવામાં આવશે નહીં .

30. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને વહીવટ કરવાનો લઘુમતીઓનો અધિકાર. *– (1) તમામ લઘુમતીઓને, પછી ભલે તે ધર્મ અથવા ભાષા પર આધારિત હોય, તેમની પસંદગીની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને સંચાલન કરવાનો અધિકાર હશે.*

(1A) કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત, લઘુમતી દ્વારા સ્થાપિત અને સંચાલિત શૈક્ષણિક સંસ્થાની કોઈપણ મિલકતના ફરજિયાત સંપાદન માટે પ્રદાન કરતો કોઈપણ કાયદો બનાવતી વખતે, રાજ્ય એ સુનિશ્ચિત કરશે કે આવા કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત અથવા નક્કી કરેલ રકમ એવી હોય જે આવી મિલકતનું સંપાદનતે કલમ હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલ અધિકારને પ્રતિબંધિત અથવા રદ કરશે નહીં.

(2) રાજ્ય, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને સહાય આપતી વખતે, કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થા સામે એ આધાર પર ભેદભાવ કરશે નહીં કે તે લઘુમતીના સંચાલન હેઠળ છે, પછી ભલે તે ધર્મ અથવા ભાષા પર આધારિત હોય.

xxxx

46. અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપવું. *– રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી રક્ષણ આપશે.'*

12. લાંબી ચર્ચાઓ બાદ બંધારણ સભા દ્વારા ભારતનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું હતું. બંધારણ સભાના ઘણા સભ્યો પોતે સ્વતંત્રતાની લડતમાં સક્રિય અને પ્રત્યક્ષ રીતે સામેલ હતા. તેથી, તેઓએ સંસ્થાનવાદી શાસનમાંથી મુક્તિ માટેની ચળવળના તેમના અનુભવને બંધારણની રચનામાં લાવ્યા. બંધારણ એવા સમયે ઘડવામાં આવ્યું હતું જ્યારે સંસ્થાનવાદી શાસકોના હાથે માનવ અને મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનની યાદો તાજી હતી. બીજા વિશ્વયુદ્ધના સમય દરમિયાન નાઝીઓના અતિરેક લોકોના મગજમાં પણ તાજા હતા. સમાનતા અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને મૂળભૂત અધિકારોના અલગ પ્રકરણની ઘોષણા આમ અનિવાર્ય હતી. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ, આમ, મૂળભૂત અધિકારો માટે આખું પ્રકરણ (ભાગ III) સમર્પિત કર્યું.

આમ કરતી વખતે, રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને લગતી ભાગ IV માં મહત્વપૂર્ણ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી હતી, જેમાં બંધારણીય માધ્યમો દ્વારા શાંતિપૂર્ણ સામાજિક ક્રાંતિ લાવવા માટે માર્ગ–નકશાની વિંગતવાર જોગવાઈઓ કરવામા આવી હતી અને ભવિષ્યની સરકારી નીતિઓ ઘડવા સરકારો તે સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખે છે.. ભાગ IV માં સમાવિષ્ટ કલમ 37 એ જોગવાઈ કરે છે કે તે ભાગમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ કોઈપણ અદાલત દ્વારા લાગુ કરવામાં આવશે નહીં, પરંતુ તે સ્પષ્ટ કરે છે કે તેમાં નિર્ધારિત સિદ્ધાંતો તેમ છતાં દેશના શાસનમાં મૂળભૂત છે અને કાયદા બનાવવા માટે તે સિદ્ધાંતોને લાગુ કરવા માટે તે રાજ્યની ફરજ છે. . મૂળભૂત અધિકારો અને રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોની આંતરપ્રક્રિયાએ અનેક પ્રસંગોએ આ કોર્ટના મગજમાં કબજો જમાવ્યો છે.

13. કલમ 15, જેમ મૂળ રીતે ઘડવામાં આવી હતી, તેમાં કલમો (4) અને (5) શામેલ ન હતી. વાસ્તવમાં કલમ (4) વર્ષ 1951 માં પ્રથમ બંધારણ સુધારા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવી હતી. ***ધ સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ વિ. શ્રીમતી ચંપકમ દોરાઈરાજન અને અન્ય,*** **AIR 1951 SC 226 : (1951) SCR 525** ના કેસમાં સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયિક ચુકાદાને કારણે આ જરૂરી બન્યું હતું .

14. અનુચ્છેદ 15 માં, બહુ વ્યાપક આયાતના બે શબ્દો છે – (1) 'ભેદભાવ' અને (2) 'માત્ર'. ઓક્સફોર્ડ ડિક્શનરી અનુસાર 'ભેદભાવ વિરુદ્ધ' અભિવ્યક્તિનો અર્થ થાય છે, 'ના સંદર્ભમાં પ્રતિકૂળ ભેદ પાડવો; અન્ય લોકોથી અનુકૂળ રીતે અલગ પાડવા માટે. **AIR 1952 SC 123 માં નોંધાયેલ *કાથી રાનીંગ રાવત વિ. સૌરાષ્ટ્ર***

રાજ્યમાં પાંચ ન્યાયાધીશોની બંધારણીય બેંચના નિર્ણયમાં આ અદાલત દ્વારા 'ભેદભાવ' શબ્દનો સાચો અર્થ ખૂબ જ સારી રીતે સમજાવવામાં આવ્યો છે :–

> '7. તમામ કાયદાકીય ભેદભાવ ભેદભાવપૂર્ણ હોય તે જરૂરી નથી. હકીકતમાં, કલમ 14 માં 'ભેદભાવ' શબ્દ આવતો નથી. કલમ 15(1) અને 16(2), માં 'ભેદભાવ' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે, અને તેનો અર્થ છે, ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી અનુસાર, 'ના સંદર્ભમાં પ્રતિકૂળ ભેદ પાડવો; અન્ય લોકોથી પ્રતિકૂળ રીતે અલગ પાડવા માટે. આ રીતે ભેદભાવમાં પ્રતિકૂળ પૂર્વગ્રહનું એક તત્વ સામેલ છે અને તે અર્થમાં આ સંદર્ભમાં અભિવ્યક્તિને સમજવી જરૂરી છે. જો આવો પૂર્વગ્રહ જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય અને તે આર્ટી. 15 અને 16 માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ આધાર પર આધારિત હોય, તે સારી રીતે બની શકે છે કે કાનૂન, વધુ વિના, ચોક્કસ બંધારણીય પ્રતિબંધના ઉલ્લંઘન તરીકે નિંદા કરશે સિવાય કે તે આર્ટિકલ્સ 14 ની એક અથવા અન્ય જોગવાઈઓ દ્વારા સાચવવામાં આવે. પરંતુ કલમ 14 હેઠળ સ્થિતિ. અલગ છે....'

15. અનુગામી નિર્ણયોમાં સિદ્ધાંતનું સતત પાલન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંદર્ભમાં, ***આશુતોષ ગુપ્તા વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય*, AIR 2002 SC 1533** ના કિસ્સામાં સંદર્ભ લઈ શકાય છે .

16. "માત્ર" શબ્દના મહત્વ પર એક ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ નિર્ણય (જે કલમ 29(2)માં મૂળભૂત અધિકારો સંબંધિત પણ વપરાય છે) ***શ્રીમતી ચંપકમ દોરાયરાજન***

*અને અન્ય વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ*માં પૂર્ણ બેન્ચનો છે, જે **AIR** 1951 મદ્રાસ 120 માં નોંધાયેલ છે. તે કિસ્સામાં, મદ્રાસ સરકારે, મેડિકલ કોલેજમાં વિદ્યાર્થીઓના પ્રવેશ માટે પૂરતી ખાલી જગ્યાઓ ન હોવાનું શોધીને, રાજ્યના નાગરિકોના વિવિધ વર્ગો વચ્ચે ઉપલબ્ધ ખાલી જગ્યાઓનું સમાન વિભાજન, જે ધ્યાનમાં લીધું હતું તે પરિપત્ર બહાર પાડ્યો કે દરેક 14 બેઠકોમાંથી, 6 બિન–બ્રાહ્મણ હિંદુઓ, 2 પછાત હિંદુ સમુદાયો, 2 બ્રાહ્મણો, 2 હરિજન, 1 એંગ્લો–ભારતીય અને ભારતીય ખ્રિસ્તીઓ અને 1 મુસ્લિમો દ્વારા ભરવાની હતી. પરિપત્રને વિવિધ વ્યક્તિઓ દ્વારા પડકારવામાં આવ્યો હતો કે તે ફક્ત ધર્મ અથવા જાતિના આધારે વ્યક્તિઓને પ્રવેશ આપવાનો નિર્ણય કરે છે. પરિપત્રને સમર્થન આપવાની માંગ કરવામાં આવી હતી કે ઇનકાર માત્ર ધર્મ અથવા જાતિના આધારે જ નહીં, પરંતુ ખાલી જગ્યાઓની અછત સાથે કલમ 46 ની જોગવાઈઓ પર આધારિત જાહેર નીતિની બાબત છે. એવું માનવામાં આવતું હતું કે 'માત્ર' શબ્દ સાથે વધુ મહત્વ જોડી શકાય નહીં કારણ કે તે શબ્દ વગરનો લેખ વાંચવાથી પણ પરિણામ એ જ આવશે. વધુમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે પરિપત્ર ખરાબ હતો કારણ કે તે કલમ 15(1) ની સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ શરતોનું ઉલ્લંઘન કરે છે કારણ કે તે ફક્ત ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે નાગરિકો સાથે ભેદભાવ કરે છે. ચુકાદો જણાવે છે:–

> '15.....'વિરુદ્ધ ભેદભાવ' નો અર્થ છે 'ના સંદર્ભમાં પ્રતિકૂળ ભેદ પાડવો'; 'અન્યથી પ્રતિકૂળ રીતે અલગ પાડો' (ઓક્સફોર્ડ ડિક્શનરી). કલમમાં જે કહેવામાં આવ્યું છે તે એ છે કે કોઈ ચોક્કસ ધર્મ અથવા જાતિની વ્યક્તિ સાથે

અન્ય ધર્મ અને જાતિના વ્યક્તિઓ સાથે સરખામણી કરવામાં આવે ત્યારે તે માત્ર કોઈ ચોક્કસ ધર્મ અથવા જાતિના હોવાના આધારે પ્રતિકૂળ વર્તન કરવામાં આવશે નહીં. હવે કોમ્યુનલ G. O. નો હેતુ શું છે? તે કહે છે કે મર્યાદિત સંખ્યામાં બેઠકો માત્ર ચોક્કસ જાતિના વ્યક્તિઓ એટલે કે બ્રાહ્મણોને ફાળવવામાં આવે છે. લાયકાત જે ઉમેદવારને તેમાંથી એક બેઠક મેળવવા માટે સક્ષમ બનાવશે તે જરૂરી લાયકાત કરતાં વધુ હશે જે અન્ય જાતિ અથવા ધર્મની વ્યક્તિ, જેમ કે, હરિજન અથવા મુસ્લિમને પ્રવેશ સુરક્ષિત કરવા સક્ષમ બનાવશે.....'

તેથી, એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે કોમ્યુનલ G. O. રદબાતલ હતું.

17. ***ધ સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ વિ. શ્રીમતી ચંપકમ દોરાયરાજન અને અન્ય*** (સુપ્રા) માં અપીલ પર સુપ્રીમ કોર્ટ દ્વારા આ નિર્ણયને માન્ય રાખવામાં આવ્યો હતો.). નં. ન્યાયમૂર્તિ કહે છે: –

"11. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે અરજદારોને ફક્ત બ્રાહ્મણ હોવાને કારણે પ્રવેશ આપવાનો ઇનકાર કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ વિવિધ કારણોસર, દા.ત. (a) તેઓ બ્રાહ્મણ છે, (b) બ્રાહ્મણોને 14 માંથી માત્ર બે બેઠકોની ફાળવણી છે અને (c)) બે બેઠકો પહેલાથી જ વધુ ગુણવાન બ્રાહ્મણ ઉમેદવારો દ્વારા ભરવામાં આવી છે જ્યાં સુધી આ બે બેઠકો બ્રાહ્મણો માટે આરક્ષિત છે તે સાચું હોઈ શકે છે પરંતુ જ્યારે આપણે ઉમેદવારો માટે અનામત બેઠકો પર અન્ય સમુદાયો માટે વિચાર કરીએ ત્યારે આ દલીલમાં કોઈ બળ હોઈ શકે નહીં., જ્યાં

સુધી તે બેઠકોનો સંબંધ છે, અરજદારોને તેમના બ્રાહ્મણ હોવાના એકમાત્ર આધાર સિવાય અને તે સમુદાયના સભ્ય ન હોવા સિવાય અન્ય કોઈ આધાર પર નહીં કે તેમાંથી કોઈપણમાં પ્રવેશ નકારવામાં આવે છે જેના માટે તે આરક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે. કોમ્યુનલ GO માં વર્ગીકરણ ધર્મ, જાતિ અને જાતિના આધારે આગળ વધે છે જેનો બંધારણ વિરોધ કરે છે અને કલમ 29(2) હેઠળ નાગરિકને આપવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનની સ્પષ્ટ રચના કરે છે

18. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, સંસદે હસ્તક્ષેપ કર્યો અને કલમ 15 માં કલમ (4) દાખલ કરી જેમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી કે જો રાજ્ય દ્વારા તેમાં ઉલ્લેખિત સમુદાયોની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા માટે કોઈ પગલાં લેવામાં આવ્યા હોય, તો તે કલમ 15(1)નું ઉલ્લંઘન કરે છે તે હેતુથી તેને પડકારી શકાય નહીં. . બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, કલમ 15(4) માં ઉલ્લેખિત પછાત સમુદાયોના સંબંધમાં કલમ 15(1) ની જોગવાઈઓમાં ચોક્કસ અપવાદ કરવામાં આવ્યો હતો. આ સુધારો એ પણ દર્શાવે છે કે કેવી રીતે પ્રગતિશીલ લોકતાંત્રિક ધારાસભા સામાજિક કલ્યાણના દાવાઓ સાથે વ્યક્તિગત નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારોને સુમેળ સાધવા માટે બંધારણમાં સુધારો કરવામાં પણ અચકાતી નથી.

19. આમ, ***ચંપકમ દોરાયરાજન*** (સુપ્રા) અને ***કાથી રાનીંગ રાવત*** (સુપ્રા)માં આ કોર્ટના નિર્ણયો એ દરખાસ્ત સ્થાપિત કરે છે કે, જ્યારે વર્ગીકરણ માન્ય છે, તે કલમ 15

અને 16 ના જવાબમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ પરિબળો પર આધારિત હોઈ શકતું નથી. જ્યાં સુધી કાયદાની આ દરખાસ્તનો સંબંધ છે, **તે ઈન્દ્રા સાહની અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો** 1992 **Supp** (3) **SCC** 217 : **AIR** 1993 **SC** 477 માં નોંધાયેલ ના કેસમાં આ કોર્ટના ચુકાદા પછી પણ તે હજુ પણ સારું છે . .

20. બંધારણની કલમ 16 તમામ નાગરિકોને જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતાની ખાતરી આપે છે. કલમ 16(1) જોગવાઈ કરે છે કે રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂકને લગતી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા હોવી જોઈએ. કલમ 16 ની કલમ (2) જાહેર રોજગારમાં તકની આ સમાનતાને વધુ વિસ્તૃત કરે છે, જો કે કોઈ પણ નાગરિક માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, વંશ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે અયોગ્ય રહેશે નહીં અથવા રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ રોજગાર અથવા કાર્યાલય માટે અથવા તેના સંબંધમાં ભેદભાવ રાખશે નહીં. કલમ 16 ની કલમ (4) આ રીતે વાંચે છે:

> *'(4) આ અનુચ્છેદમાં કંઈપણ રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દા પર અનામત માટે કોઈ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી. .'*

21. આર્ટિકલ 21 જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના રક્ષણથી સંબંધિત છે અને જોગવાઈ કરે છે કે કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા અનુસાર કોઈપણ વ્યક્તિને તેના

જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત કરવામાં આવશે નહીં. આ મહત્વપૂર્ણ બાંયધરી, જે દેખીતી રીતે સાદી લાગતી હોવા છતાં, આ અદાલત દ્વારા અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે કે તે વિવિધ અધિકારોનો સમાવેશ કરે છે જે જીવનના અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો ભાગ બનશે, જેનો આનંદ માણ્યા વિના જીવનનો અધિકાર અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતા જેવા અધિકારો અર્થહીન અને નકામા હશે. બંધારણની કલમ 21–A હેઠળ અલગથી બાંયધરી આપવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારોમાંના એક તરીકે સંહિતાકરણ કરવામાં આવ્યું હતું તેના ઘણા સમય પહેલા જ શિક્ષણનો અધિકાર કલમ 21 ના એક પાસાઓ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યો છે.

22. ભારતના બંધારણમાં છયાસીમા સુધારા અધિનિયમ, 2002 દ્વારા સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં કલમ 21 હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર તરીકે શિક્ષણના અધિકારનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો – એ જોગવાઈ કે 'રાજ્ય છ થી ચૌદ વર્ષની વયના તમામ બાળકોને જે રીતે રાજ્ય, કાયદા દ્વારા, નક્કી કરી શકે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડશે..'

23. કલમ 29 લઘુમતીઓના હિતોના રક્ષણની બાંયધરી આપે છે અને નીચે મુજબ વાંચે છે: –

> *'**29. લઘુમતીઓના હિતોનું રક્ષણ.**–(1) ભારતના પ્રદેશમાં રહેતા નાગરિકોના કોઈપણ વિભાગ અથવા તેના કોઈપણ ભાગમાં તેની પોતાની એક અલગ ભાષા, લિપિ અથવા સંસ્કૃતિ હોય તેને તેના સંરક્ષણનો અધિકાર છે.*

(2) કોઈપણ નાગરિકને માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, ભાષા અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે રાજ્ય દ્વારા સંચાલિત કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ આપવાનો અથવા રાજ્યના ભંડોળમાંથી સહાય મેળવવાનો ઇનકાર કરવામાં આવશે નહીં.'

24. અનુચ્છેદ 30 લઘુમતીઓના શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને સંચાલનના અધિકારથી સંબંધિત છે. તેની કલમ (1) એ જોગવાઈ કરે છે કે તમામ લઘુમતીઓને, પછી ભલે તે ધર્મ અથવા ભાષા પર આધારિત હોય, તેમને તેમની પસંદગીની શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના અને સંચાલન કરવાનો અધિકાર છે.

25. ભાગ IV માં સમાવિષ્ટ કલમ 46 એ જોગવાઈ કરે છે કે રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણ સામે સામાજિક રીતે રક્ષણ આપશે..

26. ભારતનું બંધારણ મૂળભૂત અધિકારોને ખૂબ મહત્વ આપે છે જેના માટે બંધારણ ઘડતી વખતે એક અલગ પ્રકરણ સમર્પિત કરવામાં આવ્યું હતું. એ હકીકત કે કલમ 32, ભાગ III માં આપવામાં આવેલા અધિકારોના અમલીકરણ માટે યોગ્ય કાર્યવાહી માટે સુપ્રીમ કોર્ટમાં જવાના અધિકારની બાંયધરી આપે છે તે મૂળભૂત અધિકારોમાં જ સમાયેલ છે અને આ રીતે તેને મૂળભૂત અધિકાર બનાવવામાં આવ્યો છે, તે એક મજબૂત સંકેત છે કે આવા અધિકારોને પવિત્ર ગણવામાં આવ્યા હતા. જો કે,

બંધારણ ઘડતી વખતે તેમજ તેનું અર્થઘટન કરતી વખતે તે હંમેશા માન્યતા આપવામાં આવી છે કે નાગરિકનો કોઈ અધિકાર સંપૂર્ણ હોઈ શકે નહીં અને દરેક અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધ હશે. કલમ 19, ઉદાહરણ તરીકે, નાગરિકોને વિવિધ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓની બાંયધરી આપતી વખતે, ચોક્કસ શરતો હેઠળ આવા અધિકારોના આનંદને મર્યાદિત કરતી વિવિધ કલમો સમાવે છે. તેવી જ રીતે, જો કે કલમ 14 સાદા શબ્દોમાં જોગવાઈ કરે છે કે રાજ્ય કોઈ પણ વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અથવા કાયદાના સમાન રક્ષણને નકારશે નહીં, બંધારણના અર્થઘટનના પ્રારંભિક દિવસોથી, તે માન્યતા પ્રાપ્ત થઈ છે કે તેનો અર્થ એ નથી કે ત્યાં એક કાયદો હોવો જોઈએ જે દરેક વ્યક્તિને લાગુ થવો જોઈએ અને તે દરેક કાયદો ઘડવામાં આવેલ દરેક વ્યક્તિને અનુરૂપ રીતે આવરી લેવો જોઈએ. કાયદાકીય પરિભાષામાં, તેનો અર્થ છે કે કલમ 14 વર્ગ કાયદાને પ્રતિબંધિત કરે છે, તે જ વાજબી વર્ગીકરણને અટકાવતું નથી. તે, અલબત્ત, સાચું છે કે વર્ગીકરણને માન્ય રાખવા અને વ્યાજબીતાની કસોટીમાં પાસ થવા માટે, આ અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત બે કસોટીઓ, વારંવાર, પરિપૂર્ણ કરવી આવશ્યક છે. આવી કસોટીઓ એ છે કે વર્ગીકરણનો આધાર સમજી શકાય તેવા ભેદ પર હોવો જોઈએ જે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને અલગ પાડે છે જે જૂથની બહાર રહેલ અન્ય લોકોથી એકસાથે જૂથ થયેલ છે અને તે કે તફાવતનો પ્રશ્નમાં કાનૂન દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલ પદાર્થ સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોવો જોઈએ. .

27. આર્ટિકલ 14 ખૂબ જ વ્યાપક શબ્દોમાં સમાનતાની બાંયધરી આપે છે અને રાજ્યને કાયદા સમક્ષ કોઈપણ વ્યક્તિની સમાનતા અથવા ભારતના પ્રદેશની અંદરના

કાયદાના સમાન રક્ષણને નકારતા અટકાવતા નકારાત્મક શબ્દોમાં શબ્દબદ્ધ છે. બીજી તરફ, કલમ 15(1), રાજ્યને માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે કોઈપણ નાગરિક સાથે ભેદભાવ કરવાથી અટકાવે છે. અનુચ્છેદની કલમ (2) વધુમાં જોગવાઈ કરે છે કે કોઈ પણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે, કોઈપણ વિકલાંગતા, જવાબદારી, પ્રતિબંધ અથવા શરતને આધિન રહેશે નહીં. દુકાનો, સાર્વજનિક રેસ્ટોરાં, કૂવા, ટાંકી, સ્નાન ઘાટ વગેરેનો ઉપયોગ જાહેર રિસોર્ટની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે રાજ્યના ભંડોળમાંથી જાળવણી અથવા સામાન્ય જનતાના ઉપયોગ માટે સમર્પિત. અનુચ્છેદ 16, બદલામાં, જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતા સાથે સંબંધિત છે. કલમ 16 ની કલમ (1), પહેલેથી જ નોંધ્યું છે તેમ, રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂકની બાબતમાં તમામ નાગરિકોને તકની સમાનતાની ખાતરી આપે છે. તેની કલમ (2) વધુ વિસ્તૃત કરે છે કે કોઈ પણ નાગરિક, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, વંશ, જન્મ સ્થળ, રહેઠાણ અથવા તેમાંથી કોઈના આધારે, રાજ્ય હેઠળની કચેરીમાં કોઈપણ રોજગાર અથવા તેના સંબંધમાં અયોગ્ય અથવા તેની સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં.

28. આમ, અનુચ્છેદ 14, 15 અને 16 સમાનતાના ખ્યાલના તમામ જુદા જુદા પાસાઓ છે. વિવિધ સ્વરૂપોમાં, આવા લેખો તમામ નાગરિકોને તકની સમાનતા અને સમાન વ્યવહારની બાંયધરી આપે છે જ્યારે ખાસ કરીને આદેશ આપે છે કે રાજ્ય નાગરિકો સાથે માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, વંશ, જન્મ સ્થળ અથવા કોઈપણના

આધારે ભેદભાવ કરશે નહીં. તેમને કલમ 14 ની જેમ, ન તો કલમ 15(1) અને ન તો કલમ 16(1) વાજબી વર્ગીકરણને પ્રતિબંધિત કરતી નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અનુક્રમે કલમ 15 અને 16 ની કલમો માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતાના આધારે બિન-ભેદભાવની બાંયધરી આપે છે, પ્રતિકૂળ ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે પરંતુ વાજબી વર્ગીકરણ નહીં. કલમ 14 ની જેમ, તેમજ કલમ 15(1) માં, જો તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે નાગરિકોના વર્ગ સાથે વિશેષ વ્યવહાર કરવામાં આવે છે, માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા કોઈપણના આધારે નહીં. તેઓ, પરંતુ કેટલાક વિશિષ્ટ કારણો અને સંજોગોને લીધે, તપાસ એ થશે કે, શું આવા વર્ગીકરણ વાજબીતાની કસોટી પર ઊભું છે અને પ્રક્રિયામાં, આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ ઉપરોક્ત બે શરતોને પૂર્ણ કરે છે કે કેમ તે તપાસવાની અદાલતની ફરજ રહેશે, એટલે કે, તે એક બુદ્ધિગમ્ય ભિન્નતા પર આધારિત હોવું જોઈએ જે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને અલગ પાડે છે જે જૂથની બહાર રહેલ અન્ય લોકોથી એકસાથે જૂથબદ્ધ છે અને તે તફાવતનો પ્રશ્નમાં કાનૂન દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલ ઑબ્જેક્ટ સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોવો જોઈએ. (જુઓ:- ***આદમ બી. ચાકી વિ. ભારત સરકાર,*** રિટ પિટિશન (PIL) નંબર 20 ની 2011 (ગુજ.)

29. ***મોહમ્મદ શુજાત અલી અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય*** કેસમાં, AIR 1974 SC 1631, બંધારણની કલમ 14 અને 16 ના જવાબમાંથી વહેતી સમાનતાની વિભાવનાના સંદર્ભમાં આ કોર્ટની બંધારણીય બેંચે

અવલોકન કર્યું કે કલમ 16 એ કલમ 14 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાની બાંયધરીનું ઉદાહરણ અથવા ઘટના છે. તે જાહેર રોજગારના ક્ષેત્રમાં સમાનતાના સિદ્ધાંતને અસર કરે છે. સમાનતા અને સમાન તકની બંધારણીય સંહિતા, જો કે, તેનો અર્થ એ નથી કે સમાન કાયદાઓ તમામ વ્યક્તિઓને લાગુ પડવા જોઈએ. તે નીચે મુજબ રાખવામાં આવ્યું હતું અને તેનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું: –

> *'23. હવે અમે બંધારણના અનુચ્છેદ 14 અને 16 ના ઉલ્લંઘનના આધારે પડકારને ધ્યાનમાં લેવા આગળ વધીએ છીએ. કલમ 14 દરેક વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરે છે અને કલમ 16 એ નિર્ધારિત કરે છે કે રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂકને લગતી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા હોવી જોઈએ. કલમ 16 એ કલમ 14 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાની બાંયધરીનું માત્ર એક ઉદાહરણ અથવા ઘટના છે: તે જાહેર રોજગારના ક્ષેત્રમાં સમાનતાના સિદ્ધાંતને અસર કરે છે. કલમ 16 માં જોવા મળતી સમાન તકની વિભાવના વ્યક્તિના રોજગારના સમગ્ર સ્પેક્ટ્રમમાં પ્રમોશન અને સમાપ્તિ દ્વારા નિમણૂકથી લઈને ગ્રેચ્યુઈટી અને પેન્શનની ચુકવણી સુધી ફેલાયેલી છે અને તકની સમાનતાના આદર્શને અભિવ્યક્તિ આપે છે જે એક મહાન સામાજિક–બંધારણની પ્રસ્તાવનામાં નિર્ધારિત આર્થિક ઉદ્દેશ્યો. સમાનતા અને સમાન તકની બંધારણીય સંહિતા, જો કે, તેનો અર્થ એ નથી કે સમાન કાયદાઓ તમામ વ્યક્તિઓને લાગુ પડવા જોઈએ. તે રાજ્યને "સામાન્ય કાયદાની ચેનલોમાં તેના*

તમામ કાયદાઓ" ચલાવવાની ફરજ પાડતું નથી. તે માન્યતા આપે છે કે પુરુષો અને વસ્તુઓ વચ્ચે અસ્તિત્વમાં રહેલા તફાવતો અને અસમાનતાઓને ધ્યાનમાં રાખીને, સમાન કાયદાના ઉપયોગ દ્વારા તે બધાને એકસરખું ગણી શકાય નહીં. "વાસ્તવમાં અસ્તિત્વમાં રહેલા ચિહ્નિત તફાવતોને ઓળખવા એ જીવંત કાયદો છે; વ્યવહારિક તફાવતોને અવગણવા અને કેટલીક અમૂર્ત ઓળખ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું એ નિર્જીવ તર્ક છે.' ***મોરે વિ. ડૌડ, 354 યુએસ 457, પૃષ્ઠ 473*** *. જો તે તેની સમક્ષ સતત આવતી અનેકવિધ સમસ્યાઓના નિરાકરણમાં અસરકારક બનવું હોય, તો ઓક્ક્સ છેડાઓ તરફ નિર્દેશિત અને તેના ઉપયોગ માટે મર્યાદિત વિશેષ કાયદો ઘડવો જોઈએ. વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના વિશેષ વર્ગો "ખરેખર, તમામ કાયદાનો મોટો ભાગ વિશેષ છે, ક્યાં તો તે કાર્ય કરે છે, અથવા તેના દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલ વસ્તુઓ." (1889) 134 યુ. એસ. 594*

24. આમ અમે તે બિંદુએ પહોંચીએ છીએ જ્યાં સમાનતાની માંગ વર્ગીકરણના અધિકારનો સામનો કરે છે. કારણ કે તે વર્ગીકરણ છે જે કાયદાના વિશેષ બોજ અથવા લાભથી પ્રભાવિત વ્યક્તિઓની શ્રેણી નક્કી કરે છે જે તમામ વ્યક્તિઓને લાગુ પડતું નથી. આ એક વિરોધાભાસ બહાર લાવે છે. કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ એ "સમાન કાયદાના રક્ષણની પ્રતિજ્ઞા" છે. પરંતુ કાયદાઓ વર્ગીકૃત કરી શકે છે. અને, જસ્ટિસ બ્રુઅર દ્વારા સૂચવ્યા મુજબ, "વર્ગીકરણનોવિચાર જ અસમાનતાનો છે". અદાલતે વર્ષોથી આ વિરોધાભાસનો

સામનો કર્યો છે અને આમ કરવાથી, તેણે ન તો સમાનતાની માંગને છોડી દીધી છે અને ન તો કાયદાકીય અધિકારનો ઇનકાર કર્યો છે. તેણે વાજબી વર્ગીકરણના સિદ્ધાંત દ્વારા કાયદાકીય વિશેષતા અને બંધારણીય સામાન્યતાની વિરોધાભાસી માંગને ઉકેલી છે. તે સુનિશ્ચિત કરવું જોઈએ કે સમાન રીતે સ્થિત વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ સાથે સમાન રીતે વ્યવહાર કરવામાં આવે છે 37 કેલિફોર્નિયા લૉ રિવ્યુ, 341.

25. પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે: આ અસ્પષ્ટ અને નિર્ણાયક શબ્દસમૂહ "એક જ રીતે સ્થિત છે" નો અર્થ શું છે? વર્ગીકરણની વાજબીતા નક્કી કરતી પરિસ્થિતિની સમાનતાની કસોટી ક્યાં જોવાની છે? અનિવાર્ય જવાબ એ છે કે આપણે કાયદાના હેતુ માટે વર્ગીકરણની બહાર જોવું જોઈએ. વાજબી વર્ગીકરણ એ છે જેમાં કાયદાના હેતુના સંદર્ભમાં સમાન રીતે સ્થિત તમામ વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે. એક વ્યક્તિ અથવા વસ્તુ અને બીજી વ્યક્તિ વચ્ચે કોઈ ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ, જો વિષય – કાયદાની બાબતમાં તેમની સ્થિતિ નોંધપાત્ર રીતે સમાન છે. આને કેટલીકવાર એપિગ્રામેટિકલી એ કહીને વર્ણવવામાં આવે છે કે સમાનતા અને સમાન તકની બંધારણીય સંહિતાની આવશ્યકતા એ છે કે સમાન લોકો વચ્ચે કાયદો સમાન હોવો જોઈએ અને સમાન વર્તન કરવું જોઈએ. પરંતુ સિદ્ધાંત અંતર્ગત મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે વિધાનસભાને વર્ગીકરણ હેઠળ એકસાથે જૂથ થયેલ વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને વર્ગીકૃત કરવાનો અને તેના પર વિશેષ બોજો લાદવાનો અથવા વિશેષ

લાભ આપવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ, જ્યાં સુધી વર્ગીકરણ કાયદાના હેતુ માટે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ સમાન રીતે સ્થિત હોય., જેથી સમાન રીતે સ્થિત તમામ વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ સાથે કાયદા દ્વારા સમાન વર્તન કરવામાં આવે. આ હેતુ માટે જે કસોટી વિકસાવવામાં આવી છે તે છે – અને આ કસોટી આ અદાલત દ્વારા બંધારણની શરૂઆતથી તમામ નિર્ણાયક કેસોમાં સતત લાગુ કરવામાં આવી છે – કે વર્ગીકરણ એક સમજી શકાય તેવા તફાવત પર આધારિત હોવું જોઈએ જે અમુક વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને અલગ પાડે છે. અન્ય લોકોથી એકસાથે જૂથ થયેલ છે અને તે તફાવતનો કાયદા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા જે ધ્યેય હાંસલ કરવા માંગવામાં આવેલ છે તેની સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોવો જોઈએ.'

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

30. આમ કરતી વખતે, સાવધાનીની નોંધ સંભળાવવામાં આવી હતી કે મૂળભૂત ગેરંટી કાયદાના સમાન રક્ષણની છે અને વર્ગીકરણનો સિદ્ધાંત એ માત્ર એક પેટા નિયમ છે જે અદાલતો દ્વારા તે ગેરંટી માટે વ્યવહારિક સામગ્રી આપવા માટે તેને સમાવવામાં આવે છે અને તેને સમાજની વ્યવહારિક જરૂરિયાતો અને તેને અમૂલ્ય ગેરંટી ડૂબી જવાની અને ડૂબવાની મંજૂરી આપવી જોઈએ નહીં.

31. ***કેરળ રાજ્ય અને અન્ય વિ. એન. એમ. થોમસ અને અન્યના*** કિસ્સામાં, (1976) 2 SCC 310, મેથ્યુ, જે. એ અવલોકન કર્યું કે બંધારણની કલમ 16(1)

અને 16(2) નિમણૂક અથવા બઢતી માટે વાજબી વર્ગીકરણ પ્રિસ્ક્રિપ્શનને પ્રતિબંધિત કરતા નથી. રોજગાર માટેની લાયકાત અથવા ઓફિસમાં નિમણૂક માટે વ્યાજબી રીતે નિશ્ચિત અને બધાને લાગુ પડતી કોઈપણ જોગવાઈ કલમ 16(1) હેઠળ તકની સમાનતાના સિદ્ધાંત સાથે સુસંગત હશે. એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે વર્ગીકરણ વાજબી છે જો તેમાં કાયદાના હેતુના સંદર્ભમાં સમાન રીતે સ્થિત હોય તેવા તમામ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય.

32. ***ઈન્દ્રા સાહની*** (સુપ્રા) ના કિસ્સામાં, બીપી જીવન રેડ્ડી, જે. તેમના બહુમતી અભિપ્રાયમાં, પેરા 733 માં અવલોકન કર્યું કે કલમ 16(1) કલમ 14 નું એક પાસું છે. જેમ કલમ 14 વાજબી વર્ગીકરણને મંજૂરી આપે છે તેવી જ રીતે કલમ 16(1).

33. આ કોર્ટની બંધારણીય બેંચના ચુકાદામાં, ***E. P. રોયપ્પા વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય અને અન્ય એક*** કેસમાં, AIR 1974 SC 555 , ભગવતી, જે. બંધારણના કલમ 14 અને કલમ I6 વચ્ચેના સહ–સંબંધના સંદર્ભમાં નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે: –

'85. પડકારના છેલ્લા બે આધારો વિચારણા માટે એકસાથે લેવામાં આવી શકે છે. જો કે અમે પડકારનો ત્રીજો આધાર એક વિશિષ્ટ અને અલગ ગ્રાઉન્ડ તરીકે ઘડ્યું છે, તે ખરેખર પદાર્થ અને અસરમાં માત્ર આર્ટ્સ. 14 અને 16 ના ઉલ્લંઘન પર આધારિત બીજા ગ્રાઉન્ડનું એક પાસું છે.. કલમ 16 એ મૂળભૂત બાંયધરી આપે છે કે રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂકને લગતી

બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા હોવી જોઈએ. જાહેર રોજગારમાં તકની સમાનતાને સુનિશ્ચિત કરવાના સિદ્ધાંત તરીકે તેના મહાન મહત્વને કારણે એક વિશિષ્ટ અને સ્વતંત્ર મૂળભૂત અધિકાર તરીકે ઘડવામાં આવ્યો હોવા છતાં, જે બંધારણ, આર્ટમાં પરિકલ્પિત નવા વર્ગવિહીન સમતાવાદી સમાજના નિર્માણ માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. કલમ 16 એ કલમ 14 માં સમાવિષ્ટ સમાનતાની વિભાવનાના ઉપયોગનું માત્ર એક ઉદાહરણ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આર્ટ. 14 જાતિ છે જ્યારે આર્ટ. 16 એક પ્રજાતિ છે. કલમ 16 જાહેર રોજગાર સંબંધિત તમામ બાબતોમાં સમાનતાના સિદ્ધાંતને અસર કરે છે. મૂળભૂત સિદ્ધાંત જે, તેથી, જાણ કરે છે બંને કલમ 14 અને 16 એ સમાનતા અને ભેદભાવ સામે નિષેધ છે. હવે, આ મહાન સમાનતા સિદ્ધાંતની સામગ્રી અને પહોંચ શું છે? બોઝ, જે., ના શબ્દોનો "જીવનનો માર્ગ" ઉપયોગ કરવો એ એક સ્થાપક વિશ્વાસ છે, અને તે સંકુચિત વિદ્યાડંબર અથવા લેક્સિકોગ્રાફિક અભિગમને આધિન ન હોવો જોઈએ. અમે તેના તમામ આલિંગન અવકાશને ઘટાડવાના કોઈપણ પ્રયાસનો સામનો કરી શકતા નથી અને અર્થ, આમ કરવું એ તેના કાર્યકર્તાની તીવ્રતાનું ઉલ્લંઘન છે અને તે ઘણા પાસાઓ અને પરિમાણો સાથેનો એક ગતિશીલ ખ્યાલ છે અને તેને પરંપરાગત અને સિદ્ધાંતની મર્યાદામાં "પાંજરામાં પૂરી, સંકુચિત કરી અને સીમિત" કરી શકાય નહીં. સકારાત્મક દૃષ્ટિકોણથી, સમાનતા એ મનસ્વીતાના વિરોધી છે. હકીકતમાં સમાનતા અને મનસ્વીતા એ શપથ લીધેલા દુશ્મનો છે; એક પ્રજાસત્તાકમાં કાયદાના શાસન

સાથે સંબંધિત છે જ્યારે અન્ય, સંપૂર્ણ રાજાની ધૂન અને મૌલિકતા માટે. જ્યાં કોઈ કૃત્ય મનસ્વી છે, તે તેમાં ગર્ભિત છે કે તે રાજકીય તર્ક અને બંધારણીય કાયદા બંને મુજબ અસમાન છે અને તેથી કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન છે, અને જો તે જાહેર રોજગાર સંબંધિત કોઈપણ બાબતને અસર કરે છે, તો તે આર્ટ. 16 નું ઉલ્લંઘન પણ છે.. કલમ 14 અને 16 રાજ્યની કાર્યવાહીમાં મનસ્વીતા પર પ્રહાર કરે છે અને વ્યવહારની ન્યાયીતા અને સમાનતા સુનિશ્ચિત કરે છે. તેઓની આવશ્યકતા છે કે રાજ્યની કાર્યવાહી તમામ સમાન પરિસ્થિતિઓને સમાન રીતે લાગુ પડતા માન્ય સંબંધિત સિદ્ધાંતો પર આધારિત હોવી જોઈએ અને તેને કોઈપણ બાહ્ય અથવા અપ્રસ્તુત વિચારણાઓ દ્વારા માર્ગદર્શન આપવું જોઈએ નહીં કારણ કે તે સમાનતાનો ઇનકાર હશે. જ્યાં રાજ્યની કાર્યવાહી માટેનું કાર્યકારી કારણ, મનના પૂર્વખંડમાંથી ઉદ્દેશ્ય પ્રેરિત કરવાથી અલગ પડે છે, તે કાયદેસર અને સુસંગત નથી, પરંતુ તે બાહ્ય અને અનુમતિપાત્ર વિચારણાના ક્ષેત્રની બહાર છે, તે સત્તાના અયોગ્ય વ્યાયામ સમાન હશે અને તે કલમ 14 અને 16 દ્વારા અસરગ્રસ્ત છે. . સત્તા અને મનસ્વીતાનો બદદાનતપૂર્વકનો ઉપયોગ એ એક જ દુર્ગુણમાંથી નીકળતા જુદા જુદા ઘાતક કિરણોત્સર્ગ છે: વાસ્તવમાં પછીનું ભૂતપૂર્વને સમજે છે. બંને કલમ . 14 અને 16 દ્વારા અવરોધિત છે.'

34. **આંધ્ર પ્રદેશ સરકાર વિ. પી.બી. વિજયકુમાર અને અન્ય, AIR 1995 SC 1648** ના કેસમાં કલમ 14 અને 16 ના જવાબો વચ્ચેના સહ–સંબંધના સંદર્ભમાં પણ સમાન અવલોકનો કરવામાં આવ્યા હતા.. તે આ રીતે અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું:

'6. આ દલીલ કલમ 15(3)ની અવગણના કરે છે. આ કોર્ટ દ્વારા સંખ્યાબંધ કેસોમાં કલમ 14, 15 અને 16 વચ્ચેના આંતરસંબંધને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો છે. કલમ. 15 આ દેશના નાગરિકોના સંબંધમાં રાજ્યની દરેક પ્રકારની કાર્યવાહી સાથે સંબંધિત છે. રાજ્યની પ્રવૃત્તિના દરેક ક્ષેત્રને કલમ 15(1) દ્વારા નિયંત્રિત કરવામાં આવે છે. તેથી, રાજ્ય હેઠળની કલમ 15(1) રોજગારના દાયરામાંથી બાકાત રાખવાનું કોઈ કારણ નથી. તે જ સમયે, કલમ 15(3) મહિલાઓ માટે વિશેષ જોગવાઈઓને મંજૂરી આપે છે. બંને કલમ 15(1) અને 15(3) એકસાથે જાય છે. કલમ 15(1) અને 16(1) ઉપરાંત, જો કે, રાજ્ય પ્રવૃત્તિના ચોક્કસ ક્ષેત્રના સંદર્ભમાં અમુક વધારાના પ્રતિબંધો મૂકે છે જેમ કે રાજ્ય હેઠળ રોજગાર. આ કલમ 15(1) હેઠળ સૂચિત પ્રતિબંધના આધારો ઉપરાંત છે જે કલમ 16(2) હેઠળ પણ સમાવિષ્ટ છે. જો કે, કલમ 16 હેઠળ રાજ્ય હેઠળ રોજગારના સંબંધમાં કેટલીક ચોક્કસ જોગવાઈઓ છે. કલમ 16(3) રાજ્યને સંસદીય કાયદા દ્વારા રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં રહેઠાણની જરૂરિયાત સૂચવવા માટે પરવાનગી આપે છે; જ્યારે અનુચ્છેદ 16(4) પછાત વર્ગોની તરફેણમાં જગ્યાઓ અનામત રાખવાની પરવાનગી આપે છે. કલમ 16(5) એવા કાયદાને મંજૂરી આપે છે જેમાં કોઈ વ્યક્તિને કોઈ ચોક્કસ ધર્મનો દાવો કરવાની જરૂર પડી શકે છે અથવા જો તે ધાર્મિક અથવા સાંપ્રદાયિક સંસ્થાની બાબતોના સંબંધમાં કોઈ કાર્યાલયનો હોદ્દો ધરાવતો હોય તો તેને કોઈ ચોક્કસ ધાર્મિક સંપ્રદાય સાથે સંબંધ રાખવાની જરૂર પડી શકે છે. તેથી, રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ રોજગાર

અથવા કચેરીના સંબંધમાં કલમ 16(2) માં નિર્ધારિત આધારો સામેના ભેદભાવ સામે પ્રતિબંધ કલમ 16 ની કલમ 3,4 અને 5 દ્વારા યોગ્ય છે. તેથી, રાજ્ય હેઠળ રોજગાર સાથે વ્યવહારમાં, તેણે કલમ 15 અને 16 બંનેને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે – પહેલાની વધુ સામાન્ય જોગવાઈ છે અને પછીનીમાં વધુ ચોક્કસ જોગવાઈ છે. આર્ટિકલ 16 રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવી રહેલી મહિલાઓ માટેની કોઈ વિશેષ જોગવાઈને સ્પર્શતી ન હોવાથી, તે કલમ 15(3) હેઠળ આ સંબંધમાં રાજ્યને આપવામાં આવેલી સત્તાને કોઈપણ રીતે અવમૂલ્યન કરી શકતી નથી. કલમ 15(3) દ્વારા આપવામાં આવેલી આ સત્તા રાજ્ય હેઠળની રોજગાર સહિત રાજ્યની પ્રવૃત્તિઓની સમગ્ર શ્રેણીને આવરી લેવા માટે પૂરતી પહોળી છે.'

35. ***કેરળ રાજ્ય વિ. એન. એમ. થોમસ*** (સુપ્રા), એ. એન. રે, સીજેએ પણ આ સિદ્ધાંતને આગળ વધાર્યો, અવલોકન કર્યું કે તકની સમાનતાનો કોઈ ઇનકાર નથી સિવાય કે જે વ્યક્તિ ભેદભાવની ફરિયાદ કરે છે તે વ્યક્તિ સાથે સમાન રીતે સ્થિત હોય અથવા જેની તરફેણ કરવામાં આવી હોવાનો આરોપ છે. કલમ 16(1) વાજબી વર્ગીકરણને પ્રતિબંધિત કરતી નથી. તે નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું: –

*'**27.** તકની સમાનતાનો કોઈ ઇનકાર કરી શકાતો નથી સિવાય કે જે વ્યક્તિ ભેદભાવની ફરિયાદ કરે છે તે વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓ કે જેમની તરફેણ કરવામાં આવી હોવાનો આક્ષેપ કરવામાં આવે છે તેની સાથે સમાન રીતે સ્થિત છે. કલમ 16(1) કર્મચારીઓના વાજબી વર્ગીકરણ અથવા તેમની પસંદગી*

માટેના વાજબી પરીક્ષણો પર પ્રતિબંધ મૂકતી નથી (મૈસુર રાજ્ય વિ. વી. પી. નરસિંહ રાવ (1968) 1 SCR 407 : AIR 1968 SC 349 : (1968) 2 LLJ 120).

28. તકની આ સમાનતાને સંપૂર્ણ સમાનતા સાથે ભેળસેળ કરવાની જરૂર નથી. કલમ 16(1) કોઈપણ રોજગાર અથવા કોઈપણ ઓફિસમાં નિમણૂક માટે પસંદગી માટેના વાજબી નિયમોના પ્રિસ્ક્રિપ્શનને પ્રતિબંધિત કરતી નથી. રોજગારના સંદર્ભમાં, તેની સાથે સંકળાયેલા અને આકસ્મિક અન્ય નિયમો અને શરતોની જેમ, પસંદગીની પોસ્ટ પર પ્રમોશનનો પણ રોજગાર સંબંધિત બાબતોમાં સમાવેશ થાય છે અને તે પણ કલમ 16(1) મુજબ પસંદગીની પોસ્ટ પર આવી બઢતીના સંદર્ભમાં ગેરંટી એ તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા છે.. કલમ 16(1) અને (2), કલમ 14 દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કલમ 15(1) દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ ભેદભાવના નિષેધને અસર કરે છે. પસંદગીની પોસ્ટ પર પ્રમોશન કલમ 16(1) અને (2) દ્વારા આવરી લેવામાં આવે છે.

xxxx

30. કલમ 16(1) હેઠળ રોજગારની તકની સમાનતા એટલે કર્મચારીઓના સમાન વર્ગના સભ્યો વચ્ચે સમાનતા અને અલગ, સ્વતંત્ર વર્ગના સભ્યો વચ્ચે સમાનતા નહીં. રોડસાઈડ સ્ટેશન માસ્ટર્સ અને ગાર્ડ્સની અલગથી ભરતી

કરવામાં આવે છે, અલગથી તાલીમ આપવામાં આવે છે અને પ્રમોશનના અલગ રસ્તાઓ હોય છે. સ્ટેશન માસ્તરોએ રક્ષકો સામે બઢતી માટે તકની સમાનતાનો દાવો કર્યો આ આધાર પર કે તેઓ તકની સમાનતા માટે હકદાર છે. એવું કહેવામાં આવ્યું હતું કે સમાનતાની વિભાવનાનું કોઈ અસ્તિત્વ હોઈ શકે નહીં, સિવાય કે તે બાબતોના સંદર્ભ સિવાય જે વ્યક્તિઓ વચ્ચે સામાન્ય છે, જેમની વચ્ચે સમાનતાની આગાહી કરવામાં આવે છે. રોડસાઇડ સ્ટેશન માસ્ટર અને ગાર્ડની અલગથી ભરતી કરવામાં આવી હતી. તેથી, બે અલગ અને વિશિષ્ટ વર્ગો બનાવે છે અને બઢતીની બાબતોમાં સમાનતા અથવા તકની અસમાનતાનું અનુમાન કરવા માટે કોઈ અવકાશ નથી. (જુઓ ઓલ ઈન્ડિયા સ્ટેશન માસ્ટર્સ એન્ડ આસિસ્ટન્ટ સ્ટેશન માસ્ટર્સ એસોસિએશન વિ. જનરલ મેનેજર, સેન્ટ્રલ રેલ્વે (1960) 2 SCR 311 : AIR 1960 SC 384). હાલનો મામલો આ વ્યક્તિઓ માટે પ્રમોશનના અલગ માર્ગો બનાવવાનો નથી.

31. સમાનતાનો નિયમ એ સમાન સંજોગોમાં સમાન લોકો સાથે સમાન વ્યવહાર છે. ભિન્નતાનો નિયમ વિવિધ સંજોગોમાં જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓ વચ્ચે ભેદ પાડતા કાયદાઓ ઘડે છે. સંજોગો કે જે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના એક સમૂહને સંચાલિત કરે છે તે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના બીજા સમૂહને સંચાલિત કરતા હોય તે જરૂરી નથી કે જેથી કરીને વિવિધ પરિસ્થિતિઓ અને સંજોગોના વિવિધ સેટ દ્વારા સંચાલિત વ્યક્તિઓ વચ્ચે અસમાન વર્તનનો પ્રશ્ન ખરેખર ઊભો ન થાય. સમાનતાના સિદ્ધાંતનો અર્થ એવો નથી કે દરેક કાયદાનો

સાર્વત્રિક ઉપયોગ એવી તમામ વ્યક્તિઓ માટે હોવો જોઈએ જેઓ પ્રકારથી, પ્રાપ્તિ અથવા સંજોગોમાં સમાન સ્થિતિમાં ન હોય અને વ્યક્તિઓના વિવિધ વર્ગોની વિવિધ જરૂરિયાતોને વિશેષ સારવારની જરૂર હોય. વિધાનમંડળ તેના પોતાના લોકોની જરૂરિયાતને સમજે છે અને પ્રશંસા કરે છે, કે તેના કાયદા અનુભવ દ્વારા પ્રગટ થયેલી સમસ્યાઓ તરફ નિર્દેશિત છે અને તેના ભેદભાવો પર્યાપ્ત આધારો પર આધારિત છે. વર્ગીકરણનો નિયમ સમાનતાના નિયમનો કુદરતી અને તાર્કિક પરિણામ નથી, પરંતુ સમાનતાના ખ્યાલમાં ભેદભાવનો નિયમ સહજ છે. સમાનતા એટલે શરતોની સમાનતા હેઠળ સારવારની સમાનતા. સમાનતા સંપૂર્ણ સમાનતાને સૂચિત કરતી નથી. બંધારણીય બનવા માટે વર્ગીકરણ એવા ભેદો પર આધારિત હોવું જોઈએ જે નોંધપાત્ર છે અને માત્ર ભ્રામક નથી. કસોટી એ છે કે તેની પાસે કૃત્રિમતા અને મનસ્વીતાથી મુક્ત વાજબી આધાર છે કે કેમ તે બધાને સ્વીકારે છે અને કુદરતી રીતે તે કેટેગરીમાં આવતા કોઈપણને બાદ કરતા નથી.'

36. શિક્ષણ, અત્યાર સુધીમાં, જે ન્યાયિક ઘોષણાઓ અને બહારથી સારી રીતે ઓળખાય છે, તે કદાચ વિકાસની સૌથી મૂળભૂત જરૂરિયાત છે. ગુણવત્તાયુક્ત મૂળભૂત શિક્ષણની ઍક્સેસ વિના, આધુનિક વિશ્વમાં કોઈપણ વ્યક્તિ, જાતિ, વર્ગ અથવા સમુદાયની વાસ્તવિક પ્રગતિની અપેક્ષા રાખવી અશક્ય છે. વિકાસ હાંસલ કરવા અને તકની સમાનતા પૂરી પાડવા માટે શિક્ષણની ભૂમિકાને માન્યતા આપતી વખતે, અદાલતોએ એ પણ માન્યતા આપી છે કે તમામ નાગરિકોને ગુણવત્તાયુક્ત મૂળભૂત

શિક્ષણ પૂરું પાડવા માટે રાજ્યની મહત્વની ભૂમિકા, હકીકતમાં એક જવાબદારી છે. 6 થી 14 વર્ષની વયના બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણની જોગવાઈ કરીને કલમ 21–A ની રજૂઆત દ્વારા બંધારણમાં સુધારો કરવામાં આવ્યો તેના ઘણા સમય પહેલા, આ અદાલત હેતુપૂર્ણ અર્થઘટન દ્વારા આ સિદ્ધાંતને વિસ્તૃત કરી રહી હતી અને બંધારણની કલમ 21 હેઠળ જીવન અને સ્વતંત્રતાની બાંયધરીનું અર્થપૂર્ણ નિર્માણ કરી રહી હતી. ***મોહિની જૈન (મિસ) વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય,*** **(1992) 3 SCC 666** ના કિસ્સામાં, આ કોર્ટે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું: –

> '9. દેશના શાસનમાં મૂળભૂત એવા નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને ભાગ III હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોથી અલગ કરી શકાતા નથી. આ સિદ્ધાંતોને મૂળભૂત અધિકારોમાં વાંચવા જોઈએ. બંને એકબીજાના પૂરક છે. રાજ્ય એવી પરિસ્થિતિઓ બનાવવા માટે બંધારણીય આદેશ હેઠળ છે જેમાં ભાગ III હેઠળ વ્યક્તિઓને આપવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારોનો દરેક લોકો આનંદ માણી શકે. બંધારણના અનુચ્છેદ 41 હેઠળ "શિક્ષણનો અધિકાર" ને વાસ્તવિકતા બનાવ્યા વિના, પ્રકરણ III હેઠળના મૂળભૂત અધિકારો મોટા ભાગના અભણ લોકોની પહોંચની બહાર રહેશે.
>
> xxxx
>
> *12. "જીવનનો અધિકાર" એ તમામ અધિકારો માટે સુસંગત અભિવ્યક્તિ છે જેનો અદાલતોએ અમલ કરવો જોઈએ કારણ કે તે જીવનના ગૌરવપૂર્ણ આનંદ*

માટે મૂળભૂત છે. તે આચરણની સંપૂર્ણ શ્રેણી સુધી વિસ્તરે છે જેને વ્યક્તિ અનુસરવા માટે સ્વતંત્ર છે. શિક્ષણનો અધિકાર સીધા જીવનના અધિકારમાંથી વહે છે. અનુચ્છેદ 21 હેઠળ જીવનનો અધિકાર અને વ્યક્તિના ગૌરવની ખાતરી આપી શકાતી નથી સિવાય કે તે શિક્ષણના અધિકારની સાથે હોય. રાજ્ય સરકાર તેના નાગરિકોને તમામ સ્તરે શૈક્ષણિક સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે પ્રયાસ કરવાની જવાબદારી હેઠળ છે.

13. ભારતના બંધારણના ભાગ III હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલ મૂળભૂત અધિકારો જેમાં વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર અને કલમ 19 હેઠળના અન્ય અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે તેની પ્રશંસા કરી શકાતી નથી અને તેનો પૂરેપૂરો આનંદ લઈ શકાતો નથી સિવાય કે નાગરિક શિક્ષિત હોય અને તેના વ્યક્તિગત ગૌરવ પ્રત્યે સભાન ન હોય.

14. તેથી, "શિક્ષણનો અધિકાર", બંધારણના ભાગ III હેઠળ સમાવિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારો સાથે સુસંગત છે. રાજ્ય નાગરિકોના લાભ માટે તમામ સ્તરે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ પ્રદાન કરવા માટે બંધારણીય આદેશ હેઠળ છે. શૈક્ષણિક સંસ્થાઓએ નાગરિકોના શ્રેષ્ઠ લાભ માટે કાર્ય કરવું જોઈએ. શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાની તક સમાજના સમૃદ્ધ વર્ગ સુધી સીમિત ન હોઈ શકે. તબીબી શિક્ષણની વધતી માંગને કારણે ખાનગી વ્યક્તિઓ, જૂથો અને ટ્રસ્ટો દ્વારા રાજ્ય સરકારોની પરવાનગી અને માન્યતા સાથે મોટી સંખ્યામાં મેડિકલ કોલેજો ખોલવામાં આવી છે. કર્ણાટક રાજ્યે વિવિધ ખાનગી સંસ્થાઓ અને સંગઠનો હેઠળ ઘણી નવી

મેડિકલ કોલેજો ખોલવાની મંજૂરી આપી છે. આ સંસ્થાઓ પ્રવેશ માટે વિચારણા તરીકે કેપિટેશન ફી વસૂલ કરે છે. કેપિટેશન ફી એ શિક્ષણને વેચવાની કિંમત સિવાય બીજું કંઈ નથી. 'શિક્ષણની દુકાનો'ની વિભાવના બંધારણીય યોજનાની વિરુદ્ધ છે અને તે ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વારસા માટે સંપૂર્ણ રીતે ઘૃણાસ્પદ છે. ડિસેમ્બર 1980 સુધી ઈન્ડિયન મેડિકલ એસોસિએશને 28–30 ડિસેમ્બર, 1980 ના રોજ કટક ખાતે યોજાયેલી તેની 56 મી ઓલ ઈન્ડિયા મેડિકલ કોન્ફરન્સમાં નીચેના ઠરાવો પસાર કર્યા હતા:

'56 મી ઓલ ઈન્ડિયા મેડિકલ કોન્ફરન્સ મેડિકલ કાઉન્સિલ ઑફ ઈન્ડિયાની ભલામણોને સંપૂર્ણપણે અવગણીને વિવિધ સંસ્થાઓ અને સંગઠનો હેઠળ નવી મેડિકલ કૉલેજ ખોલવાની મંજૂરી આપવા માટે રાજ્ય સરકારો ખાસ કરીને કર્ણાટક રાજ્ય સરકારના વલણને ખૂબ જ ચિંતા સાથે જુએ છે અને વિનંતી કરે છે. સત્તાવાળાઓ અને કર્ણાટક સરકાર ખાનગી સંસ્થાઓ દ્વારા કોઈ પણ નવી મેડિકલ કોલેજ ખોલવાની પરવાનગી નહીં આપે.

તે કેપિટેશન ફીના આધારે પ્રવેશની નીતિને વધુ વખોડે છે. તબીબી શિક્ષણનું આ વ્યાપારીકરણ તબીબી શિક્ષણના ધોરણોને જોખમમાં મૂકે છે અને ખરાબ પ્રેક્ટિસને પ્રોત્સાહન આપે છે.''

[ભાર પૂરો પાડવામાં આવેલ]

37. *ઉન્ની કૃષ્ણન, જેપી અને અન્ય વિ. આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય*, (1993) 1 એસસીસી 645 ના કેસમાં, મોહિની જૈન (સુપ્રા) ના કેસમાં નિર્ણય આ કોર્ટની મોટી બેંચ સમક્ષ વિચારણા માટે આવ્યો. ચુકાદાને સંપૂર્ણ રીતે મંજૂર ન કરતી વખતે, ઉપરોક્ત ખ્યાલ વધુ વિસ્તૃત અને શુદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો. તે નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું: –

'168. બ્રાઉન વિ. બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનમાં [98 એલ એડ 873 : 347 યુએસ 483 (1954)] અર્લ વોરેન, સીજે, યુએસ સુપ્રીમ કોર્ટ માટે બોલતા, નીચેના શબ્દોમાં શિક્ષણના અધિકાર પર ભાર મૂક્યો:

> "આજે, શિક્ષણ એ કદાચ રાજ્ય અને સ્થાનિક સરકારોનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ કાર્ય છે.... આપણી સૌથી મૂળભૂત જવાબદારીઓ, સશસ્ત્ર દળોની સેવામાં પણ તે જરૂરી છે. તે સારી નાગરિકતાનો પાયો છે. આજે તે બાળકને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો પ્રત્યે જાગૃત કરવામાં, તેને પછીની વ્યાવસાયિક તાલીમ માટે તૈયાર કરવામાં અને તેના વાતાવરણમાં સામાન્ય રીતે એડજસ્ટ થવામાં મદદ કરવા માટેનું મુખ્ય સાધન છે. આજના દિવસોમાં તે શંકાસ્પદ છે કે જો કોઈ પણ બાળકને શિક્ષણની તક નકારી દેવાય તો પણ જીવનમાં સફળ થવાની અપેક્ષા રાખી શકે છે."

169. વિસ્કોન્સિન વિ. યોડર [32 L Ed 2d 15 : 406 US 205 (1971)] માં કોર્ટે માન્યતા આપી હતી કે:

"રાજ્યના કાર્યની ખૂબ જ ટોચ પર જાહેર શાળાઓને રેન્ક પ્રદાન કરવી."

આ હકીકતને આધુનિક ભારતના જાણીતા શિક્ષણવિદો જેમ કે ડૉ.રાધાકૃષ્ણન, જે પી નાઈક, ડૉ. કોઠારી અને અન્યોએ પણ સમર્થન આપ્યું છે.

170. અરજદારો માટેના કેટલાક વકીલો દ્વારા એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે કલમ 21 ચારિત્ર્યમાં નકારાત્મક છે અને તે માત્ર એવી ઘોષણા કરે છે કે કાયદા દ્વારા સ્થાપિત પ્રક્રિયા સિવાય કોઈપણ વ્યક્તિને તેના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાથી વંચિત રાખવામાં આવશે નહીં. રાજ્ય ઉત્તરદાતાઓના વિદ્યાર્થીઓને તેમના શિક્ષણના અધિકારથી વંચિત કરતું ન હોવાથી, કલમ 21 આકર્ષિત નથી, તે સબમિટ કરવામાં આવે છે. જો અને જ્યારે રાજ્ય શિક્ષણનો અધિકાર છીનવી લેતો કાયદો બનાવે છે, તો શું તેમના મતે કલમ 21 આકર્ષિત થશે. આ દલીલ, અમારા મતે, ખરેખર મૂંઝવણમાંથી જન્મે છે; કોઈપણ રીતે, તે મુદ્દાને ગૂંચવવા માટે રચાયેલ છે. પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે શું કલમ 21 દ્વારા આપવામાં આવેલ જીવનનો અધિકાર શિક્ષણના અધિકારમાં સામેલ છે કે નહીં. ત્યારે બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે શું રાજ્ય તે અધિકાર છીનવી રહ્યું છે. માત્ર એ હકીકત છે કે રાજ્ય હાલમાં જે અધિકાર છીનવી રહ્યું નથી તેનો અર્થ એ નથી કે શિક્ષણનો અધિકાર જીવનના અધિકારમાં સમાવિષ્ટ નથી. અધિકારની સામગ્રી ધમકીની ધારણા દ્વારા નક્કી કરવામાં આવતી નથી. જીવનના અધિકારની સામગ્રી અસ્તિત્વ અથવા વંચિતતાના ભયની ગેરહાજરીના આધારે નક્કી કરવામાં આવતી નથી. તે શિક્ષણના અધિકારને પકડી રાખવાની અસર જીવનના

અધિકારમાં નિહિત છે કે રાજ્ય કાયદા દ્વારા નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુસાર નાગરિકને તેના શિક્ષણના અધિકારથી વંચિત કરી શકતું નથી.

171. ઉપરોક્ત કાયદાની સ્થિતિમાં, તે દલીલ કરવી યોગ્ય રહેશે નહીં કે મોહિની જૈન [મોહિની જૈન વિ. કર્ણાટક રાજ્ય, (1992) 3 SCC 666] જ્યાં સુધી તે ખોટું હતું કારણ કે તેણે જાહેર કર્યું હતું કે "શિક્ષણનો અધિકાર સીધા જ જીવનનો અધિકાર' પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે જીવનને અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે શિક્ષણનું પ્રમાણ કેટલું જરૂરી છે? બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, શું આ દેશના નાગરિકો માંગ કરી શકે છે કે રાજ્ય તેમની તમામ શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોને સંતોષવા માટે પૂરતી સંખ્યામાં મેડિકલ કોલેજો, ઈજનેરી કોલેજો અને અન્ય શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ આપે? [મોહિની જૈન વિ. કર્ણાટક રાજ્ય, (1992) 3 SCC 666 (1992) 3 SCC 666] કહે છે, હા. આદર સાથે, અમે આવા વ્યાપક પ્રસ્તાવ સાથે સહમત થઈ શકતા નથી. કલમ 21 દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના અધિકારમાં સમાયેલ શિક્ષણનો અધિકાર બંધારણના ભાગ IV માં નિર્દેશિત સિદ્ધાંતોના પ્રકાશમાં હોવો જોઈએ. જ્યાં સુધી શિક્ષણના અધિકારનો સંબંધ છે, ભાગ IV માં ઘણા લેખો છે જે સ્પષ્ટપણે તેની વાત કરે છે. કલમ 41 કહે છે કે "રાજ્ય, તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદામાં, બેરોજગારી, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી અને વિકલાંગતા અને અન્ય કેસોમાં કામ કરવાનો, શિક્ષણનો અધિકાર અને અયોગ્ય માંગના કેસ જાહેર સહાયતા મેળવવા માટે અસરકારક જોગવાઈ કરશે.."અનુચ્છેદ 45 કહે છે કે "રાજ્ય આ બંધારણની

શરૂઆતના દસ વર્ષની અંદર, તમામ બાળકો માટે ચૌદ વર્ષની વય પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રદાન કરવાનો પ્રયાસ કરશે". અનુચ્છેદ 46 આદેશ આપે છે કે "રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે, અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારોથી રક્ષણ આપશે. શિક્ષણનો અર્થ જ્ઞાન થાય છે – અને "જ્ઞાન જ શક્તિ છે. જહોન એડમ્સ દ્વારા યોગ્ય રીતે અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે તેમ, "દેશના તમામ અમીરોની તમામ મિલકતો કરતાં સૌથી નીચા દરજ્જાના લોકો માટે જ્ઞાનના માધ્યમોની જાળવણીનું વધુ મહત્વ છે". (ડિઝર્ટેશન ઓન કેનન એન્ડ ફ્યુડલ લૉ, 1765) આ જ ચિંતા કલમ 46 ને અન્ડરલાઈન કરતી જણાય છે. તે અત્યાચારી અને ખરાબ શાસકો છે જેઓ વંચિત વર્ગોમાં શિક્ષણ અને જ્ઞાનના પ્રસારથી ડરતા હોય છે. સાર્વત્રિક શિક્ષણ સામે હિટલરની રેલિંગનો સાક્ષી. તેમણે કહ્યું: "યુનિવર્સલ એજ્યુકેશન એ સૌથી વધુ ક્ષતિગ્રસ્ત અને વિઘટન કરનાર ઝેર છે જે ઉદારતાવાદે તેના પોતાના વિનાશ માટે શોધ્યું છે." (રૌશનીંગ, ધ વોઈસ ઓફ ડિસ્ટ્રક્શન: હિટલર બોલે છે.) સાચી લોકશાહી એ છે જ્યાં શિક્ષણ સાર્વત્રિક હોય, જ્યાં લોકો સમજે કે તેમના અને રાષ્ટ્ર માટે શું સારું છે અને પોતાને કેવી રીતે સંચાલિત કરવું તે જાણે છે. ત્રણ કલમો 45, 46 અને 41 અન્યો વચ્ચે ઉક્ત ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે રચાયેલ છે. આ કલમોના પ્રકાશમાં જ શિક્ષણના અધિકારની સામગ્રી અને પરિમાણો નક્કી કરવાના રહેશે. કલમ 45

અને 41 ના સંદર્ભમાં સમજવામાં આવેલ શિક્ષણના અધિકારનો અર્થ થાય છે: (a) આ દેશના દરેક બાળક/નાગરિકને તે ચૌદ વર્ષની ઉંમર પૂર્ણ ન કરે ત્યાં સુધી મફત શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે, અને (b) બાળક/નાગરિક પછી 14 વર્ષ પૂર્ણ કરે છે, તેના શિક્ષણનો અધિકાર રાજ્યની આર્થિક ક્ષમતા અને તેના વિકાસની મર્યાદાઓ દ્વારા મર્યાદિત છે. અમે આ બંને અંગો સાથે અલગથી વ્યવહાર કરી શકીએ છીએ.

172. *તમામ બાળકો ચૌદ વર્ષની વય પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી તેમને મફત શિક્ષણનો અધિકાર (આર્ટ.45). નોંધનીય છે કે ભાગ IV ના ઘણા લેખો પૈકી, માત્ર કલમ 45 સમય મર્યાદા વિશે વાત કરે છે; અન્ય કોઈ લેખ કરતો નથી. શું તેનું કોઈ મહત્વ નથી? બંધારણના 44 વર્ષ પછી પણ શું આ માત્ર પવિત્ર ઈચ્છા છે? શું રાજ્ય એ આધાર પર 44 વર્ષ પછી પણ આ દિશાનિર્દેશનો ભંગ કરી શકે છે કે આર્ટિકલ ફક્ત તેને "પુરા પાડવાનો પ્રયાસ" કરવા માટે કહે છે અને આગળના આધાર પર કે કલમ 37 માં ઘોષણાના આધારે આ લેખ લાગુ કરી શકાય તેમ નથી. શું 44 વર્ષ પસાર થવાથી – કલમ 45 માં નિર્ધારિત સમયગાળા કરતાં ચાર ગણા કરતાં વધુ સમય – લેખ દ્વારા બનાવવામાં આવેલ જવાબદારીને અમલી અધિકારમાં રૂપાંતરિત કરતું નથી? આ સંદર્ભમાં, અમે એવું કહેવા માટે સંકોચ અનુભવીએ છીએ કે ભારતમાં શિક્ષણના વિવિધ ક્ષેત્રો માટે ઉપલબ્ધ ભંડોળની ફાળવણી બંધારણ દ્વારા દર્શાવેલ પ્રાથમિકતાઓમાં વિપરિત છે. બંધારણે અનુચ્છેદ 45 માં નિર્ધારિત ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે રાજ્ય દ્વારા હાથ*

ધરવામાં આવેલા ક્રેશ પ્રોગ્રામ પર વિચારણા કરી હતી. એ નોંધવું સંબંધિત છે કે કલમ 45 કલમ 41 ની જેમ "તેની આર્થિક ક્ષમતા અને વિકાસની મર્યાદા" વિશે વાત કરતી નથી, જે એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે જે શિક્ષણના અધિકારની વાત કરે છે. વાસ્તવમાં શું થયું છે – પ્રાથમિક શિક્ષણ કરતાં – અને ખર્ચે – વધુ નાણાં ખર્ચવામાં આવે છે અને વધુ ધ્યાન ઉચ્ચ શિક્ષણ પર કેન્દ્રિત કરવામાં આવે છે. (પ્રાથમિક શિક્ષણ દ્વારા, અમારો અર્થ એ છે કે શિક્ષણ, જે સામાન્ય બાળક 14 વર્ષની વય પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધીમાં મેળવે છે.) વધુ ઉપેક્ષિત ગ્રામીણ ક્ષેત્રો અને સમાજના નબળા વર્ગો છે જેનો ઉલ્લેખ કલમ 46 માં કરવામાં આવ્યો છે. અમે સ્પષ્ટતા કરીએ છીએ, અમે સરકાર માટે પ્રાથમિકતાઓ નક્કી કરવા માંગતા નથી – અમે ફક્ત બંધારણીય નીતિ પર ભાર મૂકી રહ્યા છીએ જે અનુચ્છેદ 45, 46 અને 41 દ્વારા જાહેર કરવામાં આવી છે. ચોક્કસ આ બંધારણીય જોગવાઈઓનું શાણપણ પ્રશ્નની બહાર છે. પ્રાથમિકતાઓના આ વ્યુત્ક્રમ પર શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ અને અર્થશાસ્ત્રીઓ બંને દ્વારા પ્રતિકૂળ ટિપ્પણી કરવામાં આવી છે.

173. ગુન્નાર મિરડલ, જાણીતા અર્થશાસ્ત્રી અને સમાજશાસ્ત્રી, દક્ષિણ એશિયા પર માન્યતા પ્રાપ્ત સત્તા, તેમના પુસ્તક 'એશિયન ડ્રામા' (સંક્ષિપ્ત આવૃત્તિ – 1972 માં પ્રકાશિત) માં પૃષ્ઠ 335 પર આ અનુભૂતિપૂર્ણ અવલોકનો કરે છે:

> "પરંતુ ત્યાં બીજી અને વધુ માન્ય ટીકા કરવાની છે. જોકે જાહેર કરાયેલ હેતુ વસ્તીમાં સાક્ષરતાના દરને વધારવા માટે પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણને

અગ્રતા આપવાનો હતો, પરંતુ વાસ્તવમાં શું થયું છે તે એ છે કે માધ્યમિક શાળાનું શિક્ષણ ખૂબ વધી રહ્યું છે. ઝડપી અને તૃતીય શાળાનું શિક્ષણ હજુ પણ વધુ ઝડપથી વધ્યું છે, પ્રાથમિક શાળામાં વધારાના આયોજિત લક્ષ્યો પ્રાપ્ત ન થવાનું એકદમ સામાન્ય વલણ છે, જ્યારે લક્ષ્યો પૂરા થઈ ગયા છે, કેટલીકવાર નોંધપાત્ર રીતે, માધ્યમિક અને, ખાસ કરીને, તૃતીય શાળામાંવધારામાં. આ બધું એ હકીકત હોવા છતાં થયું છે કે માધ્યમિક શાળા પ્રાથમિક શાળા કરતાં ત્રણથી પાંચ ગણી મોંઘી લાગે છે, અને તૃતીય સ્તરે શાળાનું શિક્ષણ માધ્યમિક સ્તર કરતાં પાંચથી સાત ગણું મોંઘું છે.

આપણે અહીં જે કામ કરતા જોઈ રહ્યા છીએ તે ઉચ્ચ સ્તરના માતાપિતા અને વિદ્યાર્થીઓના દબાણના પ્રભાવ હેઠળ આયોજિત લક્ષ્યોથી વિકાસની વિકૃતિ છે જે દરેક જગ્યાએ રાજકીય રીતે શક્તિશાળી છે. આનાથી પણ વધુ નોંધપાત્ર હકીકત એ છે કે આયોજનના ઉદ્દેશ્યોના દૃષ્ટિકોણથી વિકૃતિની આ વૃત્તિ સૌથી ગરીબ દેશો, પાકિસ્તાન, ભારત, બર્મા અને ઇન્ડોનેશિયામાં વધુ ભારપૂર્વક છે, જે પ્રાથમિક શાળાઓમાં ખૂબ ઓછા બાળકો સાથે શરૂ થઈ હતી અને તેથી તે જરૂરી છે. પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષણને સર્વોચ્ચ અગ્રતા આપવાના કાર્યક્રમને હાથ ધરવા માટે સૌથી મજબૂત કારણો છે. તે સામાન્ય રીતે સૌથી ગરીબ દેશો છે કે જેઓ પ્રાથમિક શિક્ષણ પર પણ ઓછા ખર્ચે છે, અને તે માધ્યમિક અને તૃતીય

શિક્ષણની તરફેણમાં આયોજિત લક્ષ્યોમાંથી સૌથી વધુ વિકૃતિઓને મંજૂરી આપે છે."

174. તેમના અન્ય પુસ્તક ચેલેન્જ ઓફ વર્લ્ડ પોવર્ટી (1970 માં પ્રકાશિત, પ્રકરણ 6 'એજ્યુકેશન') માં તેમણે આ દેશમાં મૂળભૂત શિક્ષણની ઉપેક્ષાના કારણો અને પરિણામોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. તેમણે જે. પી. નાઈકને ટાંકીને, (જાણીતા શિક્ષણશાસ્ત્રી, જેમનો શિક્ષણ આયોગનો અહેવાલ, 1966 હજુ પણ ભારતમાં શિક્ષણના દ્રશ્યનો સૌથી અધિકૃત અભ્યાસ માનવામાં આવે છે) કહે છે કે "શૈક્ષણિક વિકાસ ... 'ધરાવે છે' તેઓને 'ધરાવતા નથી' તેઓ કરતાં વધુ ફાયદો પહોંચાડે છે. આ સામાજિક ન્યાય અને 'આયોજન' નો ઇનકાર છે" – અને આપણું બંધારણ વારંવાર સામાજિક ન્યાયની વાત કરે છે [આમુખ અને કલમ 38(1)]. 1985 ના અંતમાં, શિક્ષણ મંત્રાલયે તેના પ્રકાશન ચેલેન્જ ઓફ એજ્યુકેશન – અ પોલિસી પરિપ્રેક્ષ્યના પેરા 3.74 માં આ કહેવું હતું, તે ત્યાં જણાવ્યું છે:

> "3.74. પ્રાથમિક શિક્ષણના સાર્વત્રિકરણ અંગે બંધારણીય અનિવાર્યતાને ધ્યાનમાં લેતા, એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવે છે કે આ ક્ષેત્રનો હિસ્સો એટ્રિબ્યુશન (sic) થી સુરક્ષિત રહેશે. હકીકતો, જો કે, વિરુદ્ધ દિશામાં નિર્દેશ કરે છે. પ્રથમ યોજનામાંના 56 ટકાના હિસ્સામાંથી, તે બીજી યોજનામાં ઘટીને 35 ટકા, ત્રીજી યોજનામાં 34 ટકા, ચોથી યોજનામાં 30 ટકા થઈ ગઈ હતી, જ્યારે તે પાંચમી યોજનામાં

હતી 32 ટકાનું સ્તર, છઠ્ઠી યોજનામાં વધીને 36 ટકા, હજુ પણ પ્રથમ યોજનાના સ્તર કરતાં 20 ટકા નીચું છે, બીજી તરફ, પ્રથમ અને છઠ્ઠી પંચવર્ષીય યોજના વચ્ચે, યુનિવર્સિટી શિક્ષણનો હિસ્સો 9 ટકાથી વધી 16 ટકા વધી ગયો છે. ."

175. ભલે તે જેમ હોય તેમ, આપણે કહેવું જોઈએ કે ઓછામાં ઓછું હવે રાજ્યએ કલમ 45 ના આદેશનું સન્માન કરવું જોઈએ. ઓછામાં ઓછું હવે તેને વાસ્તવિકતા બનાવવી જોઈએ. ખરેખર, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ 1986 કહે છે કે કલમ 45 ના વચનને આ સદીના અંત પહેલા રિડીમ કરવામાં આવશે. ભલે તે બની શકે, અમે માનીએ છીએ કે બાળક (નાગરિક)ને 14 વર્ષની ઉંમર સુધી મફત શિક્ષણ મેળવવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે.'

38. ઉન્ની ક્રિષ્નન (સુપ્રા) ના કેસમાં આ કોર્ટનો નિર્ણય પાછળથી **ટી. એમ. એ. પાઈ ફાઉન્ડેશન અને અન્ય વિ. કર્ણાટક રાજ્ય અને અન્ય,** (2002) 8 એસસીસી 481 ના કેસમાં મોટી બેંચના નિર્ણયમાં રદ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એક અલગ બિંદુ પર.

39. સોસાયટી ફોર અનએઈડેડ પ્રાઈવેટ સ્કૂલ્સ ઓફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ અન્ય, (2012) 6 SCC 1 માટે કેસમાં, આ કોર્ટે બાળકોના મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણના અધિકાર, 2009 ની માન્યતાને માન્ય ગણી છે. તેમાંની

જોગવાઈઓ બિન–અનુદાનિત બિન–લઘુમતી શાળાઓને લાગુ પડે છે. એસ. એચ. કાપડિયા, મુખ્ય ન્યાયાધીશ, બહુમતી માટે બોલતા, નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:

*'**27.** શરૂઆતમાં, એવું કહી શકાય કે, મૂળભૂત અધિકારોના બે પાસાઓ છે – તેઓ સંપૂર્ણ કાયદાકીય સત્તાઓ પર બંધન તરીકે કાર્ય કરે છે અને બીજું, તેઓ તેમના વ્યક્તિગત ગૌરવ સહિત આપણા લોકોના સંપૂર્ણ વિકાસ માટે સ્થિતી પ્રદાન કરે છે. કલમ 21 માં જીવવાનો અધિકાર શિક્ષણની પહોંચને આવરી લે છે. પરંતુ પરવડતા તે ઍક્સેસને હરાવે છે. તે નિર્દિષ્ટ વયના તમામ બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પ્રદાન કરવાના રાજ્યના પ્રયાસને નિષ્ફળ કરે છે. કલમ 45 માં મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડવું એ મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવા જેવું સરખું નથી. કલમ 45 માં 'માટે' શબ્દ એક પૂર્વનિર્ધારણ છે. આ કોર્ટના ચુકાદાઓ દ્વારા કલમ 21 માં 'શિક્ષણ' શબ્દ વાંચવામાં આવ્યો હતો. જો કે, કલમ 21 માત્ર 'શિક્ષણ'ને જીવવાના અધિકારના રૂપમાં આવવા માટે જાહેર કરે છે.*

***28.** શિક્ષણ મેળવવાના અધિકારની જોગવાઈ કરવા માટે, કલમ 21–A બંધારણની કલમ 45 ને પ્રભાવિત કરવા માટે ઘડવામાં આવી હતી. કલમ 21–A હેઠળ, કાયદા દ્વારા 'મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ' પ્રદાન કરવાનો અધિકાર રાજ્યને આપવામાં આવ્યો છે. અનુચ્છેદ 21–રાજ્ય દ્વારા કાયદો બનાવવાનો વિચાર કરે છે. આમ, કલમ 21–એ કાયદામાંથી વહેતા શિક્ષણના અધિકારનો વિચાર કરે છે જે 2009 નો કાયદો છે, જે બાળક કેન્દ્રિત છે અને સંસ્થા કેન્દ્રિત*

નથી. આમ, જણાવ્યા મુજબ, કલમ 21–A જોગવાઈ કરે છે કે રાજ્ય, કાયદા દ્વારા, રાજ્ય નક્કી કરી શકે તે રીતે નિર્દિષ્ટ વયના તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું પાડશે. રાજ્ય દ્વારા આ જવાબદારીને કઈ રીતે નિભાવવામાં આવશે તે કાયદા દ્વારા નક્કી કરવા માટે રાજ્ય પર છોડી દેવામાં આવ્યું છે. આ રીતે 2009 નો કાયદો કલમ 21–A ના સંદર્ભમાં ઘડવામાં આવ્યો છે. તે પ્રાથમિક રીતે તમામ અવરોધો (નાણાકીય અવરોધો સહિત) દૂર કરવા માટે ઘડવામાં આવ્યો છે જે શિક્ષણની પહોંચને અવરોધે છે.'

40. હું એ હકીકતથી વાકેફ છું કે નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને બંધારણની કલમ 15(4)ના હેતુસર સામાજિક અને આર્થિક રીતે પછાત વર્ગ (SEBC) તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા નથી. જો કે, વાદગ્રસ્ત સુધારાની માન્યતા નક્કી કરવાના હેતુથી, મારી દૃષ્ટિએ, આનું કોઈ પરિણામ નહીં આવે. કોઈએ એ હકીકતની નોંધ લેવી જોઈએ કે બંધારણની કલમ 16(4) નાગરિકોના પછાત વર્ગનો ઉલ્લેખ કરે છે, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી. આવા કિસ્સામાં, એવી જોગવાઈ કરવામાં આવી છે કે તે અનુચ્છેદમાં કંઈપણ રાજ્યને નાગરિકોના આવા પછાત વર્ગોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓની અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરતા અટકાવશે નહીં. બીજી બાજુ, કલમ 15(4) અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિની સાથે નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોનો ઉલ્લેખ કરે છે અને જોગવાઈ કરે છે કે તે કલમ અથવા કલમ 29(2) માં કંઈપણ રાજ્યને આવા વર્ગોના વિકાસ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ

કરવાથી અટકાવશે નહીં.. કલમ 16(4) જાહેર રોજગારમાં અનામત આપવાના હેતુથી નાગરિકોના પછાત વર્ગ સાથે સંબંધિત છે. બીજી તરફ, કલમ 15(4), આવા વર્ગોની પ્રગતિ માટે રાજ્ય દ્વારા કોઈ વિશેષ જોગવાઈ કરવાના હેતુથી સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોનો ઉલ્લેખ કરે છે,. જ્યારે કલમ 16(4) માં સૂચિત હકારાત્મક કાર્યવાહી રોજગારમાં આરક્ષણ સુધી મર્યાદિત છે, ત્યારે કલમ 15(4) વિશેષ જોગવાઈ કરવાના સ્પષ્ટ હેતુના આધારે વ્યાપક પ્રચાર અને પહોંચ ધરાવે છે.

41. બે જોગવાઈઓ વચ્ચેનો આવો તફાવત ***ઈન્દ્રા સાહની*** (સુપ્રા) ના કેસમાં આ અદાલત દ્વારા નોંધવામાં આવ્યો હતો જેમાં રેડ્ડી, જે. બહુમતી માટે બોલતા, નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:

> *"(c) શું કલમ 16(4) માં પછાતપણું સામાજિક અને શૈક્ષણિક બંને રીતે હોવું જોઈએ?*
>
> ***786.*** *ધ્યાનમાં લેવાનું બીજું પાસું એ છે કે શું કલમ 16(4) માં વિચારવામાં આવેલ પછાતપણું સામાજિક પછાતપણું છે કે શૈક્ષણિક પછાતપણું છે કે પછી તે સામાજિક અને શૈક્ષણિક બંને રીતે પછાતપણું છે. બાલાજી (એમ.આર. બાલાજી વિ. સ્ટેટ ઑફ મૈસૂર, 1963 સુપ 1 એસસીઆર 439: એઆઈઆર 1963 એસસી 649) માં નિર્ણય લેવામાં આવ્યો ત્યારથી એવું માનવામાં આવે છે કે અનુચ્છેદ 16(4) દ્વારા ચિંતિત નાગરિકોનો પછાત વર્ગ કલમ 15(4) માં ઉલ્લેખિત સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો, અનુસૂચિત જાતિ અને*

અનુસૂચિત જનજાતિ સમાન છે.. જો કે કલમ 15(4) પાછળથી 1951માં અસ્તિત્વમાં આવી હતી અને કલમ 16(4)માં "નાગરિકોનો પછાત વર્ગ" શબ્દોની પહેલાના 'સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે' લાયકાત ધરાવતા શબ્દોનો સમાવેશ થતો નથી, તે જ અર્થ તેમની સાથે જોડવામાં આવ્યો હતો. ખરેખર, તે જાનકી પ્રસાદ પરિમૂ (જાનકી પ્રસાદ પરિમૂ વિ. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય, (1973) 1 SCC 420: 1973 SCC (L&S) 217: (1973) 3 SCR 236) (પાલેકર, જે બંધારણ બેન્ચ માટે બોલતા) માં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે:

> *"કલમ 15(4) 'નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો' વિશે બોલે છે જ્યારે કલમ 16(4) ફક્ત 'કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકો' વિશે જ બોલે છે. જો કે, હવે તે સ્થાયી થઈ ગયું છે કે કલમમાં 'નાગરિકોનો પછાત વર્ગ' અભિવ્યક્તિ 16(4) નો અર્થ કલમ 15(4) માં 'કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ'ના અભિવ્યક્તિ જેવો જ છે શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ તે વર્ગનું સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણું છે જે કલમ 15(4) અને 16(4) બંનેના હેતુઓ માટે સામગ્રી છે.'*

787. *એ વાત સાચી છે કે અગાઉના કોઈ નિર્ણયે આવું ખાસ કહ્યું ન હતું, છતાં આવી છાપને ચલણ મળ્યું અને તે એવી છાપ છે જે ઉપરના અવલોકનમાં અભિવ્યક્તિ શોધે છે. અમારા આદરણીય અભિપ્રાયમાં, જો કે, આ ધારણાનો કોઈ આધાર નથી. કલમ 16 ના ક્લોઝ (4) માં કલમ 15 ના ક્લોઝ (4)ની જેમ*

"સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે" લાયકાત ધરાવતા શબ્દો શામેલ નથી. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે કલમ 340 (જે સુધાર્યા વિના રહી છે) 'સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો' અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કરે છે. અને છતાં તે અભિવ્યક્તિને કલમ 16(4)માં સ્થાન મળતું નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે: કલમ 16(4) માં "નાગરિકોનો પછાત વર્ગ" અનુસૂચિત જનજાતિ, અનુસૂચિત જાતિ અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો સહિત નાગરિકોના અન્ય તમામ પછાત વર્ગોમાં લે છે. આમ, કલમ 15(4) માટે લાયક ન હોય તેવા અમુક વર્ગો કલમ 16(4) માટે લાયક ઠરી શકે છે. તેઓ કલમ 15(4) માટે લાયક ન હોઈ શકે પરંતુ તેઓ કલમ 16(4)ના હેતુઓ માટે નાગરિકોના પછાત વર્ગ તરીકે લાયક ઠરી શકે છે. એ નોંધવું પણ એટલું જ સુસંગત છે કે કલમ 340 સ્પષ્ટપણે સેવાઓ અથવા રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં અનામતનો સંદર્ભ આપતી નથી, જો કે એવું બની શકે છે કે તેના હેઠળ નિયુક્ત કમિશન રાજ્યની સેવાઓમાંની એક તરીકે નિમણૂકો/હોદ્દાઓમાં અનામતની ભલામણ કરી શકે. જે મુશ્કેલીઓ હેઠળ SEBC શ્રમ કરી રહી છે તેને દૂર કરવા અને તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટેનાં પગલાં. આ રીતે, કલમ 340 માં ઉલ્લેખિત SEBC એ ફક્ત તે શ્રેણીઓમાંની એક છે જેમના માટે કલમ 16(4) ઘડવામાં આવી હતી: કલમ 16(4) કલમ 340 દ્વારા ચિંતિત વર્ગ કરતાં ઘણા મોટા વર્ગને લાગુ પડે છે. આમ, તે નહીં હોય. અનુચ્છેદ 16(4) માં 'નાગરિકોનો પછાત વર્ગ' એ કલમ 15(4) માં સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો જેવો જ છે તેવું કહેવું યોગ્ય છે. આમ કહેવાનો

અર્થ એ થશે કે કલમ 16(4) જેવી લાભદાયી જોગવાઈમાં મર્યાદા વાંચવી. તદુપરાંત, જ્યારે રાજ્ય સેવાઓમાં નિમણૂંકો/પોસ્ટ્સમાં અનામતની વાત કરવામાં આવે છે – જેનો અર્થ કોઈપણ સ્તરે હોઈ શકે છે – શૈક્ષણિક પછાતતા પર આગ્રહ રાખવો તદ્દન યોગ્ય નથી.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

42. આ અદાલત દ્વારા કલમ 16(4) માં ઉલ્લેખિત 'પછાત વર્ગો' અને બંધારણના અનુચ્છેદ 15(4) માં ઉલ્લેખિત 'સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો' વચ્ચે આટલા કાયદાકીય તફાવત હોવા છતાં, જે વ્યવહારમાં વિકાસ થયો છે. સમયાંતરે, આવા ભેદને વર્ચ્યુઅલ રીતે નાબૂદ કરવામાં આવ્યો છે. તે એક નિર્વિવાદ સ્થિતિ છે કે રાજ્ય વિવિધ વર્ગો અને સમુદાયોને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો (SEBCs) તરીકે વર્ગીકૃત કરી રહ્યું છે, જેને સામાન્ય રીતે અન્ય પછાત વર્ગો અથવા OBC તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. બંધારણના અનુચ્છેદ 16(4) તેમજ અનુચ્છેદ 15(4) હેઠળ અપેક્ષિત બંને લાભો માટે આવી યાદી સામાન્ય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, SEBC ની આ જ સૂચિ છે જેનો ઉપયોગ રાજ્યના અંગો દ્વારા બંધારણની કલમ 16(4) મુજબ જાહેર રોજગારમાં અનામત આપવાના હેતુ માટે કરવામાં આવે છે. SEBC દરજ્જાનું આ જ વર્ગીકરણ સમુદાયના સભ્યને વ્યાવસાયિક અભ્યાસક્રમો સહિત શિક્ષણમાં આરક્ષણ માટે પણ લાયક બનાવે છે જે બંધારણની કલમ 15(4) માં કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓમાંથી વહે છે.

43. જો કે અગાઉ કલમ 15(4) અને 16(4)ના જવાબોને અનુક્રમે કલમ 15(1) અને 16(1) માં સમાવિષ્ટ સમાનતાના અપવાદ તરીકે જોવામાં આવ્યા હતા, બંધારણીય જોગવાઈઓની આ સમજણમાં નિર્ણયમાં મોટો ફેરફાર થયો હતો. ***એન. એમ. થોમસ*** (સુપ્રા) માં. મેથ્યુ જે, નીચે મુજબ અવલોકન: –

> '78. હું સંમત છું કે કલમ 16(4) કલમ 16(1)ના અપવાદ તરીકે અર્થઘટન કરવામાં સક્ષમ છે જો કલમ 16(1)માં તકની સમાનતા વંધ્ય છે, જે સંખ્યાત્મક સમાનતાની વિભાવના અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોની સામાજિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક પૃષ્ઠભૂમિ નો કોઈ હિસાબ નથી લેતી.. જો કલમ 16(1) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલી તકની સમાનતાનો અર્થ અસરકારક સામગ્રી સમાનતા છે, તો કલમ 16(4) કલમ 16(1)નો અપવાદ નથી. તકની સમાનતાને કેટલી હદ સુધી લઈ શકાય છે, જેમ કે, આરક્ષણ આપવાના મુદ્દા સુધી પણ તે મૂકવાનો તે માત્ર એક ભારપૂર્વકનો માર્ગ છે.'

44. ***ઈન્દ્રા સાહની*** (સુપ્રા) ના કેસમાં મોટી બેંચના ચુકાદામાં આ અદાલત દ્વારા અભિગમમાં આ ફેરફાર નોંધવામાં આવ્યો હતો અને તેને વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો હતો. તે નીચે મુજબ અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું: –

> '***741.*** *બાલાજીમાં [એમ.આર. બાલાજી વિ. સ્ટેટ ઑફ મૈસૂર, 1963 સુપ 1 એસસીઆર 439 : એઆઈઆર 1963 એસસી 649] તે યોજવામાં આવ્યું હતું– 'એમાં કોઈ શંકા નથી કે કલમ 15(4) કલમ 15(1) અને*

29(2) ના જોગવાઈ અથવા અપવાદ તરીકે વાંચવી જોઈએ. '. એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે કલમ 15(4) પ્રથમ સુધારા દ્વારા ચંપકમ [રાજ્ય વિ. મદ્રાસ વિ. શ્રીમતી ચંપકમ દોરાયરાજન, 1951 SCR 525 : AIR 1951 SC 226] માંના નિર્ણયના પ્રકાશમાં દાખલ કરવામાં આવી હતી, જે ખામીને દૂર કરવા માટે હતી. આ અદાલતે એટલે કે, કલમ 16 ની કલમ (4) ને અનુરૂપ કલમ 15 માં જોગવાઈની ગેરહાજરી દર્શાવી. બાલાજી [એમ.આર. બાલાજી વિ. મૈસુર રાજ્ય, 1963 Supp 1 SCR 439 : AIR 1963 SC 649] બાદ તે યોજાઈ હતી દેવદાસન માં અન્ય બંધારણીય બેંચ દ્વારા (બહુમતી દ્વારા) [ટી. દેવદાસન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (1964) 4 SCR 680 : AIR 1964 SC 179 : (1965) 2 LLJ 560] – 'વધુમાં આ કોર્ટે પહેલેથી જ તે કલમ ધારણ કરી છે કે કલમ 16 નો ક્લોઝ 4 તે જોગવાઈ અથવા કલમ (1)ના અપવાદ દ્વારા છે. ન્યાયમૂર્તિશ્રી સુબ્બા રાવ, જો કે, તેમના અસંમત અભિપ્રાયમાં અભિપ્રાય આપ્યો કે કલમ 16(4) એ કલમ 16(1)નો અપવાદ નથી પરંતુ તે મુખ્ય જોગવાઈમાં જ અંતર્ગત સિદ્ધાંતને દર્શાવવાની માત્ર એક ભારપૂર્વકની રીત છે. તે જે પણ હોય દેવદાસન [ટી. દેવદાસન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (1964) 4 SCR 680 : AIR 1964 SC 179 : (1965) 2 LLJ 560] માં નિર્ણય હોવાથી, આ અદાલત દ્વારા એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે કલમ 16 (4) કલમ

16(1)નો અપવાદ છે. જો કે આ મતને કેરળ રાજ્ય વિ. એન. એમ. થોમસ [(1976) 2 SCC 310 : 1976 SCC (L&S) 227 : (1976) 1 SCR 906] માં બહુમતી નિર્ણયથી ભારે આંચકો મળ્યો. જો કે લઘુમતી (ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ એચઆર ખન્ના અને એસી ગુપ્તા) કલમ 16(4) અપવાદ છે તેવા મંતવ્યને વળગી રહી હતી, તેમ છતાં બહુમતી (રે, સીજે, મેથ્યુ, કૃષ્ના ઐયર અને ફઝલ અલી, જેજે) એ કલમ 16(4)ને માન્ય રાખ્યું હતું. કલમ 16(1) નો અપવાદ નથી પરંતુ તે કલમ 16(1) માં નિહિત સિદ્ધાંત દર્શાવવાની માત્ર એક ભારપૂર્વકની રીત હતી. (બેગ, જે એ થોડો અલગ અભિપ્રાય લીધો જેનો અહીં ઉલ્લેખ કરવો જરૂરી નથી.) ચાર વિદ્વાન ન્યાયાધીશો – જેમના મંતવ્યો પેરા 713 માં સંદર્ભિત કરવામાં આવ્યા છે – એવું માનતા હતા કે કલમ 16(1) સમાનતાના સિદ્ધાંતનું એક પાસું છે. કલમ 14 માં સમાવિષ્ટ વાજબી વર્ગીકરણને અનુમતિ આપે છે જેમ કલમ 14 કરે છે. અમારા આદરણીય અભિપ્રાયમાં, થોમસ [(1976) 2 SCC 310 : 1976 SCC (L&S) 227 : (1976) 1 SCR 906] માં બહુમતી દ્વારા લેવાયેલ દૃષ્ટિકોણ સાચો છે. અમે પણ માનીએ છીએ કે કલમ 16(1) તેના દ્વારા ખાતરી આપવામાં આવેલ તકની સમાનતાની પ્રાપ્તિની ખાતરી કરવા માટે વાજબી વર્ગીકરણની મંજૂરી આપે છે. તકની સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે, કેટલીક પરિસ્થિતિઓમાં અસમાન રીતે સ્થિત વ્યક્તિઓ સાથે અસમાન

વર્તન કરવું જરૂરી હોઈ શકે છે. આમ ન કરવાથી, અસમાનતા કાયમ રહેશે અને ભાર મૂકશે. આર્ટિકલ 16(4) એ આવા વર્ગીકરણનું ઉદાહરણ છે, જે બાબતને વિવાદની બહાર રાખવા માટે મૂકવામાં આવે છે. 'નાગરિકોનો પછાત વર્ગ' એક અલગ શ્રેણી તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવે છે જે રાજ્યની સેવાઓમાં નિમણૂકો/હોદ્દાઓના આરક્ષણની પ્રકૃતિમાં વિશેષ સારવારને પાત્ર છે. તદનુસાર, અમે ધારીએ છીએ કે કલમ 16 ની કલમ (4) કલમ 16 ની કલમ (1) માટે અપવાદ નથી. તે કલમ (1) માં સમાવિષ્ટ અને પરવાનગી આપેલ વર્ગીકરણનું ઉદાહરણ છે. બંધારણ સભામાં કલમ 10(3) [કલમ 16(4) ને અનુરૂપ] ડ્રાફ્ટ પર ચર્ચા દરમિયાન ડૉ. આંબેડકરનું ભાષણ – પેરા 693 માં ઉલ્લેખિત – દર્શાવે છે કે બંધારણ સભાના નોંધપાત્ર સંખ્યામાં સભ્યોએ ' અમુક સમુદાયોના પ્રવેશ માટે જોગવાઈ (કરવામાં આવી છે) જે અત્યાર સુધી વહીવટની બહાર છે', અને તે ડ્રાફ્ટ કલમ (3) ઉક્ત માંગને માન્યતા અને સ્વીકૃતિ માટે મૂકવામાં આવી હતી. તે એક જોગવાઈ છે જે કલમ (1) ની સાથે અને સુમેળમાં વાંચવી આવશ્યક છે. ખરેખર, કલમ (4) વિના પણ, રાજ્યને આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ વિકસિત કરવું અને તેમની તરફેણમાં નિમણૂકો/જગ્યાઓ અનામત રાખવાની જોગવાઈ કરવી માન્ય છે. ક્લોઝ (4) માત્ર ચોક્કસ શરતોમાં બાબતને કોઈપણ શંકાની બહાર મૂકે છે.

742. *બાલાજી [એમ.આર. બાલાજી વિ. મૈસુર રાજ્ય, 1963 સુપ 1 એસસીઆર 439 : એઆઈઆર 1963 એસસી 649] અને દેવદાસન [ટી. દેવદાસન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (1964) 4 એસસીઆર 680 : એઆઈઆર 1964 179 : (1965) 2 LLJ 560], એ યાદ રાખવું જ જોઈએ કે તે સમયે આ કોર્ટ દ્વારા તે હજુ સુધી માન્ય નહોતું કે કલમ 16(1) કલમ 14 નું એક પાસું હોવાને કારણે વર્ગીકરણને સ્પષ્ટપણે પરવાનગી આપે છે. એકવાર આ લક્ષણને માન્યતા મળી ગયા પછી કલમ (4) કલમ (1)નો અપવાદ હોવાનો સિદ્ધાંત અસમર્થ બની ગયો. તે સ્વીકારવું રહ્યું કે કલમ (4) એ કલમ (1) માં અંતર્ગત વર્ગીકરણનું ઉદાહરણ છે. હવે, જેમ આર્ટિકલ 16(1) એ કલમ 14 હેઠળના સિદ્ધાંતનું એક પાસું અથવા વિસ્તરણ છે, કલમ 16 ની કલમ (2) એ પણ કલમ (1) ના પાસાનું વિસ્તરણ છે. જો કલમ (4) એ કલમ (1) નો અપવાદ છે, તો તે કલમ (2) માટે સમાન અપવાદ છે. પછી પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે, જો 'વર્ગ' નો અર્થ 'જાતિ' ના થાય તો, જો કલમ (4) કલમ (2) નો અપવાદ હોય તો ન તો કલમ (1) અને ન તો કલમ (2) વર્ગની વાત કરે છે. શું દલીલનો અર્થ એવો થાય છે કે કલમ (1) વર્ગીકરણને મંજૂરી આપતું નથી અને તેથી કલમ (4) તેનો અપવાદ છે. આમ, કોઈપણ દૃષ્ટિકોણથી, અરજદારોની દલીલમાં કોઈ યોગ્યતા નથી.'*

45. તે સંદર્ભમાં, આ કોર્ટે આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો કે શું કલમ 16(4) આરક્ષણના ખ્યાલથી સંપૂર્ણ છે. એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે જો કે કલમ 16(4) પછાત વર્ગોની તરફેણમાં આરક્ષણ માટે સંપૂર્ણ છે અને કલમ 16(4) ની બહાર તેમની તરફેણમાં વધુ કોઈ વિશેષ સારવાર માન્ય નથી, કલમ 16(4) પોતે આના ખ્યાલને સંપૂર્ણ નથી. આરક્ષણ. એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે કલમ 16(1) પોતે, અલબત્ત, ખૂબ જ અસાધારણ પરિસ્થિતિઓમાં અને તમામ અને વિવિધ કારણોસર આરક્ષણની મંજૂરી આપે છે. કલમ 16(1) પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટની પરવાનગી આપે છે અને આરક્ષણની નહીં તેવી દલીલને આમ નકારી કાઢવામાં આવી હતી.

46. બંધારણીય યોજના મુજબ, શિક્ષણનો અધિકાર કલમ 21 હેઠળ જીવનના અધિકારનો એક ભાગ છે અને કલમ 21–A ના સ્વરૂપમાં સ્વતંત્ર મૂળભૂત અધિકાર તરીકે શિક્ષણનો અધિકાર અલગથી અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. તે ભાષામાં લખવામાં આવે છે જે ફરજિયાત છે કારણ કે રાજ્ય 6 થી 14 વર્ષની વયના તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવા માટે બંધાયેલ છે. મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણની બાબત બંધારણના મુસદ્દા ઘડતી વખતે પણ એટલી મહત્વની માનવામાં આવી હતી કે દેશના શાસનમાં મૂળભૂત સિદ્ધાંતો મૂકવા માટે બંધારણના ભાગ 4 માં અનુચ્છેદ 45 અને 46 જવાબોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. કલમ 37 ના આધારે કાયદા ઘડવામાં તે સિદ્ધાંતોને લાગુ કરવા માટે રાજ્યની ફરજ બનાવવામાં આવી હતી. હવે શિક્ષણનો અધિકાર દરેક બાળકના મૂળભૂત અધિકાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો નથી, પરંતુ રાજ્ય મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ પૂરું

પાડવા માટે બંધાયેલું છે, કલમ 12 માં સમાવિષ્ટ વ્યાખ્યામાં જે રાજ્ય છે તે કોઈપણ સત્તા બંધારણીય કરારને કાયદેસર રીતે રદ કરી શકશે નહીં. કલમ 21–A માં 'મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ' વાક્ય સ્પષ્ટપણે રાજ્યને ફરજિયાત બનાવે છે કે તે માત્ર મફતમાં જરૂરી ભંડોળ અને સુવિધાઓ જ નહીં, પણ ફરજિયાત શિક્ષણ પણ પ્રદાન કરે. આમ, બાળપણની સંભાળ અને પ્રાથમિક શિક્ષણ પ્રદાન કરવા અને લોકોના નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપવા અને સામાજિક અન્યાયથી તેમને રક્ષણ આપવા માટે કલમ 45 અને 46 માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓને લાગુ કરવાની રાજ્યની જવાબદારી છે. (જુઓ: આદમ બી. ચાકી (સુપ્રા))

<u>કલમ 15 માં કલમ (5) ની બંધારણીય માન્યતા</u>

47. બંધારણ (93 મો સુધારો) અધિનિયમ, 2005 દ્વારા રજૂ કરાયેલ બંધારણની કલમ 15 માં કલમ (5) ની બંધારણીય માન્યતાને આ કોર્ટ સમક્ષ **પ્રમતિ શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ટ્રસ્ટ (રજિસ્ટર્ડ) અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો, (2014) 8 SCC** 1 માં પડકારનો વિષય બનાવવામાં આવ્યો હતો . .

48. કલમ 15 માં કલમ (5) ની બંધારણીય માન્યતાને અનિવાર્યપણે આ આધાર પર પડકારવામાં આવી હતી કે તે બંધારણની કલમ 19(1)(જી) નું ઉલ્લંઘન કરે છે, કારણ કે તે ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને રાજ્ય દ્વારા પસંદ કરાયેલા ઉમેદવારો માટે ઉપલબ્ધ બેઠકોમાંથી હિસ્સો છોડવાની ફરજ પાડે છે. અને બેઠકોની આ પ્રકારની

ફાળવણી એ નિયમનકારી માપદંડ નથી અને બંધારણના કલમ 19(6) ના અર્થમાં બંધારણની કલમ 19(1)(જી) હેઠળના અધિકાર પર વાજબી પ્રતિબંધ નથી. વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5), તેની ભાષા તરીકે, સૂચવે છે કે બંધારણની કલમ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને લાગુ પડશે નહીં. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આ રીતે તે કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન કરે છે કારણ કે સહાયિત લઘુમતી સંસ્થાઓ અને બિન-સહાયિત લઘુમતી સંસ્થાઓને એકસરખું વર્તન કરી શકાય નહીં. એવી દલીલ પણ કરવામાં આવી હતી કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) ભેદભાવપૂર્ણ છે અને બંધારણની કલમ 14 માં સમાનતાની કલમનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જે બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા છે.

49. બીજી બાજુ, બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) નો બચાવ કરતી વખતે, ભારતીય સંઘ વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) એ રાજ્યને કાયદા દ્વારા, નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની પ્રગતિ માટે ખાસ જોગવાઈ કરવા સશક્તિકરણ કરતી માત્ર એક સક્ષમ જોગવાઈ છે. કારણ કે આવી વિશેષ જોગવાઈઓ ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશને લગતી હોય છે. એવી દલીલ પણ કરવામાં આવી હતી કે કલમ 15(5) ભાગ IV માં પ્રસ્તાવના અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં નિર્ધારિત સમાજવાદી ધ્યેયો સાથે સુસંગત છે અને નબળા વર્ગોની કૂચ અને પ્રગતિને સુનિશ્ચિત કરવા માટે છે જે સમાજવાદી લોકતાંત્રિક રાજ્ય તરફ પ્રગતિ કરે છે જે સમાનતાવાદી નીતિની સ્થાપના કરે છે. /સમાનતાવાદી સમાનતા જે

બંધારણનો આદેશ છે અને તેને **એમ. નાગરાજ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય,** (2006) 8 SCC 212 : AIR 2007 SC 71 ના કેસમાં પણ આ અદાલત દ્વારા માન્યતા આપવામાં આવી છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આ અદાલત **એમ.આર. બાલાજી અને અન્યો વિ. સ્ટેટ ઑફ મૈસૂર** (1963) સપ્લાય 1 એસસીઆર 439 માં, મદ્રાસ રાજ્ય વિ. શ્રીમતી ચંપકમ દોરાયરાજન (સુપ્રા) ના ચુકાદા સાથે અસંમત છે. અને સમર્થન આપ્યું હતું કે બંધારણની કલમ 46 રાજ્યને સમાજના નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપવાનો ચાર્જ કરે છે. ***એમ. આર. બાલાજી (સુપ્રા)*** માં ચુકાદા પાછળનો અંતર્ગત તર્ક તાર્કિક રીતે કલમ 15(4), કલમ 16(4), કલમ 38, કલમ 45 અને કલમ 46 ના આદેશથી ઉડી ગયો છે અને તે કલમ 15(5) માત્ર તે પ્રક્રિયાની સાતત્ય છે. એ હકીકત પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે જ્યારે પ્રાથમિક શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર બનાવવામાં આવ્યો છે, ત્યારે તે ઉદ્દેશ્યને વધુ અર્થપૂર્ણ બનાવવા માટે, રાજ્યએ એ સુનિશ્ચિત કરવું પણ જરૂરી હતું કે ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો માટે તકો પ્રદાન કરીને હકારાત્મક સમાનતા હોવી જોઈએ..

50. બંધારણીય બેંચ, ***પ્રમતિ એજ્યુકેશનલ એન્ડ કલ્ચરલ ટ્રસ્ટ*** (સુપ્રા) માં, બંને બાજુથી પ્રચારિત પ્રતિસ્પર્ધી દલીલોની યોગ્ય વિચારણા કર્યા પછી અને બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) ની માન્યતાને જાળવી રાખતી વખતે, નીચે મુજબ રાખવામાં આવી હતી:

'29. અમે હવે તપાસ કરી શકીએ છીએ કે શું નેવું–ત્રીજો સુધારો પહોળાઈ પરીક્ષણને સંતોષે છે. કલમ 15 ની કલમ (5) નું સ્પષ્ટ વાંચન બતાવશે કે કાયદો બનાવવાની રાજ્યની શક્તિનો ઉપયોગ ફક્ત ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યાં તે નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની પ્રગતિ માટે જરૂરી હોય. અન્ય કોઈ હેતુ માટે નથી. આમ, જો રાજ્ય દ્વારા માત્ર સામાજિક કે શૈક્ષણિક રીતે પછાત ન હોય અથવા જે અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ ન હોય તેવા નાગરિકોના વર્ગને ખુશ કરવા માટે કાયદો બનાવવામાં આવ્યો હોય, તો આવો કાયદો બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) હેઠળ રાજ્યની સત્તાની બહાર હશે. બંધારણના અનુચ્છેદ 15 ના ખંડ (5) ના સાદા વાંચનથી વધુ જાણવા મળશે કે આવા કાયદો રાજ્ય દ્વારા ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ સંબંધિત વિશેષ જોગવાઈ કરવા માટે મર્યાદિત હોવો જોઈએ, પછી ભલે તે સહાયિત હોય કે બિનસહાયિત. આથી, જો રાજ્ય એવો કાયદો બનાવે છે જે શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ સાથે સંબંધિત નથી અને ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્વાયત્તતા અને અધિકારોને અસર કરતા અન્ય કેટલાક પાસાઓ સાથે સંબંધિત છે જે આ અદાલત દ્વારા TMA પાઈ ફાઉન્ડેશન [TMA પાઈ ફાઉન્ડેશન વિરુદ્ધ કર્ણાટક રાજ્ય , (2002) 8 SCC 481], આવો કાયદો બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) હેઠળ રાજ્યની સત્તાની અંદર રહેશે નહીં. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) માંની શક્તિ એ કલમમાં જણાવેલ મર્યાદિત

*હેતુઓ માટે અને જ્યારે અને જ્યારે રાજ્ય દ્વારા બંધારણના અનુચ્છેદ 15 ની કલમ (5) હેઠળની સત્તાના કથિત ઉપયોગ માટે કાયદો બનાવવામાં આવે ત્યારે તેનો ઉપયોગ કરવાની માર્ગદર્શિત શક્તિ છે. અદાલતે તપાસ કરવી પડશે અને તે શોધવાનું રહેશે કે શું તે નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની પ્રગતિના હેતુ માટે છે કે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે અને શું કાયદો છે. નાગરિકોના આવા સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ પૂરતો મર્યાદિત છે, પછી ભલે તે સહાયિત હોય કે બિનસહાયિત, અને જો કોર્ટને જણાય કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ 5 માં ઉલ્લેખિત હેતુઓ માટે સત્તાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી, કોર્ટે કાયદાને બંધારણની કલમ 19(1)(g) અલ્ટ્રાવાયર્સ તરીકે જાહેર કરવાનો રહેશે. અમારા મતે, તેથી, બંધારણીય સુધારા દ્વારા બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) હેઠળ રાજ્ય પર સોંપાયેલ સત્તાની પહોળાઈ બંધારણની કલમ 19(1)(g) હેઠળના અધિકારને નષ્ટ કરવા જેવી નથી.**30.** હવે અમે શ્રી નરીમનની દલીલની તપાસ કરી શકીએ છીએ કે બંધારણના અનુચ્છેદ 15 ની કલમ (5) સહાયિત અને બિન-સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ વચ્ચે તફાવત કરવામાં નિષ્ફળ જાય છે અને નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે પ્રવેશ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવાની બાબતમાં સહાયિત અને બિનસહાયિત બંનેને સમાન રીતે વર્તે છે.. ખાનગી*

સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થા અને ખાનગી બિન–અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થા વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ રાજ્ય પાસેથી સહાય મેળવે છે, જ્યારે ખાનગી બિન–સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ રાજ્ય તરફથી સહાય મેળવતી નથી. બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) હેઠળ રાજ્ય દ્વારા જ્યારે કાયદો બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે આવા કાયદામાં એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવામાં આવી છે કે કેમ તે તપાસવું પડશે કે ખાનગી બિન–સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ રાજ્ય દ્વારા સહાયિત નથી અને એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કાયદામાં જોગવાઈઓ કરી છે કે ખાનગી બિન–સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિમાંથી આવી ખાનગી બિન–અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં થયેલા પ્રવેશ માટે વળતર આપવામાં આવે છે. અમારા મતે, તેથી, રાજ્ય દ્વારા બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) હેઠળ બનાવવામાં આવેલ કાયદો એ આધાર પર કે તે ખાનગી સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને ખાનગી બિન–સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને સમાન રીતે વર્તે છે તે કલમ 14 હેઠળના પડકારથી મુક્ત નથી. બંધારણ. બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) માત્ર જણાવે છે કે કલમ 15 અથવા કલમ 19(1)(જી) માં કંઈપણ રાજ્યને કાયદા દ્વારા, નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના પ્રવેશ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં અટકાવશે નહીં અથવા ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે,

પછી ભલે તે રાજ્ય દ્વારા સહાયિત હોય કે બિનસહાયિત હોય. બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) એવું કહેતી નથી કે આવો કાયદો બંધારણની કલમ 14 માં આપવામાં આવેલી સમાનતાની અન્ય જરૂરિયાતોનું પાલન કરશે નહીં. આથી, અમને શ્રી નરીમનની રજૂઆતમાં એવી કોઈ યોગ્યતા દેખાતી નથી કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) કે જ્યાં સુધી તે બિન–સહાયિત ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને સહાયિત ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સમાન વર્તન કરે છે તે બંધારણની કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન છે. .

31. હવે અમે શ્રી દિવાનની દલીલ સાથે વ્યવહાર કરી શકીએ છીએ કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) બંધારણની કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન કરે છે કારણ કે તે બંધારણના કલમ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી સંસ્થાઓને તેના કાર્યક્ષેત્રમાંથી બાકાત રાખે છે. અને શ્રી નરીમનની દલીલ કે કલમ 15 ની કલમ (5) બિન–સહાયિત લઘુમતી સંસ્થાઓ અને સહાયિત લઘુમતી સંસ્થાઓ બંનેને એકસરખી રીતે બાકાત રાખે છે અને આમ બંધારણની કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન કરે છે.

X x x x

34. બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) રાજ્યને કાયદા દ્વારા, નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ કે જેઓ સંસ્થાની સ્થાપના કરી છે તે લઘુમતી સમુદાય સિવાયના અન્ય સમુદાયોના હોઈ શકે તેવા લોકો માટે આવા પ્રવેશ, બંધારણની કલમ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના અધિકારને અસર કરી શકે છે. . બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બંધારણની કલમ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના લઘુમતી પાત્ર, પછી ભલે તે સહાયિત હોય કે બિનસહાયિત, નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિના પ્રવેશથી પ્રભાવિત થઈ શકે છે. અનુસૂચિત જનજાતિ અને આ જ કારણસર લઘુમતી સંસ્થાઓને બહુમતી દ્વારા બનાવેલા કાયદાથી લઘુમતી સંસ્થાઓને બચાવવાના હેતુથી કલમ 15 ની કલમ (5) હેઠળ રાજ્યની સક્ષમ સત્તાની બહાર રાખવામાં આવે છે. અશોક કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા [(2008) 6 SCC 1] માં આ કોર્ટની બંધારણીય બેન્ચ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યું છે તેમ, લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, પોતાની રીતે, એક અલગ વર્ગ છે અને તેમના અધિકારો બંધારણના આર્ટિકલ 30 હેઠળ સુરક્ષિત છે., અને તેથી, કલમ 15(5)માંથી લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને બાકાત રાખવાથી બંધારણની કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન થતું નથી.

35. *હવે અમે શ્રી દિવાનની દલીલને ધ્યાનમાં લઈ શકીએ છીએ કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) બિનસાંપ્રદાયિકતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કારણ કે તે*

બંધારણની કલમ 30(1) માં ઉલ્લેખિત ધાર્મિક લઘુમતી સંસ્થાઓને કલમના કાર્યક્ષેત્રમાંથી બાકાત રાખે છે. 5). એમ. ઈસ્માઈલ ફારુકી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા [(1994) 6 એસસીસી 360] માં , આ અદાલતે કહ્યું છે કે: (એસસીસી પૃષ્ઠ 403, પેરા 37)

> '37.... ખાસ કરીને કલમ 15 થી 28 સાથે વાંચવામાં આવેલી બંધારણનું આમુખ આ પાસાને ભારપૂર્વક જણાવે છે અને સૂચવે છે કે... બંધારણીય યોજનામાં સમાવિષ્ટ બિનસાંપ્રદાયિકતાની વિભાવના એ ભારતીય લોકો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલ એક સંપ્રદાય છે... .'

આથી, બિનસાંપ્રદાયિકતા એ બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા છે, પરંતુ આપણે એ સમજવામાં નિષ્ફળ જઈએ છીએ કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) જે બંધારણની કલમ 30 ની કલમ (1) માં ધાર્મિક લઘુમતી સંસ્થાઓને બાકાત રાખે છે તે કોઈપણ રીતે ઉલ્લંઘનકારી છે. બિનસાંપ્રદાયિકતાના ખ્યાલની. બીજી તરફ, આ અદાલતે TMA પાઈ ફાઉન્ડેશન [***TMA પાઈ ફાઉન્ડેશન વિ. કર્ણાટક રાજ્ય, (2002) 8 SCC 481***] માં ચુકાદો આપ્યો છે કે ભારતમાં બિનસાંપ્રદાયિકતાનો સાર એ વિવિધ પ્રકારના લોકોની ઓળખ અને જાળવણી છે. વૈવિધ્યસભર ભાષાઓ અને વિવિધ માન્યતાઓ અને કલમ 29 અને 30 આવા મતભેદોને જાળવવાનો પ્રયાસ કરે છે અને તે જ સમયે ભારતના લોકોને એક મજબૂત રાષ્ટ્ર બનાવવા માટે એક કરે છે (ટીએમએ પાઈ ફાઉન્ડેશનમાં કિરપાલ, સીજેના બહુમતી ચુકાદાના પેરા 161 જુઓ (TMA પાઈ ફાઉન્ડેશન

વિ. કર્ણાટક રાજ્ય, (2002) 8 એસસીસી 481 એસસીસીના પૃષ્ઠ 587 પર). ભારતની જાળવણી થાય છે અને નાશ થતો નથી.

X x x x

37. ભારતમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ જેમ કે કેન્દ્રીય વિદ્યાલયો, ભારતીય ટેકનોલોજી સંસ્થાન, ઓલ ઈન્ડિયા ઈન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ મેડિકલ સાયન્સ અને સરકારી મેડિકલ કોલેજો નાગરિકોના પછાત વર્ગો અને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે અનામત બેઠકો પર વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ આપે છે અને તેમ છતાં આ સરકારી સંસ્થાઓ ઉત્કૃષ્ટ વિદ્યાર્થીઓ પેદા કર્યા છે જેઓ મોટા થઈને સારા સંચાલકો, શિક્ષણવિદો, વૈજ્ઞાનિકો, એન્જિનિયરો, ડોકટરો અને તેના જેવા બન્યા છે. તદુપરાંત, ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નાગરિકોના પછાત વર્ગો અને અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓના પ્રવેશ દ્વારા શ્રેષ્ઠતા સાથે સમાધાન કરવામાં આવશે તેવી દલીલ બંધારણની પ્રસ્તાવનાની વિરુદ્ધ છે જે ગૌરવની ખાતરી આપતા તમામ નાગરિકોના બંધુઓને સુરક્ષિત રાખવાનું વચન આપે છે. વ્યક્તિગત અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા. નાગરિકોના પછાત વર્ગો અને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ, જેઓ ઐતિહાસિક પરિબળોને લીધે આગળ વધ્યા નથી, તેઓ રાષ્ટ્રની મુખ્ય ધારામાં એકીકૃત ન થાય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રની બંધુત્વ, એકતા અને અખંડિતતાના ધ્યેયો પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી. તેથી, અમને શ્રી નરીમનની

રજૂઆતમાં કોઈ યોગ્યતા જણાતી નથી કે બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) બંધારણની કલમ 21 હેઠળના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

*38. અમે તે મુજબ ધારીએ છીએ કે બંધારણની કલમ 14, 19(1)(**g**) અને 21 હેઠળના કોઈપણ અધિકારો બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) દ્વારા અને ભંડારી, જે. અશોક કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા [(2008) 6 **SCC** 1] કે નેવું–ત્રીજા સુધારા દ્વારા અનુદાનિત સંસ્થાઓ પર આરક્ષણ લાદવાથી બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા, કલમ 19(1)(જી)ને રદ કરવામાં આવી છે તે યોગ્ય નથી. . તેના બદલે, અમે ધારીએ છીએ કે બંધારણ (નવું–ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2005 બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (5) દાખલ કરે છે તે માન્ય છે.'*

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

51. આમ, જો બંધારણની કલમ 15(5) ભાગ IV માં પ્રસ્તાવના અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં નિર્ધારિત સમાજવાદી ધ્યેયો સાથે સુસંગત હોવાનું જણાયું છે અને નબળા વર્ગોની કૂચ અને પ્રગતિને સુનિશ્ચિત કરવા પરિણામે પ્રગતિ થાય છે. સમાજવાદી લોકશાહી રાજ્ય સમાનતાવાદી નીતિ/સમાનતાવાદી સમાનતાની સ્થાપના કરે છે જે બંધારણનો આદેશ છે અને તેને ***એમ. નાગરાજ*** (સુપ્રા) માં પણ મંજૂરી આપવામાં આવી છે, પછી બંધારણની કલમ 15 ની કલમ (6) ભાગ IV માં પ્રસ્તાવના અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં નિર્ધારિત સમાજવાદી ધ્યેયો સાથે સુસંગત હોવાનું પણ કહી શકાય.. કલમ

15(6), બંધારણ (103 મો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 દ્વારા લાવવામાં આવ્યો, જે ખાનગી બિનસહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે સમાન અનામતની જોગવાઈ કરે છે. ***પ્રમતિ એજ્યુકેશનલ એન્ડ કલ્ચરલ ટ્રસ્ટ*** (સુપ્રા) માં બંધારણીય બેંચ મૂળભૂત માળખાના ભંગના આધાર પર અનુચ્છેદ 15(5) ને પડકારવાથી પ્રભાવિત થઈ ન હતી કારણ કે તે બિનસહાયિત ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે સંબંધિત છે.

52. આ બાબતનો ઉપરોક્ત દૃષ્ટિકોણ લેતા, આ કોર્ટની બંધારણીય બેંચે, ***પ્રમતિ શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક ટ્રસ્ટ*** (સુપ્રા) ના કેસમાં, એવું ઠરાવ્યું કે બંધારણ (93 મો સુધારો) અધિનિયમ, 2005 ની કલમ 15 ની કલમ (5) દાખલ કરતી બંધારણે બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા માળખામાં ફેરફાર કર્યો હોવાનું કહી શકાય નહીં અને તે બંધારણીય રીતે માન્ય છે.

53. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, કલમ 15(6), જે પડકારનો વિષય છે અને જે ખાનગી બિન–અનુદાનિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં 'SC, ST અને OBC–NCL સિવાયના EWS' માટે અનામતની જોગવાઈ કરે છે, તે મૂળભૂત માળખું બદલવા માટે કહી શકાય નહીં.. તે બંધારણીય રીતે માન્ય છે. જો કે, બાકાતની કલમ સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ તે પ્રશ્નનો, ખાસ કરીને બિન–ભેદભાવ અને બિન–બાકાતનો સિદ્ધાંત જે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો અવિભાજ્ય ભાગ છે, તેનો જવાબ મારા દ્વારા થોડી વાર પછી મળશે.

54. ચાલો ***N. M. થોમસ*** (સુપ્રા) ના કિસ્સામાં મેથ્યુ, જે. દ્વારા કરવામાં આવેલ અવલોકનોને નીચે મુજબ યાદ કરીએ:

> '***73.*** એવું કોઈ કારણ નથી કે આ અદાલતે રાજ્યને પ્રમાણસર સમાનતાના ધોરણને અપનાવવાની પણ આવશ્યકતા ન કરવી જોઈએ કે જે નાગરિકોના વર્ગની વિવિધ પરિસ્થિતિઓ અને સંજોગોને ધ્યાનમાં લે છે જ્યારે પણ તે પરિસ્થિતિઓ અને સંજોગો તેમના મૂળભૂત અધિકારો અથવા દાવાઓના આનંદની સમાન પહોંચના માર્ગમાં ઊભા હોય..'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

55. ***દાલમિયા સિમેન્ટ (ભારત) લિમિટેડ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય,*** (1996) 10 એસસીસી 104 ના કેસમાં આ અદાલત દ્વારા એવું રાખવામાં આવ્યું છે કે સમાનતાવાદી સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવા માટે, ત્રિત્વ, આમુખ, ભાગ III માં મૂળભૂત અધિકારો અને બંધારણના ભાગ IV માં રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો સામાજિક આર્થિક ન્યાયનું ચિત્રણ કરે છે. આમુખમાં 'ન્યાય' શબ્દનો ઉપયોગ સમાજના સામાન્ય કલ્યાણ સાથે વ્યક્તિગત અધિકારને સુમેળમાં કરવા માટે વ્યાપક સ્પેક્ટ્રમમાં કરવામાં આવ્યો છે. બંધારણ એ સર્વોચ્ચ કાયદો છે. કાયદાનો હેતુ ન્યાયની અનુભૂતિ છે જેની સામગ્રી અને અવકાશ પ્રવર્તમાન સામાજિક વાતાવરણના આધારે બદલાય છે. દરેક સામાજિક અને આર્થિક પરિવર્તન કાયદામાં ફેરફારનું કારણ બને છે. કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત લોકશાહીમાં, કાયદામાં કોઈપણ અનુરૂપ

ફેરફાર કર્યા વિના સમુદાયના સામાજિક અને આર્થિક જીવનના કાયદાકીય આધારને બદલવું શક્ય નથી. ***દાલમિયા સિમેન્ટ (ભારત) લિમિટેડ*** (સુપ્રા) માં, આ કોર્ટે વધુ અવલોકન કર્યું હતું કે સામાજિક ન્યાય એ સમાજનો સરળ અથવા એકલ વિચાર નથી પરંતુ ગરીબો વગેરેને વિકલાંગતા, નિરાશામાંથી મુક્ત કરવા માટે જટિલ સામાજિક પરિવર્તનનો આવશ્યક ભાગ છે, તેમને તકલીફોથી દૂર કરવા અને મોટા પાયે સમાજના વધુ સારા માટે તેમના જીવનને જીવંત બનાવવા માટે. તેથી, આપણા ભારતીય બંધારણના સંદર્ભમાં સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયને દરેક અસમાનતાને દૂર કરવા અને તમામ નાગરિકોને સામાજિક તેમજ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓમાં અને જીવનના દરેક ભાગમાં સમાન તક પૂરી પાડવા માટે વ્યાપક અર્થમાં સમજવું જોઈએ. આર્થિક ન્યાયનો અર્થ એ છે કે તે આર્થિક પરિસ્થિતિઓને નાબૂદ કરવી જે આખરે માનવી ઓ વચ્ચે આર્થિક મૂલ્યોની અસમાનતા તરફ દોરી જાય છે.

56. હાથ પરના કેસમાં, એવી જોરદાર દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આર્થિક રીતે નબળા વર્ગની વ્યક્તિઓ એક વર્ગની રચના કરી શકતી નથી અને તેઓ ફક્ત વ્યક્તિગત તરીકે નબળા હોઈ શકે છે. બીજું, તેમની નબળાઈ ભૂતકાળની સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા કે ભેદભાવનું પરિણામ ન હોઈ શકે. આવી દલીલનો આધાર ***ઈન્દ્ર સાહની*** (સુપ્રા) માં ન્યાયમૂર્તિશ્રી સાવંનું અવલોકન છે. તમામ વિદ્વાન વકીલો જ્યારે વાદગ્રસ્ત સુધારાની ટીકા કરતા હતા ત્યારે આ અદાલતને વારંવાર યાદ અપાવતા હતા કે બંધારણે ક્યારેય આર્થિક માપદંડોને અનામતની પદ્ધતિ તરીકે માન્યતા આપી નથી. નોકરી વગેરેમાં અનામત માત્ર સામાજિક રીતે દબાયેલા વર્ગ માટે જ છે.

નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો આર્થિક રીતે વિકલાંગ અથવા ગરીબ હોઈ શકે છે પરંતુ તેમ છતાં સામાજિક રીતે, તેઓ ખૂબ જ અધતન કહી શકાય અને એસસી/એસટી જેવા સામાજિક રીતે દબાયેલા વર્ગ સાથે તેમની તુલના કરી શકાતી નથી. આમ, નાગરિકોના નબળા વર્ગો માટેના આરક્ષણે બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરી નાખ્યું છે અથવા તો સંક્ષિપ્ત કર્યું છે. મૂળભૂત માળખાના સંક્ષિપ્તીકરણની આ દલીલનો હું થોડા સમય પછી સામનો કરીશ. પરંતુ, અનામતના હેતુ માટેના આર્થિક માપદંડોના સંદર્ભમાં હું ચોક્કસપણે કંઈક કહેવા માંગુ છું.

57. આશરે 1.41 અબજની વસ્તી ધરાવતા આ દેશમાં, આર્થિક પછાતપણું ફક્ત તે લોકો સુધી મર્યાદિત નથી જેઓ બંધારણની કલમ 15(4) અથવા કલમ 16(4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યા છે. એવા દેશમાં જ્યાં વસ્તીની માત્ર થોડી ટકાવારી ગરીબી રેખાથી ઉપર છે, ઉચ્ચ શિક્ષણની તકોને નકારવા (જે રોજગાર સુરક્ષિત કરે છે) અને રોજગાર એ એવા લોકોને નકારવા જેવું છે જેઓ લાયકાત ધરાવતા હોય અને લાયક હોય અથવા ઓછામાં ઓછું તેમનું યોગ્ય હોવું જોઈએ.

58. જ્યારે 42 મો બંધારણીય સુધારો એરણ પર હતો, ત્યારે "કામ કરવાનો અધિકાર" નો સમાવેશ કરવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું જે તેની સાથે મૂળભૂત અધિકાર તરીકે ખાતરીપૂર્વકની રોજગારનો કુદરતી ઉપપ્રમેય ધરાવે છે. આ, સમજી શકાય તેવું, મિશ્ર અર્થતંત્ર પર આધારિત રાજકીય વ્યવસ્થામાં કરી શકાયું નથી. અનામતની સ્વાભાવિક અસર એ છે કે સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના એક ભાગ માટે પણ ભલાઈ અથવા રોજગારના દરવાજા બંધ થઈ જાય. આ તમામ કારણોને દૂર

કરવાની અથવા ઓછામાં ઓછી નોંધપાત્ર રીતે ઘટાડવાની તાત્કાલિક જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે જેણે સમુદાયના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગના નિર્માણમાં ફાળો આપ્યો છે, આમ, અનામતની જરૂરિયાત હવે નહીં રહે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે. ત્યારે જ બધા માટે સમાનતાનું વચન સાકાર થશે. અને, એ યાદ રાખવા જેવું છે કે સમાનતાનો અધિકાર એ "બંધારણનો પાયાનો પથ્થર" છે (ન્યાયમૂર્તિશ્રી ખન્ના,). ન્યાયમૂર્તિશ્રી ચંદ્રચુડ, કહે છે: "તે એક અધિકાર છે જે અન્ય કોઈપણ કરતાં વધુ આપણા બંધારણની મૂળભૂત ધારણા છે. ***" પદમરાજ સમરેન્દ્ર વિ. બિહાર રાજ્ય,*** પટના હાઈકોર્ટ, સ્પેશિયલ બેંચ, 1978 SCC ઓનલાઈન પેટ 64 : 1979 PLJR 258 : AIR 1979 Pat 266 પૃષ્ઠ 267 પર]

59. ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, ***એન. એમ. થોમસ*** (સુપ્રા) માં ન્યાયમૂર્તિશ્રી ઐયરનું અવલોકન કાઢવા માટે તે વધુ ઉપયોગી થશે, જેઓ ન્યાયમૂર્તિશ્રી એ. એન. રે, સી. જે., અવલોકન સાથે સહમત છે:

> *'**149.** ....કોઈ પણ જાતિ, ભલે તે પછાત જણાતી હોય, અથવા ત્યક્તા હોવાનો દાવો કરતી હોય, તેને તમામ નાગરિકો માટે બાંયધરી આપેલ તકની સમાનતાનો ભંગ કરવાની મંજૂરી આપી શકાતી નથી. તેમને જવાબ એ છે કે, 'ચિલ પેન્યુરી રિપ્રેસિંગ તેમના ઉમદા ક્રોધાવેશ'ના ભાગ્યે જ કિસ્સાઓમાં, સમાનતા એ સમાનતા છે – કંઈ ઓછું અને બીજું કંઈ નહીં. 'પછાત' વર્ગના માથાભારે ઉપલા બર્થમાં રહેનારાઓને બેવડી ઈજા થાય છે. તેઓ પછાતપણું દૂર કરવામાં આવી રહ્યું છે તે માનવા માટે વ્યાપક સમુદાયને છેતરે છે. તેઓ*

વર્ગીકરણ, અનામત અથવા પ્રોફર્સ દ્વારા, રાષ્ટ્રને 'ઓફિસ' લાભોના પછાત ભાગની જરૂરિયાતને છીનવી લે છે. બંધારણીય ધર્મ, જો કે, 'પછાતપણું' અને 'વર્ગીકૃત' શ્રદ્ધાંજલિની વર્ષાનું અનંત દેવીકરણ નથી, નોંધાયેલ પ્રગતિને ધ્યાનમાં લીધા વિના, પરંતુ સામાજિક દુષ્ટતા અને કૃત્રિમ ક્રોચને ધીમે ધીમે પાછી ખેંચી લેવાની પ્રગતિશીલ કસરત છે. અહીં અદાલતે ઉદ્દેશ્ય બનવું જોઈએ, મક્કમ રાજકારણનો પ્રતિકાર કરવો જોઈએ...'

60. ઉપરાંત, આ અદાલત દ્વારા ***જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય વિ. ત્રિલોકી નાથ ખોસા અને અન્ય***, AIR 1974 SC 1 માં આપવામાં આવેલ સાવધાનીની નોંધ નીચે મુજબ છે:

*'**56.** ..... ચાલો આપણે અગોચર વિસ્તરણ દ્વારા, વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતને વિકસિત ન કરીએ જે સમાનતાની કિંમતી ગેરંટી, કદાચ ડૂબી શકે છે. આદર્શ સમાજની ઉત્કૃષ્ટ ભાવના સમાનતા છે અને તેથી આપણે આશ્ચર્યમાં પૂછવાનું છોડી દેવુ જોઈએ નહીં: આખરે સમાનતા અને સમાન તકના ઓપરેશનલ અવશેષો શું છે?'*

61. ***રામ સિંહ અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા,*** (2015) 4 એસસીસી 697 માં , આ અદાલતે, 04.03.2014 ના ગેઝેટ ઓફ ઈન્ડિયામાં પ્રકાશિત કરાયેલી સૂચનાને પડકારતી વખતે વિચારણા કરી કે જેના દ્વારા બિહાર, ગુજરાત, હરિયાણા, હિમાચલ પ્રદેશ, મધ્ય પ્રદેશ, દિલ્હીના NCT, રાજસ્થાન, ઉત્તર પ્રદેશ અને

ઉત્તરાખંડના ભરતપુર અને ધોલપુર જિલ્લાઓ માટે પછાત વર્ગોની કેન્દ્રીય સૂચિમાં જાટ સમુદાયનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો,નીચે મુજબ ખૂબ જ ભારપૂર્વક જોવામાં આવી છે: –

> '***54.*** *એમ.આર. બાલાજી વિ. મૈસુર રાજ્ય [AIR 1963 SC 649 : 1963 Supp (1) SCR 439] અને જાનકી પ્રસાદ પરિમૂ વિરુદ્ધ J&K રાજ્ય [(1973) 1 SCC 420 : 1973 SCC (L&S) 217 માં આ કોર્ટના ભૂતકાળના નિર્ણયો] એ કલમ 15(4) અને 16(4) માં ઉપયોગમાં લેવાતા બે અભિવ્યક્તિઓનું સંયોજન કર્યું હતું અને તેમને સમાનાર્થી વાંચ્યુ. તે ઈન્દ્રા સાહની કેસમાં છે [ઈન્દ્રા સાહની વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, 1992 Supp (3) SCC 217 : 1992 SCC (L&S) Supp 1 : (1992) 22 ATC 385] કે આ કોર્ટે માન્યું હતું કે 'પછાત વર્ગ' અને 'સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો' સમકક્ષ નથી અને વધુમાં અનુચ્છેદ 16(4)માં વિચારવામાં આવેલ પછાતતા મુખ્યત્વે સામાજિક છે. ઈન્દ્રા સાહની [ઈન્દ્રા સાહની વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, 1992 Supp (3) SCC 217 : 1992 SCC (L&S) Supp 1 : (1992) 22 ATC 385] માં પછાતપણુંનું ઉપરોક્ત અર્થઘટન સંખ્યાત્મક રીતે નાની બેન્ચ માટે બંધનકર્તા હશે. તેથી, આપણે સામાજિક વર્ગને સમાજના એક ઓળખી શકાય તેવા વિભાગ તરીકે સમજી શકીએ છીએ જે આંતરિક રીતે સજાતીય (જાતિ અથવા વ્યવસાય પર આધારિત) અથવા વિજાતીય (વિકલાંગતા અથવા લિંગના આધારે, ઉદાહરણ તરીકે ટ્રાન્સજેન્ડર) હોઈ શકે**

છે. પછાતપણું એ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, શૈક્ષણિક અથવા તો રાજકીય પણ હોઈ શકે તેવા કેટલાક સ્વતંત્ર સંજોગોની હાજરીને કારણે પ્રગટ થાય છે. ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિઓને કારણે, ખાસ કરીને હિન્દુ સમાજમાં, પછાતપણાની માન્યતા જાતિ સાથે સંકળાયેલી છે. સામાજિક જૂથના પછાતપણાને સરળ રીતે નિર્ધારિત કરવા માટે જ્ઞાતિ એક અગ્રણી અને વિશિષ્ટ પરિબળ હોઈ શકે છે, તેમ છતાં, આ અદાલત નિયમિતપણે માત્ર જાતિના આધારે જૂથને પછાત તરીકે ઓળખવા માટે નિરુત્સાહિત કરી રહી છે. કલમ 16(4) તેમજ કલમ 15(4) સૌથી વધુ લાયક લોકો સુધી પહોંચવા માટે રાજ્ય દ્વારા હકારાત્મક કાર્યવાહીનો પાયો નાખે છે. સામાજિક જૂથો જે સૌથી વધુ લાયક હશે તેઓ આવશ્યકપણે સતત ઉત્ક્રાંતિની બાબત હોવા જોઈએ. પછાતપણાની જ્ઞાતિકેન્દ્રિત વ્યાખ્યાથી દૂર જઈને નવી પ્રથાઓ, પદ્ધતિઓ અને માપદંડો સતત વિકસિત થવા જોઈએ. આ એકલા સમાજમાં નવા ઉભરતા જૂથોની ઓળખને સક્ષમ કરી શકે છે જેને ઉપશામક પગલાંની જરૂર પડશે. ***રાષ્ટ્રીય કાનૂની સેવા સત્તામંડળ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા [(2014) 5 SCC 438]*** *માં બંધારણ હેઠળ રાજ્યની હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે હકદાર નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ તરીકે ત્રીજા લિંગની માન્યતા અવગણવા માટે ખૂબ નોંધપાત્ર વિકાસ છે. હકીકતમાં તે પાથફાઇન્ડર છે, જો પાથ નહીં તો – બ્રેકર. પછાતપણાના ઉભરતા સ્વરૂપોને શોધવા માટે તેણે ઉચ્ચ સ્તરની તકેદારીનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તે રાજ્ય માટે એક મહત્વપૂર્ણ રીમાઇન્ડર છે. રાજ્ય, તેથી, અન્ય સ્વરૂપો અને*

પછાતપણાના દાખલાઓના અસ્તિત્વથી પોતાની જાતને આંધળી કરી શકતું નથી. માત્ર ઐતિહાસિક અન્યાયને ધ્યાનમાં રાખતી હકારાત્મક કાર્યવાહીની નીતિ ચોક્કસપણે નાગરિકોના સૌથી લાયક પછાત વર્ગના રક્ષણ હેઠળ પરિણમશે, જે બંધારણીય રીતે ફરજિયાત છે. આ નવા ઉભરતા જૂથોની ઓળખ એ છે કે જેણે રાજ્યનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવું જોઈએ અને બંધારણીય શક્તિ અને ફરજ આવા જૂથોને શોધવા પર કેન્દ્રિત હોવી જોઈએ નહીં કે નાગરિકોના જૂથો પર પસંદગી અને લાભોનો દાવો કરવામાં 'ખોવાયેલો મેદાન' પુનઃપ્રાપ્ત કરવા સક્ષમ બનાવવા માટે. ઐતિહાસિક પૂર્વગ્રહનો આધાર.'

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

62. ***કેરળ રાજ્ય વિ. આર. જેકબ મેથ્યુ અને અન્ય,*** AIR 1964 કેરળ 316 ,

મુખ્ય ન્યાયાધીશ એમ. એસ. મેનને નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું:

'9. *માનવ જીવન અને મૂલ્યોના આ ક્ષેત્રોમાં કારણ અને અસરના સ્પષ્ટ-કટ ભેદો એકબીજામાં ભળી જાય છે. સામાજિક પછાતપણું શૈક્ષણિક પછાતતામાં ફાળો આપે છે; શૈક્ષણિક પછાતપણું સામાજિક પછાતતાને કાયમી બનાવે છે; અને બંને ઘણીવાર ગરીબીની ચરમસીમા અને રિવાજ અને પરંપરાના ઘાતક વજનના અનિવાર્ય પરિણામો કરતાં વધુ નથી.....'*

[ભાર પૂરો પાડવામાં આવ્યો]

63. ***એમ. આર. બાલાજી*** (સુપ્રા) માં, ન્યાયમૂર્તિશ્રી ગજેન્દ્રકડકર એ કહ્યું કે:

'.....<u>સામાજિક પછાતતા એ અંતિમ વિશ્લેષણ પર ખૂબ મોટી હદ સુધી ગરીબીનું પરિણામ છે. નાગરિકોના વર્ગો કે જેઓ દુ:ખદ રીતે ગરીબ છે તેઓ આપમેળે સામાજિક રીતે પછાત બની જાય છે.... xxxx ..... જો કે, અમે અવલોકન કરી શકીએ છીએ કે જો કોઈ રાજ્ય આ પ્રકારનું પગલું અપનાવે છે, તો તે પછાત વર્ગોની પ્રગતિમાં રાહત અને મદદ કરી શકે છે. રાજ્ય, કારણ કે પછાતપણું, સામાજિક અને શૈક્ષણિક, આખરે અને મુખ્યત્વે ગરીબીને કારણે છે</u>.....'

X X X X

જો કે, અમે અવલોકન કરી શકીએ છીએ કે જો કોઈ રાજ્ય આને એક માપદંડ તરીકે અપનાવે છે, તે રાજ્યમાં પછાત વર્ગોના રાહત પરવડી શકે છે અને પ્રગતિમાં મદદ કરી શકે છે, કારણ કે પછાતપણું, સામાજિક અને શૈક્ષણિક, આખરે અને મુખ્યત્વે ગરીબીને કારણે...."

[ભાર પૂરો પાડવામાં આવ્યો]

<u>બંધારણ હેઠળની હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે આર્થિક માપદંડ</u>

64. આરક્ષણ માટે આર્થિક માપદંડને અલગ પાડવામાં આટલું મુખ્ય, આટલું મૂળભૂત રીતે ખોટું શું છે? શું તેઓ એક સમાન જૂથના નથી? શું તે પથ્થરમાં કોતરેલ છે કે તેઓ (આરક્ષણના લાભાર્થીઓ) સજાતીય જૂથના હોવા જોઈએ? રાજ્યની હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે આર્થિક માપદંડ કેમ ન બની શકે?

65. ઉપરોક્ત કેટલાક પ્રશ્નો છે જે આ બેન્ચ દ્વારા સંબંધિત અરજદારો માટે હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યા હતા. ઉપરોક્ત પ્રશ્નોનો એક સામાન્ય જવાબ એ હતો કે આરક્ષણ ફક્ત બંધારણની કલમ 15(4) અને કલમ 16(4) ની અંદર આવતી વ્યક્તિઓ માટે છે અને અન્ય હકારાત્મક ક્રિયાઓ છે જે અર્થતંત્રની સમસ્યાને હલ કરી શકે છે, પરંતુ જરૂરી રીતે આરક્ષણ નહીં..

66. બંધારણ હેઠળ હકારાત્મક કાર્યવાહી માટે આર્થિક માપદંડ સંબંધિત પરિબળ બની શકે છે. ***એન. એમ. થોમસ*** (સુપ્રા) માં, નિયમ 13 અથવા નિયમ 13A માં ઉલ્લેખિત કસોટીઓ પાસ કરવાથી સેવામાં અનુસૂચિત જનજાતિ અને અનુસૂચિત જાતિના સભ્યોને બે વર્ષની વધુ મુક્તિ આપતા નિયમ 13AA ની બંધારણીય માન્યતા પર પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. હાઈકોર્ટે આ નિયમને ફગાવી દીધો હતો. રાજ્યની અપીલને મંજૂરી આપતાં, આ કોર્ટે કહ્યું કે:

> *'67. આજે, રાજકીય સિદ્ધાંત જે નોકરી, તબીબી સંભાળ, વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શન, વગેરે પ્રદાન કરવા માટે બંધારણના ભાગ IV હેઠળ સરકારની જવાબદારીને સ્વીકારે છે, તે માનવ અધિકારો સુધી વિસ્તરે છે અને સમાનતા અને સ્વતંત્રતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે હકારાત્મક જવાબદારી લાદે છે.* ***<u>તેના સભ્યોના નબળા વર્ગોને મદદ કરવાની જવાબદારી સાથેના રાજ્યના વિચારના બળનો બંધારણીય કાયદામાં પ્રભાવ વધતો જણાય છે.</u>*** *આ વિચાર અમેરિકામાં સામાજિક ભેદભાવ સાથે સંકળાયેલા અસંખ્ય કેસોમાં અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે અને એવા નિર્ણયોમાં પણ જોવા મળે છે જેમાં રાજ્યને સલાહ, અપીલની ટ્રાન્સક્રિપ્ટ,*

*નિષ્ણાત સાક્ષીઓ વગેરે પ્રદાન કરીને ગરીબીની અસરોને સરભર કરવાની જરૂર પડે છે. **આજે, સરકારની હકારાત્મક જવાબદારી છે તે અહેસાસ અસમાનતાઓને દૂર કરવા માટે, સામાજિક, આર્થિક અથવા અન્યથા, બંધારણીય કાયદામાં પ્રબળ દળોમાંનું એક છે.** જ્યારે વંચિતો માટે વિશેષ છૂટછાટોની સરળતાથી પરવાનગી આપવામાં આવી છે, પરંતુ પરંપરાગત રીતે તેમની આવશ્યકતા નથી. અમેરિકામાં ફોજદારી પ્રક્રિયા, મતદાનના અધિકારો અને શિક્ષણના ક્ષેત્રોના નિર્ણયો સૂચવે છે કે પરંપરાગત અભિગમ સંપૂર્ણપણે પર્યાપ્ત નથી. આ વિસ્તારોમાં, સમાનતા પ્રાપ્ત થઈ છે કે કેમ તે તપાસ હવે સંખ્યાત્મક સમાનતા સાથે સમાપ્ત થતી નથી; તેના બદલે સમાનતાની કલમ પ્રમાણસર સમાનતાના ધોરણનો આશરો લેવાની આવશ્યકતા માટે રાખવામાં આવી છે જેમાં રાજ્યને, કાયદો ઘડવામાં, સંપત્તિ, શિક્ષણ અને અન્ય સંજોગોની ખાનગી અસમાનતાઓને ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. [જુઓ 'વિકાસ – સમાન સંરક્ષણ', 82 હાર્વ એલઆર 1165]*

68. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા વળતરકારી રાજ્ય કાર્યવાહીનો વિચાર કે જેઓ તેમની સંપત્તિ, શિક્ષણ અથવા સામાજિક વાતાવરણમાં, સમાન, સમાન, તેમની સંપત્તિ, શિક્ષણ અથવા સામાજિક વાતાવરણમાં અસમાન છે તેઓને સમાન બનાવવા માટે વિકસાવવામાં આવ્યો હતો. રૂસોએ કહ્યું છે:

તે ચોક્કસ છે કારણ કે સંજોગોનું બળ સમાનતાને નષ્ટ કરે છે કે કાયદાનું બળ હંમેશા તેને જાળવી રાખવાનું વલણ ધરાવે છે. [સામાજિક કરાર ii, 11.]

69. *ગ્રિફીન વિ. ઈલિનોઈસ [351 યુએસ 12.] માં એક ગરીબ પ્રતિવાદી ઈલિનોઈસ કાયદા દ્વારા આપવામાં આવેલ અધિકારની એક અપીલનો લાભ લેવામાં અસમર્થ હતો કારણ કે તે જરૂરી ટ્રાન્સક્રિપ્ટ ખરીદવા પરવડી શકે તેમ ન હતો. આવા ટ્રાન્સક્રિપ્ટો તમામ પ્રતિવાદીઓને સમાન ફીની ચુકવણી પર ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ વ્યવહારમાં માત્ર બિન–નિરોગી લોકો જ ટ્રાન્સક્રિપ્ટ ખરીદવા અને અપીલ લેવા સક્ષમ હતા. કોર્ટે કહ્યું કે*

કોઈ સમાન ન્યાય ન હોઈ શકે જ્યાં માણસને કેવા પ્રકારની ટ્રીટમેન્ટ મળે છે તે તેની પાસે રહેલી રકમ પર આધારિત છે

અને ઠરાવ્યું કે ઈલિનોઈસ પ્રક્રિયાએ સમાન સંરક્ષણ કલમનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે.

રાજ્યને અપીલની સમીક્ષા બિલકુલ ઉપલબ્ધ કરાવવાની જરૂર નહોતી; પરંતુ જો તે કર્યું હોય, તો તે એવી રીતે કરી શકતું નથી કે જે પ્રતિવાદીઓને ***<u>તેમની અસ્વસ્થતાને કારણે સમીક્ષાની ઍક્સેસને નકારવા માટે સંચાલિત હતું.</u>*** *એક સમાન સિદ્ધાંત એ જરૂરિયાતને અનુસરે છે કે અપીલ પર ગરીબોને સલાહ આપવામાં આવે. ડગ્લાસ વિ. કેલિફોર્નિયા [372 યુએસ 353] કેસમાં કેલિફોર્નિયાની પ્રક્રિયા સામેલ હતી જે ટ્રાયલ વખતે દોષિત ઠરેલા ફોજદારી પ્રતિવાદીઓ માટે અધિકારની એક અપીલની ખાતરી આપે છે.*

અપિલના કિસ્સામાં એપેલેટ કોર્ટે પ્રતિવાદીને ફાયદો થશે કે અપીલ માટે વકીલની નિમણૂક કરવા માટે એપેલેટ કોર્ટને મદદરૂપ થશે કે કેમ તે જોવા માટે રેકોર્ડ પર તપાસ કરી. નકારાત્મક જવાબનો અર્થ એ થયો કે ગરીબ વ્યક્તિએ જો બિલકુલ અપીલ કરવી પડશે. કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે આ પ્રક્રિયા પ્રતિવાદીને કાયદાનું સમાન રક્ષણ આપવાનો ઇનકાર કરે છે. તેમ છતાં રાજ્ય માત્ર બિન–વ્યર્થ દાવાઓ માટે જ સલાહ આપવાના અન્યથા કાયદેસરના ઉદ્દેશ્યને અનુસરી રહ્યું હતું, તેણે એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું હતું કે જેમાં વ્યર્થ અપીલ માટે પણ – હંમેશા વકીલ હોઈ શકે છે – જ્યારે ગરીબ વ્યક્તિ ન કરી શકે.

X x x x

71. જો કે એક અર્થમાં જસ્ટિસ હાર્લાન સાચા છે, જ્યારે કોઈ વ્યક્તિ તેના દૃષ્ટિકોણની વાસ્તવિક અસર વિશે વિચારે છે, ત્યારે વ્યક્તિ એવું વિચારવા માટે વલણ ધરાવે છે કે અભિપ્રાય એ ઓળખવામાં નિષ્ફળ જાય છે કે **<u>સમાનતાને જોવાની ઘણી રીતો છે, અને લોકોને એક સંદર્ભમાં સમાન રીતે ટ્રીટ કરવા તે હંમેશા હંમેશા અન્ય સંદર્ભમાં અસમાન ટ્રીટમેન્ટ પરિણમે છે</u>**. શ્રી જસ્ટિસ હાર્લાન માટે, સમાનતાનો એકમાત્ર પ્રકાર મહત્વનો હતો તે શરતોમાં સંખ્યાત્મક સમાનતા હતી જેના પર પ્રતિવાદીઓને ટ્રાન્સક્રિપ્ટ ઓફર કરવામાં આવી હતી. બીજી બાજુ, બહુમતીએ એવો મત લીધો કે જે હકીકતમાં સમાનતા લાવશે, જેમાં ગ્રિફિનના કેસ (સુપ્રા) અને કાઉન્સેલ – ડગ્લાસ કેસ (સુપ્રા)માં ફોજદારી અપીલમાં હાજરી આપી હતી. આ પરિણામ હાંસલ કરવા માટે, વિધાનસભાએ

સમાનતાના પ્રમાણસર ધોરણનો આશરો લેવો પડ્યો. આ કિસ્સાઓ નોંધપાત્ર છે કારણ કે તેઓ દર્શાવે છે કે સમાનતાના પ્રકાર કે જે ચોક્કસ સંદર્ભમાં મહત્વપૂર્ણ માનવામાં આવે છે અને તેથી તે લોકો સાથે સમાન વર્તન કરવું જરૂરી છે. [જુઓ 'વિકાસ – સમાન સંરક્ષણ', 82 હાર્વ એલઆર 1165.]

X x x x

158. *તેમાં કોઈ શંકા નથી કે કલમ 16(1) રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં તમામ નાગરિકો માટે સમાન તકની જોગવાઈ કરે છે. જો કે, તે સારી રીતે સ્થાયી છે કે કલમ 16 માં સમાવિષ્ટ સિદ્ધાંત એક સખત અને ફરી વળતી વાસ્તવિકતા છે, એક નક્કર અને રચનાત્મક ખ્યાલ છે અને કોઈ કઠોર નિયમ અથવા ખાલી ફોર્મ્યુલા નથી. આ કોર્ટના અનેક સત્તાધિકારીઓ દ્વારા તે પણ એટલું જ સારું છે કે કલમ 16 એ કલમ 14 ની માત્ર એક ઘટના છે, કલમ 14 જીનસ હોવાને કારણે તે સાર્વત્રિક લાગુ પડે છે જ્યારે કલમ 16 એ પ્રજાતિ છે અને તે હેઠળની સેવાઓમાં તકની સમાનતા મેળવવા માંગે છે. રાજ્ય વાજબી વર્ગીકરણનો સિદ્ધાંત સમાનતાની વિભાવનામાં ગર્ભિત અને સહજ છે કારણ કે ભાગ્યે જ કોઈ દેશ એવો હોઈ શકે કે જ્યાં તમામ નાગરિકો તમામ બાબતોમાં સમાન હશે. તકની સમાનતાનો અર્થ સ્વાભાવિક રીતે માત્ર એક અથવા બીજા વર્ગ માટે જ નહીં પરંતુ સમાજના કોઈ ચોક્કસ વર્ગને આનાથી પીડાતી હોય તો વિકલાંગતાઓને દૂર કરીને તમામ વર્ગો માટે યોગ્ય તક હશે. કલમ 14 વ્યાજબી વર્ગીકરણની પરવાનગી આપે છે તે અંગે આ અદાલત તેમજ વિવિધ ઉચ્ચ અદાલતોના*

ન્યાયિક ઘોષણાઓમાં ક્યારેય વિવાદ થયો નથી. પરંતુ કલમ 14 અથવા કલમ 16 જે પ્રતિબંધિત કરે છે તે પ્રતિકૂળ ભેદભાવ છે અને વાજબી વર્ગીકરણ નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વર્ગીકરણનો વિચાર સમાનતાના ખ્યાલમાં સમાયેલો છે કારણ કે સમાનતાનો અર્થ બધા માટે સમાનતા છે અને માત્ર સમાજના અધતન અને શિક્ષિત વર્ગો માટે જ નહીં. તેથી, તે ફલિત થાય છે કે આપણા દેશના તમામ નાગરિકોને તકની સમાનતા પ્રદાન કરવા માટે, ***<u>દરેક વર્ગના નાગરિકોમાં સમાનતાવાદી સમાજના નિર્માણમાં સમાન ભાગીદારીની ભાવના હોવી જોઈએ, જ્યાં શાંતિ અને પુષ્કળ હોય, જ્યાં સંપૂર્ણ આર્થિક સ્વતંત્રતા હોય. અને ત્યાં કોઈ રોગચાળો કે ગરીબી નથી, કોઈ ભેદભાવ અને જુલમ નથી, જ્યાં શિક્ષણ, કામ કરવાની, આજીવિકા મેળવવાની સમાન તક છે જેથી સામાજિક ન્યાયનું લક્ષ્ય પ્રાપ્ત થાય.....</u>***

X x x x

230. *અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિ એ બંધારણના અનુચ્છેદ 341 અને 342 હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરાયેલી જાતિઓ અને જનજાતિઓ છે જેને બંધારણના હેતુઓ માટે ઓળખવામાં આવે છે. તે સ્વીકારવામાં આવે છે કે સામાન્ય રીતે આ જાતિઓ અને જનજાતિઓ શૈક્ષણિક અને આર્થિક ક્ષેત્રે પછાત છે. એવો દાવો કરવામાં આવે છે કે અભિવ્યક્તિ 'અનુસૂચિત જાતિ' હિંદુ સમાજની કોઈપણ જાતિનો ઉલ્લેખ કરતી નથી પરંતુ નાગરિકોના પછાત વર્ગને સૂચિત કરે છે. જો કે કલમ 341 પર એક નજર*

બતાવશે કે અભિવ્યક્તિનો અર્થ શેડ્યૂલમાં સૂચિબદ્ધ સંખ્યાબંધ વર્તમાન સામાજિક જાતિઓ છે; જ્ઞાતિઓ એક સમયપત્રકમાં મૂકવામાં આવતી જાતિઓ તરીકે બંધ થતી નથી, જોકે તેમની સાથે પછાતપણું સંકળાયેલું છે. ***અનુચ્છેદ 46 ની જરૂરી માંગ છે કે રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપે. અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓનો વિશેષ સંદર્ભ એવું સૂચન કરતું નથી કે રાજ્યએ અન્ય 'લોકોના નબળા વર્ગો'ના ભોગે આ જાતિઓ અને જનજાતિઓના આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપવું જોઈએ. કેટલાક નિમ્ન વિભાગના કારકુનોને બઢતી માટેની સમાન તક અન્યોને મળે છે તેવી જ તક નકારી કાઢવામાં મને કંઈ વાજબી લાગતું નથી કારણ કે તેઓ કોઈ ચોક્કસ જાતિ કે જનજાતિના નથી. અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ નિઃશંકપણે સારી રીતે વ્યાખ્યાયિત વર્ગની રચના કરે છે, પરંતુ એક હેતુ માટે માન્ય વર્ગીકરણ બીજા માટે એવું ન પણ હોઈ શકે;*** *કલમ 16(1) ના સંદર્ભમાં નિયમ 13AA દ્વારા કર્મચારીઓના સમાન વર્ગમાં બનાવેલ પેટા વર્ગ, મારા મતે, માત્ર જાતિ અને જ્ઞાતિના આધારે ભેદભાવ સમાન છે જે કલમ 16 ની કલમ (2) દ્વારા પ્રતિબંધિત છે. ...*

231. *મેં ઉપર જે કહ્યું છે તે ફક્ત કલમ 16(1) ના અવકાશ સાથે સંબંધિત છે, કારણ કે અપીલકર્તાના વકીલે આ જોગવાઈ પર જ તેમનો કેસ બનાવ્યો છે. કલમ 16 ની કલમ (4) કલમ 16(1) હોવા છતાં નાગરિકોના પછાત વર્ગોની*

*તરફેણમાં પોસ્ટ્સ પર નિમણૂકોને અનામત રાખવાની પરવાનગી આપે છે; હું કલમ 16(4) પર ન્યાયમૂર્તિશ્રી ખન્ના દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા વિચારો સાથે સંમત છું જે આ કેસમાં આકસ્મિક રીતે વિચારણા માટે આવે છે. **લોકોના મોટા વર્ગની ભયાનક ગરીબી અને પછાતતાએ રાજ્યના તંત્રને તેમની સ્થિતિને વધુ સારી બનાવવા માટે તેની શક્તિમાં બધું કરવા માટે પ્રેરિત કરવું જોઈએ, પરંતુ કારકુની સ્ટાફના સભ્યોને અસમાન તરફેણ કરવી તે દિશામાં એક પગલું હોય તેવું લાગતું નથી: પવનચક્કીને રાક્ષસ માની તેની તરફ નમવું કોઈ ઉપયોગી હેતુ નથી.'***

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

67. બંધારણ હેઠળ હકારાત્મક પગલાં તરીકે આર્થિક માપદંડના મુદ્દા પર, અમારી વચ્ચે કોઈ મતભેદ નથી. મારા આદરણીય ભાઈ જસ્ટિસ ભટે તેમના અસંમતિભર્યા ચુકાદામાં સુંદર અવલોકન કર્યું છે કે આર્થિક મુક્તિ એ આર્થિક ન્યાયનું એક પાસું છે જેની પ્રસ્તાવના તેમજ કલમ 38 અને 46 તમામ ભારતીયોને જવાબ આપે છે. તે આંતરિક રીતે વિતરણના ન્યાય સાથે જોડાયેલું છે – ભૌતિક સંસાધનોનો વાજબી હિસ્સો સુનિશ્ચિત કરે છે, અને સમગ્ર સમાજની પ્રગતિનો હિસ્સો દરેક વ્યક્તિને મળે છે. મારા આદરણીય ભાઈ ન્યાયાધીશ ભટે યોગ્ય રીતે અવલોકન કર્યું છે કે ભૂતકાળથી વિરામ – જેનું મૂળ જાતિ આધારિત સામાજિક ભેદભાવ નાબૂદી પર હતું, હકારાત્મક કાર્યવાહીમાં–હવે વંચિતતા પર આધારિત હકારાત્મક કાર્યવાહીનો સમાવેશ કરવા માટે, વાદગ્રસ્ત સુધારા દ્વારા, ફેરફાર, વિનાશ અથવા ફેરફાર કરતું નથી. બંધારણના મૂળભૂત

માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે. તેનાથી વિપરીત, તે સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગના ઉત્થાનના બંધારણીય પ્રોજેક્ટમાં એક નવું પરિમાણ ઉમેરે છે.

68. ઉપરોક્તમાંથી નીચેની બાબતો સ્પષ્ટ થાય છે: –

(1) જ્યારે સાર્થક સમાનતા એ માન્ય બંધારણીય આદેશ છે, ત્યારે રાજ્ય એક લેવલ પ્લેઇંગ ફિલ્ડ પ્રદાન કરવા માટે બંધાયેલ છે (***એમ. નાગરાજ*** (સુપ્રા) પેરા 47).

(2) આવા વાજબી વર્ગીકરણ માટેની કસોટી જરૂરી નથી, અથવા બહુ ઓછું વિશિષ્ટ રીતે, અનુચ્છેદ 15(4) અને કલમ 16(4) ની સામાજિક પછાતતાની કસોટી.

x(3) કલમ 16(4) [અને કલમ 15(4)] જોગવાઈનું મૂળ સેવામાંથી બાકાત રાખવાના ઐતિહાસિક કારણો તરીકે છે. આ જોગવાઈ આમ ચોક્કસ ખોટા નિવારણ માટે બંધારણ સભાના સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય (ડૉ. બી. આર. આંબેડકરના ભાષણ દ્વારા વ્યક્ત) પર આધારિત હતી.

(4) ***ઈન્દ્રા સાહની*** (સુપ્રા) તે સમયની વર્તમાન કલમ 16 સુધી મર્યાદિત હતી અને કલમ 16(4)ના હેતુ માટે 'સામાજિક રીતે' પછાત વર્ગનો અર્થ કાઢ્યો હતો.

(5) ***ઈન્દ્રા સાહની*** (સુપ્રા) આ રીતે કલમ 16(4) [પછીથી કલમ 15(4) માટે સમાન રીતે લાગુ પડે છે] નું 'યોજનાકીય અર્થઘટન' હાથ ધરી રહી હતી.

(6) મૂળ ઉદ્દેશ્ય સિદ્ધાંત પર આધારિત વિશેષ 'યોજનાકીય અર્થઘટન'એ બંધારણમાં સુધારો કર્યો અને કલમ 16(4A) [77 મો સુધારો], કલમ 16(4B) [81 મો સુધારો] અને કલમ 15(5) 91 મો સુધારો] ની રજૂઆત કરી. જે તમામ આ અદાલત દ્વારા માન્ય રાખવામાં આવ્યા છે.

(7) આવી બંધારણીય પ્રગતિની પુનરાવર્તિત વિશેષતા એ છે કે સંસદની 'મૂળ ઉદ્દેશ' સિદ્ધાંતમાંથી મુક્તિ અને સ્વતંત્રતા. તે એ જ થીમ છે જે સંસદને અનુચ્છેદ 38 અને 46 ના જવાબ અથવા સમાનતા સંહિતાના નિર્દેશાત્મક સિદ્ધાંતોના આદેશને વધુ સારી રીતે હાજરી આપવા માટે સતત નવીનતા અને સુધારણા માટે સક્ષમ બનાવે છે.

69. ભૂતકાળમાંથી કૂચ ન્યાયિક અભિગમથી પણ સ્પષ્ટ છે. જો અનુચ્છેદ 16(4) નો એકમાત્ર હેતુ ઓછા–પ્રતિનિધિત્વ વર્ગની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ હતો, તો તે વર્ગની કોઈપણ વ્યક્તિ તે વર્ગની પ્રતિનિધિ હશે. જ્યારે ***ઈન્દ્રા સાહની*** (સુપ્રા) એ કલમ 16(4) માં 'પછાત વર્ગ'માંથી ક્રીમી લેયરને બાકાત રાખવાની આવશ્યકતા વાંચી – તેણે બંધારણ અપનાવ્યાના 42 વર્ષ પછીની ઘટનાઓની નોંધ લીધી. ***ઈન્દ્રા સાહની***ના અંતિમ ચુકાદાને 30 વર્ષ થઈ ગયા છે. સંસદને વંચિત વર્ગના અન્ય વિભાગમાં હાજરી આપવાની જરૂરિયાત અનુભવવા માટે પૂરતો સમય.

70. તેથી, 103 મો બંધારણીય સુધારો અત્યાર સુધીના અસ્પૃશ્ય જૂથો – જેઓ તકો માટે સ્પર્ધા કરતા OBCs જેવા જ ગેરફાયદાથી પીડાય છે – તેઓ માટે હકારાત્મક

પગલાંને વિસ્તૃત કરવાના સંસદના ઈરાદાને દર્શાવે છે. જો ઓબીસી [ક્રીમી લેયર કોન્સેપ્ટ] માટે અમુક સામાજિક ગેરફાયદાને નકારી કાઢવા માટે આર્થિક પ્રગતિ સ્વીકારી શકાય તો વાતચીત પણ એટલી જ સુસંગત હશે. ઓછામાં ઓછા આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના સ્પર્ધાત્મક ગેરફાયદાને ધ્યાનમાં લેવા માટે. અન્ય વિવિધ સંદર્ભોમાં આ અદાલત દ્વારા વર્ગીકરણ માટે આર્થિક ક્ષમતાને માન્ય આધાર તરીકે માન્ય રાખવામાં આવી છે. તેને 'સમાનતા સંહિતા'ની જોગવાઈઓના સંબંધિત પાસા તરીકે ગણવામાં આવે તેવી પણ વિનંતી કરવામાં આવી છે. 103 મો સુધારો વસ્તીને સામાન્ય અને જાતિ/ધર્મ/સમુદાયના તટસ્થ માપદંડો પ્રદાન કરવા માટે કલમ 15(1) અથવા 16(2) દ્વારા ભ્રમિત ન હોય તેવા આધાર પ્રદાન કરે છે. તે જાતિવિહીન સમાજના અંતિમ બંધારણીય ધ્યેય સાથે પણ સુમેળ કરે છે. ***ઈન્દ્રા સાહની*** (સુપ્રા) માને છે કે ***ચિત્રલેખા*** (સુપ્રા) દ્વારા પ્રસ્તાવિત વ્યવસાય – કમ – અર્થ કસોટી કલમ 16(4) ના હેતુઓ માટે પણ સામાજિક પછાતતાનો આધાર બની શકે છે. કલમ 15(6)(b) EWS ને વ્યાખ્યાયિત કરતી સ્પષ્ટતા આ ધોરણ સાથે સંપૂર્ણ રીતે સુસંગત હોવાનું કહી શકાય.

બંધારણ (103 મો સુધારો) અધિનિયમ, 2019

71. હવે હું બંધારણ (103 મો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 પર ધ્યાન આપું જે 14 મી જાન્યુઆરી, 2019 ના રોજ અમલમાં આવ્યો હતો, જે નવી કલમો ઉમેરીને બંધારણની કલમ 15 અને 16 જવાબમાં સુધારો કરીને રાજ્યને અનુસૂચિત જાતિ (SC), અનુસૂચિત જનજાતિ (ST) અને અન્ય પછાત વર્ગો (OBCs – NCL)

સિવાયના નાગરિકોના 'નબળા વર્ગો' (EWS) માટે મહત્તમ 10% અનામત પ્રદાન કરવાની સત્તા આપે છે.

72. બંધારણ (124 મો સુધારો) બિલ, 2019 આ રીતે વાંચે છે:

'બંધારણ (એકસો ચોવીસમો સુધારો) બિલ, 2019

એક

બિલ

બંધારણમાં સુધારો કરવા માટે આગળ.

ભારતીય પ્રજાસત્તાકના સાઠ–નવમા વર્ષમાં સંસદ દ્વારા નીચે મુજબ ઘડવામાં આવેલ છે: –

1. (1) આ અધિનિયમને બંધારણ (એકસો અને ચોવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 કહી શકાય.

(2) તે કેન્દ્ર સરકાર, અધિકૃત ગેઝેટમાં સૂચના દ્વારા, નિમણૂક કરી શકે તેવી તારીખે અમલમાં આવશે.

2. બંધારણની કલમ 15 માં, કલમ (5) પછી, નીચેની કલમ દાખલ કરવામાં આવશે, એટલે કે: –

'(6) આ લેખ અથવા કલમ 19 ની કલમ (1) ની પેટા કલમ (જી) અથવા કલમ 29 ની કલમ (2) માં કંઈપણ રાજ્યને બનાવવાથી અટકાવશે નહીં, –

(a) કલમો (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈ વિશેષ જોગવાઈ; અને

(b) ખંડો (4) અને (5) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની પ્રગતિ માટે કોઈપણ વિશેષ જોગવાઈઓ જ્યાં સુધી ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સહિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશને લગતી હોય, કલમ 30 ની કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાયની રાજ્ય દ્વારા સહાયિત અથવા બિનસહાયિત, જે અનામતના કિસ્સામાં વર્તમાન આરક્ષણો ઉપરાંત હશે અને દરેક કેટેગરીની કુલ બેઠકોમાંથી મહત્તમ દસ ટકાને આધિન હશે..

સમજૂતી. – આ લેખ અને અનુચ્છેદ 16 ના હેતુઓ માટે, "આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" એવા હશે જેમને કુટુંબની આવક અને આર્થિક ગેરલાભના અન્ય સૂચકાંકોના આધારે રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે સૂચિત કરવામાં આવે.'.

3. બંધારણની કલમ 16 માં, કલમ (5) પછી, નીચેની કલમ દાખલ કરવામાં આવશે, એટલે કે: –

"(6) આ કલમમાં કંઈપણ રાજ્યને વર્તમાન અનામત ઉપરાંત, કલમ (4) માં ઉલ્લેખિત વર્ગો સિવાયના નાગરિકોના કોઈપણ આર્થિક રીતે

નબળા વર્ગોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દાઓની અનામત માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરવાથી અટકાવશે નહીં અને દરેક શ્રેણીમાં મહત્તમ દસ ટકા પોસ્ટને આધીન છે."

ધ્યેયો અને કારણોનું નિવેદન આ રીતે વાંચે છે: –

'ઓબ્જેક્ટ્સ અને કારણોનું નિવેદન

હાલમાં, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો આર્થિક રીતે વધુ વિશેષાધિકૃત વ્યક્તિઓ સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે તેમની નાણાકીય અસમર્થતાને કારણે ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને જાહેર રોજગારમાં હાજરી આપવાથી મોટાભાગે બાકાત રહ્યા છે. કલમ 15 ની કલમ (4) અને (5) અને કલમ 16 ની કલમ (4) હેઠળના હાલના આરક્ષણોના લાભો સામાન્ય રીતે તેમના માટે અનુપલબ્ધ છે સિવાય કે તેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાના ચોક્કસ માપદંડોને પૂર્ણ કરે.

2. બંધારણના અનુચ્છેદ 46 માં સમાવિષ્ટ રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો આદેશ આપે છે કે રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે, અને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી તેમનું રક્ષણ કરશે.

3. બંધારણ (૯૩ મો સુધારો) અધિનિયમ, 2005, ખંડ (5) બંધારણના અનુચ્છેદ 15 માં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો જે રાજ્યને નાગરિકોના કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે, અથવા અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ માટે, ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં તેમના પ્રવેશના સંબંધમાં. તેવી જ રીતે, બંધારણના અનુચ્છેદ 16 ની કલમ (4) રાજ્યને કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં નિમણૂકો અથવા હોદ્દા પર અનામત માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવા સક્ષમ બનાવે છે, જે રાજ્યના મતે, રાજ્ય હેઠળ સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ કરતું નથી..

4. જો કે, નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો અનામતના લાભ માટે પાત્ર ન હતા. અનુચ્છેદ 46 ના આદેશને પરિપૂર્ણ કરવા અને આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના નાગરિકોને ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની અને રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગારમાં સહભાગિતાની વાજબી તક મળે તેની ખાતરી કરવા માટે, ભારતના બંધારણમાં સુધારો કરવાનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો છે. .

5. તદનુસાર, બંધારણ (એકસો ચોવીસમો સુધારો) વિધેયક, 2019 ઉચ્ચ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે અનામતની જોગવાઈ કરે છે, જેમાં લઘુમતી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સિવાય રાજ્ય દ્વારા સહાયિત અથવા બિનસહાયિત હોય તેવી ખાનગી સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે. બંધારણના આર્ટિકલ 30 માં અને રાજ્ય

હેઠળની સેવાઓમાં પ્રારંભિક નિમણૂકમાં પોસ્ટ્સમાં તેમના માટે અનામતની જોગવાઈ પણ કરે છે.

6. ખરડો ઉપરોક્ત બાબતોને હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.'

73. આમ, ઉપરોક્ત બાબતો અને કારણો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અસ્પષ્ટ સુધારાની સંપૂર્ણ ઈમારત બંધારણની કલમ 46 ના આદેશને પૂર્ણ કરવા માટે છે. સંસદ દ્વારા શું જોવામાં આવ્યું હતું તે હકીકત એ હતી કે નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો આરક્ષણના લાભ માટે પાત્ર નથી. જો કે, કલમ 46 ના આદેશને પરિપૂર્ણ કરવા અને નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને ઉચ્ચ શિક્ષણ અને રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગારમાં સહભાગિતાની વાજબી તક મળે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે, બંધારણ (103 મો સુધારો) અધિનિયમ અમલમાં લાવ્યા.

74. નવી કેટેગરી માટેનું આરક્ષણ SC, ST અને OBC – NCL માટે હાલની 15%, 7.50% અને 27% રિસ્પાય આરક્ષણની યોજના ઉપરાંત હશે, આમ, કુલ આરક્ષણ 59.50% પર લાવશે. કલમ 15 સાથે જોડાયેલ એક 'સ્પષ્ટીકરણ' જણાવે છે કે EWS કુટુંબની આવક અને આર્થિક ગેરલાભના અન્ય સૂચકાંકોના આધારે રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે સૂચિત કરવામાં આવે તેવી હશે. તેના ઓફિસ મેમોરેન્ડમ F. નંબર 20013/01/2018 – BC – II તારીખ 17 જાન્યુઆરી, 2019 ના રોજ, સામાજિક ન્યાય અને અધિકારીતા મંત્રાલય, ભારત સરકાર એ નિયત કરી છે કે માત્ર એવા વ્યક્તિઓ કે જેમના પરિવારોની કુલ વાર્ષિક આવક ₹. થી ઓછી છે. 8 લાખ, અથવા 5

એકરથી ઓછી ખેતીની જમીન, અથવા 1,000 ચોરસ ફૂટથી ઓછાનો રહેણાંક ફ્લેટ, અથવા સૂચિત મ્યુનિસિપાલિટીઝમાં 100 ચોરસ યાર્ડ કરતાં ઓછો રહેણાંક પ્લોટ, અથવા સિવાયના અન્ય વિસ્તારોમાં 200 ચોરસ યાર્ડ કરતાં ઓછો રહેણાંક પ્લોટ. સૂચિત નગરપાલિકાઓને અનામતના લાભ માટે EWS તરીકે ઓળખવામાં આવશે.

75. અસ્પષ્ટ સુધારા પછી બરાબર શું થઈ રહ્યું છે? અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તેની અસર શું છે?

(1) કુલ આરક્ષણ હવે 59.50% ની હદ સુધી છે. હોબાળો એ છે કે ***ઈન્દ્રા સાહની*** (સુપ્રા)માં આ અદાલત દ્વારા નિર્ધારિત 50% ની ટોચમર્યાદા કરતાં પણ વધુ છે.

(2) તે અનુસૂચિત જાતિ (SC), અનુસૂચિત જનજાતિ (ST) અને અન્ય પછાત વર્ગો (OBCs – NCL) ના ક્રીમી લેયરને બાકાત રાખે છે. હોબાળો એ છે કે સમાનતા કોડને સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવ્યો છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બાકાત એ બંધારણના અનુચ્છેદ 14, 15 અને 16 નું ઉલ્લંઘન છે.

(3) ખુલ્લી હરીફાઈના ઉમેદવારોમાં 10% ખાલી જગ્યાઓ અનામત રાખવાનો અર્થ એ છે કે તે 10% બેઠકોમાંથી સીમાંકન રેખાથી ઉપરની જગ્યાઓને બાકાત રાખવી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, સ્પર્ધા હવે 40% ની અંદર હશે. આ સંદર્ભે હોબાળો એ છે કે નાગરિકને માત્ર તેની આવક અથવા મિલકત – હોલ્ડિંગના

આધારે રાજ્ય હેઠળની ઓફિસમાં નિમણૂક માટે ધ્યાનમાં લે વાથી પ્રતિબંધિત કરવાની મંજૂરી નથી.

76. ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, મોટાભાગે, તમામ વિદ્વાન વકીલ કે જેમણે દલીલ કરી હતી કે વાદગ્રસ્ત ચુકાદો ગેરબંધારણીય છે, તેઓએ બંધારણીય બેંચ સમક્ષ આ અભિપ્રાય લેવા માટે સખત વિનંતી કરી હતી કે બંધારણની કલમ 46 અસ્પષ્ટ સુધારા માટે મકાન ન બનાવી શકાય. . એવી જોરદાર દલીલ કરવામાં આવી હતી કે કલમ 46 નું અર્થઘટન એજ્યુસડેમ જનરિસના સિદ્ધાંત પર થવું જોઈએ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે જોરદાર રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું કે કલમ 46 માં વપરાયેલ 'નબળા વિભાગો' શબ્દોનો અર્થ ફક્ત અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ માટે જ વાંચવો જોઈએ.

77. કલમ 46 નીચે મુજબ વાંચે છે: –

'46. – અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને અન્ય નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને પ્રોત્સાહન આપવું. – રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી રક્ષણ આપશે.'

78. ***મેસર્સ શાંતિસ્ટાર બિલ્ડર્સ વિ. નારાયણ ખીમાલાલ ટોટામે અને અન્ય,*** (1990) 1 **SCC** 520 , જેમાં ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેન્ચના કેસમાં આ કોર્ટના

નિર્ણયમાંથી કલમ 46 ના સંદર્ભમાં મને વાંચવા માટે કંઈક ખૂબ જ રસપ્રદ લાગ્યું રંગનાથ મિશ્રા દ્વારા બોલતા, જે.

'11. .... જોકે, 'નબળા વર્ગો'ની વ્યાખ્યા બંધારણમાં કે કાયદામાં જ કરવામાં આવી નથી. બંધારણ સભામાં વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો પરંતુ તે છોડી દેવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી વખતોવખત આવી વ્યાખ્યા આપવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે પરંતુ એક વખત કવાયત હાથ ધરાયા બાદ ઉભા થયેલા વિવાદોને કારણે કોઈ સફળતા મળી નથી. આયોજન પંચ દ્વારા બહાર પાડવામાં આવેલ અને રાષ્ટ્રીય વિકાસ પરિષદ અને કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા મંજૂર કરાયેલી સાતમી પંચવર્ષીય યોજના (1985 – 1990)ના અભિગમમાં શબ્દને સમજાવવા માટે આર્થિક માપદંડ દાખલ કરવા માટેનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું. સંસદમાં ઘણો વિવાદ થયો અને પ્રયાસ પડતો મૂકવામાં આવ્યો. વ્યાખ્યાની ગેરહાજરીમાં કદાચ યોગ્ય માર્ગદર્શિકા સૂચવી શકાશે પરંતુ આ પાસા પર કોઈ ગંભીર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું નથી.

12. અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યોને સામાન્ય રીતે નબળા વર્ગના લોકો તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. આર્થિક માધ્યમોની કસોટીમાં લાવવાનો પ્રયાસ વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે પરંતુ કોઈ માર્ગદર્શિકા વિકસિત થઈ નથી. નિઃશંકપણે, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યો સિવાય, લાખો અન્ય નાગરિકો હશે જેઓ પણ નબળા વર્ગના હશે. બંધારણના નિર્માતાઓનો હેતુ હતો કે જ્યારે બંધારણમાં કલમ 46 સામેલ

કરવામાં આવી ત્યારે નબળા વર્ગના ભારતના તમામ નાગરિકોને લાભ મળે. .....'

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

79. હું માનું છું કે કલમ 46 માં વપરાયેલ 'નબળા વર્ગો' શબ્દોનો અર્થ માત્ર અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ માટે વાંચી શકાતો નથી અને દલીલ કરવામાં આવેલ છે તે મુજબ, એજ્યુસડેમ જનરિસના સિદ્ધાંત પર તેનું અર્થઘટન કરી શકાતું નથી. અભિવ્યક્તિ તમામ નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિનો સંદર્ભ આપે છે. તેમ છતાં, જો આપણે 'નબળા વિભાગો' અભિવ્યક્તિનો અર્થ ફક્ત અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ અથવા તેના જેવા, એટલે કે પછાત વર્ગ સુધી મર્યાદિત રાખીએ, તો તે આદિવાસીઓ અને પછાત વર્ગના લોકોનું શોષણ કોઈ રક્ષણ વિના અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત સિવાયના નાગરિકોના નબળા વર્ગોને ઉજાગર કરશે.. સેન્ડ્રો ગેલિયા, ડીન અને રોબર્ટ એ. નોક્સ પ્રોફેસર, બોસ્ટન યુનિવર્સિટી સ્કૂલ ઓફ પબ્લિક હેલ્થએ આર્થિક ન્યાયને 'આર્થિક સંસ્થાઓના નિર્માણ માટે *નૈતિક સિદ્ધાંતોના સમૂહ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યું છે, જેનો અંતિમ ધ્યેય દરેક વ્યક્તિ માટે પૂરતી તકો ઊભી કરવાનો છે. ભૌતિક પાયો જેના પર અર્થશાસ્ત્રની બહાર પ્રતિષ્ઠિત, ઉત્પાદક અને સર્જનાત્મક જીવન હોય.' તેથી, આર્થિક ન્યાયની દલીલ એ સુનિશ્ચિત કરવાની જરૂરિયાત પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે કે આર્થિક ચિંતાઓને દબાવીને બિનજરૂરી જીવન જીવવા માટે, તકો ઊભી કરતા ભૌતિક સંસાધનોની દરેકને ઍક્સેસ છે.'* રાજ્યનું સામાજિક કલ્યાણ કે કલ્યાણ એ રાજ્યની જ

જવાબદારી છે. આમ, ભાગ IV ને બંધારણમાં દરજ્જો અને અભિવ્યક્તિ આપવામાં આવી છે જે બંધારણીય નીતિ દર્શાવે છે કે જો દેશને કલ્યાણકારી રાજ્ય તરીકે વિકસાવવો હોય તો રાજ્યે તેના માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. લોકોનો નબળો વર્ગ એ લોકોનો સૌથી નીચો વર્ગ (ગરીબમાં ગરીબ), આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે નબળા છે જેમને બંધારણીય સુરક્ષા આપવામાં આવી છે. તેમનું કલ્યાણ સર્વોપરી છે જે બંધારણના અનુચ્છેદ 21 અને 46 ના સંયુક્ત વાંચનમાંથી વાંચી શકાય છે.

80. આ સંદર્ભે બંધારણીય સ્થિતિની વાત કરતા, ***એન. એમ. થોમસ*** (સુપ્રા) માં આ કોર્ટે નીચે મુજબ અવલોકન કર્યું: –

> *'**126.** ..... બંધારણનું આમુખ એક 'ન્યાય–લક્ષી' સમુદાયને દર્શાવે છે. રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો, જે દેશના શાસનમાં મૂળભૂત છે, રાજ્યને લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપવાનો આદેશ આપે છે. ,... અને તેમને સામાજિક અન્યાયથી બચાવવા*
>
> *આ જવાબદારીની અવગણના કરવી એ કલમ 46 સાથે અણબનાવ છે. નિઃશંકપણે, જૂથના આર્થિક હિતો – તેમજ તેને સામાજિક ન્યાય પણ – રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં તેના સ્થાન સાથે જોડાયેલા છે. ...'*

81. <u>અનુચ્છેદ 21</u> સન્માન સાથે જીવવાનો અધિકાર સમાવે છે. સન્માન સાથે જીવવાનો અધિકાર એ કોઈ સામાન્ય અભિવ્યક્તિ નથી. તેની સાથે ગંભીર અર્થ

જોડાયેલ છે. અલાહાબાદ હાઈકોર્ટ (ન્યાયમૂર્તિશ્રી અબ્દુલ મોઈન)ના શબ્દોમાં, 'આપણો સમાજ વિવિધ વર્ગના લોકોનું મિલન છે. કેટલાક શ્રીમંત છે. કેટલાક પૈસાદાર નથી. કેટલાક આનંદ સાથે તપસ્યાનું જીવન જીવે છે. કેટલાક તેમના નસીબને કારણે તપસ્યાનું જીવન જીવે છે. આપણું બંધારણ તમામ વર્ગોના કલ્યાણને સમર્થન આપે છે.' તેથી જ અદાલતો દ્વારા, ખાસ કરીને, આ અદાલત દ્વારા કલ્યાણકારી રાજ્યની બંધારણીય નીતિને અસર કરવા કલમ 21 ને વ્યાપક અર્થ અને અભિવ્યક્તિ આપવામાં આવી છે. ***ઉન્ની કૃષ્ણન*** (સુપ્રા) માં આ અદાલતનો નિર્ણય આ પાસાં પર એક સત્તા છે જ્યાં અદાલતે પુષ્ટિ કરી છે કે શિક્ષણનો અધિકાર કલમ 21 હેઠળ ગર્ભિત છે અને શિક્ષણના સંબંધમાં કલમ 41, 45 અને 46 દ્વારા હાંસલ કરવાના આ અધિકારની સામગ્રી અને પરિમાણોને ઓળખવા માટે આગળ વધ્યો છે. આ સંદર્ભમાં સમજીએ તો, અનુચ્છેદ 46 અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની સમકક્ષ લોકોના નબળા વર્ગોને માત્ર ગંભીર સુરક્ષા જ નથી આપે છે પરંતુ લોકોના આ વિભાગની રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવતી વિશેષ કાળજીની વાત કરે છે. વધુમાં, કલમ 46 માં 'શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતો' અભિવ્યક્તિ કલમ 46 ના સંબંધમાં સમગ્ર કાનૂની સ્થિતિને પૂર્ણ કરે છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે રાજ્યએ ખાસ કરીને લોકોના આ વર્ગના કલ્યાણ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. લોકોના નબળા વર્ગને ગૌરવપૂર્ણ જીવન આપવાનો રાજ્યનો પ્રયાસ એ કલમ 46 અને 21 જવાબો વચ્ચેની કડી છે. બંને જોગવાઈઓનું સંયુક્ત વાંચન દરેક રીતે લોકોના નબળા વર્ગના કલ્યાણનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવા માટે રાજ્ય પર બંધારણીય જવાબદારી મૂકે છે. અનુચ્છેદ 46 સામાજિક કસોટી પર આધારિત નથી પરંતુ સાધન

કસોટી પર આધારિત છે. તે 'નબળા વર્ગો'ના 'શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની' વાત કરે છે. 'નબળા વર્ગો' અને તેમના 'આર્થિક હિતો' અભિવ્યક્તિ સહસંબંધિત છે અને જે લોકોની કાળજી લેવાની છે તે લોકોની સ્થિતિ દર્શાવે છે. જો કે, 'આર્થિક હિતો' વાક્ય એકલા વાંચવા માટે નથી પરંતુ કલમ 46 માં વપરાયેલ 'શૈક્ષણિક' અભિવ્યક્તિ સાથે સુસંગત છે; હજુ સુધી કલમ 46 ને 'સામાજિક સ્થિતિ' સાથે ભેળસેળ કરવી એ એક તાણ નાખવું અને કલમ 46 ના શુદ્ધ ઉદ્દેશ્યને રદ કરવું પડશે. આ ભેદને કલમ 15(4) ની મદદથી સમજાવી શકાય છે. કલમ 15(4) પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સામાજિક અને શૈક્ષણિક 'ઉન્નતિ'ને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે નાગરિકોના સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિ માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવા માટે રાજ્ય માટે સક્ષમ જોગવાઈ છે. અહીં બંધારણીય રીતે નિર્ધારિત ત્રણ વર્ગો એટલે કે, અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ અને પછાત વર્ગોના ઉત્થાન પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જો કે, કલમ 46 અભિવ્યક્તિમાં વ્યાપક છે.કલમ 46 હેઠળ કલ્યાણનો હેતુ શૈક્ષણિક અને આર્થિક રીતે નબળા લોકો માટે છે. વાસ્તવમાં, આ કોર્ટે ***એમ. આર. બાલાજી*** (સુપ્રા) માં નિર્ધારિત કર્યું છે કે, "આર્ટ. 15(4) ની નીતિને અમલમાં મૂકવા માટે એક્ઝિક્યુટિવ પગલાં લેતી વખતે, રાજ્યોએ યાદ રાખવું જરૂરી છે કે જે નીતિ અમલમાં મૂકવાનો હેતુ છે, તે નીતિ એ છે જે અનુચ્છેદ 46 અને બંધારણની પ્રસ્તાવના દ્વારા જાહેર કરવામાં આવી છે." આ સંદર્ભમાં સંદર્ભ પણ આપી શકાય છે ***અશોક કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*****,**

(2008) 6 **SCC** 1 . [જુઓ: ***આતિશ કુમાર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા***, રિટ (C) નંબર 14955 ઓફ 2019, અલ્હાબાદ, લખનૌ બેંચ ખાતે ન્યાયિક ઉચ્ચ ન્યાયાલય].

82. આમ, ઉપરોક્ત પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે SC/ST અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો સિવાયના અમુક નબળા વર્ગો માટે અનામત હોઈ શકે છે. વિવાદિત સુધારો એ સમાજના નબળા વર્ગો માટે છે જેઓ આર્થિક રીતે નબળા છે અને તેમના બાળકોને શિક્ષણ આપી શકતા નથી અથવા રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગાર સુરક્ષિત કરવામાં અસમર્થ છે.

83. આ રીતે, મારી ઉપરોક્ત ચર્ચાને ધ્યાનમાં રાખીને, હું રિટ અરજદારો વતી રજૂ કરાયેલી રજૂઆતથી પ્રભાવિત નથી થયો કે બંધારણની કલમ 46 અસ્પષ્ટ સુધારાની બંધારણીય માન્યતાને બચાવવા માટે મદદમાં લાવી શકાતી નથી.

<u>બંધારણનું અર્થઘટન</u>

84. બંધારણના અર્થઘટનના સિદ્ધાંતમાં કાયદાના અર્થઘટનના સિદ્ધાંત સાથે વિરોધાભાસી કેટલાક મહત્વપૂર્ણ તફાવતો છે. આ તફાવતો બંધારણની પ્રકૃતિ અને ગુણવત્તામાંથી ઉદ્ભવે છે. આ તફાવતોનો સંક્ષિપ્ત સંદર્ભ આપવા માટે અહીં યોગ્ય રહેશે. જો કે કાનૂનની માન્યતાને આ આધાર પર આક્રમણ કરી શકાય છે કે તે *અતિશય* (સત્તાઓથી બહાર) છે, તેમ છતાં જે વિધાનસભાએ તેને અધિનિયમિત કર્યો છે, બંધારણની માન્યતા કોઈપણ આધાર પર આક્રમણ કરી શકાતી નથી.

85. રાજ્યનું બંધારણ ઘડવું એ મૂડી રાજકીય હકીકત છે અને ન્યાયિક અધિનિયમ નથી. બંધારણ હેઠળની રાજ્યની કોઈપણ અદાલત અથવા અન્ય સત્તા, તેથી, આદિકાળના પ્રશ્નને નિર્ધારિત કરી શકતી નથી કે શું બંધારણ કોઈપણ ધોરણો અનુસાર કાયદેસર રીતે ઘડવામાં આવ્યું છે. જો કોઈ બંધારણ હિંસા, બળવો કે બળજબરી હેઠળ ઘડવામાં આવે તો પણ તે કાયદા, ન્યાયશાસ્ત્ર અને ન્યાયિકતાના સમગ્ર ક્ષેત્રની બહાર રહે છે. બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્રનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત એ છે કે બંધારણ એ જમીનનો સર્વોચ્ચ કાયદો છે, કાયદાથી પણ સર્વોચ્ચ છે અને પોતાનાથી પણ જે અન્ય તમામ કાયદાઓનું સંચાલન કરે છે. [*મુખરજી 'ધ ન્યુ જ્યુરિસપ્રુડન્સ' પૃ.* 103]. પરંતુ આ સિદ્ધાંત બંધારણના સુધારાને લાગુ પડતો નથી. બંધારણમાં તેમાં નિર્ધારિત પ્રક્રિયા અનુસાર આવું કરવાની સત્તા પ્રાપ્ત સત્તાધિકારી દ્વારા તેની જોગવાઈઓ અનુસાર જ સુધારી શકાય છે. બંધારણીય સુધારાની માન્યતાને આ આધાર પર પડકારવામાં આવી શકે છે કે તે *અલ્ટ્રાવાયર્સ* છે.

86. બંધારણના અર્થઘટનમાં વાસ્તવિક અરજદારોને લગતા પસાર થતા હિત કરતાં વધુ અને સરકાર અને વહીવટીતંત્ર પર અદાલતોની ઘોષણા હોવાને કારણે વધુ સામાન્ય અને દૂરના પરિણામો હોય છે. અમેરિકન સુપ્રીમ કોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ માર્શલ, તેથી ***મેકક્યુલોચ વિ. મેરીલેન્ડ***, 4 વ્હીટન 316 માં ચેતવણી આપી હતી, <u>'આપણે ક્યારેય ભૂલવું ન જોઈએ કે તે એક બંધારણ છે જેને આપણે સમજાવી રહ્યા છીએ'</u>. કોઈ ચોક્કસ રાજ્યની નીતિ બંધારણની નીતિ કરતાં વધુ સરળતાથી સમજી શકાય અને અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, જે સમગ્ર રાષ્ટ્ર અને દેશની સરકાર અને વહીવટ માટે ચાર્ટર

છે. તે નીતિવિષયક વિચારણા છે જે કાયદાકીય અર્થઘટનને બંધારણના અર્થઘટનથી અલગ બનાવે છે. [મુખરજી *'ધ ન્યુ જ્યુરિસપ્રુડન્સ'*, પૃ. 105]. તેથી, કાયદાની રચના કરતાં બંધારણના અર્થઘટનમાં ન્યાયિક રાજનીતિની પ્રકૃતિમાં વધુ અગમચેતી જરૂરી છે. બંધારણને કોઈ પણ સંકુચિત પેડન્ટિક અર્થમાં અર્થઘટન ન કરવું જોઈએ [***જેમ્સ વિ. કોમનવેલ્થ ઑફ ઑસ્ટ્રેલિયા*, (1936) AC 578, 614** માં લોર્ડ રાઈટ મુજબ] અને વ્યાપક ઉદાર ભાવનાએ તેમને પ્રેરણા આપવી જોઈએ જેમની ફરજ તેનું અર્થઘટન કરવાની છે. બંધારણ, જે દેશની સરકાર માટે જોગવાઈ કરે છે, તે એક જીવંત અને સજીવ વસ્તુ છે, જે તમામ સાધનોમાંથી ક્યા સાધનનો સૌથી મોટો દાવો છે તે અર્થઘટન કરવાનો સૌથી મોટો દાવો છે (કોઈ વસ્તુને રદબાતલ કરવા કરતાં તેની અસર થવી તે વધુ સારું છે.). [ગ્વેયર સી. જે. સેન્ટ્રલ પ્રોવીન્સિસ માં, (1939) એફ. સી. આર. પાના નં. 37 પર]. પરંતુ આનો અર્થ એ નથી કે અદાલત કોઈપણ કાયદાકીય અથવા બંધારણીય સિદ્ધાંતના હિતમાં, અથવા તો ભૂલો પૂરા પાડવાના હેતુસર અથવા માનવામાં આવતી ભૂલોને સુધારવાના હેતુસર બંધારણની ભાષાને વિકૃત કરવા માટે મુક્ત છે. [ibid]

87. જો બંધારણની બે જોગવાઈઓ વચ્ચે દેખીતી કે વાસ્તવિક તકરાર હોય, તો તેને સુમેળપૂર્ણ બાંધકામના સિદ્ધાંતને લાગુ કરીને ઉકેલવામાં આવે છે. [*Servai 'ભારતનો બંધારણીય કાયદો' pp.25 – 27 (Vol.I)]* પરસ્પર વિશિષ્ટ કાયદાકીય સત્તાઓ વચ્ચે સુસ્પષ્ટ ભેદ પાડવો અશક્ય હોવાથી, તે સારી રીતે સ્થાયી છે કે સંઘર્ષના કિસ્સામાં, કેન્દ્રીય કાયદો પ્રવર્તશે. રાજ્યના કાયદા પર, અન્યથા એક વાહિયાત

પરિસ્થિતિ ઊભી થશે જો બે અસંગત કાયદા, સમાન માન્યતા ધરાવતા દરેક, એક જ પ્રદેશમાં બાજુ–બાજુ અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે. [સાલમન્ડ 'ન્યાયશાસ્ત્ર', પૃષ્ઠ 32]

88. ***યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ વિ. પેટ્રિક બી. ક્લાસિક*** માં અમેરિકન સુપ્રીમ કોર્ટના ન્યાયમૂર્તિશ્રી સ્ટોન [1941 એસસીસી ઓનલાઈન યુએસ એસસી 112 : 313 યુએસ 299 (1941)] આ શરતોમાં બંધારણીય અર્થઘટનનો મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધાંત વ્યક્ત કર્યો: –

'....બંધારણની જોગવાઈ નવા વિષયને લાગુ પડે છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે, તે કોઈ મહત્વ નથી કે તે ઘડવૈયા તેની સાથે પરિચિત ન હતા. સરકારના કાયમી માળખાની સ્થાપના માટે તેઓએ અનિશ્ચિત ભાવિ માટે અને પુરુષોની બદલાતી બાબતોની તમામ ઉથલપાથલમાં, તે મૂળભૂત હેતુઓ કે જે સાધન પોતે જ જાહેર કરે છે તે હાથ ધરવા હાથ ધર્યું હતું. આથી આપણે તેના શબ્દો વાંચીએ છીએ, જેમ આપણે કાયદાકીય સંહિતાઓને વાંચીએ છીએ જે ઘટનાઓના બદલાતા માર્ગ સાથે સતત સંશોધનને આધીન હોય છે, પરંતુ તે મહાન હેતુઓના સાક્ષાત્કાર તરીકે જે બંધારણ દ્વારા સરકારના સતત સાધન તરીકે પ્રાપ્ત કરવાનો હતો. સીએફ. ડેવિડસન વિ. ન્યૂ ઓર્લિયન્સ, 96 યુએસ 97, 24 એલ.એડ. 616 ; બ્રાઉન વિ. વોકર, 161 US 591, 595, 16 S.Ct. 644, 646, 40 એલ.એડ. 819 ; રોબર્ટસન વિ. બાલ્ડવિન, 165 US 275, 281, 282, 17 S.Ct. 326, 328, 329, 41 એલ.એડ. 715 જો આપણે યાદ રાખીએ કે 'આ એક બંધારણ છે જેને આપણે સ્પષ્ટ કરીએ છીએ', તો આપણે તેના શબ્દોના

સંભવિત અર્થોને યોગ્ય રીતે પસંદ કરી શકતા નથી, જે બંધારણીય હેતુને પ્રભાવિત કરવાને બદલે પરાજય આપે.'

89. આને કેટલીકવાર બંધારણના 'લવચીક' અથવા 'પ્રગતિશીલ' અર્થઘટન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જેને ડૉ. વાયનેસ 'જેનેરિક અર્થઘટન'ના સિદ્ધાંત તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે.

90. બંધારણના અર્થઘટનના નિયમોમાં સરકારની સમસ્યાઓ, રાજ્યનું માળખું, કામગીરીમાં ગતિશીલતા, ચેક અને બેલેન્સ વિશે સાવધાની, સામાન્ય રીતે કાનૂનોના અર્થઘટનમાં આહવાન કરવામાં આવતી નથી. [મુખરજી *'ધ ન્યુ જ્યુરિસપ્રુડન્સ'*, પૃ. 106]

91. જો કે બંધારણને ભૂતકાળના ઈતિહાસથી બાંધી શકાય તેમ નથી, તેમ છતાં તે બંધારણનું યોગ્ય અર્થઘટન કરવા માટે સુસંગત છે. આ કોર્ટે એ તર્ક સ્વીકાર્યો કે ભારતીય બંધારણ 'ખાલી સ્લેટ' પર લખાયેલું નથી અને કારણ કે ભારત સરકારનો અધિનિયમ, 1935 એ ભારતીય બંધારણ માટે મૂળભૂત ફેબ્રિક પ્રદાન કરે છે, તેથી તેને બંધારણની જોગવાઈઓના પ્રકાશમાં બંધારણનું અર્થઘટન કરવા માટે આહ્વાન કરવામાં આવ્યું હતું. અધિનિયમ [***એમપીવી સુંદરરામિયર એન્ડ કંપની વિ. એપી અને અન્ય રાજ્ય,*** 1958 એસસીઆર 1422 : એઆઈઆર 1958 એસસી 468]

92. વૈધાનિક અર્થઘટનનો નિયમ, ઈજુસ્ડેમ જનરિસનો સિદ્ધાંત, આ અદાલત દ્વારા ***પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિ. શૈક સેરાજુદ્દીન બાટલી,*** 1954 SCR 378 માં ભારતીય

બંધારણમાં લાગુ કરવામાં આવ્યો છે . અર્થઘટનનો વૈધાનિક નિયમ 'Expressio unius est exclusion alterius' (એક વ્યક્તિ અથવા વસ્તુનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એ બીજી વ્યક્તિની બાદબાકી છે) બંધારણીય અર્થઘટનને સખત રીતે લાગુ પડતો નથી. [મુખરજી *'ધ ન્યુ જ્યુરિસપ્રુડન્સ'*, પૃ. 110]

93. તે બાંધકામનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે કાયદાની બંધારણીયતાની તરફેણમાં હંમેશા ધારણા હોય છે અને ***શ્રી રામ કૃષ્ણ દાલમિયા વિરુદ્ધ શ્રી જસ્ટિસ એસઆર તેંડોલકર અને અન્ય,*** 1959 SCR 279 : AIR 1958 SC 538 બંધારણનું સ્પષ્ટ ઉલ્લંઘન થયું છે તે બતાવવા માટે જે તેના પર હુમલો કરે છે તેના પર ભારણ હોય છે. . [સંદર્ભ: એસ.એમ.એન. રૈના દ્વારા કાયદો, ન્યાયાધીશો અને ન્યાય, ફર્સ્ટ એડી.]

94. ***આર.સી. પૌડ્યાલ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા* અને અન્યો, 1994** ના કેસમાં (1) એસસીસી 324 , આ અદાલતે પી. 385, પેરા 124 નીચે મુજબ છે:

> *'**124**. .... બંધારણીય દસ્તાવેજના અર્થઘટનમાં, 'શબ્દો છે પરંતુ ખ્યાલો અને ખ્યાલોનું માળખું શબ્દો કરતાં વધુ બદલાઈ શકે છે'. વિભાવનાઓના પરિવર્તનનું મહત્વ પોતે જ મહત્વપૂર્ણ છે અને બંધારણીય મુદ્દાઓ તેમની વૃદ્ધિની રેખાને સ્વીકાર્યા વિના શબ્દોના અર્થને માત્ર અપીલથી હલ કરી શકાતા નથી. તે યોગ્ય રીતે કહેવાય છે કે 'બંધારણનો હેતુ વિગતો કોતરવાને બદલે સિદ્ધાંતોની રૂપરેખા આપવાનો છે'.*

95. ***કિહોતો હોલોહાન વિ. ઝાચિલ્હુ અને અન્ય***ના કેસમાં , 1992 Supp (2) SCC 651 , આ અદાલતે પી. 676, પેરા 27 નીચે મુજબ છે:

'27. બંધારણીય દસ્તાવેજ માત્ર વ્યાપક અને સામાન્ય સિદ્ધાંતોની રૂપરેખા આપે છે જેનો અર્થ સહન કરવા અને બદલાતા સંજોગોમાં લવચીક ઉપયોગ માટે સક્ષમ હોવાનો – એક ભેદ જે કાયદાને ચાર્ટરથી અલગ પાડે છે જેના હેઠળ તમામ કાયદાઓ બનાવવામાં આવે છે. ...'

96. ***એમ. નાગરાજ અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો,*** **(2006) 8 એસસીસી 212** ના કેસમાં, આ અદાલતે પી. 240 અને પૃષ્ઠ. 241, પેરા 19 નીચે મુજબ છે:

*'**19.** બંધારણ એ ક્ષણિક કાનૂની દસ્તાવેજ નથી જે પસાર થતા સમય માટે કાનૂની નિયમોના સમૂહને મૂર્ત બનાવે છે. તે વિસ્તરતા ભવિષ્ય માટે સિદ્ધાંતો નક્કી કરે છે અને આવનારા યુગો સુધી સહન કરવાનો અને પરિણામે માનવીય બાબતોની વિવિધ કટોકટીઓને અનુકૂળ થવાનો હેતુ છે. તેથી, અર્થઘટન માટે કડક શાબ્દિક અભિગમને બદલે હેતુપૂર્ણ અભિગમ અપનાવવો જોઈએ. બંધારણીય જોગવાઈને સંકુચિત અને સંકુચિત અર્થમાં નહીં પરંતુ વ્યાપક અને ઉદાર રીતે બદલવી જોઈએ જેથી બદલાતી પરિસ્થિતિઓ અને હેતુઓને અનુમાન કરી શકાય અને ધ્યાનમાં લેવામાં આવે જેથી બંધારણીય જોગવાઈ અશ્મિભૂત ન*

બને પરંતુ નવા ઉભરી રહેલા લોકોને પૂરતા પ્રમાણમાં લવચીક રહે. સમસ્યાઓ અને પડકારો.'

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

<u>મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત</u>

97. *'તમે તમારી પેઢીની જરૂરિયાતો સારી રીતે જાણો છો, કારણ કે સ્થાપક પિતાઓએ તમારી સંભાળ માટે પ્રતિબદ્ધ કરેલા ગૌરવપૂર્ણ દસ્તાવેજમાં પણ સુધારો કરો. પરંતુ બંધારણ એક અમૂલ્ય ધરોહર છે; તેથી, તમે તેની ઓળખ નષ્ટ કરી શકતા નથી.' [**મિનર્વા મિલ્સ લિ. અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય,** AIR 1980 SC 1789]*

98. મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતમાં વ્યાપક લોકશાહીના સામાન્ય લક્ષણો, બંધારણની સર્વોચ્ચતા, કાયદાનું શાસન, સત્તાનું વિભાજન, ન્યાયિક સમીક્ષા, વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને ગૌરવ, રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા, મફત અને ન્યાયી શિક્ષણ, સંઘવાદ અને બિનસાંપ્રદાયિકતા. મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત એક ફિલસૂફીને ઓળખવા માટે સ્વીકારે છે જેના પર બંધારણ આધારિત છે. બંધારણ અમુક મૂળભૂત સિદ્ધાંતો પર ઊભું છે જે તેના માળખાકીય સ્તંભો છે અને જો તે સ્તંભો તોડી પાડવામાં આવે છે અથવા નુકસાન થાય છે, તો સમગ્ર બંધારણીય ઈમારત નીચે પડી શકે છે. જીવંત બંધારણનું રૂપક સામાન્ય રીતે તેના અર્થઘટનાત્મક અર્થમાં વપરાય છે એટલે કે, દસ્તાવેજની ભાષા સમાજના બદલાતા વાતાવરણ અનુસાર ન્યાયિક નિર્ણયો દ્વારા

વિકસિત થવી જોઈએ. બંધારણની સુધારણાની પ્રક્રિયા આવા ઉત્ક્રાંતિ માટે બીજી પદ્ધતિ પૂરી પાડે છે, જેમ કે 'વિકાસ માટેની જોગવાઈમાં આંતરિક'. *પ્રથમ દ્રષ્ટીએ*, બંધારણનો સમયાંતરે વિકાસ થવો જોઈએ તે દૃષ્ટિકોણ સુધારાની સત્તાના વ્યાપક ઉપયોગને સમર્થન આપે છે. તેમ છતાં, જો આપણે બંધારણની કલ્પના એક જીવંત વૃક્ષ તરીકે કરીએ, જે રાષ્ટ્રની વૃદ્ધિ સાથે વિકસિત થવી જોઈએ અને તેની દાર્શનિક અને સાંસ્કૃતિક ઉન્નતિ સાથે વિકાસ થવો જોઈએ, તેના ચોક્કસ મૂળ છે જેને વિકાસ પ્રક્રિયા દ્વારા ઉખેડી શકાય તેમ નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જીવંત વૃક્ષનું રૂપક અમુક મર્યાદાઓના વિચારને પકડે છે: 'વૃક્ષો, છેવટે, તે રીતે મૂળ છે, જે અન્ય જીવંત જીવો નથી'. આ મૂળ આપેલ બંધારણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છે. [સંદર્ભ: 'અનબંધારણીય બંધારણીય સુધારાઓ: અ સ્ટડી ઓફ ધ નેચર એન્ડ લિમિટ્સ ઓફ કોન્સ્ટિટ્યુશનલ એમેન્ડમેન્ટ પાવર્સ', યાનીવ રોઝનાઈ, થીસીસ, ફેબ્રુઆરી, 2014]

99. જર્મન ગણિતશાસ્ત્રી અને ભૌતિકશાસ્ત્રી કાર્લ ફ્રેડરિકના શબ્દોમાં:

> *'બંધારણ એ જીવંત વ્યવસ્થા છે. પરંતુ જેમ જીવંત, સજીવ પ્રણાલીમાં, જેમ કે માનવ શરીર, વિવિધ અવયવો વિકસિત અને ક્ષીણ થાય છે, તેમ છતાં મૂળભૂત માળખું અથવા પેટર્ન દરેક અંગો તેના યોગ્ય કાર્યો સાથે સમાન રહે છે, તેવી જ રીતે બંધારણીય વ્યવસ્થામાં પણ મૂળભૂત સંસ્થાકીય જુદા જુદા ઘટકોના ભાગોમાં નોંધપાત્ર ફેરફારો થયા હોવા છતાં પેટર્ન રહે છે. કારણ કે તે સિસ્ટમની લાક્ષણિકતા છે કે જ્યારે તેનો એક આવશ્યક ઘટક ભાગ નાશ પામે છે ત્યારે તે નાશ પામે છે.'*

100. તેથી, તે માત્ર એક બાબત નથી કે કયા સિદ્ધાંતો અન્ય કરતાં વધુ મૂળભૂત છે. વિલિયમ હેરિસે સાચો દાવો કર્યો હતો કે, 'મૂલ્યોના પદાનુક્રમમાં વધુ મૂળભૂત હોઈ શકે તેવા તત્વોને પસંદ કરવા માટે બંધારણીય યોજનાની કવાયત નથી', વિલિયમ હેરિસે સાચો દાવો કર્યો હતો કે: 'બંધારણીય જોગવાઈ માત્ર અમુક સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જ મૂળભૂત હશે. રાજકીય સિદ્ધાંત જે સમગ્ર બંધારણની સમજણ આપે છે. ફાઉન્ડેશનલ સ્ટ્રક્ચરલિઝમમાં ધોરણોના પદાનુક્રમનો વિચાર એ તપાસવાનો છે કે શું બંધારણીય સિદ્ધાંત અથવા સંસ્થા બંધારણીય હુકમ માટે એટલી મૂળભૂત છે કે તેને બદલવું – અને સમગ્ર બંધારણને જોવું – સમગ્ર બંધારણીય ઓળખને બદલશે.

101. ગેરી જેકોબસોન, સરકારના વિભાગમાં બંધારણીય અને તુલનાત્મક કાયદાના પ્રોફેસર અને યુનિવર્સિટી ઓફ ટેક્સાસ ઓસ્ટિન ખાતે કાયદાના પ્રોફેસર, દલીલ કરે છે કે બંધારણીય ઓળખ એ ક્યારેય સ્થિર વસ્તુ નથી, કારણ કે તે અનિવાર્યપણે અસંતુલિત તત્વોના આંતરપ્રક્રિયામાંથી ઉદ્ભવે છે. પરંતુ બંધારણીય ઓળખમાં ફેરફાર, 'જો કે નોંધપાત્ર, ભાગ્યે જ બંધારણના જથ્થાબંધ પરિવર્તનમાં પરિણમે છે'. આ એટલા માટે છે કારણ કે રાષ્ટ્ર સામાન્ય રીતે 'મૂળભૂત માળખા' પ્રત્યે વફાદાર રહેવાનું લક્ષ્ય રાખે છે, જેમાં તેની બંધારણીય ઓળખ શામેલ હોય છે. 'તે પરિવર્તનશીલ છે', ગેરી લખે છે, 'પરંતુ તેના પોતાના વિનાશ માટે પ્રતિરોધક છે'.

102. યાનિવ રોઝનાઈએ ઉપર ઉલ્લેખિત તેમના થીસીસમાં વોટર મર્ફીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જે દલીલ કરે છે:

આ રીતે 'સુધારો' તેના સ્વભાવને મૂળભૂત રીતે બદલ્યા વિના સિસ્ટમને સુધારે છે અથવા બદલે છે: 'સુધારો' વર્તમાન બંધારણના સૈદ્ધાંતિક પરિમાણોની અંદર કાર્ય કરે છે. અન્ય પ્રકારની સિસ્ટમ બનાવવા માટે કોમ્પેક્ટના કેન્દ્રિય પાસાને રૂપાંતરિત કરવાની દરખાસ્ત – ઉદાહરણ તરીકે, બંધારણીય લોકશાહીને સરમુખત્યારશાહી રાજ્યમાં બદલવા માટે ...– બિલકુલ સુધારો નહીં, પરંતુ બંને કરાર અને તેના લોકોની પુનઃ રચના હશે. તે ખત સરકારી સંસ્થાઓના કોઈપણ સમૂહની સત્તાની બહાર હશે, કારણ કે બધા લોકોના સ્વીકારના જીવો છે.'

103. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, બંધારણીય ફેરફારો બંધારણીય મેટામોર્ફોસિસ સમાન ન હોવા જોઈએ. તેનાથી વિપરીત, કોઈએ બંધારણીય જાળવણીને બંધારણીય સ્થિરતા સાથે ગૂંચવવી જોઈએ નહીં. જોસેફ રાઝ લખે છે તેમ:

'સંવિધાનનો કાયદો અદાલતોના અર્થઘટનાત્મક નિર્ણયોમાં એટલો જ છે જેટલો તેઓ અર્થઘટન કરેલા મૂળ દસ્તાવેજમાં છે... પરંતુ... તે એ જ બંધારણ છે. અઢારમી સદીના ઘરમાં રહેનારી વ્યક્તિ જે રીતે બેસો વર્ષ પહેલાં બંધાયેલા ઘરમાં રહે છે તે રીતે આજે પણ બેસો વર્ષ પહેલાં અપનાવાયેલું બંધારણ છે. ત્યારથી તેનું ઘર ઘણી વખત રીપેર કરવામાં આવ્યું હતું, ઉમેરવામાં આવ્યું હતું અને બદલાયું હતું. પરંતુ હજુ પણ એ જ ઘર છે અને બંધારણ પણ છે. કોઈ વ્યક્તિ, અલબત્ત, ઘરને ફરીથી સજાવવા અથવા તેની બારીઓ બદલવા સામે વાંધો ઉઠાવી શકે છે, એમ કહીને કે તે સમાન નહીં હોય. એ અર્થમાં એ સાચું છે કે જૂનું બંધારણ એ નવા બંધારણ જેવું નથી હોતું, જેમ વૃદ્ધ વ્યક્તિ યુવાન હોય ત્યારે તે

જ વ્યક્તિ સમાન હોતી નથી. તે અર્થમાં સમાનતા એ ઓળખની સમાનતા નથી ... તે પદાર્થના તમામ આંતરિક ગુણધર્મોની સમાનતા છે. ... મારા કોડાનો મુદ્દો એ છે કે ઓળખ ગુમાવવા સાથે મૂંઝવણભર્યા પરિવર્તન સામે અને તેનાથી પેદા થતી ખોટી દલીલો સામે ચેતવણી આપવી. ભૂલોને દૂર કરવી એ બંધારણની સામાન્ય થિયરી હાંસલ કરવા ઈચ્છે છે.'

<u>સમીક્ષાનું ધોરણ</u>

104. બંધારણીય સુધારાઓ અવિશ્વસનીય સિદ્ધાંતો ની સમીક્ષાના યોગ્ય ધોરણો પર વિચાર કરતી વખતે – –, યાનીવ રોઝનાઈએ ત્રણ અલગ–અલગ સ્તરના ધોરણો સૂચવ્યા છે:

<u>1. ન્યૂનતમ અસર ધોરણ:</u>

105. પ્રથમ વિકલ્પ મિનિમલ ઈફેક્ટ સ્ટાન્ડર્ડ છે. સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષાનું આ સૌથી કડક ધોરણ છે. આ ધોરણ મુજબ, ઉલ્લંઘનની તીવ્રતા ગમે તેટલી ગંભીર હોય, સંરક્ષિત સિદ્ધાંતો પર માત્ર ન્યૂનતમ અસર હોય તેવા સુધારાઓ સહિત કોઈપણ ઉલ્લંઘન અથવા અસંશોધિત સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન પ્રતિબંધિત છે. એક તરફ, કોઈ એવો દાવો કરી શકે છે કે બંધારણના સ્તંભો તરીકે – સંરક્ષિત અવિશ્વસનીય સિદ્ધાંતોનું મહત્વ સૌથી કડક રક્ષણની આવશ્યકતા છે. જો અનમેન્ડેબિલિટીનો ઉદ્દેશ ચોક્કસ મૂલ્યો અથવા સંસ્થાઓના હર્મેટિક સંરક્ષણ માટે પ્રદાન કરવાનો છે, તો આ સિદ્ધાંતોના કોઈપણ ઉલ્લંઘનને ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ માટેના કારણોને જન્મ આપવો જોઈએ. બીજી

બાજુ, આવા ધોરણ માત્ર અદાલતોને જ મહાન શક્તિ આપશે નહીં, પરંતુ બંધારણમાં સુધારો કરવાની ક્ષમતા પર વિશાળ – કદાચ ખૂબ વ્યાપક – પ્રતિબંધો પણ મૂકશે. બદલાવ માટેના ગંભીર અવરોધ તરીકે અવિશ્વસનીયતાના સિદ્ધાંતનો અર્થ ન કરવો જોઈએ. બંધારણીય સુધારાને મંજૂરી આપીને અમુક સુગમતાની મંજૂરી આપતી, બંધારણીય પ્રગતિને સક્ષમ કરતી પદ્ધતિ તરીકે તેનું અર્થઘટન કરવું જોઈએ, જ્યારે તે સાથે જ બંધારણની અમુક મુખ્ય વિશેષતાઓને સુધારાથી બચાવીને બંધારણીય ઓળખને જાળવી રાખે છે.

2. અપ્રમાણસર ઉલ્લંઘન ધોરણ:

106. સમીક્ષાનું મધ્યવર્તી ધોરણ અપ્રમાણસર ઉલ્લંઘન ધોરણ છે. તે ઉલ્લંઘનની પ્રમાણસરતાની પરીક્ષા છે. પ્રમાણસરતાનો સિદ્ધાંત આજકાલ બંધારણીય નિર્ણયમાં લગભગ સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત બની રહ્યો છે. પ્રમાણસરતા માટે સામાન્ય રીતે જરૂરી છે કે બંધારણીય અધિકારના ઉલ્લંઘનનો 'યોગ્ય હેતુ;' કે ઉલ્લંઘન અને તે હેતુ વચ્ચે તર્કસંગત જોડાણ છે; કે કાયદો સંકુચિત રીતે તે હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે; અને પ્રમાણસરતા સ્ટ્રીક્ટો (સંતુલન) કસોટીની જરૂરિયાતો પૂરી થાય છે. બંધારણીય અધિકારનું અપ્રમાણસર ઉલ્લંઘન ગેરબંધારણીય ગણવામાં આવશે અને આમ રદબાતલ થશે. આ ધોરણ વિરોધાભાસી હિતોના સંતુલન પર ભાર મૂકે છે.

3. મૂળભૂત ત્યાગ ધોરણ:

107. મૂળભૂત ત્યાગ ધોરણ એ ચકાસણીનું સૌથી નીચું સ્તર છે. આ ધોરણ મુજબ, માત્ર અસાધારણ સિદ્ધાંતોનું ઉલ્લંઘન, જે બદલાય છે અને 'મૂળભૂત રીતે ત્યજી દે છે', તે બંધારણીય સુધારાઓને ન્યાયિક રદ કરવાની મંજૂરી આપશે. આ જર્મન બંધારણીય અદાલત દ્વારા લેવામાં આવેલ અભિગમ હોવાનું જણાય છે.

108. મૂળભૂત લક્ષણો અને તેની સ્થાયીતાના સિદ્ધાંતના પ્રારંભિક સંદર્ભોમાંનો એક ***સજ્જન સિંઘ વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય,*** AIR 1965 SC 845, અવલોકન કરવામાં આવ્યું હતું કે બંધારણ 'એક પવિત્ર અને ગૌરવપૂર્ણ પ્રસ્તાવના ઘડવામાં આવી છે જે બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણોનું પ્રતીક છે. શું એવું ન કહી શકાય કે બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓને કાયમીતા આપવાના બંધારણ સભાના ઈરાદાના આ સૂચક છે?'

109. આ સિદ્ધાંત વાસ્તવમાં ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા) ના મુખ્ય કેસમાં આવ્યો હતો, જ્યાં સર્વોચ્ચ અદાલતે મૂળભૂત માળખાના સાર પર ભાર મૂક્યો હતો કે 'બંધારણની દરેક જોગવાઈમાં સુધારો કરી શકાય છે પરંતુ મૂળભૂત પાયો અને બંધારણનું માળખું એ જ રહેવું જોઈએ.' મૂળભૂત બંધારણની વિભાવના, જેમ કે બંધારણને સુસંગતતા અને ટકાઉપણું આપે છે, કારણ કે તેમાં ચોક્કસ આંતરિક બળ છે.

110. જર્મન બંધારણ, 1949 ('ધ બેઝિક લો ફોર ધ ફેડરલ રિપબ્લિક ઓફ જર્મની') ના કલમ 1 થી 19 માં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતથી પ્રેરિત, જ્યાં આ સિદ્ધાંતો એ આધાર પર આધારિત છે કે લોકશાહી માત્ર સંસદીય નથી સરકારનું

સ્વરૂપ પણ દરેક વ્યક્તિના ગૌરવ, મૂલ્ય અને અવિભાજ્ય અધિકારોની કદર પર આધારિત જીવનની ફિલસૂફી છે; જેમ કે જીવનનો અધિકાર અને ભૌતિક અખંડિતતા; કાયદા સમક્ષ સમાનતા; વ્યક્તિગત સન્માન અને ગોપનીયતાના અધિકારો; વ્યવસાયિક સ્વતંત્રતા; ઘરની અદમ્યતા; મિલકત અને વારસાનો અધિકાર. મૂળભૂત અધિકારોનો સાર, કોઈ પણ સંજોગોમાં, પ્રભાવિત થઈ શકે નહીં.

111. ફેડરલ રિપબ્લિક ઓફ જર્મનીની કલમ 20 પૂરી પાડે છે કે જર્મની એક લોકશાહી અને સામાજિક ફેડરલ રાજ્ય છે. રાજ્યની સત્તા ચૂંટણી દ્વારા લોકો પાસેથી મેળવવામાં આવે છે. જો અન્ય કોઈ ઉપાય ઉપલબ્ધ ન હોય તો તમામ જર્મનોને બંધારણીય હુકમને નાબૂદ કરવા માંગતા કોઈપણનો પ્રતિકાર કરવાનો અધિકાર છે.

112. ફેડરલ રિપબ્લિક ઓફ જર્મનીની કલમ 79 ચોક્કસ જોગવાઈને પૂરક બનાવીને અથવા સ્પષ્ટપણે તેમાં સુધારો કરીને મૂળભૂત કાયદામાં સુધારો કરવાની પ્રક્રિયા દર્શાવે છે. જો કે, કલમ 1 અને 20 માં નિર્ધારિત સિદ્ધાંતોને અસર કરતા અથવા ફેડરેશનના વિભાજનને અસર કરતા મૂળભૂત કાયદામાં સુધારાઓ એટલે કે કાયદાકીય પ્રક્રિયામાં કેન્દ્ર અને રાજ્યની ભાગીદારી અસ્વીકાર્ય છે.

113. જર્મન બંધારણ હેઠળની જોગવાઈઓ અધિકારો સાથે વ્યવહાર કરે છે, જે માત્ર મૂલ્યો નથી, બલ્કે તે ન્યાયી અને અર્થઘટન માટે સક્ષમ છે. આમ, તે મૂલ્યો જ્યાં સુધી શક્ય હોય ત્યાં સુધી તેમની પ્રાપ્તિ સુનિશ્ચિત કરવા માટે રાજ્ય પર હકારાત્મક ફરજ

લાદે છે. રાજ્યએ વ્યક્તિઓના અધિકારો, સ્વતંત્રતાઓ અને સ્વતંત્રતાઓની સુવિધા આપવી જોઈએ.

114. ભારતમાં, મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત એ ન્યાયિક નવીનતા છે, અને તે આ અદાલતના ન્યાયિક ઘોષણાઓ દ્વારા વિકસિત થવાનું ચાલુ રાખે છે. કોર્ટ દ્વારા સમયાંતરે અભિવ્યક્તિના રૂપરેખાઓ પર ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે, અને બંધારણની મૂળભૂત રચના તરીકે અનેક બંધારણીય વિશેષતાઓને ઓળખવામાં આવી છે; પરંતુ બંધારણનું 'મૂળભૂત માળખું' શું છે તેની સંપૂર્ણ વ્યાખ્યા અથવા સૂચિ નથી – કોર્ટ દરેક કેસમાં નિર્ણય લે છે કે બંધારણીય વિશેષતાને મૂળભૂત તરીકે ગણી શકાય કે નહીં.

115. ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા)ની સુનાવણી 13 ન્યાયાધીશોની બનેલી આ કોર્ટની પૂર્ણ બેન્ચ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. બહુમતી ન્યાયાધીશોએ જણાવ્યું હતું કે ***સી. ગોલક નાથ અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય,*** 1967 એઆઈઆર 1643 : (1967) 2 એસસીઆર 762 , કલમ 13 માં 'કાયદો' શબ્દ બંધારણીય સુધારાનો સમાવેશ કરે છે તેવો મત માન્ય રાખવામાં આવશે નહીં. તેથી, આ નિર્ણય રદ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ કોર્ટ આ પ્રશ્ન પર તીવ્ર રીતે વિભાજિત થઈ ગઈ હતી કે શું કલમ 368 માં 'સુધારો' શબ્દ જે 24 મા સુધારા દ્વારા તેના સુધારા પહેલાં હતો તેમાં મૂળભૂત વિશેષતામાં ફેરફાર કરવાની અથવા બંધારણને જ રદ કરવાની સત્તા શામેલ છે.

116. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી સીકરીની આગેવાની હેઠળના છ ન્યાયાધીશોનું માનવું હતું કે બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓને રદબાતલ કરવા અથવા તેને નષ્ટ કરવા માટે

બંધારણમાં સુધારો કરી શકાતો નથી, જેમાંથી કેટલીક ન્યાયમૂર્તિશ્રી સીકરી, દ્વારા નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી હતી: –

' *(1) બંધારણની સર્વોપરિતા;*

(2) સરકારના રિપબ્લિકન અને લોકશાહી સ્વરૂપો;

(3) બંધારણનું બિનસાંપ્રદાયિક પાત્ર;

(4) વિધાનસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર વચ્ચે સત્તાઓનું વિભાજન;

(5) બંધારણનું સંઘીય પાત્ર.'

117. વધુમાં એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે મૂળભૂત અધિકારોને રદ કરી શકાતા નથી જો કે મૂળભૂત અધિકારોનું વ્યાજબી સંવર્ધન જાહેર હિતમાં થઈ શકે છે. આ દૃષ્ટિકોણ અનુસાર, નાગરિકોની સ્વતંત્રતા અને ગરિમાને જાળવી રાખવા માટે નિર્દેશક સિદ્ધાંતો જે પરિપૂર્ણ કરવા માટે નિર્દેશિત કરે છે તે સુરક્ષિત કરવા માટે સંસદ મૂળભૂત અધિકારોને સમાયોજિત કરી શકશે. ન્યાયમૂર્તિશ્રી ખન્નાએ સંસદના સુધારાની સત્તાના સંદર્ભમાં વધુ ઉદાર વલણ અપનાવ્યું. તે ઉપરોક્ત સાથે સંમત થયા – છ ન્યાયાધીશોનો ઉલ્લેખ કર્યો કે સુધારાની શક્તિ અમર્યાદિત નથી અને ફકરા 1437 માં નીચેના સુસંગત અવલોકનો કર્યા:

'1437. ....શબ્દ 'સુધારો' એવું અનુમાન કરે છે કે જૂનું બંધારણ બદલાવ છતાં તેની ઓળખ ગુમાવ્યા વિના ટકી રહે છે અને ફેરફારોને આધિન હોવા છતાં પણ ચાલુ રહે છે. ..... 'બંધારણમાં સુધારો' શબ્દો તેમના તમામ

વ્યાપક વળાંક અને વિસ્તાર સાથે બંધારણના મૂળભૂત માળખા અથવા બાંધણીને નષ્ટ અથવા રદ કરવાની અસર કરી શકતા નથી. ....'

118. તેમ છતાં, તેમનો મત હતો કે બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા માળખાને જાળવી રાખવાને આધિન, સુધારાની શક્તિ સંપૂર્ણ છે અને તેમાં બંધારણના વિવિધ લેખોમાં સુધારો કરવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે, તેમજ મૂળભૂત અધિકારો તેમજ જે આવશ્યક વિશેષતાઓ સાથે સંબંધિત હોવાનું કહી શકાય જેમાં સંબંધિત કલમોનો સમાવેશ થાય છે.. તેમનો એવો પણ મત હતો કે મિલકતનો અધિકાર બંધારણના મૂળભૂત માળખા અથવા ઢાંચા સાથે સંબંધિત નથી (ફકરો 1550 દ્વારા). ટૂંકમાં, બહુમતીનો નિર્ણય નીચે મુજબ કહી શકાય: –

*(1) ગોલકનાથ કેસ [**AIR** 1967 **SC** 1643 : (1967) 2 **SCR** 762 : (1967) 2 **SCJ** 486] રદ કરવામાં આવ્યો છે;*

(2) કલમ 368 સંસદને બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા માળખામાં ફેરફાર કરવા સક્ષમ કરતી નથી;

(3) બંધારણ (ચોવીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971, માન્ય છે;

*(4) બંધારણ (પચીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971 ની કલમ 2(**a**) અને 2(**b**) માન્ય છે;*

(5) બંધારણ (પચીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971 ની કલમ 3 નો પ્રથમ ભાગ માન્ય છે. બીજો ભાગ, એટલે કે, 'અને એવી કોઈ ઘોષણા ધરાવતો કોઈ

કાયદો કે તે આવી નીતિને અસર કરવા માટે છે તેને કોઈપણ અદાલતમાં આ આધાર પર પ્રશ્ન પૂછવામાં આવશે નહીં કે તે આવી નીતિને અસર કરતી નથી' અમાન્ય છે;

(6) બંધારણ (વીસમો સુધારો) અધિનિયમ, 1971 માન્ય છે.

119. રે જે.ની આગેવાની હેઠળના અન્ય છ ન્યાયાધીશો (જેમ કે તેઓ તે સમયે હતા) એવું માનતા હતા કે સુધારો કરવાની સત્તા વિશાળ અને અમર્યાદિત છે અને તેમાં બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈ ઉમેરવા, બદલવા અથવા રદ કરવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે. તેથી, તેઓએ તમામ બંધારણીય સુધારાઓને સમર્થન આપ્યું.

120. છ વિરુદ્ધ સાત ન્યાયાધીશોએ વિચાર્યું કે બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં સુધારાની સત્તા હેઠળ ફેરફાર કરી શકાતા નથી, તેમ છતાં કહેવાતા મૂળભૂત માળખાના અર્થ અને સામગ્રી વિશે તેમની વચ્ચે કોઈ સંમતિ નહોતી.

121. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી સીકરી, અવલોકન કર્યું:

> *'આ બંધારણનો સુધારો' અભિવ્યક્તિ સંસદને મૂળભૂત અધિકારો રદ કરવા અથવા છીનવી લેવા અથવા બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓને સંપૂર્ણપણે બદલવા માટે સક્ષમ બનાવતી નથી જેથી તેની ઓળખનો નાશ થાય. આ મર્યાદામાં સંસદ દરેક કલમમાં સુધારો કરી શકે છે.'*
>
> *[**કેશવાનંદ ભારતી,** મુ. 1565.]*

122. ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ શેલત અને ગ્રોવર, કલમ 368 હેઠળ સત્તામાં સુધારો કરવાના અવકાશ પર નીચે મુજબ જણાવ્યું:

*'જો કે સુધારા કરવાની સત્તાને સંકુચિત રીતે સમજાવી શકાતી નથી અને તે તમામ કલમો સુધી વિસ્તરે છે તે અમર્યાદિત નથી જેથી બંધારણની ઓળખ અથવા તેની મૂળભૂત વિશેષતાઓને રદ કરવાની અથવા બદલવાની સત્તાનો સમાવેશ કરી શકાય;' [**કેશવાનંદ ભારતી,** મુ. 1609 – 10.]*

123. ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ હેગડે અને મુખર્જી,એ સમાન અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો. એમણે કિધુ:

*'આર્ટિકલ 368 હેઠળ બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા ખૂબ જ વ્યાપક સત્તા હોવા છતાં, તેમાં હજુ સુધી બંધારણના મૂળભૂત તત્વો અથવા મૂળભૂત વિશેષતાઓને નષ્ટ કરવાની અથવા તેને નિર્બળ કરવાની સત્તાનો સમાવેશ થતો નથી.' [**કેશવાનંદ ભારતી,** મુ. 1648.]*

124. ન્યાયમૂર્તિશ્રી રેડ્ડી, સમાન અભિપ્રાય ધરાવતા હતા. ન્યાયમૂર્તિશ્રી ખન્નાએ જણાવ્યું હતું કે કલમ 368 હેઠળ સંસદની સુધારણા શક્તિ ઘણી વિશાળ છે, પરંતુ તેમણે બંધારણના મૂળભૂત માળખાના નામે સુધારાની સત્તા પર અમુક મર્યાદાઓ પણ લાદી હતી. તેણે કીધુ:

'....તે ફેરફારોને પ્રભાવિત કરવા માટેના સુધારાની સત્તા હેઠળ માન્ય છે, ભલે ગમે તેટલું મહત્વપૂર્ણ હોય, અને સિસ્ટમને બદલાતી પરિસ્થિતિઓની

જરૂરિયાતોને અનુરૂપ બનાવવા માટે, પાયાને સ્પર્શ કરવાની અથવા મૂળભૂત સંસ્થાકીય પેટર્નમાં ફેરફાર કરવાની મંજૂરી નથી. 'બંધારણમાં સુધારો' શબ્દો તેમના તમામ વ્યાપક અને વિશાળતા સાથે બંધારણના મૂળભૂત માળખા અથવા ઢાંચાને નષ્ટ અથવા રદ કરવાની અસર કરી શકતા નથી.....' [***કેશવાનંદ ભારતી,*** પૃષ્ઠ પર. 1860.]

તેમણે વધુમાં કહ્યું કે:

'..... બંધારણના મૂળભૂત માળખા અથવા ઢાંચાને જાળવી રાખવાને આધિન, સુધારાની શક્તિ સંપૂર્ણ છે અને તેમાં બંધારણના વિવિધ લેખોમાં સુધારો કરવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે. ... સુધારાની શક્તિમાં વિવિધ લેખોને ઉમેરવા, બદલવા અથવા રદ કરવાની શક્તિ પણ પોતાની અંદર શામેલ હશે.'

*[**કેશવાનંદ ભારતી,** મુ. 1903 – 04.]*

125. આમ, તે ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે કે જે અર્થમાં ન્યાયમૂર્તિશ્રી ખન્ના, 'બંધારણનું મૂળભૂત માળખું અથવા ઢાંચો' અભિવ્યક્તિનો ઉપયોગ કરે છે તે અર્થથી ખૂબ જ અલગ છે જેમાં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી સિકરીના નેતૃત્વમાં છ ન્યાયાધીશો, બંધારણના 'આવશ્યક લક્ષણો અથવા મૂળભૂત લક્ષણો' ઉપયોગ કરે છે.. ન્યાયમૂર્તિશ્રી ખન્ના અનુસાર સુધારાની શક્તિનો ઉપયોગ કરીને મૂળભૂત અધિકારોને રદ કરી શકાય છે, પરંતુ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી સીકરીની આગેવાની હેઠળના છ ન્યાયાધીશોના મતે એવું નથી.

126. રે, જે.એ સુધારો કરવાની શક્તિ પર કોઈપણ ગર્ભિત મર્યાદાઓના વિચારને નકારી કાઢ્યો અને વિચાર્યું કે સુધારો કરવાની શક્તિ વિશાળ અને અમર્યાદિત છે. તેણે કહ્યું કે:

*'....કથિત આવશ્યક વિશેષતાઓના સુધારામાં કોઈ અવરોધ ઊભો કરવા માટે બંધારણની આવશ્યક અને અનિવાર્ય વિશેષતાઓ વચ્ચે કોઈ ભેદ હોઈ શકે કે ન હોઈ શકે....' [**કેશવાનંદ ભારતી** p. 1718]*

127. ઉપરોક્ત અભિપ્રાય પાલેકર, મેથ્યુ, બેગ, દ્વિવેદી અને ચંદ્રચુડ, જેજે દ્વારા પણ શેર કરવામાં આવ્યો હતો.

128. આમ, જો ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા) ને નજીકથી અને કાળજીપૂર્વક વાંચવું હોય, તો તે કહે છે કે કલમ 368 (જે એક ઘટક શક્તિ છે) ની કવાયત પર કોઈ મર્યાદાઓ નથી, તેમ છતાં તે 'મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત' ને આધીન છે. 'મૂળભૂત લક્ષણોના સિદ્ધાંત'ની ઉત્પત્તિ બંધારણીય પતનની આશંકા અને અસ્વસ્થતામાં રહેલ છે જે બંધારણના જીવનમાં અપવાદરૂપ છે. 'મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત' એ એવા સમયમાં ખાસ ઉપયોગ માટે હતો જ્યારે બંધારણીય સુધારાઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખાને જોખમમાં મૂકે છે. વિશેષ કદ સિદ્ધાંતના સાવચેતીપૂર્વક ઉપયોગની અપેક્ષા રાખે છે જેથી તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન સાચવવામાં આવે તેની ખાતરી કરી શકાય. સિદ્ધાંત જેટલો મહત્વપૂર્ણ હતો, તેનાથી પણ વધુ મહત્ત્વનો હતો કે થોડો સંયમ રાખવો અને તેનો અર્થપૂર્ણ ઉપયોગ સુનિશ્ચિત કરવો. 'મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત' તેના સંયમિત ઉપયોગ

વિશે થોડી ચિંતા સાથે વારંવાર અને ફરીથી આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે. પ્રોફેસર સત્ય પ્રતિકે, ભૂતપૂર્વ આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ઓપી જિંદાલ ગ્લોબલ યુનિવર્સિટી, 'આજનું વચન, આવતીકાલનું બંધારણ : 'મૂળભૂત માળખું', બંધારણીય પરિવર્તન અને ભારતમાં રાજકીય પ્રગતિનું ભવિષ્ય' શીર્ષકવાળા તેમના એક નિબંધમાં ખૂબ જ યોગ્ય રીતે કહ્યું છે કે સિદ્ધાંત નીતિના નિર્ણયોને અસર કરવા માટે વ્યાપકપણે ઉપયોગમાં લેવાય છે અને તેનો ઉદાસીન ઉપયોગ તેની સામે ઉદભવેલા રોષનું મૂળ કારણ છે. સમયાંતરે, બંધારણીય દ્વાર માટે તેનો ઓછો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે –અને કટોકટીના સમયમાં અને ભવિષ્યમાં રાજ્યની નીતિ દ્વારા લેવામાં આવતા અભ્યાસક્રમને નિર્ણાયક રીતે પ્રભાવિત કરવા માટે વધુ. મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો પુનરાવર્તિત ઉપયોગ સિદ્ધાંતને જ નુકસાન પહોંચાડી શકે છે અને સંભવ છે કે બંધારણીય આવશ્યકતાના વિચારને રાજકીય સંસ્થાઓ તરફથી તે યોગ્ય સન્માન ન મળે. પ્રો. સત્ય પ્રતિકે સુંદર રીતે સમજાવ્યું છે કે 'મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત' ખરેખર વિશિષ્ટ છે, બંધારણની જાળવણી માટે તે આપણી પાસે એક શક્તિશાળી સાધન છે પરંતુ બિનપ્રતિભાવી ઉપયોગની પ્રકૃતિમાં તેનું વિશેષ પાત્ર તેમજ તેની સત્તા ગંભીર રીતે જોખમમાં મુકાય છે.

129. બંધારણીય અર્થઘટનના વ્યાપકપણે સ્વીકૃત સિદ્ધાંતો અનુસાર, બંધારણની જોગવાઈઓને શક્ય તેટલી વ્યાપક રીતે સમજાવવી જોઈએ. બંધારણીય કાયદો એ મૂળભૂત કાયદો છે. તે વિવિધ અભિપ્રાય ધરાવતા લોકો માટે છે. તે વિવિધ વિચારધારાના લોકો દ્વારા અને જુદા જુદા સમયે કાર્ય કરવા યોગ્ય હોવું જોઈએ. કારણ કે

તે સમાજમાં રાજ્યના સંગઠન અને કાર્ય માટે એક માળખું પૂરું પાડે છે જે સતત બદલાતું રહે છે, તે સ્થિતિસ્થાપક શબ્દોમાં સમાયેલ છે અને તેથી, તેનું વ્યાપક અર્થઘટન કરવું જોઈએ. કોઈ પણ પેઢીને ભાવિ પેઢીઓને પોતાની માન્યતાઓ અને મૂલ્યોથી બાંધવાનો અધિકાર નથી. દરેક પેઢીએ પોતાના માટે જીવન અને સામાજિક સંગઠનની રીતો પસંદ કરવાની હોય છે. બંધારણ એટલું અનુકૂલનશીલ હોવું જોઈએ કે દરેક પેઢી તેની આકાંક્ષાઓ અને આદર્શોને સાકાર કરવા તેનો ઉપયોગ કરી શકે. સમાજ અને સમયની જરૂરિયાતો અનુસાર બંધારણને અનુકૂલિત કરવા માટે ખાસ કરીને સુધારાની કલમ આપવામાં આવી છે. આને ધ્યાનમાં રાખીને, સુધારાની સત્તા પર કોઈ ગર્ભિત મર્યાદા લાદી શકાતી નથી. આમ કરવું એ તેના ઉદ્દેશ્યને હરાવવા સમાન છે. બંધારણ – નિર્માતાઓ તેમની સમક્ષ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, આયર્લેન્ડ, દક્ષિણ આફ્રિકા અને જર્મનીના બંધારણો હતા જેનો તેઓ સતત જોગવાઈઓની ચર્ચા અને મુસદ્દો તૈયાર કરતી વખતે ઉલ્લેખ કરતા હતા. આ તમામ બંધારણોમાં 'સુધારો' શબ્દનો વ્યાપક સંભવિત અર્થમાં ઉપયોગ થાય છે. તેથી, આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓએ કોઈ સ્પષ્ટ મર્યાદાઓની ગેરહાજરીમાં આ શબ્દનો સમાન વ્યાપક અર્થમાં ઉપયોગ કર્યો હોવાનું માની શકાય. [બી.એન. રાઉ, સુધારાની પ્રક્રિયાનું કોષ્ટક, *બંધારણીય પૂર્વવર્તી, 1 લી શ્રેણી (1947) cf. હરિ ચંદ, ભારતીય બંધારણમાં સુધારાની પ્રક્રિયા 96 (1972).*]

130. દ્વિવેદી, જે., ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા) માં નીચે પ્રમાણે સત્તામાં સુધારાના અવકાશ વિશે જણાવ્યું હતું:

અનુચ્છેદ 368 એ ફિલસૂફી દ્વારા ઘડવામાં આવી છે કે દરેક પેઢી તેના સમયની સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય પરિસ્થિતિઓને અનુરૂપ બંધારણને સ્વીકારવા માટે સ્વતંત્ર હોવી જોઈએ. મોટાભાગના બંધારણના ઘડવૈયાઓ સ્વતંત્રતા–સેનાની હતા. તે માનવું મુશ્કેલ છે કે જેઓ તેમના સમયના સામાજિક અને રાજકીય સંગઠનને બદલવા માટે સ્વતંત્રતા માટે લડ્યા હતા તેઓ તેમના વંશજોને તેમના સમયના સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સંગઠનને બદલવાની સમાન સ્વતંત્રતાનો ઇનકાર કરશે. ભાવિ પેઢીને બંધારણમાં આમૂલ ફેરફારો કરવાની સત્તાનો ઇનકાર કરવો એ બંધારણના વધારાના બંધારણીય ફેરફારોના જોખમને આમંત્રણ આપશે.

'કેટલાક પરિવર્તનના માધ્યમ વિનાનું રાજ્ય તેના સંરક્ષણના માધ્યમ વિનાનું છે. આવા માધ્યમો વિના તે બંધારણના તે ભાગને ગુમાવવાનું જોખમ પણ લઈ શકે છે જેને તે સૌથી વધુ ધાર્મિક રીતે સાચવવા ઈચ્છતો હતો.' [બર્ક, ફ્રાન્સમાં ક્રાંતિ પર રિકોલેશન અને અન્ય લખાણો. ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ, 1958 રીપ્રિન્ટ, પૃષ્ઠ. 23.]'

131. સમગ્ર બંધારણ મૂળભૂત કાયદો છે. કયો ભાગ અન્ય કરતા વધુ મૂળભૂત છે તે પારખવું સરળ નથી કારણ કે ભેદ પાડવા માટે કોઈ ઉદ્દેશ્ય પરીક્ષણ નથી. [ન્યાયમૂર્તિશ્રી રે, જે., ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા)માં પૃ. 1675 , 1682 અને 1684 જો આવશ્યક લક્ષણોને બિન–આવશ્યક લક્ષણોથી અલગ પાડવાનું શક્ય હોય તો પણ, તે ભારપૂર્વક કહી શકાય નહીં કે આવશ્યક લક્ષણો અનિવાર્યપણે શાશ્વત અને

અપરિવર્તનશીલ છે. [ન્યાયમૂર્તિશ્રી મેથ્યુ, ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા) એટ પી. 1947.] ભૂતકાળના ઈતિહાસને જોતાં કોઈને શંકા થઈ શકે છે કે કાયદો અને સમાજની કોઈ વિશેષતા બદલાતી નથી. એક સમયે એક સમાજ દ્વારા જે મૂળભૂ ત માનવામાં આવતું હતું તે પછીથી એક જૂના અવરોધ તરીકે ત્યજી દેવામાં આવ્યું હતું.

132. મૂળભૂત અધિકારો, તેમાં કોઈ શંકા નથી, ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે અને તે સંસ્કૃતિનો પાયો છે. પરંતુ સામાજિક–આર્થિક પરિસ્થિતિઓમાં બદલાવ સાથે સમાજ બદલાતો રહે છે. આ અધિકારોની મર્યાદાઓને સતત પુનઃ વ્યાખ્યાની જરૂર પડી શકે છે. તેમની આવશ્યક સામગ્રી પણ આમૂલ પરિવર્તનમાંથી પસાર થઈ શકે છે. કાનૂની સંબંધોમાં જરૂરી ગોઠવણોને સક્ષમ કરવા અને તેમને સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ સાથે સુમેળમાં લાવવા માટે, તમામ બંધારણોમાં સુધારાની સત્તા આપવામાં આવી છે. જેટલી સુધારાની પદ્ધતિ જેટલી સરળ છે, તેટલું બંધારણ વધુ લવચીક છે. કેટલીક સુધારાની જોગવાઈની ગેરહાજરીમાં, બંધારણ સામાજિક ફેરફારોને સમાવવામાં નિષ્ફળ જશે અને તે તૂટી જશે. બંધારણીય પ્રક્રિયાઓ દ્વારા આમૂલ ફેરફારોને મંજૂરી આપવા માટે તે જરૂરી સલામતી વાલ્વ છે. જો જરૂરી ફેરફારો બંધારણીય માધ્યમથી ન લાવી શકાય, તો ક્રાંતિ આવશ્યક બની જાય છે. આમ, અમર્યાદિત સુધારા શક્તિ અને સુધારાની સરળ પ્રક્રિયા કાયદા દ્વારા સામાજિક ક્રાંતિ લાવવાનું અસરકારક માધ્યમ છે. બ્રિટિશ બંધારણ બંધારણીય કાયદા સહિત કાયદામાં કોઈપણ ફેરફારો લાવવા માટે સરળ બહુમતી મતની સરળ પ્રક્રિયા સાથે લવચીક બંધારણનું ખૂબ સારું ઉદાહરણ આપે છે. કદાચ, બ્રિટનમાં બંધારણીય કાયદા અને મજબૂત લોકશાહી પરંપરાઓનું આ પાસું પણ માર્ક્સને કહેવા

માટે પ્રેરિત કર્યું કે કદાચ બ્રિટન એકમાત્ર એવો દેશ છે જ્યાં શાંતિપૂર્ણ અને લોકતાંત્રિક માધ્યમોથી ક્રાંતિ લાવી શકાય છે. [ફ્રેડરિક એંગેલ્સ (એડ.) કાર્લ માર્ક્સ, કેપિટલ, (1952. 50 બ્રિટાનિક ગ્રેટ બુક સિરીઝ] આમ, વ્યાપક સુધારાની શક્તિ અને સુધારાની સરળ પ્રક્રિયા હોવી એ મૂળભૂત અધિકારોને ઓછું મૂલ્ય આપવાનું નથી, અને તે તેમને નાબૂદ કરવાનું આમંત્રણ પણ નથી. બદલાયેલ સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ સાથે સુમેળમાં જરૂરી અનુકૂલન દ્વારા તેમને સાચવવાનું એક સાધન તેમને દૂર કરવાની કાનૂની શક્તિની ગેરહાજરીમાં નથી પરંતુ તેમના માટે સામાજિક અને રાજકીય સમર્થનમાં છે [બંધારણ, સ્ત્રોત: જર્નલ ઓફ ધ ઈન્ડિયન લો ઈન્સ્ટિટ્યુટ, એપ્રિલ – જૂન 1974, વોલ્યુમ 16]

133. શ્રી એન. પાલખીવાલાએ તેમના પુસ્તક 'અવર કોન્સ્ટિટ્યુશન ડિફેસ્ડ એન્ડ ડિફાઈલ્ડ'માં બહુમતી ચુકાદાની અસરનો સારાંશ નીચેના શબ્દોમાં કર્યો છે:

> ***'સંસદ, તેની સુધારણા શક્તિના પ્રયોગમાં, બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા માળખામાં ફેરફાર કરી શકતી નથી. દાખલા તરીકે, તે ભારતની સાર્વભૌમત્વ અથવા પ્રજાસત્તાકના મુક્ત લોકશાહી પાત્રને નાબૂદ કરી શકે નહીં; ન તો તે ભારતની અખંડિતતા અને એકતાને ખલેલ પહોંચાડી શકે છે અથવા રાજ્યોને નાબૂદ કરી શકે છે. (બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા માળખું બદલી શકાતું નથી તે સિદ્ધાંત એ સિદ્ધાંત કરતાં સુધારાની શક્તિને વ્યાપક અવકાશ આપે છે કે બંધારણની આવશ્યક વિશેષતાઓમાંથી કોઈપણને નુકસાન અથવા નાશ કરી શકાતું નથી.) કોર્ટના અધિકારક્ષેત્રને જેમ જેમ હટાવી શકાય નહીં. કલમ 31C***

દ્વારા કરવાની માંગ કરી હતી. જો કોર્ટના અધિકારક્ષેત્રને હટાવી દેવામાં આવે, તો કોઈપણ રાજ્યો એવા કાયદાઓ પસાર કરી શકે છે જે ભારતના ભાગલા તરફ દોરી શકે છે.'

134. આમ, ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા) એ વ્યક્તિઓના અધિકારો અને તે અધિકારોને ઘટાડવા માટે રાજ્યની સત્તાઓ વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કર્યું. તેને બે પ્રતિસ્પર્ધી ફિલસૂફી વચ્ચેના માધ્યમ દ્વારા યોગ્ય મળ્યું – એક મૂળભૂત અધિકારોની સંપૂર્ણ પવિત્રતાની તરફેણ કરતું જ્યારે બીજું બંધારણની સંપૂર્ણ સુગમતાને સમર્થન આપતું. [સંદર્ભ: કાયદો, ન્યાયાધીશો અને ન્યાય – ન્યાયમૂર્તિ એસએમએન રૈના દ્વારા].

135. ***શ્રીમતી ન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. શ્રી રાજ નારાયણ,*** AIR 1975 SC 2299 માં, કોર્ટે, મૂળભૂત માળખાના કાર્યક્ષેત્રનો વિસ્તાર કરતા, એવું નક્કી કર્યું કે ત્યાં ચાર અવિશ્વસનીય લક્ષણો છે જે મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે, એટલે કે, "(i) ભારત એક સાર્વભૌમ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક છે. (ii) તેના તમામ નાગરિકોને દરજ્જો અને તકની સમાનતા પ્રાપ્ત થશે (iii) રાજ્યનો પોતાનો કોઈ ધર્મ નહીં હોય અને તમામ વ્યક્તિઓ સ્વતંત્રતાથી વ્યવસાય, વ્યવહાર અને ધર્મનો પ્રચાર કરો કરવા સમાન હકદાર હશે; અને (iv) રાષ્ટ્રને કાયદાની સરકાર દ્વારા સંચાલિત કરવામાં આવશે, માણસોની નહીં.' આ, તેમના મતે, "આપણા બંધારણીય ફિલસૂફીના આધારસ્તંભો હતા, તેથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાના આધારસ્તંભો."

136. કોર્ટે એ પણ નોંધ્યું હતું કે મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીનો સિદ્ધાંત એ લોકશાહીનું આવશ્યક ધારણ છે, અને જે બદલામાં, બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે. તે લોકશાહી મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ બનાવતી આવશ્યક વિશેષતા હતી. આ કિસ્સામાં, કોર્ટે બંધારણના લોકતાંત્રિક માળખાને નુકસાન પહોંચાડવાના આધારે, વડાપ્રધાન અને સ્પીકરના કિસ્સામાં સંસદની ચૂંટણી માટે વિશેષ જોગવાઈની જોગવાઈ કરતી કલમ 329–A ની કલમ (4) ને ફગાવી દીધી હતી. કે ઉક્ત કલમ (4) એ અદાલતોની ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તા છીનવી લીધી હતી કારણ કે તેણે વડા પ્રધાનની ચૂંટણીની માન્યતા સંબંધિત વિવાદમાં જવા માટે અન્ય ફોરમની જોગવાઈ કર્યા વિના ફોરમને નાબૂદ કરી હતી. તેણે આવી ચૂંટણીની માન્યતાને પડકારવાના અધિકાર અને ઉપાયને ખતમ કરી નાખ્યો. અયોગ્યતા, ગેરરીતિઓ અને અન્યાયી માધ્યમોની ફરિયાદોનો સામનો કરવો પડે છે કારણ કે લોકશાહીમાં મુક્ત અને નિષ્પક્ષ ચૂંટણીનો સિદ્ધાંત એ બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા છે, અને આ રીતે, કલમ (4) ને બંધારણીય સુધારાનો અસ્વીકાર્ય ભાગ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો.

137. જો કે, આ કેસમાં કોર્ટે એ પણ અવલોકન કર્યું હતું કે 'સંવિધાનની ચોક્કસ જોગવાઈઓ સિવાય આકાશમાં સર્વવ્યાપકતાના ઉછેર તરીકે મૂળભૂત માળખાની વિભાવના, સામાન્ય કાયદાની માન્યતા નક્કી કરવા માટે માપદંડ પ્રદાન કરવા માટે ખૂબ અસ્પષ્ટ અને અનિશ્ચિત છે..'

138. ***મિનર્વા મિલ્સ લિમિટેડ*** (સુપ્રા) માં, મૂળભૂત માળખું તરીકે શું લાયક છે તેના પર લાગુ કરવા માટેના ધોરણોની ચર્ચા કરતા, આ અદાલતે નક્કી કર્યું કે *'....*

બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા માળખું અથવા જે, જો ક્ષતિગ્રસ્ત અથવા નાશ પામે છે, તો બંધારણ તેની ઓળખ છીનવી લેશે જેથી તે વર્તમાન બંધારણ તરીકે બંધ થઈ જશે પરંતુ એક અલગ બંધારણ બની જશે. તેથી, દરેક કિસ્સામાં જ્યાં બંધારણની કોઈ વિશેષ વિશેષતા તેના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે કે કેમ તે અંગે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે, તે વિવિધ પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખીને નક્કી કરવું પડશે જેમ કે બંધારણમાં વિશિષ્ટ લક્ષણનું સ્થાન. બંધારણની યોજના, તેનો ઉદ્દેશ્ય અને હેતુ અને મૂળભૂત તરીકે બંધારણની અખંડિતતા પર તેના અસ્વીકારનું પરિણામ

દેશના શાસનનું સાધન.....'. કોર્ટે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે 'મૂળભૂત અધિકારો સંસ્કારી સમાજોના જીવનમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે અને અમારા ચુકાદાઓમાં 'અતિંતીય', 'અવિચ્છેદ્ય' અને 'આદિમ' તરીકે વિવિધ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યા છે.....તેઓ બંધારણના વહાણની રચના કરે છે. ' ... '....ભાગ IV ના ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે કથિત રીતે ભાગ III દ્વારા આપવામાં આવેલી બાંયધરીનો નાશ કરવો એ સ્પષ્ટપણે બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરીને તેને તોડી પાડવું છે'.

139. ***એસ.આર. બોમાઈ અને અન્ય વગેરે વગેરે વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય વગેરે વગેરે,*** એઆઈઆર 1994 એસસી 1918, મૂળભૂત સુવિધાઓની સૂચિને વિસ્તૃત કરીને, આ અદાલતે માન્યું કે બિનસાંપ્રદાયિકતા એ બંધારણની આવશ્યક વિશેષતા છે અને તેની મૂળભૂત રચનાનો એક ભાગ છે.. આ કિસ્સામાં, આ અદાલતે બંધારણની કલમ 356 હેઠળ કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા સત્તાનો ઉપયોગ કરવાના મુદ્દા સાથે કામ કરતી વખતે બંધારણના મૂળભૂત માળખાની વિભાવના સમજાવી હતી.

140. ***એમ. નાગરાજ*** (સુપ્રા) માં, મૂળભૂત માળખાના મુદ્દા સાથે કામ કરતી આ કોર્ટની બંધારણીય બેંચે અવલોકન કર્યું કે 'સેક્યુલરિઝમ, લોકશાહી, વ્યાજબીતા, સામાજિક ન્યાય, વગેરે જેવા સિદ્ધાંતો સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતો છે જે મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને કલમ 14, 19 અને 21 જેવા અધિકારો જોડવાનું પરિબળ પૂરું પાડે છે.. આ સિદ્ધાંતો સંસદની સુધારણા શક્તિની બહાર છે. તેઓ તમામ ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓનો વ્યાપ ધરાવે છે અને તેઓ બંધારણીય મૂલ્યોના પદાનુક્રમના શિખર પર ઊભા છે'. આવા અધિકારોનું સન્માન કરવું જોઈએ અને છીનવી શકાય નહીં.

141. બંધારણના ઘડવૈયાઓએ મૂળભૂત અધિકારોની આજુબાજુ એક દીવાલ બાંધી છે, જે હંમેશ માટે રહેવાની છે, બહુમતીની તેમના પર ઘૂસણખોરી કરવાની ક્ષમતાને મર્યાદિત કરે છે. તે દિવાલ મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે. [જુઓ: **I. R. કોએલ્હો (મૃત) વતી કાનૂની વારસદારો v. તમિલનાડુ રાજ્ય,** AIR 2007 SC 861; ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા)] પણ જુઓ.

142. આમ, 'બંધારણીય સિદ્ધાંતને આવશ્યક લક્ષણ તરીકે લાયક બનવા માટે, તે સ્થાપિત કરવું આવશ્યક છે કે આ સિદ્ધાંત એ બંધારણીય કાયદાનો એક ભાગ છે જે વિધાનસભાને બંધનકર્તા છે. ત્યારપછી જ બીજું પગલું ભરવાનું છે, એટલે કે, શું સિદ્ધાંત એટલો મૂળભૂત છે કે સંસદની સુધારણા શક્તિને પણ બાંધી શકાય એટલે કે મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ બનાવવો.' [***એમ. નાગરાજ*** (સુપ્રા)]

143. જ્યારે મૂળભૂત માળખા અંગે કોઈ મુદ્દો ઉઠાવવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે શું સુધારો બંધારણીય જોગવાઈઓના માળખામાં ફેરફાર કરે છે. 'કાયદાની માન્યતા નક્કી કરવા માટેનો માપદંડ એ કાયદાની યોગ્યતા છે – સત્તા બનાવવી. કાયદાની યોગ્યતા – સત્તા બનાવવાનો આધાર વિધાયકની સત્તાની મર્યાદાઓ અને તેના પર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ તેમજ સત્તાના ઉપયોગની પદ્ધતિ પરની મર્યાદાઓ પર આધારિત હશે.' ***[એમ. નાગરાજ*** (સુપ્રા)]

144. ઉપરોક્ત માળખું મૂળભૂત પાયા પર બાંધવામાં આવ્યું છે, એટલે કે, વ્યક્તિની ગરિમા અને સ્વતંત્રતા. આ સર્વોચ્ચ મહત્વ છે. કોઈપણ પ્રકારના સુધારા દ્વારા આનો નાશ કરી શકાતો નથી. સંસદ આર્ટિકલ 368 હેઠળ તેની સુધારાની શક્તિનો વિસ્તાર કરી શકતી નથી જેથી કરીને બંધારણને રદ કરવાની, નાબુદ કરવાની અથવા તેને નુકસાન પહોંચાડવાની, કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારો અથવા બંધારણના મૂળભૂત માળખાના આવશ્યક તત્વોને નુકસાન પહોંચાડવાની અથવા બંધારણનાની ઓળખને નષ્ટ કરવાની સત્તા આપી શકે..

145. ***આઈ. આર. કોએલ્હો વતી કાનૂની વારસદારો*** (મૃત) માં, આ કોર્ટની નવ ન્યાયાધીશ બેન્ચે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત માટે નક્કર માપદંડો નક્કી કર્યા, અવલોકન:

'123. ... બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા અમર્યાદિત ન હોવાથી, ***જો સુધારા દ્વારા લાવવામાં આવેલા ફેરફારો બંધારણની ઓળખને નષ્ટ કરે છે, તો આવા સુધારા રદબાતલ ગણાશે.....***

xxxx

137. *....સંસદ દ્વારા પોતાની શક્તિનો પ્રત્યેક અયોગ્ય વધારો, પછી તે કલમ 329–A ની કલમ 4 હોય અથવા કલમ 368 ની કલમ 4 અને 5 અથવા 42 મા સુધારાની કલમ 4 મૂળભૂત સિદ્ધાંત સાથે અસંગત હોવાનું માનવામાં આવે છે. બંધારણ સિદ્ધાંત તરીકે તેઓ નવા તત્વો રજૂ કરે છે જેણે બંધારણની ઓળખ બદલી નાખી, અથવા બંધારણમાંથી અસ્તિત્વમાંના ઘટકોને કાઢી નાખ્યા જેના દ્વારા બંધારણના મૂળ ભાગને કાઢી નાખવામાં આવે છે.....'*

[ભાર ઉમેર્યો]

146. અનુચ્છેદ 14, 19 અને 21 મૂળભૂત મૂલ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે અને કાયદાના શાસનનો આધાર બનાવે છે, જે બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા છે. દાખલા તરીકે, સંસદ, કલમ 368 હેઠળ તેની સુધારણા શક્તિનો ઉપયોગ કરીને, બંધારણની સાતમી અનુસૂચિમાં સમાવિષ્ટ ત્રણ કાયદાકીય સૂચિમાં વધારા કરી શકે છે, પરંતુ તે તમામ સૂચિઓને રદ કરી શકતી નથી કારણ કે તે સંઘીય માળખું રદ કરશે, જે બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતાઓમાં એક છે..

147. મૂળભૂત માળખું બનવાની લાયકાત મેળવવા માટે તે 'બંધારણના ચાર ખૂણામાં તેનો વસવાટ ધરાવતો પાર્થિવ ખ્યાલ હોવો જોઈએ. જે મૂળભૂત માળખું બનાવે છે તે બંધારણની ઉપરના ચમકતા તારા જેવું નથી. સંવિધાનની જોગવાઈઓની બહારના કોઈપણ અમૂર્ત આદર્શો નિઃશંકપણે લોકોની વૈચારિક આકાંક્ષાઓને મૂર્ત બનાવતા મહાન ખ્યાલોની ગણતરી કરે છે પરંતુ આ વિભાવનાઓ વિશિષ્ટ છે અને બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓમાં દર્શાવવામાં આવી છે બંધારણના મુખ્ય ભાગમાં જે લોકશાહીના પ્રકારને નિર્ધારિત કરે છે જે તે સાધનના સ્થાપકોએ ન્યાયની ગુણવત્તા અને પ્રકૃતિ, રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક, જેનો તેઓ ઉદ્દેશ્ય સાકાર કરવાનો હતો, વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની સામગ્રી જેમાં તેઓ પ્રવેશ્યા હતા; તે દસ્તાવેજ અને દરજ્જાની સમાનતા અને તકનો અવકાશ જે તેમણે તેમાં સમાવિષ્ટ કર્યો છે તે બંધારણમાં ઘડવામાં આવેલી આ વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ જ બંધારણની મૂળભૂત રચના નક્કી કરી શકે છે. આ વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ, અલગથી અથવા સંયોજનમાં, પ્રસ્તાવનામાં નિર્ધારિત મહાન વિભાવનાઓની સામગ્રીને નિર્ધારિત કરે છે. પ્રસ્તાવનામાં નિર્ધારિત ગોસામર વિભાવનાઓમાંથી મૂળભૂત માળખાના કોઈપણ નક્કર ખ્યાલને સ્પિન કરવું અશક્ય છે. બંધારણની વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ યાર્ન બનાવે છે જેમાંથી મૂળભૂત માળખું વણવાનું હોય છે.

148. ***સુપ્રીમ કોર્ટના એડવોકેટ્સ–ઓન–રેકોર્ડ એસોસિએશન અને અન્ય વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા,*** AIR 2016 SC 117 માં , આ કોર્ટે એવું માન્યું હતું કે સંસદને આપવામાં આવેલી સુધારણા સત્તા પર મર્યાદાઓ જાહેર કરવામાં આવી છે જેનો ભંગ

કરી શકાતો નથી. બંધારણની એક જ જોગવાઈનો ભંગ સમગ્ર કાયદાને બંધારણની અતિ–વિપરીત રેન્ડર કરવા માટે પૂરતો છે. કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં બંધારણની સર્વોચ્ચતા, સરકારનું પ્રજાસત્તાક અને લોકશાહી સ્વરૂપ, સત્તાના વિતરણનું સંઘીય પાત્ર, બિનસાંપ્રદાયિકતા, વિધાનસભાઓ, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર વચ્ચે સત્તાનું વિભાજન અને સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થાય છે. ન્યાયતંત્ર.

149. ***કુલદિપ નાયર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો,*** *AIR* 2006 SC 3127 માં, આ અદાલતે, લોકશાહી વિરુદ્ધ રાજકીય પક્ષ પ્રણાલીના પ્રશ્નનો સામનો કરતી વખતે અવલોકન કર્યું કે 'સંસદીય લોકશાહી અને બહુપક્ષીય પ્રણાલી એ સહજ ભાગ છે. ભારતીય બંધારણની મૂળભૂત રચના. તે રાજકીય પક્ષો છે જે ચૂંટણીમાં ઉમેદવારો ઉભા કરે છે જેઓ મુખ્યત્વે રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્યો તરીકે ચૂંટાય છે.' વધુમાં, ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા) પર નિર્ભરતા રાખીને કોર્ટે અવલોકન કર્યું કે "....આપણા જેવી સંસદીય લોકશાહી પાર્ટી સિસ્ટમના આધારે કાર્ય કરે છે. પાર્ટી સિસ્ટમના સંચાલનની મિકેનિક્સ તેમજ કેબિનેટ સરકારની સિસ્ટમ એવા છે કે વિગતવાર કાયદો બનાવવાની બાબતમાં સમગ્ર લોકોનું થોડું નિયંત્રણ હોઈ શકે છે.

150. કિ***હોતો હોલોહાન વિ. ઝાચિલ્હુ*** (સુપ્રા) માં, અદાલતને લાગ્યું કે બંધારણની દસમી અનુસૂચિનું અસ્તિત્વ આપણા લોકશાહી સેટ–અપમાં રાજકીય પક્ષોના મહત્વને વધુ મજબૂત બનાવે છે. રાજકીય પક્ષ એ લોકતાંત્રિક સંપૂર્ણતા નથી અને દસમી અનુસૂચિ હેઠળ જારી કરવામાં આવેલ કોરડો ગેરબંધારણીય છે તેવી દલીલને નકારી કાઢતાં કોર્ટે પુનરોચ્ચાર કર્યો હતો કે સંસદને એ પૂરી પાડવા માટે સત્તા

આપવામાં આવી છે કે સભ્યો તેમના સંબંધિત રાજકીય પક્ષોની અને તેની વિરુદ્ધ નહીં વિચારધારાઓ અનુસાર કાર્ય કરે તેવી અપેક્ષા છે.. આમ, 'મૂળભૂત' એટલે કોઈ વસ્તુનો આધાર જેના પર તે ઉભી છે અને તેણી નિષ્ફળતામાં તે પડી જાય છે. આથી, 'બંધારણની મૂળભૂત રચના'નો સાર તેની એવી વિશેષતાઓમાં સમાયેલો છે, જેમાં જો સુધારો કરવામાં આવે તો બંધારણની જ ઓળખમાં સુધારો થશે અને તેનું વર્તમાન અસ્તિત્વ સમાપ્ત થઈ જશે. તે, ઉપર નોંધ્યું છે તેમ, 'અસ્પષ્ટ ખ્યાલ' અથવા 'બંધારણની જોગવાઈઓની બહારના અમૂર્ત આદર્શો' નથી. તેથી, 'મૂળભૂત માળખું' નો અર્થ/વ્યાપ વિચારણા હેઠળની ચોક્કસ જોગવાઈઓ, તેના ઉદ્દેશ્ય અને હેતુ અને શાસનના મૂળભૂત સાધન તરીકે બંધારણની અખંડિતતા પરના તેના અસ્વીકારના પરિણામોને ધ્યાનમાં રાખીને સમજવાની જરૂર છે. દેશના [સંદર્ભ: ફકરા 108 થી 114, ફકરા 135 થી 150 માંથી – મૂળભૂત માળખુંનો સિદ્ધાંત: ડૉ. જસ્ટિસ બી.એસ. ચૌહાણ ભૂતપૂર્વ ન્યાયાધીશ, ભારતની સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા રૂપરેખા; તારીખ 16 સપ્ટેમ્બર, 2018]

151. હાથ પરના કિસ્સામાં, 103 મા બંધારણ સુધારાની બંધારણીય માન્યતા પરની સમગ્ર ચર્ચા મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત પર આગળ વધી છે. જો આ કોર્ટનો એક નિર્ણય છે જે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત અને તેની પહોંચ અને અસરોને સૌથી સ્પષ્ટ અને સરળ રીતે સમજાવે છે, તો તે જ ***ગ્લેનરોક એસ્ટેટ પ્રાઈવેટ લિમિટેડ વિ. તમિલનાડુ રાજ્યનો*** કેસ છે , (2010) 10 SCC 96 આ કેસમાં, ત્રણ ન્યાયાધીશોની બેન્ચે બંધારણ (34 મો સુધારો) અધિનિયમ, 1974 ની બંધારણીય માન્યતાની તપાસ કરી,

જેના દ્વારા ગુડાલુર જન્મમ એસ્ટેટ (રયોતવારી માં નાબૂદી અને રૂપાંતર) અધિનિયમ, 1969 ને બંધારણની નવમી અનુસૂચિમાં આઇટમ 80 દાખલ કરવામાં આવ્યો. તેમાં અરજદાર વતી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે નવમી અનુસૂચિમાં જન્મમ એક્ટનો સમાવેશ સીધો નકારવા અને ન્યાયિક સમીક્ષાને રદ કરવા સમાન છે. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે બંધારણ (34 મો સુધારો) અધિનિયમ, 1974 એ બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા એટલે કે ન્યાયિક સમીક્ષાનો નાશ કર્યો છે.

152. ***ગ્લાનરોક એસ્ટેટ*** (સુપ્રા) માં બેંચ માટે બોલતા એસ. એચ. કાપડિયા, સીજે, સમતાવાદી સમાનતા, સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતો અને કલમ 14 સાથે કલમ 21 વાંચવા જેવી કેટલીક વિભાવનાઓ સમજાવી છે.

153. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે સમજાવ્યું કે ઉપરોક્ત ત્રણ સિદ્ધાંતોને લાગુ કરવા માટે, વ્યક્તિએ રદ કરવાના પ્રમાણ તેમજ સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંતના સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતોના સ્તર સુધી ઉન્નતિના પ્રમાણ દ્વારા જવું પડશે. વિદ્વાન ન્યાયાધીશે યાદ અપાવ્યું કે આ કેસ એવો નથી કે જેમાં જમીનના કોઈ સામાન્ય કાયદાને પડકારવામાં આવે. કોર્ટે કહ્યું કે પડકાર બંધારણીય સુધારાને છે. કઠોર બંધારણમાં (કલમ 368) બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા એ વ્યુત્પન્ન શક્તિ છે, જે ઘટક શક્તિનું એક પાસું છે.

154. અત્રેના કિસ્સામાં પણ, 103 મા બંધારણ સુધારાની બાબતમાં સંસદની વ્યુત્પન્ન શક્તિનો ઉપયોગ કરવાનો પડકાર છે. બંધારણમાં સુધારો કરવાની સત્તા વ્યુત્પન્ન શક્તિ હોવાથી, બંધારણમાં સુધારો કરવાની આવી સત્તાનો ઉપયોગ બે

મર્યાદાઓને આધીન છે, એટલે કે, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત અને કાયદાકીય યોગ્યતાનો અભાવ. મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતને ન્યાયિક સમીક્ષાની શક્તિને અકબંધ રાખવા માટે વિન્ડો તરીકે લાવવામાં આવ્યો છે કારણ કે આવી સત્તાને રદ કરવાથી મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન થશે. જ્યારે આપણે ભેદભાવ અથવા મનસ્વી વર્ગીકરણની વાત કરીએ છીએ, ત્યારે તે બંધારણની કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન છે. આ અદાલતે આપણા જેવા કઠોર બંધારણમાં બંધારણીય કાયદો અને સામાન્ય કાયદા વચ્ચેનો તફાવત ધ્યાનમાં રાખવા પર ભાર મૂક્યો છે. આ ભેદ એ ધારણા પર આગળ વધે છે કે સામાન્ય કાયદાને બંધારણના ટચસ્ટોન પર પડકારી શકાય છે. તેથી, જ્યારે કોઈ સામાન્ય કાયદો કોઈપણ તર્કસંગત આધાર વિના અને પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલ વસ્તુ સાથે કોઈપણ જોડાણ વિના વર્ગીકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે આવા સામાન્ય કાયદાને બંધારણની કલમ 14 ના સ્પર્શે પડકારી શકાય છે. જો કે, જ્યારે બંધારણીય સુધારાની માન્યતાની વાત આવે છે, ત્યારે આવા સુધારાથી બંધારણના કોઈ સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન થાય છે કે કેમ તેવો પ્રશ્ન પૂછીને આવા સુધારાની માન્યતાની તપાસ કરવી પડશે. સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંત શું છે? બિનસાંપ્રદાયિકતા, લોકશાહી, સત્તાઓનું વિભાજન, ન્યાયિક સમીક્ષાની શક્તિ જેવી વિભાવનાઓ કલમ 368 હેઠળ સંસદની સુધારાત્મક સત્તાઓના દાયરાની બહાર આવે છે. જો આમાંથી કોઈ પણ કાઢી નાખવાનું હોય, તો તેમાં ફેરફાર કરવાની જરૂર પડશે માત્ર ભાગ III માં જ નહીં. બંધારણ પણ અનુચ્છેદ 245 અને બંધારણની ત્રણ યાદીઓમાં પરિણમે છે જેના પરિણામે બંધારણની રચના અથવા માળખામાં ફેરફાર થાય છે. જ્યારે કોઈ વિવાદિત કાયદો કોઈપણ તર્કસંગત

આધાર વિના વર્ગીકરણ બનાવે છે અને તેને પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવતી વસ્તુઓ સાથે કોઈ જોડાણ નથી, ત્યારે કાયદા સમક્ષ સમાનતાના સિદ્ધાંતનું નિઃશંકપણે ઉલ્લંઘન થાય છે. આવા અધિનિયમને કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન કરનાર જાહેર કરી શકાય છે. આવા ઉલ્લંઘન માટે બંધારણને ફરીથી લખવાની જરૂર નથી. આ કાયદા સમક્ષ સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંતના ઉલ્લંઘનનો મામલો હશે. એ જ રીતે, 'સમાનતાવાદી સમાનતા' એ વધુ વ્યાપક ખ્યાલ છે. તે એક સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંત છે. 'સમાનતાવાદ' શબ્દની અલગ વ્યાખ્યા છે કે તમામ લોકોને સમાન ગણવા જોઈએ અને સમાન રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને નાગરિક અધિકારો હોવા જોઈએ અથવા લોકોમાં આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવા, આર્થિક સમાનતાવાદ અથવા સત્તાના વિકેન્દ્રીકરણની હિમાયત કરતી સામાજિક ફિલસૂફી હોવી જોઈએ. .

155. 'સમાનતાવાદી સમાનતા'ને સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંત તરીકે સમજાવવાના હેતુ માટે, ***ગ્લેનરોક એસ્ટેટ*** (સુપ્રા)માં આ અદાલતે જંગલોના સંપાદનનું ઉદાહરણ આપ્યું. આ કોર્ટે આ રીતે અવલોકન કર્યું:

*'**26.** ... આ કાયદા સમક્ષ સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંતના ઉલ્લંઘનનો કેસ હશે.*

***27.** એ જ રીતે, 'સમાનતાવાદી સમાનતા' એ વધુ વ્યાપક ખ્યાલ છે. તે એક સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંત છે. જંગલોના સંપાદનનો કેસ લો. ભારતમાં જંગલો પર્યાવરણનો મહત્વનો ભાગ છે. તેઓ રાષ્ટ્રીય સંપત્તિની રચના કરે છે. ટી. એન. ગોદાવર્મન થિરુમુલપાડ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (1995 ની રિટ પિટિશન*

નંબર 202) માં આ કોર્ટની ફોરેસ્ટ બેંચ દ્વારા આપવામાં આવેલા આ કોર્ટના વિવિધ ચુકાદાઓમાં, એવું માનવામાં આવ્યું છે કે 'ઇન્ટર-પેનરેશનલ ઇક્વિટી' બંધારણની કલમ 21 નો ભાગ છે.

28. આંતર પેઢીગત સમાનતા શું છે? વર્તમાન પેઢી આવનારી પેઢીને સારું વાતાવરણ આપીને આવનારી પેઢીને જવાબ આપવા બંધાયેલ છે. અમે આગામી પેઢી માટે જવાબદાર છીએ અને જો વનનાબૂદી મોટાપાયે થાય છે તો આંતર-પેઢી સમાનતાનું ઉલ્લંઘન થશે.

29. સસ્ટેનેબલ વિકાસનો સિદ્ધાંત પણ બંધારણની કલમ 21 નો ભાગ છે. કલમ 21 માં મુખ્ય મૂલ્યમાંથી 'સાવચેતીના સિદ્ધાંત' અને 'પ્રદૂષક ચૂકવણીનો સિદ્ધાંત' વહે છે.

30. નોંધવા જેવો મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે આ કિસ્સામાં આપણે રાજ્યમાં જંગલોના સુપરતર સાથે સંબંધિત છીએ. જ્યારે આપણે આંતર-જનરેશનલ ઈક્વિટી અને ટકાઉ વિકાસ વિશે વાત કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંતને સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતના સ્તરે લઈ જઈએ છીએ. સમાનતાના સિદ્ધાંતના વિવિધ પાસાઓ છે. તે આ અર્થમાં છે કે આઈ. આર. કોએલ્હો કેસ [(2007) 2 SCC 1] માં આ કોર્ટે કલમ 14 સાથે કલમ 21 વાંચી છે. ઉપરોક્ત ઉદાહરણ સૂચવે છે કે જ્યારે તે જંગલોની જાળવણી તેમજ પર્યાવરણની સાથે સાથે વિકાસની વાત આવે છે, બંધારણીય સુધારાને અનુચ્છેદ 14 માં સમાવિષ્ટ

ઔપચારિક સમાનતા અથવા સમાનતાના દૃષ્ટિકોણથી નહીં પરંતુ સમતાવાદી સમાનતાના વધુ વ્યાપક મંચ પર જોવાનું છે જેમાં 'સમાવેશક વૃદ્ધિ'ની વિભાવનાનો સમાવેશ થાય છે. તે અર્થમાં છે કે આ કોર્ટે આઈ. આર. કોએલ્હો કેસ [(2007) 2 SCC 1] માં કલમ 14 સાથે વાંચેલી કલમ 21 નો ઉપયોગ કર્યો છે. તેથી, તે સમાનતાના સિદ્ધાંતનો ભંગ જ છે જે બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નષ્ટ કરવા માટેનું પાત્ર છે જે કલમ 31 – B દ્વારા સુરક્ષિત રહેશે નહીં. જો કલમ 14 ના દરેક ભંગને, જો કે, ગંભીર માનવામાં આવે છે. કલમ 31 – બી દ્વારા અસુરક્ષિત રહો, કલમ 31 – બી દ્વારા રક્ષણનો કોઈ હેતુ રહેશે નહીં.

***31.** પ્રશ્નને બીજા ખૂણાથી જોઈ શકાય છે. શું સંસદ આર્ટિકલ 368 માં સુધારો કરીને તેની સુધારણાની શક્તિ વધારી શકે છે જેથી કરીને તેને સુધારાની અમર્યાદિત સત્તા આપી શકાય અને બંધારણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોને નષ્ટ કરી શકાય? જવાબ સ્પષ્ટ છે કે કલમ 368 સંસદને આવી સત્તા આપતી નથી. તે સુધારાની શક્તિ પર મૂકવામાં આવેલી તમામ મર્યાદાઓ/પ્રતિબંધોને હટાવી શકતી નથી અથવા સુધારાની શક્તિને તમામ મર્યાદાઓમાંથી મુક્ત કરી શકતી નથી. આ કેશવાનંદ ભારતીના નિર્ણયની અસર છે [(1973) 4 SCC 225]. ...'*

156. આ અદાલતે, ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં જણાવ્યું હતું કે, નોંધનીય બાબત એ છે કે જ્યારે બંધારણીય કાયદાને પડકારવામાં આવે છે, ત્યારે રદ કરવાનું પ્રમાણ શોધવા માટે "અસર પરીક્ષા" લાગુ કરવી પડશે. આ "પ્રમાણ પરીક્ષા" છે જેનો અગાઉ ઉલ્લેખ

કરવામાં આવ્યો છે. જો કોઈને જણાય છે કે બંધારણીય સુધારો મૂળભૂત મૂલ્યો/સૌથી વધુ સિદ્ધાંતો જેમ કે બિનસાંપ્રદાયિકતા, સમાનતાવાદી સમાનતા વગેરેને રદ કરવા માંગે છે અને જે બંધારણને ફરીથી લખવાની ખાતરી આપે છે, તો આવા બંધારણીય કાયદો ચોક્કસપણે મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આવા સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતો કલમ 368 હેઠળ સુધારાની સત્તાની બહાર આવશે તે અર્થમાં કે સંસદ દ્વારા આવા સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતોને રદ કરવા માટે પણ આ સત્તાનો ઉપયોગ કરી શકાશે નહીં. કોર્ટે ***ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી*** (સુપ્રા) માં મેથ્યુ, જે. દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનોને ટાંકીને આગળ વધ્યું, કે સમાનતા એ કાયદાના શાસનનું લક્ષણ છે અને ઊલટું નહીં. 'કાયદાનું શાસન' અભિવ્યક્તિ એવા સમાજનું વર્ણન કરે છે જેમાં સરકારે કાયદા અનુસાર કાર્ય કરવું જોઈએ. કાયદા દ્વારા સંચાલિત સમાજ એ વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો પાયો છે. તે આર્થિક વિકાસનો પાયો પણ છે કારણ કે જ્યાં અધિકારોનું સન્માન કરવામાં આવતું નથી ત્યાં રોકાણ થશે નહીં. કોર્ટે કહ્યું કે તે અર્થમાં "કાયદાનું શાસન" અભિવ્યક્તિ કલમ 21 માં અંકિત એક સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતની રચના કરે છે, જેનું એક પાસું સમાનતા છે.

157. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, બંધારણના અનુચ્છેદ 368 હેઠળ સુધારાની સત્તા એ વ્યુત્પન્ન શક્તિ છે. મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત એક ટચસ્ટોન પ્રદાન કરે છે જેના આધારે બંધારણીય સુધારા કાયદાની માન્યતા નક્કી કરી શકાય છે. આ સિદ્ધાંતને લાગુ કરતી વખતે, વ્યક્તિએ "અધિકાર" ની સામગ્રી દ્વારા જવાની જરૂર નથી, પરંતુ ન્યાયીતાની કસોટી દ્વારા જવાની જરૂર છે કે જેના હેઠળ કોઈએ બંધારણીય સુધારાના

અવકાશ અને ઉદ્દેશ્યને જોવું પડશે. કલમ 14 હેઠળ વર્ગીકરણનો સિદ્ધાંત અનેક પાસાઓ ધરાવે છે. સમાનતા એ તુલનાત્મક ખ્યાલ છે. આ અદાલતે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ બાબતનું અવલોકન કર્યું. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે *'વ્યક્તિ સાથે અસમાન વર્તન ત્યારે જ થાય છે જ્યારે તે વ્યક્તિ સાથે અન્ય કરતા વધુ ખરાબ વર્તન કરવામાં આવે અને તે અન્ય લોકો (સરખામણી જૂથ) એવા હોવા જોઈએ જે ફરિયાદકર્તા સાથે "સમાન રીતે સ્થિત" હોય.*'

158. મુખ્ય અથવા મહત્વનો પ્રશ્ન જે મારા વિચારણા માટે આવે છે તે એ છે કે શું વર્તમાન કેસમાં 'સમાન રીતે સ્થિત કસોટી' આકર્ષિત કરવામાં આવી છે કે કેમ તે કહેવા માટે કે સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંત તરીકે સમાનતાવાદી સમાનતાનું ઉલ્લંઘન થયું છે અને તેના દ્વારા કલમની કલમ (6) રેન્ડર કરવામાં આવી છે. 15 અને કલમ 16 ની કલમ (6) અમાન્ય છે કારણ કે તેઓ SC, ST અને OBC ને બાકાત રાખે છે.

159. ***ગ્લેનરોક એસ્ટેટ*** (સુપ્રા) માં, ન્યાયમૂર્તિશ્રી કે.એસ. પાનીકર રાધાકૃષ્નન, , એસ. એચ. કાપડિયા, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી સાથે સંમત થતા, તેમના અલગ ઓર્ડર દ્વારા તર્કને પૂરક કરવા યોગ્ય લાગ્યું. ન્યાયમૂર્તિશ્રી રાધાકૃષ્ણન, આ રીતે અવલોકન કર્યું:

> *'**79.** કાયદા સમક્ષ સમાનતાનો અધિકાર, જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતાનો અધિકાર, જીવન અને વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાના રક્ષણનો અધિકાર, શોષણ સામેનો અધિકાર, ધર્મની સ્વતંત્રતાનો અધિકાર, વગેરે તમામ મૂળભૂત*

અધિકારો બંધારણના ભાગ III હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલ છે અને બંધારણના ભાગ III ની તમામ કલમોમાં ચાલતા એક સામાન્ય થ્રેડમાં એક સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંત માટે પ્રતિબદ્ધ એક સામાન્ય ઓળખ છે જે બંધારણનું મૂળભૂત માળખું છે. કાયદાના શાસનને ઘણીવાર નજીકથી એકબીજા સાથે સંકળાયેલા સિદ્ધાંત તરીકે કહેવામાં આવે છે અને જ્યારે કાયદાના સિદ્ધાંત તરીકે અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે સત્તાના વિભાજન, ન્યાયિક સમીક્ષા, સંપૂર્ણ અને મનસ્વી સત્તાઓ પર પ્રતિબંધ, સમાનતા, સ્વતંત્રતા, વગેરેની કલ્પના કરે છે. સત્તાનું વિભાજન એ એક અભિન્ન અંગ છે. કાયદાનું શાસન જે ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતાની બાંયધરી આપે છે જે એક મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે જેને સત્તા, કાયદાકીય અને બંધારણીયના મનસ્વી ઉપયોગ સામે રક્ષણ તરીકે જોવામાં આવે છે.

80. સંપૂર્ણ અથવા અમર્યાદિત સંસદીય સાર્વભૌમત્વનો સિદ્ધાંત કાયદાના શાસનનો વિરોધી છે. સંસદીય સાર્વભૌમત્વનો સિદ્ધાંત, ક્યારેક, કાયદાનું શાસન અને સત્તાના વિભાજનને સંસદમાં બહુમતીની ઇચ્છાને આધીન બનાવી શકે છે. મૂળભૂત માળખાને પૂર્વવત્ કરવા માટે સંસદીય સર્વોપરિતાને અયોગ્ય ગણી શકાય નહીં. **મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત, અસરમાં, સંસદીય નિરંકુશતા સામે બંધારણીય મર્યાદા છે. તેમ છતાં, ચાલો આપણે સ્પષ્ટ રહીએ કે કાયદાના શાસનમાં સમાયેલ સમાનતાના સિદ્ધાંતો વિશેષ બોજો લાદવા, તમામ નાગરિકોને ન્યાય, સામાજિક અને આર્થિક અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતોના અમલીકરણ**

માટે વિશેષ લાભો અને વિશેષાધિકારો આપવાનો અને સમતાવાદી સમાજની સ્થાપના માટે રાજ્યની નીતિ વિરોધ કરતા નથી..'

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

160. આમ, 'સુધારો' શબ્દ એવી ધારણા કરે છે કે જૂનું બંધારણ પરિવર્તન છતાં તેની ઓળખ ગુમાવ્યા વિના ટકી રહે છે અને તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં ચાલુ રહે છે. સુધારાના પરિણામે, જૂના બંધારણનો નાશ કરી શકાતો નથી અને તેને દૂર કરી શકાતો નથી; તે સુધારેલ સ્વરૂપમાં છતાં જાળવી રાખવામાં આવે છે. તો પછી જૂના બંધારણને જાળવી રાખવાનો અર્થ શું છે? તેનો અર્થ બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા માળખાને જાળવી રાખવાનો છે. જો કે તે ફેરફારોને પ્રભાવિત કરવા, ગમે તેટલા મહત્વપૂર્ણ હોય, અને સિસ્ટમને બદલાતી પરિસ્થિતિઓની જરૂરિયાતો અનુસાર અનુકૂલન કરવા માટે સુધારાની સત્તા હેઠળ માન્ય છે, તેમ છતાં, પાયાને સ્પર્શ કરવાની અથવા મૂળભૂત સંસ્થાકીય પેટર્નમાં ફેરફાર કરવાની મંજૂરી નથી. 'બંધારણનો સુધારો' શબ્દો તેમના તમામ વ્યાપક અને વિશાળતા સાથે બંધારણના મૂળભૂત માળખા અથવા ઢાંચાને નષ્ટ અથવા રદ કરવાની અસર કરી શકતા નથી. સુધારાની આડમાં, દાખલા તરીકે, લોકશાહી સરકારને સરમુખત્યારશાહી અથવા વારસાગત રાજાશાહીમાં બદલવા માટે તે સક્ષમ નહીં હોય, ન તો લોકસભા અને રાજ્યસભાને નાબૂદ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવશે.

161. જસ્ટિસ એચ.આર. ખન્નાએ નવી દિલ્હીમાં દિલ્હી સ્ટડી ગ્રૂપમાં આપેલા તેમના એક પ્રવચનમાં, કંઈક એવું જણાવ્યું જે નોંધ લેવા જેવું છે:

'મૂળભૂત બંધારણની વિભાવના સામે ટીકા કરવામાં આવી છે કે તે બંધારણમાં સુધારો કરવાની શક્તિ જેવી મહત્વપૂર્ણ બાબતમાં અનિશ્ચિતતા ઊભી કરે છે. એવી વિનંતી કરવામાં આવે છે કે જ્યાં સુધી તે ખ્યાલને ચોક્કસ કટ અને શુષ્ક સ્વરૂપમાં મૂકવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બંધારણમાં સુધારો કરનારાઓ હંમેશા અનિશ્ચિત રહેશે કે બંધારણીય સુધારો, જરૂરી બહુમતી દ્વારા પસાર કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં, અદાલતો દ્વારા માન્ય રાખવામાં આવશે કે કેમ. ***આ સંદર્ભમાં એવું કહી શકાય કે કેશવાનંદ ભારતી કેસમાં આ કોર્ટના બહુમતી નિર્ણયમાં બંધારણની મૂળભૂત રચના શું હશે તેના ઉદાહરણ આપીને પૂરતો સંકેત છે. બંધારણીય બાબતોમાં જોગવાઈઓ અથવા મૂળભૂત દરખાસ્તોને કટ એન્ડ ડ્રાય સ્વરૂપમાં મૂકવી તે ક્યારેય ઇચ્છનીય નથી, અને આવી બાબતોમાં એક વખત સંપૂર્ણ બનવાનો પ્રયાસ કરવો યોગ્ય નથી કે તમે જીવનની એક મહત્વપૂર્ણ હકીકત ભૂલી જાઓ છો કે માનવીય બાબતોમાં વિવિધ પરિસ્થિતિઓ ઊભી થઈ શકે છે અને તે સમયના દૃષ્ટિકોણને વીંધવા અને તમામ પ્રકારની આકસ્મિક પરિસ્થિતિઓ માટે કાબૂ મેળવવો તે કોઈપણ માનવ ચાતુર્યની બહાર છે. તે એટલા માટે છે કે બંધારણની જોગવાઈઓને સામાન્ય શબ્દોમાં માનવામાં આવે છે કારણ કે તે હકીકત જોગવાઈઓને લવચીકતા આપે છે, તેમને વિકાસ કરવામાં મદદ કરે છે અને તેમને નવી પરિસ્થિતિઓમાં પોતાને અનુકૂલિત કરવામાં સક્ષમ***

*બનાવે છે. કઠોરતા એ એક એવી વસ્તુ છે જે બંધારણની જોગવાઈઓથી દૂર રહેવી જોઈએ જેથી આવી કઠોરતા બંધારણના ભંગાણમાં પરિણમી શકે તેવી પરિસ્થિતિઓમાં જ્યાં બરડતા અને કઠોરતાને બદલે સ્થિતિસ્થાપકતા અને લવચીકતાની જરૂર છે. ઔપચારિક ચોકસાઈની ગેરહાજરી અથવા અર્થની સ્થિરતાની ગેરહાજરી એ બંધારણીય જોગવાઈનું અસામાન્ય અથવા ખેદજનક લક્ષણ નથી. તેમ જ આવી બાબતોમાં વિચાર કે સમયના અમુક નિશ્ચિત તબક્કે કોઈ ખ્યાલને સ્થિર કરી દેવો ઇચ્છનીય નથી. યુએસનું બંધારણ લગભગ 200 વર્ષ પહેલાં ઘડવામાં આવ્યું હતું. તે એવા દેશ માટે ડિઝાઇન કરવામાં આવ્યું હતું જે તે સમયે મુખ્યત્વે કૃષિપ્રધાન હતો અને તેમાં બહુ ઓછા રાજ્યોનો સમાવેશ થતો હતો. હકીકત એ છે કે ઉક્ત બંધારણ સમયની કસોટી પર ઊભું રહ્યું છે અને ખૂબ મોટી સંખ્યામાં રાજ્યો ધરાવતાં સૌથી વધુ ઔદ્યોગિક દેશ માટે અસરકારક સાબિત થયું છે તે હકીકત એ છે કે તેના બંધારણની જોગવાઈઓ સામાન્ય ભાષામાં સમાયેલી છે.** *એક મહાન માસ્ટર દ્વારા ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમ યુએસ બંધારણની સામાન્યતાઓએ તેને વિવિધ પરિસ્થિતિઓમાં તેની જોગવાઈઓને વિકસિત કરવામાં અને અનુકૂલિત કરવામાં મદદ કરી છે. જો કે કોઈ પણ જોગવાઈને પડકારતા ક્યારેય રોકી શકતું નથી, ભલે ગમે તેટલું નિષ્પક્ષ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું હોય, મોટાભાગની જોગવાઈઓની માન્યતા વિશે બહુ શંકા ન હોઈ શકે.'*

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

162. આમ, ઉપરોક્તમાંથી જે મહત્વનું છે તે એ છે કે બંધારણીય બાબતોમાં જોગવાઈઓ અથવા મૂળભૂત દરખાસ્તોને કટ એન્ડ ડ્રાય સ્વરૂપમાં મૂકવી તે ક્યારેય ઇચ્છનીય નથી અને આવી બાબતોમાં એકવાર તમે તે કરી લો તે પછી સંપૂર્ણ બનવાનો પ્રયાસ કરવો તે યોગ્ય નથી. જીવનની એક મહત્વપૂર્ણ હકીકતને ભૂલી જાવ કે માનવીય બાબતોમાં વિવિધ પરિસ્થિતિઓ ઊભી થઈ શકે છે અને તે સમયના દૃષ્ટિકોણને વીંધી નાખવું અને તમામ પ્રકારની આકસ્મિક પરિસ્થિતિઓ માટે કામ કરવું એ કોઈપણ માનવીય ચાતુર્યની બહાર છે. સુધારાની શક્તિને સંકુચિત અને પેડન્ટિક રીતે સમજાવી શકાતી નથી. એવું કહી શકાય નહીં કે ભાગ III ના કોઈપણ ભાગને સંક્ષિપ્ત કરી શકાય નહીં. જે વસ્તુ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે પ્રોપ્સને પાછી ખેંચી લેવાની છે જેના પર ઈમારત ઊભી છે, તે બંધારણની ઓળખને બદલી નાખશે. [જુઓ : ***કેશવાનંદ ભારતી*** (સુપ્રા)]. માત્ર જો કોઈ અધિકારને એટલો સંક્ષિપ્ત કરવામાં આવે કે તે અધિકારની મૂળભૂત રચના અથવા આવશ્યક સામગ્રીને અસર કરે છે અને અધિકારને માત્ર નામ સુધી ઘટાડે છે, તો સંક્ષિપ્ત થશે અથવા સંક્ષિપ્ત થવાનું બંધ થઈ જશે.

163. જો મારા આદરણીય ભાઈ ન્યાયાધીશ ભટ દ્વારા રાખવામાં આવેલ કલમ 15 ની કલમ (6) હેઠળ વર્ગીકરણ અને અનામતનો લાભ આપવાના હેતુ માટે જો આર્થિક સૂચક પર આધારિત આર્થિક માપદંડો એક વ્યક્તિ અને બીજી વ્યક્તિ વચ્ચે ભેદ પાડે છે, તો માત્ર કારણ કે એસસી/એસટી/ઓબીસીને તેમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે, તે પોતે જ, વર્ગીકરણને મનસ્વી બનાવશે નહીં અને સુધારાને બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરશે નહીં. આ તે છે જ્યાં મારી આજ્ઞા અનુસાર હું સંપૂર્ણ

વિનમ્રતા સાથે મારા આદરણીય ભાઈ જસ્ટિસ ભટ જેમના માટે મને અત્યંત અને ઊંડો આદર છે, તેમની સાથે અલગ થવા વિનંતી કરું છું.

164. કલમ 14 માં બે સ્પષ્ટ પાસાઓ છે જે અમાન્ય છે. એક સમાપ્ત વધુ – વર્ગીકરણ અને બીજું છે ઓછું – વર્ગીકરણ, જે અન્યથા, વધુ – સમાવિષ્ટતા અથવા ઓછી – સમાવિષ્ટતા છે. અતિ–વર્ગીકરણની ન્યાયિક સમીક્ષા ખૂબ કડક રીતે હાથ ધરવી જોઈએ. અન્ડર–વર્ગીકરણના કેસોમાં જ્યારે ફરિયાદ કાં તો બાકી રહી ગયેલા લોકો દ્વારા કરવામાં આવે છે અથવા જેઓ અંદર છે એટલે કે કાયદાએ તેમને સામેલ કર્યા છે, પરંતુ તે જ રીતે સ્થિત વ્યક્તિને બાકાત રાખવામાં આવી છે, તે અંતર્ગત – સમાવેશકતા હશે. કહેવાનો અર્થ એ છે કે વર્ગીકરણને વાજબી બનાવવા માટે તમે તેને લાવ્યો હોવો જોઈએ. તે આવા કિસ્સાઓમાં છે કે અદાલતોએ કહ્યું છે કે 'કોને લાવવું' એ વિધાનસભાની શાણપણ પર છોડવું જોઈએ કારણ કે તે આવશ્યકપણે એક એવો તબક્કો છે જ્યાં વ્યવહારિકતાનું તત્વ હોવું જોઈએ. તેથી, અન્ડર–ઈન્ક્લુઝનના કેસોની થોડી ઉદાર રીતે સમીક્ષા કરી શકાય છે. અન્ડર–ઈન્ક્લુઝન દલીલ અદાલતો દ્વારા ખૂબ જ સહેલાઈથી સ્વીકારવી જોઈએ નહીં કારણ કે સ્ટેજ પ્રાયોગિક હોઈ શકે છે. દાખલા તરીકે, 103 મા બંધારણ સુધારાના સંદર્ભમાં દલીલ એ છે કે એસસી, એસટી અને ઓબીસીને બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે, કોર્ટ કહેશે કે તે સમાવિષ્ટતા હેઠળ છે. વિધાનમંડળને વાજબી બનાવવા માટે દરેકને લાવવાની જરૂર નથી. અત્રેનો કેસ સક્રિય બાકાતનો નથી. જે એસસી, એસટી અને ઓબીસીને પ્રથમ વખત બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે તેઓ કોર્ટને કહી રહ્યા છે કે તેમને સામેલ કરવા જોઈએ. આવા સંજોગોમાં,

પરીક્ષણ ખૂબ જ કડક હશે, એવું નથી કે તેની સમીક્ષા કરવી અભેદ્ય હશે. જો તેઓ કોઈપણ સમયે કલમ 15 ની કલમ (6) અને કલમ 16 ની કલમ (6) માં સમાવવામાં આવ્યા હોત અને તે પછી, બાકાત રાખવામાં આવ્યા હોત, તો તેમના માટે એવી દલીલ કરવી કાયદેસર હશે કે તેમની સાથે એક તરીકે વર્તે છે, તેઓને મનસ્વી રીતે બાકાત કરી શકાય નહીં..

165. ***ગુજરાત રાજ્યમાં આ અદાલત અને અન્ય વિ. શ્રી અંબિકા મિલ્સ લિ. અમદાવાદ અને અન્ય,*** (1974) 4 SCC 656, અંડર-ઇન્ક્લુઝિવનેસની વિભાવના સમજાવી છે. હું સંબંધિત અવલોકનો ટાંકું છું: –

> '***54.*** *વાજબી વર્ગીકરણ એ છે કે જેમાં સમાન રીતે સ્થિત હોય તેવા બધાનો સમાવેશ થાય છે અને એવું નથી કે કોઈ પણ નથી. ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે: 'સમાન રીતે સ્થિત' શબ્દનો અર્થ શું થાય છે? પ્રશ્નનો જવાબ એ છે કે આપણે કાયદાના હેતુ માટે વર્ગીકરણની બહાર જોવું જોઈએ. વાજબી વર્ગીકરણ એ છે જેમાં કાયદાના હેતુના સંદર્ભમાં સમાન રીતે સ્થિત તમામ વ્યક્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. કાયદાનો હેતુ કાં તો જાહેર દુષ્ટતાને દૂર કરવાનો અથવા કેટલાક હકારાત્મક જાહેર હિતની સિદ્ધિ હોઈ શકે છે.*
>
> ***55.*** *વર્ગીકરણ હેઠળ છે – સમાવિષ્ટ જ્યારે વર્ગમાં સમાવિષ્ટ તમામ લોકો તોફાનથી દૂષિત હોય છે પરંતુ અન્ય લોકો પણ દૂષિત હોય છે જેનો વર્ગીકરણમાં સમાવેશ થતો નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, વર્ગીકરણ નીચે પ્રમાણે ખરાબ*

છે – સમાવિષ્ટ જ્યારે રાજ્ય વ્યક્તિઓને એવી રીતે લાભ આપે છે અથવા બોજ આપે છે જે કાયદેસર હેતુને આગળ ધપાવે છે પરંતુ સમાન લાભ આપતા નથી અથવા સમાન રીતે સ્થિત અન્ય લોકો પર સમાન બોજ નાખતું નથી. વર્ગીકરણ સમાપ્ત થઈ ગયું છે – સમાવિષ્ટ જ્યારે તેમાં ફક્ત તે જ લોકોનો સમાવેશ થતો નથી જેઓ હેતુના સંદર્ભમાં સમાન રીતે સ્થિત છે પરંતુ અન્ય જેઓ એટલા સ્થિત નથી. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ વ્યક્તિઓની વિશાળ શ્રેણી પર બોજ લાદે છે જેઓ કાયદાનો ઉદ્દેશ્ય હોય તોફાન સાથે હાજરી આપનારા વર્ગમાં સમાવિષ્ટ છે. હેરોડે ચોક્કસ દિવસે જન્મેલા તમામ પુરૂષ બાળકોના મૃત્યુનો આદેશ આપ્યો કારણ કે તેમાંથી કોઈ એક દિવસ તેના પતન માટે આવા વર્ગીકરણનો ઉપયોગ કરે છે.

***56.** તેથી, પહેલો પ્રશ્ન એ છે કે, શું ધંધો કે વેપાર ચલાવતી અને 50 થી ઓછી વ્યક્તિઓને રોજગારી આપતી સંસ્થાઓને બાકાત રાખવાથી વર્ગીકરણ હેઠળ – સમાવિષ્ટ બને છે, જ્યારે એવું જોવામાં આવે છે કે તમામ ફેક્ટરીઓ 10 કે 20 વ્યક્તિઓને રોજગારી આપે છે. હોઈ શકે છે, તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે અને કાયદાનો હેતુ મજૂરના કલ્યાણ માટે અવેતન સંચય મેળવવાનો છે. વર્ગીકરણમાં કાયદાના ઉદ્દેશ્યના સંદર્ભમાં સમાન રીતે સ્થિત હોય તેવા તમામનો સમાવેશ થતો ન હોવાથી, વર્ગીકરણ, પ્રથમ શરમજનક, ગેરવાજબી હોઈ શકે છે. પરંતુ અદાલતે તે ખૂબ જ વાસ્તવિક મુશ્કેલીઓને માન્યતા આપી છે કે જેના હેઠળ વિધાનસભાઓ કાર્ય કરે છે – કાયદાકીય પ્રક્રિયાની પ્રકૃતિ અને સમાજ*

*બંનેમાંથી ઊભી થતી મુશ્કેલીઓ કે જે કાયદાને ફરીથી આકાર આપવા માટે બારમાસી પ્રયાસ કરે છે – અને તેણે વર્ગીકરણને મૂર્ત સ્વરૂપ આપતા તમામ કાયદાઓને આડેધડ હડતાલ કરવાનો ઇનકાર કર્યો છે. અહીં વિચારણા હેઠળ અસમાનતા. શ્રી ન્યાયાધીશ હોમ્સે, અન્ડર-ઇન્ક્લુઝિવ વર્ગીકરણની સહિષ્ણુતાની વિનંતી કરતાં જણાવ્યું હતું કે કોર્ટ દ્વારા આવા કાયદાને ખલેલ પહોંચાડવી જોઈએ નહીં સિવાય કે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકે કે કાયદા માટે કોઈ વાજબી કારણ નથી કે જેના માટે સમાન બળ સાથે તેના વિસ્તરણની જરૂર ન હોય. જેને તે અસ્પૃશ્ય છોડી દે છે. [**મિઝોરી, K&T Rly v. May, 194 US 267, 269**] તો પછી, વિસ્તરણ ન કરવાનાં વાજબી કારણો શું છે? જ્યારે અદાલતે આર્થિક અને કર બાબતોને લગતા ક્ષેત્રોમાં અન્ડર-ઇન્ક્લુઝિવ વર્ગીકરણના કાયદાનો સામનો કરવો પડે ત્યારે શું કરવું જોઈએ? શું તે, તેના ચુકાદા દ્વારા, નિષ્ક્રિયતા અથવા સંપૂર્ણતા વચ્ચે પસંદગી કરવા માટે વિધાનસભાને દબાણ કરવું જોઈએ?'*

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

166. ***અંબિકા મિલ્સ*** (સુપ્રા) – નુકસાનનું પ્રમાણ, વહીવટી સગવડતા અને કાયદાકીય પ્રયોગોની માન્યતાના આધારે ઓછી-સમાવેશકતા ન્યાયી ઠેરવવામાં આવેલ છે. જસ્ટિસ ઓલિવર વેન્ડેલ હોમ્સના ***મિઝોરી, K & T Rly વિ. મે,*** 194 US 267 (1904), 269 માં અવલોકનનો સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો કે 'કોર્ટ દ્વારા કાયદાને ખલેલ પહોંચાડવી જોઈએ નહીં સિવાય કે તે સ્પષ્ટપણે જોઈ શકે કે કોઈ

વાજબી કારણ નથી. જે કાયદાને સમાન બળ સાથે તેના વિસ્તરણની જરૂર નથી તે જેમને તે અસ્પૃશ્ય રાખે છે, તે જણાવવા માટે કે ન્યાયતંત્રે આવા કિસ્સાઓમાં સ્વ–સંયમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

167. ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદ 14 માં સમાનતા સંહિતા ઔપચારિક સમાનતા નહીં પરંતુ સાર્થકતા સૂચવે છે. હવે તે એક સ્થાયી સ્થિતિ છે કે વર્ગીકરણ ભેદભાવપૂર્ણ નથી અને કલમ 14 નું ઉલ્લંઘન કરે છે. કલમ 14 માત્ર વર્ગ કાયદાને પ્રતિબંધિત કરે છે અને વાજબી વર્ગીકરણ નથી. જ્યારે ***પશ્ચિમ બંગાળ વિ. અનવર અલી સરકાર,*** 1952 એસસીઆર 284 માં ન્યાયમૂર્તિશ્રી એસ. આર. દાસ, દ્વારા નિર્ધારિત નીચેના જોડિયા પરીક્ષણો પૂર્ણ થાય ત્યારે વર્ગીકરણ વાજબી છે:

(i) વર્ગીકરણ સમજી શકાય તેવા ભેદ પર આધારિત હોવું જોઈએ કે જે વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓને જૂથમાંથી અલગ કરે છે, જે જૂથમાંથી બાકી છે; અને

(ii) કાયદા દ્વારા હાંસલ કરવા માંગવામાં આવેલ ઑબ્જેક્ટ સાથે તફાવતનો તર્કસંગત સંબંધ હોવો જોઈએ.

168. ***અનવર અલી સરકાર*** (સુપ્રા) માં ન્યાયમૂર્તિશ્રી દાસએ જણાવ્યું હતું કે સમાવવામાં આવેલ વર્ગને અલગ પાડવા માટે અમુક માપદંડ હોવા જોઈએ અને અન્યને જૂથમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યા છે. સુધારામાં વર્ગીકરણ માટે ઉપયોગમાં લેવાતો તફાવત એ નાગરિકોના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોને પ્રોત્સાહન આપવા અથવા ઉત્થાન આપવાનો છે જે અન્યથા બંધારણની કલમ 15(4) અને કલમ 16(4) હેઠળ આવરી

લેવામાં આવતા નથી. આ બંધારણની કલમ 46 હેઠળ અંકિત રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવે છે. તેથી, સુધારાના હેતુ માટે વર્ગની રચના માટે એક માપદંડનો ઉપયોગ થાય છે. તેને બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોની નિવેશ એ તેમના એડમિશન માટે અને પોસ્ટમાં અનામત માટે વિશેષ જોગવાઈના વિસ્તરણ માટેના વર્ગ તરીકે સંપૂર્ણ રીતે માન્ય છે.

169. દરેક માટે સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયનો વ્યાપક સમાનતાવાદી સિદ્ધાંત દરેક નિર્દેશક સિદ્ધાંતમાં સમાયેલો છે અને તેથી, નિર્દેશક સિદ્ધાંતને પ્રોત્સાહન આપવા માટે રચાયેલ કાયદો, ભલે તે કાયદા સમક્ષ સમાનતાના ઔપચારિક અને સિદ્ધાંત સાથે સંઘર્ષમાં આવે તો પણ, બધા માટે સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયના વ્યાપક સમાનતાવાદી સિદ્ધાંતો અને ઈચ્છનીય બંધારણીય ધ્યેયને ચોક્કસપણે આગળ ધપાવે છે. [જુઓ: ***સંજીવ કોક મેન્યુફેક્ચરિંગ કંપની વિ. ભારત કોકિંગ કોલ લિ.***, (1983) 1 SCC 147]

170. ભારતના બંધારણની કલમ 14 અમેરિકન બંધારણના 14 મા સુધારાની કલમ 1 ના છેલ્લા ભાગને અનુરૂપ છે, સિવાય કે આપણી કલમ 14 એ પણ "કાયદા સમક્ષ સમાનતા" શબ્દોના ઉમેરા દ્વારા કાયદાના શાસનના અંગ્રેજી સિદ્ધાંતને અપનાવ્યો છે. જો કે, આ વધારાના શબ્દો ઉમેરવાથી તેની વ્યવહારિક એપ્લિકેશનમાં કોઈ ખાસ ફરક પડતો નથી. ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ 14 નો અર્થ, વ્યાપ અને અસર આ અદાલત દ્વારા ***ચરણજીત લાલ ચૌધરી વિ. ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય,*** AIR 1951 SC 41 ના કેસમાં ચર્ચા અને નિર્ધારિત કરવામાં આવી છે .

171. એવું કહી શકાય કે ***એસ. સેશાચલમ અને અન્ય વિ. ચેરમેન, બાર કાઉન્સિલ ઓફ તમિલનાડુ અને અન્યમાં*** આ કોર્ટે (2014) 16 SCC 72 માં અહેવાલ આપ્યો છે કે સમાનતા હેઠળ બેવડા લાભોને રોકવા માટે વાજબી વર્ગીકરણ કોડ માન્ય છે. આ કોર્ટે આ રીતે અવલોકન કર્યું:

*'28. વિવિધ કલ્યાણ ભંડોળ યોજનાઓ વાસ્તવિકતામાં એવા લોકોના લાભ માટે છે જેમને તેમની સૌથી વધુ જરૂરિયાત છે. વકીલો, તેમની નોંધણી પછી તરત જ, જેઓ ઉચ્ચ આશાઓ અને અપેક્ષાઓ સાથે કાનૂની વ્યવસાયમાં જોડાય છે અને તેમનું આખું જીવન વ્યવસાયોને સમર્પિત કરે છે તે જ વાસ્તવિક પાત્ર છે. વકીલો કે જેઓ સરકારી સેવાઓમાંથી નિવૃત્ત થયા પછી પોતાને નોંધણી કરાવે છે અને પેન્શન અને અન્ય ટર્મિનલ લાભો પ્રાપ્ત કરવાનું ચાલુ રાખે છે, જેઓ મૂળભૂત રીતે તેમના જીવનની સાંજે હરિયાળા ગોચરની શોધમાં આ ક્ષેત્રમાં જોડાય છે, જેમણે તેમનું આખું જીવન સમર્પિત કર્યું છે તેમની સાથે સરખાવી શકાય નહીં અને ન હોવા જોઈએ. વ્યવસાય માટે. **<u>આ નિવૃત્ત વ્યક્તિઓ માટે, પેન્શન અને ટર્મિનલ લાભોને ધ્યાનમાં રાખીને અમુક રકમની નાણાકીય સ્થિરતા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવે છે અને તેમને કાયદા હેઠળ એકસાથે કલ્યાણ ભંડોળ માટે પાત્ર બનાવવાથી વાસ્તવમાં બમણો લાભ થશે. તેથી, અમારા વિચારણામાં, વકીલોનું આ બે શ્રેણીઓમાં વર્ગીકરણ એ કાયદાના ઉદ્દેશ્ય સાથે જોડાણ ધરાવતું વ્યાજબી વર્ગીકરણ છે.</u>***

29. વધુમાં, એ પણ નોંધનીય છે કે આ વ્યવસાયને તેમની આજીવિકાના એકમાત્ર સાધન તરીકે પસંદ કરનારા વકીલોના વર્ગ કરતાં તેમને અલગ રીતે મૂકવામાં આવે છે તે જોતાં, તે વ્યાજબી રીતે સમજી શકાય છે કે નિવૃત્ત વ્યક્તિઓ એક અલગ વર્ગ બનાવે છે. અગાઉ નોંધ્યું તેમ, અધિનિયમનો ઉદ્દેશ્ય જેઓની પ્રેક્ટિસ બંધ થાય છે તેવા એડવોકેટના લાભ માટે કલ્યાણ ભંડોળની રચનાની જોગવાઈ કરવાનો છે. કલમ 3(2)(ડી) મુજબ સરકાર દ્વારા કલ્યાણ નિધિને આપવામાં આવતી કોઈપણ અનુદાન એ એડવોકેટ્સ વેલફેર ફંડના સ્ત્રોતોમાંથી એક છે. નિવૃત્ત કર્મચારીઓ પહેલાથી જ સરકાર અથવા અન્ય એમ્પ્લોયર પાસેથી પેન્શન મેળવે છે અને તેમને એડવોકેટ્સ વેલફેર ફંડમાંથી અન્ય નિવૃત્ત લાભ મળે તે માટે બમણો લાભ થશે અને તેઓને કલ્યાણ ભંડોળ ની એકમ રકમના લાભમાંથી યોગ્ય રીતે બાકાત રાખવામાં આવશે.'

[શબ્દભાર આપવામાં આવે છે]

172. 2019 ની રિટ પિટિશન (સિવિલ) નંબર 73 માં અરજદાર માટે હાજર થયેલા વિદ્વાન વરિષ્ઠ વકીલ શ્રી ગોપાલ શંકરનારાયણનની દલીલો પૈકીની એક દલીલ એ છે કે SC/ST/OBC ને પણ રાજકીય તેમજ બંધારણ હેઠળ આરક્ષણ મળ્યું હતું. અને દરેક જૂથો જે અનામત મેળવી શકે છે તેની મર્યાદાઓ નથી. બીજી તરફ, EWS આરક્ષણ 10% પર રાખવામાં આવ્યું છે અને તેને રાજકીય આરક્ષણ સુધી લંબાવવામાં આવતું નથી, જેનાથી સંતુલન મળે છે. નિર્વિવાદપણે, કલમ 15(6) અને 16(6) માં EWS પગલાંના લાભોમાંથી બાકાત ફક્ત બંધારણની કલમ 15(4), 15(5) અને

16(4)માં ઉલ્લેખિત 'વર્ગો'નો જૂથ છે. આ જૂથોને બાકાત રાખવું એ ભેદભાવપૂર્ણ છે તેવી દલીલ એ હકીકતને નજરઅંદાજ કરે છે કે ક્રીમી લેયરને બાકાત રાખવાથી, SC/ST અને OBC નો નીચલો આર્થિક વર્ગ પહેલેથી જ કલમ 15(4), 15(5) અને 16(4) દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા વર્ગોમાં રજૂ થાય છે. નીચેનો સ્કેચ તેને વધુ સ્પષ્ટ કરશે.

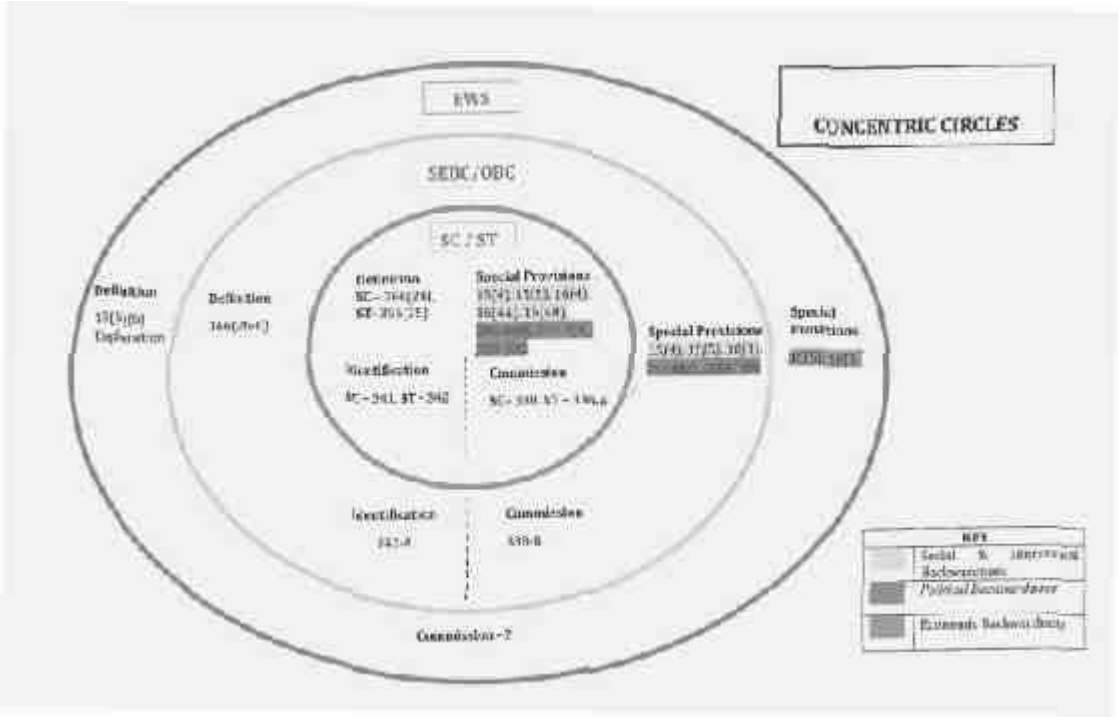

173. મને ***કાથી રાણીંગ રાવત*** (સુપ્રા) પર પાછા જવા દો. મેં મારા ચુકાદાના પેરા 14 માં ***કાથી રાનીંગ રાવત*** (સુપ્રા) નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ***કાથી રાનીંગ રાવત*** (સુપ્રા) માં કરેલા અવલોકનો હું પુનરાવર્તિત કરું છું જે મેં પેરા 14 માં સમાવિષ્ટ કર્યું છે. હું ફરી એકવાર અવતરણ કરું છું:

'7. તમામ કાયદાકીય ભેદભાવ ભેદભાવપૂર્ણ હોય તે જરૂરી નથી. હકીકતમાં, આર્ટ 14 માં 'ભેદભાવ' શબ્દ આવતો નથી. કલમ 15(1) અને આર્ટ. 16(2), માં 'ભેદભાવ' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. અને તેનો અર્થ છે, ઓક્સફર્ડ ડિક્શનરી અનુસાર, 'ના સંદર્ભમાં પ્રતિકૂળ ભેદ પાડવો; અન્ય લોકોથી પ્રતિકૂળ રીતે અલગ પાડવા માટે. આ રીતે ભેદભાવમાં પ્રતિકૂળ પૂર્વગ્રહનું એક તત્વ સામેલ છે અને તે અર્થમાં આ સંદર્ભમાં અભિવ્યક્તિને સમજવી જરૂરી છે. જો આવો પૂર્વગ્રહ જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય અને તે આર્ટ્સ. 15 અને 16 માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ આધાર પર આધારિત હોય, તે સારી રીતે બની શકે છે કે કાનૂન, વધુ વિના, ચોક્કસ બંધારણીય પ્રતિબંધના ઉલ્લંઘન તરીકે નિંદા કરશે સિવાય કે તે આર્ટિકલ્સની એક અથવા અન્ય જોગવાઈઓ દ્વારા સાચવવામાં આવે છે. પરંતુ કલમ 14 હેઠળ સ્થિતિ અલગ છે....'

174. કલમ 16 ની જેમ જ કલમ 15, સમાનતાના અધિકારનું એક પાસું છે. કલમ 14 ના સંદર્ભમાં અર્થઘટન કરાયેલો તે અધિકાર એકસમાન અથવા સમાન સારવારનો અધિકાર નથી. સમાન લોકોની વચ્ચે સમાન વ્યવહાર કરવો એ અધિકાર છે. સમાન લોકો સાથે અસમાન વર્તન એ તે અધિકારનું એટલું ઉલ્લંઘન છે જેટલું અસમાન સાથે સમાન વર્તન છે. સારવારનો દરેક તફાવત તે અધિકાર સાથે અસંગત નથી જેમ દરેક સમાન સારવાર તેની સાથે સુસંગત નથી. સમયાંતરે સમાનતાના અધિકાર સાથે આવી સારવારની સુસંગતતા નક્કી કરવા માટે વિવિધ પરીક્ષણો જેમ કે વાજબી વર્ગીકરણ, શંકાસ્પદ વર્ગીકરણ અથવા બંને વચ્ચે રહેલું વર્ગીકરણ વગેરે ઘડી કાઢવામાં

આવ્યા છે અને લાગુ કરવામાં આવ્યા છે. પરંતુ તેઓ હંમેશા સંતોષકારક સમજૂતી આપી શક્યા નથી, ખાસ કરીને જ્યારે તે હકારાત્મક ક્રિયા અથવા હકારાત્મક સમાનતાની વાત આવે છે. આ સંબંધમાં એક સર્વગ્રાહી અને સંતોષકારક કસોટી અમેરિકન ફિલસૂફ અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણીય કાયદાના વિદ્વાન રોનાલ્ડ ડ્વર્કિન દ્વારા સમાન સારવારના અધિકાર અને સમાનતા તરીકે સારવારના અધિકાર વચ્ચેના તેમના તફાવતમાં પ્રદાન કરવામાં આવી છે. રોનાલ્ડ ડ્વર્કિનના મતે, પછીનાંમાં મૂળભૂત અધિકાર છે, જ્યારે પહેલાનો માત્ર વ્યુત્પન્ન અધિકાર છે. સમાન તરીકે સારવારનો અધિકાર સમાન આદર અને ચિંતાનો સમાવેશ કરે છે, જ્યારે સમાન સારવારના અધિકારમાં સમાન સારવારનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ સમાન સારવાર ન તો શક્ય છે અને ન તો સમાનતાના અધિકાર સાથે સુસંગત છે. તેથી, સમાનતાના અધિકાર માટે સમાન ચિંતાની જરૂર છે. જ્યાં સુધી તે ચિંતા અસ્તિત્વમાં છે ત્યાં સુધી સારવારનો તફાવત સમાનતાના અધિકાર સાથે સુસંગત છે. સારવારનો દરેક તફાવત સમાનતાના અધિકાર સાથે અસંગત નથી. સમાન ચિંતાના અભાવ પર આધારિત સારવારનો માત્ર તે જ તફાવત તે અધિકાર સાથે અસંગત છે. સમજાવવા માટે, જાતિ, ધર્મ અથવા જાતિના આધારે અલગ–અલગ સારવાર એ પોતે જ ખરાબ નથી, જ્યાં સુધી દરેક જાતિ, ધર્મ અથવા જાતિ પ્રત્યે સમાન ચિંતા અથવા આદર દર્શાવવામાં આવે. તે ત્યારે જ સંવેદનશીલ બને છે જ્યારે તે જાતિ, ધર્મ અથવા જાતિ પ્રત્યે અનાદર, તિરસ્કાર અથવા પૂર્વગ્રહ પર આધારિત હોય. કલમ 15 માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે સારવારના દરેક તફાવતને પ્રતિબંધિત કરે છે.

બંધારણના અનુચ્છેદ 15 માં 'ભેદભાવ'ની અભિવ્યક્તિથી આ ખૂબ જ સ્પષ્ટ છે. રાજ્યને ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મ સ્થળના આધારે લોકો સાથે અલગ વર્તન કરવા પર પ્રતિબંધ નથી; આ આધારો પર તેમની સાથે ભેદભાવ કરવાથી પ્રતિબંધિત છે. ભેદભાવ ત્યારે જ પરિણમે છે જ્યારે ધર્મ, જાતિ, જાતિ, લિંગ અથવા જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણને સારવારમાં તફાવત માટે અનાદર, તિરસ્કાર અથવા પૂર્વગ્રહનો આધાર બનાવવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જો આમાંના કોઈપણ આધાર પર સારવારમાં તફાવત કોઈપણ અનાદર, તિરસ્કાર અથવા પૂર્વગ્રહ પર આધારિત નથી, તો તે ભેદભાવપૂર્ણ નથી અને તેથી, કલમ 15(1) ની વિરુદ્ધ નથી. કલમ 29(2) માટે પણ આવું જ છે.

175. કલમ 15(1) અને 29(2) જ્યારે આ રીતે તે કલમોમાં ઉલ્લેખિત આધારો પર ભેદભાવ અથવા પૂર્વગ્રહયુક્ત અથવા તિરસ્કારાત્મક તફાવતને પ્રતિબંધિત કરે છે, કલમ 15(4) કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત લોકો અથવા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ વર્ગો માટે'ની પ્રગતિ માટે વિશેષ જોગવાઈઓને મંજૂરી આપે છે . શું એવું કહી શકાય કે દલીલ કરી શકાય કે કોઈપણ સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગ અથવા SC અને ST માટે કોઈ પણ જોગવાઈને કોઈપણ પૂર્વગ્રહ, તિરસ્કાર અથવા કોઈપણ આગળના વર્ગના અપમાન પર આધારિત તરીકે ઓળખાવી અથવા દર્શાવી શકાય? જો જવાબ નકારાત્મકમાં છે, તો પછી SC અને ST સિવાયના સમાજના કોઈપણ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગની પ્રગતિ માટેની કોઈપણ જોગવાઈને કોઈપણ પછાત વર્ગના કોઈપણ પૂર્વગ્રહ, તિરસ્કાર અથવા અપમાનના આધારે શા માટે

કહેવામાં આવે છે? ઉપરોક્ત બંધારણની કલમ 16 ને સમાન રીતે લાગુ પડશે. [સંદર્ભ: પ્રો. મહેન્દ્ર પી. સિંઘ, કાયદાના પ્રોફેસર, દિલ્હી યુનિવર્સિટી દ્વારા 'આર્ટિકલ 15(4) અને 16(4) મૂળભૂત અધિકારો છે]

176. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી એમ. પતંજલિ શાસ્ત્રી, ***કાથી રાનીંગ રાવત*** (સુપ્રા) માં એ સમજાવ્યું:

'7. તમામ કાયદાકીય ભેદભાવ ભેદભાવપૂર્ણ હોય તે જરૂરી નથી. હકીકતમાં, આર્ટમાં 'ભેદભાવ' શબ્દ આવતો નથી. 14. કલામાં 'ભેદભાવ' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે. 15(1) અને આર્ટ. 16(2), અને તેનો અર્થ છે, ઓક્સફોર્ડ ડિક્શનરી અનુસાર, 'ના સંદર્ભમાં પ્રતિકૂળ તફાવત કરવો; અન્ય લોકોથી પ્રતિકૂળ રીતે અલગ પાડવા માટે. આમ ભેદભાવમાં પ્રતિકૂળ પૂર્વગ્રહનું એક તત્વ સામેલ છે અને તે અર્થમાં આ સંદર્ભમાં અભિવ્યક્તિને સમજવી જરૂરી છે. જો આવો પૂર્વગ્રહ જાહેર કરવામાં આવ્યો હોય અને તે આર્ટ્સ 15 અને 16, માં ઉલ્લેખિત કોઈપણ આધાર પર આધારિત હોય. તે સારી રીતે બની શકે છે કે કાનૂન, વધુ વિના, ચોક્કસ બંધારણીય પ્રતિબંધના ઉલ્લંઘન તરીકે નિંદા કરશે, સિવાય કે તે કલમોની એક અથવા અન્ય જોગવાઈઓ દ્વારા સાચવવામાં આવે. પરંતુ કલમ 14 હેઠળ સ્થિતિ અલગ છે. તે કલમ હેઠળ સમાન સંરક્ષણના દાવાઓની તપાસ એ ધારણા સાથે કરવામાં આવે છે કે રાજ્યની કાર્યવાહી વાજબી અને ન્યાયી છે. બંધારણીયતાની આ ધારણા વર્ગીકરણની વિશાળ સત્તામાંથી ઉદ્ભવે છે જે તેની નીતિઓને પ્રભાવિત કરવા માટે વ્યક્તિઓના જુદા જુદા જૂથોના સંદર્ભમાં

અલગ–અલગ રીતે કામ કરતા કાયદાઓ બનાવવા માટે વિધાનસભા પાસે આવશ્યકતા હોવા જોઈએ....'

177. ફઝલ અલી, જે. તેમના સહમત ચુકાદામાં ***કાથી રાનીંગ રાવત*** (સુપ્રા) એ નીચેના શબ્દોમાં ખ્યાલ સમજાવ્યો:

'19. મને લાગે છે કે "કારણ વિના ભેદભાવ" અને "કારણ સાથે ભેદભાવ" વચ્ચે ભેદ પાડવો જોઈએ.

વર્ગીકરણનો આખો સિદ્ધાંત આ ભેદ અને જાણીતી હકીકત પર આધારિત છે કે જે સંજોગો વ્યક્તિઓ અથવા વસ્તુઓના એક સમૂહને સંચાલિત કરે છે, તે વ્યક્તિઓ અથવા પદાર્થોના બીજા સમૂહને સંચાલિત કરતા હોય તેવા સંજોગો જરૂરી નથી હોતા, જેથી પ્રશ્ન અસમાન વર્તન ખરેખર અલગ–અલગ પરિસ્થિતિઓ અને સંજોગોના વિવિધ સેટ દ્વારા સંચાલિત વ્યક્તિઓ વચ્ચે ઊભી થતું નથી....'

178. ***મધ્યપ્રદેશ રાજ્યમાં વિ. નર્મદા બચાવો આંદોલન અને અન્ય,*** **(2011) 7 SCC 639 ,** આ કોર્ટે ***કાથી રાનીંગ રાવત*** (સુપ્રા) ને ટાંકીને અવલોકન કર્યું:

*'**73.** ભેદભાવનો અર્થ છે અન્યાયી, એકની તરફેણમાં અને બીજાની વિરુદ્ધમાં અયોગ્ય કાર્યવાહી. તેમાં ઈરાદાપૂર્વક અને હેતુપૂર્ણ ભિન્નતાનું તત્વ અને આગળ બિનતરફેણકારી પૂર્વગ્રહનું તત્વ સામેલ છે; એક અયોગ્ય વર્ગીકરણ. બંધારણની કલમ 14 હેઠળનો ભેદભાવ સભાન હોવો જોઈએ અને આકસ્મિક ભેદભાવ નહીં કે જે દેખરેખથી ઉદ્ભવે છે જેને રાજ્ય સુધારવા માટે તૈયાર છે. [કાથી રાનીંગ*

રાવત વિ. સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય [AIR 1952 SC 123 : 1952 Cri LJ 805] , અને વિડિયો ઇલેક્ટ્રોનિક્સ (P) લિમિટેડ વિ. પંજાબ રાજ્ય [(1990) 3 SCC 87 : 1990 SCC (ક્ર) 327 : AIR 1990 SC 820] .'

179. ચાલો હું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સુપ્રીમ કોર્ટના રાષ્ટ્રપતિના 'સમાનતા અને માનવ અધિકારો', ઓક્સફર્ડ ઇક્વાલિટી લેક્ચર 2018, લેડી હેલની તારીખ 29મી ઓક્ટોબર, 2018 પર આપેલા ભાષણનો પણ સંદર્ભ આપું. ભાષણની શરૂઆત એમ કહીને થાય છે: –

'સમાનતા એક સરળ ખ્યાલ લાગે છે પરંતુ વાસ્તવિકતા ખૂબ જટિલ છે. શું તે તમે ક્યાંથી શરૂઆત કરો છો – સમાન તકો સાથે – અથવા જ્યાં તમે સમાપ્ત કરો છો – સમાન પરિણામો સાથે – અથવા વચ્ચે કંઈક – લેવલ પ્લેઇંગ ફિલ્ડ જેવું છે?'

180. ચાલો હવે હું ભાષણના કેટલાક સંબંધિત ભાગોનો સંદર્ભ આપું:

> *'એક સમાન પરિસ્થિતિમાં અન્ય લોકો હોવા જોઈએ અથવા 'તે જ રીતે સ્થિત' હોય કે જેમની સાથે ફરિયાદી કરતાં વધુ અનુકૂળ વર્તન કરવામાં આવે. સામાન્ય ભેદભાવના કેસોમાં, હવે સમાનતા અધિનિયમ 2010 હેઠળ, સમાનતાની આવશ્યકતા, કે તુલનાકર્તાના સંજોગો સમાન હોવા જોઈએ અથવા ફરિયાદકર્તાના સંજોગો કરતાં ભૌતિક રીતે અલગ ન હોવા જોઈએ, ઘણી દલીલો પેદા કરી શકે છે. કેવી રીતે અલગ અલગ છે? હું સામાન્ય રીતે રોયલ અલ્સ્ટર કોન્સ્ટેબલ [2003] UKHL 11,*

*[2003] ICR 337 ના મુખ્ય કોન્સ્ટેબલ શમૂનનું ઉદાહરણ આપું છું : હાઉસ ઓફ લોર્ડ્સે એવું જણાવ્યું હતું કે વરિષ્ઠ મહિલા પોલીસ અધિકારીની પરિસ્થિતિ પુરુષની પરિસ્થિતિ જેવી નથી. અધિકારીઓ કે જેમની સાથે વધુ સાનુકૂળ વર્તન કરવામાં આવ્યું હતું, કારણ કે તેમની વિરુદ્ધ ગૌણ અધિકારીઓ તરફથી ફરિયાદો આવી હતી, તેમની વિરુદ્ધ નહીં.*આ પ્રશ્ન ઉભો કરે છે કે શું ફરિયાદો પોતે જ વરિષ્ઠ પોલીસ અધિકારીઓ પ્રત્યેના ભેદભાવપૂર્ણ વલણને કારણે ઉદભવે છે. હવે વધુ સારું ઉદાહરણ **હેવેજ વિ ગ્રામપિયન હેલ્થ બોર્ડ [2012] UKSC 37, 2013 SC (UKSC) 54** હોઈ શકે છે , જ્યાં ઓર્થોડોન્ટિક્સમાં એક એશિયન મહિલા સલાહકારે તેના મેનેજરો દ્વારા ગુંડાગીરી અને સતામણી અને ગોરા પુરુષ સલાહકારોને આપવામાં આવતી વધુ અનુકૂળ સારવારની ફરિયાદ કરી હતી. સમાન ફરિયાદો કરી હતી. આરોગ્ય બોર્ડે દલીલ કરવાનો સખત પ્રયાસ કર્યો કે તેમની વચ્ચેના નાના મતભેદોને કારણે તેમની પરિસ્થિતિઓ અલગ છે – પરંતુ અમે સંમત ન થયા.

આ દલીલો ઊભી થાય છે કારણ કે સમાનતા અધિનિયમ હેઠળ તે સામાન્ય રીતે સીધો ભેદભાવનો બચાવ નથી કે સારવારમાં તફાવત વાજબી છે. તે આકર્ષક છે, તેથી, જ્યાં કોર્ટ અથવા ટ્રિબ્યુનલ એવું વિચારે છે કે કેસ સમાન નથી તે શોધવાનું કોઈ કારણ હોઈ શકે છે. કલમ 14 હેઠળ આ કોઈ સમસ્યા નથી જ્યાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને ભેદભાવને

વાજબી ઠેરવી શકાય જો તે કાયદેસરનું લક્ષ્ય હાંસલ કરવાના પ્રમાણસર માધ્યમ હોય. તેથી તુલનાત્મકતા માટેનો અભિગમ વધુ હળવો હોવો જોઈએ, કારણ કે તે ખરેખર છે. જેમ કે લોર્ડ નિકોલ્સે તેને આર (કાર્સન) વિ. સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર વર્ક એન્ડ પેન્શન [2005] UKHL17, [2006] 1 AC 173 , પેરા 3 માં મૂક્યું છે:

> *'... કોર્ટ માટે આવશ્યક પ્રશ્ન એ છે કે શું કથિત ભેદભાવ, એટલે કે જે ફરિયાદ કરવામાં આવી છે તેની સારવારમાં તફાવત, તપાસનો સામનો કરી શકે છે. ક્યારેક આ પ્રશ્નનો જવાબ સાદો હશે. દાવેદાર અને જેની સાથે તે પોતાની સરખામણી કરવા માંગે છે તેમની વચ્ચે આટલો સ્પષ્ટ, સંબંધિત તફાવત હોઈ શકે છે કે તેમની પરિસ્થિતિઓને સમાન ગણી શકાય નહીં. કેટલીકવાર, જ્યાં સ્થિતિ એટલી સ્પષ્ટ નથી, ત્યાં એક અલગ અભિગમ માટે કહેવામાં આવે છે. પછી ભેદભાવનો કાયદેસરનો ધ્યેય છે કે કેમ અને શું ધ્યેય હાંસલ કરવા માટે પસંદ કરાયેલા માધ્યમો યોગ્ય છે અને તેની પ્રતિકૂળ અસરમાં અપ્રમાણસર નથી કે કેમ તે ધ્યાનમાં રાખીને કોર્ટની ચકાસણી શ્રેષ્ઠ રીતે નિર્દેશિત થઈ શકે છે.'*

આમ મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં તે વાજબી ઠેરવે છે. સ્ટેટસ સાથે અહીં એક લિંક છે. કેટલાક આધારો પરના ભેદભાવને અન્યો પરના ભેદભાવ કરતાં ન્યાયી ઠેરવવો વધુ મુશ્કેલ છે. R (RJM) v સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફોર વર્ક એન્ડ પેન્શન

[2008] UKHL 63, [2009] 1 AC 311 માં , લોર્ડ વોકરે એવો પ્રકાશ આપનારો વિચાર રજૂ કર્યો કે વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતાઓ 'એકેન્દ્રિત વર્તુળોની શ્રેણી જેવી વધુ છે' (પેરા 5). આંતરિક વર્તુળ જન્મજાત, મોટાભાગે અપરિવર્તનશીલ અને વ્યક્તિત્વ સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલું છે: લિંગ, જાતીય અભિગમ, રંગ, જાતિ, અપંગતા. આગળ રાષ્ટ્રીયતા, ભાષા, ધર્મ અને રાજકારણ આવે છે, જે જન્મજાત અથવા હસ્તગત હોઈ શકે છે, પરંતુ તે બધા – વ્યક્તિત્વ માટે મહત્વપૂર્ણ છે અને યુરોપિયન સંમેલન દ્વારા સુરક્ષિત મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યોને પ્રતિબિંબિત કરે છે. તેની બહાર તે હસ્તગત લાક્ષણિકતાઓ છે, તેઓ કોણ છે તેના કરતાં લોકો શું કરે છે અથવા તેમની સાથે શું થાય છે તેની સાથે વધુ ચિંતિત છે, જેમ કે લશ્કરી દરજ્જો, રહેઠાણ અથવા ભૂતકાળની નોકરી. તેમણે શેરી ઘરવિહોણાને તે શ્રેણીમાં મૂક્યા: 'કોઈ સૂચવેલ વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતા જેટલી વધુ પરિઘી અથવા ચર્ચાસ્પદ છે, તે સૌથી સંવેદનશીલ વિસ્તારની અંદર આવવાની શક્યતા ઓછી છે જ્યાં ભેદભાવને ન્યાયી ઠેરવવો ખાસ કરીને મુશ્કેલ છે' (પેરા 5). તેથી શેરી ઘરવિહોણાને અપંગતા પ્રીમિયમ નકારવું વાજબી હતું. સ્ટ્રાસબર્ગે પણ આ શ્રેણીમાં ઇમિગ્રેશન સ્ટેટસ મૂક્યું છે (બાહ વિ. યુનાઇટેડ કિંગડમ (2011) 31 BHRC 609).

પરંતુ વિષય સાથે પણ એક કડી છે. કેટલાક ક્ષેત્રોમાં ભેદભાવ સરળ છે – વધુ સરળ છે – અન્ય કરતા ન્યાયી ઠેરવવા માટે. સામાન્ય રીતે કહીએ તો, અમે ચાર પ્રશ્નોમાં વાજબીતાને સંબોધિત કરીએ છીએ: શું ત્યાં કોઈ કાયદેસર ઉદ્દેશ્ય છે; શું

સાધન અને ધ્યેય વચ્ચે તર્કસંગત જોડાણ છે; શું ધ્યેય એવા માપદંડ દ્વારા હાંસલ કરી શકાય છે જે પ્રશ્નમાં રહેલા મૂળભૂત અધિકાર પર ઓછું ઘૂસણખોરી કરશે; અને શું અંત અને સાધન વચ્ચે વાજબી સંતુલન સર્જાયું છે? પરંતુ સંતુલન સ્ટ્રાઈકિંગમાં લાગુ કરવાની કસોટી વિષય – બાબત અનુસાર અલગ પડે છે.

આ મને સૌથી વધુ ભરપૂર વિસ્તાર તરફ લઈ આવે છે – કલ્યાણ લાભો. કલ્યાણ લાભો એક સમાન રમતનું ક્ષેત્ર સુનિશ્ચિત કરવાના પ્રયાસ કરતાં વધુ કરે છે કે જેના પર બધા સમાન રીતે શરૂ થાય અને પછી જીવનને તેઓ જે કરી શકે તે બનાવે. કલ્યાણ લાભો પરિણામોની અસમાનતાને દૂર કરવા માટે કંઈક કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા છે: લોકોને સંપૂર્ણ ગરીબીમાંથી બહાર કાઢવા માટે; ગરીબીમાં ઉછરી રહેલા બાળકો દ્વારા સહન કરવામાં આવતા કેટલાક ગેરલાભને દૂર કરવા; અપંગતાને પૂરી કરવા માટે વાજબી ગોઠવણો કરવા. તેઓ અલબત્ત સંપૂર્ણ સમાનતા હાંસલ કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા નથી – માત્ર એકંદર સામાજિક – આર્થિક અસમાનતાની સૌથી ખરાબ અસરોને રોકવા માટે.'

181. ઉપરોક્તને ધ્યાનમાં રાખીને, હવે હું આ અદાલતે ***અશોક કુમાર ઠાકુર*** (સુપ્રા)માં કરેલા કેટલાક અવલોકનોનો સંદર્ભ આપું છું:

'114. *કેશવાનંદ ભારતી કેસ [કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્ય, (1973) 4 SCC 225] માં વિદ્વાન ન્યાયાધીશો દ્વારા પહોંચેલા તારણોનું સર્વેક્ષણ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે સુધારાની શક્તિ ખૂબ વ્યાપક હતી અને મૂળભૂત*

અધિકારોમાં પણ સુધારો અથવા ફેરફાર કરી શકાય છે. . એ નોંધવું પણ અગત્યનું છે કે બેરુબારી યુનિયન અને એક્સચેન્જ ઓફ એન્ક્લેવમાં નિર્ણય, ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ 143(1) હેઠળ સંદર્ભ, ફરીથી [AIR 1960 SC 845 : (1960) 3 SCR 250] માં બંધારણની પ્રસ્તાવના બંધારણનો ભાગ ન હતી કેશવાનંદ ભારતી કેસમાં નામંજૂર કરવામાં આવી હતી [કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્ય, (1973) 4 SCC 225] અને એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે તે બંધારણનો એક ભાગ છે અને બંધારણની પ્રસ્તાવના છે. અત્યંત મહત્વ ધરાવે છે અને પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવેલ ભવ્ય અને ઉમદા દ્રષ્ટિકોણના પ્રકાશમાં બંધારણનું વાંચન અને અર્થઘટન કરવું જોઈએ. કેશવાનંદ ભારતી કેસ [કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્ય, (1973) 4 SCC 225] માં મંતવ્યોનું નજીકનું વિશ્લેષણ દર્શાવે છે કે મૂળભૂત અધિકારો સહિત બંધારણની તમામ જોગવાઈઓમાં સુધારો અથવા ફેરફાર કરી શકાય છે અને માત્ર મર્યાદા મૂકવામાં આવી છે. એ છે કે બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરવામાં આવશે નહીં. કેશવાનંદ ભારતી કેસ [કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્ય, (1973) 4 SCC 225] માં આવેલો ચુકાદો સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે બંધારણનું મૂળ માળખું શું છે. સમાનતા અથવા અન્ય બંધારણીય સિદ્ધાંતો જેવો કોઈ એક વિચાર અથવા સિદ્ધાંત નથી જે વિવિધતાને આધીન છે, ***પરંતુ સમાનતાના સિદ્ધાંતોને સંપૂર્ણપણે છીનવી શકાતા નથી જેથી આ દેશના નાગરિકોને અંધેર સ્થિતિમાં મુકી શકાય. પરંતુ સમાનતાના સિદ્ધાંતના પાસાઓને હંમેશા બદલી શકાય છે***

ખાસ કરીને બંધારણના ભાગ IV માં દર્શાવેલ રાજ્ય નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને અમલમાં મૂકવા માટે....'

115. *બંધારણના મૂળભૂત માળખાને એક મોટા સિદ્ધાંત તરીકે લેવાનું છે જેના આધારે બંધારણ પોતે જ ઘડવામાં આવ્યું છે અને બંધારણનું મૂળભૂત માળખું શું છે તે અંગે આપેલા કેટલાક દ્રષ્ટાંતો દર્શાવે છે કે તેઓ એકલા મૂળભૂત અધિકારો અથવા બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈઓમાં ફેરફાર સુધી મર્યાદિત નથી અલબત્ત, જો બંધારણમાં સમાવિષ્ટ મૂળભૂત અધિકારોમાંથી કોઈપણને સંપૂર્ણપણે છીનવી લેવામાં આવે, તો એવી દલીલ થઈ શકે છે કે તે બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરવા સમાન છે. ઉદાહરણ તરીકે, બંધારણના સંઘીય પાત્રને બંધારણનું મૂળભૂત માળખું ગણવામાં આવે છે. બંધારણમાં બંધારણના સંઘીય પાત્રને લગતી મોટી સંખ્યામાં જોગવાઈઓ છે. જો કોઈપણ જોગવાઈઓમાં કોઈ ફેરફાર અથવા ફેરફાર કરવામાં આવે તો તે બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરવા સમાન નથી. બંધારણમાં માનવ જીવનના વિવિધ પાસાઓને લગતા વિવિધ મૂળભૂત અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. બંધારણ પોતે જ વિસ્તરતા ભવિષ્ય માટેના સિદ્ધાંતો નક્કી કરે છે અને આવનારા ભાવિ યુગો માટે સહન કરવા માટે બંધાયેલા છે અને પરિણામે તેને માનવીય બાબતોમાં થઈ શકે તેવા વિવિધ ફેરફારોને અનુરૂપ બનાવવાની જરૂર છે.*

116. ... બંધારણીય સુધારાના સંદર્ભમાં, જો કોઈ પડકાર મૂળભૂત માળખાના આધારે કરવામાં આવે છે, તો ***તે બંધારણની મૂળભૂત લાક્ષણિકતાઓના*** *આધારે તપાસવાની રહેશે.*

117. નોંધનીય છે કે કેશવાનંદ ભારતી કેસ [કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્ય, (1973) 4 એસસીસી 225] માં બહુમતી એવું માનતા ન હતા કે કલમ 14 ના તમામ પાસાઓ અથવા કોઈપણ મૂળભૂત અધિકારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ બનશે.....

118. સમાનતા એ બહુરંગી ખ્યાલ છે જે એક જ વ્યાખ્યા માટે અસમર્થ છે કારણ કે કલમ 19(1)(જી) હેઠળનો મૂળભૂત અધિકાર પણ છે. સમાનતાનો સિદ્ધાંત આપણા સમાજ માટે એક નાજુક, સંવેદનશીલ અને સર્વોચ્ચ કિંમતી ખ્યાલ છે. તે સાચું છે કે તેણે બંધારણીય ઓળખના નિર્ણાયક અને આવશ્યક ઘટકને સ્વીકાર્યું છે. અનુચ્છેદ 14, 15 અને 16 માં જણાવ્યા મુજબ સમાનતાના મોટા સિદ્ધાંતોને બંધારણના 'મૂળભૂત માળખા'ના એક તત્વ તરીકે સમજી શકાય છે અને તે સુધારાને આધીન ન હોઈ શકે, જો કે, આ જોગવાઈઓ, આ અધિકારોને ચોક્કસ રીતે ગોઠવવાના હેતુથી, વ્યાપક સિદ્ધાંતની મર્યાદાઓમાં બદલી શકાય છે. બદલાતી પરિસ્થિતિઓની પરિવર્તનશીલતાને કારણે આ અધિકારોની રચના અને ડિઝાઇનમાં ફેરફારની જરૂર પડી શકે છે, પરંતુ ઔપચારિક વ્યવસ્થાના ક્ષણિક પાત્રોએ મોટા હેતુ અને સિદ્ધાંતોને પ્રતિબિંબિત કરવા જોઈએ જે બંધારણીય ઓળખનો સતત અને અપરિવર્તનશીલ દોરો છે. તે વાંધાજનક છે તે

નોંધપાત્ર અને દૂરના ફેરફારોનો પરિચય નથી, પરંતુ તે આ પરિવર્તનની સામગ્રી છે કારણ કે તે બંધારણીય ઓળખના પ્રશ્નને સૂચિત કરે છે.

119. ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ [1975 Supp SCC 1 : AIR 1975 SC 2299 : (1976) 2 SCR 347] માં મેથ્યુ, જે. દ્વારા કરવામાં આવેલા અવલોકનો આ સંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે [સંપાદન: મિનર્વામાં અવતરિત અને વ્યાખ્યાયિત મિલ્સ લિ. વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (1980) 3 SCC 625 , p. 673, પેરા 83.] :

> '83. ... 'મૂળભૂત માળખું બનવા માટે તે બંધારણના ચાર ખૂણામાં વસવાટ ધરાવતો પાર્થિવ ખ્યાલ હોવો જોઈએ.' (ઈન્દિરા નેહરુ કેસ [1975 Supp SCC 1 : AIR 1975 SC 2299 : (1976) 2 SCR 347], SCC p. 137, પેરા 341)
>
> જે મૂળભૂત માળખું બનાવે છે તે 'બંધારણની ઉપર ચમકતા તારા' જેવું નથી. તેમાં બંધારણની જોગવાઈઓની બહાર જોવા મળતા કોઈપણ અમૂર્ત આદર્શોનો સમાવેશ થતો નથી. નિઃશંકપણે પ્રસ્તાવના લોકોની વૈચારિક આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમંત કરતી મહાન વિભાવનાઓની ગણતરી કરે છે પરંતુ આ વિભાવનાઓ વિશિષ્ટ છે અને બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓમાં તેમની આવશ્યક વિશેષતાઓ દર્શાવવામાં આવી છે. બંધારણના મુખ્ય ભાગમાં આ ચોક્કસ જોગવાઈઓ છે જે લોકશાહીના

પ્રકારને નિર્ધારિત કરે છે કે જે તે સાધનના સ્થાપકોએ સ્થાપિત કર્યું છે; ન્યાયની ગુણવત્તા અને પ્રકૃતિ, રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક જેનો તેઓ ઉદ્દેશ્ય સાકાર કરવાનો હતો, વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાની સામગ્રી જે તેઓએ તે દસ્તાવેજમાં સમાવી હતી અને દરજ્જાની સમાનતા અને તકની અવકાશ જે તેઓ તેમાં સમાવિષ્ટ છે. બંધારણમાં ઘડવામાં આવેલી આ ચોક્કસ જોગવાઈઓ જ બંધારણની મૂળભૂત રચના નક્કી કરી શકે છે. આ વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ, અલગથી અથવા સંયોજનમાં, આમુખમાં નિર્ધારિત મહાન વિભાવનાઓની સામગ્રીને નિર્ધારિત કરે છે. આમુખમાં નિર્ધારિત ગોસામર વિભાવનાઓમાંથી મૂળભૂત માળખાના કોઈપણ નક્કર ખ્યાલને સ્પિન કરવું અશક્ય છે. બંધારણની વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ એવી સામગ્રી છે જેમાંથી મૂળભૂત માળખું વણવું જોઈએ. (ઈન્દિરા નેહરુ કેસ [ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ, 1975 Supp SCC 1 : AIR 1975 SC 2299 : (1976) 2 SCR 347], SCC p. 138, પેરા 345)'

X x x x

121. *ઘણા નિર્ણયોમાં એવું માનવામાં આવે છે કે જ્યારે બંધારણીય જોગવાઈનું અર્થઘટન કરવામાં આવે છે, ત્યારે મુખ્ય નિયમ એ છે કે બંધારણની પ્રસ્તાવનાને માર્ગદર્શક સ્ટાર તરીકે અને રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોને 'અર્થઘટનના*

પુસ્તક' તરીકે જોવું. પ્રસ્તાવના લોકોની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓને મૂર્ત બનાવે છે અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો આ દેશના શાસનમાં નજીકના આધારો નક્કી કરે છે.

X x x x

373. *જેઓ અન્યથા પ્રવેશ અથવા રોજગાર મેળવી શકતા નથી તેમને તકો પૂરી પાડીને નોંધપાત્ર સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતાને દૂર કરવા માટે હકારાત્મક પગલાં લેવામાં આવે છે. કલમ 14, 15 અને 16 હકારાત્મક પગલાં લેવાની મંજૂરી આપે છે. અનુચ્છેદ 14 સમાનતાવાદી સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે, રાજ્ય નાગરિકોને જૂથોમાં વર્ગીકૃત કરી શકે છે, જે એક બીજાને પ્રાધાન્ય આપે છે. જ્યારે* તે વર્ગીકરણ કરે છે, ત્યારે રાજ્યએ સમાનતાવાદી સમાજના બંધારણીય ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા માટે અસમાન લોકોને સમાન બેચમાંથી બહાર રાખવા જોઈએ.'

182. પ્રો. સત્ય પ્રતિક યોગ્ય રીતે કહે છે કે સક્ષમ જોગવાઈઓ, અમલીકરણની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને પછાતપણું, અનામત, પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ વગેરે અંગેના રાજ્યના અભિપ્રાયને કોઈપણ સંજોગોમાં બંધારણના પાયાના કે મુળભુત માળખા તરીકે માન્યતા આપી શકાતી નથી. તેમના સ્વભાવથી, તેઓ સમય, સ્થાન અને સંજોગો સાથે બદલાતા રહે છે. બીજી તરફ, બંધારણના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો અથવા મૂળ સિદ્ધાંતો પાયાના છે – તે તેના અસ્તિત્વના મૂળમાં છે. તેઓ બંધારણની કામગીરી માટે મુખ્ય છે. બંધારણ આ પાયા પર તેનું અસ્તિત્વ જાળવી રાખે છે કારણ કે તેઓ બંધારણને તેના

સારમાં સાચવે છે. આ સમય સાથે પાયામાં માળખાકીય ગોઠવણોની શક્યતાઓને ચિહ્નિત કરવા માટે નથી. પાયા બદલાઈ શકે છે, મૂળભૂત મૂલ્યો સમય સાથે અલગ અર્થ ધારણ કરી શકે છે પરંતુ તેઓ હજુ પણ સિદ્ધાંતોના બંધારણીય મૂળમાં અભિન્ન રહેશે, જે મુખ્ય આધાર પર બંધારણ કાયદેસર રીતે ટકાવી રાખવામાં આવશે. (સંદર્ભ: વીરેન્દ્ર કુમાર, ભારતીય બંધારણનું મૂળભૂત માળખું: બંધારણીય રીતે નિયંત્રિત શાસનનો સિદ્ધાંત, 49:3, ભારતીય કાયદા સંસ્થાનનું જર્નલ, 365, 385 (2007))

183. પ્રો. વીરેન્દ્ર કુમાર માને છે કે મૂળભૂત અધિકારો અને મૂલ્યો વચ્ચે તફાવત છે જે આવા મૂળભૂત અધિકારોનું બંધારણ કરે છે. તે મૂલ્યોને સર્વાધિક પ્રભાવ ધરાવવા માટે જુએ છે અને કહે છે કે અમુક પરિસ્થિતિઓમાં મૂળભૂત અધિકારોના ઉલ્લંઘનને પકડી રાખવું સંપૂર્ણપણે શક્ય છે, તેમની પૃષ્ઠભૂમિમાં મૂળભૂત મૂલ્યોનું ઉલ્લંઘન ન કરી શકે. (સંદર્ભ – સત્ય પ્રતિકનો નિબંધ).

184. સમાનતાના મોટા, મૂળભૂત ધોરણને હાંસલ કરવા તરફ નિર્દેશિત રાજ્યની એડહોક નીતિઓ, પોતે જ મૂળભૂત બની શકતી નથી. ફન્ડામેન્ટલ માત્ર સિદ્ધાંત હશે અને જે રીતે આ સિદ્ધાંતોને સાકાર કરવા માંગવામાં આવે છે તે રીતે નહીં. બંધારણના અનુચ્છેદ 16 હેઠળ બાંયધરી આપેલ 'જાહેર રોજગારમાં તકની સમાનતા'ની સુવિધા આપતી આવી પદ્ધતિઓ એ તદર્થ વ્યવસ્થા છે. સમય વીતવા સાથે તેમાં યોગ્ય રીતે ફેરફાર કરી શકાય છે અથવા તો વધુ યોગ્ય, અનુકૂળ અને કાર્યક્ષમ આરક્ષણ નીતિ માટે તેને દૂર કરી શકાય છે, જે મોટાભાગે બંધારણીય હેતુઓને આગળ ધપાવવાની શ્રેષ્ઠ રીતની રાજ્યની પોતાની સમજ પર આધારિત છે.

185. આ અદાલતે ***અજિત સિંહ અને અન્ય વિ. પંજાબ રાજ્ય અને અન્ય***માં (1999) 7 SCC 209 (5 – ન્યાયાધીશ બેંચ) તરીકે અહેવાલ આપ્યો છે અને ***એમ. આર. બાલાજી*** (સુપ્રા) અને ***CA રાજેન્દ્રન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો*** (1968) 1 SCR 721 તરીકે અહેવાલ : AIR 1968 SC 507 માં તેના અગાઉના ચુકાદાઓમાં નિર્ધારિત કાયદાને મંજૂરી સાથે ટાંક્યા છે અને ચુકાદો આપ્યો કે આરક્ષણ આપવા માટે સરકારની કોઈ ફરજ નથી. કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે કલમ 16(4) અને 16(4A) બંને કોઈ મૂળભૂત અધિકારો આપતા નથી કે તેઓ કોઈ બંધારણીય ફરજો લાદતા નથી પરંતુ તે માત્ર જોગવાઈને સક્ષમ કરવાના સ્વભાવમાં છે જે રાજ્યને તે લેખોમાં ઉલ્લેખિત સંજોગો ખાતરીપૂર્વક અનામત આપવા અંગે વિચારણા કરવા માટે વિવેકબુદ્ધિ ધરાવે છે..

186. આ દરેક બંધારણીય જોગવાઈઓ કે જે ભાગ III હેઠળ અધિકારો તરીકે વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે તેમાં આંતરિક મૂલ્યની સામગ્રી છે. આમાંના ઘણા અધિકારો સામાન્ય બંધારણીય સિદ્ધાંતને સાકાર કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવેલી પદ્ધતિનો એક ભાગ છે. ઉદાહરણ તરીકે, બંધારણના અનુચ્છેદ 14, 15 અને 16 સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંત માટે પ્રતિબદ્ધ છે. વાજબી રીતે, જો 'મૂળભૂત માળખું' ફોર્મ્યુલેશન હેઠળ કોઈ સુધારો રદ કરવાનો હોય, તો આ આંતર–સંબંધિત જોગવાઈઓના કેન્દ્રીય સિદ્ધાંત જોખમમાં હોવા જોઈએ. આમાંની એક સક્ષમ જોગવાઈઓનું માત્ર ઉલ્લંઘન મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત હેઠળ વધુ પરિણામ લાવશે નહીં જ્યાં સુધી આ ઉલ્લંઘન સમાનતાના કેન્દ્રિય થીસીસનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી. સીમાંત અતિક્રમણ માટેનું નિવારણ

'મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત' હેઠળ શોધી શકાતું નથી. બંધારણીય પાયા પર સુધારાની અસરને ધ્યાનમાં લેતા, સુધારાની વ્યાપક અસરોને ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. સંવિધાનના 'મૂળભૂત માળખા'ને વાદગ્રસ્ત સુધારા દ્વારા જોખમમાં મુકવામાં આવી શકે તે દરેક રીતે ચિંતન અને વિચારણા કરવી હિતાવહ છે. અદાલતો દ્વારા બંધારણીય માળખા પર તેની અસર વિશે સંતોષકારક સમજણ પ્રાપ્ત થયા પછી જ સુધારો બંધારણીય તરીકે રહેશે. પોતાની જાતને ટકાવી રાખવા માટે, સુધારાએ તેને આપવામાં આવેલા વ્યાપક અર્થઘટનમાં આવા મૂળનું ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ. (સંદર્ભ: પ્રો. સત્ય પ્રતિકનો નિબંધ)

187. સકારાત્મક કાર્યવાહી માટે વાદગ્રસ્ત સુધારા દ્વારા રજૂ કરાયેલ આર્થિક માપદંડોની નવી વિભાવના જાતિ આધારિત આરક્ષણને નાબૂદ કરવામાં ખૂબ આગળ વધી શકે છે. તેને જાતિ આધારિત અનામતને દૂર કરવાની પ્રક્રિયાના પ્રથમ પગલા તરીકે માનવામાં આવી શકે છે. નાની એ. પાલખીવાલાના શબ્દોમાં, '*.....બંધારણનું મૂળ માળખું એક સંકલિત, એકીકૃત, જાતિવિહીન સમાજની પરિકલ્પના કરે છે. જ્ઞાતિવાદમાં નવા જીવનનો શ્વાસ લઈને ચુકાદો (મંડલ – ઈન્દ્રા સાહની) રાષ્ટ્રને ખંડિત કરે છે અને બંધારણના મૂળભૂત માળખાની અવગણના કરે છે. આ નિર્ણય જાતિવાદને પુનર્જીવિત કરશે, રાષ્ટ્રને બે ભાગમાં વિભાજિત કરશે – આગળ અને પાછળ – અને આંતરિક સંઘર્ષો અને વિચ્છેદક દળો માટે નવા દ્રશ્યો ખોલશે, અને પછાતપણાને નિહિત હિત બનાવશે. એકીકૃત, સંકલિત રાષ્ટ્ર બનાવવાની દિશામાં આઝાદી પછી જે કંઈપણ પ્રાપ્ત થયું છે તેને તે પૂર્વવત્ કરશે. બહુમતી ચુકાદો (મંડલ) જાતિવાદને પુનર્જીવિત કરશે*

જેનો બંધારણ ભારપૂર્વક અંત લાવવાનો ઈરાદો ધરાવે છે; અને આઝાદી પહેલાની દુર્ઘટનાને ઉલટી ભૂમિકાઓ સાથે ફરીથી ઘડવામાં આવશે – અગાઉના વંચિત હવે વિશેષાધિકૃત બનશે.....'

188. બાબા સાહેબ આંબેડકરે ભારતીય લોકશાહીના અસ્તિત્વ માટે બંધુત્વને આવશ્યક સિદ્ધાંત તરીકે માન્યતા આપી હતી. તેમણે ભાઈચારાને 'બધા ભારતીયોના સામાન્ય ભાઈચારા' તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યા હતા. 'જાતિનો નાશ' શીર્ષક ધરાવતા તેમના ક્રાંતિકારી, છતાં અવિભાજિત ભાષણમાં, તેમણે ભાઈચારાને 'સાથીઓ પ્રત્યે આદર અને આદરના આવશ્યક વલણ' તરીકે વર્ણવ્યું હતું.

189. આ કોર્ટે લગભગ પાંચ દાયકા પહેલા ***માઇનોર એ. પીરિયાકરુપ્પન વિ. તમિલનાડુ અને અન્ય રાજ્ય*** [(1971) 1 SCC 38 : AIR 1971 SC 2303] :

> *'**29.** ....પરંતુ એ જ રીતે સરકારે એક વખત એક વર્ગને પછાત વર્ગ તરીકે ગણવામાં આવે તો તે હંમેશા માટે પછાત વર્ગ તરીકે ચાલુ રહે તે આધારે આગળ વધવું જોઈએ નહીં. આ પ્રકારનો અભિગમ આરક્ષણના ઉદ્દેશ્યને ખોરવી નાખશે કારણ કે એકવાર વર્ગ પ્રગતિના એવા તબક્કે પહોંચે છે જેને કેટલાક આધુનિક લેખકો ટેક ઓફ સ્ટેજ તરીકે ઓળખે છે તો તેમની ભાવિ પ્રગતિ માટે સ્પર્ધા જરૂરી છે. સરકારે હંમેશા બેઠકોના આરક્ષણના પ્રશ્નની સમીક્ષા કરવી જોઈએ અને જે વર્ગો ખરેખર સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે તેમને જ અનામતનો લાભ મળવો જોઈએ. સીટોના આરક્ષણને નિહિત હિત બનવા દેવા જોઈએ નહીં.....'*

[ભાર પૂરો પાડવામાં આવ્યો]

190. આમ, અનામત એ અંત નથી પરંતુ એક સાધન છે – સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય સુરક્ષિત કરવાનું સાધન. અનામતને નિહિત હિત ન બનવા દેવું જોઈએ. જો કે, વાસ્તવિક ઉકેલ એ કારણોને દૂર કરવામાં આવેલું છે જે સમુદાયના નબળા વર્ગોના સામાજિક, શૈક્ષણિક અને આર્થિક પછાત તરફ દોરી જાય છે. કારણોને દૂર કરવાની આ કવાયત આઝાદી પછી તરત જ એટલે કે લગભગ સાત દાયકા પહેલા શરૂ થઈ હતી અને તે હજુ પણ ચાલુ છે. લાંબા સમયથી ચાલી રહેલા વિકાસ અને શિક્ષણના પ્રસારને કારણે વર્ગો વચ્ચેનું અંતર નોંધપાત્ર રીતે ઓછું થયું છે. જેમ કે પછાત વર્ગના સભ્યોની મોટી ટકાવારી શિક્ષણ અને રોજગારના સ્વીકાર્ય ધોરણો પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને પછાત વર્ગોમાંથી દૂર કરવા જોઈએ જેથી કરીને તે વર્ગો તરફ ધ્યાન આપવામાં આવે જેને ખરેખર મદદની જરૂર હોય. આવા સંજોગોમાં, પછાત વર્ગોની ઓળખની પદ્ધતિ અને નિર્ધારણની રીતોની સમીક્ષા કરવી ખૂબ જ જરૂરી છે, અને એ પણ તપાસવું કે પછાત વર્ગીકરણ માટે અપનાવવામાં આવેલ માપદંડ આજની પરિસ્થિતિઓ માટે સુસંગત છે કે કેમ. બાબા સાહેબ આંબેડકરનો વિચાર માત્ર દસ વર્ષ માટે અનામતની રજૂઆત કરીને સામાજિક સમરસતા લાવવાનો હતો. જો કે, તે છેલ્લા સાત દાયકાથી ચાલુ છે. <u>આરક્ષણ અનિશ્ચિત સમય માટે ચાલુ રાખવું જોઈએ નહીં જેથી તે નિહિત હિત બની જાય.</u>

191. પરિણામમાં, હું માનું છું કે અસ્પષ્ટ સુધારો માન્ય છે અને કોઈપણ રીતે બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરતું નથી.

192. હું માનું છું કે અસ્પષ્ટ સુધારાને પડકારતી તમામ અરજીઓ નિષ્ફળ થવી જોઈએ.

જજમેન્ટ

પ્રતિ એસ. રવિન્દ્ર ભટ, જે.

વિષયવસ્તુનું કોષ્ટક

I. આરક્ષણનો સંદર્ભ અને ઈતિહાસ

II. મૂળભૂત માળખું સાથે વ્યવહાર

A. સિદ્ધાંત પરના મહત્વના કેસો

B. મૂળભૂત માળખું નક્કી કરવા માટેની કસોટી

III. ફરી પ્રશ્ન 3: બાકાત કલમ 'અન્ય' અને તે મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે કે કેમ તેનું વિશ્લેષણ

A. સમાનતા કોડનું ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ

(i) કલમ

(ii) કલમ

(iii) કલમ

(iv) બંધારણમાં અન્ય જોગવાઈઓ

B. સમાનતા કોડની સામગ્રી

C. સમાનતા સંહિતા એ મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે

D. અસ્પષ્ટ સુધારામાં 'અન્ય' વાક્યની અસર/અસર

(i) વાજબી વર્ગીકરણની કસોટી

(ii) વ્યક્તિગત – લાભાર્થી તરીકે

(iii) મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન

IV. ફરી પ્રશ્ન નંબર 1: આર્થિક માપદંડોના આધારે વિશેષ જોગવાઈઓ (આરક્ષણ સહિત)ની અનુમતિ

A. આર્થિક માપદંડો પર ન્યાયિક અવલોકનો

B. વાસ્તવિક સમાનતાના આદેશને પરિપૂર્ણ કરવા માટે નિર્દેશક સિદ્ધાંતો હેઠળ રાજ્યની જવાબદારીઓ

C. મૂળભૂત સમાનતાને સક્ષમ કરવા બંધારણીય સુધારાની સુગમતા

D. હેતુ કે સુધારો આર્થિક માપદંડોની રજૂઆત દ્વારા હાંસલ કરવા માંગે છે

E. આર્થિક માપદંડની અનુમતિ પર નિષ્કર્ષ

V. કલમ 16(6)ની વિચારણા

VI. જવાબ: પ્રશ્ન 2: ખાનગી બિનસહાયિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંબંધમાં આર્થિક માપદંડ પર આધારિત વિશેષ જોગવાઈઓ

VII. અન્ય સંબંધિત પડકારોને સંબોધિત કરવા, અને અસ્પષ્ટ સુધારાના સમર્થન

A. બાકાતને વાંચવાની શક્યતા

B. આર્થિક માપદંડને નકારવા માટે 'રેલ'ની ગેરહાજરી

C. એક સ્પષ્ટ ખ્યાલ તરીકે મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત

D. શું સક્ષમ જોગવાઈ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે

E. ક્રીમી લેયરને બાદ કરતાં સમાંતર

F. વર્ગીકરણ માટે અન્ય સમર્થન

(i) બેવડા લાભોને રોકવા માટે વાજબી વર્ગીકરણ

(ii) કલમ 46 નો અવકાશ

(iii) EWS એક 'વળતરજનક' માપ તરીકે

G. 50% કેપનો ભંગ – સાવધાનીની નોંધ

VIII. નિષ્કર્ષ

A. બંધારણીય સિદ્ધાંતોમાં બિન–ભેદભાવ અને બંધુત્વના સિદ્ધાંતો

B. પ્રશ્નો 1 – 3 માં તારણોનો સારાંશ

1. પ્રશ્ન નંબર 3 પરના 103 મા સુધારાની માન્યતા અંગેના બહુમતી અભિપ્રાય દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા મંતવ્યો સાથે સંમત થવામાં મારી અસમર્થતા બદલ મને ખેદ છે, કારણ કે મને લાગે છે કે – નીચેના અભિપ્રાયમાં ઝીણવટપૂર્વક દર્શાવેલ કારણોસર – કે આ અદાલતે પ્રથમ સમય, પ્રજાસત્તાકના સાત દાયકાઓમાં, સ્પષ્ટપણે બાકાત અને ભેદભાવપૂર્ણ સિદ્ધાંતને મંજૂરી આપી. આપણું બંધારણ બાકાતની ભાષા બોલતું નથી. મારા ધ્યાનમાં લેવાયેલા અભિપ્રાયમાં, સુધારો, બાકાતની ભાષા દ્વારા, સામાજિક ન્યાયના ફેબ્રિકને અને તે રીતે, મૂળભૂત માળખાને નબળી પાડે છે.

2. અત્રે, મારે જણાવવું જોઈએ કે હું સંમત છું કે કલમ 46 ને આગળ વધારવામાં, ગરીબીને કારણે વંચિતતાનો સામનો કરી રહેલા વસ્તીના વર્ગની સહાયતામાં હકારાત્મક પગલાં માટે 'આર્થિક માપદંડ'નો ઉમેરો અથવા નિવેશબંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર, ઉલ્લંઘન અથવા નાશ કરતા બંધારણીય સિદ્ધાંતોથી ભટકાતા નથી. જ્યાં સુધી રાજ્ય ભેદભાવપૂર્ણ સામાજિક પ્રથાઓના પરિણામે વંચિતતાને સંબોધિત કરે છે જેણે આપણી વસ્તીની સૌથી મોટી સંખ્યાને હાંસિયામાં રાખી છે, અને તેની સુધારાત્મક નીતિઓ અને કાયદાઓ ચાલુ રાખ્યા છે, ત્યાં સુધી આવા વંચિતતાની રજૂઆત – આધારિત હકારાત્મક કાર્યવાહી, બંધારણીય લક્ષ્યો સાથે સુસંગત છે. જો કે, વધુ તપાસની જરૂર છે, (જેનો આ અભિપ્રાય હાલમાં સંબોધવા માટે પ્રસ્તાવિત કરે છે) તે છે કે શું અમલીકરણની રીત – એટલે કે, આર્ટ 15(4) અને 16(4) [અનુસૂચિત જાતિ ('SC'), અનુસૂચિત જનજાતિ ('ST'), અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો ('SEBC')], સંચિત રીતે 'પછાત વર્ગો' તરીકે ઓળખાય છે] હેઠળ આવરી

લેવાયેલાઓને ગર્ભિત બાકાત રાખવા. બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા આવશ્યક વિશેષતાઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે, અથવા નુકસાન પહોંચાડે છે.

3. તેથી, હું પહેલા મારા મતભેદના મુદ્દાને સંબોધિત કરીશ – પ્રશ્ન 3 [**ભાગ III**] ત્યારબાદ પ્રશ્ન 1 [**ભાગ IV**] પર ચર્ચા; મેં આર્ટિકલ 16, ખાસ કરીને [**ભાગ V**] માટે અલગથી આર્થિક માપદંડો પણ ધ્યાનમાં લીધા છે. મેં પ્રશ્ન 2 [ભાગ VI] પર મારો વધારાનો તર્ક આપ્યો છે. આ અદાલત દ્વારા ઘડવામાં આવેલા ત્રણેય પ્રશ્નો, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત હેઠળ પરીક્ષા માટે જરૂરી હોવાથી, મને આ સિદ્ધાંતના રૂપરેખા, આવશ્યક લક્ષણ અથવા સિદ્ધાંતને ઓળખવા માટેના સમીક્ષાના ધોરણો અને સિદ્ધાંતને પોતે લાગુ કરવા માટે જરૂરી લાગે છે.[**ભાગ II**].

I. <u>આરક્ષણનો સંદર્ભ અને ઈતિહાસ</u>

4. ન્યાયમૂર્તિ દિનેશ મહેશ્વરીના ચુકાદામાં તે સંપૂર્ણ રીતે વર્ણવવામાં આવ્યું છે તે જોતાં – આ અભિપ્રાયના હેતુ માટે ભારતમાં હકારાત્મક પગલાં અને આરક્ષણો કેવી રીતે કાર્ય કરવામાં આવ્યા છે તેનો ઈતિહાસ પાછો ખેંચવા માટે તે બિનજરૂરી છે; મારા પૃથ્થકરણ માટે જે સંબંધિત છે તે મેં સંક્ષિપ્તમાં દર્શાવ્યું છે.

5. મહારાજા છત્રપતિ શાહુજીના 50% અનામત (1902 માં)ના ઈશારા સિવાય, આજે જે પ્રકારની હકારાત્મક કાર્યવાહી જોવા મળે છે, તે 1931 ની વસ્તી ગણતરીમાં શોધી શકાય છે જેણે 'ડિપ્રેસ્ડ વર્ગો' અલગથી નક્કી કર્યા હતા. આના આધારે, ભારત સરકાર (અનુસૂચિત જાતિ) ઓર્ડર, 1936 [1] **એ** મોટી સંખ્યામાં સમુદાયોની

નોંધણી કરી જેઓ જાતિના કલંક અને અન્ય સામાજિક રીતે દુષ્ટ પ્રથાઓનો સામનો કરી રહ્યા હતા. સમાંતર રીતે, કેટલાંક રજવાડાઓમાં સદીઓથી ભેદભાવ અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા આવા સમુદાયો અને જાતિઓને સુધારવા માટે અલગ–અલગ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા. આ ઈતિહાસ બંધારણ સભાની ચર્ચાઓના મોટા ભાગની માહિતી આપે છે, જે દરમિયાન, સભ્ય પછી સભ્ય, કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાનું સમાન રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે જ નહીં, પરંતુ તેનાથી આગળ વધીને અને જાહેર સ્થળો, માલસામાન, રોજગાર વગેરેની ઍક્સેસ, તકની વાસ્તવિક સમાનતાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે નવા રાષ્ટ્રના સંકલ્પને પુનરાવર્તિત કરે છે..

[1] ભારત સરકાર (અનુસૂચિત જાતિ) ઓર્ડર, 1936 <https://socialjustice.gov.in/writereaddata/UploadFile/GOI – SC – ORDER – 1936.pdf>.

6. આ અદાલતે નક્કી કરેલા પ્રથમ કેસોમાંનો એક *રાજ્ય મદ્રાસ વિ. ચંપકમ દોરાયરાજન*, 1951 SCC 351, (અત્રે હવે પછી જેને, "ચંપકમ દોરાયરાજન" તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે). જ્યાં આ અદાલતે ગેરબંધારણીય ગણાવ્યું, કે એક સાંપ્રદાયિક આરક્ષણ જે વિવિધ સમુદાયો અને જાતિઓ માટે ક્વોટા નક્કી કરે છે – તેના કારણે બંધારણ (પ્રથમ સુધારો) અધિનિયમ દ્વારા કલમ 15(4) દાખલ કરવામાં આવી. આગળનો મહત્વનો કેસ *એમ.આર. બાલાજી વિ. મૈસુર રાજ્ય*, 1963 નો હતો Supp (1) SCR 439 (અત્રે હવે પછી ત્યારબાદ તેને એમ. આર. બાલાજી તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે, "MR બાલાજી"), પેરા 21 જુઓ. જ્યાં આ અદાલતે કહ્યું હતું કે આરક્ષણ

માત્ર જાતિ પર આધારિત હોઈ શકતું નથી, અને તેના બદલે, બંધારણના (તત્કાલીન) લખાણ મુજબ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાની કસોટીને સંતોષવા માટે. એવું માનવામાં આવતું હતું કે ગરીબીનું પરિણામ મોટા પ્રમાણમાં એ હતું કે નાગરિકોનો ગરીબ વર્ગ આપોઆપ સામાજિક રીતે પછાત બની ગયો. તેઓને સમાજમાં કોઈ દરજ્જો મળ્યો ન હતો અને તેથી તેમને પછાત બેઠક લેવાની ફરજ પડી હતી. અન્ય નિર્ણયો એમ.આર. બાલાજીમાં જાહેર કરાયેલ કાયદાને અનુસરતા હતા – *ટી. દેવદાસન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા,* (1964) 4 એસસીઆર 680 (અત્રે હવે પછી જેને ત્યારબાદ, 'ટી. દેવદાસન'તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવેલ છે). પણ, SC ખાલી જગ્યાઓ આગળ વહન કરવા સક્ષમ બનાવતા એક નિયમ જેના પરિણામે લગભગ 2/3 ખાલી જગ્યાઓ SC ઉમેદવારો માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવી હતી, તેના પર પ્રતિકૂળ ટિપ્પણી કરવામાં આવી હતી અને તેને ગેરબંધારણીય માનવામાં આવે છે. બહુમતીએ મહત્વની ટિપ્પણી કરી કે એસસી/એસટી સમુદાયોના પછાત થવાનું કારણ 'ઐતિહાસિક કારણો' છે અને *'કલમ 16(4)નો હેતુ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે આવા લોકો તેમના પછાતપણાને કારણે રાજ્યની સેવાઓમાં રોજગાર મેળવવાની બાબત'અયોગ્ય રીતે વિકલાંગ ન હોવા જોઈએ..* આરક્ષણ તેથી *'રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પર્યાપ્ત રીતે પ્રતિનિધિત્વ ન ધરાવતા પછાત વર્ગોની તરફેણમાં છે'*. કોર્ટે એમ પણ કહ્યું હતું કે આવા પછાત વર્ગો માટે અનામત અને પદો માટેના *નિયમને 'કલમ 14 નો ભંગ કર્યો છે' એમ કહી શકાય નહીં,* કારણ કે આવા પદો પર નિમણૂક માટે અદ્યતન વર્ગોને ધ્યાનમાં લઈ શકાય નહીં કારણ કે *'તેઓ પછાત વર્ગોના સભ્યો કરતાં સમાન અથવા વધુ લાયક હોઈ શકે છે..*

7. જો કે, એક તેજસ્વી અસંમતિમાં, ન્યાયમૂર્તિશ્રી સુબ્બા રાવ, કલમ 14, 15 અને 16 વચ્ચેના જોડાણો પર પ્રકાશ પાડ્યો, એ હકીકત પર ભાર મૂક્યો કે કલમ 16(4) કલમ 16(1) નું એક પાસું હતું:

'26. અનુચ્છેદ 14 સમાનતાનો સામાન્ય નિયમ મૂકે છે. કલમ 16 એ રાજ્ય હેઠળની નિમણૂંકની તકના વિશેષ સંદર્ભ સાથે સામાન્ય નિયમ લાગુ કરવાનું ઉદાહરણ છે. તે કહે છે કે રાજ્ય હેઠળની કોઈપણ કચેરીમાં રોજગાર અથવા નિમણૂકને લગતી બાબતોમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા હોવી જોઈએ. જો તે એકલો ઊભો રહે, તો તમામ પછાત સમુદાયો અસમાન મૂળભૂત સામાજિક માળખાના સમાજમાં દિવાલ પર જશે; સમાનતાનો આ નિયમ માત્ર એક યુટોપિયન વિભાવના જ રહેશે સિવાય કે તેને કોઈ વ્યવહારિક સામગ્રી આપવામાં ન આવે. તેના કડક અમલથી તે જે પરિસ્થિતિને ટાળવા માંગે છે તે જ પરિસ્થિતી લાવે છે. મારી વાત સ્પષ્ટ કરવા માટે, ઘોડાની રેસનું ઉદાહરણ લો. રેસ ચલાવવા માટે બે ઘોડાઓ નીચે ગોઠવવામાં આવ્યા છે – એક ફર્સ્ટ ક્લાસ રેસનો ઘોડો છે અને બીજો સામાન્ય છે. બંને એક જ પ્રારંભિક બિંદુથી ચલાવવા માટે બનાવવામાં આવ્યા છે. સૈદ્ધાંતિક રીતે તેઓને રેસ ચલાવવાની સમાન તક આપવામાં આવી હોવા છતાં વ્યવહારમાં સામાન્ય ઘોડાને રેસના ઘોડા સાથે સ્પર્ધા કરવાની સમાન તક આપવામાં આવતી નથી. ખરેખર તે તેને નકારવામાં આવે છે. તેથી અંતરાય કાં તો વધારાના વજનના સ્વભાવમાં અથવા લાંબા અંતરથી શરૂ કરી શકાય છે. આમ કરવાથી, અન્યથા જે સ્પર્ધાનું પ્રહસન હતું તે

વાસ્તવિક બનાવવામાં આવશે. બંધારણના ઘડવૈયાઓને પણ આ જ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો. સદીઓના ગણતરીપૂર્વકના જુલમ અને નિત્ય સબમિશનએ આપણા સમુદાયના નોંધપાત્ર ભાગને દાસત્વના જીવનમાં ધકેલી દીધો. જો સમાન તકનો સિદ્ધાંત તેમના કિસ્સામાં સખત રીતે લાગુ કરવામાં આવે તો તેમના ધોરણોને વધારવાનું લગભગ અશક્ય હશે. જ્યારે તેઓ પોતાના પગ પર ઊભા રહી શકે ત્યાં સુધી તેઓને કોઈ પણ તક નહીં મળે, જો તેઓને સાહસિક સહાય વિના સ્પર્ધાના ખુલ્લા મેદાનમાં પ્રવેશ આપવામાં આવે. તેથી જ બંધારણના નિર્માતાઓએ આર્ટમાં કલમ 16(4) દાખલ કરી.. અભિવ્યક્તિ 'આ લેખમાં કંઈ નથી' એ તેના ઈરાદાને સૌથી વધુ ભારપૂર્વક વ્યક્ત કરવા માટેનું એક કાયદાકીય ઉપકરણ છે કે તેના હેઠળ આપવામાં આવેલી સત્તા કોઈ પણ રીતે મુખ્ય જોગવાઈ દ્વારા મર્યાદિત નથી પરંતુ તેની બહાર આવે છે. તે ખરેખર કોઈ અપવાદ કોતર્યો નથી, પરંતુ કલમની અન્ય જોગવાઈઓ દ્વારા અવિભાજ્ય શક્તિને સાચવી રાખી છે.'

8. *કેરળ રાજ્ય વિ. એન. એમ. થોમસ*, (1976) 2 એસસીસી 310 (ત્યારબાદ 'એનએમ થોમસ') માં 7 – ન્યાયાધીશોની બહુમતી બેન્ચે કે. સુબ્બા રાવ, જે. (*ટી. દેવદાસન*માં) ના આ અસંમત મતને સ્વીકાર્યો. *એન. એમ. થોમસ*માં, SC ઉમેદવારોને વિભાગીય પરીક્ષામાં અન્ય કરતા વધુ સમય માટે લાયકાતમાંથી મુક્તિ આપતો નિયમ સુપ્રીમ કોર્ટે માન્ય રાખ્યો હતો. કોર્ટે નોંધ્યું કે:

(i) કલમ 14, 15(1) અને 16(1) ની મૂળભૂત સામગ્રીએ એક કોડની રચના કરી હતી જેમાં કલમ 15(4) અને 16(4) વર્ગ માટે તકની સમાનતાને સક્ષમ કરવા માટે હતી જે અન્યથા નિમણૂકમાંથી બાકાત રાખવામાં આવી હોત. . આથી, પછાત વર્ગો માટે કોઈપણ પસંદગીનો નિયમ, ગેરબંધારણીય હોઈ શકે નહીં;

(ii) કલમ 16(1) વર્ગીકરણની પરવાનગી આપે છે અને કલમ 16(4) કલમ 16(1)નો અપવાદ નથી;

(iii) વર્ગીકરણ વાજબી છે જો તેમાં એવી બધી વ્યક્તિઓ શામેલ હોય કે જેઓ હેતુના સંદર્ભમાં સમાન રીતે સ્થિત છે [2–] ;

(iv) કલમ 16(1) જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતાના સકારાત્મક પાસાને સુયોજિત કરે છે અને કલમ 16(2) કલમ 16(1) દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા ક્ષેત્રમાં ગણતરીના આધારે ભેદભાવને નકારાત્મક રીતે પ્રતિબંધિત કરે છે;

(v) પરંતુ કલમ 16(4), 16(1) માટે નાગરિકોના પછાત વર્ગો માટે આરક્ષણ માટે પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટ અટકાવી શકાશે.

[6] પેરા 83 પ્રતિ મેથ્યુ, જે.

એવું રાખવામાં આવ્યું હતું કે કલમ 16(4) કલમ 16(1) ['સમાનતા' તરીકે કલ્પના કરાયેલ 'ન્યાય'ની ગતિશીલતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે, જે શરતો હેઠળ

ઉમેદવારો ખરેખર સરકારમાં પોસ્ટ માટે સ્પર્ધા કરે છે] અને કલમ 46 અને 335 સામાજિક અન્યાયની અસમાનતાઓથી તેમનું રક્ષણ કરવા માટે રાજ્યની ફરજોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવું. કલમ 16(1) ના ક્ષેત્રમાં આ અતિક્રમણને ફક્ત ત્યારે જ મંજૂરી આપી શકાય છે જો તેઓ કલમ 16(4) હેઠળ વોરંટેડ હોય.

9. આરક્ષણના મુદ્દા પર સૌથી વધુ અધિકૃત નિર્ણય – *ઈન્દ્રા સાહની વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, 1992 Supp (3) SCC 217, (ત્યારબાદ, "ઈન્દ્રા સાહની") માં નવ ન્યાયાધીશનો ચુકાદો. કેન્દ્ર સરકારની પોસ્ટ્સ અને સેવાઓના સંબંધમાં અન્ય પછાત વર્ગોની તરફેણમાં 27% ક્વોટા રજૂ કરનાર ઓફિસ મેમોરેન્ડમની માન્યતાને ધ્યાનમાં લેવાનો પણ કોર્ટને પ્રસંગ હતો. ચુકાદો સર્વસંમત ન હતો. છ મંતવ્યો હતા. તે અભિપ્રાયોનો વ્યાપક સારાંશ:

(i) કલમ 16(4)માં નાગરિકોના પછાત વર્ગનો સંદર્ભ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાનો સંદર્ભ આપે છે;

(ii) કલમ 16(4) એ કલમ 16(1)નો એક પાસું અને ભાગ છે, અને પછીનામાં અપવાદ નથી. જીવન રેડ્ડી, જેનો ચુકાદો આ મુદ્દા પર *એન. એમ. થોમસ*ના ચુકાદાને ફકરા 713 (એસસીસી પૃષ્ઠ 672 – 674) પર મંજૂરપણે સમજાવે છે;

(iii) સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા નક્કી કરવા માટે એકલા જ્ઞાતિ નિર્ણાયક પરિબળ હોઈ શકતી નથી અને તે ભારતમાં એક જાતિ સામાજિક વર્ગ હોઈ શકે છે અને ઘણીવાર હોઈ શકે છે;

(iv) વર્ગો અથવા જૂથોની પછાતતા નક્કી કરવા માટે એકલા આર્થિક માપદંડ અસ્વીકાર્ય છે, કારણ કે સૂચકાંકો કલમ 15(4) અને 16(4) ની સ્પષ્ટ શરતોને ધ્યાનમાં રાખીને સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા છે;

(v) સૌથી વધુ સંવેદનશીલ જૂથોને લાભ મળે તે સુનિશ્ચિત કરવાના હેતુથી નાગરિકોના પછાત વર્ગોમાં પેટા–વર્ગીકરણ થઈ શકે છે;

(vi) કલમ 16(4) હેઠળ પ્રમોશનમાં કોઈ અનામત હોઈ શકે નહીં; અને

(vii) સૌથી વંચિત વર્ગોને બહાર રાખવામાં ન આવે તેની ખાતરી કરવા માટે અન્યપછાત વર્ગોના 'ક્રીમી લેયર' અથવા વધુ સમૃદ્ધ વર્ગોની રાજ્ય દ્વારા ઓળખ કરવી જરૂરી હતી. આવી શ્રેણીઓ અનામતના લાભનો દાવો કરી શકતી નથી.

10. *એમ. નાગરાજ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, (2006) 8 SCC 212[8], (અત્રે હવેપછી, *"M. નાગરાજ"*). *અશોક કુમાર ઠાકુર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, (2008) 6 SCC 1[9](અત્રે હવેપછી, *'અશોક કુમાર ઠાકુર'*). *કે. કૃષ્ણા મૂર્તિ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, (2010) 7 SCC 202[10] , (અત્રે હવેપછી "*કે. કૃષ્ણા મૂર્તિ*" તરીકે). *પ્રમતિ એજ્યુકેશનલ એન્ડ કલ્ચરલ ટ્રસ્ટ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*,

(2014) 8 SCC 1[11], ("પ્રમતિ"). *ચેબ્રોલુ લીલા પ્રસાદ રાવ વિ. એપી સ્ટેટ*, (2021) 11 SCC 401[12], ("*ચેબ્રોલુ લીલા પ્રસાદ*"). અને *જયશ્રી લક્ષ્મણરાવ પાટીલ વિ. મહારાષ્ટ્ર રાજ્ય*, (2021) 8 SCC 1[13], (અત્રે હવેપછી, "*જયશ્રી લક્ષ્મણરાવ પાટીલ*"). આના પર ઇન્દ્રા સાહની પછી બંધારણીય બેંચ દ્વારા આપવામાં આવેલા અન્ય મહત્વપૂર્ણ નિર્ણયો છે. *એમ. નાગરાજમાં*, કોર્ટે બંધારણીય સુધારા દ્વારા રજૂ કરાયેલ કલમ 16(4–A અને B) રચના સિદ્ધાંતને આ આધાર પર નકારાત્મક ઠેરવ્યો કે તે મૂળભૂત નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે.. કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે સમાનતાના પાસાઓ મૂળભૂત માળખાનો ભાગ હોવા છતાં, SC/ST માટે પ્રમોશનમાં અનામતની મંજૂરી આપતી કલમ 16(4A) મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી. વાસ્તવમાં સુધારાએ, પ્રમોશનમાં આવી અનામતો માન્ય હોવાના અગાઉના કોર્ટના ચુકાદાઓને કારણે જે સ્થિતિ હતી તે પુનઃસ્થાપિત કરી. અદાલતે એમ પણ માન્યું હતું કે 'કેચ–અપ નિયમ' [3] સમાનતાનો નિયમ નથી, અથવા બંધારણીય સિદ્ધાંત કે જેને વધુ પડતો ન હોઈ શકે. [૪] અદાલતે, એમ. નાગરાજમાં, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતો, તેમજ તે નક્કી કરવા માટે લાગુ પડતા પરીક્ષણોની ચર્ચા કરી (જેનો મેં નીચેના વિભાગમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે).

[14] તેથી વર્ણવેલ, કોર્ટના અગાઉના નિર્ણયોને ધ્યાનમાં રાખીને, જેણે જાહેર કર્યું હતું કે કેડરમાં વરિષ્ઠ કર્મચારીઓ, SC/ST ની તરફેણમાં બઢતીમાં ક્વોટાના કારણે બઢતી માટે અવગણના કરે છે, તેઓ તેમની વરિષ્ઠતાને 'પકડવા' માટે હકદાર છે. નીચલા કેડરમાં, જ્યારે તેઓને બઢતી આપવામાં આવી હતી. આ તેમની ઇક્વિટીને સંતુલિત

કરવા અથવા બંધ કરવા માટે હતું – પ્રમોશનમાં રિઝર્વેશનને કારણે તેમને મૂકવામાં આવેલા ગેરલાભને સેટ કરવા માટે, જે કેડરમાં જુનિયર અધિકારીઓને એક કૂચ ચોરી કરવા અને અગાઉ પ્રમોશન સુરક્ષિત કરવા સક્ષમ બનાવે છે.

[15] કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે 'અહીં જણાવ્યા મુજબ, 'કેચ–અપ' નિયમ અને 'પરિણામે વરિષ્ઠતા'નો ખ્યાલ બંધારણીય જરૂરિયાતો નથી. તેઓ કલમ 16 ની કલમો (1) અને (4) માં નિહિત નથી. તે બંધારણીય મર્યાદાઓ નથી.

તેઓ સેવા ન્યાયશાસ્ત્રમાંથી તારવેલી વિભાવનાઓ છે. તેઓ બંધારણીય સિદ્ધાંતો નથી.'

II. <u>મૂળભૂત માળખું સાથે વ્યવહાર</u>

11. હું જસ્ટિસ દિનેશ મહેશ્વરીના ચુકાદા સાથે તેના મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત અને તેની સફર, લગભગ પાંચ દાયકા સુધી ફેલાયેલા ભૂતકાળના દાખલાઓ દ્વારા સંમત છું. જો કે, હું મારા વાંચનના આધારે થોડા વધારાના તારણો રેકોર્ડ કરીશ.

A. સિદ્ધાંત પરના મહત્વના કેસો

12. *કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્યમાં* કોર્ટની બહુમત બહુમતી , (1973) 4 SCC 225; 1973 Supp SCR 1 (અત્રે હવેપછી, "કેશવાનંદ ભારતી"). બંધારણના મુખ્ય તત્ત્વો, અથવા તેના અંતર્ગત મૂલ્યો, આવશ્યક વિશેષતાઓ તરીકે સર્વસંમતિ પ્રદાન કરી નથી. જો કે, બહુમતીની રચના કરતા ન્યાયાધીશો સ્પષ્ટ હતા કે સુધારાની શક્તિને મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત દ્વારા નિયમન અથવા નિયંત્રણની જરૂર હતી.

સંક્ષિપ્તતા – અને સ્પષ્ટતાના હેતુ માટે, *મિનર્વા મિલ્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, (1980) 3 SCC 625 [5] માં મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી ચંદ્રચુડના બહુમતી અભિપ્રાય દ્વારા કેશવાનંદ ભારતીમાં બહુમતીનું વિશ્લેષણ અને સારાંશ પર ધ્યાન આપવું પૂરતું હશે. , (અત્રે હવેપછી "Minerva Mills" તરીકે) (ફકરો 7 – 11, SCC).

[16] મુખ્ય પાસાઓ એ છે કે: સીકરી, સીજેએ જણાવ્યું હતું કે 'વ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના મૂળભૂત મહત્વને આવનારા તમામ સમય માટે સાચવી રાખવું જોઈએ અને તે અસ્તિત્વમાંથી સુધારી શકાશે નહીં' અને કેટલીક આવશ્યક સુવિધાઓની ગણતરી કરી. – બંધારણની સર્વોચ્ચતા, સરકારનું પ્રજાસત્તાક અને લોકશાહી સ્વરૂપ, બંધારણનું બિનસાંપ્રદાયિક પાત્ર; વિધાનસભા, કારોબારી અને ન્યાયતંત્ર અને બંધારણના સંઘીય પાત્ર વચ્ચે સત્તાનું વિભાજન. શેલત અને ગ્રોવર, જેજેએ પણ સૂચવ્યું હતું કે પ્રસ્તાવનામાં મૂળભૂત માળખાની ચાવી છે, જે ભાગ III અને IV વચ્ચે સુમેળ પર આધારિત છે અને સુધારાઓ 'બંધારણની ઓળખને બદલવામાં' પરિણમી શકે તેમ નથી. હેગડે અને મુખર્જી, જેજેએ એ જ રીતે જણાવ્યું હતું કે મૂળભૂત માળખું 'પ્રસ્તાવનામાં દર્શાવવામાં આવ્યું હતું અને સંસદને તે મૂળભૂત તત્વો અથવા મૂળભૂત સુવિધાઓને રદબાતલ કરવાની અથવા અપૂરતી કરવાની કોઈ સત્તા નથી'. રેડ્ડી, જે એ પ્રસ્તાવનામાંથી સામ્યતા દોરે છે કે લક્ષણો 'ન્યાય, અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા અને સ્થિતિ અને તકની સમાનતા' છે. ખન્ના, જે 'તેની ઓળખ ગુમાવ્યા વિના' બંધારણના અસ્તિત્વ પર ભાર મૂકે છે.

13. *ઈન્દિરા નેહરુ ગાંધી વિ. રાજ નારાયણ, 1975 Supp SCC 1* [19]માં . ("*ઈન્દિરા ગાંધી*") આ અદાલતે 39 મા બંધારણીય સુધારાની જોગવાઈઓને અમાન્ય કરી દીધી (જેના પરિણામે અદાલતની ન્યાયિક સત્તાઓ છીનવી લેવામાં આવી અને તેને ટ્રિબ્યુનલમાં સોંપવામાં આવી, જે ચાર નિર્દિષ્ટ કાર્યકર્તાઓની ચૂંટણીઓની કાયદેસરતા નક્કી કરવા માટે હતી), મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતના ઉલ્લંઘન તરીકે– ખાસ કરીને સિદ્ધાંત કાયદાનું શાસન, અને સત્તાના વિભાજનનો સિદ્ધાંત. મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી ચંદ્રચુડએ તેમના ચુકાદામાં મૂળભૂત માળખું શું છે અને કેવી રીતે સમાનતા તેનો અભિન્ન ભાગ છે તે અંગે યોગ્ય અવલોકનો કર્યા હતા. મૂળભૂત માળખા વિશે બોલતા, તેમણે કહ્યું:

> *'664. હું તેને વાજબી વિવાદની બહાર માનું છું કે જો બંધારણના મૂળભૂત માળખાના ભાગરૂપે બંધારણની કોઈ સુધારી ન શકાય તેવી વિશેષતાઓ હોય, તો તે છે: (i) ભારત એક સાર્વભૌમ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક છે; (ii) સ્થિતિ અને તકની સમાનતા તેના તમામ નાગરિકો માટે સુરક્ષિત રહેશે; (iii) રાજ્યનો પોતાનો કોઈ ધર્મ હોતો નથી અને તમામ વ્યક્તિઓ અંતરાત્માની સ્વતંત્રતા અને મુક્તપણે ધર્મનો સ્વીકાર, આચરણ અને પ્રચાર કરવાનો અધિકાર સમાન રીતે હકદાર હશે અને તે (iv) રાષ્ટ્ર કાયદાની સરકાર દ્વારા સંચાલિત થશે, માણસોની નહીં. આ, મારા મતે, આપણા બંધારણીય ફિલસૂફીના સ્તંભો છે, તેથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાના આધારસ્તંભો છે.'*
>
> [...]

691. [...] મૂળભૂત માળખુંનો સિદ્ધાંત બંધારણના પરિપ્રેક્ષ્યમાંથી વણાયેલો છે અને સુધારાની સત્તા તેને આધીન છે કારણ કે તે એક ઘટક શક્તિ છે. 'મૂળભૂત સાધનમાં સુધારો કરવાની શક્તિ તેની આવશ્યક વિશેષતાઓને નષ્ટ કરવાની શક્તિ તેની સાથે લઈ શકતી નથી – આ, ટૂંકમાં, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની કમાન છે. બંધારણ હેઠળ બનેલા સામાન્ય કાયદાઓની માન્યતાને લગતી બાબતોમાં તે સંપૂર્ણપણે અયોગ્ય છે.'

14. ન્યાયમૂર્તિશ્રી કે.કે. મેથ્યુએ તે હકીકતના સંદર્ભમાં સામાન્ય અવલોકનો કર્યા હતા કે મૂળભૂત માળખું બંધારણની કેટલીક જોગવાઈઓમાં રહેલું હોવું જોઈએ અને મહત્ત્વપૂર્ણ રીતે, સમાનતા કોડને બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણોમાંના એક તરીકે ધ્વજાંકિત કર્યો.

15. *મિનર્વા મિલ્સમાં* કોર્ટનો આ નિર્ણય મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતની યાત્રામાં એક વોટરશેડ ક્ષણ દર્શાવે છે. કોર્ટે 42 મા સુધારા અધિનિયમ [20] ની કલમ 4 અને 55 ની કાયદેસરતા પર નિર્ણય લેવાનો હતો, જેણે કલમ 368 [21] માં સુધારો કરીને મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતને જ રદ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો; અને અનુચ્છેદ 31C માં સુધારો જે એવા તમામ કાયદાઓને રક્ષા આપવાનો પ્રયાસ કરે છે જે જાહેર કરે છે કે તેઓ બંધારણના ભાગ IV ની તમામ અથવા કોઈપણ જોગવાઈઓને આગળ વધારવા માટે બનાવવામાં આવ્યા હતા. અદાલતે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો પુનરોચ્ચાર કર્યો અને કહ્યું કે કલમ 368 માં સુધારો, જે બંધારણીય સુધારાની માન્યતા અંગે કોર્ટની તપાસને અટકાવવા માંગતો હતો, તે મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. 4:1 ના

બહુમતી નિર્ણય દ્વારા, કોર્ટે જણાવ્યું હતું કે કલમ 31C માં સુધારો પણ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

[20] બંધારણ (ચાલીસ – બીજો સુધારો) અધિનિયમ 1976.

[21] બે કલમો (4) અને (5) રજૂ કરી રહ્યા છીએ, જે નીચે મુજબ વાંચે છે:

'(4) આ બંધારણનો કોઈ સુધારો (ભાગ III ની જોગવાઈઓ સહિત) આ લેખ હેઠળ કરવામાં આવ્યો છે અથવા કરવામાં આવ્યો હોવાનું અનુમાન છે, પછી ભલે તે બંધારણ (ચાલીસ બીજો સુધારો) અધિનિયમ, 1976 ની કલમ 55 ની શરૂઆત પહેલાં અથવા પછી કહેવાય નહીં. કોઈપણ આધાર પર કોઈપણ કોર્ટમાં પ્રશ્નમાં.

(5) શંકાઓના નિવારણ માટે, આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે આ કલમ હેઠળ આ બંધારણની જોગવાઈઓને સરવાળો, ફેરફાર અથવા રદ કરવા માટે સંસદની ઘટક શક્તિ પર કોઈપણ મર્યાદા રહેશે નહીં.

16. ન્યાયિક સમીક્ષા એ મૂલ્ય હતું, જેનું અદાલતે અન્ય નિર્ણયોમાં પણ ઉલ્લંઘન કર્યું હતું – જેમ કે *પી. સાંબામૂર્તિ વિ. સ્ટેટ ઓફ એપી,* (1987) 1 SCC 362 , (અત્રે હવે પછી"*પી. સાંબામૂર્તિ*" તરીકે). *કિહોતો હોલોહાન વિ. ઝાચિલ્હુ,* 1992 Supp (2) SCC 651, (અત્રે હવેપછી "*કિહોતો હોલોહન*"). ***એલ. ચંદ્ર કુમાર વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા,*** (1997) 3 SCC 261 , (અત્રે હવેપછી"*એલ. ચંદ્ર કુમાર*") માં બાદમાં, એવું રાખવામાં આવ્યું હતું કે કલમ 32 અને 226 દ્વારા ન્યાયિક સમીક્ષા એ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે. આમ, અહીં, પ્રથમ વખત,

ચોક્કસ જોગવાઈઓને મૂળભૂત માળખાના ભાગ તરીકે રાખવામાં આવી હતી. રઘુનાથરાવ ગણપતરાવ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, 1994 Supp (1) SCC 191, (ત્યારબાદ "રઘુનાથરાવ ગણપતરાવ") ઠરાવ્યું હતું કે જોગવાઈઓને કાઢી નાખવાથી – બંધારણના 'અવિભાજ્ય' ભાગ તરીકે ગણવામાં (11– જજની બેંચના ચુકાદા દ્વારા, જ્યારે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતને માન્યતા આપવામાં આવી ન હતી), મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કર્યું નથી, અથવા નુકસાન તરફ દોરી જાય છે. તેની ઓળખ *કિહોતો હોલોહોન*માં બહુમતીનો ચુકાદો સંકુચિત રીતે આધારભૂત છે[26]; તેણે 52મા સુધારાના વાંધાજનક ભાગનો એક ભાગ તોડી નાખ્યો, જ્યાં સુધી તે ન્યાયિક સમીક્ષાને બાકાત રાખે છે, કારણ કે કલમ 368 ના લખાણને જોતાં તેનું કાઢી નાખવાનું પ્રક્રિયાત્મક રીતે બિનટકાઉ હતું, જે જરૂરી છે કે આવા સુધારાને સંઘની રચના કરતા કુલ રાજ્યોના અડધા ભાગની વિધાનસભાઓ દ્વારા બહાલીની જરૂર છે..

[26] ન્યાયમૂર્તિશ્રી વર્માના લઘુમતી અભિપ્રાય (પેરા 181–182 જુઓ) એ જોગવાઈને આ આધાર પર ફટકો માર્યો કે તે કાયદાના શાસનનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જે બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા છે. 26 બહુમતી ચુકાદો, ન્યાયમૂર્તિશ્રી વેંકટાચલીયા એ વાંધાજનક જોગવાઈને પણ ફટકો માર્યો, પરંતુ જુદા જુદા કારણોસર (પ્રક્રિયાગત ક્ષતિઓ).

17. આગળ, *એમ. નાગરાજ*માં, આ અદાલતે કઠોરતાપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે સુધારાએ સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતોને પણ સંશોધિત કર્યા છે કે કેમ તે મૂલ્યાંકન કરવા માટે લાગુ કરવા માટેના ધોરણો, જે દરેક મૂળભૂત અધિકારને જાણ કરે છે અને તેને જોડે છે, તે શોધવાનું છે કે આવા ફેરફારને કારણે આપણી પાસે સંપૂર્ણપણે અલગ બંધારણ છે.

ખાસ કરીને, કેશવાનંદ ભારતીમાં વિવિધ મંતવ્યોનો સારાંશ આપ્યા પછી, કોર્ટે અવલોકન કર્યું કે મૂળભૂત માળખું ન્યાયશાસ્ત્ર એ બંધારણીય ઓળખ સાથેનો પૂર્વગ્રહ છે.' જેનો હેતુ 'સતતતા' છે જેમાં 'ઓળખનું સાતત્ય, ફેરફારો સ્વીકાર્ય છે'. જો કે, કોર્ટે કલમ 16(4B) ને હડતાલ કરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો [જેણે આ કોર્ટના નિર્ણયોને રદબાતલ કરવાની માંગ કરી હતી, આ અસર માટે કે જ્યારે પ્રમોશનમાં અનામતનો આશરો લેવામાં આવે છે, જેના કારણે પ્રમોશનમાં ઝડપી વધારો થાય છે, ત્યારે કર્મચારીઓની બિન-અનામત વર્ગ, તેમના પ્રમોશનને તેમની અગાઉની વરિષ્ઠતા જાળવી રાખવા અથવા 'પકડવા'ની મંજૂરી હોવી જોઈએ]. અદાલતે અમુક સામાન્ય અવલોકનો કર્યા જે સંબંધિત છે અને નીચે ઉતાર્યા છે:

> *'102... 'પહોળાઈની કસોટી' લાગુ કરવાથી, અમને બંધારણીય મર્યાદાઓમાંની કોઈપણ મર્યાદાનો નાશ થતો નથી. 'ઓળખ' ની કસોટી લાગુ કરતાં, અમને સમાનતા કોડના હાલના માળખામાં કોઈ ફેરફાર જોવા મળતા નથી. ઉપર જણાવ્યા મુજબ, બિનસાંપ્રદાયિકતા, સંઘવાદ, વગેરે જે સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતો છે તેમાંથી કોઈ પણ સિદ્ધાંતનું ઉલ્લંઘન કરાયેલા બંધારણીય સુધારાઓ દ્વારા કરવામાં આવ્યું નથી. સમાનતાના બે પાસાઓ છે – 'ઔપચારિક સમાનતા' અને 'પ્રમાણસર સમાનતા'. પ્રમાણસર સમાનતા 'હકીકતમાં' સમાનતા છે જ્યારે ઔપચારિક સમાનતા 'કાયદામાં' સમાનતા છે. કાયદાના શાસનમાં ઔપચારિક સમાનતા અસ્તિત્વમાં છે. પ્રમાણસર સમાનતાના કિસ્સામાં રાજ્ય ઉદાર*

લોકશાહીના માળખામાં સમાજના વંચિત વર્ગોની તરફેણમાં હકારાત્મક પગલાં લે તેવી અપેક્ષા છે. સમાનતાવાદી સમાનતા પ્રમાણસર સમાનતા છે.

18. *આઈ. આર. કોએલ્હો* અને *પ્રમતિ*ના અન્ય નિર્ણયો પણ મૂળભૂત માળખાના પાસાઓ સાથે કામ કરે છે. હું *આઈ. આર. કોએલ્હો* અને *એમ. નાગરાજ*ની ચર્ચા કરીશ, પછીથી, સમાનતા કોડ સાથે કામ કરતી વખતે, અને તેના પાસાઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં આંતરિક છે.

B. મૂળભૂત માળખું નક્કી કરવા માટેની કસોટી

19. ઈન્દિરા ગાંધીમાં નોંધવામાં આવી હતી કે:

'661....વિષય – બંધારણીય સુધારાનો વિષય ઉચ્ચ નીતિનો પ્રશ્ન છે અને અદાલતો કાયદાના અમલીકરણ સાથે સંબંધિત છે, તેમની અંતર્ગત નીતિની શાણપણ સાથે નહીં....' [૭]

[૭] ઇન્દિરા ગાંધી, પેરા 661.

તે સ્વયંસિદ્ધ છે કે બંધારણીય જોગવાઈને કાયદાકીય અધિનિયમ, સોંપાયેલ કાયદો અથવા એક્ઝિક્યુટિવ માપની જેમ જ અર્થમાં લઈ શકાય નહીં. તે બધાને કાયદાકીય યોગ્યતા, બંધારણીય મર્યાદાઓ (જેમ કે બંધારણના ભાગ III અથવા ભાગ XI માં), પેરેંટ અધિનિયમ અથવા બંધારણીય મર્યાદા (પ્રતિનિધિકૃત કાયદો), ગેરકાયદેસરતા, બંધારણની જોગવાઈઓ, વેડન્સબરીની ગેરવાજબીતા, અયોગ્ય પ્રક્રિયા, પ્રમાણસરતા અથવા વહીવટી કાયદાની સમીક્ષાના અન્ય આધારો (કાર્યકારી

કાર્યવાહી)સાથે સંઘર્ષ જેવા વિશિષ્ટ હેડ પર ન્યાયિક સમીક્ષાને આધિન થઈ શકે છે. બંધારણની,.

20. તાર્કિક રીતે, તો પછી, બંધારણીય સુધારાઓની સમીક્ષા માટે લાગુ પડતું ધોરણ ઊંચું હોવું જોઈએ – એ કારણ કે, કલમ 368 હેઠળ, સુધારો કરવા માટે અપનાવવામાં આવેલી પ્રક્રિયા પણ વિશેષ છે, અને કોઈપણ સૂચિત સુધારાની તરફેણમાં બે–તૃતીયાંશ બહુમતી જરૂરી છે. તમામ રાજ્યોની વિધાનસભાઓની બહુમતી દ્વારા સુધારાને મંજૂર કરતા ઠરાવોના અમુક ગણતરી કરેલ જોગવાઈઓમાં સુધારાના કિસ્સામાં પણ જોગવાઈ ઉમેરવામાં આવી છે. તેથી, ઘટક શક્તિની આ કવાયત, સમીક્ષાના સમાન ધોરણને આધિન કરી શકાતી નથી, જેમ કે કાયદાકીય અથવા વહીવટી ક્રિયાઓના કિસ્સામાં. આનું સૌથી સ્પષ્ટ વર્ણન ચંદ્રચુડમાં હતું, જેનો *ઈન્દિરા ગાંધીમાં* અભિપ્રાય:

> *'691. […] સામાન્ય કાયદાઓએ તેમની માન્યતા માટે બે પરીક્ષણોના જવાબ આપવાના હોય છે: (1) કાયદો બંધારણના પ્રકરણ I, ભાગ XI માં વ્યાખ્યાયિત અને નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબ વિધાનસભાની કાયદાકીય યોગ્યતામાં હોવો જોઈએ અને (2) તે આબંધારણની કલમ 13(1) અને (2) ની જોગવાઈઓ સામે નારાજ નથી તે આવશ્યક છે. બહુમતીના ચુકાદા દ્વારા 'મૂળભૂત માળખું' એ મૂળભૂત અધિકારોનો ભાગ નથી કે ખરેખર બંધારણની જોગવાઈ નથી. … 'મૂળભૂત સાધનમાં સુધારો કરવાની શક્તિ તેની આવશ્યક વિશેષતાઓને નષ્ટ કરવાની શક્તિ તેની સાથે લઈ જઈ શકતી નથી'–આ, ટૂંકમાં, મૂળભૂત*

માળખાના સિદ્ધાંતની કમાન છે. બંધારણ હેઠળ બનેલા સામાન્ય કાયદાઓની માન્યતાને લગતી બાબતોમાં તે સંપૂર્ણપણે અયોગ્ય છે.'

બીજી જગ્યાએ, તે જ વિદ્વાન ન્યાયાધીશ (ચંદ્રચુડ, જે) એ અવલોકન કર્યું કે:

'663. [...] બંધારણની વિશિષ્ટ વિશેષતા તેના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે કે કેમ તે નિર્ધારિત કરવા માટે, દરેક વ્યક્તિએ દરેક વ્યક્તિગત કેસમાં આપણા બંધારણની યોજનામાં વિશિષ્ટ વિશેષતાનું સ્થાન, તેનો ઉદ્દેશ્ય અને હેતુ, અને દેશના શાસનના મૂળભૂત સાધન તરીકે બંધારણની અખંડિતતા પર તેના ઇનકારના પરિણામો ચકાસવાના રહેશે...' [10]

[...]

'692. [...] ત્યાં કોઈ વિરોધાભાસ નથી, કારણ કે અમુક મર્યાદાઓ ઉચ્ચ શક્તિ પર કાર્ય કરે છે કારણ કે તે ઉચ્ચ શક્તિ છે. બંધારણીય સુધારો વિશેષ બહુમતીથી પસાર થવો જોઈએ અને કલમ 368(2) દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવેલ એકથી અડધા રાજ્યોની ધારાસભાઓ દ્વારા આવા કેટલાક સુધારાઓને બહાલી આપવામાં આવે છે. સામાન્ય કાયદો સાદી બહુમતીથી પસાર થઈ શકે છે. બે શક્તિઓ, એક જ જીનસની પ્રજાતિઓ હોવા છતાં, વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કાર્ય કરે છે અને તેથી તે વિવિધ મર્યાદાઓને આધીન છે.' [૧૧]

[28] ઇન્દિરા ગાંધી, પેરા 663.

[29] ઇન્દિરા ગાંધી, પેરા 692.

21. *એમ. નાગરાજ*માં અગાઉના સત્તાવાળાઓની સમીક્ષા પર, આ અદાલતે બંધારણીય સુધારો મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ તે નક્કી કરવાની પદ્ધતિ સૂચવી હતી:

'24. જે મુદ્દાની નોંધ લેવી જરૂરી છે તે એ છે કે સંઘવાદ, બિનસાંપ્રદાયિકતા, વ્યાજબીતા અને સમાજવાદ વગેરેના સિદ્ધાંતો ચોક્કસ જોગવાઈના શબ્દોની બહાર છે. તેઓ બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓને અંતર્ગત અને જોડતા વ્યવસ્થિત અને માળખાકીય સિદ્ધાંતો છે. તેઓ બંધારણને સુસંગતતા આપે છે. તેઓ બંધારણને એક કાર્બનિક સંપૂર્ણ બનાવે છે. તેઓ બંધારણીય કાયદાનો ભાગ છે, ભલે તેઓ નિયમોના રૂપમાં સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં ન આવે.

25. બંધારણીય સિદ્ધાંતને આવશ્યક લક્ષણ તરીકે લાયક બનવા માટે, તે સ્થાપિત કરવું આવશ્યક છે કે આ સિદ્ધાંત એ બંધારણીય કાયદાનો એક ભાગ છે જે વિધાનસભાને બંધનકર્તા છે. તે પછી જ, બીજું પગલું ભરવાનું છે, એટલે કે, શું સિદ્ધાંત એટલો મૂળભૂત છે કે સંસદની સુધારણા શક્તિને પણ બાંધી શકાય એટલે કે મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ બનાવવો. તદનુસાર મૂળભૂત માળખું સંસદની સુધારા શક્તિને મર્યાદિત કરે છે. સારાંશમાં: એક આવશ્યક લક્ષણ તરીકે લાયક બનવા માટે, બંધારણીય કાયદાના ભાગ રૂપે અને ધારાસભાને બંધનકર્તા તરીકે પ્રથમ સિદ્ધાંત સ્થાપિત કરવાનો છે. ત્યારે જ એ તપાસી શકાય કે શું તે એટલું મૂળભૂત છે કે સંસદની સંશોધિત શક્તિને પણ બાંધી શકાય એટલે

<u>કે બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ બનાવી શકાય. મૂળભૂત બંધારણના સિદ્ધાંતના સંદર્ભમાં બંધારણીય સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષાનું આ ધોરણ છે.</u>

26. [...] બિનસાંપ્રદાયિકતા એ સિદ્ધાંત છે જે ભારતીય બંધારણ હેઠળના અનેક અધિકારો અને મૂલ્યોનો સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંત છે. તેથી, ધર્મનિરપેક્ષતા, લોકશાહી, વાજબીતા, સામાજિક ન્યાય, વગેરે જેવા સ્વયંસિદ્ધ સિદ્ધાંતો છે જે કલમ 14, 19 અને 21 જેવા મૂળભૂત અધિકારોના સિદ્ધાંત માટે જોડાણ પરિબળ પ્રદાન કરે છે. આ સિદ્ધાંતો સંસદની સુધારણા શક્તિની બહાર છે. તેઓ તમામ ઘડવામાં આવેલા કાયદાઓનો વ્યાપ ધરાવે છે અને તેઓ બંધારણીય મૂલ્યોના પદાનુક્રમના શિખર પર ઊભા છે. ઉદાહરણ તરીકે, જર્મન બંધારણીય કાયદા હેઠળ, કલમ 1 હેઠળ માનવીય ગૌરવ અદમ્ય છે. રાજ્યનું કર્તવ્ય છે કે માનવીય ગૌરવની રક્ષા કરવી એટલું જ નહીં પરંતુ તે દિશામાં સકારાત્મક પગલાં લઈને તેને સુવિધા આપવી. માનવીય ગૌરવની કોઈ ચોક્કસ વ્યાખ્યા અસ્તિત્વમાં નથી. તે દરેક મનુષ્યના આંતરિક મૂલ્યનો ઉલ્લેખ કરે છે, જેનો આદર કરવો જોઈએ. તે છીનવી શકાતું નથી. તે આપી શકતું નથી. તે સરળ છે. દરેક મનુષ્યને તેના અસ્તિત્વના કારણે ગૌરવ છે. જર્મનીમાં બંધારણીય અદાલતો, તેથી, મૂળભૂત અધિકારોની સિસ્ટમમાં માનવ ગૌરવને મૂળભૂત સિદ્ધાંત તરીકે જુએ છે. આ રીતે મૂળભૂત બંધારણનો સિદ્ધાંત જર્મન બંધારણ હેઠળ અને બંધારણીય અદાલતો દ્વારા ખ્યાલને આપવામાં આવેલા અર્થઘટન દ્વારા વિકસિત થયો છે.

27. ભારતીય બંધારણ હેઠળ, પ્રસ્તાવનામાં 'સંઘવાદ' શબ્દ અસ્તિત્વમાં નથી. જો કે, તેનો સિદ્ધાંત (યુએસએની જેમ કડક અર્થમાં નહીં) બંધારણની વિવિધ જોગવાઈઓ પર દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ખાસ કરીને, બંધારણની સાતમી અનુસૂચિમાં ત્રણ યાદીઓ સાથે વાંચવામાં આવેલી કલમ 245 અને 246 હેઠળ સત્તાના વિભાજનમાં આ ખ્યાલ જોવા મળે છે.

28. નિષ્કર્ષ પર, મૂળભૂત બંધારણનો સિદ્ધાંત બંધારણીય ઓળખની વિભાવના પર આધારિત છે. મૂળભૂત માળખું ન્યાયશાસ્ત્ર એ બંધારણીય ઓળખ સાથે સંકળાયેલું છે. કેશવાનંદ ભારતી વિ. કેરળ રાજ્ય [(1973) 4 SCC 225] *માં એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે 'કોઈ વ્યક્તિ બંધારણનો કાયદેસર ઉપયોગ કરીને પોતાનો નાશ કરી શકે નહીં'. તે આગળ અવલોકન કરવામાં આવે છે કે 'બંધારણનું વ્યક્તિત્વ યથાવત રહેવું જોઈએ'. તેથી, કેશવાનંદ ભારતી [(1973) 4 SCC 225] માં આ અદાલતે મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતને આગળ ધપાવતી વખતે, બંધારણીય ઓળખના સિદ્ધાંત પર આધાર રાખ્યો છે. 'સુધારો' શબ્દ ધારે છે કે જૂનું બંધારણ પરિવર્તન છતાં તેની ઓળખ ગુમાવ્યા વિના ટકી રહે છે અને તેમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં તે ચાલુ રહે છે. કેશવાનંદ ભારતી [(1973) 4 SCC 225] માં બહુમતી નિર્ણયમાં મંતવ્યોની આ સતત થીમ છે. તેની ઓળખને ખતમ કરવી એ બંધારણના મૂળભૂત માળખાને રદ કરવા સમાન છે. આ બંધારણીય સાર્વભૌમત્વનો સિદ્ધાંત છે. ભારતમાં બિનસાંપ્રદાયિકતાએ સામાજિક–આર્થિક*

સુધારાઓ વચ્ચે સંતુલન તરીકે કામ કર્યું છે જે ધાર્મિક વિકલ્પો અને સાંપ્રદાયિક વિકાસને મર્યાદિત કરે છે. બંધારણીય ઓળખની થિયરી પાછળનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સાતત્ય છે અને તે ઓળખની સાતત્યમાં, તે સમયની પરિસ્થિતિ અને સંજોગોને આધારે ફેરફારો સ્વીકાર્ય છે.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

આમ, 'ઓળખ' ની કસોટી કે જે *કેશવાનંદ ભારતી*ના કેટલાક ન્યાયાધીશોએ, મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતના મૂળ તરીકે સૂચવી હતી, તેને ફરીથી વર્ણવવામાં આવી હતી, અને *એમ. નાગરાજ*માં 'બંધારણીય ઓળખ' ના ખ્યાલ અથવા સિદ્ધાંત તરીકે વિસ્તૃત કરવામાં આવી હતી. સમીક્ષાનું ધોરણ, એવું રાખવામાં આવ્યું હતું કે પ્રથમ, આવશ્યક લક્ષણ એ બંધારણીય કાયદાનો સિદ્ધાંત હોવો જોઈએ, જે વિધાનસભાને બંધનકર્તા છે અને બીજું, વિશ્લેષણ એ છે કે શું આ સિદ્ધાંત એટલો મૂળભૂત છે કે તેણે સંસદની સુધારણા શક્તિને પણ પ્રતિબંધિત કરવી જોઈએ (ફકરો 25 જુઓ, ઉપર કાઢેલ).

22. આ અદાલતે, કસોટી લાગુ કરવા માટે, મૂળભૂત માળખાની સમીક્ષા કરવા માટે ઐતિહાસિક અભિગમને અનુસર્યો છે. આ પદ્ધતિ ન્યાયમૂર્તિશ્રી ચંદ્રચુડ દ્વારા *વામન રાવ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, (1981) 2 SCC 362, (અત્રે હવેપછી "વામન રાવ") માં સૂચવવામાં આવી હતી. આ કિસ્સામાં, કલમ 31–A, 31–B, અને 31–C જે જમીન સુધારણા કાર્યક્રમોને આગળ વધારવા માટે રજૂ કરવામાં આવી હતી

તેને બંધારણના મૂળભૂત માળખાના ઉલ્લંઘન તરીકે પડકારવામાં આવી હતી. ચંદ્રચુડ, જે એ અવલોકન કર્યું કે 'પ્રશ્નોમાં ઐતિહાસિક ત્રાંસ અને સામગ્રી છે: અને ઇતિહાસ તેમના જવાબ માટે સલામત અને ચોક્કસ સંકેત આપી શકે છે'. નવી દાખલ કરવામાં આવેલી જોગવાઈના ઇતિહાસને ધ્યાનમાં લીધા પછી (પ્રથમ સુધારો અધિનિયમ, 1951 દ્વારા) એવું માનવામાં આવ્યું હતું કે

> '24. ...આપણા દેશના બંધારણીય ઇતિહાસના છેલ્લા ત્રીસ વર્ષો પર નજર કરીએ તો, વકીલો અને ન્યાયાધીશો તરીકે આપણે એ દાવાને સમર્થન આપવું જોઈએ... કે જો કલમ 31–A લાગુ ન કરવામાં આવી હોત, તો બંધારણના કેટલાક મુખ્ય ઉદ્દેશ્યો વિલંબિત અને આખરે પરાજય થયો છે અને તે 1 લા સુધારા દ્વારા, બંધારણીય ઇમારત ક્ષતિગ્રસ્ત ન હતી પરંતુ મજબૂત થઈ હતી.'

23. સુધારાઓ માટે સ્વતંત્ર વાજબીપણું કલમ 39(b) અને (c) માં દર્શાવેલ બંધારણીય હેતુઓને અમલમાં મૂકવાનું હતું, એટલે કે, 'સમુદાયના ભૌતિક સંસાધનોની માલિકી અને નિયંત્રણ એટલો શ્રેષ્ઠ રીતે વહેંચવામાં આવે છે કે સામાન્ય સારું'. ઐતિહાસિક અભિગમ પણ સ્પષ્ટ હતો, જ્યારે આ અદાલતે રઘુનાથરાવ ગણપતરાવ તેમજ કિહોતો હોલોહોનમાં બંધારણના અનુચ્છેદ 291 અને 362 ને કાઢી નાખેલા સુધારાઓ પર વિચાર કર્યો હતો.

24. તેવી જ રીતે, *આર. સી. પૌડ્યાલ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, 1994 Supp (1) SCC 324, (અત્રે હવેપછી "RC પૌડ્યાલ"). જ્યાં આ અદાલતે, ત્રણ

અલગ–અલગ ચુકાદાઓ (તેમાંથી એક અસંમત ચુકાદો, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિશ્રી એલ. એમ. શર્મા દ્વારા) દ્વારા બોલતા સુધારાના ઇતિહાસનો ઉપયોગ કર્યો, અને તેને બંધારણની જોગવાઈઓના ઇતિહાસ સાથે વિપરિત કર્યો. વિવાદિત જોગવાઈ, કલમ 371F(f) સિક્કિમ વિધાનસભામાં બૌદ્ધ મઠોના સભ્યોનું પ્રતિનિધિત્વ સક્ષમ કરે છે. અસંમતિ દર્શાવતા મત મુજબ રાજ્ય વિધાનસભામાં ધર્મના આધારે અનામતની જોગવાઈઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. બહુમતી ચુકાદાએ ઐતિહાસિક સાતત્ય અને સિક્કિમ સમાજને પ્રજાસત્તાકમાં આત્મસાત કરવાની જરૂરિયાતને કારણે જરૂરી સુધારાને સમર્થન આપ્યું હતું. જો કે, તે જ સમયે બહુમતીએ એ પણ જણાવ્યું કે જો આવી અનામત અન્યત્ર રજૂ કરવામાં આવી હોત તો આવા નિષ્કર્ષ સમાન ન હોત:

> *'128. […] આ ગોઠવણો અને સવલતો સામાજિક સંતુલન જાળવવા માટે રાજકીય લાભો પ્રતિબિંબિત કરે છે. રાજકીય અને સામાજિક પરિપક્વતા અને આર્થિક વિકાસ સમયાંતરે સિક્કિમના લોકોને આ વંશીય આશંકાઓ અને અસંતુલનને પાર કરવા અને ડૂબી જવા માટે સક્ષમ બનાવી શકે છે અને ભવિષ્યમાં – – એક વધુ સમાનતાવાદી વ્યવસ્થામાં – વહેલાની આશા રાખે છે. ખરેખર, અસ્પષ્ટ જોગવાઈઓ, તેમના સ્વભાવમાં, સિક્કિમના રાજકીય ઉત્ક્રાંતિમાં સંક્રમણકારી તબક્કા માટે ચિંતન કરે છે અને પૂરી પાડે છે અને તેથી તે પાત્રમાં અનિવાર્યપણે પરિવર્તનશીલ છે.*

129. <u>એ વાત સાચી છે કે પ્રકારની બેઠકોનું આરક્ષણ અને અસ્પષ્ટ જોગવાઈઓ દ્વારા લાવવામાં આવેલ હદ, જો સંઘના હાલના રાજ્યોને લાગુ કરવામાં આવે તો, બંધારણીય મસ્ટર પાસ કરી શકશે નહીં</u>. પરંતુ યુનિયનમાં સ્વીકૃત નવા પ્રદેશના સંબંધમાં, નિયમો અને શરતો એવી નથી કે જે અનુમતિપાત્ર બંધારણીય મર્યાદાની બહાર આવે. ઐતિહાસિક વિચારણાઓ અને મજબૂરીઓ સમાનતા અને વિશેષ સારવારને ન્યાયી ઠેરવે છે...'

(ભાર પૂરો પાડવામાં આવેલ)

25. તેમની માન્યતાના ટચસ્ટોન પર કાયદાની ન્યાયિક સમીક્ષા મૂળભૂત અધિકારોની તુલનામાં, મૂળભૂત માળખાને અનુરૂપતાના આધારે બંધારણીય સુધારા સમીક્ષાની સૌથી નજીકની સમાનતા છે. તે સંપૂર્ણપણે અલગ પ્રકારની સમીક્ષા છે જે 'બંધારણ સુધારાના અવકાશ પર નોંધપાત્ર મર્યાદા લાદે છે. જો કે, આ મર્યાદાઓ અથવા મૂળભૂત લક્ષણોને બંધારણીય સિદ્ધાંતો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે જે બંધારણીય જોગવાઈઓથી અલગ છે જે આ સિદ્ધાંતોને મૂર્ત બનાવે છે' [12]. *મિનર્વા મિલ્સ* અને *ઈન્દિરા ગાંધી*ની ટિપ્પણીમાંથી ચિત્ર. ડૉ. કૃષ્ણસ્વામી તેમના કાર્યમાં નોંધે છે કે મૂળભૂત માળખાની સમીક્ષાના આ સ્વરૂપમાં વચ્ચેના તફાવત માટે જવાબદાર છે

'સામાન્ય લોકશાહી કાયદો નિર્માણ અને ઉચ્ચ સ્તરીય લોકશાહી કાયદો નિર્માણ, તે કાયદાના નિર્માણના આ બે સ્વરૂપોની વિવિધ મર્યાદાઓને યોગ્ય રીતે ઓળખવી જોઈએ. મૂળભૂત માળખાની સમીક્ષાનું માત્ર એક સ્વતંત્ર મોડલ

જે ખાતરી કરે છે કે બંધારણીય સુધારા મુખ્ય બંધારણીય સિદ્ધાંતોને નષ્ટ કરતા નથી આ જરૂરિયાતને પૂર્ણ કરી શકે છે.' [૩૩]

[૩૨] ડૉ. સુધીર કૃષ્ણસ્વામી, '૩ એપ્લાયિંગ બેઝિક સ્ટ્રક્ચર રિવ્યૂ: ધ લિમિટ્સ ઑફ સ્ટેટ એક્શન એન્ડ ધ સ્ટાન્ડર્ડ ઑફ રિવ્યૂ', ભારતમાં લોકશાહી અને બંધારણવાદ – મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ, ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ (2009).

[૩૩] Ibid., p. 88.

26. એ પણ નોંધવું જરૂરી છે કે જ્યારે અદાલત બંધારણીય સુધારાની માન્યતા સમીક્ષા હાથ ધરે છે, તે ધ્યાનમાં લેવા માટે કે તે મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ, ત્યારે ધોરણ સિવાય, ચર્ચાનું મૂળ ભૂતકાળના ન્યાયશાસ્ત્રમાંથી વિકસિત ન્યાયિક સમીક્ષાના લેક્સિકોલોજીમાં છે. દાખલાઓ બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આ કોર્ટ અપનાવે છે તે ધોરણમાંનો તફાવત એ અભિગમમાં તફાવતમાં પરિણમતો નથી, જો સુધારો મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે કે કેમ તે ધ્યાનમાં લેવા. ન્યાયિક સમીક્ષામાં, કાયદાની, જે બંધારણની જોગવાઈઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે, કોર્ટ કાયદાને, મૂળભૂત અધિકારો પર તેની અસર, તેના ઉદ્દેશ્ય અને તેની વ્યાજબીતા અથવા પ્રમાણને ધ્યાનમાં લે છે. મૂળભૂત માળખાની સમીક્ષામાં, એ જ રીતે, ચકાસણીનો વિષય એ સુધારો, તેની સામગ્રી, સર્વોચ્ચ મૂલ્ય અથવા સિદ્ધાંત પર તેની અસર, જે મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે, અને શું તે અસર બંધારણની ઓળખને નષ્ટ કરે છે કે ઉલ્લંઘન કરે છે. ઉદાહરણરૂપ રીતે, કિહોટો હોલોહોનમાં, વર્તમાન બંધારણ સાથે નવી ઉમેરવામાં

આવેલી જોગવાઈઓ સાથે સુમેળ છે કે કેમ તે જોવા માટે અદાલતે સુધારાની બંધારણીયતા સાથે વ્યવહાર કર્યો, બંધારણમાં Xth અનુસૂચિ રજૂ કરી અને ભૂતકાળના કેસોને ધ્યાનમાં લઈ બંધારણનું અર્થઘટન કર્યું. ,. આર. સી. પૌડ્યાલમાં, અદાલતે બૌદ્ધ મઠોની તરફેણમાં અનામતને સમર્થન આપ્યું હતું, અને સમજાવ્યું હતું કે તે સાતત્ય માટે હતું. અદાલતે સમાનતા ન્યાયશાસ્ત્ર પર દોર્યું. લઘુમતી અને અસંમતિ ધરાવતા મંતવ્યો પણ ધર્મ–આધારિત ભેદભાવ અને આરક્ષણ સામેના પ્રતિબંધના મહત્વને રેખાંકિત કરવા માટે ભૂતકાળના ન્યાયિક દાખલાઓ પર ખૂબ આધાર રાખતા હતા, તે જરૂરી નથી કે માત્ર બંધારણીય સુધારાઓની માન્યતા સાથે વ્યવહાર કરવામાં આવે, પરંતુ ન્યાયિક સમીક્ષાના વિચારને બહાર લાવવા માટે પણ. *સુપ્રિમ કોર્ટ એડવોકેટ્સ ઓન રેકોર્ડ એસોસિએશન (SCAORA) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા,* (2016) 5 SCC 1[34] જેમાં સ્વતંત્ર ન્યાયતંત્રનું મૂલ્ય અને લોકશાહીમાં તેનાથી શું હાંસલ થવાની અપેક્ષા છે તે પાંચ જજના નિર્ણય માટે પણ આ જ છે જેમાં ભૂતકાળના કેસોના સંદર્ભ દ્વારા રેખાંકિત, જે સુધારાની બંધારણીયતા સાથે વ્યવહાર કરતા ન હતા. આથી, જ્યારે બંધારણીય સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષા તેની સાથે કાયદા અથવા વહીવટી કાર્યવાહીની ન્યાયિક સમીક્ષા કરતાં ઉચ્ચ ધોરણ ધરાવે છે, અને સુધારો મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરે છે કે નુકસાન કરે છે કે કેમ તે જાણવા માટે ચોક્કસ પદ્ધતિ અથવા પરીક્ષણનો ઉપયોગ કરે છે, તે જ સમયે, અદાલત ભૂતકાળના દાખલાઓ પર તેની ન્યાયિક સમીક્ષાની કવાયત કરે છે, અને બંધારણનું પરિણામી અર્થઘટન, જેમ તે અસ્તિત્વમાં છે.

27. આ વિચાર – ન્યાયિક સમીક્ષાની એક અલગ શ્રેણીનો, જે બંધારણીય સુધારા સમીક્ષા સાથે સંબંધિત છે, *એમ. નાગરાજ*માં પણ અવાજ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. [૧૪] મૂળભૂત માળખાની સમીક્ષાની ભાષામાં, અદાલતની કાયદેસરની ભૂમિકા એ મૂલ્યાંકન કરવાની છે કે, આપેલ કિસ્સામાં, બંધારણની 'ઓળખ'ને અસર થાય છે કે કેમ જેથી મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન થાય અને 'સીધી અસર' પરીક્ષણ લાગુ કરી શકાય. *(I. R. Coelho* માં સૂચવ્યા મુજબ).

[35] '103. કાયદાની માન્યતા નક્કી કરવા માટેનો માપદંડ એ કાયદાની યોગ્યતા છે – સત્તા બનાવવી. કાયદાની યોગ્યતા–નિર્માણ સત્તા કાયદાકીય સત્તાની મર્યાદાઓ અને તેના પર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ તેમજ સત્તાના ઉપયોગની પદ્ધતિ પરની મર્યાદાઓ પર આધારિત હશે. બંધારણમાં સુધારાની સત્તા એક ઘટક શક્તિની પ્રકૃતિમાં હોવા છતાં અને કાયદાકીય સત્તાથી વિષયવસ્તુમાં ભિન્ન હોવા છતાં, ઘટક શક્તિ પર લાદવામાં આવેલી મર્યાદાઓ નોંધપાત્ર તેમજ પ્રક્રિયાગત હોઈ શકે છે. મૂળ મર્યાદાઓ તે છે જે સુધારણા શક્તિના ઉપયોગના ક્ષેત્રને પ્રતિબંધિત કરે છે. બીજી તરફ પ્રક્રિયાગત મર્યાદાઓ એવી છે કે જે સુધારણા શક્તિના ઉપયોગની પદ્ધતિના સંદર્ભમાં નિયંત્રણો લાદે છે. આ બંને મર્યાદાઓ ઘટક શક્તિને સ્પર્શે છે અને અસર કરે છે, જેની અવગણના તેની કવાયતને અમાન્ય બનાવે છે.' (જુઓ *કિહોતો હોલોહાન વિ. ઝચિલ્હુ* [1992 Supp (2) SCC 651]

28. તે સ્પષ્ટ છે કે સમયના જુદા જુદા મુદ્દાઓ પર, વિવિધ મૂલ્યો કે જે બંધારણને અન્ડરલાઇન કરે છે અને પ્રગટ થાય છે – કાં તો સીધા સ્પષ્ટ જોગવાઈઓના

રૂપમાં, અથવા મૂળભૂત 'અધિક' સિદ્ધાંતો (*નાગરાજ*) તરીકે અનુમાનિત કરી શકાય છે અથવા જે ઓળખને અસર કરે છે. (*કેશવાનંદ ભારતી, રઘુનાથરાવ ગણપતરાવ, એમ. નાગરાજ, અને આઈ.આર. કોએલ્હો*) અથવા અમુક મુખ્ય સિદ્ધાંતોના 'સાર'ને દૂર કરે છે, સુધારા દ્વારા તપાસવામાં આવી હતી. *રઘુનાથરાવ ગણપતરાવે* ઓળખના વિચાર અને બંધારણના *'મૂળભૂત સ્વરૂપ અથવા તેના પાત્રમાં'*ના વિચારને પડઘો પાડ્યો. *આઈ. આર. કોએલ્હો*એ આગળ કહ્યું કે 'એવું માની શકાય નહીં કે કલમ 14 પાછળના સિદ્ધાંતનો સાર મૂળભૂત માળખાનો ભાગ નથી' અને એ પણ કે *'મૂળભૂત બંધારણનો સિદ્ધાંત એ વિચારે છે કે કલમ 15 સહિત બંધારણના અમુક ભાગો અથવા પાસાઓ છે, કલમ 21 કલમ 14 અને 19 સાથે વાંચવામાં આવે છે જે મુખ્ય મૂલ્યો બનાવે છે* – જેને જો બદલવાની મંજૂરી આપવામાં આવે તો, બંધારણની *'પ્રકાર'* બદલાઈ જશે. કોર્ટે એમ પણ કહ્યું કે 'બંધારણીય સુધારાની માન્યતા નક્કી કરવા માટે અમારે ઈમ્પેક્ટ ટેસ્ટ દ્વારા માર્ગદર્શન આપવું પડશે'.

29. તેથી તે સ્પષ્ટ છે કે બંધારણીય સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષાની યોગ્ય કસોટી અથવા ધોરણ સામાન્ય કાયદાના કિસ્સામાં સમાન નથી; પરીક્ષણ એ છે કે શું પડકારવામાં આવેલ સુધારો બંધારણની *'ઓળખ'*, અથવા *'પ્રકૃતિ'* અથવા *'પાત્ર'* અથવા *'વ્યક્તિત્વ'*ને નષ્ટ કરે છે, રદ કરે છે અથવા નુકસાન પહોંચાડે છે, જે તેના અભિવ્યક્તિને જાણ કરતા એક અથવા કેટલાક *'અધિક સિદ્ધાંતો'* પર સીધી અસર કરીને જે તેની જોગવાઈઓ જણાવે છે. બંધારણીય સુધારાની ન્યાયિક સમીક્ષામાં આગળ, અદાલત સુધારેલી જોગવાઈના ઈતિહાસ, અથવા નવી જોગવાઈ બંધારણની

ઓળખ, અથવા ચારિત્ર્ય અથવા પ્રકૃતિને કેવી રીતે અસર કરે છે તે અંગે વિચારણા કરશે.

30. બંધારણીય સુધારાઓની ન્યાયિક સમીક્ષાનું ધોરણ, અલગ–અલગ પરિભાષાઓ – ઓળખ, વ્યક્તિત્વ, પ્રકૃતિ અને ચારિત્ર્ય પર દોરે છે કે કેમ તે જોવા માટે કે બંધારણીય ઓળખ મૂળભૂત પરિવર્તનમાંથી પસાર થાય છે કે કેમ કે બંધારણમાં તે ક્યારેય ન હોઈ શકે. અથવા, અલગ રીતે કહીએ તો, કસોટી એ છે કે શું સુધારાની અસર બંધારણને બદલવાની છે, જે તેને ક્યારેય માનવામાં ન આવે. દરેક શરતો, એટલે કે ઓળખ, પ્રકૃતિ, વ્યક્તિત્વ, પાત્ર, અને તેથી વધુ, એ વિચારને વ્યક્ત કરવાની પદ્ધતિઓ છે કે બંધારણનો અમુક ભાગ, તેની સ્પષ્ટ જોગવાઈઓ દ્વારા અથવા તેની સામાન્ય યોજના દ્વારા, અને છતાં તે જોગવાઈઓને વટાવીને, એમ્બેડેડ છે. સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતો તરીકે, જેનો નાશ અથવા નુકસાન કરી શકાતું નથી.

31. ઉપરના ફકરાઓમાં મૂળભૂત માળખાના મૂલ્યાંકનની કસોટી રજૂ કર્યા પછી, હું હવે નીચેના વિભાગોમાં અસ્પષ્ટ સુધારા માટે સમીક્ષાના આ ધોરણને લાગુ કરીશ.

III. પ્રશ્ન 3 અંગે: બાકાત ક્લોઝનું વિશ્લેષણ 'અન્ય' અને શું તે મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે કે કેમ

32. કલમ 15 અને 16 માં કલમ (6) નો સમાવેશ, એક નવો વર્ગ એટલે કે, 'આર્થિક રીતે નબળા વિભાગો' રજૂ કરે છે જે કલમ 15(4) સિવાયના '*અન્ય વર્ગો*' માં આવરી લેવાયેલા વર્ગો તરીકે વ્યાખ્યાયિત થયેલ છે. [એટલે કે, સામાજિક અને

અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ સહિત શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો, જે કલમ 16(4) માં આવરી લેવામાં આવેલા 'નાગરિકોના પછાત વર્ગ' સાથે સુસંગત છે]. આ નવી અભિવ્યક્તિનું સાદા અર્થઘટન, ઑબ્જેક્ટ્સ અને કારણોના નિવેદન સાથે વાંચવામાં આવે છે, તે વિચારને ઘર આપે છે કે 'ખાસ જોગવાઈ' માટેનો આ સંકેત – આરક્ષણ સહિત, ફક્ત નવા બનાવેલા વર્ગ માટે છે અને કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ વર્ણવેલ વર્ગોને બાકાત રાખે છે. આ તે આધાર છે કે જેના આધારે અરજદારોએ તેમનો પડકાર ઉઠાવ્યો અને દલીલ કરી કે બાકાત સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને તે મૂળભૂત માળખાના ઉલ્લંઘન સમાન છે.

33. યુનિયનની સ્થિતિ એ હતી કે એસસી/એસટી/ઓબીસી સમુદાયોને બાકાત રાખવા સામેના વાંધાઓને સ્વીકારી શકાય નહીં; કોઈપણ રીતે, આવી બાકાત બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડવાના સ્તરે પહોંચી ન હતી. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આરક્ષણની પદ્ધતિ પોતે જ તેની અંદર બાકાત રાખવાનો વિચાર ધરાવે છે. પરિણામે, એસસી/એસટી/ઓબીસી માટે સામૂહિક રીતે 50% અનામતના માર્ગ દ્વારાઅલગ કરાયેલ, તે સૂચવે છે કે અન્ય લોકોને અલગ રાખવામાં આવે છે અને સમાજના નબળા વર્ગો માટે આવા આરક્ષણ પર પ્રશ્ન કરી શકતા નથી (જેમ કે ઈન્દ્રા સાહનીમાં સ્થાયી થયા છે.). એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે લક્ષ્ય જૂથો સિવાયની તમામ શ્રેણીઓને બાકાત રાખવી [એટલે કે, SC/ST/OBC અને સામાન્ય વર્ગ કે જેઓ આર્થિક માપદંડ પૂરા કરતા નથી] તે ભેદભાવપૂર્ણ નથી, બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરવા દો.

34. સ્પષ્ટપણે આર્ટિકલ 15(6) અને 16(6)માં 'અન્ય' વાક્ય જે રીતે દેખાય છે તે રીતે કોઈ વિવાદ નથી, – અરજદારો અથવા પ્રતિવાદીઓ બંનેની બાજુએ. તે બાકાત ગર્ભિત છે, તેના પર સંમત છે – અલગતાનો મુદ્દો ફક્ત તેના પર છે કે આવી બાકાત માન્ય છે કે નહીં. આની તપાસ કરવા માટે, સમાનતા સંહિતા અને તેની સામગ્રીની રચના કરતી જોગવાઈઓનો ઈતિહાસ શોધી કાઢવો જરૂરી છે અને મૂળભૂત માળખાના મૂલ્યાંકન માટે સંબંધિત સિદ્ધાંત(ઓ)ને બહાર કાઢવા માટે કે જેમણે તેનું અર્થઘટન કર્યું છે. આ માટે, હું પ્રથમ તો સમાનતા સંહિતાની રચના કરતી જોગવાઈઓનો ઇતિહાસ શોધીશ, બીજું આ સંહિતાની સામગ્રીની ચર્ચા કરીશ; ત્રીજે સ્થાને, આ સમાનતા સંહિતા પોતે મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ કેવી રીતે છે,; અને છેલ્લે કેવી રીતે વિવાદિત સુધારો બાકાતના આધારે મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

A. સમાનતા કોડનું ઐતિહાસિક વિશ્લેષણ

(i) કલમ 15

35. મૂળ મુસદ્દારૂપ બંધારણમાં કલમ 9 ના ડ્રાફ્ટમાં બિન–ભેદભાવના વિચારનો વ્યાપકપણે સમાવેશ કરતી જોગવાઈ હતી, જે પાછળથી કલમ 15 તરીકે ઉભરી આવી હતી. આ આર્ટીકલ અને વધુ ખાસ કરીને કલમ 15(2), વિવિધ ક્ષેત્રોમાં ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે કે ભેદભાવ વિનાના ધોરણે સુવિધાઓ, જગ્યાઓ અને સંસાધનોની શ્રેણીમાં પ્રવેશ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવે.

36. આ કલમનો ઈતિહાસ અને ઉત્ક્રાંતિ આજે જે રીતે ઉભી છે, તે છતી કરી રહી છે. મોતીલાલ નેહરુ રિપોર્ટ 1928 [36] , સ્વ–શાસનની માંગમાં, શાસન અને મૂળભૂત માનવ અધિકારોના ચાર્ટરની ભલામણ કરી હતી. સંબંધિત જોગવાઈ, કલમ 4 (v), (vi), (xiii) અને (xiv) નીચે મુજબ વંચાય છે:

(v) ભારતના કોમનવેલ્થના તમામ નાગરિકોને રાજ્ય દ્વારા જાળવવામાં આવતી અથવા સહાયિત કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશની બાબતમાં જાતિ અથવા સંપ્રદાયના કોઈપણ ભેદ વિના પ્રાથમિક શિક્ષણનો અધિકાર છે અને આ અધિકાર સક્ષમ અધિકારી દ્વારા યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવે ત્યારે તરત જ લાગુ કરવામાં આવશે. જો કે, વસ્તીમાં નોંધપાત્ર શક્તિ ધરાવતા લઘુમતીઓના બાળકોને તેમની પોતાની ભાષાના માધ્યમથી અને તેમની વચ્ચે પ્રચલિત લિપિમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં જાહેર શિક્ષણ આપવા માટે રાજ્ય દ્વારા પૂરતી જોગવાઈઓ કરવામાં આવશે. સમજૂતી: – આ જોગવાઈ રાજ્યને ઉક્ત શાળાઓમાં કોમનવેલ્થની ભાષાનું શિક્ષણ ફરજિયાત બનાવવાથી અટકાવશે નહીં.

(vi) કાયદા માટે તમામ નાગરિકો સમાન છે અને સમાન નાગરિક અધિકાર ધરાવે છે.

***** ***** ****** ******

(xiii) કોઈ પણ વ્યક્તિ તેના ધર્મ, જાતિ અથવા સંપ્રદાયના કારણે જાહેર રોજગાર, સત્તા અથવા સન્માન અને કોઈપણ વેપાર અથવા કૉલિંગના ઉપયોગના સંદર્ભમાં કોઈપણ રીતે પૂર્વગ્રહ રાખશે નહીં.

(xiv) તમામ નાગરિકોને જાહેર રસ્તાઓ, સાર્વજનિક કૂવાઓ અને જાહેર રિસોર્ટના અન્ય તમામ સ્થળો સુધી પહોંચવાનો અને તેનો ઉપયોગ કરવાનો સમાન અધિકાર છે.'

[36] મોતીલાલ નેહરુ રિપોર્ટ, 1928 <https://www.constitutionofindia.net/historical constitutions/nehru report motilal nehru 1928 1st%20Janu ary %201928 >

37. એ જ રીતે, ઐતિહાસિક પૂના સંધિ [37] માં હવે કલમ 15 અને 16 શું છે તેના બીજ સમાવિષ્ટ છે:

'...8. સ્થાનિક સંસ્થાઓની કોઈપણ ચૂંટણી અથવા જાહેર સેવાઓમાં નિમણૂકના સંદર્ભમાં તેના હતાશ વર્ગના સભ્ય હોવાના આધારે કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે કોઈ વિકલાંગતા જોડાયેલી હોવી જોઈએ નહીં. જાહેર સેવાઓમાં નિમણૂક માટે નિર્ધારિત શૈક્ષણિક લાયકાતોને આધીન, આ સંદર્ભમાં હતાશ વર્ગોનું ન્યાયી પ્રતિનિધિત્વ સુરક્ષિત કરવા માટેના દરેક પ્રયાસો કરવામાં આવશે.

9. દરેક પ્રાંતમાં શૈક્ષણિક ગ્રાન્ટમાંથી પર્યાપ્ત રકમ કાનમાં હશે – હતાશ વર્ગના સભ્યોને શૈક્ષણિક સુવિધાઓ પૂરી પાડવા માટે ચિહ્નિત કરવામાં આવશે,'

[16] પૂના સંધિ, 24 – 1932 ના રોજ પૂના ખાતે જાતિ – હિંદુઓ અને દલિતોના આગેવાનો દ્વારા સંમત થયેલ

<https://www.constitutionofindia.net/historicalConstitutions/poonapact 1932 br ambedkar and mk gandhi 24th%20September %201932>

38. ડૉ. આંબેડકર [38] અને શ્રી. કે.એમ. મુનશી [39] , સમાન તર્જ પર, બે સંસ્કરણોનો મુસદ્દો તૈયાર કર્યો હતો. આ બે મુસદ્દાઓ પર મૌલિક અધિકારો પરની પેટા સમિતિ દ્વારા ચર્ચા કરવામાં આવી હતી અને તેમના ડ્રાફ્ટ રિપોર્ટમાં એક સુધારેલ ફોર્મનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો:

(1) સંઘની અંદરની તમામ વ્યક્તિઓ કાયદા સમક્ષ સમાન હશે. યુનિયનના પ્રદેશોમાં કાયદાના સમાન રક્ષણથી કોઈ વ્યક્તિગતને નકારવામાં આવશે નહીં. ધર્મ, જાતિ, જાતિ, ભાષા અથવા લિંગના આધારે કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં.

વિશેષ રીતે –

(a) જાહેર ભંડોળમાંથી સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે જાળવવામાં આવેલા કૂવાઓ, ટાંકીઓ, રસ્તાઓ, શાળાઓ અને જાહેર રિસોર્ટના સ્થળોના ઉપયોગના

સંદર્ભમાં અથવા સામાન્ય જનતાના ઉપયોગને સમર્પિત કરવામાં આવેલ ઉપરોક્ત કોઈપણ આધાર પર કોઈપણ વ્યક્તિ સાથે કોઈ ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં [19]

[૧૭] આર્ટી. II(1)(4), ડૉ. બી.આર. આંબેડકરના ડ્રાફ્ટમાં બી. શિવા રાવમાં ઉપલબ્ધ છે, 'ભારતના બંધારણની રચના: સિલેક્ટ ડોક્યુમેન્ટ્સ', ભાગ. II, 4(ii)(d), p. 86:

'જે કોઈ પણ વ્યક્તિને નકારે છે, કાયદા દ્વારા તમામ વર્ગોની વ્યક્તિઓને લાગુ પડતાં કારણો સિવાય અને તેમની સામાજિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં લીધા વિના, કોઈપણ રહેઠાણ, લાભો, સુવિધાઓ, ધર્મશાળાઓના વિશેષાધિકારો, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, રસ્તાઓ, રસ્તાઓ, શેરીઓનો સંપૂર્ણ આનંદ. , ટાંકીઓ, કુવાઓ અને અન્ય પાણીના સ્થળો, જમીન, હવા અથવા પાણી, થિયેટરો અથવા જાહેર મનોરંજનના અન્ય સ્થળો, રિસોર્ટ અથવા સગવડતા પરની જાહેર અવરજવર, જ્યાં તેઓને સમર્પિત અથવા જાળવણી અથવા જાહેર ઉપયોગ માટે લાઇસન્સ આપવામાં આવે છે. ગુના માટે દોષિત'.

[39] આર્ટી. III (1), (3), (4)(b) બી. શિવા રાવમાં ઉપલબ્ધ કે. એમ. મુનશીના ડ્રાફ્ટમાં, *'ભારતના બંધારણની રચના: સિલેક્ટ ડોક્યુમેન્ટ્સ'*, ભાગ. II, 4(ii)(b), p. 74 – 75.

'ધર્મ, જાતિ, રંગ, જાતિ, ભાષા અથવા લિંગને ધ્યાનમાં લીધા વિના તમામ વ્યક્તિઓ કાયદા સમક્ષ સમાન છે અને સમાન અધિકારો માટે હકદાર છે અને સમાન ફરજોને પાત્ર છે.મહિલા નાગરિકો રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક જીવનના તમામ ક્ષેત્રોમાં પુરૂષ નાગરિકોની સમાન છે અને સમાન નાગરિક અધિકારો માટે હકદાર છે અને સમાન નાગરિક ફરજોને આધીન છે સિવાય કે કાયદા દ્વારા આવા અધિકારો અથવા ફરજોમાં અપવાદ કરવામાં આવ્યો હોય. સેક્સના કારણે યુનિયન.

***

ધર્મ, જાતિ, રંગ, જાતિ અથવા ભાષાને ધ્યાનમાં લીધા વિના, તમામ વ્યક્તિઓ પર મર્યાદાઓ લાદવા જેવા કાયદાઓને આધીન તમામ વ્યક્તિઓને જાહેર સ્થળોએ સમાન સુવિધાઓનો આનંદ માણવાનો અધિકાર છે.'

[40] ડ્રાફ્ટ રિપોર્ટ, પરિશિષ્ટ, કલમ 4 બી. શિવા રાવમાં ઉપલબ્ધ છે, 'ભારતના બંધારણની રચના: દસ્તાવેજો પસંદ કરો', ભાગ. II, 4(iv), p. 138.

39. ચર્ચાઓ પછી, સલાહકાર સમિતિએ ભલામણ કરી કે ભેદભાવ વિનાની જોગવાઈ એ 'નાગરિક'નું રક્ષણ કરતી સ્વતંત્ર કલમ હશે, અને 'ભાષા'નો આધાર કાઢી નાખવામાં આવ્યો. લઘુમતી સબ-કમિટીના સભ્યોએ પછી આ કલમ પર વિચાર કર્યો અને વધુ ભલામણો કરી – જેમાં શિક્ષણ અને શાળાઓ આ જોગવાઈના દાયરામાં ન હોવા જોઈએ. ડો. આંબેડકર સહિત ચાર સભ્યોની પેટા-સમિતિની રચના કરવામાં

આવી હતી અને આ અંગે ચોક્કસ જોગવાઈ દોરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. આના પરિણામે એક સામાન્ય જોગવાઈ થઈ જે નીચે મુજબ વાંચે છે: *'રાજ્ય કોઈપણ નાગરિકો સાથે ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા લિંગના આધારે કોઈ ભેદભાવ કરશે નહીં'*, પરંતુ તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું હતું કે વેપારી સંસ્થાઓ, રેસ્ટોરન્ટ્સ વગેરેની ઍક્સેસના સંદર્ભમાં, 'સેક્સ' એ પ્રતિબંધિત આધાર નહીં હોય. આ પણ, એકત્ર થઈ શક્યું ન હતું અને તેથી, ફરીથી તૈયાર કરાયેલ કલમ [40] માં ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરતો સામાન્ય સિદ્ધાંત હતો, જેમાં મહિલાઓ અને બાળકોના લાભ માટે અલગ-અલગ સુવિધાઓની મંજૂરી આપતી જોગવાઈની અંદર એક અલગ સ્પષ્ટીકરણ હતું. નાના ફેરફારો સાથે, ઑક્ટોબર 1947 ના ડ્રાફ્ટ બંધારણમાં કલમ 11 તરીકે આનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, અને પછીથી આર્ટિકલ 9 તરીકે ડ્રાફ્ટિંગ કમિટી દ્વારા ફેરફાર કર્યા વિના સ્વીકારવામાં આવ્યો હતો. બંધારણ સભામાં ચર્ચાઓ જે કલમ 15(1) અને 15(1)ની રચના તરફ દોરી જાય છે. 15(2) સ્પષ્ટપણે સમાનતાના મૂળભૂત પાસાઓમાંના એક તરીકે બિન-ભેદભાવના સર્વગ્રાહી વિચાર તરફ નિર્દેશ કરે છે [જે આ અદાલતના ન્યાયશાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબિત થાય છે; **ભાગ III (A)** માં વધુ વિસ્તૃત].

[40] *'(1) રાજ્ય કોઈપણ નાગરિક સાથે ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા લિંગના આધારે કોઈ ભેદભાવ કરશે નહીં. (2) કોઈપણ નાગરિક સાથે ધર્મ, જાતિ, જાતિ અથવા લિંગના કોઈપણ આધાર પર કોઈ ભેદભાવ રહેશે નહીં*

(a) સાર્વજનિક રેસ્ટોરાં અને હોટલ સહિત વેપારી સંસ્થાઓની ઍક્સેસ;

(b) કુવાઓ, ટાંકીઓ, રસ્તાઓ અને જાહેર રિસોર્ટના સ્થળોનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ અથવા આંશિક રીતે જાહેર ભંડોળમાંથી જાળવવામાં આવે છે અથવા સામાન્ય જનતાના ઉપયોગ માટે સમર્પિત છે:

જો કે આ કલમમાં સમાવિષ્ટ કંઈપણ મહિલાઓ અને બાળકો માટે અલગ જોગવાઈ કરવામાં આવતા અટકાવશે નહીં.

સલાહકાર સમિતિની કાર્યવાહી, એપ્રિલ 21 – 22, 1947; અને સલાહકાર સમિતિનો વચગાળાનો અહેવાલ, પરિશિષ્ટ. દસ્તાવેજો પસંદ કરો, વોલ્યુમ. II, 6(iv) અને 7(i), p. 221, 253, 254 – 4, 296

40. કાયદાઓ અથવા વહીવટી કાર્યવાહી કે જે વધુ ભેદભાવ, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે, પ્રતિબંધિત આધારો પર, સમાનતાના અધિકારના ઉલ્લંઘન તરીકે પણ ઓળખવામાં આવ્યા છે, અને પરિણામે આ અદાલત દ્વારા નિયમિતપણે, સ્ટ્રાઇક કરવામાં આવી છે [42].

[42] એર ઈન્ડિયા વિ. નરગેશ મિર્ઝા (1981) SC 1829, 1982 SCR (1) 438 ; વિશાકા વિ. રાજસ્થાન રાજ્ય (1997) 6 SCC 241: 1997 SCC (Cri) 932 ; અનુજ ગર્ગ અને અન્ય વિ. હોટેલ એસોસિએશન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ અન્ય, (2008) 3 SCC 1 ;

નેશનલ લીગલ સર્વિસ ઓથોરિટી v UOI અને અન્ય (2014) 5 SCC 438 ; ઈન્ડિયન યંગ લોયર્સ એસોસિએશન અને ઓ.આર.એસ. v. કેરળ રાજ્ય અને

Ors. (2019) 11 SCC 1 ; વિનીતા શર્મા વિ. રાકેશ શર્મા અને અન્ય, (2020) 9 SCC 1 ; સચિવ, સંરક્ષણ મંત્રાલય વિ. બબીતા પુનિયા અને અન્ય (2020) 7 SCC 469 ; લેફ્ટનન્ટ કર્નલ નીતિશા એન્ડ અધર્સ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા એન્ડ અધર્સ, 2021 એસસીસી ઓનલાઈન એસસી 261 .

(ii) કલમ 16

41. જ્યાં સુધી કલમ 16 છે, તે જોગવાઈ પાછળનો વિચાર જાહેર રોજગારની બાબતોમાં સમાન તક (આમુખમાં દેખાય છે તેમ) હાંસલ કરવાનો હતો. કલમ 15(1) અને 16(1) વચ્ચેનો તફાવત એ છે કે પૂર્વ સામાન્ય રીતે લાગુ પડે છે અને રાજ્યને વિવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ગણતરીના આધારો પર ભેદભાવ કરવાથી પ્રતિબંધિત કરે છે – જેમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, સુવિધાઓ અને અન્ય જાહેર માલસામાનની ઍક્સેસનો સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાતિ, ધર્મ અથવા લિંગ વગેરેને ધ્યાનમાં લીધા વિના ઉપલબ્ધ છે. કલમ 16(1) એક સકારાત્મક અધિકાર છે જે જાહેર કરે છે કે જાહેર રોજગાર માટેની તકોની દ્રષ્ટિએ બધા સમાન છે. કલમ 16(2) જાતિ, જાતિ, ધર્મ, જાતિ, જાતિ, વંશ, જન્મ સ્થળ અને રહેઠાણ [જેમાંથી કેટલાક કલમ 15(1) હેઠળ પ્રતિબંધિત જમીનથી અલગ છે] જેવા આધારોની ગણતરી કરે છે જેના આધારે રાજ્ય ભેદભાવ ન કરી શકે. કલમ 16(3) સંસદને કાયદો ઘડવાની સત્તા આપે છે, રાજ્ય અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશમાં રહેઠાણની જરૂરિયાતો નિર્ધારિત કરે છે, નોકરીના વર્ગ અથવા વર્ગો માટે અથવા સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તાધિકારીઓની નિમણૂક માટે, રાજ્યની અંદર અથવા કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ. બંધારણના ઘડવૈયાઓ રાજ્યની ધારાસભાને રાજ્ય અથવા સ્થાનિક

સત્તાધિકારીઓમાં રોજગાર માટે સ્થાનિક રહેણાંક લાયકાતો નિર્ધારિત કરવાની સત્તા સાથે સજ્જ કરવા માંગતા ન હતા અને તે સત્તા સંસદને સોંપવાનું પસંદ કરતા હતા જે તે સંદર્ભમાં સામાન્ય ઉપયોગના સિદ્ધાંતો મૂકે તેવી અપેક્ષા હતી. અનુચ્છેદ 16(4) એ મૂળ બંધારણની એકમાત્ર જોગવાઈ છે જેણે અનામતને સક્ષમ કર્યું છે – કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં કે જેઓ રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા ન હતા.

42. આ સંદર્ભમાં, આર્ટિકલ 10(1) ના મુસદ્દામાં 'પછાત વર્ગો' સાથે સંકળાયેલી ચર્ચાના તે ભાગમાં – બંધારણ સભાની ચર્ચાઓમાં, ડૉ. આંબેડકરે ત્રણ દૃષ્ટિકોણ વિશે વાત કરી હતી જેણે વ્યવહારુ દરખાસ્ત સાથે સમાધાનની ભલામણ કરી હતી: સૌપ્રથમ, કે ચોક્કસ પોસ્ટ માટે લાયક દરેક વ્યક્તિ તેના માટે અરજી કરવા અને સ્પર્ધા કરવા માટે મુક્ત હોવી જોઈએ; બીજું, કે પ્રથમ નિયમની સંપૂર્ણ કામગીરીનો અર્થ એ થશે કે કોઈપણ વર્ગ અથવા સમુદાય માટે બિલકુલ આરક્ષણ હોવું જોઈએ નહીં; અને ત્રીજો મહત્વનો મુદ્દો એ છે કે સૈદ્ધાંતિક રીતે, તકની સમાનતા બધા માટે ઉપલબ્ધ હોવી જોઈએ, તે જ સમયે, અમુક સમુદાયના પ્રવેશ માટે કેટલીક જોગવાઈ કરવી જોઈએ *'જે અત્યાર સુધી વહીવટની બહાર છે'*[42].

[42] બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ, ભાગ. 7, 30 મી નવેમ્બર 1948, 7.63.205.

43. કલમ 10(3) ની દરખાસ્ત કરતા, ડૉ. આંબેડકરે જણાવ્યું કે કલમ 10(1) (અનુક્રમે કલમ 16(4) અને 16(1)નો પુરોગામી) એક *'સામાન્ય સિદ્ધાંત'* છે:

'તે જ સમયે, મેં કહ્યું તેમ, અમારે અમુક સમુદાયો દ્વારા કરાયેલી માંગ સાથે આ સૂત્રનું સમાધાન કરવું પડ્યું હતું કે વહીવટીતંત્ર જે હવે – ઐતિહાસિક કારણોસર – એક સમુદાય અથવા કેટલાક સમુદાયો દ્વારા નિયંત્રિત છે, તે પરિસ્થિતિ અદૃશ્ય થઈ જવી જોઈએ અને તે અન્ય લોકોને પણ જાહેર સેવાઓમાં પ્રવેશવાની તક મળવી જોઈએ.'

ડૉ. આંબેડકરે પછી કહ્યું કે અનામત લઘુમતી પદો માટે આદર્શ રીતે કાર્ય કરવું જોઈએ અને હકારાત્મક ભેદભાવ માટે ઓળખી શકાય તેવો સિદ્ધાંત *'પછાત જેવા લાયકાત ધરાવતા શબ્દસમૂહનો ઉપયોગ હશે'*[44] જેની તરફેણમાં અપવાદ વિના કરી શકાય. જે અપવાદ આખરે નિયમને ખાઈ શકે છે.

[44] Ibid.

44. કલમ 16 ની સમગ્ર યોજના પાછળનો વિચાર અથવા પ્રબળ થીમ, કલમ 16(4) દ્વારા–જાહેર રોજગારની બાબતોમાં તકની સમાનતા છે. તે જ સમયે, બંધારણના ઘડવૈયાઓને સમજાયું કે જ્યાં સુધી જ્ઞાતિ પ્રથાઓ અથવા આવા અવરોધોને કારણે જાહેરમાં પ્રતિબંધિત નાગરિકોના સૌથી પછાત વર્ગના પ્રતિનિધિત્વને સુનિશ્ચિત કરતી કેટલીક વિશેષ જોગવાઈ દ્વારા રોજગાર ભથ્થું બનાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી નોંધપાત્ર સમાનતા પ્રાપ્ત થશે નહીં. તેથી, કલમ 16(4) નો વિચાર આવશ્યકપણે પ્રતિનિધિત્વને સક્ષમ કરવાનો છે, નિયંત્રક પરિબળ પ્રતિનિધિત્વની પર્યાપ્તતા છે. તે સિવાય, અન્ય નિયંત્રણ કે જે બંધારણે કલ્પના કરી છે તે નાગરિકોના પછાત વર્ગોની

ઓળખ એ પ્રવૃત્ત જોગવાઈઓ દ્વારા છે જે સંસ્થાઓની સ્થાપના કરે છે જે ચોક્કસ ધોરણો પર આધારિત ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ રીતે કાર્ય કરે છે – કલમ 340, 341 અને 342, જે SC/ST/BC – અને નવી ઉમેરવામાં આવેલ કલમ 342A ની ઓળખ સાથે સંબંધિત છે..

(iii) કલમ 17

45. બંધારણના ઘડવૈયાઓની અસ્પૃશ્યતાને તમામ સ્વરૂપો (ધર્મ અથવા સમુદાયના કોઈપણ સંદર્ભ વિના)માં ગેરકાયદેસર ઠેરવવાની ચિંતાને પરિણામે કલમ 17 તરીકે તેની સ્પષ્ટ અભિવ્યક્તિ થઈ, જેમાં અભિવ્યક્તિ 'અસ્પૃશ્યતા' અવ્યાખ્યાયિત રહી ગઈ. વિધાનસભાની ચર્ચાઓ સૂચવે છે કે આ ઈરાદાપૂર્વક કરવામાં આવ્યું હતું. બી. શિવરાવનો ગ્રંથ [45] જાહેર કરે છે કે મૂળભૂત અધિકારો પરની પેટા સમિતિની કાર્યવાહી, જેણે મૂળભૂત અધિકારો પરના મુસદ્દા જોગવાઈઓ તૈયાર કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું હતું, જેમાં 'અસ્પૃશ્યતા' નાબૂદી માટે સક્ષમ એક કલમ સૂચવવામાં આવી હતી – આ.) કે.એમ. મુનશીના મૂળભૂત અધિકારોના ડ્રાફ્ટની કલમ III ના કલમ 4(a) હતી:

'અસ્પૃશ્યતા નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને તેની પ્રથા સંઘના કાયદા દ્વારા સજાપાત્ર છે.'

[45] બી. શિવા રાવ, ભારતના બંધારણની રચના: અ સ્ટડી, ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ પબ્લિક એડમિનિસ્ટ્રેશન (1968), પૃ. 202.

અને એ જ રીતે, ડૉ. આંબેડકરના ડ્રાફ્ટની કલમ 11(1) એ પ્રદાન કરે છે કે:

'પદ, જન્મ, વ્યક્તિ, કુટુંબ, ધર્મ અથવા ધાર્મિક ઉપયોગ અને રિવાજોમાંથી ઉદ્ભવતા કોઈપણ વિશેષાધિકાર અથવા અપંગતાને નાબૂદ કરવામાં આવે છે.'

46. અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા (તેના તમામ સ્વરૂપોમાં) ગેરકાનૂની ઠરાવવામાં આવે તે અંગે બંધારણ સભામાં પ્રતિનિધિઓના તમામ વર્ગોમાં સર્વસંમતિ હોવાથી નોંધપાત્ર ચર્ચાઓ થઈ. એસેમ્બલીએ અસ્પૃશ્યતાની રચનાની સૂક્ષ્મ બાબતો તરફ ધ્યાન દોર્યું, શું એકલા હિન્દુ ધર્મમાં તેની પ્રથાઓ પ્રતિબંધ માટે લાયક છે, અથવા આંતર-સાંપ્રદાયિક રીતે પણ, વગેરે. ડૉ. આંબેડકર, કે.એમ. મુનશી, સરદાર પટેલ અને બીએન રાઉએ ભાગ લીધો હતો. આ બધી ચર્ચાઓમાં. શિવા રાવ અવલોકન કરે છે કે સમિતિ સામાન્ય નિષ્કર્ષ પર આવી હતી કે *'કલમનો હેતુ તેના તમામ સ્વરૂપોમાં અસ્પૃશ્યતાને નાબૂદ કરવાનો હતો – પછી ભલે તે સમુદાયમાં હોય કે વિવિધ સમુદાયો વચ્ચેની અસ્પૃશ્યતા હોય'*[46]. લેખમાં સુધારો કરવાના પ્રયાસો સાવચેતીભર્યા અને વ્યાપક વિચાર-વિમર્શને કારણે અને સભ્યોમાં સર્વસંમતિને કારણે બિનજરૂરી માનવામાં આવ્યા હતા; વાસ્તવમાં ડ્રાફ્ટમાં કોઈ ફેરફાર થયો ન હતો, જે બંધારણનો ભાગ બનવા માટે બચી ગયો હતો:

'અસ્પૃશ્યતા' નાબૂદ કરવામાં આવી છે અને કોઈપણ સ્વરૂપમાં તેની આચરણ પ્રતિબંધિત છે. 'અસ્પૃશ્યતા'થી ઉદ્ભવતી કોઈપણ વિકલાંગતાનો અમલ કાયદા અનુસાર સજાપાત્ર ગુનો ગણાશે.'

[25] Ibid.

47. પરિણામ રાજ્ય, વ્યક્તિઓ અને અન્ય સંસ્થાઓ દ્વારા – તેના તમામ સ્વરૂપોમાં અસ્પૃશ્યતાને ગેરકાયદેસર ઠેરવતા, કલમ 17 જે રીતે છે તે મુજબની એક સર્વગ્રાહી જોગવાઈ હતી. આ જોગવાઈની પહોંચ અને સ્વીપ – જેમ કે કલમ 15(2) વિશાળ છે; તે તેની એપ્લિકેશનમાં ખરેખર આડી છે.

48. જસ્ટિસ દિનેશ મહેશ્વરીના ચુકાદામાં કલમ 15 અને 16 સંબંધિત કેસ કાયદાને નોંધપાત્ર રીતે આવરી લેવામાં આવ્યો છે તે જોતાં, મેં તેનો પુનરોચ્ચાર કર્યો નથી. જો કે, મારો વિચારણા મુજબનો અભિપ્રાય છે કે કલમ 17 ને યોગ્ય ભારણ આપવામાં આવ્યું ન હતું, જે કેટલાક અરજદારોની દલીલ મુજબ, સમાનતા સંહિતાનો પણ એક ભાગ છે; મેં કેટલાક ચુકાદાઓનો સમાવેશ કર્યો છે જે આ હુકમના મહત્વ અને તેની સતત જરૂરિયાત પર ભાર મૂકે છે.

49. અસ્પૃશ્યતાની સામાજિક દુષ્ટતા અને અસ્પૃશ્યતા આધારિત ભેદભાવની તેની અસ્પૃશ્યતાની અસર આ અદાલત દ્વારા, *કર્ણાટક રાજ્ય વિ. અપ્પા બાલુ ઇંગલે*, 1995 Supp (4) SCC 469 માં આ અદાલત દ્વારા વર્ણવવામાં આવી હતી .

> *'21. આમ તે તારણ પર આવી શકે છે કે અસ્પૃશ્યતા સદીઓથી જોવા મળતી સામાજિક–ધાર્મિક પ્રથાઓના અભિન્ન પાસા તરીકે વિકસી છે; વિવિધ આધારો પર દલિતોને સમાજના મુખ્ય પ્રવાહથી દૂર રાખવા, પછી તે ધાર્મિક, રિવાજ, પ્રદૂષણની પાયાવિહોણી માન્યતાઓ વગેરે હોય. તે દલિતો પ્રત્યે ભારતીય*

સામાજિક વ્યવસ્થાના સામાન્ય લોકોનું વલણ અને વર્તન છે. જો કે તે જાતિ પ્રણાલીના એક અભિન્ન અંગ તરીકે વિકસ્યું છે, તે પોતે જ એક સંસ્થા બની ગયું છે અને તે દલિતો પર જાહેર રિસોર્ટ, જાહેર માધ્યમો, રસ્તાઓ, મંદિરો, પાણીના પ્રવેશ અને ઉપયોગ માટે અપંગતા, પ્રતિબંધો, શરતો અને પ્રતિબંધો લાગુ કરે છે. સ્ત્રોતો, તળાવો, સ્નાન ઘાટ વગેરે, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ અથવા વ્યવસાય અથવા વ્યવસાય જે બધા માટે ખુલ્લા છે અને જન્મના કારણે તેઓ સામાજિક કલંકનો ભોગ બને છે. અસ્પૃશ્યતા અને અનુસૂચિત જાતિ તરીકે જન્મ આમ એકબીજા સાથે જોડાયેલા મૂળ કારણો છે. તેથી, અસ્પૃશ્યતા સ્વતંત્ર સંસ્થા તરીકે દલિતો પ્રત્યેના પૂર્વગ્રહયુક્ત તિરસ્કાર પર આધારિત છે. દલિતોને પ્રદૂષિત, નીચ અને આઉટકાસ્ટ તરીકે જોવાનું વલણ છે. તે મેન્સ રીઆ પર આધારિત નથી. તેથી કોઈપણ સ્વરૂપમાં અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા બંધારણ વિરુદ્ધ ગુનો છે. આ કાયદો દલિતોના નાગરિક અધિકારોનું પણ રક્ષણ કરે છે. અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી એ તેની પ્રસ્તાવનાને અર્થપૂર્ણ બનાવવા અને દલિતોને રાષ્ટ્રીય મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડવા માટે બંધારણની કમાન છે.'

50. મરી ચંદ્ર શેખર રાવ વિ. ડીન, સેઠ જીએસ મેડિકલ કોલેજ અને અન્યો(1990) 3 SCC 130 , સમુદાયો અથવા જાતિઓને અનુસૂચિત જાતિ તરીકે નક્કી કરવા માટેના માપદંડને અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા અને તેની ઘાતક અસરોને કારણે ભોગવતા લોકો તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે. :

'9. એવું લાગે છે કે કેટલાક રાજ્યોમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓને સામાજિક ગેરલાભો સહન કરવો પડ્યો હતો અને વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટેની સુવિધાઓ ન હતી. તેથી, તે એવા ક્ષેત્રોમાં તેમને સમાન બનાવવા માટે જરૂરી છે કે જ્યાં તેઓએ આટલું સહન કર્યું છે અને અવિકસિત સ્થિતિમાં છે તેમની તરફેણમાં આરક્ષણ અથવા રક્ષણ હોવું જોઈએ જેથી કરીને તેઓ વધુ ફાયદાકારક અથવા વિકસિત વિભાગો સાથે સમાન શરતો પર સ્પર્ધા કરી શકે. સમુદાયના. અસ્પૃશ્યતાની પરંપરાગત પ્રથાઓમાંથી ઉદભવેલી અત્યંત સામાજિક અને આર્થિક પછાતતાને સામાન્ય રીતે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિની યાદીમાં સમુદાયનો સમાવેશ કરવા માટે માપદંડ તરીકે ગણવામાં આવે છે....'

51. SC સમુદાયો અસ્પૃશ્યતાની પ્રથાનો ભોગ બનેલા છે, અને સમાનતા કોડનો હેતુ તેમને તકો પૂરી પાડવા અને ભેદભાવને દૂર કરવા માટે હતો, તે વલસામ્મા પોલ અને અન્યો વી. કોચીન યુનિવર્સિટી અને ઓઆરએસ, (1996) 3 SCC 545 માં અગાઉના નિર્ણયમાં વર્ણવવામાં આવ્યું હતું.:

'7. [...] અસ્પૃશ્યતાની પ્રથા, જે સદીઓથી વિકસી હતી, સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિ અને દલિતોના સાંસ્કૃતિક જીવનને નકારી કાઢતી હતી અને કલમ 14 15(2) 15(4) અને 16(4) હેઠળ વિકસિત કાર્યક્રમોનો ઉદ્દેશ્ય લાવવાનો હેતુ હતો. સમાનતાવાદી સુવિધાઓ અને તકો પૂરી પાડીને દલિતોને રાષ્ટ્રીય મુખ્ય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા. તેઓને અનુક્રમે કલમ 366(24) અને કલમ

366(25) હેઠળ અનુક્રમે કલમ 341 અને 342 હેઠળ "અનુસૂચિત જનજાતિ"ની વ્યાખ્યા દ્વારા "અનુસૂચિત જાતિ" તરીકે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. બંધારણીય ફિલસૂફી, નીતિ અને ધ્યેય વિકલાંગતા પીડાતા પ્રતિબંધો અથવા ગેરફાયદાને દૂર કરવાનો છે કે જેના માટે દલિતો/જનજાતિઓ આધિન છે, તેમને સુવિધાઓ અને તકો આપીને રાષ્ટ્રીય મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાનો છે...'

52. *અભિરામ સિંહ અને અન્યો વિ. સી. ડી. કોમાચેનમાં*, (2017) 2 SCC 629 આ અદાલતે SC ના ભેદભાવને નાબૂદ કરવાની 'કેન્દ્રીય થીમ' પર ફરીથી સમીક્ષા કરી:

'118. [...] ધર્મ, જાતિ અને ભાષાના આધારે વસ્તીના મોટા વર્ગો પર ભેદભાવ અને વંચિતતાના ઇતિહાસથી બંધારણ અજાણ નથી. ધર્મ, જાતિ અને ભાષા એ આપણા સમાજના મોટા વર્ગો પર અપરિવર્તનશીલ લાક્ષણિકતાઓના આધારે લાદવામાં આવેલા સામાજિક ભેદભાવનું એટલું જ પ્રતીક છે, જેટલા તેઓ સદીઓના અન્યાયનો જવાબ આપવા માટે સામાજિક ગતિશીલતાના છે. તેઓ ન્યાયી સામાજિક વ્યવસ્થાના નિર્માણ માટે બંધારણની કેન્દ્રીય થીમનો ભાગ છે...'

53. *ભારતીય યંગ લોયર્સ એસો. વિ. કેરળ રાજ્ય*, (2019) 11 એસસીસી 1 માં બંધારણીય બેંચનો ચુકાદો(સબરીમાલા મંદિર) એ એ હકીકતની નોંધ લીધી કે અસ્પૃશ્યતાની અનિષ્ટ, જેણે ભારતીય વસ્તીના મોટા ભાગને જાતિ–આધારિત

બહિષ્કારના ગળામાં દબાવી રાખ્યા હતા, તેને દૂર કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી, અને વાસ્તવિક સમાનતા હાંસલ કરવાની કોશિશ કરવામાં આવી હતી:

'386. બંધારણના ભાગ III હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલ અધિકારોમાં વ્યક્તિગત ગૌરવનો સામાન્ય દોરો ચાલે છે. બંધારણના અનુચ્છેદમાં ઓવરલેપની ડિગ્રી છે જે મૂળભૂત માનવ સ્વતંત્રતાઓને માન્યતા આપે છે અને શક્ય તેટલા વ્યાપક અર્થમાં તેનું અર્થઘટન કરવું જોઈએ. ત્યારે કહેવા માટે કે બંધારણમાં કલમનો સમાવેશ ગેરંટી આપેલા અધિકારોની વિશાળ મર્યાદાને મર્યાદિત કરે છે, તે ટકાવી શકાશે નહીં. અસ્પૃશ્યતાના સંદર્ભમાં ચોક્કસ જોગવાઈને સમાવવા માટે ફ્રેમર્સ દ્વારા કલમ 17 રજૂ કરવામાં આવી હતી. કલમ 17 ની રજૂઆત બંધારણની પરિવર્તનકારી ભૂમિકા અને વિઝનને દર્શાવે છે. તે સામાજિક માળખામાં સદીઓથી ચાલતા ભેદભાવ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે અને દલિત અને હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા લોકોને ન્યાય અપાવવા માટે બંધારણની ભૂમિકા નિભાવે છે. ભાગ III માં એ ચોક્કસ કલમની ઉપછાયા જે સ્વતંત્રતાના ચોક્કસ પાસા સાથે વહેવાર કરે છે તે ભાગ III માં અન્યત્ર અસ્તિત્વમાં હોઈ શકે છે. તે એટલા માટે છે કારણ કે બધી સ્વતંત્રતાઓ એક અવિભાજ્ય જોડાણ વહેંચે છે. તેઓ એક સાથે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને તેમના સહ–અસ્તિત્વમાં જ ગૌરવ, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાની દ્રષ્ટિ સાકાર થાય છે. પુટ્ટસ્વામી [કે. એસ. પુટ્ટસ્વામી (ગોપનીયતા–9 જે.) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (2017) 10 એસસીસી 1] માં નોંધ્યા મુજબ, 'બંધારણ સભાએ વિચાર્યું કે સ્વતંત્રતાના

કેટલાક પાસાઓને વધુ ભારપૂર્વકની ઘોષણાની જરૂર છે જેથી તેમને સંક્ષિપ્ત કરવા અથવા ઘટાડવાની રાજ્યની સત્તા પર અંકુશ કરવા...'

54. અનુચ્છેદ 17 ની કેન્દ્રીયતા અને SC/ST સમુદાયોને સંડોવતા સમાનતા પરની કોઈપણ ચર્ચામાં તમામ સ્વરૂપોમાં અસ્પૃશ્યતાને દૂર કરવાનો બંધારણીય સંકલ્પ નિર્વિવાદ છે. અન્ય જોગવાઈઓ જેમ કે કલમ 15(2), કલમ 23 અને 24 પણ કલમ 17 ની લિંક ધરાવે છે, કારણ કે બંધારણનો ઉદ્દેશ માત્ર અસ્પૃશ્યતાને ગેરકાનૂની કરવાનો નથી, પરંતુ જાહેર સુવિધાઓની સુનિશ્ચિત કરવાનો છે અને એ પણ ખાતરી આપે છે કે જાતિ ભેદભાવનું કલંક પરિણામવું જોઈએ નહીં. શોષણ

(iv) બંધારણમાં અન્ય જોગવાઈઓ

55. કલમ 16 સિવાય, અન્ય જોગવાઈઓ જે સ્પષ્ટપણે આરક્ષણની વાત કરે છે તે જાહેર રોજગારના સંદર્ભમાં નથી પરંતુ વૈકલ્પિક કચેરીઓના સંદર્ભમાં છે – કલમ 330 અને 332–જે બંનેએ સંબંધિત રાજ્યોના વિધાનસભા અથવા સંસદીય મતવિસ્તારમાં વસ્તીના પ્રમાણમાં અનુ. જાતિ અને અનુ. જનજાતિની તરફેણમાં આરક્ષણને સક્ષમ કર્યું છે..

56. અન્ય જોગવાઈઓ જે સ્પષ્ટપણે રાજ્યને ભેદભાવ આચરવાથી પ્રતિબંધિત કરે છે અને મનાઈ ફરમાવે છે તે કલમ 29(2) અને કલમ 325 છે. કલમ 29 (2) અધિનિયમ કરે છે કે

'કોઈપણ નાગરિકને માત્ર ધર્મ, જાતિ, જાતિ, ભાષા અથવા તેમાંથી કોઈપણના આધારે રાજ્ય દ્વારા સંચાલિત કોઈપણ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ નકારી શકાય નહીં અથવા રાજ્યના ભંડોળમાંથી સહાય મેળવવી નહીં.'

કલમ 325 નીચે મુજબ વાંચે છે:

'325. કોઈપણ વ્યક્તિ ધર્મ, જાતિ, લિંગ, જ્ઞાતિ અથવા સમુદાયના આધારે વિશેષ મતદાર યાદીમાં સમાવેશ માટે અયોગ્ય અથવા દાવો કરવા માટે અયોગ્ય નથી: *સંસદના કોઈપણ ગૃહની ચૂંટણી માટે દરેક પ્રાદેશિક મતદારક્ષેત્ર માટે એક સામાન્ય મતદાર યાદી હોવી જોઈએ. અથવા કોઈપણ રાજ્યના વિધાનસભાના ગૃહ અથવા કોઈપણ ગૃહમાં અને કોઈપણ વ્યક્તિ આવી કોઈપણ યાદીમાં સમાવેશ કરવા માટે અયોગ્ય રહેશે નહીં અથવા ફક્ત ધર્મ, જાતિ, લિંગ, જ્ઞાતિ અથવા તેમાંથી કોઈ ના આધારે આવા કોઈપણ મતદારક્ષેત્ર માટે કોઈ વિશેષ મતદાર યાદીમાં સમાવેશ કરવા માટેનો દાવો કરી શકશે નહીં..'*

B. સમાનતા કોડની સામગ્રી

57. સમાનતા સંહિતા (કલમ 14, 15, 16, અને 17), જેનો આ કોર્ટના અગાઉના વિવિધ નિર્ણયોમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે) કાયદા સમક્ષ સમાનતા અને કાયદાના સમાન રક્ષણના નમ્ર નિવેદનની માત્ર કલ્પના કરતું નથી પરંતુ તેમાં ચોક્કસ

આદેશો પણ છે. પ્રતિબંધિત આધારો પર ભેદભાવ કરવાથી રાજ્ય [જેમ કે જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મ સ્થળ, ધર્મ અથવા તેમાંથી કોઈપણ, કલમ 15 માં; અને કલમ 16 માં જાતિ, લિંગ, ધર્મ, રહેઠાણનું સ્થળ, વંશ, જન્મ સ્થળ અથવા તેમાંથી કોઈપણ]. આ ચોક્કસ મથાળાઓનું સંકલન – જાતિ, ધર્મ અથવા લિંગ જેવા ચોક્કસ મથાળાઓ પર ભેદભાવ ન કરવા માટે રાજ્યને આદેશ આપવો એ સમાનતા કોડનો તેટલો ભાગ છે, જેટલો સામાન્ય રીતે સમાનતાના સિદ્ધાંતને કલમ 14 માં ઘડવામાં આવ્યો છે. અનુચ્છેદ 17 નો સમાવેશ – અસ્પૃશ્યતા સામે, કોઈપણ સ્વરૂપની, એક સ્પષ્ટ મનાઈ હુકમ તરીકે, રાજ્યને જ્ઞાતિના ભેદભાવને, સ્પષ્ટપણે, અથવા વર્ગીકરણ દ્વારા સહન કરવા આદેશ આપે છે, અને સમાનતા સંહિતાના ભાગ રૂપે અને ખરેખર બંધારણના સમગ્ર માળખાના ભાગ રૂપે વિશાળ છે.

58. જોસેફ રાઝે આ પરિમાણને *'વ્યક્તિગત સ્વાયત્તતાનો આદર્શ એ લોકોનું દ્રષ્ટિકોણ છે જે અમુક અંશે, તેમના પોતાના ભાગ્યને નિયંત્રિત કરે છે, તેમના જીવન દરમિયાન ક્રમિક નિર્ણયો દ્વારા તેને તૈયાર કરે છે'*.[૨૬] ડૉ. આંબેડકરે આ મુદ્દાને ખૂબ જ ઉગ્રતાપૂર્વક મૂકતાં કહ્યું હતું કે વ્યવસ્થિત જાતિ ભેદભાવ ગુલામી સમાન છે, કારણ કે આવા તાબેદારીનો અર્થ *'સમાજની એવી સ્થિતિ છે કે જેમાં કેટલાક પુરુષો તેમના આચરણને નિયંત્રિત કરતા હેતુઓને અન્ય લોકો પાસેથી સ્વીકારવાની ફરજ પાડે છે'*.[૨૭] જ્ઞાતિ આધારિત વંશવેલો સમાજોમાં, જે સમાજના નોંધપાત્ર વર્ગ સાથે ભેદભાવ કરતા હતા, પસંદગીની વંચિતતાની હદ એવી હતી કે જેઓ તે જાતિઓ અથવા સમુદાયોમાં જન્મ્યા હતા તેઓ સમુદાયનો ભાગ ન હતા અને તેમને 'બહિષ્કૃત' તરીકે

ઓળખવામાં આવતા હતા. આ બાકાતને ખાસ કરીને બંધારણ દ્વારા લક્ષિત કરવામાં આવ્યું હતું અને તેને નાબૂદ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો. બંધારણીય સુધારા દ્વારા પ્રતિબંધિત આધાર તરીકે જ્ઞાતિ (જ્યાં સુધી ભારતીય સમાજ જાતિ પ્રથામાં માને છે અને તેનું પાલન કરે છે ત્યાં સુધી) નાબૂદ કરવામાં આવે તે અકલ્પ્ય છે. આ ઉદાહરણ એ સમજાવવા માટે આપવામાં આવ્યું છે કે જાતિ ભેદભાવને નિષેધ કરવાનું મૂલ્ય સમાનતા સંહિતાના ભાગરૂપે બંધારણની સ્પષ્ટ જોગવાઈમાં સમાયેલું છે. સમાન રીતે, લિંગ, વંશ અથવા ધર્મ જેવા અન્ય પ્રતિબંધિત આધારોના ભેદભાવને પ્રોત્સાહન આપે છે અથવા તેને મંજૂરી આપે છે તેવા સુધારાની કલ્પના કરી શકાતી નથી. આ બધું જ સમાનતાનું ઉલ્લંઘન કરશે – બંને પાઠ્ય રૂપે, તેમજ સમાનતાના સિદ્ધાંતનું, જે બંધારણ સૂચવે છે. અનુચ્છેદ 15 અથવા 16 (અથવા બંને) હેઠળ આને પ્રતિબંધિત આધારો તરીકે અધિનિયમિત કરવાનો તર્ક એ હતો કે બંધારણના ઘડવૈયાઓ જાણતા હતા કે અદાલતો વાજબી વર્ગીકરણ ક્યારે માન્ય છે તે નક્કી કરવા માટે આ માર્કર્સનો ઉપયોગ કરી શકે છે. આમ, દાખલા તરીકે, જો 'લિંગ' નું નિષિદ્ધ આધાર ગેરહાજર હોત, તો એવી દલીલ કરી શકાઈ હોત કે આપેલ કિસ્સામાં, લિંગ એ *સમજી શકાય તેવા તફાવત માટેનો* આધાર છે. આવા વર્ગીકરણ અને દલીલોને નકારી કાઢવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે, આ પ્રતિબંધિત આધારોને રાજ્ય સામે ચોક્કસ મનાઈ હુકમ તરીકે સામેલ કરવામાં આવ્યા હતા. જોગવાઈઓ અને કોડ, તેથી, માત્ર સમાનતાના ભવ્ય ઘોષણાત્મક સ્વીપ વિશે જ નથી: પરંતુ સમાન જોગવાઈઓ દ્વારા, ઉલ્લેખિત, ગણતરી કરેલ પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાથી બાકાત રાખવા સામેના સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ વિશે પણ છે.

[52] જોસેફ રાઝ, ધ મોરાલિટી ઓફ ફ્રીડમ (OUP, 1986), પૃષ્ઠ. 369.

[53] ડૉ. બી.આર. આંબેડકર, જાતિનો નાશ (1939).

59. અનુચ્છેદ 15, ખાસ કરીને કલમ 15(2) પર વધુ નજીકથી નજર કરીએ તો તે વધુ બતાવશે કે તે જ રીતે કલમ 15(1)માં મોટા ભાગના પ્રતિબંધિત આધારો જાહેર સંસાધનોની પહોંચ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કોતરવામાં આવ્યા હતા – કેટલાક કિસ્સાઓમાં તે રાજ્ય દ્વારા જાળવણી પણ કરવામાં આવતી નથી. પરંતુ સામાન્ય રીતે જાહેર જનતા માટે ઉપલબ્ધ, પ્રતિબંધિત કરી શકાયું નથી. આ જોગવાઈ પણ *ઐતિહાસિક ખોટા*ને ઠીક કરવા માટે કરવામાં આવી હતી, એટલે કે, પાણી, ખોરાક વગેરે જેવા સૌથી મૂળભૂત સંસાધનોથી સમાજના સૌથી વંચિત વર્ગની પહોંચનો ઇનકાર. કલમ 17 હેઠળ અસ્પૃશ્યતા સામેનો મનાઈ હુકમ, એ સુનિશ્ચિત કરે છે કે આવી પ્રથા ગેરકાયદેસર છે, તે વિષયને રાજ્યના ડોમેનમાંથી દૂર કરીને અને તેને કલમ 35 દ્વારા સંસદમાં વિશિષ્ટ કાયદાકીય મથાળા તરીકે મૂકીને ને મજબૂત બનાવવામાં આવે છે. સમાન રગમાં, કલમ 23 અને 24 (જોકે સમાનતાના મુદ્દા સાથે અસંબંધિત જણાય છે), ખૂબ જ વિશેષ કાયદો બનાવે છે. અધિકારો – જે રાજ્ય એજન્સીઓ અને અન્ય બંને સામે લાગુ કરવા યોગ્ય છે. આ લેખો દ્વારા, ભેદભાવના સ્વરૂપો, એટલે કે, શોષણ, તસ્કરી અને બળજબરીથી મજૂરી (જેનો આશરો SC અને ST તરીકે વર્ણવવામાં આવેલા સમાજના સૌથી વંચિત વર્ગો સામે કરવામાં આવ્યો હતો)ને ગેરકાયદેસર જાહેર કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી.

60. બંધારણના ઘડવૈયાઓની વિસ્તૃત રચના, જેમણે જોગવાઈઓને કાળજીપૂર્વક સ્પષ્ટ કરવા માટે ખૂબ જ પ્રયત્નો કર્યા હતા, જેમ કે તમામ પ્રકારના ભેદભાવને દૂર કરવામાં આવ્યા હતા – તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે હતું કે પ્રજાસત્તાકની શરૂઆત પહેલાં, સમાજમાં ભૂતકાળમાં ભયંકર સ્વરૂપનો જે પ્રકારનો ભેદભાવ થયો છે તેને કોઈ અવકાશ નથી. . આ, હકારાત્મક કાર્યવાહીની જોગવાઈઓ સાથે – શરૂઆતમાં કલમ 15(3) અને 16(4) સુધી સીમિત, અને પછીથી કલમ 15(4) અને 15(5) સુધી વિસ્તરણ – બાંહેધરી આપવા માટે હતી કે માત્ર ચહેરાના ભેદભાવને ગેરકાનૂની જ નહીં પરંતુ કે હાલની અસમાનતાઓ આખરે દૂર કરવામાં આવી હતી. પછીનાને સુનિશ્ચિત કરવા માટે, માત્ર એક સેગમેન્ટ, એટલે કે, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને લક્ષ્ય જૂથ તરીકે, એટલે કે, અથવા તેના લાભાર્થીઓ તરીકે કલ્પના કરવામાં આવી હતી. તેથી, આ કોર્ટના અભિપ્રાયમાં, બંધારણનું મૂળભૂત માળખું અથવા સમાનતાનો વિચાર અને ઓળખ એ હતી કે:

(i) જાહેર રોજગારની બાબતો સહિત, પ્રતિબંધિત આધારો પર કોઈપણ કારણસર કોઈપણ સ્વરૂપમાં કોઈ ભેદભાવ ન હોવો જોઈએ;

(ii) કે હકારાત્મક પગલાં માટેની જોગવાઈ એ સમાનતાના માળખા અને મૂલ્યનો આંતરિક ભાગ હતો, એટલે કે, અત્યાર સુધી ભેદભાવ અને બહિષ્કૃત વર્ગોની સમાનતાની ખાતરી કરવા માટે, આખરે તેનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું હતું.

61. આને *જયશ્રી લક્ષ્મણરાવ પાટીલ*માં રાજ્યો તરફથી 'વસ્તીના તે વર્ગોને સમાન બનાવવાની ફરજ અથવા ફરજ' તરીકે ઓળખવામાં આવી હતી. [૨૮] તેવી જ રીતે, ઈન્દ્રા સાહનીમાં સહાઈ, જે.ના અવલોકનો કલમ 15(4) અને 16(4)ને 'જવાબદારી' તરીકે દર્શાવે છે.

[54] ફકરો 23 – 24, SCC જુઓ.

C. સમાનતા સંહિતા એ મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે

62. સમાનતાનો સિદ્ધાંત એ બંધારણની સૌથી મહત્વપૂર્ણ અનિવાર્ય વિશેષતા છે અને તેનો વિનાશ એ બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર કરવા સમાન છે, અસંખ્ય કિસ્સાઓમાં યોજવામાં આવી છે. કેશવાનંદ ભારતી (પેરા 1159, એસસીસી), મિનર્વા મિલ્સ (પેરા 19), રઘુનાથ ગણપતરાવ (પેરા 142), આરસી પૌડ્યાલ (પેરા 54), ઈન્દ્ર સાહની (પેરા 260) માં સ્પષ્ટપણે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે તે મૂળભૂત માળખાનો એક અવિભાજ્ય ભાગ છે. – 261), ઈન્દ્રા સાહની (2) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (2000) 1 SCC 168 (પેરા 64–65), *એમ. નાગરાજ* (પેરા 31 – 32) અને *I. R. કોએલ્હો* (પેરા 105), અન્યો વચ્ચે.

63. ઈન્દિરા ગાંધીમાં, ન્યાયાધીશ વાય.વી. ચંદ્રચુડએ તેના તમામ નાગરિકો માટે *'સ્થિતિ અને તકની સમાનતા'*ને બંધારણની એક અનિવાર્ય મૂળભૂત વિશેષતા તરીકે ઓળખાવી હતી. તે જ કિસ્સામાં, કે.કે. મેથ્યુ, જે.એ મૂળભૂત માળખાના એક ભાગ તરીકે સમાનતાના સિદ્ધાંતને લગતી બંધારણની ચોક્કસ જોગવાઈઓ ઓળખી:

'334. સમાનતા એ બહુ રંગીન ખ્યાલ છે જે એક જ વ્યાખ્યા માટે અસમર્થ છે. તે ઘણા શેડ્સ અને અર્થની કલ્પના છે. બંધારણની પ્રસ્તાવના દરજ્જા અને તકની સમાનતાની ખાતરી આપે છે. તેઓ અસ્પષ્ટ ખ્યાલો છે. અને મને ખાતરી નથી કે તેઓ મૂળભૂત માળખાને પાછળ રાખવા માટે નક્કર પાયો પૂરો પાડી શકશે કે કેમ. મને લાગે છે કે આપણું લોકતાંત્રિક પ્રજાસત્તાક જે સમાનતાની બાંયધરી આપે છે તે તમામ બંધારણના ઓક્સ્સ લેખો જેમ કે કલમ 14, 15, 16, 17, 25 વગેરે હેઠળ સમાવિષ્ટ છે, અને સમાનતાનો બીજો કોઈ સિદ્ધાંત નથી જે આપણા લોકશાહીનું આવશ્યક લક્ષણ છે. રાજનીતિ.'

64. પાંચ જજની બેંચના નિર્ણયમાં, તેમના સહમત અભિપ્રાય દ્વારા, એસ.બી. સિંહા, જે, સૌરભ ચૌધરી અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો(2003) 11 SCC 146; 2003 (Supp 5) SCR 152 માં જણાવ્યું હતું. તે:

'82. ભારતના બંધારણની કલમ 14 કોઈપણ સ્વરૂપમાં ભેદભાવને પ્રતિબંધિત કરે છે. તેના સૌથી ખરાબ સ્વરૂપમાં ભેદભાવ એ બંધારણની મૂળભૂત અને આવશ્યક વિશેષતાનું ઉલ્લંઘન હશે. તે યોગ્ય છે કે નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારો પણ બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણને અનુરૂપ હોવા જોઈએ. બંધારણનું આમુખ કોઈ અનિશ્ચિત શરતોમાં સમાનતા પર ભાર મૂકે છે.'

65. આ કોર્ટની નવ જજની બેંચ, *એસ. આર. બોમાઈ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (1994) 3 એસસીસી 1*, (અત્રે હવે પછી "એસ. આર. બોમાઈ"). બંધારણીય સુધારા સાથે વ્યવહાર ન હોવા છતાં, અભિપ્રાય આપ્યો કે 'આર્ટિકલ 15, 16, અને 25 થી 30 માં સમાવિષ્ટ આ મૂળભૂત અધિકારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે એમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી....'. ફરીથી, *એમ. નાગરાજ*માં, એવું અભિપ્રાય આપવામાં આવ્યું હતું કે '*...સિદ્ધાંત જે ઉદ્ભવે છે તે એ છે કે 'સમાનતા' લોકશાહીનો સાર છે અને તે મુજબ બંધારણની મૂળભૂત વિશેષતા છે.*'

66. *આઈ. આર. કોએલ્હો વિ. તમિલનાડુ રાજ્ય*, (2007) 2 એસસીસી 1 એ નવ જજની બેન્ચ દ્વારા નોંધનીય છે કે આગામી મહત્વપૂર્ણ નિર્ણય છે. અદાલત, નિઃશંકપણે, કલમ 14 અથવા સમાનતા પરના સુધારાની સીધી અસર સાથે સંબંધિત ન હતી, પરંતુ કલમ 31 – બી જેવી સર્વાધિક પ્રતિકારક જોગવાઈની અસર સાથે. તે સર્વાનુમતે રાખવામાં આવ્યું હતું કે:

> *'109. એવું માની શકાય નહીં કે કલમ 14 પાછળના સિદ્ધાંતનો સાર મૂળભૂત માળખાનો ભાગ નથી. હકીકતમાં, અમૂર્ત અથવા ઔપચારિક અર્થમાં સમાનતા કરતાં ઉલ્લંઘનના અધિકાર અથવા પ્રકૃતિનો સાર અથવા સિદ્ધાંત વધુ મહત્વપૂર્ણ છે. કેશવાનંદ ભારતી કેસ [(1973) 4 SCC 225]માં બહુમતીનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટપણે છે કે મૂળભૂત અધિકારો પાછળના સિદ્ધાંતો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે. તે હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે કે મૂળભૂત અધિકારોને બંધારણમાં હૃદય અને*

આત્મા ગણવામાં આવ્યા છે. તેના બદલે આ અધિકારોને વિવિધ અનુભવો અને આ અધિકારોને આક્રમણ અને રદ કરવાના કેટલાક પ્રયાસોને ધ્યાનમાં રાખીને વિવિધ પરીક્ષણો દ્વારા વધુ વ્યાખ્યાયિત અને પુનઃવ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવ્યા છે. મૂળભૂત અધિકારો એકબીજા સાથે ઊંડાણપૂર્વક જોડાયેલા છે. દરેક બીજાના કામને ટેકો આપે છે અને મજબૂત બનાવે છે. બંધારણ એક જીવંત દસ્તાવેજ છે, તેની સાથે તાલ મિલાવવા સમય અને સંજોગો બદલાય તેમ તેનું અર્થઘટન બદલાઈ શકે છે. ઈન્દિરા ગાંધી કેસ [1975 Supp SCC 1] માં નિર્ણયનો આ ગુણોત્તર છે.

[...]

141. મૂળભૂત માળખાનો સિદ્ધાંત એ વિચારે છે કે બંધારણના અમુક ભાગો અથવા પાસાઓ છે જેમાં કલમ 15, કલમ 21 કલમ 14 અને 19 સાથે વાંચવામાં આવે છે જે મુખ્ય મૂલ્યો બનાવે છે જેને જો રદ કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવે તો બંધારણની પ્રકૃતિ સંપૂર્ણપણે બદલાઈ જશે. મૂળભૂત અધિકારોને બાકાત રાખવાથી મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતને રદ કરવામાં આવશે, જેનો ઉદ્દેશ્ય ભાગ III માં અધિકારોના સંક્ષિપ્ત દૃષ્ટિકોણ દ્વારા સૂચવ્યા મુજબ બંધારણની મૂળભૂત સુવિધાઓનું રક્ષણ કરવાનો છે.

142. 'અધિકાર પરીક્ષણ' અને 'અધિકાર પરીક્ષણનો સાર' વચ્ચે પણ તફાવત છે. બંને મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંતના ઉપયોગનો ભાગ બનાવે છે. જ્યારે નિયંત્રિત બંધારણમાં સુધારાની મર્યાદિત સત્તા આપવામાં આવે છે, ત્યારે એક સંપૂર્ણ પ્રકરણ લાગુ પડતું નથી, ત્યારે એમ. નાગરાજના કેસ (સુપ્રા) માં લાગુ કરાયેલ 'અધિકારનો સાર' કસોટી લાગુ પડતી નથી. આવી સ્થિતિમાં, કાયદાની માન્યતા નક્કી કરવા માટે, તે 'અધિકાર કસોટી' છે જે વધુ યોગ્ય છે. અમે એ પણ નોંધી શકીએ છીએ કે મિનર્વા મિલ્સ અને ઇન્દિરા ગાંધીના કેસોમાં, ભાગ III ને સંપૂર્ણ રીતે નાબૂદ કરવાનો મુદ્દો ન હતો. અમે એવી પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરી રહ્યા છીએ કે જ્યાં સમગ્ર સમાનતા સંહિતા, સ્વતંત્રતા સંહિતા અને ભાગ III હેઠળ કોર્ટમાં જવાનો અધિકાર, સંસદ દ્વારા ઇચ્છા મુજબ રસીકરણ આપવા માટે સત્તાના ઉપયોગ દ્વારા રદ કરવામાં આવે છે, જે અમારા મતે, સંસદની સત્તાની ગર્ભિત મર્યાદા સાથે અસંગત છે.. આવા કિસ્સામાં, તે અધિકાર પરીક્ષણ છે જે યોગ્ય છે અને લાગુ થવાનું છે...'

67. ઉપરોક્ત ઉલ્લેખિત કેસોમાં અવલોકનો, તેથી, દર્શાવેલ છે કે સમાનતા કોડની અમુક જોગવાઈઓ – તેના બદલે ખ્યાલ – અને કલમ 14 અને 15 ના આંતરિક સિદ્ધાંતો, અને કલમ 19 અને 21 માંના અધિકારો, બંધારણના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે.

68. સમાનતાના સામાન્ય અધિકારની વાત કરીએ તો, આ અદાલત *વિકાસ સાંખલા અને અન્યો વિ. વિકાસ કુમાર અગ્રવાલ અને અન્યો*, (2017) 1 SCC 350 એ જણાવ્યું કે

> *'65. બંધારણની યોજનાને ધ્યાનમાં રાખીને, તે સ્પષ્ટ કરતાં વધુ સ્પષ્ટ છે કે ઘડવૈયાઓએ સમાજના હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વર્ગની સામાજિક અને આર્થિક સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી હતી, અને ખાસ કરીને, જેઓ સદીઓથી પછાત અને ભેદભાવ ધરાવતા હતા. 'મૂળભૂત અધિકારો' તેમજ 'રાજ્યની નીતિઓના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો' પરના પ્રકરણો ગરીબી, ભેદભાવ અને અસમાનતાને દૂર કરવા, જૂથ ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ, આરોગ્ય અને આવાસ, અસ્પૃશ્યતા અને નબળા વર્ગના શોષણની સમાન પહોંચને પ્રોત્સાહન આપવાના પડકારોને છટાદાર રીતે રજૂ કરે છે. ઉપરોક્ત બિમારીઓને નાબૂદ કરવાના હેતુ સાથે આવી જોગવાઈઓ કરતી વખતે, જેનાથી ભારતીય સમાજનો હાંસિયામાં ધકેલાયેલો વર્ગ પીડિત હતો (હકીકતમાં, હજી પણ મોટા પ્રમાણમાં પીડાય છે), અમે, લોકોએ અમને બંધારણ આપ્યું જે પ્રકૃતિમાં પરિવર્તનશીલ છે.. .'*

તેવું પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું

> *'67. [...] જ્યારે આપણું બંધારણ સમાજમાં દરેક વ્યક્તિ માટે સમાન આદર અને ચિંતાની કલ્પના કરે છે અને ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે કેટલાકને*

વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે, ત્યારે તે થવું જોઈએ. આરક્ષિત કેટેગરીની વ્યક્તિઓને ઈચ્છિત છૂટછાટો આપવી, આમ, એક સ્તરીકરણ પ્રક્રિયા તરીકે સમાનતા સુનિશ્ચિત કરે છે. ન્યાયશાસ્ત્રના સ્તરે, આરક્ષણ નીતિઓનો બચાવ વળતરના સિદ્ધાંતો, ઉપયોગિતાવાદી સિદ્ધાંતો અથવા વિતરણ ન્યાયના સિદ્ધાંત પર કરવામાં આવે છે, હકીકત એ છે કે આવી નીતિઓનો મૂળ સિદ્ધાંત હકારાત્મક પગલાં લઈને સમાનતા લાવવાનો છે...'

69. *સામથા વિ. સ્ટેટ ઓફ એપી અને અન્યોમાં*, (1997) 8 એસસીસી 191; 1997 (Supp 2) SCR 305 આ અદાલતે નિર્દેશક સિદ્ધાંતો અને મૂળભૂત અધિકારોની એકતા અને સમાનતા, સ્વતંત્રતા અને બંધુત્વ વચ્ચેના ઊંડા, આંતરિક જોડાણને રેખાંકિત કર્યું:

'72. [...] બંધારણના મૂળભૂત અધિકારો અને નિર્દેશક સિદ્ધાંતો તેમાં અવિભાજ્ય અને પરસ્પર નિર્ભર તરીકે મૂળભૂત માનવ અધિકારો તરીકે ભળી ગયા છે. બંધારણે રાજ્યને સામાજિક અને આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવા અને સ્થિતિની સમાનતા સુધારવા માટે લોકો અને લોકોના જૂથો વચ્ચે સુવિધાઓ અને તકો પૂરી પાડવાનો હવાલો આપ્યો છે. અનુચ્છેદ 39(b) રાજ્યને આજ્ઞા આપે છે કે તે સમુદાયના ભૌતિક સંસાધનોના માલિકીનું વિતરણ અને નિયંત્રણ સુરક્ષિત કરવા માટે તેની નીતિને સામાન્ય ભલાઈને જાળવવા માટે શ્રેષ્ઠ છે. પાછળની દૃષ્ટિ ધરાવતા

સ્થાપક પિતાઓએ, પૂર્વસૂચન સાથે કોતરવામાં, બંધારણના ભાગ રૂપે માનવ અધિકારોને માત્ર અવિભાજ્ય જ નહીં પરંતુ માનવ વિકાસ માટેના અવરોધો, વિકલાંગતાઓ અને અસમાનતાઓને દૂર કરવા અને માનવ વિકાસની તકો અને સુવિધાઓ પ્રદાન કરવા સામાજીક અને આર્થિક લોકશાહી માટે દરજ્જાની અને તકની ગરિમા અને સમાનતા માટે હકારાત્મક પગલાં લેવાની તેની નીતિ તરીકે રાજ્ય પર બોજો મૂક્યો. . આર્થિક અને સામાજિક સમાનતા એ સ્વતંત્રતાનું એક પાસું છે જેના વિના અર્થપૂર્ણ જીવન પોકળ અને મૃગજળ બની જશે.'

70. એવી જ રીતે, *ઈન્ડિયન મેડિકલ એસોસિએશન અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો*, (2011) 7 SCC 179 એ બંધારણના સમાનતાની કેન્દ્રિયતા અને સમાનતાવાદી સિદ્ધાંત પર ભાર મૂક્યો છે:

'165. તે હવે આપણા બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્રનો એક સુનિશ્ચિત સિદ્ધાંત છે કે કલમ 14 આપણા નાગરિકોને માત્ર ઔપચારિક સમાનતા પ્રદાન કરવાની ઈચ્છા રાખતી નથી, પરંતુ સ્થિતિ અને તકની સમાનતા પણ ધરાવે છે. રાષ્ટ્ર–રાજ્યના ધ્યેયો તેના તમામ નાગરિકો માટે વ્યક્તિની ગરિમા અને રાષ્ટ્રની એકતાની ખાતરી આપતા બંધુત્વની સુરક્ષા છે. જ્યારે ન્યાય – સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીયનો ઉલ્લેખ ફક્ત કલમ 38 માં કરવામાં આવ્યો છે, તે પણ માન્યતા આપવામાં આવી હતી કે દરજ્જા અને તકની સમાનતા વિના ન્યાય હોઈ શકે નહીં (જુઓ એમ. નાગરાજ).

બાબાસાહેબ આંબેડકર દ્વારા માન્યતા મુજબ, તે ક્ષણે કે – તમારા બંધારણે હમણાં જ સફર કરી, જ્યારે વહાણનો પ્રથમ નિયમ, ઔપચારિક સમાનતાના રૂપમાં, બાંયધરી આપવામાં આવ્યો હતો, સામાજિક અને આર્થિક સંસાધનોની પહોંચની દ્રષ્ટિએ અસમાનતા પ્રબળ હતી અને એક વિશાળ સ્કેલ, અને જ્યાં સુધી તેઓ વ્યક્તિગત રીતે, અને સામાજિક જૂથો જેનો તેઓ એક ભાગ હતા, તેઓને ગૌરવ આપતા સામાજિક અને આર્થિક સંસાધનો સુધી પહોંચવાનું ચાલુ રાખ્યું નથી, તેઓ હંમેશા વહાણના હાંસિયા પર રહેશે, હંમેશા સાથે. તે જહાજ પરથી પડી જવાનો ખતરો અને ત્યાંથી તે વહાણના વચનબદ્ધ ધ્યેયોમાં ક્યારેય ભાગ ન લેવો. બાબાસાહેબ આંબેડકરે મહાન દૂરંદેશી સાથે ટિપ્પણી કરી હતી કે જ્યાં સુધી આવી વધુ મૂળભૂત અસમાનતાઓ, જે અન્યાયની પરિસ્થિતિઓને પ્રોત્સાહન આપે છે, અને વિચાર અને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતાને મર્યાદિત કરે છે, તે વહેલામાં વહેલી તકે નાબૂદ કરવામાં આવશે નહીં, તો વહાણ પોતે જ ફાટી જશે.

[...]

168. આપણા બંધારણનું એક મહત્વનું અને વિશિષ્ટ પાસું જે હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ તે એ છે કે સામાજિક ન્યાયના વિવિધ પાસાઓ અને સમાનતાવાદી સામાજિક વ્યવસ્થા પણ અંકિત કરવામાં આવી હતી, જે સમાનતાની ઔપચારિક સામગ્રીના અપવાદ તરીકે નહીં પરંતુ

આંતરિક, મહત્વપૂર્ણ અને મૂળભૂત સમાનતા કોડના જ જરૂરી ઘટકો તરીકે. અછતના કારણે સંઘર્ષ થવાનો હતો તે હદ સુધી, તે ચોક્કસપણે પરિકલ્પના કરવામાં આવી હતી કે રાજ્ય એક એવી રીતે સમાન વિતરણ સુનિશ્ચિત કરવા માટે પગલું ભરશે જે સામાન્ય સારા માટે અનુકૂળ હશે; તેમ છતાં, જો રાજ્ય ચોક્કસ મર્યાદાથી આગળ વધવાનું હતું, જેમાં સમાનતાની ઔપચારિક સામગ્રીને ભારે સંક્ષિપ્ત અથવા કાપી નાખવાની શક્યતા હતી, તો ન્યાયિક સમીક્ષાની શક્તિ તેને ઘટાડવાની હતી...'

71. તેથી, બંધારણની રચના, જે આમુખ દ્વારા ન્યાય – સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય, વિચાર અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુત્વનું વચન આપે છે; અને વિવિધ જોગવાઈઓ જે તેને પ્રગટ કરે છે (લેખ 14–18, 19, 20–21, 23–24, 29, 38–39, 41 અને 46)– આ ખ્યાલો વચ્ચે એક કાર્બનિક અને અતૂટ બંધન સ્પષ્ટ કરે છે, જે ગેરંટી છે. બિન–ભેદભાવ અને તકની સમાનતાની બે ખાતરીનો વિચાર, બધાને અર્થપૂર્ણ સમાનતા મળે તે સુનિશ્ચિત કરવા રાજ્યને બાધ્ય કરવાનો છે. તેવી જ રીતે, ભાઈચારો સિદ્ધાંત રાજ્ય અને નાગરિક બંનેને બાંધે છે, કારણ કે બંધુત્વ વિના સ્વતંત્રતા વ્યક્તિવાદી ભોગવિલાસ માટે અધોગતિ કરે છે. ગરિમા, સમાનતા અને સ્વતંત્રતા વિના પોકળ છે. તેથી, આ અદમ્ય બંધન આપણા પ્રજાસત્તાકના મૂળ પાયાનો એક ભાગ છે. વસાહતી શાસનમાંથી સ્વતંત્રતા એ લોકશાહી પ્રજાસત્તાક બનાવવાના એજન્ડા સાથે હતી, જે તેના રાષ્ટ્રની અનન્ય ઉત્પત્તિને પ્રતિબિંબિત કરે છે, વિવિધ ભાષાઓ, સંસ્કૃતિઓ, ધર્મો ધરાવતા લોકોને સમાનતાવાદ, બંધુત્વ અને

સ્વતંત્રતાના સમાન બંધન સાથે પકડી રાખે છે, બધાને ગૌરવની ખાતરી આપે છે – રાજ્ય અને નાગરિકોએ સુનિશ્ચિત કરવાનું હતું કે આ દરેક વ્યક્તિ માટે, દરેક સમયે, સાચવવામાં આવે છે.

72. સમાનતાના આ સિદ્ધાંત – બિન – ભેદભાવ અથવા બિન – બાકાત, ભૂતકાળના નિર્ણયોમાં ક્યારેય ધ્યાનમાં લેવાનો પ્રસંગ ન હતો જેમાં સમાનતાના વિવિધ પાસાઓ સાથે કામ કરતા બંધારણમાં સુધારાની તપાસ કરવામાં આવી હતી – જેમ કે જમીનના હોલ્ડિંગની ટોચમર્યાદા (વામન રાવ, ભીમસિંઘજી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (1981) 1 SCC 166 , (અત્રે હવેપછી "*ભીમ સિંહજી*" તરીકે) અથવા રજવાડાના વિશેષાધિકારોની બાદબાકી (*રઘુનાથ ગણપતરાવ*) આ રીતે બિન–ભેદભાવપૂર્ણ અથવા બિન–બાકાત સિદ્ધાંત પર નિર્ણય કર્યો. દરેક કિસ્સામાં, સમાનતાના પાસાને બંધારણીય સુધારા, મર્યાદિત અથવા અસરગ્રસ્ત મિલકત દ્વારા ઉલ્લંઘન કરવામાં આવ્યું હોવાનો આરોપ છે, બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, દરેક ઘટનાનું ધ્યાન જ્યાં સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો (*એલ. ચંદ્ર કુમાર, પી. સાંબામૂર્તિ, ઈન્દિરા ગાંધી અને કિહોતો હોલોહાનને* બાદ કરતાં) ,) 'ધરાવનારાઓ'ના હાથમાં વધારાની મિલકતની વ્યાખ્યા કરી રહ્યા હતા અને વધુ નસીબદાર, મર્યાદા કરતાં વધુ જમીનના કબજામાં (કૃષિ અથવા અન્યથા), અને પ્રજાસત્તાકવાદના વિરોધી ગણાતા રજવાડાના વિશેષાધિકારોને તોડી પાડતા હતા અને તે રીતે પ્રજાસત્તાકવાદ અને સમાનતાનો પ્રચાર કરતા હતા.. કોર્ટની ચેતવણી – તે *કેશવાનંદ ભારતી હોય, વામન રાવ* હોય કે *ભીમ સિંહજીમાં* હોય – માત્ર દેખરેખની હદ સુધી જ હતી, તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે કે કાયદાની

સામગ્રીઓ નિર્દેશક સિદ્ધાંતોનું પાલન કરે છે અને કલમો 14 અને 19 માં સમાવિષ્ટ સ્વતંત્રતાને ઓલવવા માટે મહોરું અથવા વિનીયર નથી., અને તે જાળવી રાખવાના હતા.

73. આમાંના દરેક કિસ્સામાં રાજ્યનો પ્રયાસ, 'હેવ્સ'માંથી સંપત્તિ, અસ્કયામતો અને મિલકતો જપ્ત કરીને નવા રસ્તાઓ બનાવવાનો હતો અને કલમ 38 [ખાસ કરીને કલમ (2) હેઠળના ઉદ્દેશ્યોને આગળ વધારવા માટે વિતરણ ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો. ; અને અનુચ્છેદ 39 (ખાસ કરીને કલમ (b)] – જે અનુક્રમે અસમાનતાઓને ઘટાડવા, અને માલિકીનું વિતરણ અને ભૌતિક સંસાધનોનું નિયંત્રણ. આમ, બંધારણની IX મી અનુસૂચિની કુલ 284 એન્ટ્રીઓમાંથી 263 એન્ટ્રીઓ, રાજ્યો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના જમીન સુધારણા, જમીનની ટોચમર્યાદા અને અન્ય કૃષિ સુધારા અધિનિયમો સંબંધિત કાયદાઓ છે.

74. સુધારાના અન્ય વર્ગમાં જ્યાં બંધારણીય સિદ્ધાંતોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવ્યું હતું [કલમ 21A, અને કલમ 15(5) (કલમ 21A ની સુવિધા માટે)], આ અદાલતના નિર્ણયો (*પ્રમતિ અને સોસાયટી ફોર અનએઈડેડ સ્કૂલ્સ ઑફ રાજસ્થાન વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયામાં*), (2012) 6 SCC 1 , (અત્રે હવે પછી "*રાજસ્થાનની બિન સહાયિત શાળાઓ*" તરીકે) જણાવે છે, કારણ કે આ જોગવાઈઓ નવા લાભો અથવા અધિકારોની વહેંચણીમાં ભેદભાવ રાખતી નથી, અને તે *સમાવિષ્ટ* હતી. કોર્ટે સ્વાભાવિક રીતે જ તેમને સમર્થન આપ્યું હતું. સમાનતા સાથે વ્યવહાર કરવાનો એકમાત્ર પડકાર – *એમ. નાગરાજ*માં, નિષ્ફળ ગયો કારણ કે 'કેચ અપ રૂલ' કરવાનો

અધિકાર કોર્ટ દ્વારા વિકસિત એક વ્યુત્પન્ન સિદ્ધાંત હતો, મોટા કેનવાસના સંદર્ભમાં કે પ્રમોશનનો કોઈ અધિકાર નથી [કલમ 16(4) તેની અંદર પ્રમોશનનો અધિકાર ધરાવતો ન હતો – *ઈન્દ્રા સાહની*માં એક ફોર્મ્યુલેશન, જે આજની તારીખમાંપણ સારી છે, એસસી અને એસટી સિવાયના તમામ વર્ગો માટે]. આ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે આવો નિયમ સમાનતાના 'સાર' અથવા તેના 'સમાનતાવાદી' પાસાને નકારતો નથી.

75. આ બધા સાથે જોડાણમાં, પ્રથમ વખત, ઘટક શક્તિને સામાજિક અન્યાયનો ભોગ બનેલા લોકોને બાકાત રાખવા માટે આહવાન કરવામાં આવ્યું છે, જેઓ આ દેશના સૌથી ગરીબોમાં પણ છે, જે સમાનતાવાદ અને બધા માટે સામાજિક ન્યાય સિદ્ધાંતના તદ્દન વિરોધાભાસમાં છે. અગાઉના સુધારાનો ઉદ્દેશ્ય સ્વાભાવિક રીતે અસમાન સમાજમાં સમાનતાવાદ અને સામાજિક ન્યાય સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો, જ્યાં સૌથી વધુ લોકો ગરીબ હતા, શિક્ષણની ઍક્સેસ અને અન્ય પાયાની જરૂરિયાતોથી વંચિત હતા.

76. દરેક કેસમાં, જે સમાનતાના અધિકારને સૂચિત કરે છે, જ્યારે કોર્ટને બંધારણીય સુધારાની માન્યતા પર નિર્ણય લેવા માટે કહેવામાં આવે છે, ત્યારે અદાલત તેની નજર તેના પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે, તે સમાનતાનું પાસું છે. બંધારણની રચના તરફ દોરી ગયેલી ચર્ચાઓ ભારપૂર્વક જણાવે છે કે સમાનતાનો સિદ્ધાંત એ પાયાનો સિદ્ધાંત "વિશ્વાસનો લેખ" છે જેના પર આપણું લોકશાહી પ્રજાસત્તાક ટકે છે. સમાનતા – એક સિદ્ધાંત, એક વિચાર અને જોગવાઈ તરીકે બંને "એટલા મિશ્રિત" છે કે પદાર્થમાંથી સ્વરૂપ, તેના અભિવ્યક્તિમાંથી વિચારને બહાર કાઢવાનું અશક્ય બનાવે

છે. તેવી જ રીતે, સમાનતા – કાયદાની સામે રક્ષણ, તકની – કલમ 15(1) અને 16(1) માં દર્શાવેલ આધારો પર ભેદભાવ ન કરવાના અધિકાર તરીકે, સંકલિત સિદ્ધાંતો છે, નહિં, બંધાયેલા અધિકારો. બંધારણની આવશ્યક વિશેષતાઓના ઉલ્લંઘનની ફરિયાદ કરતી દરેક કેસમાં આ અદાલત જે પ્રશ્નને સંબોધિત કરે છે તે છે – શું તે સિદ્ધાંતને નબળો પાડવામાં આવ્યો છે અથવા મુખ્ય વિચાર (સમાનતા) વિકૃત કરવામાં આવ્યો છે.

77. બેડરોક મૂલ્ય જે કલમ 14, 15, 16, 17, 18, 29(2), અને 325 ને જીવંત બનાવે છે, તેથી, બિન–ભેદભાવનો સિદ્ધાંત છે. સમાનતાના સામાન્ય સિદ્ધાંતની સાથે, આર્ટિકલ 14 દ્વારા કબજે કરવામાં આવેલ, એ વિચાર છે કે સમાજના અમુક વર્ગો કે જેઓ ઐતિહાસિક રીતે કલંકિત અને તેના સભ્યોની જાતિ ઓળખને કારણે ભેદભાવ ધરાવતા હતા, તેઓને જાહેર માલ, સુવિધાઓ, જગ્યાઓ અને જાહેર રોજગારમાં પ્રતિનિધિત્વ માટે યોગ્ય ઍક્સેસ સક્ષમ કરવા રક્ષણાત્મક ભેદભાવના લાભાર્થી હોવા જોઈએ.. સમાનતાનો વિચાર, તેથી, અન્ય અવિભાજ્ય પાસાઓ સાથે જોડાયેલો છે, એટલે કે, <u>બિન–ભેદભાવ</u>, *કે માનવ પ્રવૃત્તિના આ મહત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રોમાં રાજ્ય દ્વારા કોઈ બાકાત હોઈ શકે નહીં.* બિન–ભેદભાવનો આ સિદ્ધાંત જોગવાઈઓના ઈતિહાસ (અગાઉ દર્શાવેલ) અને આ અદાલતના દાખલાઓમાંથી ઉદ્ભવે છે. વધુમાં, જે રીતે આ જોગવાઈઓનું અર્થઘટન કરવામાં આવ્યું છે તે પુનરોચ્ચાર કરે છે કે તે બિન–ભેદભાવપૂર્ણ પાસાઓ માટે અભિન્ન છે, અત્યાર સુધીના ભેદભાવ ધરાવતા સમુદાયો ('હરિજન', જેમ કે *એન.એમ. થોમસ* માં ઉલ્લેખાયેલ, અથવા SC/STs) ની

તરફેણમાં હકારાત્મક ભેદભાવનો વિચાર છે. પરિણામે, અનિવાર્ય નિષ્કર્ષ એ છે કે બિન-ભેદભાવ – ખાસ કરીને એસસી/એસટી સમુદાયોને બાકાત અથવા ભેદભાવ ન કરવા માટેના આદેશનું મહત્વ [આર્ટી. 17 અને 15 માં સ્પષ્ટ જોગવાઈઓને કારણે] સમાનતાનો સાર નિર્માણ કરે છે: તે સિદ્ધાંત એ મુખ્ય મૂલ્ય છે કે જે પોતાની જોગવાઈઓને વટાવે છે; આ મૂળભૂત માળખાનો ભાગ કહી શકાય.

D. વાદગ્રસ્ત સુધારામાં 'અન્ય' વાક્યની અસર/પ્રભાવ

(i) વાજબી વર્ગીકરણની કસોટી

78. શરૂઆતમાં, તે સ્વીકારવામાં આવે છે કે વાજબી વર્ગીકરણનો સિદ્ધાંત મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ *નથી*; *જો કે,* આ કોર્ટ દ્વારા આર્ટિકલ 14 હેઠળ સમાનતાના અધિકારમાં જીવનનો શ્વાસ લેવા અને સામગ્રી પ્રદાન કરવાની પદ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી છે – બાદમાં મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે. સુધારાને ટેકો આપનારાઓ દ્વારા કરાયેલી દલીલ – કે જેઓ કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યાં નથી તેવા લોકોમાંથી SC, ST અને OBC ને અલગ વર્ગ તરીકે ગણવામાં આવે છે તે વાજબી વર્ગીકરણ છે, વધુ તપાસની જરૂર છે.

79. વિદ્વાન એટર્ની જનરલ અને સોલિસિટર જનરલની રજૂઆત હતી કે SC/ST/OBC સમુદાયો કે જેઓ અત્યાર સુધી તેમની તરફેણમાં કરવામાં આવેલી વિશેષ જોગવાઈ અને અનામતનો આનંદ માણતા રહ્યા છે અને ચાલુ રાખશે (કલમ 15(4) અને 16(4) એકસમાન વર્ગની રચના કરશે, જેમના સમુદાયના સભ્યો હાલના

આરક્ષણના લાભાર્થી છે [જેમાં તેમના જૂથમાં ગરીબ સભ્યોનો પણ સમાવેશ થાય છે], જ્યારે નવા EWS આરક્ષણના લાભાર્થીઓ એવા હતા જેમણે આવા લાભોનો આનંદ માણ્યો ન હતો. પરિણામે, અગાઉની કેટેગરી માટે અલગ કરાયેલા ક્વોટા/સિલોની *અંદર* તકની કોઈ વંચિતતા રહી ન હતી. 10% ક્વોટાની રચનાને કારણે તેમને વધુ તકો નકારી કાઢવામાં આવી રહી છે, જે તેમને નજીવી અસર કરે છે [64]. આવી પ્રતિકૂળ અસર, એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે, સમાનતા સંહિતાના આઘાતજનક ભંગ તરીકે અથવા બંધારણની ઓળખને અસર કરી હોય તેવું દર્શાવી શકાય નહીં. વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે, હાલની અનામતમાં પણ, આવી શ્રેણીના SC/ST/OBC ઉમેદવારો એકબીજાના ક્વોટામાં નહીં પણ તેમની જાતિ અથવા વર્ગ માટે અલગથી નિર્ધારિત ક્વોટામાં સ્પર્ધા કરી શકે છે. આમ, SC ઉમેદવારો SC અથવા OBC માટે અલગ ક્વોટામાં સ્પર્ધા કરી શકતા નથી. આ વાજબી વર્ગીકરણ છે જેના દ્વારા અસમાન સાથે સમાન વર્તન કરવામાં આવતું નથી. વર્ગીકરણની આ લાક્ષણિકતા, અને વાદગ્રસ્ત સુધારા માટેનું સમર્થન, ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ દિનેશ મહેશ્વરી, બેલા ત્રિવેદી અને જે.બી. પારડીવાલા, ના ચુકાદાઓમાં તરફેણમાં જોવા મળ્યું. હું આ નિષ્કર્ષ સાથે આદરપૂર્વક અસંમત છું.

[64] ઉદાહરણ તરીકે, એવું રજુ કરવામાં આવ્યું હતું કે કેન્દ્રીય યુનિવર્સિટીઓ અને કેન્દ્રીય સેવાઓમાં અત્યાર સુધી, OBC સમુદાયો તેમના માટે અનામત રાખવામાં આવેલી 27% બેઠકો પર સ્પર્ધા કરી શકે છે અને તે ઉપરાંત ઓપન કેટેગરીના ઉમેદવારો તરીકે પણ ભાગ લીધો હતો. તેમના માટે કુલ ઉપલબ્ધ 77% છે અને બાકાત વર્ગની

સાથે EWS કેટેગરીની રજૂઆત સાથે, સંખ્યા ઘટાડીને 67% કરવામાં આવી છે – જેની દલીલ કરવામાં આવી હતી કે તેઓને માત્ર હાંસિયામાં અસર કરે છે.

80. હું એવો અભિપ્રાય ધરાવું છું કે સિદ્ધાંત વર્ગીકરણનો ઉપયોગ સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગને અલગ પાડે છે, એક વર્ગ (એટલે કે, અગ્રિમ વર્ગો) *અનામતના લાભાર્થી* નથી, અને બીજો, સૌથી ગરીબ, જેઓ. જાતિના કલંક અથવા સામાજિક અવરોધ આધારિત ભેદભાવને કારણે વધારે અપંગતાઓના ભોગ બને છે– બાદમાં નવા આરક્ષણ લાભોથી વાજબી રીતે બહાર રાખવામાં આવે છે, તે આપણી જાતને ભ્રમિત કરવાની કવાયત છે કે જેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા આધારિત આરક્ષણ મેળવે છે તેઓ કોઈક રીતે વધુ નસીબદાર છે. આ વર્ગીકરણ સમાન તકના સારથી સ્પષ્ટપણે વિરુદ્ધ છે. જો આ બંધારણનો કોઈ અર્થ હોય, તો તે છે કલમ 15(1), 15(2), 15(4), 16(1), 16(2), અને 16(4) સંહિતા એક *અવિભાજ્ય સંપૂર્ણ* છે. આ કોર્ટે વારંવાર પુનરોચ્ચાર કર્યો છે કે કલમ 16(1) અને 16(4) સમાન સમાનતાના સિદ્ધાંતના પાસા છે. અમને કલમ 15(1) અને 16(1)માં તમામ માટે બાંયધરી આપેલ તકની સમાનતા હાંસલ કરવા માટે કલમ 15(4) અને 16(4)ની જરૂર છે, હવે આ તર્ક દ્વારા, વર્ગીકરણનો સિદ્ધાંત બાકાત રાખવાની પરવાનગી આપે છે તે વાતને આ જ આધારે અવગણી શકાય નહીં..

81. *પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિ. અનવર અલી સરકારમાં*, (1952) 1 SCC 1; 1952 એસસીઆર 284 એ વર્ગીકરણ સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરવા માટેના પ્રારંભિક નિર્ણયોમાંનો એક (મહાજન, જે દીઠ), કે:

'64. [...] અનુમતિપાત્ર વર્ગીકરણ, જોકે, અમુક વાસ્તવિક અને નોંધપાત્ર તફાવતો પર આધારિત હોવું જોઈએ જે પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલી વસ્તુઓ સાથે ન્યાયી અને વાજબી સંબંધ ધરાવે છે અને તે મનસ્વી રીતે અને કોઈપણ નોંધપાત્ર આધાર વિના કરી શકાતું નથી. આમ વર્ગીકરણનો અર્થ એવો થાય છે કે જે વર્ગોમાં વ્યવસ્થિત સંબંધ હોય, સામાન્ય રીતે સામાન્ય ગુણધર્મો અને લાક્ષણિકતાઓમાં જોવા મળે છે. તે એક તર્કસંગત આધાર રાખે છે અને તેનો અર્થ એ નથી કે અમુક વ્યક્તિઓ અને વર્ગોને મનસ્વી રીતે ભેગાં કરવા. આમ વિધાનસભા વ્યક્તિઓ પોતાની વચ્ચે કરાર કરવા માટે સક્ષમ ગણવામાં આવશે તે વય નક્કી કરી શકે છે, પરંતુ કોઈ એવો દાવો કરશે નહીં કે વાળના કદ અથવા રંગ પર આધાર રાખીને કરાર કરવાની યોગ્યતા બનાવી શકાય છે. 'આવા હેતુ માટે આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ મનસ્વી અને કાયદાકીય તાનાશાહીનો એક ભાગ હશે.'

પ્રતિ SR દાસ, જે:

'85. તે હવે સારી રીતે સ્થાપિત થઈ ગયું છે કે જ્યારે કલમ 14 કોઈ વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિના વર્ગને અન્ય લોકોથી અલગ થવાથી અટકાવવા માટે રચાયેલ છે તે જ રીતે ખાસ ભેદભાવ અને પ્રતિકૂળ કાયદાને આધિન થવાના હેતુથી સ્થિત છે, તે 'અમૂર્ત સમપ્રમાણતા' પર આગ્રહ રાખતી નથી. આ અર્થમાં કે કાયદાના દરેક ભાગનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ હોવો

જોઈએ. તમામ વ્યક્તિઓ, સ્વભાવ, પ્રાપ્તિ અથવા સંજોગો દ્વારા સમાન નથી અને વ્યક્તિઓના વિવિધ વર્ગોની વિવિધ જરૂરિયાતો માટે ઘણીવાર અલગ સારવારની જરૂર પડે છે અને તેથી, રક્ષણાત્મક કલમને માત્ર સમાન વચ્ચેના ભેદભાવ સામે ગેરંટી તરીકે ગણવામાં આવે છે અને તેમાંથી છીનવી લેવા માટે નહીં. રાજ્યને કાયદાના હેતુ માટે વ્યક્તિઓનું વર્ગીકરણ કરવાની સત્તા. આ વર્ગીકરણ વિવિધ આધારો પર હોઈ શકે છે. તે ભૌગોલિક અથવા ઑબ્જેક્ટ અથવા વ્યવસાય અથવા તેના જેવા અનુસાર હોઈ શકે છે. જો કે, કલમના નિષેધને દૂર કરવા માટે માત્ર વર્ગીકરણ પૂરતું નથી. વર્ગીકરણ મનસ્વી ન હોવું જોઈએ પરંતુ તર્કસંગત હોવું જોઈએ, એટલે કે, તે માત્ર અમુક ગુણો અથવા લક્ષણો પર આધારિત હોવું જોઈએ નહીં જે એકસાથે જૂથબદ્ધ તમામ વ્યક્તિઓમાં જોવા મળે છે અને બાકી રહેલા અન્ય લોકોમાં નહીં પરંતુ તે ગુણો અથવા વિશેષતાઓનો કાયદાના ઉદ્દેશ્ય સાથે વાજબી સંબંધ હોવો જોઈએ...'

82. આ અદાલત, **જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય વિ. ત્રિલોકી નાથ ખોસા અને અન્યોમાંઓર્સ., (1974) 1 SCC 19** કે વર્ગીકરણ,

'31. [...] એવા ભયથી ભરપૂર છે કે તે કૃત્રિમ અસમાનતા પેદા કરી શકે છે અને તેથી, વર્ગીકરણના અધિકારને મુખ્ય નિયંત્રણો સાથે વાડ કરવામાં આવે છે, અથવા અન્યથા, સમાનતાની ગેરંટી – વિવિધ અને વિશિષ્ટ સિદ્ધિઓ દ્વારા વર્ગીકૃત થયેલ ચિહ્નિત વર્ગો તરીકે વર્ગ કાયદામાં

ડૂબી જશે કાયદાઓ સારી રીતે સંચાલિત થાય છે.. વર્ગીકરણ, તેથી, સાચા અર્થમાં નોંધપાત્ર તફાવતો પર આધારિત હોવું જોઈએ જે એકસાથે જૂથબદ્ધ વ્યક્તિઓને જૂથમાંથી બહાર રહેલ વ્યક્તિઓથી અલગ પાડે છે અને આવા વિભેદક વિશેષતાઓ પ્રાપ્ત કરવા માંગવામાં આવેલ ઑબ્જેક્ટ સાથે ન્યાયી અને તર્કસંગત સંબંધ ધરાવે છે.'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

83. ફરી, ***મોહમ્મદ શુજાત અલી અને અન્યો વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા,*** (1975) 3 SCC 76 આ કોર્ટે અવલોકન કર્યું કે *'વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતને એવા બિંદુ સુધી લઈ જવો જોઈએ નહીં જ્યાં તે ઉપયોગી સેવક બનવાને બદલે, તે ખતરનાક માસ્ટર બની જાય'.*

84. કલમ 46 ને આગળ વધારવામાં ઘડવામાં આવેલા વાદગ્રસ્ત સુધારામાં વર્ગીકરણનો આધાર આર્થિક વંચિતતા છે. તે માપદંડને લાગુ કરવાથી, તે કાં તો આવક, અથવા જમીનધારક, અથવા સંપત્તિનું મૂલ્ય અથવા નિયંત્રિત સંસાધનોની હદ છે, જે વર્ગીકરણ છે. લક્ષ્ય જૂથની સામાજિક ઉત્પત્તિ અથવા ઓળખ આમ અપ્રસ્તુત છે. વર્ગીકરણ માટે અમુક આધાર છે, પછી ભલે તે સંબંધિત હોય કે અપ્રસ્તુત, જે અન્યથા એકરૂપ જૂથના સભ્યો વચ્ચે તફાવત કરવા માટે પૂરતો હોય, તે કોઈ વાજબી નથી. આ કોર્ટ દ્વારા તાજેતરમાં ***પટ્ટલી મક્કલ કાચી વિ. એ. મેઇલેરુપેરુમલ અને અન્યો,*** 2022 એસસીસી ઓનલાઈન SC 386 માં પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું હતું :

'79. ભેદભાવ એ વર્ગીકરણનો સાર છે. જો તે ગેરવાજબી આધાર પર રહે તો સમાનતાનું ઉલ્લંઘન થાય છે. સમાનતાની વિભાવનામાં બંધારણીય બાંયધરીના સ્વભાવથી ઉદ્ભભવેલી એક સહજ મર્યાદા છે. જેઓ સમાન પરિસ્થિતિ ધરાવતા હોય તેઓ સમાન સારવાર માટે હકદાર છે. સમાનતા સમાન લોકોમાં છે. વર્ગીકરણ, તેથી, નોંધપાત્ર તફાવતો પર આધારિત છે જે જૂથમાંથી બાકી રહેલા વ્યક્તિઓથી એકસાથે જૂથ થયેલ વ્યક્તિઓને અલગ પાડે છે અને આવા વિભેદક લક્ષણો પ્રાપ્ત કરવા માટે ઈચ્છતા પદાર્થ સાથે ન્યાયી અને તર્કસંગત સંબંધ ધરાવતા હોવા જોઈએ. આપણું બંધારણ સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત લોકો સહિત તમામ નાગરિકો માટે દરજ્જો અને તકોની સમાનતાનું લક્ષ્ય રાખે છે. અનુચ્છેદ 15(4) અને 16(4) પછાત વર્ગોની સ્થિતિને મેરિટ સમાનતામાં લાવે છે. પછાત વર્ગોની ઉન્નતિ અને નિમણૂકો અને હોદ્દાઓનું અનામત તેમને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ સુરક્ષિત કરવા માટે વિશેષ જોગવાઈઓ કરવામાં આવે છે. આ જોગવાઈઓનો હેતુ કલમ 14, 15(1) અને 16(1) દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલ સમાનતાની સામગ્રીને બહાર લાવવાનો છે. જો કે, એ નોંધનીય છે કે કલમ 15 અને 16 હેઠળ સમાનતા કલમ 14 [કેરળ રાજ્ય વિ. એનએમ થોમસ (1976) 2 SCC 310] હેઠળ સમાનતાથી અલગ સામગ્રી ધરાવી શકે નહીં. ભિન્નતા જે વર્ગીકરણનો આધાર છે તે યોગ્ય હોવો જોઈએ અને કાયદાના ઉદ્દેશ્ય સાથે

વાજબી સંબંધ હોવો જોઈએ. <u>જો ઑબ્જેક્ટ પોતે જ ભેદભાવપૂર્ણ હોય, તો વર્ગીકરણ વાજબી છે કે જે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માગવામાં આવી છે તેની સાથે તર્કસંગત સંબંધ હોવાનો અર્થ નથી</u> [સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિ. ડિરેક્ટર, સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઑફ ઇન્વેસ્ટિગેશન (2014) 8 SCC 682].'

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

85. કૃષ્ના ઐય્યર, જે, *કર્નલ એ.એસ. ઐયર વિ. વી. બાલાસુબ્રમણ્યમ*, (1980) 1 SCC 634 માં બોલતા આ બાબતને વધુ યથાર્થ રીતે મૂકે છે:

'57. [...] આપણા બંધારણીય નીતિશાસ્ત્રમાં સમાનતાની કલમો એક સમાન સંદેશ અને સમાનતાવાદી અર્થ ધરાવે છે જેને જૂથો વચ્ચે વર્ગીકરણ શોધીને અને નિયો-સિદ્ધાંત દ્વારા ઉતરતી- શ્રેષ્ઠ સંકુલને કાયમી બનાવીને ઉલટાવી શકાય નહીં...'

86. વર્ગીકરણ, એવું કહેવાય છે કે, સમાનતાના સિદ્ધાંતને વ્યવહારુ આકાર આપવા માટે એક સહાયક નિયમ છે. જો કે, , *લછમન દાસ વિ. પંજાબ રાજ્યમાં* ન્યાયમૂર્તિશ્રી કે. સુબ્બા રાવ દ્વારા ભાર મૂક્યા મુજબ. **(1963) 2 SCR 353; [1963] 2 SCR 353 :**

'47. [...] વર્ગીકરણના સિદ્ધાંત પર વધુ પડતો ભાર અથવા વર્ગીકરણ માટેના કેટલાક મૂળભૂતો શોધવાનો બેચેન અને સતત પ્રયાસ, ધીમે ધીમે અને અસ્પષ્ટપણે કલમને તેની ભવ્ય સામગ્રીથી વંચિત કરી શકે છે. તે

પ્રક્રિયા અનિવાર્યપણે સમાનતાના સિદ્ધાંત માટે વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતને બદલવામાં સમાપ્ત થશે; કાયદા સમક્ષ સમાનતાનો મૂળભૂત અધિકાર અને કાયદાના સમાન રક્ષણને વર્ગીકરણના સિદ્ધાંત દ્વારા બદલી શકાય છે.'

87. આર્થિક માપદંડો, જે આર્થિક સૂચકાંકો પર આધારિત છે, જે એક વ્યક્તિ અને બીજી વ્યક્તિ વચ્ચે ભેદ પાડે છે, વર્ગીકરણ અને અનામત લાભ આપવાના હેતુ માટે સંબંધિત હશે. યુનિયનની ચિંતા કે એસસી/એસટી/ઓબીસી અન્ય આરક્ષણોના લાભાર્થીઓ છે, જે તેમની વચ્ચેના સૌથી ગરીબોને અલગ પાડે છે, અન્ય સમુદાયોમાંના સૌથી ગરીબથી અલગ પાડે છે જે કલમ 15(4) અને 16(4) ની અંદર આવતા નથી, તે વિશિષ્ટ પરિબળ હોઈ શકે નહીં, કારણ કે કાં તો બંને વચ્ચે સમજી શકાય તેવો તફાવત છે, ન તો તે તફાવત અને સુધારાના ઉદ્દેશ્ય વચ્ચે કોઈ તર્કસંગત જોડાણ નથી, જે ગરીબીને દૂર કરવા અને સમાનતા અને આર્થિક ન્યાયના ધ્યેયને આગળ વધારવાનો છે.

88. ભૂતકાળના ચુકાદાઓનો નોંધપાત્ર સમુહ છે જે સિદ્ધાંતને સ્પષ્ટ કરે છે કે કોઈપણ *બાકાત આધાર*, તર્કસંગત અને બિન-ભેદભાવપૂર્ણ હોવા જોઈએ. *નેશનલ લીગલ સર્વિસીસ ઓથોરિટી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્યો*, (2014) 5 SCC 438 માં આ અદાલતે ટ્રાંસજેન્ડર વ્યક્તિઓ દ્વારા થતા ભેદભાવની નિંદા કરી હતી અને તમામ પ્રથાઓને ભેદભાવપૂર્ણ હોવાનું બાકાત રાખ્યું હતું. અદાલતે સમજાવ્યું કે કેવી

રીતે સમાન અને અસમાનને સમાન ગણવામાં આવે છે તે *મૂળભૂત માળખાનું* ઉલ્લંઘન છે. નિર્ણાયક રીતે, કોર્ટે અવલોકન કર્યું કે:

> *'61. ભારતના બંધારણની કલમ 14 જણાવે છે કે રાજ્ય કાયદા સમક્ષ 'કોઈપણ વ્યક્તિ'ની સમાનતા અથવા ભારતના પ્રદેશની અંદરના કાયદાના સમાન રક્ષણને નકારશે નહીં. સમાનતામાં તમામ અધિકારો અને સ્વતંત્રતાના સંપૂર્ણ અને સમાન ઉપભોગનો સમાવેશ થાય છે. સમાનતાનો અધિકાર બંધારણના મૂળભૂત લક્ષણ તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે અને સમાનને અસમાન અથવા અસમાન તરીકે સમાન ગણવાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન થશે. બંધારણની કલમ 14 સમાન સુરક્ષાની પણ ખાતરી આપે છે અને તેથી જરૂરી સામાજિક અને આર્થિક ફેરફારો લાવી કાયદાઓનું સમાન રક્ષણ સુનિશ્ચિત કરવાની રાજ્ય પર સકારાત્મક જવાબદારી છે, જેથી TG સહિત દરેક જણ કાયદાનું સમાન રક્ષણ મેળવી શકે અને કોઈને આવા રક્ષણથી વંચિત ન કરવામાં આવે. ..'*

89. *ઈન્ડિયન લોયર્સ એસોસિએશન અને અન્યો વિ. કેરલ રાજ્ય અને અન્યો* (2019) 11 SCC 1 **માં** બિન-ભેદભાવ (સમાનતા), સ્વતંત્રતા અને ગરિમાના પાસાઓ તરીકે બિન-બાકાતકારી ઉપદેશનું મહત્વ જ્યાં તેના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો

'300. [...] આ અદાલત ગરિમા, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા પર આધારિત બંધારણના મૂલ્યોને જાળવી રાખવાના અનુસંધાનમાં માર્ગદર્શિત થશે. પ્રાથમિકતાઓના બંધારણીય ક્રમમાં, આ એવા મૂલ્યો છે કે જેના પર બંધારણની ઈમારત ઊભી છે. તેઓ આપણી બંધારણીય વ્યવસ્થાને ભવિષ્ય માટે – ન્યાયી, સમાન અને પ્રતિષ્ઠિત સમાજની દ્રષ્ટિ સાથે પ્રેરિત કરે છે. આ મૂલ્યોની આંતરિક બાકાત વિરોધી સિદ્ધાંત છે. બાકાત એ ગરિમાનું વિનાશક છે.'

90. એ જ રીતે, *ચારુ ખુરાના વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, (2015) 1 SCC 192 માં આ અદાલતે જણાવ્યું હતું કે સિનેમા ઉદ્યોગમાં મહિલા કલાકારો સામે ભેદભાવ સમાનતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. એવું માનવામાં આવતું હતું કે ગૌરવ એ વ્યક્તિની ઓળખનો અભિન્ન ભાગ છે:

'33. [...] એવું કહેવામાં આવે કે, ગૌરવ એ વ્યક્તિત્વની સર્વોપરી ગુણવત્તા છે અને માનવ ફ્રેમ હંમેશા ગૌરવની હવેલીમાં રહેવાની ઈચ્છા રાખે છે, કારણ કે તે ખૂબ જ પ્રિય મૂલ્ય છે. ક્લોઝ (j) એ પૃષ્ઠભૂમિમાં સમજવાની જરૂર છે કે ભારત એક કલ્યાણકારી રાજ્ય છે અને તેથી, રાજ્યની ફરજ છે કે તે ન્યાયને પ્રોત્સાહન આપે, તે જોવાની સમાન તક પૂરી પાડે કે તમામ નાગરિકો અને તેઓ આર્થિક અસમાનતાના કારણોથી વંચિત ન રહે...'

91. શું એ હકીકત છે કે SC/ST અને OBC સમુદાયોને તેમની સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે આરક્ષણો દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યા છે, તેની ખાતરી કરવા માટે કે સદીઓ જૂના ગેરફાયદાઓ અને તેમના દ્વારા સામનો કરવામાં આવતા અવરોધો (જે હજી પણ સ્થાને છે, અને તેમની સમાન ભાગીદારીની ખાતરી કરવા માટે જરૂરી છે) વાજબી વર્ગીકરણ માટે આધાર હોય? મારા મતે, તે વર્ગીકરણનો આધાર ન હોઈ શકે. રેકોર્ડ પર મૂકવામાં આવેલી કોઈપણ સામગ્રીમાં એવું કોઈ સૂચન નથી કે SC/ST/OBC વર્ગોને ગરીબી અથવા આર્થિક માપદંડો – આધારિત આરક્ષણમાંથી બાકાત રાખવા જોઈએ, કારણ કે વર્તમાન અનામત નીતિઓએ આવા નોંધપાત્ર પરિણામો આપ્યા છે, જેમાંથી મોટાભાગના તેમના હાંસિયા અને ગરીબીમાં પરિણમેલા સંજોગોથી ઉપર ઉઠ્યા છે, અથવા વધારે છે. આ આર્થિક – માપદંડ આરક્ષણના લાભ માટે લાયક ઠરે છે, પરંતુ દેશની 82% વસ્તી (SC, ST અને OBC એકસાથે) બનેલા આ મોટા વર્ગ સાથે સંબંધિત છે, તેમને કેવી રીતે બહાર રાખવાનું સૂચન કરવા જેવું કંઈ નથી. સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો.

92. એક બાજુએ, એ પણ નોંધવું જોઈએ કે ઉપલબ્ધ આંકડાઓ અનુસાર, દેશના 766 જિલ્લાઓમાંથી 45 જિલ્લાઓ સંપૂર્ણ રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યા છે, અને 64, આંશિક રીતે પાંચમી અનુસૂચિ વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યા છે. આ વિસ્તારોની મોટાભાગની વસ્તી અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યો દ્વારા વસે છે. સિન્હો કમિટીના અનુસાર, તમામ અનુસૂચિત જનજાતિના 48.4% લોકો BPL (ગરીબી રેખા નીચે) ઝોનમાં છે. આ વસ્તી 4.25 કરોડ છે. આ રીતે, બાકાત એ ભૌગોલિક રીતે પણ

કાર્ય કરે છે, સૌથી ગરીબ આદિવાસીઓ, આ વિસ્તારોમાં રહેતા, ગરીબો માટે અનામતનો લાભ નકારે છે.

93. સમાજના સૌથી ગરીબ સભ્યોની તરફેણમાં અનામત, ઓળખ આધારિત નથી, અથવા સંબંધિત સમુદાયના ભૂતકાળના ભેદભાવ પર આધારિત નથી જેણે તેમને તેમની જાતિની મર્યાદામાં બાંધી દીધા હતા (અને તે જાતિના સભ્યો શું કરી શકે છે). તે સતત આર્થિક વંચિતતા અથવા ગરીબી પર આધારિત છે. ઓળખવાની લાક્ષણિકતા, તેથી, સંપૂર્ણપણે નવી છે. તેને સામાજિક કે શૈક્ષણિક પછાતતા સાથે કોઈ સંબંધ નથી. એવા સમુદાયોની સામાજિક અથવા શૈક્ષણિક પછાતતા કે જેના પર પ્રતિબંધિત સુધારાના લાભાર્થીઓ સંબંધ ધરાવે છે, તે અપ્રસ્તુત છે. તેથી, જાતિ અથવા સમુદાય ઓળખના માપદંડ અથવા વર્ગીકરણ નથી. આવા સંજોગોમાં, વિભાજનની દીવાલ, તેથી કહેવા માટે કે જેના દ્વારા બાકાત કલમ ('અન્ય') સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોને બહાર રાખે છે, ખાસ કરીને SC/ST, તેમની સાથે ભેદભાવ કરવા માટે કાર્ય કરે છે, કારણ કે સૌથી વધુ ગરીબોની સંખ્યા તેમનામાં સૌથી વધુ છે.

(ii) <u>વ્યક્તિગત – લાભાર્થી તરીકે</u>

94. આગળ, આર્થિક વંચિતતાના કિસ્સામાં, જે જોવાનું છે તે એ છે કે ગરીબી – અથવા તેની તીવ્ર ખરાબ અસરો બધાને સમાન રીતે અનુભવાય છે, પછી ભલે તે ગમે તે સાઈલોમાં હોય. આમ, વ્યક્તિગત સ્તરે, એક આદિવાસી છોકરી જે આર્થિક તંગીનો સામનો કરે છે, તે બિન–આદિવાસી, 'બિન–પછાત'/અગ્રિમ વર્ગની છોકરી જેટલી જ

અર્થપૂર્ણ તકથી વંચિત છે. એસસી/એસટી/ઓબીસી માટે હાલના આરક્ષણોની લાક્ષણિકતા, લાભો અથવા વિશેષાધિકારો તરીકે, જે તેમને આ નવા સંસાધનને ઍક્સેસ કરવાથી દૂર કરે છે, આર્થિક વંચિતતા પર આધારિત આરક્ષણો, જો કે તે પછીના વર્ણનમાં આવે છે, કારણ કે 'તેઓ આવા લાભોથી ભરેલા છે' (જેવિ સામાવાળાઓ દ્વારા દલીલ કરવામાં આવી છે), આદર સાથે તેમની દુર્દશાને ઓછી કરે છે.

95. યુનિયન દ્વારા આગળ કરવામાં આવેલી 'સાઇલો' દલીલની સમસ્યા એ છે કે તે માત્ર વ્યક્તિને એક સામૂહિકમાં શોધવામાં નિષ્ફળ જતું નથી, ચર્ચામાં તેની દૃશ્યતા ઘટાડે છે અને તેનો અવાજ છીનવી લે છે, પરંતુ દરેક વ્યક્તિની આ ખૂબ જ 'સાઇલો' ના અવરોધોને પાર કરવાની અને પ્રગતિ કરવાની સંભવિતતાને પણ અવગણે છે, 'સામૂહિક' અધિકારો અને હક અને 'વ્યક્તિગત' વચ્ચેની ધ્રુવીયતા કૃત્રિમ છે. આ બધાના અંતે, બંધારણનો અર્થ છે, અને સામાન્ય વ્યક્તિ/વ્યક્તિ માટે કંઈક પ્રદાન કરવું જોઈએ; તે બધાને સૌથી વધુ સારું પ્રદાન કરવાનું છે, માત્ર <u>કુલમો અથવા સામૂહિક નહીં</u>. તેથી, સામૂહિક એ બંધારણીય તત્વ છે, જેનાં પ્રિઝમથી વ્યક્તિને જોવામાં આવે છે તે દૃષ્ટિકોણ, વ્યક્તિથી દૂર, ભૂમિકા અને તપાસના કેન્દ્રબિંદુને ઘટાડે છે, જેનાથી લોકોને વિવિધ 'સાઇલો'માં મૂકવાની અનુકૂળ રીત મળે છે.

96. આ કોર્ટની સમજણ, ભૂતકાળમાં પણ, એવી રહી છે કે તકની સમાનતા <u>વ્યક્તિગત</u> છે – તેવી જ રીતે, અનામતનો લાભ પણ સમુદાયના સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાને આધારે અથવા તેઓ અસ્પૃશ્યતાના પ્રથાનો ભોગ બને છે તેના

આધારે કરવામાં આવે છે: છતાં વ્યક્તિઓ પ્રાપ્તકર્તા છે. *એમ. નાગરાજ*માં, તેથી, તે ઠરાવવામાં આવ્યું હતું

> *'...સાર્વજનિક રોજગારમાં 'તકની સમાનતા'નો ખ્યાલ વ્યક્તિની ચિંતા કરે છે, પછી ભલે તે વ્યક્તિ સામાન્ય કેટેગરીની હોય કે પછાત વર્ગની હોય. કલમ 16(1) હેઠળ વ્યક્તિગત અધિકારનો વિરોધાભાસી દાવો અને પછાત વર્ગને આપવામાં આવતી પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટ સંતુલિત હોવી જોઈએ. બંને દાવાઓમાં ઓક્સ્સ હેતુ હાંસલ કરવાનો છે. પ્રશ્ન આ વિરોધાભાસી હિતો અને દાવાઓના ઑપ્ટિમાઇઝેશનનો છે.'*

97. આરક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય શિક્ષણ જેવી સાર્વજનિક ચીજવસ્તુઓની ઍક્સેસને સક્ષમ કરવાના કિસ્સામાં, વ્યક્તિને લાભ આપવાનો છે, જ્યારે વૈકલ્પિક ઓફિસ અથવા તો જાહેર ઓફિસના કિસ્સામાં, વ્યક્તિ આરક્ષણ મેળવનાર હોવા છતાં, સમુદાય છે. તેના દ્વારા તેની રજૂઆતને કારણે લાભ થવાની અપેક્ષા છે. આ અદાલતે *કે. કૃષ્ણ મૂર્તિ*માં નીચેના શબ્દોમાં ભાર મૂક્યો હતો:

> *'55. એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે એક તરફ શિક્ષણ અને રોજગારની પહોંચ અને બીજી તરફ પાયાના સ્તરે રાજકીય પ્રતિનિધિત્વ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા લાભોની પ્રકૃતિ વચ્ચે પણ સ્વાભાવિક તફાવત છે. જ્યારે ઉચ્ચ શિક્ષણ અને જાહેર રોજગાર સુધી પહોંચવાથી વ્યક્તિગત લાભાર્થીઓના સામાજિક-આર્થિક ઉત્થાનની સંભાવના વધે છે, ત્યારે સ્થાનિક-*

સ્વરાજ્યમાં ભાગીદારી એ સમુદાય માટે સશક્તિકરણના વધુ તાત્કાલિક માપદંડ તરીકે ઉદ્દેશ્ય છે કે જે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિનો છે.'

'પ્રતિનિધિત્વ' દ્વારા સશક્તિકરણનો આ ધ્યેય, આર્થિક માપદંડોના આધારે આરક્ષણના કિસ્સામાં લાગુ પડતો નથી – જે અરજદારોએ મહેનતપૂર્વક દલીલ કરી હતી, તે ક્ષણિક, અસ્થાયી અને સમજી શકાય તેવા 'જૂથ'ને બદલે, એક વ્યક્તિગત લાક્ષણિકતા છે. કલમ 16(6) ના પ્રશ્ન પરનો આ તફાવત, **ભાગ V** માં વધુ વિગતવાર છે.

98. એ હકીકત સિવાય કે આરક્ષણો સામૂહિક માટે અથવા તેની તરફેણમાં કરવામાં આવે છે, જે જ્ઞાતિઓ જેવા સમાજના બિલ્ડીંગ બ્લોક્સ છે, તે વ્યક્તિઓને લાભ આપવા માટે છે. જાતિઓ એ પછાત સમુદાયોને ઓળખવાની માત્ર એક અનુકૂળ પદ્ધતિ છે જેના સભ્યો લાભાર્થી છે. હકીકત એ છે કે તે નાગરિકો છે જેમને તેનો લાભ મળવાનો છે. સમગ્ર ન્યાયશાસ્ત્ર, અથવા તો કલમ 15 અને 16 નું લખાણ પણ આ પાસાને દર્શાવે છે. તેથી, કહેવા માટે કે સામૂહિક રીતે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ તરીકે ઓળખાતા સમુદાયો લાભાર્થી છે અને તે તે જાતિ/જનજાતિને નવા સંસાધનોના લાભમાંથી બાકાત રાખવા માટે પૂરતું કારણ છે (સુધારા દ્વારા રાજ્ય દ્વારા બનાવવામાં આવેલ) જોકે નિર્વિવાદપણે નોંધપાત્ર સંખ્યામાં આ ઐતિહાસિક રીતે હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા સમુદાયો અને જાતિઓના સભ્યો પણ પાત્રતાના માપદંડોને પરિપૂર્ણ કરે છે જે નવા સંસાધનને પાત્ર તરીકે હકદાર બનાવે છે, તે વ્યક્તિગત સ્તરે ભેદભાવ સિવાય બીજું કંઈ નથી. આ સમાન તક અને દરજ્જાની સમાનતાના વચનના

પાયાને જ નબળો પાડે છે જે બંધારણના ઘડવૈયાઓએ ખૂબ જ પરિશ્રમપૂર્વક અને કાળજીપૂર્વક બધા માટે, ખાસ કરીને સમુદાયના સૌથી ભેદભાવ અને વંચિત વર્ગના સભ્યો માટે ગેરંટી તરીકે કલ્પના કરી હતી, એટલે કે, SC અને ST સમુદાયો. આ સંજોગોમાં, તે ઠંડો આરામ છે, તેથી, જે વ્યક્તિ અન્યથા ગરીબી જેવી ઓળખકર્તાની તમામ લાક્ષણિકતાઓને પરિપૂર્ણ કરે છે – જે સામાજિક ઓળખ પર આધારિત નથી, પરંતુ વંચિતતા પર આધારિત છે – કહેવામાં આવે છે કે તેણી ગરીબ છે, અત્યંત ગરીબ અથવા અન્ય સમુદાયોના સભ્યો કરતાં પણ વધુ (જેઓ કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ રિપેરેટિવ આરક્ષણ માટે હકદાર ન હતા), છતાં તેણીને બહાર રાખવામાં આવી રહી છે કારણ કે તેણી અનુસૂચિત જાતિ અથવા અનુસૂચિત જનજાતિની છે.

(iii) મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન

99. ગરીબી સમાજના તમામ વર્ગોને કમજોર બનાવે છે. સમુદાયોના સભ્યોના કિસ્સામાં જેઓ સતત ભેદભાવનો સામનો કરતા હોય છે – સૌથી વધુ ક્ષમ્ય સ્વરૂપમાં, ગરીબી સૌથી વધુ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં પીડાય છે. સમાજના તે વર્ગોને બાકાત રાખવું, જેમના લાભ માટે બિન–ભેદભાવપૂર્ણ જોગવાઈઓ ડિઝાઇન કરવામાં આવી હતી, તે બિન–ભેદભાવના સિદ્ધાંતનું અવિશ્વસનીય ઉલ્લંઘન છે, એક પાસું જે સમાનતા કોડમાં સમાવિષ્ટ છે, અને આ રીતે અપમાનજનક અથવા બંધારણની ઓળખના નુકસાનના સ્તર સુધી પહોંચે છે. I. R. કોએલ્હોમાં પરિભાષાનો ઉપયોગ કરવા માટે, સમાનતા કોડ પર આ સુધારાની અસર જે તેના બિન–ભેદભાવપૂર્ણ અથવા બિન–બાકાત સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે, તે બંધારણની ઓળખને ધરમૂળથી નુકસાન પહોંચાડે છે. બંધારણનું

વચન કે જાતિ આધારિત પ્રથાઓ અને અસ્પૃશ્યતા (જે અનુસૂચિત જાતિ તરીકે નાગરિકોના આવા પછાત વર્ગની ઓળખનો આધાર છે)ના આધારે કોઈની સાથે ભેદભાવ કરવામાં આવશે નહીં, તે સ્પષ્ટપણે નારાજ છે. તેથી, કલમ 15(6) અને અનુચ્છેદ 16(6)માં અપવાદરૂપ કલમો બંધારણના મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે અને તેનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

100. કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા લોકોમાં ગરીબોને (એટલે કે જેઓ આર્થિક પાત્રતા માટે લાયક છે) યુનિયન દ્વારા આર્ટિકલ 15(4) અને 16(4) હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલા લોકો સાથે કલમ 15(6) અને 16(6) હેઠળના નવા આરક્ષણોમાં સમાવેશ કરવાની લાક્ષણિકતા, એટલે કે 'ડબલ લાભ' આપવાનું ખોટું છે. માટે જે 'લાભ' તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યું છે, તે મફત પાસ તરીકે સમજી શકાતું નથી, પરંતુ એક સુધારાત્મક અને વળતર આપનારી પદ્ધતિ તરીકે ક્ષેત્રને સ્તર આપવા માટે – જ્યાં તેઓ તેમના *સામાજિક* કલંકને કારણે અસમાન છે.

આ બાકાત સમાનતા કોડના બિન–ભેદભાવ અને બિન–બાકાત પાસાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, જેનાથી બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન થાય છે.

101. વાદગ્રસ્ત સુધારો આપણા સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગો માટે માર્ગો, પ્રવેશદ્વારો અને તકોનું સર્જન કરે છે, તેમને એવી જગ્યાઓ માટે બહુવિધ એક્સેસ પોઈન્ટ્સ સક્ષમ કરે છે જ્યાં તેઓ જવા માટે અસમર્થ હતા, સ્થાનો અને હોદ્દા તેઓ ભરવામાં અસમર્થ હતા, અને તેઓ આશા રાખી શકતા ન હતા, તેમની નિરાધારતા,

આર્થિક વંચિતતા અને નિરાશાને કારણે સામાન્ય રીતે ઉપયોગ આ: નિરાધારતા, આર્થિક વંચિતતા, ગરીબી, માર્કર્સ અથવા *બુદ્ધિગમ્ય ભિન્નતા* છે, જે વર્ગીકરણનો આધાર બનાવે છે કે જેના પર વાદગ્રસ્ત સુધારો સંપૂર્ણપણે આધારીત છે. તે હદ સુધી, સુધારો બંધારણીય રીતે અયોગ્ય છે. જો કે, સમાન ગરીબ અને નિરાધાર વ્યક્તિઓના એક મોટા વર્ગને બાકાત રાખીને – તેમના સામાજિક પછાતપણાના આધારે અને કાયદેસર રીતે સ્વીકૃત જાતિના કલંકના આધારે – ગરીબો માટે સર્જાયેલી નવી તકોના લાભમાંથી, સુધારા પ્રથાએ બંધારણીય રીતે ભેદભાવના સ્વરૂપોને પ્રતિબંધિત કર્યા છે. અનુચ્છેદ 15(1), 15(2), અને કલમ 16(1), 16(2) હેઠળના સર્વોચ્ચ સિદ્ધાંતો એ છે કે જાતિ આધારિત અથવા સમુદાય આધારિત બાકાત (એટલે કે, ભેદભાવની પ્રથા) અસ્વીકાર્ય છે. તેને ગમે તે રીતે જોવામાં આવે, બંધારણ તેના તમામ સ્વરૂપો અને અભિવ્યક્તિઓમાં અસ્પૃશ્યતા પ્રત્યે અસહિષ્ણુ છે જે અનુચ્છેદ 15(1), (2), કલમ 16, 17, 23 અને 24 માં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. તે ભૂતકાળના આધારે બાકાત રાખવાને સમાન રીતે પ્રતિબંધિત કરે છે. ભેદભાવપૂર્ણ વ્યવહાર. 'અન્ય સિવાય' બાકાત કલમ દ્વારા કરવામાં આવેલ બાકાત, તે સિદ્ધાંતોને નકારી કાઢે છે અને સમાનતા સંહિતા (ખાસ કરીને બિન–ભેદભાવપૂર્ણ સિદ્ધાંત) ના હૃદય પર પ્રહાર કરે છે જે બંધારણના મૂળ ભાગ છે.

IV. <u>કુરી પ્રશ્ન નંબર 1: આર્થિક માપદંડોના આધારે વિશેષ જોગવાઈઓ (આરક્ષણ સહિત)ની અનુમતિ</u>

102. અત્રે, તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે હું આ બેન્ચના અન્ય સભ્યો સાથે સહમત છું, કે કલમ 15 ના હેતુ માટે 'આર્થિક માપદંડ' માન્ય છે અને આ વિભાગમાં મારા વધારાના તર્ક અને વિશ્લેષણ આપ્યા છે; જો કે, હું જાહેર રોજગારમાં નિમણૂકમાં અનામતના હેતુ માટે કલમ 16 ના સંદર્ભમાં અલગ છું, જે **ભાગ V** માં વિસ્તૃત છે.

A. આર્થિક માપદંડો પર ન્યાયિક અવલોકનો

103. આ અદાલતના પુનરાવર્તિત નિર્ણયોએ પુનરાવર્તિત કર્યું છે કે સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા નક્કી કરવા માટે માત્ર જાતિ જ માપદંડ ન હોઈ શકે. *એમ.આર. બાલાજી* આ પ્રસ્તાવ રજૂ કરનાર પ્રથમ હતા. આ પછીના નિર્ણયોમાં સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. વર્તમાન પડકારમાં યુનિયન અને અન્ય પ્રતિવાદીઓએ કલમ 46 અને બંધારણના ભાગ IV ની કેટલીક અન્ય જોગવાઈઓ પર આધાર રાખ્યો હતો. આર્ટિકલ 46 નો ટેક્સ્ટ સંદર્ભ માટે ફરીથી કાઢવામાં આવ્યો છે:

> *'46. રાજ્ય લોકોના નબળા વર્ગો અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોને વિશેષ કાળજી સાથે પ્રોત્સાહન આપશે અને તેમને સામાજિક અન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણથી બચાવશે.'*

104. આ અદાલતે, ***N. M. થોમસ*** અને *ઈન્દ્રા સાહની* બંનેમાં એવો વિચાર રજૂ કર્યો હતો કે વર્ગીકરણ પર આધારિત પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટ, વધુ હકારાત્મક કાર્યવાહી કરવા માટે, કલમ 15(1) અને 16(1) માં શોધી શકાય છે. જો કે, એ વાત પર ભાર

મૂકવામાં આવ્યો હતો કે સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અનામતના પ્રશ્ન પર, ક્ષેત્ર કલમ 15(4) અને 16(4) દ્વારા કબજે કરવામાં આવ્યું હતું. તે જ સમયે, તેમનું સ્થાન રાજ્યને અન્ય જૂથો માટે વર્ગીકરણ કરવાથી અટકાવતું નથી. આવા આરક્ષણનો આધાર માત્ર આર્થિક માપદંડ હોઈ શકે કે કેમ તે પ્રશ્ન ઈન્દ્રા સાહનીમાં સ્પષ્ટપણે સંબોધવામાં આવ્યો હતો. અદાલતે જણાવ્યું હતું કે માત્ર આર્થિક માપદંડની અરજી પર આધારિત આવી અનામત વાજબી નથી. આ પાસા પર બહુમતી ચુકાદો લખનાર ન્યાયમૂર્તિશ્રી બી.પી. જીવન રેડ્ડીએ અવલોકન કર્યું કે પ્રશ્નમાં આવેલ ઓફિસ મેમોરેન્ડમમાં સંબંધિત જોગવાઈનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી, અને પછી તે શા માટે બિનટકાઉ છે તેના કારણ માટે આગળ વધ્યા:

> *'845. ... દેખીતી રીતે, કલમ 16 ની કલમ (4) ની બહારની શ્રેણીમાં આ વર્ગીકરણ કલમ 16 ની કલમ (4) સાથે સંબંધિત નથી અને હોઈ શકતું નથી. જો તેમ હોય , તો તે કલમ (1) સાથે સંબંધિત છે. તેમ છતાં, અમને ટકાવી રાખવું મુશ્કેલ લાગે છે. આવક/મિલકતના આધારે ખુલ્લી હરીફાઈના ઉમેદવારો વચ્ચે 10% ખાલી જગ્યાઓનું આરક્ષણ – હોલ્ડિંગ એટલે તે 10% બેઠકોમાંથી સીમાંકન રેખાથી ઉપરના ઉમેદવારોને બાકાત રાખવા. સવાલ એ છે કે શું આ બંધારણીય રીતે માન્ય છે? અમને નથી લાગતું. માત્ર તેની આવક અથવા મિલકત – હોલ્ડિંગના આધારે રાજ્ય હેઠળની ઓફિસમાં નિમણૂક માટે વિચારણા કરવા માટે*

નાગરિકને પ્રતિબંધિત કરવાની પરવાનગી ન હોઈ શકે. રાજ્ય હેઠળની રોજગાર ખરેખર લોકોની સેવા કરવા માટે રચાયેલી હોવાથી (તે આજીવિકાનું સાધન પણ હોઈ શકે તે ગૌણ છે) આવી કોઈ બાધા ઊભી કરી શકાતી નથી. આ પ્રકારનો કોઈપણ બાધ કલમ 16 ની કલમ (1) દ્વારા આપવામાં આવેલી સમાન તકની ગેરંટી સાથે અસંગત હશે. માત્ર આ જ આધાર પર, 25 મે, 1991 ના ઓફિસ મેમોરેન્ડમમાં જણાવેલી કલમ નિષ્ફળ જાય છે અને તે મુજબ તેને જાહેર કરવામાં આવે છે.'

105. તે તદ્દન સ્પષ્ટ છે કે કલમ 15(1) અને 16(1) માં હાલની રચના અને શબ્દસમૂહશાસ્ત્રને કારણે અનામત માટેના આધાર તરીકે આર્થિક માપદંડને સમર્થન આપવામાં આવ્યું ન હતું. *ઈન્દ્રા સાહની*ના ચુકાદામાં એવું કંઈ નથી કે જે આર્થિક માપદંડના આધારે હકારાત્મક પગલાં (આરક્ષણ સહિત)ને મૂળમાં નાખવાના વિચારને આ અદાલતની સર્વવ્યાપી અસ્વીકાર સૂચવે છે. તેમજ આ અદાલતે અનામત અથવા વિશેષ જોગવાઈઓના આધાર તરીકે આર્થિક માપદંડો રજૂ કરીને બંધારણમાં સંભવિત ભાવિ સુધારા પર ટિપ્પણી કરી (અથવા ટિપ્પણી કરી શકી હોત).

106. ઈન્દ્રા સાહનીમાં ધ્યાનમાં લેવામાં આવેલ એક પ્રશ્ન એ હતો કે શું આરક્ષણનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો તે કલમ 15 અને 16 ના રૂપમાં અસ્તિત્વમાં છે તે પૂરતો સીમિત કરી શકાય છે. આ અદાલતે, તે જોગવાઈઓના હાલના માળખાને ધ્યાનમાં રાખીને, નીચે પ્રમાણે પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો:

'744. ધ્યાનમાં લેવાનું આગળનું પાસું એ છે કે શું કલમ (4) આરક્ષણના ખ્યાલ માટે સંપૂર્ણ છે? બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પ્રશ્ન એ છે કે કલમ 16 ની કલમ (1) હેઠળ કલમ (4) ની બહાર એટલે કે કલમ (1) હેઠળ કોઈ અનામત આપી શકાય કે કેમ. આ પાસા પર બે મંતવ્યો છે. આ બાબતની સંપૂર્ણ વિચારણા પર, અમારો અભિપ્રાય છે કે કલમ (4) આરક્ષણની વિભાવનાની સંપૂર્ણ નથી, અને હોઈ શકે નહીં; તે માત્ર પછાત વર્ગોની તરફેણમાં અનામતનો સંપૂર્ણ છે. માત્ર કારણ કે, વર્ગીકરણનું એક સ્વરૂપ ચોક્કસ કલમ તરીકે જણાવવામાં આવ્યું છે, તે અનુસરતું નથી કે કલમ (1) માં સમાવિષ્ટ વર્ગીકરણનો ખ્યાલ અને શક્તિ જ ત્યાંથી ખતમ થઈ ગઈ છે. આવું કહેવું સૈદ્ધાંતિક રીતે યોગ્ય નથી. પરંતુ, તે જ સમયે, એક વસ્તુ સ્પષ્ટ છે. તે ખૂબ જ અસાધારણ પરિસ્થિતિઓમાં – અને તમામ અને વિવિધ કારણોસર નહીં – કે કોઈપણ પ્રકારના કોઈપણ વધુ આરક્ષણો, કલમ (1) હેઠળ પ્રદાન કરવા જોઈએ. આવા કિસ્સાઓમાં, રાજ્યએ સંતુષ્ટ કરવું પડશે, જો બોલાવવામાં આવે તો, ચોક્કસ પરિસ્થિતિના નિવારણ માટે (જાહેર હિતમાં) આવી જોગવાઈ કરવી જરૂરી હતી. કલમ (4) ની હાજરી વિશેષ સારવારને લાયક વધુ વર્ગો બનાવવાની વૃત્તિ પર અવરોધક તરીકે કામ કરે છે. આમ કહેવાનું કારણ બહુ સરળ છે. જો કલમ (4) અને કલમ (1) બંને હેઠળ આરક્ષણ કરવામાં આવે, તો મફત સ્પર્ધા તેમજ અનામત શ્રેણીઓ માટે ઉપલબ્ધ

ખાલી જગ્યાઓ અનુરૂપ રીતે ઓછી કરવામાં આવશે અને તે કરવું વાજબી બાબત નથી.'

107. તે સ્પષ્ટ છે કે અદાલત આ મુદ્દાને જોગવાઈઓના પ્રિઝમ દ્વારા વિચારી રહી હતી જેમ તે અસ્તિત્વમાં હતા. અદાલતે એક તરફ શ્રીમંત અને આરામદાયક અને બીજી તરફ અત્યંત ગરીબ, વચ્ચે સતત વધતી જતી ખાઈને દૂર કરવાની જરૂરિયાત, કદાચ ભવિષ્યમાં અનિવાર્ય પણ બની શકે છે, તેની કલ્પના કરતી નથી – અને યોગ્ય રીતે, કલ્પના કરી શકી નથી. નિરક્ષરતા, સીમાંત આવક, આશ્રય, સ્વચ્છતા, પોષણ, અથવા નિર્ણાયક રીતે, મૂળભૂત સવલતો જેવી કે પાયાની સવલતોની ઓછી કે કોઈપણ પહોંચનો ભોગ બનેલા લોકો માટે એ સુનિશ્ચિત કરવાની જરૂર છે કે મૂળભૂત ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે શિક્ષણને સામાન્ય રીતે ઍક્સેસ આપવામાં આવે. આમુખ ખાતરી આપે છે, અને ભાગ IV જોગવાઈઓ રાજ્યને હાંસલ કરવા માટે નિર્દેશિત કરે છે, તેથી, આર્થિક માપદંડો રજૂ કરતી વખતે તે બીજું પરિમાણ સંસદે હાંસલ કરવા માટે યોગ્ય માન્યું છે.. તેથી, *ઈન્દ્રા સાહની*નો ચુકાદો, ગમે તેટલો અધિકૃત હોય, હકારાત્મક પગલાં માટે નવા માપદંડની રજૂઆતને ધ્યાનમાં લેતી વખતે, અંતિમ શબ્દ તરીકે ગણી શકાય નહીં. તે ચુકાદો અધિકૃત છે, શું અનુમતિપાત્ર છે તેના નિર્ધારણ માટે, અને પછાત – આધારિત હકારાત્મક કાર્યવાહીના અમલીકરણની બંધારણીય *પદ્ધતિ* શું હોવી જોઈએ,. જો કે, તેને નવા માપદંડો માટે સંપૂર્ણ ગણી શકાય નહીં, જે બંધારણીય સુધારા દ્વારા લાવવામાં આવી શકે છે (આમ, ચુકાદાના આધારને જ દૂર કરીને). તેથી, *ઈન્દ્રા સાહની* અથવા અન્ય કોઈ ચુકાદો માત્ર આર્થિક માપદંડોના આધારે આરક્ષણ

અથવા હકારાત્મક પગલાંને મંજૂરી આપતો નથી, એમ કહેવું ખોટું છે. તે ચુકાદો સંસદને બંધારણીય સુધારાઓ રજૂ કરવાથી રોકી શકતો નથી જે આવા માપદંડો, અનામત લાભોના આધાર તરીકે અથવા અન્ય વિશેષ જોગવાઈઓ ઘડે છે. વધુમાં, અનામત માટેના હાલના માપદંડો, રાજ્યને સામાજિક અને આર્થિક ન્યાયના ધ્યેયો હાંસલ કરવાની મંજૂરી આપવાનો એકમાત્ર રસ્તો હોઈ શકતો નથી: તે માપદંડોનું પાલન કરવું આવશ્યક છે, પરંતુ બંધારણમાં સુધારા દ્વારા નવા માપદંડો અથવા નવી પદ્ધતિઓની રજૂઆતને બાકાત રાખી શકતા નથી.

B. વાસ્તવિક સમાનતાના આદેશને પરિપૂર્ણ કરવા માટે નિર્દેશક સિદ્ધાંતો હેઠળ રાજ્યની જવાબદારીઓ

108. રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોનું અવલોકન, બંધારણ સભાના હેતુ મુજબ, રાજ્યની જવાબદારીઓને છતી કરે છે. રાજ્ય, કલમ 38(1) દ્વારા, લોકોના કલ્યાણને પ્રોત્સાહન આપવા માટે સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય – ન્યાય આપીને સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવા માટે બંધાયેલા છે. તેની પાસે ખાસ કરીને કલમ 38(2) ના આધારે આવકની અસમાનતાઓને ઘટાડવાની અને સ્થિતિ, સુવિધાઓ અને તકોમાં અસમાનતાઓને દૂર કરવાની જવાબદારી પણ છે. અનુચ્છેદ 39 માત્ર આજીવિકાના પર્યાપ્ત માધ્યમો અને સામાન્ય સારા માટે ભૌતિક સંસાધનોના પુનઃવિતરણના અધિકારને જ નહીં, તે રાજ્યને વધુ નિર્દેશ કરે છે કે તે સુનિશ્ચિત કરે કે સંપત્તિ અને ઉત્પાદનના કોમન નુકસાનના ભોગે થોડા લોકોના હાથમાં કેન્દ્રિત ન હોય.

કલમ 38 અને 39 કલમ 41, 42, 43, 45, 46, 47 અને 48 સાથે વાંચવામાં આવે છે, સર્વગ્રાહી રીતે, આર્થિક ન્યાયમાં ફાળો આપે છે.

109. સામાજિક ન્યાયનો અર્થ એ છે કે તમામ અસમાનતાઓને દૂર કરવી અને નાગરિકોને સામાજિક તેમજ આર્થિક બાબતોમાં સમાન તકો પૂરી પાડવી.[74] રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતો, કલમ 38, 39, 41 અને 43 દ્વારા, રાજ્યને 'આર્થિક રીતે ન્યાયી' સામાજિક વ્યવસ્થા સ્થાપિત કરવાનો આદેશ આપે છે. ન્યાય (આર્થિક, સામાજિક અને રાજકીય), અને દરજ્જો અને તકની સમાનતાના પૂર્વાભિમુખ ઉદ્દેશો, બંધારણના ભાગ III અને ભાગ IV બંનેમાં સ્પષ્ટતા મળે છે. અત્યાર સુધી, રાજ્યએ ભૂતકાળના ભેદભાવને દૂર કરવા માટે અમુક પ્રકારના રક્ષણાત્મક ભેદભાવનો ઉપયોગ કરીને, સ્થિતિ અને તકની સમાનતા હાંસલ કરવાના ધ્યેયને આગળ ધપાવ્યો હતો, જેણે સમાજના સૌથી હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા વર્ગો માટે અવરોધો ઊભા કર્યા હતા, જેનાથી તેમને સંસાધનોઅને જાહેર રોજગાર ની પહોંચનો ઇનકાર કર્યો હતો.. જોગવાઈઓને સક્ષમ કરતી રચના [લેખ 15(4) અને 16(4)] એવી છે કે લક્ષ્ય જૂથ ફક્ત તે જ હતા જેઓ સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતાનો ભોગ બનેલા વર્ગોના વર્ણનમાં આવતા હતા. આમાં વંચિત અને પીડિત લોકોમાં સૌથી વધુ વંચિત એટલે કે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિનો સમાવેશ થતો હતો. તેથી, અન્ય કોઈપણ લોકોના સમાવેશનો, બંધારણના સંદર્ભમાં, તેમજ તેના લખાણના સંદર્ભમાં વિચારણા કરી શકાતી નથી, જેમ તે સ્થિતી હતી.

[74] ગોકુલેશ શર્મા, હ્યુમન રાઇટ્સ એન્ડ સોશિયલ જસ્ટિસ ફન્ડામેન્ટલ રાઇટ્સ વિઝ--વિઝ ડાયરેક્ટિવ પ્રિન્સિપલ, ડીપ એન્ડ ડીપ પબ્લિકેશન લિમિટેડ (1997).

110. એક સમાન, સમાનતાવાદી, જાતિવિહીન સમાજનું નિર્માણ કરવાનો ઉદ્દેશ સર્વોચ્ચ ઉદ્દેશ્ય તરીકે જોવાનો છે. આરક્ષણને તે ધ્યેય હાંસલ કરવાના મુખ્ય માધ્યમોમાંનું એક માનવામાં આવતું હતું. આવા પગલાંએ કામ કર્યું છે, અને તેમની જાળવણી એ રેખાંકિત કરે છે કે એક રાષ્ટ્ર તરીકે, આપણે આપણી જાતને આપેલા વચનની નજીક ક્યાંય પણ ન હોઈએ તે પહેલાં આપણે ઘણા માઈલ જવાના છે. આ સફરમાં, જો એ જોવામાં આવે કે આ અત્યાર સુધીના દલિત સમુદાયોની સાથે, જેમની સાથે તેમની જાતિના દરજ્જાના કારણે પ્રતિકૂળ વર્તન કરવામાં આવતું હતું, એવા લોકો પણ નોંધપાત્ર સંખ્યામાં છે, જેઓ તેમની આર્થિક વંચિતતાને કારણે પ્રગતિ કરી શક્યા નથી; રાજ્યની ફરજ છે કે તેઓ તેમની દુર્દશાના નિવારણ માટે ઉપાયાત્મક પગલાં લે.

C. મૂળભૂત સમાનતાને સક્ષમ કરવા બંધારણીય સુધારાની સુગમતા

111. બંધારણો શાસનના ચાર્ટર છે, તેમની અંદર સત્તાઓનું વર્ણન, સરકારની વિવિધ શાખાઓ અને અસંખ્ય ઘટક એકમો છે, તે જ સમયે, સ્વતંત્રતાની ખાતરી આપે છે, સમાનતાની ખાતરી આપે છે. ગતિશીલ અને સુસંગત બનવા માટે, તેઓ પ્રયોગને મંજૂરી આપવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં લવચીક હોવા જોઈએ. આ પ્રયોગ મહત્વપૂર્ણ છે, સમાજની અનુભવાયેલી જરૂરિયાતોને આત્મસાત કરવા માટે – પરિવર્તન માટે: અર્થઘટનમાં વિકાસ, ચાર્ટરની જોગવાઈઓની અસરકારકતા, અપૂર્ણ અથવા નવી

આકાંક્ષાઓ વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને. પ્રગતિના ફળો પહોંચે તેની ખાતરી કરવાની જરૂર છે. બધા, ખાસ કરીને ગરીબો, જેઓ હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયા છે, તે એક મહત્વપૂર્ણ બંધારણીય જવાબદારી છે, જે રાજ્યની નીતિના નિર્દેશક સિદ્ધાંતોની કેટલીક જોગવાઈઓમાં અવાજ ઉઠાવે છે. અસ્તિત્વ, અથવા તેના બદલે, ભેદભાવની સ્પષ્ટ માન્યતા જે વસ્તીના મોટા ભાગને અટકાવે છે, સંસ્થાઓમાં પ્રવેશ અથવા જાહેર બાબતો અને કચેરીઓમાં સહભાગિતાને અટકાવે છે, તેથી, અન્ય વંચિતોને સાધન પ્રદાન કરવા માટે, જૂથો, અન્ય પરિબળો પર આધારિત અન્ય કોઈપણ માપદંડોની માન્યતાની પૂર્વગ્રહને સૂચિત કરી શકતી નથી.. આ કિસ્સામાં, પરિબળ, અથવા પસંદ કરેલ આધાર, આર્થિક વંચિતતા છે.

112. *કિહોટો હોલોહાન*માં આ અદાલતે નોંધ્યું હતું કે બંધારણ *'બદલાતા સંજોગોમાં સહન કરવા અને લવચીક ઉપયોગ માટે સક્ષમ હોવાનો અર્થ માત્ર વ્યાપક અને સામાન્ય સિદ્ધાંતોની રૂપરેખા આપે છે – એક ભેદ જે પ્રતિમાને ચાર્ટરથી અલગ પાડે છે જેના હેઠળ તમામ કાયદાઓ બનાવવામાં આવે છે.'* આ અદાલતે 'બંધારણીય મર્યાદાઓ' [75] પર કુલી ને ટાંક્યા કે બંધારણમાં સુધારો, તેને અપનાવવાથી તેનો એક ભાગ બની જાય છે; જેટલું તે બંધારણમાં મૂળરૂપે સમાવિષ્ટ કરવામાં આવ્યું હોય અને *'તે મુજબ તેનું અર્થઘટન કરવાનું હોય'.*

[75] 8 મી એડ. ભાગ. 1 પેજ 129.

113. બંધારણ સહન કરવા માટે છે; તેઓ સમાજના શાસનના વ્યાપક રૂપરેખાની રૂપરેખા આપે છે જે તેમને બનાવે છે. આધુનિક બંધારણો સામાન્ય રીતે સત્તાનું નિરૂપણ કરે છે: કાયદાકીય, કારોબારી અને ન્યાયિક અને, વ્યક્તિગત સમાજની પ્રતિભાને આધારે, દરેક શાખાના સંચાલનના ઝોનને મર્યાદિત કરવા માટે ચેક અને બેલેન્સની સિસ્ટમો ગોઠવે છે. જ્યાં બંધારણ પ્રાંતીય અથવા ઘટક એકમોનો સમાવેશ કરીને વિશાળ પ્રદેશનું સંચાલન કરે છે, ત્યાં કાયદાકીય સત્તાનું રેખાંકન પણ સૂચવવામાં આવે છે. તદુપરાંત, દરેક બંધારણમાં, રાજ્યની સત્તા પરની મર્યાદાઓ, બિલ ઑફ રાઇટ્સ (જે પણ નામથી ઓળખાય છે) ના રૂપમાં વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાઓને સુરક્ષિત કરવા અને પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રોમાં સમાનતા છે તેની ખાતરી કરવા માટે કોતરવામાં આવી છે. બંધારણો તેમના સુધારાની રીત પણ દર્શાવે છે: આવશ્યકપણે હેતુ માટે જરૂરી વિશેષ પ્રક્રિયાઓ વિશે, અને કેટલાક કિસ્સાઓમાં, સુધારાની સત્તા પરની મર્યાદા, અમુક વિષયોના સંદર્ભમાં, જે તે સત્તાના નિસ્તેજની બહાર માનવામાં આવે છે.

114. આવી સુધારણા શક્તિનો *તર્ક* એ છે કે બંધારણ ગમે તેટલું સંપૂર્ણ હોય, તેના ઘડવૈયાઓએ કેટલું ઊંડાણપૂર્વક વિચાર્યું હોય, તે કદાચ બધી પરિસ્થિતિઓ માટે પૂરી પાડતું નથી. સામાજિક અથવા રાજકીય સર્વસંમતિ અથવા સમાધાન દ્વારા નિર્ધારિત અનુગામી ફેરફારોના પ્રકાશમાં, કાયદાકીય વડાઓને ફરીથી ગોઠવવાની જરૂર પડી શકે છે. સમાજો સતત, પ્રવાહની સ્થિતિમાં હોય છે. થોમસ જેફરસનના શબ્દોમાં, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના સ્થાપક પિતા તરીકે ગણવામાં આવે છે:

'હું કાયદા અને બંધારણમાં વારંવાર ફેરફાર કરવાનો હિમાયતી નથી. પરંતુ કાયદાઓ અને સંસ્થાઓએ માનવ મનની પ્રગતિ સાથે સાથે ચાલવું જોઈએ. જેમ જેમ તે વધુ વિકસિત થાય છે, વધુ પ્રબુદ્ધ થાય છે, નવી શોધો થાય છે, નવા સત્યો શોધાય છે અને રીતભાત અને મંતવ્યો બદલાય છે, સંજોગોના બદલાવ સાથે, સંસ્થાઓએ પણ સમય સાથે તાલ મિલાવીને આગળ વધવું જોઈએ. જ્યારે એક છોકરો સુસંસ્કૃત સમાજ તરીકે તેમના અસંસ્કારી પૂર્વજોના શાસન હેઠળ હંમેશા રહે છે, ત્યારે આપણે માણસને તે કોટ પહેરવાની જરૂર પડી શકે છે જે તેને ફિટ કરે છે.' [76]

[76] 12 જુલાઈ, 1816 ના રોજ સેમ્યુઅલ કેર્સેવલને લખેલા પત્રમાં.

115. *કેશવાનંદ ભારતીમાં* ન્યાયમૂર્તિશ્રી ખન્નાનો અભિપ્રાય પણ આ પાસાને ઓળખે છે. તેમણે કહ્યું કે બંધારણ આપે છે

'1437. [...] રાજ્યના વિવિધ અંગોના માળખા માટે જેમ કે. કારોબારી, ધારાસભા અને ન્યાયતંત્ર. બંધારણ પણ લોકોની આશાઓ અને આકાંક્ષાઓને પ્રતિબિંબિત કરે છે. વિવિધ અવયવોની કામગીરી માટેના ધોરણો નક્કી કરવા ઉપરાંત, રાષ્ટ્રએ આવનારા સમયમાં કેવી રીતે આગળ વધવું છે તેના વ્યાપક સંકેતો બંધારણમાં સમાયેલા છે...'

તેને *'માત્ર કાનૂની દસ્તાવેજ'* તરીકે ગણી શકાય નહીં તેવી ટિપ્પણી કરતાં વિદ્વાન ન્યાયાધીશે વધુમાં નોંધ્યું હતું કે

> '1437. [...] બંધારણ એ રાષ્ટ્રના જીવનનું વાહન હોવું આવશ્યક છે. એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે બંધારણ એ દરવાજો નથી પણ એક રસ્તો છે. બંધારણના મુસદ્દાની નીચે એ જાગૃતિ છે કે વસ્તુઓ સ્થિર નથી રહેતી પરંતુ આગળ વધે છે, એક પ્રગતિશીલ રાષ્ટ્રનું જીવન, વ્યક્તિ તરીકે, સ્થિર અને સ્થગિત નથી, પરંતુ ગતિશીલ અને આડંબરભર્યું છે. આથી બંધારણમાં વહીવટના કાર્યમાં પ્રયોગ અને અજમાયશ માટે પૂરતી જોગવાઈ હોવી જોઈએ...'

116. આવો કિસ્સો હોવાથી, બદલાતા સમયને કારણે ઉદ્ભવતી ચિંતાઓ સામાન્ય રીતે લવચીક બંધારણીય દસ્તાવેજના માળખામાં પૂરી થાય છે. જો કે, પ્રસંગોપાત, તે દસ્તાવેજને ફરીથી તપાસવાની જરૂર છે, અને જો જરૂરી હોય તો, પડકારોને સમાયોજિત કરવા માટે સુધારેલ છે જે તે પાયાના ચાર્ટરના ચિંતનની બહાર છે.

117. તે સ્વયંસિદ્ધ છે કે કાયદાનું શાણપણ અદાલતોના ક્ષેત્રમાં નથી. બંધારણીય સુધારા વિશે બોલતા, *કેશવાનંદ ભારતી*માં ન્યાયમૂર્તિશ્રી સીકરી

> *'288. અલબત્ત સંસદે નક્કી કરવાનું છે કે સુધારો જરૂરી છે કે કેમ. અદાલતો સુધારાની શાણપણ સાથે સંબંધિત નથી.'*

118. ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ શેલત અને ગ્રોવરએ તે જ વિચાર જણાવ્યો, અને ઉમેર્યું કે તે જોગવાઈના પરિણામો છે, સત્તાની *પહોળાઈ*ને ધ્યાનમાં રાખીને, જે ન્યાયિક વિચારણા માટે યોગ્ય રીતે આવે છે:

> *'532. પ્રતિવાદીઓ વતી રજૂઆત સ્વીકારવી મુશ્કેલ છે કે બંધારણમાં સમાવિષ્ટ સુધારાની સત્તાની પહોળાઈના સંદર્ભમાં પરિણામોને ધ્યાનમાં લેતા તેના દુરુપયોગનો કોઈપણ પ્રશ્ન સામેલ છે. બંધારણ અથવા કાનૂનમાં કોઈ ચોક્કસ જોગવાઈની શાણપણ અથવા નીતિમાં પ્રવેશ કરવો અદાલતો માટે નથી. તે બંધારણના ઘડવૈયાઓ માટે છે કે સંસદ કે ધારાસભા માટે. પરંતુ પાવરની પહોળાઈનો નિર્ણય કરતી વખતે વાસ્તવિક પરિણામોને ધ્યાનમાં લઈ શકાય છે. સત્તા આપતી જોગવાઈઓની મર્યાદાઓ સુનિશ્ચિત કરતી વખતે અદાલત ચોક્કસ બાંધકામ તરફ દોરી શકે તેવા પરિણામોને અવગણી શકે નહીં.'* [77]

[77] *કિહોતો હોલોહોન*માં પણ, અદાલતે સંસદીય શાણપણની જાહેરાત કરી હતી, જે સુધારામાં પરિણમે છે, જેના પર કોર્ટ દ્વારા પ્રશ્ન ઉઠાવી શકાય નહીં.

119. સંજોગોએ આ પગલાને યોગ્ય ઠેરવ્યું કે કેમ, અથવા અમુક માપ જે ધારવામાં આવ્યું હતું અને ઘડવામાં આવ્યું હતું તેના કરતાં વધુ સારું હતું તે અદાલતો દ્વારા જોઈ શકાય નહીં. બંધારણીય સુધારાના કિસ્સામાં આ વધુ છે, જ્યાં સંસદને તેની અસાધારણ શક્તિ, ઘટક શક્તિ, ઓછી નહીં, અને બંધારણમાં સુધારો કરવા માટે

પ્રેરિત કરનારા તથ્યો પરીક્ષાના અથવા ઊંડા વિચારણાના મુદ્દા નથી. તેથી, આ બંધારણીય સુધારાની માન્યતાને ધ્યાનમાં લેતી વખતે, આર્થિક માપદંડોને ન્યાયી ઠેરવવા માટે ઉદ્દેશ્યપૂર્ણ સામગ્રી છે કે કેમ, અથવા તેની પર્યાપ્તતા, તે તપાસવા માટે કોર્ટ માટે સુસંગત નથી. સમાન રીતે સંસદનો હેતુ (અથવા કાયદાકીય સંસ્થાનો), કાયદાકીય માપદંડ અથવા બંધારણીય સુધારો ઘડવામાં, એક અપ્રસ્તુત પરિબળ છે. કોર્ટ ચોક્કસપણે જે વિચારી શકે છે, તે એ છે કે સુધારો જે હેતુ હાંસલ કરવા માંગે છે, જે આવા સુધારાને પસાર કરવા તરફ દોરી જતી પ્રક્રિયાઓ, ઉદ્ભવેલી ચર્ચાઓ, વગેરેમાંથી ઘણી વાર સમજી શકાય છે.

ડી. હેતુ કે સુધારો આર્થિક માપદંડોની રજૂઆત દ્વારા હાંસલ કરવા માંગે છે

120. ઉપરોક્ત ચર્ચા બંધારણીય સુધારાઓને ન્યાયી ઠેરવવા માટે સામગ્રીની સુસંગતતાના પ્રશ્ન પર નિર્ણાયક છે. તેમ છતાં, અરજદારો અને યુનિયન દ્વારા આ અંગે દલીલો કરવામાં આવી હોવાથી, તેમની સાથે વ્યવહાર કરવો યોગ્ય રહેશે. *સિન્હો કમિશન રિપોર્ટ* (2010) ના રૂપમાં જે સામગ્રીઓ પર આધાર રાખ્યો હતો, જ્યારે તે બિલ રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારે તેની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી, અને તે સુધારામાં ફળીભૂત થાય તે પહેલાં સંસદીય ચર્ચાઓ (જેમ કે તેઓ સંક્ષિપ્ત છે) સાથે, સુધારા દ્વારા સંસદ જે હાંસલ કરવા માંગે છે તેના સૂચક છે.

121. પ્રતિવાદી – યુનિયન રાષ્ટ્રીય બહુપરીમાણીય ગરીબી સૂચકાંક (2021 માં પ્રકાશિત) પર નીતિ આયોગના અહેવાલ પર ખૂબ આધાર રાખે છે. ગરીબીના મેપિંગના

મુદ્દાએ સતત રાજ્યનું ધ્યાન આકર્ષિત કર્યું છે – અગાઉ, 'ગરીબી રેખા' નો ઉપયોગ કરીને ગરીબીને માપવામાં આવતી હતી, જેણે હવે 'મલ્ટી–ડાયમેન્શનલ' અભિગમને માર્ગ આપ્યો છે. આ પછીની પદ્ધતિ દ્વારા, વિવિધ સૂચકાંકોને વંચિતતાના સર્વગ્રાહી ચિત્રને જોવા માટે ગણવામાં આવે છે. નીતિ આયોગના અહેવાલમાં ગણવામાં આવે છે – ગરીબ તરીકે, વ્યક્તિ રૂ. કરતાં ઓછો ખર્ચ કરે છે. શહેરોમાં 47 પ્રતિ દિવસ જ્યારે ગામડાઓમાં દરરોજ એક વ્યક્તિ 32 રૂ. કરતા ઓછો ખર્ચ કરે છે. . રાષ્ટ્રીય બહુપરિમાણીય ગરીબી સૂચકાંક ('NMPI') પોતે ત્રણ પાસાઓ પર આધારિત છે – શિક્ષણ, આરોગ્ય અને જીવનધોરણ – દરેકનું સૂચકાંકમાં એક–તૃતીયાંશનું ભારણ છે. આમાંના દરેક વધુ 12 વિભાગો પર આધારિત છે – પોષણ, બાળ અને કિશોર મૃત્યુદર, પ્રસૂતિ પહેલાની સંભાળ, શાળામાં ભણવાના વર્ષો, શાળામાં હાજરી, રસોઈ ઇંધણ, સ્વચ્છતા, પીવાનું પાણી, વીજળી, આવાસ, સંપત્તિ અને બેંક ખાતા.–

122. આ દરેક માપદંડો દ્વારા વંચિત લોકો હતા જો કે તેમાંથી કેટલાક 2015 – 16 માં બહુપરિમાણીય રીતે ગરીબ ન હતા. સૌથી વધુ વંચિતોની ઓળખ રસોઈના બળતણ (58.5%) અને સ્વચ્છતા (52%)ના સૂચકાંકો પર કરવામાં આવી હતી. . બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, અહેવાલના સંદર્ભમાં અડધાથી વધુ વસ્તી આ બે પાસાઓ પર ગરીબ હતી. 2015 – 16 દરમિયાન 45.6% વસ્તીમાં આવાસની વંચિતતાનું પ્રમાણ હતું, ત્યારબાદ પોષણ (37.6%), માતાનું સ્વાસ્થ્ય (22.6%), પીવાનું પાણી (14.6%), સંપત્તિ (14%), શાળાના વર્ષો (13.9%)), વીજળી (12.2%),

બેંક ખાતું (9.7%), શાળામાં હાજરી (6.4%) અને બાળ અને કિશોર મૃત્યુદર (2.7%). [78]

[78] NMPI રાજ્યોના સ્તરે અને 12 સૂચકાંકો પરના તમામ 700 થી વધુ જિલ્લાઓમાં ગરીબીના અંદાજમાં મદદ કરે છે, જેમાં ઘણી બધી વંચિતતાઓ અને સૂચક – ગરીબીમાં યોગદાન મુજબનું યોગદાન છે. આમ, NMPI ની દ્રષ્ટિએ, બિહારની 51.91% વસ્તી ગરીબ છે, ત્યારબાદ ઝારખંડમાં 42.16%, ઉત્તર પ્રદેશમાં 37.79%, મધ્ય પ્રદેશ (36.65%) સાથે ઈન્ડેક્સમાં ચોથા સ્થાને છે અને મેઘાલય (32.67%) પાંચમા ક્રમે છે. સ્થળ કેરળ, ગોવા અને સિક્કિમમાં વસ્તીની સૌથી ઓછી ટકાવારી છે જેઓ અનુક્રમે 0.71%, 3.76% અને 3.82% પર બહુપરિમાણીય રીતે ગરીબ છે. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો (UTs), દાદરા અને નગર હવેલી (27.36%), જમ્મુ અને કાશ્મીર અને લદ્દાખ (12.58%), દમણ અને દીવ (6.82%) અને ચંદીગઢ (5.97%), સૌથી ગરીબ કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો તરીકે ઉભરી આવ્યા છે. પુડુચેરીમાં ગરીબોનું પ્રમાણ 1.72% કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોમાં સૌથી ઓછું છે, ત્યારબાદ લક્ષદ્વીપમાં 1.82%, આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓમાં 4.30% અને દિલ્હીમાં 4.79% છે.

123. સિન્હો કમિશનની સ્થાપના આર્થિક રીતે પછાત વર્ગોની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે કરવામાં આવી હતી અને તેઓની સ્થિતિ સુધારવા માટે – અનામતની શક્યતા સહિત – પગલાં સૂચવ્યા હતા. જુલાઇ 2010 માં પ્રકાશિત અહેવાલ, 2001 ની વસ્તી ગણતરી અને પછીના સર્વેક્ષણો પર આધારિત હતો, જેમાં કમિશને રોજગાર, શિક્ષણ, પોષણ સ્તર, આવાસ, સંસાધનોની પહોંચ વગેરે જેવા વિવિધ પરિબળોની

નોંધ લીધી હતી. આંકડા (NSSO 2004– 05) જેના પર આ અહેવાલ આધારિત છે, તેમાં ખુલાસો કરવામાં આવ્યો છે કે કુલ મળીને 31.7 કરોડ લોકો ગરીબી રેખા ('BPL') નીચે હતા, જેમાંથી અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી 7.74 કરોડ (એટલે કે, કુલ અનુસૂચિત જાતિના 38%) હતી. આદિજાતિની વસ્તી 4.25 કરોડ (કુલ અનુસૂચિત જનજાતિના 48.4%), OBC વસ્તીના 13.86 કરોડ (જે કુલ OBC ના 33.1% હતી), અને 5.85 કરોડ સામાન્ય શ્રેણી (કુલ સામાન્ય શ્રેણીના 18.2%) હતી.

E. આર્થિક માપદંડની અનુમતિ પર નિષ્કર્ષ

124. આર્થિક મુક્તિ એ આર્થિક ન્યાયનું એક પાસું છે જેની પ્રસ્તાવના, તેમજ કલમ 38 અને 46 તમામ ભારતીયોને વચન આપે છે. તે આંતરિક રીતે વહેંચણીના ન્યાય સાથે જોડાયેલું છે – ભૌતિક સંસાધનોનો વાજબી હિસ્સો અને સમગ્ર સમાજની પ્રગતિનો હિસ્સો દરેક વ્યક્તિને સુનિશ્ચિત કરે છે. આર્થિક મુક્તિ વિના, સ્વાતંત્ર્ય – ખરેખર સમાનતા, એ માત્ર ક્ષતિઓ છે, ખાલી વચનો *'રેતીના દોરડાં'* [79] સાથે જોડાયેલા છે. ભૂતકાળથી વિરામ – જે જાતિ આધારિત સામાજિક ભેદભાવ નાબૂદી પર આધારિત હતું, હકારાત્મક કાર્યવાહીમાં – હવે વંચિતતા પર આધારિત હકારાત્મક કાર્યવાહીનો સમાવેશ કરવા માટે, વિવાદિત સુધારા દ્વારા, તેથી, બંધારણના મૂળભૂત માળખામાં ફેરફાર, નાશ અથવા નુકસાન કરતું નથી.. તે સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગના ઉત્થાનના બંધારણીય પ્રોજેક્ટમાં એક નવું પરિમાણ ઉમેરે છે.

[79] *ગલ્ફ, કોલોરાડો અને સાન્ટા ફે રાય. કંપની વિ. એલિસ, 165 યુએસ 150 (1891)* , પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્ય વિ. અનવર અલી સરકાર 1952 (1) SCR 284 માં નોંધાયેલ અને *નંદિની સતપથી વિ. PL દાની* 1978 (3) SCR 608 .

V. કલમ 16(6)ની વિચારણા

125. એ નોંધવું અગત્યનું છે કે અત્રે નિર્ણાયક પૂરક કારણો છે, શા માટે અનુચ્છેદ 16(6) દ્વારા રજૂ કરાયેલ આરક્ષણ લાભોને બાકાતના મુદ્દા સિવાય અન્ય દૃષ્ટિકોણથી તપાસવામાં આવે છે –.

126. જાહેર રોજગારમાં આરક્ષણ આપવાના મુદ્દા પર, બંધારણ સભા દ્વારા ચાર વખત ચર્ચા કરવામાં આવી હતી, (30.11.1948, 09.12.1948, 23.08.1949 અને 14.10.1949) જેમાં ડ્રાફ્ટ કલમ 10(3) ગણવામાં આવી હતી. કેટલાક વક્તાઓએ ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે નાગરિકોના પછાત વર્ગોની તરફેણમાં અનામત તેમને સશક્તિકરણ કરવા અને દેશના વહીવટમાં તેમને અવાજ આપવા માટે જરૂરી છે. એચ.વી. કામથનું ભાષણ, હવે આર્ટિકલ 16(4)ની સામગ્રી પર, ઉદાહરણરૂપ છે:

> *'આ રાજ્યની નીતિના વધુ નિર્દેશક સિદ્ધાંત નથી; આ પ્રકરણ III માં મૂળભૂત અધિકારો પર છે, જ્યારે તેમને આની ખાતરી આપવામાં આવે છે, ત્યારે કોઈપણ પછાત વર્ગના નાગરિકોએ ગભરાવાની જરૂર નથી. જો સેવાઓમાં તેમના માટે કોઈ પ્રતિનિધિત્વ ન હોય તો તેઓ સરકારને તે બાબત પર ટાસ્ક પર લઈ શકે છે. મને લાગે છે કે આ તેમના માટે પર્યાપ્ત*

સુરક્ષા હશે જ્યાં સુધી સેવાઓમાં તેમનો હિસ્સો સંબંધિત છે. હું આશા રાખું છું કે આ કલમ 10 તેમને તે અધિકારની ખાતરી આપે છે, અને તેથી તેઓને આજે ગૃહ સમક્ષ કલમ સાથે કોઈ વિવાદ કે ઝઘડાની જરૂર નથી.'

127. *પ્રતિનિધિત્વ*નું આ પાસું *ઇન્દ્ર સાહની*માં પ્રકાશિત થયું હતું:

'694. [...] કલમ 16 ના કલમ (4) પાછળનો ઉદ્દેશ રાજ્યની સત્તાની વહેંચણીનો હતો. રાજ્યની સત્તા જે લગભગ માત્ર 68 ઉચ્ચ જાતિઓ એટલે કે અમુક સમુદાયો દ્વારા એકાધિકૃત હતી, તેને હવે વ્યાપક-આધારિત બનાવવાની માંગ કરવામાં આવી હતી. પછાત સમુદાયો કે જેઓ ત્યાં સુધી સત્તાના ઉપકરણથી બહાર રાખવામાં આવ્યા હતા, તેમને ત્યાં સામેલ કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી અને તે સામાન્ય રીતે વ્યવહારુ ન હોવાથી, આ ઉદ્દેશ્યને અમલમાં મૂકવા માટે વિશેષ જોગવાઈ કરવામાં આવી હતી. ટૂંકમાં, કલમ 16 (4) પાછળનો ઉદ્દેશ વંચિત પછાત સમુદાયોનું સશક્તિકરણ છે – તેમને વહીવટી તંત્રમાં અને સમુદાયના શાસનમાં હિસ્સો આપવા'

બહુમતી ચુકાદાએ ફરીથી કહ્યું:

'788. [...] તે જાણીતી હકીકત છે કે આઝાદી સુધી વહીવટી તંત્રનું સંચાલન લગભગ માત્ર 'ઉચ્ચ' જાતિના સભ્યો દ્વારા કરવામાં આવતું હતું. શુદ્રો, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ અને મુસ્લિમો

અને ખ્રિસ્તીઓમાંના અન્ય સમાન પછાત સામાજિક જૂથોને વહીવટી તંત્રમાં વ્યવહારીક રીતે કોઈ પ્રવેશ નહોતો. આવા પછાત વર્ગોની તરફેણમાં અનામત આપીને આ અસંતુલનને દૂર કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી. આ અર્થમાં ડૉ. રાજીવ ધવન સાચા હોઈ શકે છે જ્યારે તેઓ કહે છે કે કલમ 16 (4)નો ઉદ્દેશ પછાત વર્ગોનું 'સશક્તિકરણ' હતો. આ વિચાર તેમને રાજ્ય સત્તાની વહેંચણી કરવા સક્ષમ બનાવવાનો હતો. અમે, તદનુસાર, અનુચ્છેદ 16 (4) દ્વારા ચિંતિત પછાતપણું મુખ્યત્વે સામાજિક પછાતપણું છે એવો અભિપ્રાય છે. કલમ 16 (4) હેઠળ પછાતપણું સામાજિક અને શૈક્ષણિક બંને રીતે હોવું જોઈએ એમ કહેવું યોગ્ય નથી...'

128. *એમ. નાગરાજ*માં પણ, આર્ટિકલ 16(4) હેઠળ આરક્ષણ આપવાનો વિચાર, પ્રતિનિધિત્વને સક્ષમ કરવા માટે, રેખાંકિત કરવામાં આવ્યો હતો:

'55. [...] ધી જનરલ મેનેજર, સધર્ન રેલ્વે અને અન્ય વિ. રંગાચારી માં ન્યાયમૂર્તિશ્રી ગજેન્દ્રગડકર બહુમતી ચુકાદો આપતાં જણાવ્યું હતું કે કલમ 16 (4) હેઠળ અનામતનો હેતુ માત્ર પછાત સમુદાયોને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ આપવાનો છે. તેનો ઉપયોગ એકાધિકાર બનાવવા અથવા અન્ય કર્મચારીઓના કાયદેસરના હિતોને અયોગ્ય રીતે અથવા ગેરકાયદેસર રીતે ખલેલ પહોંચાડવા માટે કરી શકાતો નથી. પછાત વર્ગના

દાવાઓ અને અન્ય કર્મચારીઓના દાવા તેમજ વહીવટની કાર્યક્ષમતાની જરૂરિયાત વચ્ચે વાજબી સંતુલન જાળવવું જોઈએ.'

129. ઉપરોક્ત ચર્ચાથી તે સ્પષ્ટ થાય છે કે જાહેર રોજગારમાં તકની સમાનતા – સમાનતા કોડનું ચોક્કસ પાસું – દરેક નાગરિક માટે ગેરંટી છે. અનુચ્છેદ 16(2) માં સમાન સ્પષ્ટ પ્રતિબંધ, જાતિ સહિતના વિવિધ આધારો પર ભેદભાવને આજ્ઞા આપતો, તકની સમાનતાની સંપૂર્ણતાને મજબૂત કરવાનો છે, જેને નકારી શકાય નહીં. અનુચ્છેદ 16(4) દ્વારા એકમાત્ર પ્રસ્થાન એ છે કે અત્યાર સુધી બિનપ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા વર્ગોને અવાજ આપવાનો છે, જેની સાથે પ્રતિબંધિત આધારો પર ભેદભાવ કરવામાં આવ્યો છે. આ કડી – સમાન તક પૂરી પાડવા અને આરક્ષણ દ્વારા પ્રતિનિધિત્વ વચ્ચે, જાહેર રોજગારમાં વધુ સમાનતા માટે બંધારણ દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવેલ એકમાત્ર અપવાદ હતો.

130. વાદગ્રસ્ત સુધારો પછાત વર્ગોને તેમના *સશક્તિકરણ* અને *પ્રતિનિધિત્વ*ને સુનિશ્ચિત કરવા માટે અનામત આપવાના વિચાર વચ્ચેની કડીને છીનવી લે છે (જેઓ, કલમ 16(4)ના અમલ પહેલા, જાહેર રોજગારમાંથી ગેરહાજર હતા). કલમ 16 ની સંપૂર્ણ ફિલસૂફી જાહેર રોજગારના સંદર્ભમાં અવરોધ – મુક્ત સમાન તકને સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. કલમ 16(4) – અગાઉ જણાવ્યા મુજબ પછાત વર્ગના નાગરિકોને સુપર એડેડ શરત સાથે સાર્વજનિક રોજગારમાં પ્રવેશ માટે સક્ષમ બનાવે છે કે આ તેમના 'પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ'ની ખાતરી કરવા માટે છે. આ કોર્ટના મહત્વના નિર્ણયો: *ઈન્દ્રા સાહની, એમ. નાગરાજ, જરનૈલ સિંહ વિ. લચ્છમી નારાયણ ગુપ્તા, (2018) 10 SCC*

396 અને B. K. પવિત્રા (II) વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (2019) 16 **SCC** 129 **પર** વારંવાર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે કે કલમ 16 હેઠળ આરક્ષણો સામયિક પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ સમીક્ષા પર શરત છે.

131. સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો માટે આરક્ષણની રજૂઆત તેમના પ્રતિનિધિત્વના અભાવ પર આધારિત નથી (પછાત વર્ગોથી વિપરીત); આ શરતની ગેરહાજરી સૂચવે છે કે જે વ્યક્તિઓ EWS આરક્ષણોથી લાભ મેળવે છે તે વર્ગો અથવા જાતિઓથી સંબંધિત હોઈ શકે છે, જે 'અગ્રિમ' છે અને જાહેર સેવામાં પર્યાપ્ત રીતે રજૂ થાય છે. આ વધારાનું આરક્ષણ, જેના દ્વારા વસ્તીનો એક વર્ગ જે સામાજિક રીતે પછાત નથી, અને જેમના સમુદાયોને જાહેર રોજગારમાં રજૂ કરવામાં આવે છે – તકની સમાનતાનું ઉલ્લંઘન કરે છે જેની આમુખ ખાતરી આપે છે, અને કલમ 16(1) ખાતરી આપે છે.

132. વાદગ્રસ્ત સુધારો કલમ 16(4) હેઠળ આરક્ષણ દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા લોકો સાથે એક એવા ધોરણ સાથે સારવાર કરવામાં આવે છે જે કલમ 16(6) દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા કરતાં વધુ ઉગ્ર અને સખત છે. દાખલા તરીકે, જો કોઈ ચોક્કસ સમુદાય અથવા તે સમગ્ર સમુદાયમાં સૌથી ગરીબ નાગરિકોનું પ્રતિનિધિત્વ ન હોય, અને સમગ્ર રીતે સંબંધિત જૂથ (SC) માટે અલગથી નિર્ધારિત ક્વોટા ભરવામાં આવે, તો 'પ્રતિનિધિત્વ'ની આવશ્યકતા પૂર્ણ માનવામાં આવે છે, એટલે કે, જાહેર રોજગારમાં વિશિષ્ટ સમુદાયનું પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં આવ્યું નથી તેમ છતાં. તેનાથી સંબંધિત કોઈ નાગરિક અનામતનો દાવો કરવા માટે હકદાર રહેશે નહીં. જો કે, બિન–

એસસી/એસટી/ઓબીસીના કિસ્સામાં, વ્યક્તિ કોઈ એવા સમુદાયની છે કે જેનું પ્રતિનિધિત્વ કરવામાં આવે છે કે નહીં, તે સંપૂર્ણપણે અપ્રસ્તુત છે. પ્રતિનિધિત્વ કરવાની આવશ્યકતાના આ મહત્વપૂર્ણ પરિમાણને, *નિર્ણય લેવાની પ્રક્રિયામાં સાંભળવા માટે,* કલમ 16 ની કલમ (6) માં વાદગ્રસ્ત સુધારા દ્વારા સંપૂર્ણપણે કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે. સુધારેલ કલમ 16 ની અંદર, તેથી, બે ધોરણો આવેલા છે: પ્રતિનિધિત્વ સંબંધિત પરિબળ (કલમ 16(4) હેઠળ SC, ST અને OBC માટે), અને અપ્રસ્તુત પરિબળ તરીકે રજૂઆત (કલમ 16(6) માટે).

133. તેથી, પહેલાથી જ પ્રશ્ન 3 માં આવરી લેવામાં આવેલા કારણોસર, અને ઉપર અલગથી દર્શાવ્યા મુજબ, જાહેર રોજગારમાં આ આરક્ષણની રજૂઆત સમાનતાના બિન-ભેદભાવપૂર્ણ પાસાઓ ઉપરાંત સમાન તકના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે, , જે બંને સમાનતા કોડનો ભાગ અને મૂળભૂત માળખું છે.

VI. <u>જવાબ: પ્રશ્ન 2: ખાનગી બિનસહાયિત સંસ્થાઓમાં પ્રવેશના સંબંધમાં આર્થિક માપદંડ પર આધારિત વિશેષ જોગવાઈઓ</u>

134. *TMA પાઈ ફાઉન્ડેશન વિ. કર્ણાટક રાજ્ય,* (2002) 8 SCC 481 માં અગિયાર – ન્યાયાધીશોની બેન્ચે ચુકાદો આપ્યો છે કે બંધારણની કલમ 19(1)(g) ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરવાનો અધિકાર સ્વીકારે છે. અનુચ્છેદ 21A, અને પછીથી કલમ 15(5) ના નિવેશથી એક નવું પરિમાણ ઉમેરાયું. આ સુધારાઓને સમાજના સંકલ્પ તરીકે જોવામાં આવે છે કે તમામ સંસ્થાઓ – જાહેર અને ખાનગી –

તમામ સ્તરે શિક્ષણને પ્રોત્સાહન આપવાના રાષ્ટ્રીય પ્રયાસમાં જોડાવા જોઈએ. આ સંદર્ભમાં શિક્ષણને સમાજના 'ભૌતિક સંસાધન' તરીકે જોવાનું છે, જેનો અર્થ તેના તમામ વર્ગોને લાભ થાય છે.

135. કલમ 12(a) દ્વારા બાળકોનો મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર અધિનિયમ, 2009 વાસ્તવમાં "સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો" ના વ્યાપક સમજૂતી હેઠળ, સર્વસમાવેશક ક્વોટાની રજૂઆત કરે છે. [83] સંસદ પાસે આ મોડેલ હતું, અને તે પણ જાણતી હતી કે આ કોર્ટે તેને *સોસાયટી ફોર અનએઇડેડ પ્રાઇવેટ સ્કૂલ્સ ઑફ રાજસ્થાન*માં સમર્થન આપ્યું હતું અને આગળ *પ્રમતિ*માં પણ કલમ 15(5)ને સમર્થન આપ્યું હતું.

[83] કલમ ૧૨. મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ માટેની શાળાની જવાબદારીની હદ. – (1) આ અધિનિયમના હેતુઓ માટે, શાળા: (a) કલમ 2 ની કલમ (n) ની પેટા કલમ (i) માં ઉલ્લેખિત, તેમાં પ્રવેશતા તમામ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું પાડશે.

136. બિન–સહાયિત ખાનગી સંસ્થાઓ, જેમાં વ્યવસાયિક શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે, તેઓને રાષ્ટ્રીય મુખ્ય પ્રવાહમાંથી બહાર હોય તેમ જોઈ શકાતી નથી. ઉપરોક્ત ચુકાદાઓમાં જણાવ્યા મુજબ, ખાનગી સંસ્થાઓમાં આરક્ષણ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતું નથી. આમ, ખાનગી સંસ્થાઓમાં જ્યાં શિક્ષણ આપવામાં આવે છે ત્યાં એક ખ્યાલ તરીકે અનામતને નકારી શકાય નહીં. તેઓ રાજ્ય

અથવા રાજ્યના સાધનો ન પણ હોઈ શકે, તેમ છતાં તેઓ જે મૂલ્ય ઉમેરે છે તે કૌશલ્ય વિકસાવવા અને જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાના રાષ્ટ્રીય પ્રયાસનો એક ભાગ છે. તેથી આ સંસ્થાઓ સમુદાયના ભૌતિક સંસાધનોની પણ રચના કરે છે જેમાં રાજ્યનું મહત્ત્વનું હિત હોય છે, અને કંપનીના શેરધારકોના કિસ્સામાં વિપરીત, તેમના સ્થાપકોના વધુ ખાનગી ઉદ્દેશ્યો માટે રચાયેલી સંસ્થાઓ જ નથી. આવી સંસ્થાઓને દેશના શૈક્ષણિક સ્તરને ઉપર લાવવાના રાજ્યના પ્રયાસના ભાગ રૂપે જોવામાં આવે છે, અને *પ્રમતિ*માં ઠરાવવામાં આવેલ ભાઈચારાને પ્રોત્સાહન આપે છે:

> *'37. [...] રાષ્ટ્રની ભાઈચારો, એકતા અને અખંડિતતાના ધ્યેયો જ્યાં સુધી નાગરિકોના પછાત વર્ગો અને અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ, જેઓ ઐતિહાસિક પરિબળોને લીધે આગળ વધ્યા નથી, તેઓ રાષ્ટ્રની મુખ્ય ધારામાં એકીકૃત ન થાય ત્યાં સુધી હાંસલ કરી શકાતા નથી. ...'*

137. વધુમાં, આર્મી કોલેજ ઓફ મેડિકલ સાયન્સ (ACMS) માં કલમ 15(5) હેઠળ સીટોના આરક્ષણ પર *ઈન્ડિયન મેડિકલ એસોસિએશન*માં, કોર્ટે આ નિર્ણય લીધો:

> *'74. આ તબક્કે અમે એક આવશ્યક અને પ્રાથમિક રીતે મહત્વપૂર્ણ અવલોકન કરવા માંગીએ છીએ જેણે આ સમગ્ર કેસમાં અમને પરેશાન કર્યા છે. બિન-સહાયિત શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ દ્વારા તેમની પોતાની*

પસંદગીના વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરવાની ક્ષમતાનો દાવો કરવા માટેની દલીલોનો આદિકાળનો આધાર, આ કોર્ટ સમક્ષના કેસ પછીના કિસ્સામાં, આ આધાર પર હતો કે રાજ્ય દ્વારા અનામત લાદવાથી ઑબ્જેક્ટિવ ટેસ્ટમાં મેળવેલા ગુણના આધારે સૌથી વધુ મેરીટિયરની પસંદગી કરવાના તેમના અધિકારમાં અવરોધ આવશે. એવું લાગે છે કે, વસ્તીના વંચિત વર્ગોની તરફેણમાં આરક્ષણ લાદવાના રાજ્યના અધિકારને છીનવી લીધા પછી, સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાવાદી વ્યવસ્થાના બંધારણીય રીતે ફરજિયાત લક્ષ્યો હાંસલ કરવા માટે આવા આરક્ષણો જરૂરી હોવા છતાં, બિનસહાયિત સંસ્થાઓ હવે બીજા બધાને બાકાત રાખવા માટે વિદ્યાર્થીઓના પોતાના સીમાંકિત 'સ્રોતો' નક્કી કરવા માંગી રહી છે..

75. કરવામાં આવેલ સૂક્ષ્મ ભેદ... કે રાજ્ય દ્વારા ફાળવવામાં આવેલ ફાળવણી આરક્ષણ છે, ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ દ્વારા સ્ત્રોતની પસંદગીમાં કરાયેલી ફાળવણીના વિરોધમાં તે અહીં મૂળભૂત મુદ્દા સાથે સંબંધિત નથી: જ્યારે રાજ્ય સીમાંકન કરે છે અને અમુકને બાકાત રાખે છે જે વિદ્યાર્થીઓએ વધુ માર્કસ મેળવ્યા છે, તે રાષ્ટ્રીય મહત્વના ધ્યેયો હાંસલ કરવા માટે છે, તેને બંધારણીય મૂલ્યોની વિરુદ્ધ તરીકે પ્રક્ષેપિત કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવે છે, અને ઓછા માર્કસ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને વ્યાવસાયિક કોલેજોમાં પસંદ કરવાની મંજૂરી આપીને

રાષ્ટ્રીય કલ્યાણને અયોગ્ય રીતે ઘટાડી શકાય છે; અને તે જ સમયે, ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થા દ્વારા આ પ્રકારનું સીમાંકન, આપણા બંધારણ હેઠળ માનવામાં આવે છે, અને અમારે પછી તે પૂછવાનું નથી કે તે જ રાષ્ટ્રીય હિત અને કલ્યાણનું શું થાય છે તે માત્ર એવા વિદ્યાર્થીઓને પસંદ કરવામાં આવે છે જેમણે સામાન્ય પ્રવેશ પરીક્ષામાં ઉચ્ચતમ ગુણ મેળવ્યા હોય.. અમને તે ઊંટની વાર્તા યાદ આવે છે જે રણની ઠંડીથી પોતાને બચાવવા માંગતો હતો અને માત્ર તંબુમાં માથું ઠોકવા માંગતો હતો. એવું લાગે છે કે ઊંટ હવે સંપૂર્ણપણે તંબુમાં, રણમાં પ્રવેશવા માટે તૈયાર છે અને મૂળ રહેવાસીને સંપૂર્ણ રીતે બહાર કાઢવા માટે તૈયાર છે.

76. કોઈ પણ સંજોગોમાં અમે નીચેની આ દરખાસ્તોની તપાસ કરીએ છીએ, કારણ કે <u>અમે અમારી જાતને ખાતરી કરવામાં અસમર્થ છીએ કે આ અદાલતે આવી અતાર્કિક સ્થિતિની હિમાયત કરી હશે, ખાસ કરીને શિક્ષણ અને જ્ઞાનના પોર્ટલમાંથી, વિવિધ અસ્પષ્ટ આધારો પર લોકોને બાકાત રાખવાના અમારા ઇતિહાસને જોતાં. નિશ્ચિતપણે, આ બંધારણને આ રાષ્ટ્રના બંધારણીય દસ્તાવેજ તરીકે અમલમાં લાવવામાં આવ્યું છે, ન્યાયના વચન પર – સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય, અને સમાનતા – દરજ્જો અને તક, તમામ નાગરિકો માટે, જેથી તેઓ ગૌરવ સાથે જીવી શકે. અને તેમના જૂથો વચ્ચેના ભાઈચારાના સંબંધો, તે આશ્ચર્યજનક હશે કે આ અદાલતે રાજ્યને કોઈને પણ બાકાત રાખવાની મંજૂરી આપી હોત,</u>

તેમ છતાં તે વધુ સામાજિક ભલાઈ તરફ દોરી જાય છે, કારણ કે પ્રવેશ પરીક્ષામાં મેળવેલા ગુણ અબાધ્ય હતા, અને તેમ છતાં તે બિન–લઘુમતી ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને પણ આવું કરવાનો અધિકાર આપે છે. કાનૂની ઔપચારિકતાની ગાંઠો અને બંધારણ જે મૂલ્યોનું રક્ષણ કરવા માંગે છે તેનો ત્યાગ આવા પરિણામ તરફ દોરી શકે છે. અમે માની શકતા નથી કે આ અદાલત આપણા બંધારણના આવા અર્થઘટન પર આવી હશે, અને હકીકતમાં નીચે આપણે શોધીએ છીએ કે તે નથી.

(શબ્દભાર આપવામાં આવે છે)

138. બિન–સહાયિત ખાનગી સંસ્થાઓને સમાન રીતે લાગુ પડતું EWS આરક્ષણ રાખવા માટે ઉપરોક્ત કરતાં વધુ સારી કોઈ સ્પષ્ટતા નથી. જો કે, 'બાકાત' પરના પ્રશ્ન 3 હેઠળનું મારું વિશ્લેષણ એ સુધારાને મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતું હોવાનું માને છે, તે જોતાં, અહીં પ્રશ્ન મૂર્ત કરવામાં આવ્યો છે.

VII. અન્ય સંબંધિત પડકારોને સંબોધિત કરવા, અને અસ્પષ્ટ સુધારાના સમર્થન.

A. બાકાતને સંક્ષિપ્ત કરવાની સંભાવના

139. કેટલાક અરજદારો દ્વારા કરવામાં આવેલી દલીલ એ હતી કે જો 'અન્ય સિવાય' વાક્ય વાંચવામાં આવે તો સુધારો ટકી શકે તેમ છે, જેથી કરીને 'વધુમાં' તરીકે

વાંચવામાં આવે અથવા એવી રીતે જે નકારી શકાય. બાકાત તત્વ, જે મૂળભૂત માળખાને નુકસાન પહોંચાડે છે.

140. સંક્ષિપ્તતાનો સિદ્ધાંત, ભૂતકાળમાં, અસંખ્ય કેસોમાં આ અદાલત દ્વારા કાર્યરત કરવામાં આવ્યો છે; જો કે, દરેક કિસ્સામાં, તે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે કે તેનો ઉપયોગ ઓછો અને મર્યાદિત સંજોગોમાં કરવાનો છે. વધુમાં, આ કોર્ટના ન્યાયશાસ્ત્રમાંથી તે સ્પષ્ટ છે કે જોગવાઈને વાંચવાનું કાર્ય, ત્યારે જ હાથ ધરવું જોઈએ જો આમ કરવાથી, કાનૂનનું સંચાલન *'અધિનિયમના હેતુની અંદર* અને બંધારણીય રીતે માન્ય' રાખી શકાય [84]. *દિલ્હી ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પોરેશન વિ. ડીટીસી મઝદૂર કોંગ્રેસ*, 1991 સપ્લાય (1) એસસીસી 600 સાવંત, જેએ આ સિદ્ધાંત પરની સ્થિતિ સંક્ષિપ્તમાં વર્ણવી:

> *'255. આમ તે સ્પષ્ટ છે કે કાનૂનને સંક્ષિપ્ત કરવાનો અથવા પુનઃપ્રાપ્ત કરવાનો સિદ્ધાંત મર્યાદિત પરિસ્થિતિઓમાં લાગુ કરી શકાય છે. તે અનિવાર્યપણે ઉપયોગમાં લેવાય છે, સૌ પ્રથમ, કાનૂનને તેની ગેરબંધારણીયતાને કારણે ત્રાટકી જવાથી બચાવવા માટે. તે સિદ્ધાંતનું વિસ્તરણ છે કે જ્યારે બે અર્થઘટન શક્ય હોય – એક તેને બંધારણીય બનાવે છે અને બીજું તેને ગેરબંધારણીય બનાવે છે, ભૂતપૂર્વને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ. ગેરબંધારણીયતા કાં તો કાનૂન ઘડવામાં વિધાનસભાની અસમર્થતા અથવા બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈઓના ઉલ્લંઘનને કારણે ઉદ્ભવી શકે છે. બીજી પરિસ્થિતિ જે તેની સહાયને બોલાવે છે તે છે કે*

જ્યાં કાનૂનની જોગવાઈઓ અસ્પષ્ટ અને ગૂંચવણભરેલ છે અને કાયદાના વિષય, જે સંદર્ભમાં જોગવાઈ થાય છે અને તે કયા હેતુ માટે બનાવેલ છે તેમાંથી ધારાસભાના હેતુઓને એકત્રિત કરવાનું શક્ય છે. જો કે, જ્યારે જોગવાઈ ચોક્કસ અને અસ્પષ્ટ ભાષામાં નાખવામાં આવી હોય અને તેનો હેતુ સ્પષ્ટ હોય, તો તેને સુધારવું કે વાળવું તે અનુમતિપાત્ર નથી, પછી ભલે તે યોગ્ય કારણ અને અંતરાત્માને અનુરૂપ હોય. આવા સંજોગોમાં કોર્ટ માટે કાયદાનું રિમેક કરવું શક્ય નથી. તેની એકમાત્ર ફરજ છે કે તેને હડતાલ કરવી અને જો તે ઈચ્છે તો તેને ધારાસભા પર છોડી દે, તેમાં સુધારો કરવા...'

[84] દિલ્હી ટ્રાન્સપોર્ટ કોર્પો. v. DTC મઝદૂર કોંગ્રેસ, 1991 Supp (1) SCC 600 , પેરા 326.

141. તેથી, જ્યારે ઈરાદો સ્પષ્ટ હોય, અને લખાણ સ્પષ્ટ હોય, ત્યારે વાંચવાના આ ઉપકરણનો ઉપયોગ કરવા સામે ચેતવણી સુસંગત રહી છે. *મિનર્વા મિલ્સ*માં, આ અદાલતને બંધારણીય સુધારાને સમર્થન આપવા માટે સંક્ષિપ્તતાની સંભાવનાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો, જે નીચે પ્રમાણે નકારવામાં આવ્યો હતો:

64. [...] કાયદાના નિર્માતાઓની સંવેદનશીલતાને બચાવવા માટે સંક્ષિપ્તતાના ઉપકરણનો આશરો લેવાનો નથી, અને ખરેખર કોઈની ગમતો કાયદો પસાર થઈ ગયો હોવાની કલ્પના કરવા માટે નથી. ઓછામાં

ઓછું સંસદને તેના શબ્દ પર લેવું જોઈએ જ્યારે, ખાસ કરીને, તે બંધારણીય સુધારો કરે છે ...

[...]

65. [...] જો સંસદે અમર્યાદિત સત્તાનો ઉપયોગ કરવાનો સ્પષ્ટ ઈરાદો દર્શાવ્યો હોય, તો તે સત્તાના કંપનવિસ્તારને વાંચવું અસ્વીકાર્ય છે જેથી કરીને તેને મર્યાદિત કરી શકાય. સંક્ષિપ્તતાના સિદ્ધાંતને વિધાનસભાના સ્પષ્ટ હેતુના વિરોધમાં બોલાવી અથવા લાગુ કરી શકાતો નથી. અમે ધારીએ છીએ કે બંધારણીય કાયદાના ઈતિહાસમાં, કોઈપણ બંધારણીય સુધારાનો અર્થ તે જે કહે છે અને ઈરાદો કરે છે તેનાથી બરાબર વિપરિત અર્થમાં વાંચવામાં આવ્યો નથી...'

142. ઘટક શક્તિનો ઉપયોગ કરતી વખતે સંસદનો ઈરાદો સામાન્ય કાયદાના કાયદાકીય ઉદ્દેશ્યની તુલનામાં ઘણી ઊંચી મર્યાદા ધરાવે છે અથવા વધુ ઊંચા સ્તરે કાર્ય કરે છે, પછીના ન્યાયિક ચકાસણીના વિવિધ આધારોને આધીન છે. તેથી, તે ગમે તેટલું આકર્ષક હોય – તે મારો માન્ય અભિપ્રાય છે કે બાકાતને સંક્ષિપ્ત કરવાની અરજી અસમર્થ છે કારણ કે તેની ઘટક શક્તિનો ઉપયોગ કરવા માટે સંસદનો હેતુ સ્પષ્ટ અને પારદર્શક છે.

B. આર્થિક માપદંડને નકારવા માટે 'રક્ષક હદ'ની ગેરહાજરી

143. અરજદારોએ રજૂઆત કરી હતી કે બંધારણે (1) ફરજિયાત સંસ્થાઓના સ્વરૂપમાં સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા પર આધારિત આરક્ષણને નિયંત્રિત કરવા માટે 'ગાર્ડરેલ્સ' ઘડ્યા છે; (2) પછાત વર્ગો, SC/ST ની ઓળખ માટે વિકસિત સિદ્ધાંતો સાથે સંસ્થાઓને કાર્ય કરવું; અને (3) સમયાંતરે એસસી/એસટી અને ઓબીસીની યાદીઓની સમીક્ષા કરવી. આ દલીલો – આર્થિક માપદંડોનો સામનો કરવા માટે 'ગાર્ડરેલ્સ'ના અભાવની, મારા મતે, અમૂલ્ય છે. ભાગ V માં ઝીણવટપૂર્વક દર્શાવ્યા મુજબ, મેં એ દલીલ સ્વીકારી છે કે કલમ 16 માં 'પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ'ની રેલ, જાહેર રોજગારના હેતુ માટે આર્થિક માપદંડો પર આધારિત આરક્ષણની રજૂઆતને પ્રતિબંધિત કરે છે. રક્ષકની ગેરહાજરી અંગેની અન્ય દલીલો હાલમાં હાથ ધરવામાં આવે છે.

144. કલમ 15(6) ની સમજૂતીમાં 'આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો' (*'કૌટુંબિક આવક અને આર્થિક ગેરફાયદાના અન્ય સૂચકાંકોના આધારે રાજ્ય દ્વારા સમયાંતરે સૂચિત કરવામાં આવે તેવું હોવું જોઈએ)'ના વ્યાપક માપદંડોની યાદી આપે છે.'*), જેના આધારે કાયદો અને કારોબારી નીતિ બનાવી શકાય છે (અને જો આવી પરિસ્થિતિ ઊભી થાય તો અનુગામી પડકાર અથવા ચકાસણીને આધિન). સમજૂતી દ્વારા ઘડવામાં આવેલ આર્થિક વંચિતતાના સૂચકો આવક અથવા આવા અન્ય માપદંડો છે, જેમાં અન્ય લક્ષણોનો સમાવેશ થાય છે જે સંબંધિત હોઈ શકે છે. હકારાત્મક પગલાં માટે અલગ અથવા નવા આધાર તરીકે આર્થિક માપદંડ વિકસાવવાના હેતુ માટે, આવકની વ્યાપક માર્ગદર્શિકા અને અન્ય સંબંધિત માપદંડોના સંકેતો પૂરતા છે. આવકની

મર્યાદા, આવકની કમાણી ક્ષમતાના સંબંધમાં, પ્રશ્નમાં રાજ્યને ધ્યાનમાં રાખીને, અથવા રાજ્યોમાંના વિસ્તારો, અથવા અસ્કયામતોની મર્યાદા, વિગતની બાબતો છે જે તે સમયની જરૂરિયાતો અથવા સંજોગો રાજ્ય અથવા સંઘની નીતિઓમાં પરિબળ કરી શકાય છે..

145. જ્યાં સુધી રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ કમિશન, પછાત વર્ગ કમિશન, વગેરે જેવા કમિશન અથવા સંસ્થાઓના સ્વરૂપમાં સંસ્થાકીય ગેરંટીનું અસ્તિત્વ છે, જે ચોક્કસ જોગવાઈઓ (એટલે કે, કલમ 338, 338A, 338B, 340) બંધારણની જોગવાઈઓ સંબંધિત છે, તે યુનિયન અથવા રાજ્યો માટે છે, જે પણ કેસ હોય, યોગ્ય કાયદા દ્વારા આ કાયમી સંસ્થાઓની રચના કરવી. વાસ્તવમાં, *ઈન્દ્રા સાહની*માં આ કોર્ટના ચુકાદામાં OBC નક્કી કરવા માટે કાયમી સંસ્થાની રચના કરવાનું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું જેના કારણે અલગ સંસદીય અધિનિયમ દ્વારા રાષ્ટ્રીય પછાત વર્ગ કમિશનની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેથી, આવી કોઈપણ જોગવાઈની ગેરહાજરીથી કાયમી સંસ્થાની સ્થાપના કરવામાં સક્ષમ બને તે આ અદાલતને એવા તારણ પર લઈ જઈ શકે નહીં કે બંધારણની મૂળભૂત રચના અથવા આવશ્યક વિશેષતાઓનું ઉલ્લંઘન થયું છે.

C. એક સ્પષ્ટ ખ્યાલ તરીકે મૂળભૂત માળખું સિદ્ધાંત

146. આ બેન્ચના સભ્યો દ્વારા લખવામાં આવેલા અન્ય મંતવ્યોનું અવલોકન કર્યા પછી, હું મૂળભૂત માળખાના સિદ્ધાંત પરના અમુક અવલોકનોને લગતા મારા

અસંમતિ અને સાવધાની નોંધવા માટે મજબૂર છું. મૂળભૂત માળખા પર આધારિત અસંખ્ય પડકારોમાં, જે સફળ થયા, તે બંધારણીય સિદ્ધાંતોના ઉલ્લંઘન પર આધારિત છે, જેમ કે ન્યાયિક સમીક્ષા (*ઈન્દિરા ગાંધી*, *મિનર્વા મિલ્સ*, *એલ. ચંદ્ર કુમાર* અને *પી. સાંબામૂર્તિ*) ન્યાયતંત્રની સ્વતંત્રતા (SCAORA કેસ); કાયદાનું શાસન, લોકશાહી અને સત્તાનું વિભાજન (*ઈન્દિરા ગાંધી*). એમ કહેવું કે આ અદાલતે નીતિઓને નિષ્ફળ બનાવી છે, અથવા વધુ ગંભીરતાથી, તેણે નીતિ નક્કી કરી છે, તે અસ્પષ્ટ છે, અને ન્યાયિક કામગીરીના પાયાને નબળી પાડવાનું વલણ ધરાવે છે. [86] દરેક કિસ્સામાં જ્યારે અદાલતે હસ્તક્ષેપ કર્યો અને મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતો સુધારો કર્યો, ત્યારે કાયદાના શાસનનો વિજય થયો. દાખલા તરીકે, *કેશવાનંદ ભારતી*માં જ, અદાલતે કાયદામાં ઘોષણાને સમર્થન આપતી જોગવાઈના ભાગને જ ગેરબંધારણીય ગણાવ્યો હતો (પછી ભલે તે સંસદ દ્વારા અથવા રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવેલ હોય) જેમાં જણાવ્યું હતું કે તેના ઉદ્દેશ્યો કલમ 38 અને 39 ને પ્રોત્સાહન આપવાના હતા, આમ ન્યાયિક ચકાસણીને બાદ કરતા. કાયદો ખરેખર તે નિર્દેશક સિદ્ધાંતોના કોઈપણ મૂલ્યને પ્રોત્સાહન આપે છે કે કેમ તે જાણવા માટે. કલમ 14 અને 19 ને ઓવરરાઈડ કરવા માટે આટલી વિશાળ અને અવિશ્વસનીય શક્તિ, અનચેક કરવામાં આવી ન હતી. બીજી બાજુ, અદાલતે *રઘુનાથરાવ ગણપતરાવ*માં, બે જોગવાઈઓને કાઢી નાખવાની વાતને સમર્થન આપ્યું હતું, જેને અગિયાર જજની બેન્ચે અગાઉ રાષ્ટ્ર અને બંધારણની રચના માટે "" ગણાવી હતી.

[86] જે.બી. પારડીવાલા, જે તેમના ડ્રાફ્ટ અભિપ્રાયના ફકરા 124 માં અમુક શૈક્ષણિક સામગ્રીની મંજૂરી સાથે ટાંકે છે.

147. વધુમાં, મૂળભૂત માળખું તેટલું પ્રવાહી નથી જેટલું બનાવવામાં આવ્યું છે; તે જે બનાવે છે તેની રૂપરેખાઓ, વ્યાપક રીતે કહીએ તો, વિવિધ નિર્ણયો દ્વારા ઉભરી આવી છે. શું લોકશાહીનું મૂલ્ય એટલું અસ્પષ્ટ, "નિરાકાર" અથવા ક્ષણિક હોઈ શકે છે, કે જે સૂચવવામાં આવે છે તેમ આવનારી પેઢીઓ દ્વારા તેને અવમૂલ્યન કરી શકાય? શું કાયદાનું શાસન કાયદા દ્વારા શાસન બની શકે છે, જે આપખુદશાહી અને સરમુખત્યારશાહીનો સાર છે? શું ઓલિગાર્કિક સમાનતાની ઓરવેલિયન વિભાવના ક્યારેય સમાનતાના આવશ્યક સિદ્ધાંત તરીકે કલ્પના કરી શકાય છે? શું સ્વતંત્રતાને ટ્રાયલ અથવા આરોપો વિના અનિશ્ચિત કારાવાસને આધિન કરી શકાય છે અને તેમ છતાં કલમ 21 અને પ્રસ્તાવના હેઠળ તેનો અર્થ શું થાય છે તે સમાન સામગ્રીમાં રહી શકે છે? દરેક કેસમાં જવાબ પ્રતિકૂળ નકારાત્મક હોવો જોઈએ. મૂળભૂત માળખું નિર્ધારિત ખ્યાલ ન હોઈ શકે; જો કે તે અસ્પષ્ટ નથી. તે સિદ્ધાંતના ઘડતર દ્વારા અદાલતે જે મૂલ્યોનું રક્ષણ કરવાનું નક્કી કર્યું છે, તે દરેક લોકશાહી, દરેક મુક્ત સમાજ માટે શાશ્વત છે: સ્વતંત્રતા, સમાનતા, બંધુત્વ, સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય.

148. બહુમતી ધરાવતી આ બેન્ચના સભ્યોએ ભીમસિંહજીમાં વિકસિત બંધારણીય સુધારાની માન્યતાની કસોટી પર આધાર રાખ્યો છે. મને તે હાઇલાઇટ કરવું યોગ્ય લાગે છે કે આ નિર્ણયમાં કથિત કસોટીનો એક માત્ર સંદર્ભ ન્યાયમૂર્તિશ્રી કૃષ્ણા ઐયર જે. [87] દ્વારા હતો, જેમણે પોતે સૂચવ્યું ન હતું કે કેવી રીતે વાદગ્રસ્ત

અધિનિયમની કલમ 27 (જે IX મી અનુસૂચિમાં કાયદા તરીકે દાખલ કરવામાં આવી હતી) , 'સમાન ન્યાયની સર્વોચ્ચતાની આઘાતજનક રીતે અવિવેકી અથવા અનૈતિક કપટ' સમાન છે. એ જ રીતે, ન્યાયમુર્તિશ્રી ચંદ્રચુડ અને ન્યાયમુર્તિશ્રી ભગવતીનો સામાન્ય ચુકાદો પણ આ પાસા પર મૌન હતો. ન્યાયમુર્તિશ્રી તુલઝાપુરકર, ચુકાદાએ માત્ર કલમ 27 જ નહીં પરંતુ કાયદાની અન્ય કેટલીક જોગવાઈઓને પણ અમાન્ય ઠેરવી હતી. આ સંજોગોમાં, ન્યાયમુર્તિશ્રી ક્રિષ્ના અય્યરના અવલોકનો, નવમી અનુસૂચિમાં એક અધિનિયમ દાખલ કરવાના સંદર્ભમાં કલમ 14 ના ઉલ્લંઘનની ઉચ્ચ મર્યાદા તરીકે એટલે કે *'સમાન ન્યાયની સમાનતાની આઘાતજનક, બેભાન અથવા અનૈતિક કપટ'* , મર્યાદિત એપ્લિકેશન ધરાવે છે.

[87] ભીમસિંહજી, ફકરો 20.

149. નોંધનીય છે કે *આઈ. આર. કોએલ્હો*માં નવ–જજની બેંચના સર્વસંમતિથી નિર્ણય દ્વારા આ ચુકાદો ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યો હતો જ્યાં નવમી અનુસૂચિમાં અધિનિયમ દાખલ કરવામાં આવે છે કે કેમ તે નક્કી કરવા માટે યોગ્ય કસોટી આખરે પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવી હતી. કોર્ટે માત્ર *કેશવાનંદ ભારતી, મિનર્વા મિલ્સ* અને *ભીમ સિંહજીની* જ નહીં પરંતુ *વામન રાવ*ની પણ નોંધ લીધી હતી અને કહ્યું હતું કે યોગ્ય કસોટી એ સાચા પરની 'અસર' હશે અને એ પણ કે શું બંધારણની ઓળખ' સુધારા અથવા અધિનિયમ જે સુધારા દ્વારા દાખલ કરવામાં આવે છે, તેના દ્વારા બદલાય છે. આ ચુકાદાના અગાઉના ભાગમાં તે પાસાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. *I. R. કોએલ્હો* એ પણ એક ઓથોરિટી છે કે જે અંતર્ગત કલમ 14 અને 15 સિદ્ધાંતો બંધારણના

મૂળભૂત માળખાના અભિન્ન અંગો છે. આ સંજોગોમાં, ન્યાયમુર્તિશ્રી કિષ્ના ઐય્યર, જે. દ્વારા સૂચવવામાં આવેલ પરીક્ષણને *I. R. કોએલ્હો* દ્વારા બદલીને અલગ કરવામાં આવ્યું છે.

D. શું સક્ષમ જોગવાઈ મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરી શકે છે

150. યુનિયન અને અન્ય સામાવાળાઓએ રજૂઆત કરી હતી કે નવી દાખલ કરાયેલી જોગવાઈઓ, વાદગ્રસ્ત સુધારા દ્વારા, માત્ર *સક્ષમ* છે અને રાજ્યને આર્થિક માપદંડના આધારે વિશેષ જોગવાઈઓ અને આરક્ષણો કરવા માટે સત્તા પ્રદાન કરે છે – આમ, મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી. જસ્ટિસ જે. બી. પારડીવાલાએ લખેલા અભિપ્રાયમાં પણ આ અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. હું વિચારશીલ અભિપ્રાય ધરાવું છું કે જોગવાઈઓ *સક્ષમ* બનાવે છે અને તેથી મૂળભૂત માળખા (બંધારણના)નું ઉલ્લંઘન કરતી નથી તેવી દલીલ નોંધપાત્ર નથી.

151. આ કોર્ટના અગાઉના નિર્ણયોએ બંધારણીય સુધારાને અમાન્ય કરી દીધા છે, ભલેને માત્ર સક્ષમ જોગવાઈઓ હોય. *એલ. ચંદ્ર કુમાર*માં, અન્ય બાબતોની સાથે, કલમ 323A (2) (d) અને 323B (3) (d)ની જોગવાઈઓ નીચે મુજબ હતી:

> ***કલમ 323A*** *(1) સંસદ, કાયદા દ્વારા, યુનિયનની બાબતોના સંબંધમાં જાહેર સેવાઓ અને પોસ્ટ્સ પર નિયુક્ત વ્યક્તિઓની ભરતી અને સેવાની શરતોના સંદર્ભમાં વિવાદો અને ફરિયાદોના વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા ચુકાદા અથવા ટ્રાયલ માટે પ્રદાન કરી શકે છે અથવા કોઈપણ રાજ્ય*

અથવા ભારતના પ્રદેશની અંદર અથવા ભારત સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ અથવા સરકારની માલિકીની અથવા નિયંત્રિત કોઈપણ કોર્પોરેશનની કોઈપણ સ્થાનિક અથવા અન્ય સત્તાની.

(147)કલમ(1) હેઠળ બનેલો કાયદો –

[....]

(d) કલમ 136 હેઠળ સુપ્રીમ કોર્ટના અધિકારક્ષેત્ર સિવાય, કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત વિવાદો અથવા ફરિયાદોના સંદર્ભમાં તમામ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખો;

********** **********

કલમ 323B *(1) અનુચ્છેદ 323B (1) યોગ્ય વિધાનસભા, કાયદા દ્વારા, કોઈપણ વિવાદો, ફરિયાદો અથવા ગુનાઓના ટ્રિબ્યુનલ્સ દ્વારા ચુકાદા અથવા ટ્રાયલ માટે કલમ (2) માં ઉલ્લેખિત તમામ અથવા કોઈપણ બાબતોના સંદર્ભમાં પ્રદાન કરી શકે છે જેના સંદર્ભમાં આવી વિધાનસભા કાયદા બનાવવાની સત્તા ધરાવે છે.*

(2) કલમ (1) માં ઉલ્લેખિત બાબતો નીચે મુજબ છે, એટલે કે: –

[...]

(3) કલમ (1) હેઠળ બનેલો કાયદો –

(a) *ટ્રિબ્યુનલના અધીક્રમની સ્થાપના માટે જોગવાઈ;*

(b) અધિકારક્ષેત્ર, સત્તાઓ (તિરસ્કાર માટે સજા કરવાની સત્તા સહિત) અને સત્તાનો ઉલ્લેખ કરો જેનો ઉપયોગ દરેક ટ્રિબ્યુનલ દ્વારા કરવામાં આવી શકે છે;

હું ઉક્ત ટ્રિબ્યુનલ્સ દ્વારા અનુસરવામાં આવતી પ્રક્રિયા (મર્યાદા અને પુરાવાના નિયમો સહિતની જોગવાઈઓ સહિત) પ્રદાન કરું છું;

(d) કલમ 136 હેઠળ સર્વોચ્ચ અદાલતના અધિકારક્ષેત્ર સિવાયની તમામ અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખવું, આ ટ્રિબ્યુનલના અધિકારક્ષેત્રમાં આવતી તમામ અથવા કોઈપણ બાબતોના સંદર્ભમાં...'

***************** *****************

152. અદાલતે માત્ર એવું જ રાખ્યું ન હતું કે કાનૂની જોગવાઈઓ, જે અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખવા સક્ષમ બનાવે છે, બંધારણની કોઈપણ જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કરે છે. તે ધારે છે કે જોગવાઈ *જે કાયદાના અમલીકરણને સક્ષમ બનાવે છે, જે અદાલતોના અધિકારક્ષેત્રને બાકાત રાખે છે*, ખાસ કરીને ઉચ્ચ અદાલતોને, અને આમ, ન્યાયિક સમીક્ષાને બંધ કરે છે, બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે અને તેનો નાશ કરે છે.

153. બંધારણ (બત્રીસ સુધારો) અધિનિયમ, 1973 દ્વારા, કલમ 371D રજૂ કરવામાં આવી હતી, જેણે અન્ય બાબતોની સાથે, રાષ્ટ્રપતિને આંધ્ર પ્રદેશના

વિસ્તારોના સંબંધમાં વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના કરવા સક્ષમ બનાવ્યા હતા. કલમ 371D(5) *પી. સાંબામૂર્તિમાં* આ કોર્ટ સમક્ષ પડકારનો વિષય હતો. કલમ 371D(3) અને (5) નીચે પ્રમાણે વંચાય છે:

> *"રાષ્ટ્રપતિ, આદેશ દ્વારા, આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય માટે આવા અધિકારક્ષેત્ર, સત્તા અને સત્તાનો ઉપયોગ કરવા માટે વહીવટી ટ્રિબ્યુનલના બંધારણની જોગવાઈ કરી શકે છે, જેમાં કોઈપણ અધિકારક્ષેત્ર, સત્તા અને સત્તાનો સમાવેશ થાય છે જે બંધારણની શરૂઆત પહેલા તરત જ (બત્રીસ સુધારો) અધિનિયમ, 1973, કોઈપણ અદાલત દ્વારા (સુપ્રીમ કોર્ટ સિવાય) અથવા કોઈપણ ટ્રિબ્યુનલ અથવા અન્ય સત્તાધિકારી દ્વારા લાગુ કરવામાં આવી શકે છે જે નીચેની બાબતોના સંદર્ભમાં આદેશમાં સ્પષ્ટ કરી શકાય છે, એટલે કે: –*
>
> […]
>
> *(5) વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનો હુકમ આખરે કોઈ પણ કેસનો નિકાલ કરવો તે રાજ્ય સરકાર દ્વારા તેની પુષ્ટિ કર્યા પછી અથવા જે તારીખે હુકમ કરવામાં આવ્યો છે તે તારીખથી ત્રણ મહિનાની સમાપ્તિ પર અસરકારક બનશે. જે વહેલું હોય;*
>
> જો કે રાજ્ય સરકાર તેમાં ઉલ્લેખિત કરવાના કારણો માટે લેખિતમાં કરવામાં આવેલા ખાસ આદેશ દ્વારા, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલના કોઈપણ આદેશને તે

અસરકારક બનતા પહેલા તેમાં સુધારો અથવા રદબાતલ કરી શકે છે અને આવા કિસ્સામાં, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનો આદેશ ફક્ત આવા સંશોધિત સ્વરૂપમાં જ અસરકર્તા થશે અથવા કોઈ પણ પ્રકારની અસર રહેશે નહીં. જે પણ કેસ હોય તેમ.

154. આ અદાલતે એવું માન્યું હતું કે કલમ 371D(5) હેઠળની સત્તા, અને માત્ર તેનો ઉપયોગ જ નહીં, કાયદાના શાસનને આઘાતજનક રીતે તોડી પાડતી હતી:

'4. […] કલમ (5) ની જોગવાઈ હેઠળ રાજ્ય સરકારને આપવામાં આવેલ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલના આદેશમાં ફેરફાર કરવાની અથવા રદ કરવાની આ સત્તા કાયદાના શાસનનું ઉલ્લંઘન છે જે સ્પષ્ટપણે બંધારણની મૂળભૂત અને આવશ્યક વિશેષતા છે. કાયદાના શાસનનો તે મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે કે કારોબારી અથવા અન્ય કોઈ સત્તા દ્વારા સત્તાનો ઉપયોગ માત્ર બંધારણ દ્વારા જ ન હોવો જોઈએ પરંતુ તે કાયદા અનુસાર પણ હોવો જોઈએ અને ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તા બંધારણ દ્વારા એક્ઝિક્યુટિવ અને અન્ય સત્તાવાળાઓ તરફથી કાયદાનું પાલન થાય છે અને કાયદાની આવશ્યકતાઓનું પાલન થાય છે તેની ખાતરી કરવા માટેના દૃષ્ટિકોણ હેઠળ આપવામાં આવી છે.. હાઈકોર્ટ જેવી સ્વતંત્ર સંસ્થાકીય સત્તાને આપવામાં આવેલી ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તા દ્વારા જ કાયદાનું શાસન જળવાય છે અને રાજ્યના દરેક અંગને કાયદાની મર્યાદામાં રાખવામાં આવે છે. હવે જો ન્યાયિક સમીક્ષાની સત્તાનો ઉપયોગ

રાજ્ય સરકાર દ્વારા તેની વિરુદ્ધ આપવામાં આવેલા નિર્ણયને ઓવર–ટાઈડ કરીને શૂન્ય કરી શકાય છે, તો તે કાયદાના શાસનની મૃત્યુ/ઘૂંટણી સમાન ગણાશે. કાયદાના શાસનનો કોઈ અર્થ રહેતો નથી, કારણ કે પછી તે રાજ્ય સરકાર માટે કાયદાની અવહેલના કરવા માટે ખુલ્લું રહેશે અને તેમ છતાં તેમાંથી છટકી જશે...'

155. તેવી જ રીતે, *આર. સી. પૌડ્યાલ*માં, વિવાદ એક ધાર્મિક સંપ્રદાય, એટલે કે, બૌદ્ધ સંઘની તરફેણમાં કરાયેલ આરક્ષણના સંદર્ભમાં હતો. જોગવાઈ કે જેણે આ આરક્ષણને સક્ષમ કર્યું, તે કલમ 371F (f) માં હતી જે અન્ય બાબતોની સાથે નીચે મુજબ વાંચે છે:

'371F. સિક્કિમ રાજ્યના સંદર્ભમાં વિશેષ જોગવાઈઓ આ બંધારણમાં કંઈપણ હોવા છતાં,

(a) સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભામાં ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સભ્યો હશે;

[...]

(f) સંસદ, સિક્કિમની વસ્તીના વિવિધ વર્ગોના અધિકારો અને હિતોનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભામાં બેઠકોની સંખ્યા માટે જોગવાઈ કરી શકે છે જે આવા વિભાગોના ઉમેદવારો દ્વારા ભરવામાં આવી શકે છે. અને વિધાનસભા મતવિસ્તારના સીમાંકન માટે કે જ્યાંથી

આવા વિભાગોના ઉમેદવારો એકલા સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણીમાં ઊભા રહી શકે છે;...'

156. બહુમતી અભિપ્રાયએ સુધારા અને જોગવાઈને સમર્થન આપ્યું હતું – એટલા માટે નહીં કે તે એક સક્ષમ જોગવાઈ હતી, પરંતુ તે નવા પ્રદેશના સમાવેશ સાથે વ્યવહાર કરે છે, અને તેની ભૂતકાળની પરંપરાઓ સાથે, રાજ્યની ઐતિહાસિક સાતત્યતા સુનિશ્ચિત કરે છે, અને તેનો એક કોમ્પેક્ટ ભાગ હતો જેના દ્વારા તે યુનિયનમાં પ્રવેશ્યો.

તે જ સમયે, બહુમતી અભિપ્રાય, જણાવ્યું હતું કે

'129. એ વાત સાચી છે કે આ પ્રકારની બેઠકોનું આરક્ષણ અને વિવાદિત જોગવાઈઓ દ્વારા લાવવામાં આવેલ હદ, <u>જો સંઘના વર્તમાન રાજ્યોમાં લાગુ કરવામાં આવે તો</u>, <u>બંધારણીય મસ્ટર પસાર કરી શકશે નહીં.</u> પરંતુ યુનિયનમાં સ્વીકૃત નવા પ્રદેશના સંબંધમાં, નિયમો અને શરતો એવી નથી કે જે અનુમતિપાત્ર બંધારણીય મર્યાદાની બહાર આવે. ઐતિહાસિક વિચારણાઓ અને મજબૂરીઓ સમાનતા અને વિશેષ સારવારને ન્યાયી ઠેરવે છે....'

મુખ્ય ન્યાયાધીશ એલએમ શર્મા, જેમણે અસંમત અભિપ્રાય લખ્યો હતો, તેણે કહ્યું હતું કે ધર્મના આધારે અનામતને સક્ષમ કરતી જોગવાઈ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતી હતી. [88]

[88] ફકરો 50 અને 54 (SCC).

157. તેથી, તે કહેવું અયોગ્ય છે કે જોગવાઈઓજે, સત્તાનો ઉપયોગ સક્ષમ કરે છે, બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરશે નહીં. પ્રશ્નના મૂળ આધારમાં સક્ષમ જોગવાઈ, બંધારણીય નૈતિકતાઓને સહન કરવાની તેની સંભાવના, અથવા કોઈ ચોક્કસ મૂલ્યને દૂર કરવાની ક્ષમતા, મુદ્દામાં હશે. તેથી, જ્યારે સક્ષમ જોગવાઈ લાગુ કરવામાં આવે ત્યારે કોર્ટની પૂછપરછ થ્રેશોલ્ડ પર અટકી શકતી નથી. બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરવાની તેની સંભવિતતા એ ચોક્કસ સત્તા છે જે તે ધારાસભા અથવા કારોબારીને આપે છે. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ સુપ્રીમ કોર્ટના નિર્ણયમાં અસંમત અભિપ્રાયમાંથી એક શક્તિશાળી ઉપમા ઉછીના લેવા માટે, જે કટોકટી શક્તિના વ્યાપક ઉપયોગને સમર્થન આપે છે, હજારો યુએસ નાગરિકોને જેલમાં ધકેલી દે છે, આવી *સક્ષમ* શક્તિઓ, જો એકલા છોડી દેવામાં આવે તો, ' લોડેડ હથિયાર' જેવું જુઠ્ઠાણુંમુખ્ય બંધારણીય મૂલ્યોને નષ્ટ કરવાની ક્ષમતા સાથે બોલી શકે છે.[89].

[89] કોરેમાત્સુ વિ. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ, 323 યુએસ 214 (1944) .

158. *S. R. બોમાઈ*માં, બંધારણીય સુધારાની માન્યતાનો મુદ્દો ન હોવા છતાં, નવ–જજની બેન્ચે બંધારણની કલમ 356 હેઠળ સત્તાના ઉપયોગના સંદર્ભમાં અમુક નિર્ણાયક અવલોકનો કર્યા હતા. તેમ કોર્ટે જણાવ્યું હતું

> '*96. […] બંધારણ એ અનિવાર્યપણે એક રાજકીય દસ્તાવેજ છે અને કલમ 356 જેવી જોગવાઈઓ સમગ્ર બંધારણીય યોજનાને અસ્થિર કરવા*

અને તેને તોડી પાડવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. આ પ્રકારની જોગવાઈઓ હેઠળ આપવામાં આવેલી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર છે, તેથી, મૂળભૂત બંધારણીય સંતુલન જાળવવા માટે સંકુચિત થવું જોઈએ, જેથી કરીને બંધારણનો ક્ષતિ અને નાશ ન થાય. જો અર્થઘટન બંધારણની અન્ય સમાન મહત્વની જોગવાઈઓ માટે જીવંત હોય અને તેના પર તેની અસર હોય તો અર્થઘટનના સામાન્ય નિયમોને તોડ્યા વિના પણ આ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. લોકશાહી અને સંઘવાદ આપણા બંધારણની આવશ્યક વિશેષતાઓ છે અને તેના મૂળભૂત માળખાનો ભાગ છે. અનુચ્છેદ 356 પર અમે જે પણ અર્થઘટન મૂકી શકીએ છીએ, તે તેમના તાંતણાને જાળવવા અને તેને નબળું ન પાડવા માટે મદદ કરવી જોઈએ...'

159. તેથી, હકીકત એ છે કે વાદગ્રસ્ત સુધારાઓએ જોગવાઈઓ રજૂ કરી છે જે માત્ર સક્ષમ છે, તે મૂળભૂત માળખાની ચકાસણીથી તેને સુરક્ષિત કરતું નથી. નવી ઉમેરવામાં આવેલી જોગવાઈને માત્ર '*સક્ષમ*' તરીકે જોવી એ બંધારણીય ભાષામાં વધુ પડતું સરળીકરણ હોઈ શકે છે. કોર્ટની ચિંતા સત્તા પ્રદાન કરવાની નથી, પરંતુ તેની પહોળાઈ, બંધારણીય નિયંત્રણનો અભાવ અને તેની સીધી અસર મૂળભૂત માળખાની રચના કરતા સિદ્ધાંતો પર પડી શકે છે.

E. ક્રીમી લેયરને બાદ કરતાં સમાંતર

160. બીજી ધારણા કે ક્રીમી લેયરને બાકાત રાખવાને કોઈક રીતે સમકક્ષ કરી શકાય છે, બાકાત કે જે અસ્પષ્ટ સુધારો ગુનેગાર છે, તેને સુધારણાની જરૂર છે. અગાઉ ચર્ચા કર્યા મુજબ, બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે કલમ 16(4) નો સમાવેશ પ્રતિનિધિત્વ અને વિવિધતાને મંજૂરી આપવાના હેતુથી કરવામાં આવ્યો હતો. અન્ય પરિમાણ એ હતું કે આવી જોગવાઈ વિના, તકની સમાનતાનો નિયમ [કલમ 16(1) દ્વારા ફરજિયાત] હકારાત્મક ભેદભાવને સ્વીકારશે નહીં. તેથી, સકારાત્મક અથવા વળતર ભેદભાવનો વિચાર સમાન તકના વિચારમાં આંતરિક હતો – એક હકીકત *એમ. નાગરાજ*માં મોડેથી માન્ય અને સ્વીકારવામાં આવી હતી. અનુચ્છેદ 16(4) ખરેખર પ્રતિનિધિત્વ સુનિશ્ચિત કરવા માટે છે તે વિચાર પણ પાઠ્યરૂપે જન્માવે છે, કારણ કે રાજ્યને ખાતરી આપવામાં આવી છે કે પછાત વર્ગના સભ્યોને 'પર્યાપ્ત પ્રતિનિધિત્વ' આપવામાં આવે. સમાજના આ વર્ગોને અત્યાર સુધી જાહેર કચેરીઓમાં પ્રવેશ પર પ્રતિબંધ હતો અને જાહેર બાબતોમાં પ્રતિનિધિત્વ કરવાની તક નકારી હતી. જો કોઈ આને ધ્યાનમાં રાખે, તો કલમ 16(4) હેઠળ આરક્ષણ માટે કાર્યરત મેટ્રિક્સ એ વિવિધતા, પ્રતિનિધિત્વ અને ભેદભાવને દૂર કરવાની પરવાનગી આપે છે.

161. ક્રીમી લેયર રજૂ કરવાના વિચારને, *કે. સી. વસંત કુમાર વિરુદ્ધ કર્ણાટક રાજ્યમાં* (1985) એસસીસી 714 પ્રથમ વખત વેગ મળ્યો, અને તેને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો ઓળખવાની કવાયત હાથ ધરવા માટે રાજ્યએ અપનાવવાની ફરજ પડી.. પછાત વર્ગમાં ક્રીમી લેયરને ઓળખવા અને તેના પરિણામે બાકાત રાખવાનો તર્ક એ છે કે પછાત વર્ગોમાં એક સેગમેન્ટ અથવા વિભાગ

અસ્તિત્વમાં છે જેમણે આરક્ષણ મેળવ્યું છે અને સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે આગળ વધ્યા છે. રાજ્યો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલ માપદંડો પ્રગતિનું સ્તર છે – જે સમાજના આવા વર્ગોની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. આમ, જો આવા માપદંડોના અમલમાં, એવું જણાય છે કે ઓબીસીમાં, વર્ગો આગળ વધ્યા છે અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે, તો તેમને સમાજના અદ્યતન વર્ગ તરીકે ગણવામાં આવશે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પછાત વર્ગ તરીકે જૂથમાંથી બહાર નીકળવું એ 'આગળ' હોવાનું માનવામાં આવે છે. બંધારણીય રીતે કહીએ તો, *ઈન્દ્રા સાહની* આ મુદ્દા પર એક ઓથોરિટી છે, એટલે કે, ઓબીસીમાં ક્રીમી લેયરની ઓળખ એ રાજ્યની ફરજ છે કે તે ખરેખર પછાત લોકોને અર્થપૂર્ણ તકો આપવામાં આવે તેની ખાતરી કરવી. તેથી પરિણામ એ છે કે, જેઓ ક્રીમી લેયરનો ભાગ બનાવે છે તેમની જાતિની સ્થિતિ અપ્રસ્તુત બની જાય છે; અને તેથી, તેઓ 15(4) અથવા 16(4) હેઠળ આરક્ષણ માટે હકદાર નથી. આ બધાને ધ્યાનમાં રાખીને, હકીકત એ છે કે ઓબીસી (ક્રીમી લેયર)માંથી કેટલાક (15(4) અને 16(4) હેઠળ) તેમની જાતિ અથવા સામાજિક/શૈક્ષણિક પછાતતાને કારણે આરક્ષણનો લાભ લેતા નથી જેઓ 15(4) અને 16(4), હેઠળ આરક્ષણ માટે હકદાર છે તેમને બાકાત રાખવાનું વ્યાજબી નથી , કલમ 15(6) હેઠળના લાભ માટે – જે એક અલગ માપદંડ પર આધારિત અનામત છે, તેઓ સમાન હોવા છતાં, અથવા જેઓ કરતાં વધુ વંચિત છે. અગ્રિમ જાતિના છે.

F. વર્ગીકરણ માટે અન્ય સમર્થન

162. હું **ભાગ III (D)** માં નિર્ધારિત કારણોસર ન્યાયમૂર્તિશ્રી દિનેશ મહેશ્વરી, બેલા ત્રિવેદી અને જે. બી. પારડીવાલા દ્વારા સ્વીકૃત વાદગ્રસ્ત સુધારામાં વર્ગીકરણની લાક્ષણિકતા સાથે સંમત થવામાં અસમર્થ છું. હું આ વિભાગમાં, બહુમતી ધરાવતા ન્યાયાધીશો દ્વારા પહોંચેલા ચોક્કસ નિષ્કર્ષનો જવાબ આપીશ.

(i) બેવડા લાભોને રોકવા માટે વાજબી વર્ગીકરણ

163. કલમ 14 ને સંચાલિત *વર્ગીકરણના સિદ્ધાંતના* સંદર્ભમાં બાકાત રાખવાના પાયા તરીકે, અતિરિક્ત–વર્ગીકરણ અને ઉતરતા વર્ગીકરણ હેઠળના સંકેત, કાયદાની બાબત તરીકે નકારી શકાય નહીં. જો કે, એમ કહેવું કે એસસી/એસટી અને ઓબીસી સમુદાયોનો સમાવેશ ન કરવો – જો કે ગરીબોનો સૌથી મોટો વર્ગ તેમાંથી છે, તે માત્ર નિમ્ન–સમાવેશ વાજબી છે, સ્વીકારી શકાય નહીં – ખાસ કરીને બંધારણીય સુધારાના સંદર્ભમાં. ગુજરાત રાજ્ય વિ. શ્રી અંબિકા મિલ્સ, (1974) 4 SCC 656 (ત્યારબાદ, 'અંબિકા મિલ્સ') પર આધાર રાખવામાં આવી છે. અને *એસ. શેશાચલમ અને ઓ.આર.એસ. v. અધ્યક્ષ બાર કાઉન્સિલ ઓફ TN*, (2014) 16 SCC 72 (ત્યારબાદ, 'સેશાચલમ'). *અંબિકા મિલ્સ*માં, અદાલતે કાયદાકીય પગલાને સમર્થન આપ્યું હતું, જેમાં સંસ્થા અથવા વ્યક્તિઓને બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા, આ આધાર પર કે સંસ્થાઓને આવરી લેવાની રાજ્યની નીતિઓ, વસ્તુઓને ધ્યાનમાં રાખીને, પરાજિત થઈ ન હતી, અને વર્ગીકરણ, જીવલેણ નથી, કારણ કે તે તેમના કદને ધ્યાનમાં રાખીને સંસ્થાઓના કેટલાકન વર્ગોને છોડી દે છે.. *સેશાચલમ*માં, વકીલોની કલ્યાણ યોજના હેઠળ, તેમના *અગાઉના એમ્પ્લોયરો પાસેથી પેન્શન*

મેળવતા વકીલોને એકીકૃત રકમની ચૂકવણીમાંથી બાકાત રાખવામાં આવ્યું હતું, જે કલમ 14 ને નારાજ ન કરે. પછીના કિસ્સામાં "ડબલ લાભ" શબ્દનો ઉપયોગ સ્પષ્ટ છે. જો કોઈ ધ્યાનમાં લે કે જો પ્રથમ વખત વ્યાવસાયિકો માટે પેન્શનની રજૂઆત કરવામાં આવી હતી, જેમની પાસે આજીવિકાનું બીજું કોઈ સાધન ન હતું, જ્યારે તેઓએ તેમની નોકરી છોડી દીધી હતી, ત્યારે તેઓને બાકાત રાખવામાં આવ્યા હતા જેમની પાસે તેમની સંપૂર્ણ રોજગાર હતી, તેઓ તેમના અગાઉના એમ્પ્લોયર પાસેથી પેન્શનનો આનંદ માણતા હતા, અને પછી કાનૂની વ્યવસાયમાં જોડાયા, તે વાજબી હતું, જો કે રાજ્ય પ્રથમ વખત બોજ ધારણ કરી રહ્યું હતું, અને તે હેતુ માટે સંસાધનોને અલગ રાખ્યું હતું. આ વર્ગીકરણ *આર. કે. ગર્ગ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, (1981) 4 SCC 675* ના સિદ્ધાંતના આધારે પણ ન્યાયી ઠેરવવામાં આવ્યું હતું કે આર્થિક નીતિને લગતી બાબતોમાં, રાજ્ય વ્યાપક અક્ષાંશ ધરાવે છે.

164. એ યાદ કરવા યોગ્ય છે કે *અંબિકા મિલ્સ*માં ન્યાયમૂર્તિશ્રી મેથ્યુએ ચેતવણી આપી હતી કે વર્ગીકરણની બહાર જોવું પડશે. નહિંતર, મન વર્ગીકરણમાં અસ્વસ્થ થાય છે, પરિણામે તેનું સમર્થન થાય છે. જેમ કે કેટલાક પ્રારંભિક નિર્ણયોમાં માન્ય છે, વર્ગીકરણનો નિયમ સમાનતાનો અધિકાર નથી (જેમ અધિકારો મૂળભૂત છે, પ્રતિબંધો નથી). *રૂપચંદ અડલાખા વિ. દિલ્હી ડેવલપમેન્ટ ઓથોરિટી, 1989 Supp (1) SCC 116* – "વર્ગીકરણને વધુ પડતું કરવું એ સમાનતાને રદ કરવું છે."

(ii) <u>કલમ 46 નો અવકાશ</u>

165. મારા વિચારપૂર્ણ અભિપ્રાય મુજબ, અનુસૂચિત જાતિ/જનજાતિના ઉત્થાન માટે કરવામાં આવેલ વર્ગીકરણ કે જેના માટે વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે અનુચ્છેદ 46 હેઠળ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગોના ઉત્થાનના હેતુ માટેનું "વર્ગીકરણ" છે એવું દર્શાવવું ખોટું હશે, જે પછીના *વર્ગીકરણને પરવાનગી આપે છે જે તેમને બાકાત રાખે છે*. જો કંઈપણ હોય, તો કલમ 46 નો ઉદ્દેશ તમામ ગરીબ વર્ગોના ઉત્થાનને સુનિશ્ચિત કરવાનો છે: SC/ST નો ઉલ્લેખ રાજ્યને યાદ અપાવવાનો છે કે ખાસ કરીને તે વર્ગોને છોડવામાં ન આવે. પરંતુ વ્યંગાત્મક રીતે, તે તેમના બાકાત દ્વારા પ્રાપ્ત પરિણામ બરાબર છે.

166. આમાં કોઈ ચર્ચા થઈ શકે નહીં કે કલમ 46 એ સમાજના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના લોકો માટે તમામ પગલાં લેવાનો રાજ્યને આદેશ છે. આ મનાઈહુકમ માત્ર SC/ST સુધી સીમિત ન હતો તે વ્યાપકપણે સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. *ઈન્દ્રા સાહની*માં ન્યાયમૂર્તિશ્રી પી. બી. સાવંત દ્વારા આ પાસાને ઓળખવામાં અને વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યું હતું, જેમણે જણાવ્યું હતું કે આર્થિક પછાતપણું સામાજિક પછાતપણુંનું પરિણામ ન હોઈ શકે:

> *"481. [...] કલમ 46 માં "નબળા વિભાગો" ની વિભાવનામાં આવી કોઈ મર્યાદા નથી. પ્રથમ ઉદાહરણમાં, નબળા વર્ગની વ્યક્તિઓ વર્ગમાંથી ન હોઈ શકે અને તેઓ માત્ર વ્યક્તિ તરીકે નબળા હોઈ શકે છે. બીજું , તેમની નબળાઈ ભૂતકાળની સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા અથવા ભેદભાવનું પરિણામ ન હોઈ શકે, ત્રીજું, ભલે તેઓ ઓળખી*

શકાય તેવા વર્ગના હોય પરંતુ તે વર્ગને રાજ્યની સેવાઓમાં પૂરતા પ્રમાણમાં રજૂ કરવામાં આવે છે, નબળા વર્ગની વ્યક્તિઓ તરીકે, તેઓ કલમ 46 હેઠળ લેવાયેલા પગલાંના લાભો માટે હકદાર બની શકે છે., પરંતુ કલમ 16(4) હેઠળના આરક્ષણો માટે નહીં, આમ, કલમ 46 હેઠળના "નબળા વર્ગો" ની વિભાવના જ કલમ 16(4) હેઠળ, નાગરિકોના "પછાત વર્ગ"થી અલગ નથી. પરંતુ બંનેનો હેતુ પણ અલગ છે એક આરક્ષણના મર્યાદિત હેતુ માટે છે અને તેથી તે મર્યાદાઓથી પીડાય છે, જ્યારે બીજો કલમ 46 હેઠળના તમામ હેતુઓ માટે છે, જે હેતુઓ કલમ 16(4) હેઠળ અનામત સિવાયના છે. જ્યારે કલમ 16(4) હેઠળ લાભ મેળવવા માટે હકદાર છે તેઓ પણ કલમ 46 હેઠળ લેવાયેલા પગલાંનો લાભ લેવા માટે હકદાર હોઈ શકે છે, આ વાત સાચી નથી. જો આને ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો, કલમ 16(4) હેઠળ નાગરિકોના પછાત વર્ગોને ઓળખવા માટે માત્ર ગરીબી અથવા આર્થિક વિચારણા શા માટે માપદંડ ન બની શકે તે કારણો વધુ સ્પષ્ટ થશે. તે પાસાની વિચારણા માટે આપણે હવે ધ્યાન કરી શકીએ છીએ.

[...]

576. આર્થિક પછાતપણું એ આ દેશના મોટા ભાગના લોકો માટે હાનિકારક છે. તમામ જાતિઓ અને સમુદાયોમાં ગરીબ વર્ગો છે. ગરીબી તમામ અવરોધોને પાર કરે છે. આર્થિક પછાતપણાની પ્રકૃતિ અને ડિગ્રી

અને તેના કારણો અને અસરો, તેમ છતાં, વસ્તીના દરેક વિભાગમાં બદલાય છે. ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં ગરીબો પણ સામાજિક રીતે નીચલી જાતિઓ કરતાં એટલો જ ચડિયાતો છે જેટલો ઉચ્ચ જાતિઓમાં ધનિકો છે. તેમની આર્થિક પછાતતા સામાજિક પછાતતાને કારણે નથી. તેમની વચ્ચેની કેટલીક વ્યક્તિઓનું શૈક્ષણિક પછાતપણું તેમની ગરીબીને કારણે હોઈ શકે છે જેમાં એકલા આર્થિક સહાય તેમને અન્ય લોકો સાથે સ્પર્ધા કરવા માટે સમાન ક્ષમતા પ્રાપ્ત કરવામાં સક્ષમ બનાવી શકે છે. બીજી બાજુ, જેઓ સામાજિક રીતે પછાત છે જેમ કે નીચલી જાતિ અથવા વ્યવસાયિક જૂથો, તેઓ પણ તેમના સામાજિક પછાતતાને કારણે શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે, તેમની આર્થિક પછાતતા તેમના સામાજિક અને શૈક્ષણિક બંને પછાતતાનું પરિણામ છે. તેમનું શૈક્ષણિક પછાતપણું માત્ર તેમના આર્થિક પછાતપણાને કારણે નથી. તે મુખ્યત્વે તેમની સામાજિક પછાતતાને કારણે છે. આથી માત્ર આર્થિક સહાય તેમને અન્ય લોકો સાથે અને ખાસ કરીને જેઓ સામાજિક રીતે અદ્યતન છે તેમની સાથે સ્પર્ધા કરવામાં સક્ષમ નહીં બને. તેમનું સામાજિક પછાતપણું તેમના આર્થિક કે શૈક્ષણિક પછાતપણુંનું કારણ છે અને પરિણામ નથી. કલમ 16(4) માં "નાગરિકોનો પછાત વર્ગ" અભિવ્યક્તિની સાચી આયાતને સમજવા માટે આ મહત્વપૂર્ણ તફાવતને ધ્યાનમાં લેવો જરૂરી છે.

167. તેથી, તે કલમ 46 વ્યાપક કેનવાસને આવરી લે છે, અને તેમાં એવા લોકોનો સમાવેશ થાય છે જેઓ ગરીબ છે, અને જેમની ગરીબી સામાજિક પછાતતાનું પરિણામ નથી, તેને હંમેશા માન્યતા આપવામાં આવી છે. હવે એમ કહેવા માટે કે કલમ 46 માં SC/ST નો ઉલ્લેખ, અને તેમના માટે આરક્ષણની જોગવાઈ, તેમને કલમ 46 ની અંદર અલગ વર્ગ તરીકે અલગ પાડવા માટે પર્યાપ્ત છે, તેમની તરફેણમાં સતત અનામતના તર્કને અવગણીને, (એટલે કે, સામાજિક બાકાત) મહત્વપૂર્ણ કાનૂની વાસ્તવિકતાઓને અવગણવા માટે છે:

(a) તે કલમ 46 SC/ST અને OBC સહિત તમામ આર્થિક રીતે નબળા વર્ગના લોકોનો સમાવેશ કરે છે;

(b) અનુચ્છેદ 46 માં SC/ST નો ઉલ્લેખ એ રાજ્યને યાદ અપાવવાનું છે કે જ્યારે પણ રાજ્ય દ્વારા કલમ 46 હેઠળ આર્થિક મુક્તિ માટેનું કોઈ પગલું રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તેમને ગણતરીમાંથી અવગણવામાં ન આવે.

(c) કલમ 46 શરૂઆતથી જ અસ્તિત્વમાં છે, અને સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગને મદદ કરવા માટે તમામ પ્રકારના પગલાં પૂરા પાડવા માટે તેનો આશરો લેવામાં આવ્યો છે, પછી ભલે તેઓ SC/ST OBC હોય, જેમ કે શિષ્યવૃત્તિ, ફીશિપ, સુવિધાઓ અને છૂટછાટો.

(iii) <u>EWS એક 'વળતરજનક' પરિમાણ તરીકે</u>

168. મારા આદરણીય અભિપ્રાય મુજબ, કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળના હાલના આરક્ષણો સાથે વળતર તરીકે અને વસ્તીના આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો (EWS) માટે આરક્ષણનું લક્ષણ આધાર વિનાનું છે. બંધારણ ઘડનારાઓનો પ્રયાસ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો હતો કે ભૂતકાળની ભેદભાવપૂર્ણ પ્રથાઓ જેણે ભારતીય સમાજની આવશ્યકતાઓને ઉઠાવી લીધી હતી અને તેને એટલી હદે વિકૃત કરી હતી કે જ્યારે પ્રજાસત્તાકનું નિર્માણ થયું હતું, ત્યારે સમાન સમાજ માત્ર એક ભ્રમણા હતી, જે સમાનતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે તેમને કલમ 16(4) – અને બાદમાં કલમ 15(4) જેવી વિશેષ જોગવાઈઓ ઘડવાની ફરજ પાડી. તે વળતર આપનારું ન હતું પણ સુધારાજનક પણ હતું. તેઓ વ્યાખ્યાયિત રીતે અને વાસ્તવિકતામાં વળતર આપવાનું ચાલુ રાખે છે, કારણ કે આજની તારીખે પણ, સ્વીકારવામાં આવેલી સ્થિતિ એ છે કે SC/ST અને OBC માટે આરક્ષણ જરૂરી છે જેઓ ક્રીમી લેયરનો ભાગ નથી. બીજી તરફ, બંધારણ ઘડતી વખતે ઇડબ્લ્યુએસ કેટેગરીને સભાનપણે આરક્ષણના લાભાર્થી બનાવવામાં આવ્યા ન હતા, કારણ કે કદાચ ઘડનારાઓને લાગ્યું હતું કે અધિનિયમિત જોગવાઈઓ (જેમાં ટૂંક સમયમાં ઉમેરવામાં આવનારી કલમ 31A અને 31B સહિત) અને ઘણી બધી જે આર્થિક સુધારાઓ ઘડવામાં આવ્યા હતા તે આર્થિક અસમાનતાને દૂર કરવા માટે પૂરતા હતા. જોકે એ આશા ફળીભૂત થઈ ન હતી. આર્થિક અસમાનતાઓ (સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાતતા સાથે અસંબંધિત) ચાલુ રહી – અને કદાચ એટલી હદે વધી ગઈ હતી કે અત્યાર સુધીમાં લગભગ 25% વસ્તી ઘોર ગરીબીમાં જીવે છે.

*ઈન્દ્રા સાહની*એ સ્વીકાર્યું કે તેમના હેતુ માટે લેવાયેલા પગલાં માત્ર 'ગરીબી નાબૂદી'માં પરિણમશે.

169. તેથી, એવું નિષ્કર્ષ કાઢવું કે EWS માટે આર્થિક માપદંડો પર આધારિત આરક્ષણ એ અનામતની સમકક્ષ છે જે બંધારણ દ્વારા ફરજિયાત છે, અને *સમાન સમાજ બનાવવા*ની પ્રતિજ્ઞા તરીકે કલ્પના કરવામાં આવી છે, તે બંધારણીય રીતે અયોગ્ય છે. જે સુધારો નવી આરક્ષણો રજૂ કરે છે તે: સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગો (અને SC/ST) માટે રક્ષણાત્મક અને વળતર આપનારી આરક્ષણોથી વિપરીત'વળતર' કરતું નથી, જેમને પદ્ધતિસર ભેદભાવ કરવામાં આવ્યો હતો અને જેમને 'પુશ'ની જરૂર હતી જેને અનામત દ્વારા સંબોધિત કરવાની માંગ કરવામાં આવી હતી, આર્થિક રીતે નબળા વર્ગો કે જેમને લક્ષ્ય તરીકે કલ્પના કરવામાં આવે છે (એટલે કે, આગળ વર્ગો) તેમની સાથે ક્યારેય સભાનપણે ભેદભાવ કરવામાં આવ્યો ન હતો. તેમ જ તે કોઈનો કેસ નથી, કે તેઓએ સામાજિક અને અન્ય અવરોધોનો સામનો કર્યો હતો જેના કારણે તેમના માટે પ્રગતિ કરવું અશક્ય હતું.

170. હું એ પણ અભિપ્રાય ધરાવતો છું કે *ઈન્દ્રા સાહની*માં કરવામાં આવેલા અવલોકનો – ખાસ કરીને ફકરા 743 (એસસીસી રિપોર્ટ્સ) માં અન્ય પ્રકારના આરક્ષણોના સંદર્ભમાં, *N. M. Thomas* અને મોટાભાગના ન્યાયાધીશોના ઈન્દ્રા સાહનીમાં અવલોકનોના સંદર્ભમાં વાંચવા જોઈએ, જે કલમ 16(1) વર્ગીકરણને મંજૂરી આપે છે અને બંધારણની હાલની જોગવાઈઓ કરતાં, પછાત વર્ગોની તરફેણ કરતા આરક્ષણની શ્રેણી કલમ 16(4)ના કારણે ખતમ થઈ ગઈ હતી. તેથી ઉદાહરણરૂપ રીતે,

વિભાગોની તરફેણમાં આરક્ષણો (જેમ કે વિકલાંગ વ્યક્તિઓ, ટ્રાન્સજેન્ડર વગેરે) કલમ 16(1) ની હકારાત્મક સામગ્રી દ્વારા આવરી લેવામાં આવશે. તે અર્થમાં છે કે ઈન્દ્રા સાહનીમાં કરાયેલા અવલોકનોને કોર્ટે બંધારણમાં સુધારાની આગાહી કરવાને બદલે સમજવાની જરૂર છે જેણે વ્યક્તિઓના સંપૂર્ણ નવા વિભાગને સામાજિક જૂથ પર આધારિત નહીં, પરંતુ લક્ષ્ય તરીકે આર્થિક માપદંડ અથવા આરક્ષણના પ્રાપ્તકર્તાઓ પર મંજૂરી આપી છે. તેથી, અનામતની આ બે શ્રેણીઓની તુલના કરી શકાતી નથી.

171. હું મારી જાતને એ હકીકત વિશે સંતુષ્ટ રહેવા માટે સમજાવી શકતો નથી કે ગરીબોમાંના સૌથી ગરીબમાં પછાત વર્ગના મોટા વર્ગો અને એસસી/એસટીના મોટા વર્ગનો પણ સમાવેશ થતો નથી. *સિંહો કમિશનનો રિપોર્ટ* પોતે આ હકીકતની સાક્ષી છે કે ST ની સમગ્ર વસ્તીમાં 48% સૌથી ગરીબ છે; અનુસૂચિત જાતિની સમગ્ર વસ્તીમાં 38% સૌથી ગરીબ છે અને OBC ની 33% થી ઓછી વસ્તી સૌથી ગરીબ છે.

172. હકીકત એ છે કે સમાજમાં ભેદભાવના વિવિધ સ્વરૂપો અને અસ્પૃશ્યતા હજુ પણ યથાવત છે, 2015 ના અંતમાં સંસદે અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (એટ્રોસિટી નિવારણ) સુધારો અધિનિયમ 2015 દ્વારા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) અધિનિયમ 1989 માં સુધારો કરવા માટે દબાણ કર્યું.. અન્ય બાબતોની સાથે સુધારા માટેના ઉદ્દેશ્ય અને કારણોનું નિવેદન નીચે મુજબ છે:

'2. અધિનિયમમાં કરવામાં આવેલી પ્રતિબંધક જોગવાઈઓ હોવા છતાં, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યો સામે અત્યાચાર ચિંતાજનક સ્તરે ચાલુ છે. મોટાભાગના પીડિતો અને સાક્ષીઓ માટે પૂરતો ન્યાય પણ મુશ્કેલ રહે છે, કારણ કે તેઓ કાયદાકીય પ્રક્રિયાના દરેક તબક્કે વર્ચ્યુઅલ રીતે અવરોધોનો સામનો કરે છે. અધિનિયમનો અમલ (a) પ્રક્રિયાગત અવરોધો જેમ કે કેસની નોંધણી ન થવાને કારણે પીડાય છે; (b) તપાસ, ધરપકડ અને ચાર્જશીટ દાખલ કરવામાં પ્રક્રિયાગત વિલંબ; અને (c) ટ્રાયલમાં વિલંબ અને નીચા દોષિત ઠરાવનો દર.

3. એ પણ જોવામાં આવે છે કે અત્યાચારના ચોક્કસ સ્વરૂપો, જે તાજેતરના વર્ષોમાં બનતા હોવાનું જાણવા મળે છે, તે કાયદામાં આવરી લેવામાં આવતા નથી. અધિનિયમની કલમ 3(2) (v) હેઠળ પહેલાથી જ આવરી લેવાયેલા ગુનાઓ સિવાય ભારતીય દંડ સંહિતા હેઠળના કેટલાક ગુનાઓ પણ અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્યો સામે વારંવાર કરવામાં આવે છે કારણ કે પીડિતા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના સભ્ય હતી. એવું પણ અનુભવાય છે કે અધિનિયમ હેઠળ જાહેર જવાબદારીની જોગવાઈઓને વધુ વિગતવાર અને મજબૂત બનાવવાની જરૂર છે.'

173. આ સુધારાએ અમુક શરતોની વ્યાખ્યાને વિસ્તૃત કરી અને ઉમેર્યું, અને આર્થિક બહિષ્કાર, સામાજિક બહિષ્કારના આધારે ભેદભાવ સુધી વિસ્તરણ કર્યું અને તેને વધુ કડક બનાવતા ગુનાની ધારણા સાથે કામ કરતી જોગવાઈમાં પણ ફેરફાર કર્યો.

174. એ નોંધવું પણ યોગ્ય છે કે નેશનલ ક્રાઈમ રેકોર્ડ બ્યુરોના રિપોર્ટ અનુસાર – *'ભારતમાં અપરાધ 2021'* [43] :

a) સમગ્ર દેશમાં અનુસૂચિત જાતિઓની કુલ વસ્તી (2011 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ) – 2013.8 લાખ એટલે કે, 20.13 કરોડ.

b) 2019 માં અનુસૂચિત જાતિ વિરુદ્ધ કુલ ગુના 45961 હતા અને 2020 માં તે 50291 હતા અને 2021 માં, 50900. આમાંથી લગભગ 20% અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) અધિનિયમ, 1989 ની વિરુદ્ધના ગુનાઓની રચના કરે છે.

c) સમાન અહેવાલ મુજબ, સમગ્ર દેશમાં અનુસૂચિત જનજાતિની કુલ વસ્તી (2011 ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલના આધારે) 1042.8 લાખ એટલે કે 10.42 કરોડ છે.

d) 2019 માં અનુસૂચિત જનજાતિ વિરુદ્ધ નોંધાયેલ અને રિપોર્ટ કરાયેલ કુલ ગુના 7570 હતા; 2020 માં વધીને 8272 અને 2021 માં 8802 થઈ.

e) અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અત્યાચાર નિવારણ) અધિનિયમ, 1989 હેઠળના ગુનાઓના ખૂબ ઓછા પ્રમાણ સાથે અનુસૂચિત જનજાતિ વિરુદ્ધ નોંધાયેલા મોટાભાગના ગુનાઓ ભારતીય દંડ સંહિતા હેઠળના ગુનાઓ હતા.

[95] સ્ત્રોત: https://ncrb.gov.in/en/node/3721

આ ડેટા દર્શાવે છે કે જાતિ દ્વારા હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા અને કલંકિત લોકો સામેના ગુના આજની તારીખ સુધી ચાલુ છે. આ કાનૂની વિકાસ અને આંકડાઓ એવી ધારણાને ખોટી પાડે છે કે આવા વર્ગો કે જેઓ વળતરલક્ષી ભેદભાવથી લાભ મેળવી શકે છે તેઓને ગરીબો માટે અનામતના લાભમાંથી યોગ્ય રીતે *બાકાત* કરી શકાય છે. તે દૃષ્ટિકોણ, મારા મતે અસુરક્ષિત છે, અને સખત વાસ્તવિકતાઓને અવગણે છે.

175. જો ભિન્નતા, અથવા બાકાત માટેના આવા સ્પષ્ટીકરણો સ્વીકારવામાં આવે, તો આ અદાલત બંધારણીય રીતે પ્રતિબંધિત આધારો પર આધારિત બંધારણીય સુધારા દ્વારા, ભવિષ્યના ભેદભાવો માટે માર્ગ મોકળો કરશે. હાલના સુધારાઓ, ખાસ કરીને કલમ 15(6)(a) દ્વારા પણ, કોર્પોરેશનો અને નીતિઓ (માત્ર આરક્ષણો નહીં) બનાવવાનું શક્ય છે જેના પરિણામે આગળની જાતિઓમાં ચોક્કસ લક્ષ્ય જૂથો અને સમુદાયોને લાભ મળી શકે છે, જે

કલમ 15(4) અને 16(4) દ્વારા આવરી લેવાયેલ લોકો માટે ફાળવણીથી વધુ હોઈ શકે છે.. જ્યારે પડકારવામાં આવે ત્યારે, વર્ગીકરણના આધારે વધુ પડતી અંદાજપત્રીય ફાળવણીને સફળતાપૂર્વક ન્યાયી ઠેરવી શકાય છે, એટલે કે જેઓ કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ અનામત અને લાભ મેળવે છે તેઓ અલગ છે. તેવી જ રીતે, વંશના આધારે સમુદાયોની પ્રેફરન્શિયલ ટ્રીટમેન્ટને પછીના બંધારણીય સુધારાઓ દ્વારા સારી રીતે મંજૂર કરવામાં આવી શકે છે, જે અન્ય લોકોથી અલગ એક વર્ગ તરીકે પણ વાજબી હોઈ શકે છે. આ શક્યતાઓને નકારી શકાતી નથી, કારણ કે જે દેખીતી રીતે નિરુપદ્રવી પરિવર્તન તરીકે શરૂ થાય છે, તે સમાનતાના ભવ્ય સિદ્ધાંતના "નિર્દોષતા" અને અંતિમ વિનાશમાં પરિણમી શકે છે.

જી. 50% કેપનો ભંગ – સાવધાનીની નોંધ

176. આ અભિપ્રાયમાં નોંધાયેલા મારા નિષ્કર્ષોને ધ્યાનમાં રાખીને – કે વાદગ્રસ્ત સુધારો બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, મને લાગે છે કે 50% કેપ પર કોઈ ચોક્કસ તારણની જરૂર નથી, અથવા તેના મૂળભૂત માળખાના ભંગની જરૂર નથી. જો કે, હું આરક્ષણને જાળવી રાખવાના પરિણામે, 50% મર્યાદાનો ભંગ કરીને, સાવચેતીની નોંધ લેવી જરૂરી માનું છું.

177. એ નોંધવું યોગ્ય છે કે 50% મર્યાદાનો ભંગ એ 76 મા બંધારણીય સુધારા 1994 ના હુમલાનું મુખ્ય કારણ છે, જેમાં 257A તમિલનાડુ પછાત વર્ગો, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ (શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ અને રાજ્ય સેવાઓમાં

નિમણૂકો અનામત અથવા પોસ્ટ્સ IX મી અનુસૂચિ) અધિનિયમ, 1993 ની એન્ટ્રી . તે અધિનિયમની માન્યતા – અને શું બંધારણીય સુધારા દ્વારા સમાવેશ, મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તે આ કોર્ટ સમક્ષ પડતર કેસોની બેચમાં સીધો મુદ્દો છે. બહુમતી ધરાવતી આ બેન્ચના સભ્યોનો મત – અન્ય વર્ગની રચના કે જે આરક્ષણના 10% સુધી, 50%થી ઉપર વધુ, જે કલમ 15(4) અથવા 16(4) હેઠળ માન્ય છે, મારા મતે, તેથી, તે કાર્યવાહીમાં પડકારના સંભવિત પરિણામ પર સીધી અસર પડે છે. તેથી હું આ સાવચેતીભરી નોંધ સંભળાવીશ કારણ કે આ ચુકાદો પેન્ડિંગ મુકદ્દમાના ભાવિને સારી રીતે સીલ કરી શકે છે – તે કાર્યવાહીમાં સુનાવણીના લાભ વિના.

178. છેલ્લું કારણ શા માટે હું મારી જાતને આ અભિપ્રાય સાથે સંમત થવા માટે અસંમત માનું છું કે એક અલગ પ્રકારના માપદંડો બનાવીને વિવાદિત સુધારાઓને અલગથી જોવું જોઈએ અને *ઈન્દ્રા સાહની* કલમ 15(4) અને 16 (4) માં આરક્ષણો સુધી મર્યાદિત હતી. કારણ કે આ તર્ક દ્વારા 50% નિયમના ભંગને મંજૂરી આપવી, વધુ ઉલ્લંઘન માટે એક પ્રવેશદ્વાર બની જાય છે જેના પરિણામે વાસ્તવમાં કમ્પાર્ટમેન્ટલાઈઝેશન થશે; અનામતનો નિયમ સમાનતાનો નિયમ અથવા સમાનતાનો અધિકાર બની શકે છે, તે પછી સરળતાથી આરક્ષણના અધિકારમાં ઘટાડી શકાય છે – જે આપણને *ચંપકમ દોરારાજન*ના દિવસો તરફ દોરી જાય છે. આ સંદર્ભે, આંબેડકરના અવલોકનોને ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે કે આરક્ષણને કામચલાઉ અને અપવાદરૂપ રીતે જોવાનું છે, નહીં તો તેઓ *'સમાનતાના શાસનને ખાઈ જશે'* [96] .

[96] બંધારણ સભાની ચર્ચાઓ, ભાગ. 7, 30 મી નવેમ્બર 1948, 7.63.205.

179. ઉપરોક્ત ચર્ચાને ધ્યાનમાં રાખીને, અને વાદગ્રસ્ત સુધારાની માન્યતા અંગેના મારા નિષ્કર્ષને જોતાં, હું આદરપૂર્વક 50% નિયમના ઉલ્લંઘનનો પ્રશ્ન ખુલ્લો રાખવાનું પસંદ કરીશ.

VIII. <u>નિષ્કર્ષ</u>

180. ઉપરોક્ત ચર્ચાના પ્રકાશમાં, એવું માનવામાં આવે છે કે બંધારણમાં સમાનતા સંહિતા દ્વારા ભેદભાવ, બિન-બાકાત અને તકની સમાનતાના સિદ્ધાંતો પ્રગટ થયા છે, જે તેના મૂળભૂત માળખાનો એક ભાગ છે. ભાઈચારા સાથેનો તેમનો સંબંધ, જેની પ્રસ્તાવના 'વ્યક્તિની ગરિમા અને રાષ્ટ્રની એકતા અને અખંડિતતા' માટે આંતરિક છે, તે અવિભાજ્ય છે. આપણા બંધારણના ઘડવૈયાઓએ માન્યતા આપી હતી કે દરજ્જાની સમાનતા વિના ન્યાય ન હોઈ શકે, અને બંધુત્વથી વંચિત, સમાનતા પણ એક ભ્રમણા હશે કારણ કે હાલના વિભાજન અને 'સંકુચિત ઘરેલું દિવાલો' [97] સમાજને ખંડિત કરશે.

[97] રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, 'વ્હેર ધ માઈન્ડ ઈઝ વિધાઉટ ફિયર', ગીતાંજલિ (1910).

A. બંધારણીય નૈતિકતામાં બિન-ભેદભાવ અને બંધુત્વના સિદ્ધાંતો

181. ભ્રાતૃત્વનો સિદ્ધાંત આ રાષ્ટ્રની નૈતિકતા અને સંસ્કૃતિ સાથે ઊંડે સુધી જોડાયેલો છે. વિશિષ્ટ જોગવાઈઓ જે સમાનતા સંહિતાનો ભાગ છે, તે બંધુત્વ સાથે પણ અવિભક્ત રીતે જોડાયેલી છે. તે ભાઈચારો છે – અને અન્ય કોઈ વિચાર નથી, જે સ્વીકારે છે કે આખરે, તમામ વ્યક્તિઓ માનવ છે, સમાન કુદરતી પ્રક્રિયા દ્વારા જન્મે

છે, સમાન શારીરિક મર્યાદાઓને આધિન છે, અને અંતે આ દુનિયાને અજ્ઞાત સમયે છોડી દે છે, પરંતુ તે જરૂર છોડી જવાના છે. એક ખ્યાલ તરીકે ભાઈચારો માનવીઓને વાસ્તવિકતા પ્રત્યે જાગૃત કરે છે કે આપણા દેખીતા અથવા ઉપરછલ્લા તફાવતો – વંશીય, ધર્મ, જાતિ, લિંગ, મૂળ અથવા આર્થિક સ્થિતિ – હોવા છતાં – આપણે જે સંસ્થાઓ બનાવીએ છીએ તેને આપણા સામૂહિક સહકાર અને વ્યક્તિગત પ્રતિબદ્ધતાની જરૂર છે. દરેક સામાજિક વ્યવસ્થામાં હંમેશા ભિન્નતા ધરાવતી વ્યક્તિઓ હોય છે – ભલે તે વંશીયતા, સંપત્તિ, પ્રતિભા અથવા વ્યક્તિની ક્ષમતાઓની અનુભૂતિ પર આધારિત હોય; વિવિધતાઓ ભરપૂર છે. બંધુત્વનો વિચાર સમાજના દરેક સભ્યની ચેતનાને જાગૃત કરવાનો છે કે જે માનવ સંસ્થાઓ તેઓ બનાવે છે, તેઓ જે વિચારો વિકસાવવા માગે છે અને જે પ્રગતિ તેઓ હાંસલ કરવા માગે છે તે એકલતામાં ન હોઈ શકે – અલગ થઈને – પરંતુ સહકાર અને સંવાદિતા સાથે. .

182. આપણું બહુ–પરિમાણીય વિવિધતાનું રાષ્ટ્ર છે. બંધારણ એકતાનું નિર્માણ કરે છે અને આ દેશના લોકોને તેના સામાજિક લક્ષ્યો અને તેને હાંસલ કરવાના માધ્યમો વિશે સૂચના આપે છે. તેના દ્વારા, અમે લોકો, '*તેના તમામ નાગરિકોને સુરક્ષિત... ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા અને... બંધુત્વને પ્રોત્સાહન આપવાનો સંકલ્પ કરીએ છીએ.* તે આપણા પ્રાદેશિક, ભાષાકીય, ધાર્મિક, વંશીય, આર્થિક, વગેરે, વિવિધતાને ધ્યાનમાં લીધા વિના, ભારતના લોકો તરીકે એકતાના વિચાર પર ભાર મૂકે છે – તે રાષ્ટ્રીય એકતાને ફરીથી મજબૂત બનાવે છે. આ સંદર્ભમાં ભાઈચારો એ ભાઈચારો છે. તે અન્યોની ચિંતા, અને જાતિ, લિંગ, વંશીયતા, આર્થિક સ્થિતિ, ધર્મ વગેરેના ભિન્નતાઓ

પ્રત્યે આદર અને સ્વીકૃતિ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. લોકોને ન્યાય, સ્વતંત્રતા અથવા સમાનતાની ખાતરી આપી શકાતી નથી, સિવાય કે એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં, અમુક અંશે બંધુત્વ, આપણી સામાજિક વ્યવસ્થા અને આર્થિક વ્યવસ્થાના દરેક સ્તરે વ્યક્તિઓ દ્વારા અનુભવાય છે.

183. આ મહાન રાષ્ટ્રની એકતા માટે, આપણે બધા એ ઓળખીએ કે ભાઈચારો એ સંકલનકર્તા અને એકીકૃત છે, જેને સક્રિય પ્રચાર અને પ્રેક્ટિસની જરૂર છે, આપણા પ્રજાસત્તાકને જાળવવાના અમારા પૂર્વાભિમુખ સંકલ્પ સાથે સુસંગત છે તે જરૂરી છે. તેથી, કોઈપણ સ્વરૂપનું વિભાજન: રાજનીતિ, સામાજિક વંશવેલો, ધર્મ, મૂળ અથવા પ્રાદેશિકમાં ભાઈચારો નાશ પામે છે અને એકતાને નબળી પાડે છે. વિભાજનતા લોકોનું ધ્રુવીકરણ કરે છે અને અવિશ્વાસને ઉત્તેજન આપે છે. આથી ભાઈચારો નબળો પડવો એ ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતાને નબળી પાડે છે.

184. આના પર, હું બે સમાજ સુધારકોના શબ્દોને પ્રકાશિત કરવા માંગુ છું, જે દર્શાવે છે કે બંધુત્વનો સિદ્ધાંત અને તેની સાથે જોડાયેલા વિચારો અને મૂલ્યો, નવા નથી, પરંતુ હકીકતમાં, સમય કરતાં વધુ છે. સ્વામી વિવેકાનંદના સંદેશમાં, 11 મી સપ્ટેમ્બર, 1893 ના રોજ શિકાગોમાં, વિશ્વ ધર્મ સંસદમાં તેમના સંબોધનમાં, સર્વના સાર્વત્રિક ભાઈચારાની થીમ હતી, અને તે ધર્મમાંના તફાવતો, એક બીજાને બાકાત રાખવાથી, ઝાંખા પડી જશે. તેણે ઉત્કૃષ્ટપણે કહ્યું કે:

'જો કોઈ પોતાના ધર્મના વિશિષ્ટ અસ્તિત્વ અને બીજાના વિનાશનું સ્વપ્ન જુએ છે, તો હું મારા હૃદયના ઊંડાણથી તેના પર દયા કરું છું, અને તેને નિર્દેશ કરું છું કે પ્રતિકાર હોવા છતાં, દરેક ધર્મના બેનર પર ટૂંક સમયમાં લખવામાં આવશે, 'મદદ કરો અને લડશો નહીં', 'ઐક્ય અને વિનાશનહીં', 'સંવાદિતા અને શાંતિ અને મતભેદ નહીં'.

શ્રી અરબિંદો પણ ભાઈચારાની જરૂરિયાત પ્રત્યે સભાન હતા. 27 જૂન, 1909 ના રોજ હાવડામાં આપેલા ભાષણમાં, તેમણે પ્રામાણિકપણે કહ્યું:

'ફરીથી, બંધુત્વ છે. તે સુવાર્તાનો છેલ્લો શબ્દ છે. તે હાંસલ કરવું સૌથી મુશ્કેલ છે, તેમ છતાં તે એક એવી વસ્તુ છે જેના તરફ બધા ધર્મો બોલાવે છે અને માનવીય આકાંક્ષાઓ વધે છે. જીવનમાં વિખવાદ છે, પરંતુ માનવજાત શાંતિ અને પ્રેમ માટે ઝંખે છે. આ જ કારણ છે કે જે ભાઈચારાનો ઉપદેશ શીખવાડે છે તે ઝડપથી ફેલાય છે અને જુસ્સાદાર જોડાણને ઉત્તેજિત કરે છે. આ ખ્રિસ્તી ધર્મના ઝડપી પ્રસારનું કારણ હતું. આ દેશ અને સમગ્ર એશિયામાં બૌદ્ધ ધર્મના ફેલાવાનું કારણ આ હતું. આ માનવતાવાદનો સાર છે, માનવજાત માટેના પ્રેમની આધુનિક સુવાર્તા. આપણામાંથી કોઈએ આપણા આદર્શો હાંસલ કર્યા નથી, પરંતુ માનવ સમાજે હંમેશા તેને અપૂર્ણ અને મર્યાદિત પરિપૂર્ણતાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તે સ્વભાવ છે, માનવતાનો ધર્મ છે કે તે એકલા ઊભા રહેવા માટે તૈયાર ન હોય. દરેક માણસ પોતાના સાથીનો ભાઈચારો શોધે છે અને આપણે

બીજાઓ સાથે ભાઈચારો કરીને જ જીવી શકીએ છીએ. તેના તમામ મતભેદો અને ભેદો દ્વારા માનવતા એક બનવા માટે પ્રયત્નશીલ છે.'

185. આમ, એકત્વ, *સર્વસમાવેશકતા*, માનવતાવાદ અને વિચાર કે માત્ર બધા સમાન નથી, અને સમાન તકો હોવી જોઈએ, અને દરેકના અધિકારોની સામગ્રી બીજાથી અલગ ન હોવી જોઈએ, પરંતુ તે પણ કે બધા એક સાથે ઊભા છે, અને એકબીજા, એક શક્તિશાળી ઉપદેશ છે. આ ઉપદેશ બંધારણના ભાગ III ની દરેક જોગવાઈઓ, ખાસ કરીને અનુચ્છેદ 14 – 18, 38 – 39 અને 46 ને પૂર્ણ કરે છે.

186. બંધુત્વનું આ આંતરિક મૂલ્ય, ન્યાય, સ્વતંત્રતા અને સમાનતા સાથે તેનું ગૂઢ જોડાણ, વ્યક્તિના ગૌરવની ખાતરી આ રાષ્ટ્રના બંધારણીય ન્યાયશાસ્ત્રમાં છે. બંધારણ ફક્ત તે સંસ્થાઓને જ બાંધતું નથી જે તે બનાવે છે અને તેમની ક્રિયાઓનું નિયમન કરે છે, વ્યક્તિઓને અધિકારો આપે છે, પરંતુ તે 'લોકો વચ્ચેનો કરાર' પણ છે અને તે એકબીજા સાથેના તેમના વર્તનને વ્યાખ્યાયિત કરવા માટે આપવામાં આવેલ ચાર્ટર છે. [98] મારા મતે, બંધુત્વનું આ મૂલ્ય સમાનતા કોડના એક ભાગ જેટલું જ છે, અને તેના પાસાઓ – તકની સમાનતા, બિન–ભેદભાવનો સિદ્ધાંત અને બિન–બાકાત સિદ્ધાંત, કારણ કે તે તેમને વિભાવનાઓ સાથે અસ્પષ્ટ રીતે જોડે છે. સ્વતંત્રતા અને સ્વતંત્રતા. ન્યાયમૂર્તિશ્રી ચંદ્રચૂડ દ્વારા ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ ઉપમા પર નિર્માણ કરતાં, જે બંધારણના મૂળભૂત માળખાના "*બંધારણના પરિપ્રેક્ષ્યમાંથી વણાયેલું*" છે – સમાનતા અને ન્યાય એ બંધારણીય માળખાના તાંતણા અને વાણા છે: સ્વતંત્રતા, બંધુત્વ અને ગૌરવ સાથે, તે રંગમાં સમૃદ્ધ બનાવે છે.

[98] *પૃથ્વી રાજ ચૌહાણ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા*, (2020) 4 SCC 727 .

187. બાકાત કલમ (વિવાદિત સુધારામાં) જે આર્થિક અનામત, પછાત વર્ગો અને એસસી/એસટીના લાભોથી દૂર રાખે છે, તેથી સમાનતા અને ભાઈચારાના સિદ્ધાંતને મૃત્યુદંડ આપે છે જે સમાનતા સંહિતા અને બિન-ભેદભાવના સિદ્ધાંતને પ્રસારિત કરે છે.

188. આપણું બંધારણ જે વિભાવનાઓને ઉત્તેજન આપે છે, અને તે જે સિદ્ધાંતો ઉત્પન્ન કરે છે – સમાનતા, બંધુત્વ, સમાનતાવાદ, ગૌરવ અને ન્યાય (વ્યક્તિગત અને સામાજિક સ્તરે) તે બધા સમાવિષ્ટ છે, બધાને સમાવિષ્ટ છે. તેની ભવ્ય રચનામાં સમાનતા કોડ (કલમ 14, 15, 16 અને 17) સર્વસમાવેશકતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. સમાજના તમામ વર્ગોની સર્વસમાવેશકતા અને સહભાગિતા સુનિશ્ચિત કરવા માટે અનામતને સક્ષમ કરતી જોગવાઈઓ પણ સામાજિક ન્યાય અને સમાનતાને પ્રોત્સાહન આપે છે. આ જોગવાઈઓ પ્રતિનિધિત્વ, વિવિધતા અને સશક્તિકરણની ખાતરી આપે છે, તેનાથી વિપરીત, બાકાત, તેના તમામ નકારાત્મક અર્થ સાથે – બંધારણીય સિદ્ધાંત નથી અને તેને આપણા બંધારણીય સિદ્ધાંતોમાં કોઈ સ્થાન મળતું નથી. તેથી, હવે કબૂલ કરવા માટે કે, સામાજિક વ્યવહારમાં મૂળ ધરાવતા પછાતપણાના આધારે લોકોને બાકાત રાખવાની મંજૂરી છે, જે બંધુત્વ, બિન-ભેદભાવ અને બિન-બાકાતની બંધારણીય નીતિને નષ્ટ કરે છે.

B. પ્રશ્નો 1 – 3 માં તારણોનો સારાંશ

189. પ્રશ્ન 1 પર, એવું માનવામાં આવે છે કે આર્થિક માપદંડોના આધારે વિશેષ જોગવાઈઓ દ્વારા નિર્દેશક સિદ્ધાંતોમાં નિર્ધારિત ઉદ્દેશ્યોને પરિપૂર્ણ કરવા માટે રાજ્યોનું અનિવાર્ય હિત કાયદેસર છે. તે અનામત અથવા વિશેષ જોગવાઈઓ અત્યાર સુધી ઐતિહાસિક રીતે વંચિત સમુદાયોની તરફેણમાં પ્રદાન કરવામાં આવી છે, તે દલીલ માટેનો આધાર હોઈ શકે નહીં કે અન્ય વંચિત જૂથો કે જેઓ ઘોર ગરીબીની ખરાબ અસરોને કારણે પ્રગતિ કરી શક્યા નથી, તે તેમ જ રહેવું જોઈએ અને વિશેષ જોગવાઈઓ. તેમના વતી સકારાત્મક કાર્યવાહી અથવા તો આરક્ષણ દ્વારા કરવામાં આવવી જોઈએ નહીં. તેથી, ઉદ્દેશ્ય આર્થિક માપદંડો પર આધારિત વિશેષ જોગવાઈઓ (કલમ 15 ના હેતુ માટે) મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરતી નથી.

190. જો કે, પ્રશ્ન 3 ના જવાબમાં, મેં હાઇલાઇટ કર્યું છે કે જે ફ્રેમવર્કમાં તે વિવાદિત સુધારા દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું છે – પછાત વર્ગોને બાકાત રાખીને – તે મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે. નવા માપદંડ માટે ઓળખ– વ્યક્તિઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી વંચિતતા પર આધારિત છે. તેથી, વ્યક્તિ કયા સમુદાયની છે તે અપ્રસ્તુત છે. જે વ્યક્તિ નવા 10% અનામતનો લક્ષ્યાંક ધરાવે છે તે કોઈપણ સમુદાય અથવા વર્ગનો સભ્ય હોઈ શકે છે. રાજ્ય – અને કદાચ ન્યાયી રીતે – તેણીની પૃષ્ઠભૂમિ પર ધ્યાન આપશે નહીં. તેમ છતાં તે જ સમયે, રાજ્ય એવું કહી રહ્યું છે કે અમુક સમુદાયોના સભ્યો કે જેઓ સમાન રીતે અથવા અત્યંત ગરીબ હોઈ શકે છે (વર્ગીકરણ ઓળખના હેતુઓ માટે) પરંતુ અન્યથા અલગ પ્રકારની અનામતના લાભાર્થી હશે, તેઓ આ નવાને ઍક્સેસ કરી શકશે નહીં. લાભ, કારણ કે તેઓ તે

સમુદાયોના છે. આ દ્વંદ્વ એક તરફ, સંપૂર્ણપણે આર્થિક સ્થિતિ પર આધારિત તટસ્થ ઓળખકર્તાનો ઉપયોગ કરીને અને તે જ સમયે, સામાજિક દરજ્જાનો ઉપયોગ કરીને, એટલે કે, જાતિઓ અથવા સામાજિક રીતે વંચિત સભ્યોનો ઉપયોગ કરીને, તે આધાર પર કે તેઓ કલમ 15(4) અને 16(4) હેઠળ આરક્ષણના લાભાર્થી છે. સંપૂર્ણપણે સમાનતા કોડ માટે અપમાનજનક છે.

191. એક સાર્વત્રિક રીતે સ્વીકૃત સત્ય એ છે કે બંધારણમાં જોગવાઈ દ્વારા અનામતની કલ્પના કરવામાં આવી છે અને ક્વોટા બનાવવામાં આવ્યા છે, ફક્ત સમગ્ર સમુદાયો અને જાતિઓ પર આચરવામાં આવતી મૂળભૂત, ઊંડા મૂળ પેઢીઓની ભૂલોને સરભર કરવા માટે. સમાન ઍક્સેસ અને સમાન તકને સક્ષમ કરવા માટે આરક્ષણને એક શક્તિશાળી સાધન તરીકે ડિઝાઇન કરવામાં આવ્યું છે. આરક્ષણ માટે આર્થિક આધારનો પરિચય – એક નવા માપદંડ તરીકે, અનુમતિપાત્ર છે. તેમ છતાં, સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે વંચિત વર્ગો – SC/STs/OBC સહિત તેમને આ નવા આરક્ષણમાંથી બાકાત રાખીને તેઓ પૂર્વ–હાલના લાભો ભોગવે છે તે આધાર પર 'અન્ય' એ ભૂતકાળની વિકલાંગતાના આધારે નવા અન્યાયનો ઢગલો છે. બાકાત કલમ તદ્દન મનસ્વી રીતે કાર્ય કરે છે. સૌપ્રથમ, તે 'અન્ય' જેઓ સામાજિક રીતે શંકાસ્પદ, અને ગેરકાયદેસર પ્રથાઓને આધિન છે – જો કે તેઓ સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગોમાંના છે. બીજું, નવા આરક્ષણના હેતુ માટે, બાકાત સામાજિક રીતે વંચિત વર્ગો અને જાતિઓ સામે કાર્ય કરે છે, સંપૂર્ણપણે, તેમને તેમના ફાળવેલ અનામત ક્વોટા (SCs માટે 15%, STs માટે 7.5%, વગેરે) માં મર્યાદિત કરીને. ત્રીજે સ્થાને, તે અનામત ક્વોટા

(ભૂતકાળના ભેદભાવના આધારે)માંથી માત્ર આર્થિક વંચિતતાને આધારે અનામત લાભમાં ગતિશીલતાની તકને નકારે છે. સમગ્ર બાકાત સિદ્ધાંતની ચોખ્ખી અસર ઓરવેલિયન છે, (તેમ કહીએ તો) [99] જેનો અર્થ એ છે કે તમામ ગરીબોને તેમની જાતિ અથવા વર્ગને ધ્યાનમાં લીધા વિના, ધ્યાનમાં લેવાનો હકદાર છે, તેમ છતાં ફક્ત તે જ જેઓ અગ્રિમ વર્ગ અથવા જાતિના છે, ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે, અને SC/ST માટે સામાજિક રીતે વંચિત વર્ગના લોકો અયોગ્ય હશે. વર્ગીકરણ ન્યાયશાસ્ત્રના વર્ણનની અંદર, એક વ્યક્તિને બીજી વ્યક્તિથી અલગ પાડતો તફાવત (અથવા માર્કર) એ માત્ર વંચિતતા છે. બાકાત, જોકે, વંચિતતા પર આધારિત નથી પરંતુ સામાજિક મૂળ અથવા ઓળખ પર આધારિત છે. આ ભેદભાવ વિનાના નિયમના સાર પર પ્રહાર કરે છે. તેથી, નાગરિકોના બંધારણીય રીતે માન્યતા પ્રાપ્ત પછાત વર્ગો – અને વધુ તીવ્રતાથી, SC અને ST સમુદાયોને સંપૂર્ણ અને સંપૂર્ણ રીતે બાકાત રાખવું એ ભેદભાવ સિવાય બીજું કંઈ નથી જે સમાનતા સંહિતા અને ખાસ કરીને બિન–ભેદભાવના સિદ્ધાંતને અવમૂલ્યન, અને નાશ કરવાના સ્તર સુધી પહોંચે છે. .

[૯૯] જ્યોર્જ ઓરવેલ, *એનિમલ ફાર્મ* જ્યાં સમાનતાના વિચારને *રૂપકાત્મક* રીતે સમજાવવામાં આવે છે, પ્રાણીઓના બનેલા સમાજના ઉદાહરણ દ્વારા, જેમણે નિયંત્રણ કબજે કર્યું છે, તેમાંથી એક કહે છે કે નિયમ 'બધા પ્રાણીઓ સમાન છે' વાંચે છે કે *'બધા પ્રાણીઓ સમાન છે.પરંતુ કેટલાક પ્રાણીઓ અન્ય કરતા વધુ સમાન હોય છે.*

192. તેથી, પ્રશ્ન 3 પર, તે સ્પષ્ટ છે કે વાદગ્રસ્ત સુધારો અને તે જે વર્ગીકરણ બનાવે છે, તે મનસ્વી છે, અને તે સમાજના સૌથી ગરીબ વર્ગો કે જેઓ સામાજિક અને

શૈક્ષણિક રીતે પછાત છે, અને/અથવા જાતિના ભેદભાવને આધિન છે તેમના પ્રતિકૂળ ભેદભાવમાં પરિણમે છે. આ કારણોસર, અનુચ્છેદ 15(6) અને 16(6) ના નિવેશને રદ કરવામાં આવે છે, તે સમાનતા સંહિતાનું ઉલ્લંઘન કરનાર માનવામાં આવે છે, ખાસ કરીને *બિન-ભેદભાવ* અને *બિન-બાકાતના* સિદ્ધાંત કે જે બંધારણની મૂળભૂત રચનાનો અવિભાજ્ય ભાગ બનાવે છે..

193. જ્યારે આ તર્ક એ નિષ્કર્ષ પર લાવવા માટે પૂરતો છે કે કલમ 16(6) રદ થવાને લાયક છે, ત્યારે વધારાના કારણો છે (ભાગ V માં વિસ્તૃત), જેના કારણે આ અદાલતને સ્પષ્ટતા કરવાની ફરજ પડી છે કે જ્યારે 'આર્થિક માપદંડ' જાહેર માલસામાનની *પહોંચ*ના સંબંધમાં અનુમતિપાત્ર છે (કલમ 15 હેઠળ), તે કલમ 16 માટે સાચું નથી, જેનો ધ્યેય સમુદાયના *પ્રતિનિધિત્વ* ii દ્વારા સશક્તિકરણ છે.

194. પ્રશ્ન 2 ના મુદ્દા પર, આ અદાલત સંમત છે કે બિન-સહાયિત ખાનગી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ કલમ 15(6) હેઠળ EWS આરક્ષણ પ્રદાન કરવા માટે બંધાયેલી રહેશે. જો કે, 'બાકાત' પરના પ્રશ્ન 3 હેઠળનું વિશ્લેષણ એ નિષ્કર્ષ તરફ દોરી જાય છે કે સુધારો મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે જોતાં, અહીં પ્રશ્ન મૂર્ત કરવામાં આવ્યો છે.

195. ઉપરોક્ત કારણોસર, તે આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે બંધારણ (એકસો અને ત્રીજો સુધારો) અધિનિયમ, 2019 ની કલમ 2 અને 3 અનુક્રમે કલમ 15 માં કલમ (6) અને કલમ 16 માં કલમ (6) શામેલ કરવામાં આવેલ છે, તે

ગેરબંધારણીય અને તે આધાર પર રદબાતલ છે કે તેઓ બંધારણના મૂળભૂત માળખાનું ઉલ્લંઘન કરે છે.

196. રિટ અરજીઓ અને અન્ય કાર્યવાહી પરિણામે, ઉપરોક્ત શરતોમાં નિકાલ કરવામાં આવે છે. ખર્ચ અંગે કોઈ હુકમ કરવામાં આવતો નથી.

197. સુનાવણી દરમિયાન હાજર થયેલા અને રજૂઆતો કરનારા તમામ વકીલો, એટલે કે, કે.કે. વેણુગોપાલ, ભારતના એટર્ની જનરલ, તુષાર મહેતા, ભારતના સોલિસિટર જનરલ. , કુ. મીનાક્ષી અરોરા, શ્રી સંજય પરીખ, પ્રો. રવિ વર્મા કુમાર, શ્રી સલમાન ખુર્શીદ, શ્રી પી. વિલ્સન, ડો. કે. એસ. ચૌહાણ, શ્રી ગોપાલ શંકરનારાયણન, શ્રી મહેશ જેઠમલાણી, શ્રી નિરંજન રેડ્ડી, કુ. વિભા માખીજા, વરિષ્ઠ વકીલો; અને પ્રો. કનુ અગ્રવાલ, શ્રી વી.કે.બીજુ, વકીલો; અને અન્ય તમામ સલાહકારો કે જેણે તેમને મદદ કરી દ્વારા આપવામાં આવેલ મૂલ્યવાન સહાય માટે મારી કૃતજ્ઞતા અને પ્રશંસા કરવી યોગ્ય રહેશે.

હુકમ

1. આ કેસોનો આજે માનનીય શ્રી જસ્ટિસ દિનેશ મહેશ્વરી, માનનીય શ્રી ન્યાયાધીશ એસ. રવિન્દ્ર ભટ, પોતાના માટે અને આગળ માનનીય મુખ્ય ન્યાયાધીશ વતી; માનનીય સુશ્રી જસ્ટિસ બેલા એમ. ત્રિવેદી; અને, માનનીય શ્રી જસ્ટિસ જે. બી. પારડીવાલા દ્વારા આપવામાં આવેલા ચાર અલગ–અલગ ચુકાદાઓથી નિકાલ કરવામાં આવ્યો છે.

2. બહુમતી દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણયને ધ્યાનમાં રાખીને માનનીય શ્રી ન્યાયાધીશ દિનેશ મહેશ્વરી, માનનીય સુશ્રી ન્યાયમૂર્તિ બેલા એમ. ત્રિવેદી અને માનનીય શ્રી ન્યાયાધીશ જે.બી. પારડીવાલા, બંધારણના 103 માં સુધારા સામે ઉઠાવવામાં આવેલ પડકાર નિષ્ફળ જાય છે અને માનનીય શ્રી ન્યાયાધીશ એસ. રવિન્દ્ર ભટ દ્વારા આપવામાં આવેલ નિર્ણય લઘુમતીમાં રહે છે.

3. પરિણામે, રિટ પિટિશન અને અન્ય કાર્યવાહી નિકાલ કરવામાં આવે છે. બીભુતી ભુષણ બોઝ રીટ પિટિશન અને અન્ય બાબતોનો નિકાલ કરવામાં આવે છે.

(મહેન્દ્ર યાદવ દ્વારા સહાયિત)

This judgment has been translated using AI Tool – SUVAS.

==========

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgement in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgement shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.